BEATA LORENS

BAZYLIANIE PROWINCJI KORONNEJ W LATACH 1743-1780

Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780

Beata Lorens

Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU RZESZOWSKIEGO
RZESZÓW 2014

Recenzował
prof. dr hab. ROMAN PELCZAR

Opracowanie redakcyjne i korekta
KRYSTYNA STRYCHARZ

Opracowanie techniczne
KRYSTYNA BARAN

Łamanie
ANDRZEJ LEWANDOWSKI

Projekt okładki
KATARZYNA CWYNAR

© Copyright by
Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2014

ISBN 978-83-7996-090-3

1082

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU RZESZOWSKIEGO
35-959 Rzeszów, ul. prof. S. Pigonia 6, tel. 17 872 13 69, tel./faks 17 872 14 26
e-mail: wydaw@ur.edu.pl; http://wydawnictwo.ur.edu.pl
wydanie I; format B5; ark. wyd. 35,00; ark. druk. 35,00; zlec. red. 80/2014

Druk: Drukarnia Uniwersytetu Rzeszowskiego
Oprawa: Drukarnia Indygo Sp. z o.o.

Spis treści

Wstęp 7

ROZDZIAŁ I
Struktura organizacyjna Zakonu Ruskiego św. Bazylego Wielkiego w XVIII w. 17
1. Tradycja monastyczna na ziemiach Korony po unii lubelskiej 17
2. Rozwój zakonu bazyliańskiego w Cerkwi unickiej 20
3. Droga do zjednoczenia 32
4. Monastery w prowincji koronnej w latach 1743–1780 37
5. Podział prowincji w 1780 r. 68

ROZDZIAŁ II
Władze i instytucje bazyliańskiej prowincji koronnej na tle zarządu Zakonu Ruskiego św. Bazylego Wielkiego 73
1. Ustawodawstwo synodalne i stanowisko biskupów unickich wobec monastycyzmu do 1743 r. 73
2. Zarząd zakonu i prowincji 78
3. Kapituły generalne i prowincjalne 93
4. Finanse prowincji 104
5. Władze prowincji wobec hierarchii cerkiewnej i polityki wyznaniowej państwa 111

ROZDZIAŁ III
Zakonnicy prowincji koronnej 120
1. Liczebność 120
2. Wyznanie, narodowość i pochodzenie społeczne 126
3. Formacja intelektualno-moralna 131
4. Struktura funkcji zakonnych 162
5. Wewnętrzne życie zakonne 168
6. Relacje z duchowieństwem diecezjalnym 178

ROZDZIAŁ IV
Podstawy materialne funkcjonowania monasterów 185
1. Uposażenie 185
2. Gospodarstwo monasterskie 194
3. Poddani klasztorni i ich powinności 202
4. Inne przychody i struktura wydatków 212
5. Budynki klasztorne i gospodarcze 225

ROZDZIAŁ V
Działalność duszpasterska 235
1. Bazyliańskie ośrodki parafialne 235
2. Służba Boża i sprawowanie sakramentów 244
3. Kaznodziejstwo i katechizacja 251
4. Misje ludowe 254
5. Kult Maryi i świętych 276
6. Bractwa cerkiewne 292
7. Działalność charytatywna 304

ROZDZIAŁ VI
Publiczne szkolnictwo bazyliańskie w XVIII w. 308
1. Tradycja oświatowa zakonu 308
2. Fundacje kolegiów publicznych w prowincji koronnej do 1772 r. 313
3. Sieć szkół bazyliańskich w latach 1772–1780 319
4. Kadra nauczająca 329
5. Społeczność uczniowska 333
6. Proces dydaktyczno-wychowawczy 340
7. Teatr szkolny 351
8. Sodalicja Mariańska 363
9. Budynki szkolne 368

ROZDZIAŁ VII
Wkład bazylianów w rozwój kultury ziem ruskich Rzeczypospolitej w II połowie XVIII w. 371
1. Twórczość literacka i artystyczna bazylianów 371
2. Biblioteki klasztorne 393
3. Ruch edytorski 406

Zakończenie 417

Aneks 421

Wykaz skrótów 495

Bibliografia 496

Spis tabel 529

Spis rycin i map 531

Indeks nazwisk 533

Indeks nazw geograficznych 547

Резюме 555

Summary 558

Wstęp

Rozwój życia zakonnego w Kościele katolickim funkcjonującym na terenie Rzeczypospolitej pod koniec XVI w. i w XVII w. przybrał na intensywności. Jego efektem było powstanie wielu domów skupiających profesów reprezentujących różne zakony i zgromadzenia. Od momentu włączenia w skład państwa polskiego ziem ruskich oraz zawarcia unii lubelskiej na terytorium Rzeczypospolitej znalazły się prawosławne wspólnoty mnisze, kierujące się w swej organizacji życia wewnętrznego regułami św. Bazylego Wielkiego, ale odznaczające się samodzielnością i nietworzące jednolitej struktury organizacyjnej. W XIV–XVI w. nastąpił znaczny rozwój wspólnot monastycznych, które skupiały wiernych pragnących realizować ideał życia cenobickiego, ale jednocześnie usuwających się na obrzeża osadnictwa, w miejsca odosobnione i trudno dostępne. Zarówno dla nich, jak i dla całej Cerkwi prawosławnej na terytorium Rzeczypospolitej przełomowym momentem było zawarcie unii z Kościołem katolickim w 1596 r. Wydarzenie to pociągnęło za sobą rozłam wśród czerńców, nazywanych bazylianami, którzy decydowali o przynależności poszczególnych monasterów do Cerkwi prawosławnej lub zaakceptowaniu unii. Na początku XVII w. Józef Welamin Rutski rozpoczął działania zmierzające do reformy bazylianów, przeprowadzonej przy pomocy Jozafata Kuncewicza, późniejszego świętego. Jej efektem było utworzenie w 1617 r. bazyliańskiej Kongregacji Trójcy Świętej, skupiającej pięć monasterów z terenu Litwy. Organizacja, sposób realizacji życia zakonnego oraz zadania postawione przed bazylianami upodabniały tę mniszą wspólnotę do łacińskich zakonów kleryckich. Ich głównym celem było propagowanie unii wśród ludności prawosławnej zamieszkującej wschodnie tereny Rzeczypospolitej. W 1739 r. utworzono na ziemiach polskich drugą Kongregację bazyliańską pod wezwaniem Opieki Najświętszej Maryi Panny, w skład której weszły monastery położone w południowo-wschodniej Rzeczypospolitej. W 1743 r. obie kongregacje połączyły się, tworząc zatwierdzony przez Benedykta XIV w 1744 r. Zakon Ruski św. Bazylego Wielkiego (Ordo Sancti Basilii Magni Ruthenorum), złożony z dwóch prowincji: litewskiej i koronnej.

Celem niniejszej książki jest ukazanie organizacji i działalności bazylianów prowincji koronnej w okresie 1743–1780, zwanym często „złotym wiekiem" w dziejach Zakonu Ruskiego św. Bazylego Wielkiego. Termin zastosowany

w tytule książki na określenie prowincji nawiązuje do sformułowania popularnego w XVIII w. Oficjalna nazwa prowincji koronnej związana była z przyjęciem wezwania Opieki NMP (Provincia Protectionis Beatissimae Virginis Mariae). Nomenklatura związana z tą prowincją pozwala używać określeń wymiennych stosowanych w II połowie XVIII w. Były to nazwy: prowincja polska lub ruska.

Ramy chronologiczne opracowania zostały wyznaczone poprzez funkcjonowanie prowincji koronnej, ustanowionej na kapitule bazyliańskiej w Dubnie w 1743 r., a zaakceptowanej przez Stolicę Apostolską bullą „Inter plures" papieża Benedykta XIV z 1744 r. Końcową cezurę pracy stanowi kapituła generalna w Torokaniach w 1780 r., kiedy podjęto decyzję o powołaniu w miejsce dotychczas istniejących dwóch prowincji bazyliańskich – czterech. Korekta administracyjna podyktowana była wówczas koniecznością reakcji na zmiany granic państwowych związane z rozbiorem Polski w 1772 r. Przyjęty zakres czasowy wydaje się najbardziej uzasadniony, uwzględnia bowiem organizację administracyjną Zakonu Ruskiego św. Bazylego Wielkiego. Wyznaczony zakres chronologiczny obejmuje zmieniającą się przynależność państwową ziem południowo-wschodniej Rzeczypospolitej oraz okres kulturowy przypadający na schyłek epoki baroku i rosnący wpływ tendencji oświeceniowych. Dla nakreślenia problemów dotyczących zwłaszcza organizacji struktury zakonnej odwołano się do okresu poprzedzającego ramy chronologiczne określone w tytule. Było to konieczne dla wyjaśnienia wielu procesów związanych z kolejnymi etapami formowania się struktury organizacyjnej charakterystycznej dla zakonów katolickich.

Zakres terytorialny uwzględniony w opracowaniu to obszar bazyliańskiej prowincji koronnej. Jej granice nie były precyzyjnie wyznaczone w terenie, ale wiązały się z przynależnością do niej konkretnych monasterów. Najczęściej, opisując przestrzeń zajmowaną przez tę prowincję, posługiwano się terminologią związaną z administracją diecezjalną Cerkwi unickiej w XVIII w. W skład prowincji koronnej wchodziły zatem klasztory położone w eparchiach: przemyskiej, lwowskiej, łuckiej oraz w części eparchii włodzimierskiej, chełmskiej i metropolitalnej kijowskiej[1]. Najdalej na zachód wysunięte były placówki w Warszawie (tam ostatecznie nie powstała) i Lublinie. Pozostałe klasztory nie przekraczały granicy Sanu, lokowane były na wschód od tej rzeki. Od strony południowej i wschodniej granice prowincji pokrywały się z granicami pań-

[1] W nazewnictwie eparchii Cerkwi wschodniej w XVI–XVIII w. używano określeń wielocłonowych, np. eparchia przemysko-samborsko-sanocka, lwowsko-halicko-kamieniecka, chełmsko-bełska, łucko-ostrogska, włodzimiersko-brzeska. Zjawisko to wyjaśniał L. Bieńkowski w: *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce* [w:] *Kościół w Polsce*, t. II: *Wiek XVI–XVIII* pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków 1969, s. 796–797.

stwowymi Rzeczypospolitej. Najtrudniej określić przebieg granicy na północy. Linia odgradzająca prowincję koronną i litewską biegła na północ od Owrucza, następnie skręcała na południe ku Hoszczy, aby znów zwrócić się na północ, pozostawiając po stronie prowincji koronnej Mielce, a potem po raz kolejny zawrócić na południe, odcinając Chełm dla prowincji litewskiej. To właśnie ta granica budziła największe kontrowersje ze względu na spór o monastery wołyńskie, które związały się z Kongregacją Trójcy Świętej jeszcze w XVII w., zaś po synodzie zamojskim miały przejść pod jurysdykcję planowanej Kongregacji Opieki NMP. Warto zaznaczyć, że na terenie należącym w latach 1743–1780 do prowincji koronnej znajdował się monaster bazyliański w Buczaczu, który przez cały ten czas podlegał władzom prowincji litewskiej. Pod względem administracji państwowej prowincja koronna obejmowała ziemie województwa ruskiego (bez części ziemi chełmskiej), podolskiego, bracławskiego, a także część województwa kijowskiego, bełskiego, lubelskiego i wołyńskiego.

Komentarza wymaga stosowana w książce terminologia. Przyjęto nazewnictwo pojawiające się najczęściej w źródłach pisanych, gdzie obok form łacińskich czy polskich występowało słownictwo związane z tradycją cerkiewną[2]. Dlatego też w odniesieniu do XVIII w. wymiennie pojawiają się nazwy funkcjonujące w Kościele łacińskim i Cerkwi unickiej, np. klasztor – monaster, opactwo – archimandria, diecezja – eparchia, biskup – eparcha – władyka. Również nomenklatura związana z urzędami zakonnymi, począwszy od tytułu protoarchimandryty (generała), protoihumenów (prowincjałów) czy ihumenów (superiorów, rektorów), używana jest wymiennie jako tożsama. Ten dualizm terminologiczny stosowali sami bazylianie, zresztą w II połowie XVIII w. posługiwali się oni najczęściej językiem polskim lub łacińskim. Komentarza wymaga również używana w książce datacja. Ponieważ w dokumentach źródłowych wytworzonych przez bazylianów stosowano przeważnie kalendarz juliański, daty zapisane zostały podwójnie. Jako pierwszą wpisywano datę dzienną według kalendarza gregoriańskiego, zaś w nawiasie zaznaczano jej odpowiednik w kalendarzu juliańskim. Cechą charakterystyczną materiałów źródłowych dotyczących bazylianów była różna pisownia ich nazwisk i imion zakonnych, stosowana bardzo niekonsekwentnie nawet w jednym dokumencie. W tej książce przyjęto polską wersję imion zakonnych, zgodnie z językiem źródeł. Wersje nazwisk występujące w źródłach ujęto w aneksie. Nazwy miejscowości, w których funkcjonowały

[2] O problemach związanych ze stosowaniem terminologii charakterystycznej dla Cerkwi unickiej w XVIII w. pisali wielokrotnie badacze zajmujący się tą problematyką. W pracach wydanych w ostatnich latach uwagi w tej kwestii zamieszczali: D. Wereda w *Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku*, Siedlce – Lublin 2013, s. 14–15 oraz A. Gil we wprowadzeniu do pracy I. Skoczylasa *Sobory eparchii chełmskiej XVII wieku. Program religijny Slavia Unita w Rzeczypospolitej* (Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej, t. 4 pod red. J. Kłoczowskiego, A. Gila), Lublin 2008, s. 14.

monastery bazyliańskie, zapisywane w różnym brzmieniu, podawane są zgodnie z pisownią zastosowaną przez Bogumiła Szadego[3]. Ewentualne wersje nazw zamieszczono w aneksie w tabeli 1.

Zainteresowanie historiografii polskiej problematyką zakonną w okresie nowożytnym zaowocowało szeregiem prac syntetycznych dotyczących monastycyzmu męskiego oraz monograficznych poświęconych poszczególnym wspólnotom zakonnym[4]. Mimo dużego postępu w badaniach jedynie część męskich zakonów funkcjonujących na ziemiach polskich posiada bardziej całościowe opracowania. Doczekały się ich głównie zakony duże – augustianie, bernardyni, dominikanie, franciszkanie, jezuici – odgrywające znaczącą rolę w dziejach i kulturze społeczeństwa dawnej Rzeczypospolitej. Wiele jest monografii poszczególnych klasztorów oraz biografii zakonników, a nawet słownikowych ujęć tych zagadnień[5]. W ostatnich latach w rozpoznaniu przeszłości i roli zakonów znacząco zapisał się cykl poświęcony miejscu klasztorów w przestrzeni miejskiej, państwie, Kościele oraz w gospodarce w okresie średniowiecza i w czasach nowożytnych, redagowany przez Marka Derwicha i Annę Pobóg-Lenartowicz[6]. Interesujące badania skupione na dziedzictwie klasztorów skasowanych w XVIII i XIX w. na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska prowadzi obecnie zespół badaczy pod kierownictwem Marka Derwicha[7].

---

[3] B. Szady, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2010.

[4] J. Kłoczowski, *Zakony męskie w Polsce XVI–XVIII w.* [w:] *Kościół w Polsce*, t. 2: *Wieki XVI–XVIII* pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków 1969, s. 483–729; *Zakony męskie w Polsce w 1772 roku* pod red. L. Bieńkowskiego, J. Kłoczowskiego, Z. Sułowskiego, Lublin 1972; P.P. Gach, *Struktury i działalność duszpasterska zakonów męskich na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska w latach 1773–1914*, Lublin 1999; J. Flaga, *Działalność duszpasterska zakonów w drugiej połowie XVIII w. (1767–1772)*, Lublin 1986; tenże, *Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Lublin 1998.

[5] S. Kościelak, *Jezuici w Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk 2003; R. Pelczar, *Działalność oświatowo-kulturalna jezuitów w diecezji przemyskiej w XVI–XVIII wieku*, Przemyśl 1999; tenże, *Teatyni w Warszawie w XVIII wieku*, „Nasza Przeszłość" 2000, t. 108, s. 147–181; K. Leń, *Jezuickie kolegium św. Jana w Jarosławiu 1573–1773*, Kraków 2000; *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XIX wieku* pod red. I. Stasiewicz-Jasiukowej, Warszawa – Kraków 1993.

[6] *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym* pod red. M. Derwicha, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław – Opole 2000; *Klasztor w państwie średniowiecznym i nowożytnym* pod red. M. Derwicha, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław – Opole – Warszawa 2005; *Klasztor w Kościele średniowiecznym i nowożytnym* pod red. M. Derwicha, A. Pobóg-Lenartowicz, Warszawa – Wrocław – Opole 2010; *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej* pod red. M. Derwicha, Wrocław 2013.

[7] Projekt „Dziedzictwo kulturowe po klasztorach skasowanych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej oraz na Śląsku w XVIII i XIX wieku: losy, znaczenie, inwentaryzacja", finansowany w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki w latach 2012–2016.

Zainteresowanie monastycyzmem wschodnim zaowocowało żywiołowym rozwojem studiów nad tym zagadnieniem i powstaniem szeregu opracowań zrealizowanych przez historyków polskich, ukraińskich i białoruskich. Wśród nich ważne miejsce zajmują monograficzne prace poświęcone monasterom prawosławnym autorstwa Antoniego Mironowicza[8], Piotra Chomika[9] i Urszuli Pawluczuk[10]. Z kolei monastycyzm zarówno związany z Cerkwią prawosławną, jak i unicką był przedmiotem rozważań podejmowanych przy okazji prac nad monograficznymi opracowaniami dziejów eparchii unickich zrealizowanymi przez Stanisława Nabywańca[11], Andrzeja Gila[12], Igora Skoczylasa[13]. Badania nad dziejami monasterów wołyńskich do połowy XVII w. podjął Serhij Horin[14]. Warto odnotować również pracę Andrzeja Pawłyszyna poświęconą monasterom męskim w eparchii lwowskiej w okresie 1596–1739[15].

Problematyka związana z Zakonem Ruskim św. Bazylego Wielkiego była już w przeszłości tematem opracowań. Do najbardziej znaczących dla późniejszych badaczy tej tematyki należała synteza Ludomira Bieńkowskiego poświęcona organizacji Kościoła wschodniego w Polsce, uwzględniająca także monastycyzm[16]. Wybrane aspekty działalności bazylianów związane ze szkolnictwem, funkcjonowaniem bibliotek i drukarni zakonnych podjęła Maria Pidłypczak-Majerowicz[17]. Ustalenia poczynione przez tę autorkę, oparte na dostępnych wówczas dla badaczki źródłach, stanowią ważny dorobek naukowy i punkt odniesienia dla podejmujących studia nad rolą książki w życiu zakonu.

---

[8] A. Mironowicz, *Życie monastyczne w dawnej Rzeczypospolitej* [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej* pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk, P. Chomika, Białystok 2001, s. 27–53.

[9] P. Chomik, *Życie monastyczne w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI wieku*, Kraków 2013.

[10] U. Pawluczuk, *Życie monastyczne w II Rzeczypospolitej*, Białystok 2007.

[11] S. Nabywaniec, *Unicka archidiecezja kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza 1762–1778*, Rzeszów 1998; tenże, *Bazylianie w archidiecezji kijowskiej i ich działalność u schyłku I Rzeczypospolitej* [w:] *Śladami unii brzeskiej* pod red. R. Dobrowolskiego, M. Zemło, Lublin – Supraśl 2010, s. 163–178.

[12] A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja* (Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej, t. 1 pod red. J. Kłoczowskiego, A. Gila), Lublin 2005.

[13] І. Скочиляс, *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст. Організаційна структура та правовий статус*, Львів 2010.

[14] С. Горін, *Монастирі західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть)*, Львів 2007; tenże, *Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі*, Київ 2012.

[15] A. Pawłyszyn, *Monastery męskie w eparchii lwowskiej 1596–1739*, Lublin 2006 (praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dra hab. Henryka Gapskiego, Archiwum KUL im. Jana Pawła II).

[16] L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego…*, s. 779–1049.

[17] M. Pidłypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu*, Warszawa – Wrocław 1986; taż, *Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku*, Wrocław 1996.

Ogromną rolę w badaniach nad historią zakonu odegrali sami bazylianie, którzy w 1924 r. zainicjowali cykl wydawniczy „Записки Чина св. Василія Великого" (Analecta Ordinis S. Basilii Magni), wydawany po II wojnie światowej w Rzymie. Zamieszczano w nim cenne opracowania dotyczące poszczególnych monasterów oraz problemów związanych z funkcjonowaniem zakonu autorstwa o. Borysa Bałyka, o. Jozafata Skrutenia, o. Michała Wawryka[18]. Historycy bazyliańscy przygotowali również monografię Bazyliańskiego Zakonu św. Jozafata (jak od 1931 r. nazywa się zakon)[19]. Obszerna praca obejmuje dzieje monastycyzmu wschodniego od czasów wielkiego księcia Włodzimierza aż po II połowę XX w. Oprócz rozwoju zakonu na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej przybliża historię monasterów położonych na Zakarpaciu oraz prowincji bazyliańskich na Węgrzech, w Kanadzie, Brazylii, Argentynie, Stanach Zjednoczonych Ameryki.

Opracowania dotyczące zakonu bazyliańskiego, które powstawały po II wojnie światowej, oparte były na dostępnych wówczas materiałach, głównie źródłach zgromadzonych w archiwach Stolicy Apostolskiej. Niedostępne dla badaczy były dokumenty wytworzone przez bazylianów, a przechowywane w archiwach położonych na terenie ówczesnego Związku Radzieckiego. Dopiero zmiany polityczne w latach 90. XX w. otworzyły możliwości konfrontacji poczynionych ustaleń z materiałem tam zgromadzonym.

Celem niniejszej monografii jest wszechstronne spojrzenie na zbiorowość bazylianów prowincji koronnej w II połowie XVIII w. w świetle dokumentów wytworzonych przez nich samych oraz przybliżenie ich działalności i określenie kondycji ich monasterów. Warto zaznaczyć, że wiele z tych materiałów, aczkolwiek znanych badaczom na początku XX w., po II wojnie światowej uznano za zaginione i ich lokalizacja długo pozostawała nieznana.

Bazę źródłową dla tematu książki stanowią zatem w głównej mierze dokumenty wytworzone przez samych bazylianów prowincji koronnej. Dawne archiwum zakonne tej prowincji przechowywane było w Poczajowie. Po powstaniu prowincji galicyjskiej jej archiwum zlokalizowano w monasterze św. Onufrego we Lwowie. Zapewne tam przekazano część zbiorów poczajowskich. W połowie XX w. zbiory te uległy rozproszeniu. Obecnie są przechowywane w wielu archiwach i bibliotekach, głównie na terenie Ukrainy. Największe kolekcje zbiorów szczególnie ważnych dla niniejszej problematyki znajdują się w Oddziale Rękopisów Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki im. W. Stefanyka (Львівська Національна Наукова Бібліотека України імені Василя Стефаника, Відділ

[18] Spośród licznych artykułów i książek autorstwa zakonników bazyliańskich warto zwrócić uwagę na pracę M. Wawryka *Нарис розвитку і стану василіянського чина XVII–XX ст. Топографічно-статистична розвідка* (Analecta OSBM, series II, sectio I, vol. XL), Рим 1979.

[19] *Нарис історії Василіянського Чину святого Йосафата* (Analecta OSBM, series II, sectio I, vol. XLVIII), Рим 1992.

Рукописів) w zespole (фонд) 3 (Centralne Bazyliańskie Archiwum i Biblioteka we Lwowie – Центральний василіанський архів і бібліотека у Львові), w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie (Центральний Державний Історичний Архів України м. Львів) w zespole (фонд) 648 (Protoihumenat klasztorów Zakonu św. Bazylego Wielkiego we Lwowie – Протоігуменат монастирів Чину св. Василія Великого, м. Львів) oraz w Państwowym Archiwum Obwodu Tarnopolskiego (Державний архів Тернопільської області) w zespole (фонд) 258 (Ławra Poczajowska – Духовний собор Почаївської Успенської лаври)[20]. Bardzo ważnym dla niniejszej pracy zbiorem dokumentów okazała się również część dawnego archiwum poczajowskiego przechowywana w Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie w zespole Ławra Poczajowska[21]. Księgi te nie były dotychczas wzmiankowane w literaturze przedmiotu ani wykorzystywane do szczegółowej analizy sytuacji monasterów bazyliańskich. Uzupełnieniem wymienionych zbiorów archiwalnych były kolekcje dokumentów bazyliańskich przechowywane w Instytucie Rękopisów Narodowej Biblioteki Ukrainy im. V.I. Vernadskiego w Kijowie (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського в Київі) oraz w archiwach watykańskich (Archivum Secretum Apostolicum Vaticanum i Archivio Storico „de Propaganda Fide" – Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli). Ostatecznie kwerendą objęto zbiory piętnastu archiwów i bibliotek polskich (Kraków, Lublin, Przemyśl, Warszawa, Wrocław), pięciu ukraińskich (Kijów, Lwów, Tarnopol) oraz dwóch watykańskich (Rzym).

Wśród dokumentów archiwalnych wielką wagę miały przede wszystkim inwentarze związane z wizytacjami monasterów wchodzących w skład prowincji, przeprowadzanymi w latach 40.–70. XVIII w., zgromadzone w dwóch obszernych tomach[22]. Oprócz nich inwentarze sporządzane przy okazji wizytacji

[20] O zbiorach bazyliańskich we Lwowie i Tarnopolu zob. Т. Гуцаленко, *Бібліотека та центральний василіанський архів у Львові* [w:] *Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних*, Львів 1999, s. 128–149; U.A. Pawluczuk, *Archiwum Ławry Poczajowskiej w zbiorach Państwowego Okręgowego Archiwum w Tarnopolu* [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. II pod red. W. Walczaka, K. Łopateckiego, Białystok 2010, s. 275–279. Kolekcję dokumentów bazyliańskich, obejmujących głównie przełom XVIII i XIX w., posiada również Centralne Państwowe Archiwum Historyczne w Kijowie. Zob. I. Wodzianowska, *Dokumentacja klasztorów bazyliańskich w Kijowskim Archiwum Historycznym* [w:] *Między Rzymem a Nowosybirskiem. Księga jubileuszowa dedykowana ks. Marianowi Radwanowi SCJ* pod red. I. Wodzianowskiej, H. Łaszkiewicza, Lublin 2012, s. 701–721.

[21] Serdecznie dziękuję o. Markowi Miławickiemu za informacje dotyczące tego zbioru, zaś dyrektorowi Archiwum o. drowi Ireneuszowi Wysokińskiemu za możliwość przeprowadzenia kwerendy.

[22] Центральний Державний Історичний Архів України м. Львів (dalej cyt. ЦДІА), f. 201, op. 4б, sp. 1917 – Inventaria Monasteriorum Ord[inis] S[ancti] P[atri] Basilii M[agni]

prowincjała lub jego delegata albo związane ze zmianami na stanowiskach przełożonych monasterów znajdowały się w wyszczególnionych uprzednio zespołach archiwalnych. Pozwalały one ustalić sieć monasterów w prowincji, poznać wygląd i stan zabudowań klasztornych oraz określić gospodarcze podstawy funkcjonowania monasterów. Do scharakteryzowania duchowieństwa zakonnego niezbędne były spisy osobowe bazylianów prowincji koronnej, zawierające podstawowe dane biograficzne. Ich autorem był Anastazy Piotrowski, sekretarz prowincjała Jozafata Siedleckiego. Były one prowadzone od 1766 r. i liczyły aż 1188 stron ujętych w trzech tomach[23]. Dużą wartość poznawczą miały także kroniki monasterskie, w których odnotowywano wydarzenia związane z codziennym funkcjonowaniem klasztorów, rozporządzenia władz zakonnych, działalność duszpasterską i edukacyjną[24]. Niezbędne okazały się również źródła normatywne – reguły zakonne, konstytucje oraz akta kapituł.

Chociaż podstawa źródłowa do obranego tematu jest bardzo obszerna, to wiele interesujących zagadnień nie zostało udokumentowanych. Brak informacji dotyczył głównie pochodzenia społecznego czy wyznaniowego zakonników. Udało się ustalić tylko częściowe dane związane z nowicjatem bazyliańskim na podstawie księgi nowicjuszy i księgi profesji z monasteru w Dobromilu.

Spośród materiałów drukowanych warto zwrócić uwagę na szematyzmy bazyliańskie, uzupełniające w dużej mierze dane biograficzne zakonników. Wydawane były po 1772 r. Sprzed tego czasu dysponujemy tylko jednym katalogiem zawierającym spis klasztorów i zakonników, pochodzącym z 1754 r. Z lat 1772–1779 udało się odnaleźć, głównie wśród starodruków Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki im. W. Stefanyka, cztery szematyzmy.

Ważną grupę źródeł drukowanych niezbędnych do powstania niniejszej książki stanowiły wydawnictwa bazylianów publikowane po II wojnie światowej w Rzymie. Wielotomowe serie dokumentów wydawane pod wspólnym tytu-

---

sub Titulo Protectionis B[eatae] V[irginae] Mariae ab Anno 1730mo ad Annom 1765^{tum} compacta, k. 1–647. Zbiór ten nosił wcześniej inną sygnaturę – f. 201, op. 4, sp. 613; Державний архів Тернопільської області (dalej cyt. ДАТО), f. 258, op. 3, sp. 1254 – Inwentarze monasterów bazyliańskich 1741–1772, k. 1–282v.

[23] Львівська Національна Наукова Бібліотека України імені Василя Стефаника, Відділ Рукописів (dalej cyt. ЛННБ), f. 3, od. zb. 614 – Cathalogus Alphabeticus specificans unius cujusque nomen, cognomen tum suum Religiosum et saeculare, tum Parentum suorum, Tempus item et Locum Nativitatis, Talenta que ante ingressum ad Religionem tempus dein et locum Ingressus ad Religionem Professionis que Dispositiones deinde sui post Professionem…, t. I, k. 1–193v; od. zb. 435 – Cathalogus Alphabeticus…, t. II, k. 1–202v; od. zb. 436 – Cathalogus Alphabeticus…, t. III, k. 1–200v.

[24] O liczbie i roli kronik bazyliańskich zob. T. Гуцаленко, *Хроніки василіанських монастирів як джерело вивчення історії західної України (Огляд матеріалів відділу рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника АН України і ЦДІА України у Львові 1760–1930 років)*, „Записки Львівської Наукової Бібліотеки ім. В. Стефаника" 1992, вип. 1, s. 4–16.

łem „Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni", których długoletnim redaktorem był o. Atanazy G. Welykij, zawierały materiały dotyczące przeszłości Zakonu św. Bazylego Wielkiego i Cerkwi unickiej na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej.

Uzupełnieniem materiału archiwalnego były również źródłowe edycje rosyjskie oraz dokumenty zamieszczane w czasopismach wydawanych przez Cerkiew prawosławną w II połowie XIX w. Mimo tego że, jak zauważali badacze, powstawały w czasach wrogich Cerkwi unickiej, to zawierały informacje oparte na dokumentach już dziś nieistniejących. Równie istotne okazały się drukowane materiały Komisji Edukacji Narodowej, które wnoszą wiadomości o funkcjonowaniu szkół bazyliańskich. Żałować można, że z pożogi wojennej nie ocalały miesięczne raporty dotyczące zarówno kadry pedagogicznej, jak i uczniów oraz pytań i wyników egzaminów, pisane przez profesorów kolegiów bazyliańskich w latach 1775–1782.

Główne problemy tej książki zostały zaprezentowane za pomocą analizy opisowej i porównawczej oraz w formie prezentacji materiału statystycznego. Wśród metod zastosowanych przy opracowaniu materiału źródłowego wykorzystano także metodę prozopograficzną, pozwalającą na skonstruowanie zbiorowej biografii obejmującej wspólnotę ludzi wyróżniającą się podobnymi cechami. Dla lepszego zobrazowania omawianych zagadnień dołączono ilustracje, tabele i mapy umieszczone w tekście rozdziałów i w aneksie.

Opracowanie składa się z siedmiu rozdziałów. W pierwszym z nich została przedstawiona droga do powstania bazyliańskiej prowincji koronnej skupiającej monastery z ziem południowo-wschodniej Rzeczypospolitej, rozwój ilościowy klasztorów i zmiany organizacyjne przeprowadzone w 1780 r. Następny rozdział poświęcono charakterystyce władz generalnych i prowincjalnych oraz kapituł zakonnych, regulujących poprzez konstytucje funkcjonowanie wspólnoty. W tym miejscu ukazano też relacje łączące zakon i hierarchię Cerkwi unickiej oraz starania bazylianów o zagwarantowanie im miejsca w przestrzeni publicznej Rzeczypospolitej. Trzeci rozdział prezentuje portret zbiorowy bazylianów prowincji koronnej, uwzględniający statystyczny obraz tego środowiska, ich liczebność, wyznanie, narodowość, pochodzenie społeczne, wykształcenie, strukturę funkcji pełnionych w klasztorach. Zaprezentowano w nim również obowiązki zakonników wynikające z wymagań reguły zakonnej i ich przestrzeganie. Tematem rozdziału czwartego uczyniono gospodarcze podstawy funkcjonowania monasterów bazyliańskich prowincji koronnej. Scharakteryzowano uposażenie klasztorów, zasady gospodarowania w folwarkach monasterskich, relacje z poddanymi. Ukazano też możliwości finansowe monasterów określone na podstawie ksiąg rachunkowych oraz inwestycje budowlane podejmowane w II połowie XVIII w.

Kolejne trzy rozdziały poświęcone zostały działalności prowadzonej przez bazylianów prowincji koronnej. Było to szeroko rozumiane duszpasterstwo

w parochiach prowadzonych przy cerkwiach monasterskich oraz związana z nim administracja sakramentów i posługa kaznodziejska. Ważnym aspektem pracy zakonników było propagowanie kultu maryjnego oraz bractw religijnych skupiających osoby świeckie. Monastery bazyliańskie były również miejscem, gdzie udzielano potrzebującym pomocy charytatywnej. Wreszcie należy zwrócić uwagę na działalność misyjną podejmowaną przez bazylianów na terenie południowo-wschodniej Rzeczypospolitej. Istotną formą działalności zakonu bazyliańskiego w II połowie XVIII w. było prowadzenie kolegiów kształcących młodzież świecką, wywodzącą się głównie ze szlachty. Szkolnictwo bazyliańskie do czasów objęcia go zwierzchnictwem Komisji Edukacji Narodowej nie zostało poddane szczegółowym badaniom. Celem niniejszego opracowania jest wypełnienie tej luki przez odwołanie się do źródeł archiwalnych – zachowanych akt szkolnych i kronik kolegiów. Wreszcie tematem rozważań będzie działalność kulturalna bazylianów prowincji koronnej przejawiająca się w twórczości literackiej i artystycznej (malarskiej i muzycznej). Zagadnienie to obejmuje również przybliżenie stanu i zawartości bibliotek klasztornych, odzwierciedlających kondycję kulturalną oraz umożliwiających pogłębienie wiedzy i pobożności zakonników. Zwrócono ponadto uwagę na podjęcie przez bazylianów produkcji typograficznej, zarówno na użytek własny i ku chwale zgromadzenia, ale także ku pożytkowi społeczeństwa staropolskiego. Prezentowane treści dotyczące bibliotek i drukarni bazyliańskich oparte na materiale źródłowym stanowią uzupełnienie lub ewentualnie korektę ustaleń poczynionych przez Marię Pidłypczak-Majerowicz i zawartych w literaturze przedmiotu. Poruszane w tym miejscu zagadnienia są okazją do odpowiedzi na pytanie o wpływ bazylianów na rozwój kulturalny ziem ruskich Rzeczypospolitej.

Pragnę serdecznie podziękować osobom, których wskazówki, inspiracje, sugestie przyczyniły się do powstania niniejszej książki. Słowa wdzięczności za okazaną życzliwość i wskazówki redakcyjne kieruję pod adresem prof. dra hab. Romana Pelczara, ks. prof. dra hab. Stanisława Nabywańca, ks. dra hab. Sławomira Zabraniaka oraz prof. dra hab. Jerzego Motylewicza. Podziękowania kieruję również do emerytowanego prof. UR dra hab. Józefa Półćwiartka. Bardzo dziękuję także prof. drowi hab. Zdzisławowi Budzyńskiemu za udostępnienie fragmentów mapy Fryderyka von Miega, które zamieszczono w tej książce. Wyrażam serdeczne podziękowania za pomoc w dotarciu do materiałów archiwalnych ks. drowi Sławomirowi Zychowi oraz dr Walentynie Łoś, zaś za koleżeńskie dyskusje drowi Jerzemu Kuzickiemu. Dziękuję szczególnie archiwistom ukraińskim, pracującym w archiwach i bibliotekach lwowskich, oraz ojcom bazylianom w Warszawie i Rzymie za życzliwość i pomoc merytoryczną okazane mi w czasie prowadzonych kwerend źródłowych.

ROZDZIAŁ I

Struktura organizacyjna Zakonu Ruskiego św. Bazylego Wielkiego w XVIII w.

1. Tradycja monastyczna na ziemiach Korony po unii lubelskiej

Monastycyzm unicki, jak skonstatował Andrzej Gil, mimo zaakceptowania innych form organizacyjnych, jest kontynuacją wcześniejszej prawosławnej tradycji[1]. Dla scharakteryzowania struktury organizacyjnej monasterów konieczne stało się zatem odwołanie do tradycji monastycznej poprzedzającej powstanie zreformowanego zakonu bazyliańskiego.

W odniesieniu do monasterów prawosławnych położonych na ziemiach ruskich należących w II połowie XVI w. do Rzeczypospolitej stosowano określenia „czerńcy reguły św. Bazylego Wielkiego" czy też „zakonnicy reguły św. Bazylego Wielkiego". Terminy te pojawiły się w źródłach już w połowie XIV w., zaś powszechnie występowały w XVII w.[2] Stosowane były wobec wspólnot mniszych, które w swej duchowości nawiązywały do myśli św. Bazylego Wielkiego (329–379). Sam patron nie założył wspólnoty zakonnej, ale opracował „Reguły dłuższe" (55 zasad życia zakonnego) i „Reguły krótsze" (313 pytań i odpowiedzi), będące wskazaniami co do zasad praktykowania ascezy we wspólnocie. Stanowiły one podstawę dla ustaw zakonnych opracowywanych w następnych wiekach. Dla św. Bazylego ideałem życia zakonnego była wspólnota, przedkładana nad życie pustelnicze. Łączył kontemplację z aktywną pracą dobroczynną, zalecał zarówno podejmowanie lektury Pisma Świętego, jak i wysiłek fizyczny. Wspólnoty mnisze nie były powiązane z sobą, działały niezależnie, podlegając jedynie biskupom miejsca[3]. Używanie terminu „bazylianie"

[1] А. Гіль, *Унійні монастирі Холмсько-Белзької єпархії (1596–1720)*, „Ковчег" 2007, ч. 5, s. 285.

[2] Termin „zakonnicy reguły św. Bazylego Wielkiego" powszechnie występował w przywilejach królewskich wystawianych dla poszczególnych monasterów w XVII w. Zob. ЦДІА, f. 575, op. 1, sp. 245 – Kopie przywilejów królewskich i cesarskich dla cerkwi i klasztorów 1780–1887, s. 135–144; sp. 246 – Kopie przywilejów królewskich i cesarskich dla cerkwi i klasztorów..., s. 103–121.

[3] św. Bazyli Wielki, *Pisma ascetyczne*, t. 2: *Reguły dłuższe. Reguły krótsze*, opr. J. Naumowicz (Źródła monastyczne, t. 6 pod red. M. Starowieyskiego), Tyniec – Kraków 1995, s. 17;

wobec czerńców prawosławnych w dużej mierze oparte jest zatem na tradycji, a nie na prawdziwości sformułowania.

Największy wpływ na monastycyzm ruski miały dwa ośrodki zakonne – klasztor Studios w Konstantynopolu, związany z działalnością św. Teodora Studyty, oraz Święta Góra Athos na Półwyspie Chalcedońskim[4]. Za prekursora życia monastycznego na Rusi uznaje się św. Antoniego Pieczerskiego, związanego z monastycyzmem bizantyjskim, założyciela monasteru Kijowsko-Pieczerskiego, noszącego od XVI w. miano Ławry. Wprowadził on anachorecki sposób życia zakonnego, gdzie czerńcy byli pustelnikami gromadzącymi się wokół świątyni[5]. Uczniem św. Antoniego Pieczerskiego był św. Teodozjusz, który w II połowie XI w. wdrożył w monasterze w Kijowie regułę św. Teodora Studyty, na którą wielki wpływ wywarły zasady św. Bazylego Wielkiego. Reguła studycka zakładała obok posłuszeństwa i ubóstwa działanie na rzecz bliźnich oraz utrzymywanie przy monasterach bibliotek i szpitali. Od tego czasu rozpowszechniła się ona na terenie ziem ruskich, zaś Ławra Kijowsko-Pieczerska stała się w XVI w. głównym ośrodkiem życia monastycznego na ziemiach ruskich należących do Rzeczypospolitej[6].

Najczęściej spotykaną formą życia mniszego wśród prawosławnych na południowo-wschodnich terenach Rzeczypospolitej było łączenie elementów życia eremickiego z cenobickim. Mnisi żyli na obszarach oddalonych od osiedli ludzkich w oddzielnych celach, zaś spotykali się na wspólną modlitwę w cerkwi oraz na wspólne posiłki. Spośród swej grupy, zwykle niewielkiej, wybierali przełożonego – starszego. Nie mieli spisanych praw, lecz powoływali się na tradycję, wskazówki zawarte w pismach ojców Kościoła lub też warunki nałożone przez fundatorów miejsca. Początkowo głównym zadaniem czerńców było doskonalenie życia duchowego w odosobnieniu przez modlitwę i umartwienie. Nie nakładano na nich obowiązków związanych z duszpaster-

П.В. Підручний, *Початки Василіанського чину і Берестейська унія* [w:] *Берестейська унія та внутрішне життя Церкви в XVII столітті*, ред. Б. Гудзяк, О. Турій, Львів 1997, s. 80–81; M. Szegda, *Bazyli Wielki św.* [w:] *Encyklopedia Katolicka* (dalej cyt. EK), t. II, Lublin 1985, kol. 136. Nazwa „bazylianie" pojawiła się w XII w. w południowych Włoszech na oznaczenie zakonników greckich. O. Duch, *Nurt wschodni i zachodni w postanowieniach Synodu Zamojskiego (1720 r.) dotyczący monastycyzmu żeńskiego w unickiej metropolii kijowskiej* [w:] *Między Zachodem a Wschodem. Etniczne, kulturowe i religijne pogranicza Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku* pod red. K. Mikulskiego, A. Zielińskiej-Nowickiej, Toruń 2005, s. 175.

[4] A. Mironowicz, *Życie monastyczne klasztorów obrządku wschodniego w dawnej Rzeczypospolitej* [w:] *Klasztory mnisze na wschodnich terenach dawnej Rzeczypospolitej od XVI do początku XX wieku* pod red. J. Gwioździk, R. Witkowskiego, A.M. Wyrwy, Poznań 2014, s. 25.

[5] P. Chomik, dz. cyt., s. 28–29.

[6] M. Bendza, *Reforma monastycyzmu wschodniego (bizantyńskiego) w Kościele unickim*, „Rocznik Teologiczny" 2010, R. LII, z. 1–2, s. 143–144; A. Mironowicz, *Życie monastyczne w dawnej Rzeczypospolitej* [w:] *Życie monastyczne…*, s. 29.

stwem, działalnością edukacyjną czy charytatywną. Wynikało to z tego, że wśród nich dominowali mnisi bez święceń, zaś niewielu było kapłanów. Jednocześnie wspólnoty mnisze nie były zamknięte na problemy miejscowej ludności[7]. Monastery prawosławne nie realizowały zatem idei scentralizowanego zakonu, ale istniały jako oddzielne, w pełni samodzielne jednostki. Ogromną rolę w ich funkcjonowaniu pełnili fundatorzy, określający nieraz nie tylko uposażenie monasteru, ale i zasady życia mniszego[8]. Wśród monasterów prawosławnych wyróżniały się archimandrie. Były to placówki przewyższające inne pod względem znaczenia, wielkości i zamożności. Brak źródeł nie pozwala jednoznacznie określić panujących do XVII w. zasad przyznawania monasterom tytułu archimandrii w metropolii kijowskiej[9].

Mnisi prawosławni stanowili zaplecze dla rekrutacji hierarchii cerkiewnej, która zgodnie z prawem kanonicznym musiała wywodzić się spośród czerńców. Stąd też brało się ich ogromne znaczenie dla Cerkwi prawosławnej. Ponadto monastery odgrywały ważną rolę kulturotwórczą jako miejsca formacji intelektualnej, przepisywania i gromadzenia ksiąg czy twórczości religijnej i polemicznej. Były też znaczącymi centrami duszpasterskimi, zwłaszcza w tych miejscach, które były ośrodkami pątniczymi[10]. Według znacznej liczby badaczy tej problematyki w II połowie XVI w. i na początku XVII stulecia nastąpił upadek życia zakonnego na ziemiach koronnych Rzeczypospolitej, przejawiający się w spadku autorytetu religijnego mnichów. Tytuły przełożonych monasterów i archimandrii kolatorzy rozdawali według własnego uznania, nierzadko ludziom nieprzygotowanym do tych obowiązków, świeckim, którzy nie rezygnowali z dotychczasowego życia[11]. Skutkowało to rozprzężeniem zasad funkcjonowania wspólnoty i rywalizacją o majątek monasterski, przybierającą często formę zbrojnych zajazdów. Te niekorzystne zjawiska wy-

[7] П. Підручний, *Василіянський чин від берестейського з'єднання (1596) до 1743 року* [w:] *Нарис історії Василіянського Чину святого Йосафата* (Analecta OSBM, series II, sectio I, vol. XLVIII), Рим 1992, s. 97–98; I. Harasym, *Geneza i rola monastycyzmu bazyliańskiego w historii Kościoła greckokatolickiego od XVI do XX wieku* [w:] *Franciszkanizm w spotkaniu z duchowością Kościołów wschodnich*, t. 1, Warszawa 1996, s. 293–295.

[8] L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego…*, s. 998.

[9] M. Szegda, *Działalność prawno-organizacyjna metropolity Józefa IV Welamina Rutskiego (1613–1637)*, Warszawa 1967, s. 77, przyp. 134.

[10] A. Mironowicz, *Życie monastyczne klasztorów…*, s. 35.

[11] I. Patryło, *Zakon Bazylianów po unii brzeskiej (1596)* [w:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 4 pod red. S. Stępnia, Przemyśl 1998, s. 156. Nie zgadza się z tą opinią A. Mironowicz (*Życie monastyczne klasztorów…*, s. 35), wskazując na powstawanie kolejnych fundacji, budowę nowych klasztorów, zakładanie przy monasterach szpitali i przytułków, bibliotek jako przejawy tendencji wzrostu znaczenia życia mniszego w Cerkwi prawosławnej. Wydaje się jednak, że zwiększanie się liczby monasterów nie zawsze pociągało za sobą podnoszenie dyscypliny życia zakonnego.

stąpiły w II połowie XVI w. w Ławrze Kijowsko-Pieczerskiej, archimandrii w Uniowie czy Owruczu[12].

Znaczną komplikację w funkcjonowanie klasztorów prawosławnych wniosła unia brzeska. Przedstawiciele monasterów obecni byli na synodach w Brześciu Litewskim w 1596 r. Według o. Porfirego Pidrucznego w Brześciu obecnych było dwunastu reprezentantów placówek monastycznych, z których tylko trzech podpisało unię. Byli to archimandryci z Bracławia, Ławryszewa i Mińska[13]. Pozostali uczestniczyli w antysynodzie. Wśród nich byli przedstawiciele monasterów m.in. w Mielcach, Zimnem, Supraślu, Dermaniu, Pińsku, Dorohobużu, Kijowie[14]. Również Tomasz Kempa wśród uczestników synodu unijnego wyróżnił trzech przełożonych monasterów prawosławnych, zaś dziesięciu wskazał jako uczestników antysynodu[15]. Podział wyznaniowy, jaki dokonał się w Rzeczypospolitej, odbił się na funkcjonowaniu monasterów, które w ciągu następnego stulecia nieraz wielokrotnie zmieniały przynależność wyznaniową i mocno angażowały się w spory prawosławno-unickie.

2. Rozwój zakonu bazyliańskiego w Cerkwi unickiej

Powstanie zreformowanego zakonu bazyliańskiego w Rzeczypospolitej wiąże się z działalnością i reformami metropolity unickiego Józefa Welamina Rutskiego. Reformę życia monastycznego w Cerkwi unickiej rozpoczął jeszcze w 1607 r. wraz z późniejszym świętym Jozafatem Kuncewiczem. Ich celem było stworzenie zorganizowanej struktury zakonnej pod władzą przełożonego. Po dziesięciu latach na pierwszej kapitule zwołanej do Nowogrodowic w dniach 30 VII (20 VII) – 5 VIII (26 VII) 1617 r. metropolita Rutski utworzył Kongregację Trójcy Świętej, skupiającą zreformowane monastery bazyliańskie. Tworzyło ją pięć klasztorów leżących na terenie unickiej diecezji kijowskiej i wileńskiej: w Wilnie, Nowogródku, Mińsku, Żyrowicach i Byteniu, w których przebywało około sześćdzie-

[12] K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934, s. 138–150; І. Мицько, *Святоуспенська Лаврав Уневі (кинец XIII ст. – кинец XX ст.)*, Львів 1998, s. 19–22.

[13] П. Підручний, *Василіянський чин від берестейського з'єднання…*, s. 99–100.

[14] M. Broniewski, *Ekthesis abo krótkie zebranie spraw, które się działy na partykularnym, to jest pomiastnym Synodzie w Brześciu Litewskim*, opr. J. Byliński, J. Długosz, Wrocław 1995, s. 67–70. Wśród sygnatariuszy synodu brzeskiego był również przedstawiciel monasteru w Ławryszewie.

[15] T. Kempa, *Fundacje monasterów prawosławnych w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku* [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej* pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk, P. Chomika, Białystok 2001, s. 74–75.

sięciu zakonników[16]. Wówczas zreformowany Zakon św. Bazylego Wielkiego, bo tak nazywano wspólnotę, rozpoczął swoje funkcjonowanie. Podstawy prawne oparte zostały na „Prawach ogólnych" i „Prawach partykularnych" opracowanych przez Rutskiego oraz na konstytucjach uchwalanych podczas kapituł generalnych. Nową cechą zakonu stała się centralizacja wszystkich ośrodków monasterskich skupionych początkowo pod władzą metropolity[17]. Oficjalnie na temat nowego zgromadzenia wypowiedziała się Kongregacja Rozkrzewiania Wiary, uznając 24 X 1624 r. dzieło metropolity Rutskiego za potrzebne, zaś 20 VIII 1631 r. papież Urban VIII wydał breve zatwierdzające zakon bazyliański[18].

Z monasterów położonych na ziemiach Korony najwcześniej ze zreformowanym zakonem bazyliańskim zetknęły się placówki z obszaru Wołynia oraz ziemi chełmskiej i województwa bełskiego, pod względem administracji cerkiewnej przynależące do eparchii łuckiej i chełmskiej. Niektóre z nich przejściowo znalazły się pod wpływami litewskiej Kongregacji Trójcy Świętej jeszcze w I połowie XVII w.[19] Jednak fakt przyjęcia przez monaster unii z Kościołem łacińskim nie skutkował natychmiastowym włączeniem go do bazyliańskiej Kongregacji Trójcy Świętej. Klasztory położone na terenie eparchii chełmskiej w ciągu XVII stulecia, w okresie sporów prawosławno-unickich, zmieniały swą przynależność wyznaniową. Od lat 30. XVII w. unickim pozostawał monaster Narodzenia NMP w Chełmie, przy którym rozwinął się kult cudownej ikony Matki Bożej oraz funkcjonowała szkoła, określana jako gimnazjum. Na początku lat 50. XVII w. przeszedł on w ręce prawosławnych, aby po roku powrócić do unitów. Z tym monasterem związane były placówki w Stołpiu i Kolemczycach[20]. W 1661 r. klasztor w Chełmie przystąpił do litewskiej Kongregacji Trójcy Świętej[21]. W latach 40.

---

[16] M. Szegda, *Działalność prawno-organizacyjna…*, s. 58–59; I. Patryło, *Zakon Bazylianów po unii brzeskiej…*, s. 165.

[17] *Epistolae Josephi Velamin Rutskyj Metropolitae Kioviensis Catholici (1613–1637)*, coll. T.T. Haluscynskyj, A.G. Welykyj (Analecta OSBM, series II, sectio III, vol. I), Romae 1956, nr 8, s. 33–48; nr 187–188, s. 334–380; П.В. Підручний, *Початки Василіанського чину і Берестейська…*, s. 88–90.

[18] П.В. Підручний, *Початки Василіанського чину і Берестейська…*, s. 91; M. Bendza, *Reforma monastycyzmu wschodniego…*, s. 149.

[19] Podczas I kapituły bazyliańskiej w 1617 r. rozważano objęcie wpływami monasterów w Owruczu i Krzemieńcu. *Археографическій сборникъ документовъ относящихся къ исторіи северо-западной Руси издаваемый при управленіи Виленскаго Учебнаго Округа*, т. XII, Вильна 1900, s. 15; М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 6–7. Autor wymieniał monastery w Krzemieńcu i Zbarażu, które przejściowo miały znaleźć się pod wpływami Kongregacji.

[20] A. Gil, *Chełmska diecezja unicka…*, s. 201–207. Monaster w Chełmie podporządkował się Kongregacji Trójcy Świętej i przez okres 1743–1780 funkcjonował w prowincji litewskiej.

[21] С. Сеник, *Холмський Василіянський Монастир (у половині вісімнадцятого століття)* [w:] *Zakony i klasztory w Europie Środkowo-Wschodniej X–XX wiek* pod red. H. Gapskiego, J. Kłoczowskiego, Lublin 1999, s. 365; М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 8.

XVII w. do unii przystąpił monaster w Horodyszczu nad Bugiem. W 1652 r. został podporządkowany władzy władyki chełmskiego Jakuba Suszy i przyłączony (jako filialny) do klasztoru w Chełmie[22]. Wspomniane monastery podporządkowały się Kongregacji Trójcy Świętej i w I połowie XVIII w. znalazły się w jej granicach. Pozostałe ośrodki monastyczne położone w eparchii chełmskiej, które pod koniec XVII w. i na początku XVIII w. przyjęły unię, po zjednoczeniu zakonu w 1743 r. należały do prowincji koronnej.

Geneza monasteru Przemienienia Pańskiego w Lublinie wyjaśniona została przez Andrzeja Gila. Jego założenie, datowane przez tradycję bazyliańską na II połowę XVI w., zostało przesunięte na lata 30. XVII w. Klasztor ten stał się unicki w 1639 r. Jednak w ciągu najbliższych kilkudziesięciu lat był przedmiotem sporu, przechodząc z rąk do rąk. Ostatecznie tamtejsi czerńcy przyjęli unię dopiero w 1695 r.[23]

Znaczna część monasterów położonych w eparchii chełmskiej trwających przy prawosławiu została w ostatniej ćwierci XVII w. objęta jurysdykcją prawosławnych eparchów lwowskich i przystąpiła do unii z Kościołem łacińskim dopiero wraz z eparchią lwowską w 1700 r.[24] Z 1678 r. pochodził monaster w Werchracie, który szybko stał się ważnym centrum kultu maryjnego ze względu na przechowywany w tamtejszej cerkwi obraz Matki Bożej, uznany w 1688 r. za cudowny. Monaster przyjął unię w 1699 r. Z placówką w Werchracie związany był klasztor w Krupcu założony w 1680 r. Przyjął on unię około 1700 r.[25] W latach 50. XVII w. (1654 r.) powstał monaster w Ohladowie, który na początku XVIII w. stał się unicki[26]. Klasztor w Wołświnie istniał już zapewne w latach 20. XVII w. Z 1629 r. pochodził wystawiony dla niego przywilej wojewody poznańskiego Jana Ostroroga. Do unii przystąpił dopiero na początku XVIII w. Monaster w Tyszycy, wspominany w źródłach w 1608 r., związany był najpewniej z ośrodkiem w Wołświnie. Unię przyjął około 1700 r. Monaster w Stojanowie pojawiał się w źródłach już w 1620 r., zaś do unii przystąpił na przełomie XVII i XVIII w.[27]

---

[22] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3075 – Inwentarzowy opis ruchomego i nieruchomego majątku w Krystynopolu 1766–1786, k. 33–34; A. Gil, *Chełmska diecezja unicka…*, s. 208–209. Ostatecznie monaster w Horodyszczu znalazł się w 1743 r. w bazyliańskiej prowincji koronnej i został podporządkowany ośrodkowi w Wołświnie.

[23] A. Gil, *Chełmska diecezja unicka…*, s. 210–214.

[24] A. Pawłyszyn, *Prawosławne monastery eparchii chełmskiej w latach 1668–1708 (na podstawie księgi święceń biskupa lwowskiego Józefa Szumlańskiego)*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej" 2005, R. 3, s. 190–191.

[25] A. Gil, *Chełmska diecezja unicka…*, s. 218–219.

[26] A. Pawłyszyn, *Prawosławne monastery eparchii chełmskiej…*, s. 192; A. Gil, *Chełmska diecezja unicka…*, s. 220.

[27] A. Gil, *Chełmska diecezja unicka…*, s. 220–221; tenże, *Унійні монастирі…*, s. 296–297.

Podobnie było z kolejnymi dwoma monasterami z terenu eparchii chełmskiej: w Domaszowie i Derewlanach. Klasztor św. Mikołaja w Domaszowie, istniejący już około 1616 r., został odnowiony przywilejem Władysława IV z 10 III 1638 r. Według Michała Wawryka klasztor ten przyjął unię już w 1671 r. Z konstatacją tą polemizował Andrzej Pawłyszyn, według którego ten fakt miał miejsce dopiero w 1700 r. Ihumen domaszowski był obecny na synodzie monasterów eparchii lwowskiej w Uniowie 19 VIII 1711 r.[28] Podobny był los monasteru Wniebowstąpienia Pańskiego w Derewlanach (Wolicy Derewlańskiej), ufundowanego w 1662 r. Chociaż, jak wynika z badań Andrzeja Gila, ośrodek ten mógł sięgać swymi początkami 1372 r. Unię przyjął dopiero na początku XVIII w., gdy znajdował się w granicach eparchii lwowskiej[29]. Z kolei monaster w Stojanowie w 1695 r. podczas wizytacji delegata władyki włodzimierskiego, pod którego jurysdykcją wówczas się znajdował, odnotowany został jako unicki[30].

W 1706 r. uniccy bazylianie przejęli cerkiew miejską św. Mikołaja w Zamościu. Andrzej Gil wysunął wniosek, że zastąpili oni prawosławnych czerńców obecnych przy tej cerkwi w latach 80. XVII w. Początkowo bazylianie posiadali w Zamościu jedynie rezydencję zakonną z dwoma–trzema zakonnikami i prowadzili parochię przy cerkwi św. Mikołaja[31]. Od razu jako unicki został założony przed 1732 r. klasztor w Zamczysku (Zameczku) nad Tanwią, skromnie uposażony przez ordynata Michała Zdzisława Zamoyskiego w 1733 r. Decyzja o jego likwidacji została wydana w 1745 r.[32]

Przyjęcie unii z Kościołem łacińskim przez władykę przemyskiego Innocentego Winnickiego w 1691 r. skutkowało uregulowaniem sytuacji monasterów funkcjonujących na terenie jego eparchii. Stały się one klasztorami unickimi prawdopodobnie bez oporu. W zjeździe samborskim 3 IV 1691 r., na którym zadeklarowano przystąpienie eparchii do unii, uczestniczyło siedmiu przełożonych monasterów[33]. Z kolei w zwołanym do Przemyśla synodzie diecezjalnym w 1693 r. brało udział siedmiu ihumenów klasztorów oraz prowincjał Martynian Winnicki[34]. Według ustaleń Borysa Bałyka w tym czasie w eparchii przemyskiej

[28] A. Pawłyszyn, *Prawosławne monastery eparchii chełmskiej…*, s. 191–192.

[29] Tamże, s. 192; A. Gil, *Chełmska diecezja unicka…*, s. 216–217.

[30] *Wizytacje generalne cerkwi i monasterów unickiej eparchii włodzimierskiej końca XVII – początku XVIII wieku: księga protokołów oraz inne opisy*, red. i wstęp A. Gil, I. Skoczylas, opr. A. Gil, M. Makewycz, I. Skoczylas, I. Skoczylas, Lwów – Lublin 2012, s. 19–20.

[31] A. Gil, *Chełmska diecezja unicka…*, s. 223–224, 233–235.

[32] Tamże, s. 235.

[33] Б. Балик, *Інокентій Іван Виницький єпископ перемиський, самбірський, сяніцький (1680–1700)* (Analecta OSBM, series II, sectio I, vol. XXXVIII), Рим 1978, s. 182.

[34] I. Winnicki, *Ustawy Rządu Duchownego i inne pisma*, przyg. W. Pilipowicz, Przemyśl 1998, s. 65–66. Byli to przełożeni monasterów w Ławrowie, Dobromilu, Dereżycach, Szczepłotach, Czernilawie, Uluczu i Liszni (ihumen leszczański).

miały funkcjonować przynajmniej 22 monastery[35]. W XVII w. zakonnicy żyjący w placówkach położonych na terenie eparchii przemyskiej nazywali siebie czerńcami i inspirowali się regułami św. Bazylego Wielkiego. Borys Bałyk nie wykluczał możliwości nawiązywania poprzez to nazewnictwo do zreformowanego przez metropolitę Rutskiego zakonu bazyliańskiego. Jednak biorąc pod uwagę tradycję, organizację i działalność tych monasterów, bardziej prawdopodobne wydaje się nawiązywanie przez nie do okresu sprzed unii brzeskiej[36]. Organizacja monasterów w eparchii przemyskiej w XVII w. opierała się głównie na sposobie życia Skitu Maniawskiego. Tak było w przypadku klasztoru w Ławrowie, a z racji roli tego ośrodka założyć można powielanie rozwiązań w nim przyjętych przez inne placówki[37].

Na terenie eparchii włodzimiersko-brzeskiej, która stała się unicka po 1596 r., ale nie uniknęła konfliktów wyznaniowych w XVII w., większość monasterów, zwłaszcza leżących w części brzeskiej eparchii, weszła do Kongregacji Trójcy Świętej[38]. Początkowo poza Kongregacją pozostały monastery położone na terenie powiatu włodzimierskiego województwa wołyńskiego: Zahorów, Zimno, Niskienicze, oraz archimandria w Mielcach. Z protokołów wizytacji generalnych eparchii z 1695 r. wynikało, iż monastery w Niskieniczach i Zimnem były wówczas unickie. Przy klasztorze w Niskieniczach zaznaczono, że należał wcześniej do biskupstwa chełmskiego, ale w wyniku zmian granic eparchii dostał się pod jurysdykcję eparchów włodzimierskich[39]. Archimandria mielecka miała przyjąć unię z Kościołem łacińskim w 1682 r.[40]

Monastery bazyliańskie z terenu eparchii łucko-ostrogskiej najczęściej przyjmowały unię kościelną na przełomie XVII i XVIII w. (do 1702 r.) wraz

---

[35] Б. Балик, *Монастирі перемиської єпархії за владицтва Іннокентія Винницького (1679–1700)*, „Analecta OSBM" 1958, series II, sectio II, vol. III, s. 70–83. Były to monastery w miejscowościach: Bilina Wielka, Czernilawa, Dereżyce, Dobromil, Dorożów, Kłodzienko, Lisznia, Letnia, Ławrów, Mokrzany, Przemyśl, Stryj, Szczepłoty, Święty Spas, Topolnica, Tustanowicze, Ulucz. Bałyk wymieniał jeszcze monastery w miejscowościach: Drohobycz, Lesko, Łuka, Sambor i Smolnica, ale one nie funkcjonowały już na początku XVIII w.

[36] Tamże, s. 83–84.

[37] B. Lorens, *Bazyliański klasztor św. Onufrego w Ławrowie w XVII–XVIII wieku*, „Nasza Przeszłość" 2008, t. 109, s. 59–61.

[38] D. Wereda, *Bazylianie w unickiej diecezji brzeskiej w XVIII wieku*, „Szkice Podlaskie" 2000, z. 8, s. 213–233; taż, *Bazylianie w unickiej diecezji brzeskiej w XVIII wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne" 2003, nr 19, s. 110–125.

[39] *Wizytacje generalne cerkwi i monasterów unickiej eparchii włodzimierskiej…*, s. 45–46, 49–51. Przynależność eparchialna Niskienicz była przedmiotem sporów do 1744 r. *Litterae S.C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarusjae spectantes*, vol. IV: *1730–1758*, coll. A.G. Welykyj, Romae 1957, nr 1711, s. 154.

[40] A. Mironowicz, *Monastery prawosławne na terenie diecezji chełmsko-bełskiej* [w:] *Zakony i klasztory w Europie Środkowo-Wschodniej…*, s. 354.

z całą eparchią. Mnisi z monasteru w Milczy Małej mieli zaakceptować unię już w 1660 r., kiedy to przełożonym tamtejszej wspólnoty był unita o nazwisku Chmielowski. Od 1693 r. tamtejsza placówka miała nieprzerwanie pozostawać klasztorem unickim[41]. W 1695 r. monaster w Milczy znalazł się pod jurysdykcją unickich biskupów włodzimierskich[42]. Również pod wpływami tych władyków na początku XVIII w. znajdował się monaster Przemienienia Pańskiego (Spasa) w Zbarażu. W sierpniu 1700 r. jego ihumen Parteniusz Jankowski wraz ze wspólnotą przyjęli unię. Stało się to pod wpływem konfliktu między ihumenem a czerńcami z Poczajowa, którzy siłą, w oparciu o wiernych prawosławnych niechętnych unii ze wsi Załuże, chcieli zatrzymać monaster pod swymi wpływami. Dzięki poparciu właściciela miasta starosty halickiego Józefa Potockiego przywrócono monaster pod władzę zwolenników unii. Potocki w liście z 25 VIII 1700 r. do *gromad włości zbaraskiej* tłumaczył: *ponieważ cała prowincja ruska do uniej, to jest jedności św. z kościołem rzymskim katholickim nakłoniła się, o której ojciec ihumen obwieścił już was, a wy (luboć nie wszystcy słyszę) słuchać onego nie chcecie, zaczym posyłam do was ten uniwersał mój, zalecając, aby żaden nie był sprzeczny ni w czym, i owszem posłuszny w nabożeństwach ojcu ihumenowi monastyru waszego zbaraskiego.* Ihumen Jankowski złożył wyznanie wiary katolickiej przed namiestnikiem generalnym metropolity całej Rusi Leona Szlubic-Załęskiego i oficjałem generalnym eparchii włodzimierskiej w cerkwi miejskiej w Zbarażu. W treści przysięgi znalazły się słowa: *obiecuję znać i wyznawać wszystkie artykuły prawdziwej wiary, od cerkwi powszechnej ustanowione i podane, zwłaszcza pochodzenie Św. Ducha od Ojca i Syna, siedm św. sakramentów, krzest, bierzmowanie, eucharystią św., pokutę, kapłaństwo, małżeński stan i ostatnie pomazanie, wyznawam być jedną św. cerkiew po wszystkim świecie prawdziwą katholicką, z kościołem świętym rzymskim zjednoczoną, od której gdy kto się odszczepi, zbawion być nie może, przyjmuję i św. siedm soborów powszechnych, tak też i pomiestne zbory katholickie, i artykuły i rzeczy, na nich uchwalone do zbawienia, wyznawam i przyjmuję za głowę tejże cerkwi powszechnej namiesnika Chrystusowego, arcybiskupa papieża rzymskiego, Innocentego dwunastego, i następców onegoż, tak też przyjmuję i znam za głowę i archipasterza swego, metropolita całej Rusi, JM ojca Leona Szlubic Załęskiego, i namiesników jego, od niego podanych, i obiecuję mu wszelką powolność i posłuszeństwo na każdy czas do końca życia mojego*[43]. Zakonnicy monasteru

[41] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 17 – Summariusz papierów różnych monasteru milczeckiego 1787, k. 2.

[42] *Wizytacje generalne cerkwi i monasterów unickiej eparchii włodzimierskiej…*, s. 233–235.

[43] ЛННБ, f. 3, od. zb. 1386 – Monaster Przemienienia Pańskiego w Zbarażu 1700–1769, k. 3v–6; *Архивъ Юго-Западной Россіи издаваемый коммиссіею для разбора древнихъ актовъ состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генералъ-Губернаторе*, ч. 1, т. 4,

brackiego w Łucku przyjęli unię dopiero za pierwszego unickiego biskupa łuckiego Józefa Wyhowskiego (1713–1730). Jak zapisano w dokumentach monasteru, *ihumena jednak nigdy biskup nie nominował ani obierał, ale z między siebie na walnych braci zjazdach obierany bywał, którego biskupi dyzunici lub metropolitowie approbowali. A to się działo aż do kapituły lwowskiej Anno 1739 odprawionej, a potym aż do kapituły dubieńskiej Anno 1743 agitowanej*[44]. Monaster w Białostoku aż do 1736 r. miał być związany z prawosławiem. Pierwszym przełożonym unickim był Barlaam Wereszczaka, który sprawował funkcję ihumena od 1732 r. Wydaje się, że proces podporządkowania się tamtejszej placówki tendencjom unijnym trwał od początku XVIII w.[45]

O przyjęciu unii z Kościołem łacińskim przez monaster w Poczajowie świadczyć miała wizytacja klasztoru przeprowadzona 30 VIII 1695 r. przez władykę łuckiego Dionizego Żabokrzyckiego. Placówka ta pozostawała na początku XVIII w. pod jurysdykcją biskupa miejsca, o czym zaświadczało mianowanie przez Żabokrzyckiego zakonnika poczajowskiego Nikodema Łozickiego ihumenem w Milczy Małej[46]. Jednak 10 VII (29 VI) 1712 r. ihumen monasteru w Poczajowie Arseni Kuczarowski zwrócił się do lwowskiego władyki Barlaama Szeptyckiego z prośbą o przyjęcie jego monasteru pod swoją jurysdykcję. W następnym miesiącu w Łucku wraz ze swą wspólnotą, złożoną z sześciu profesów, na ręce Szeptyckiego i prefekta Papieskiego Kolegium we Lwowie Stefana Trombettiego złożył deklarację o uznaniu zwierzchnictwa papieskiego oraz przystąpieniu do Kongregacji monasterów eparchii lwowskiej[47]. Mnisi poczajowscy skierowali również pismo do Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, datowane na 23 VII 1712 r., w którym deklarowali przystąpienie do unii i chęć podporządkowania się władzy władyki lwowskiego Szeptyckiego[48]. Kongregacja Rozkrzewiania Wiary, nie chcąc prowokować sporów między eparchami, była przeciwna włączeniu mona-

---

Кіевъ 1871, nr LXVII, s. 140, nr LXIX, s. 148–153; *Wizytacje generalne cerkwi i monasterów unickiej eparchii włodzimierskiej…*, s. XXII–XXIII, 239–242. W 1700 r. monaster w Zbarażu znalazł się pod jurysdykcją władyków włodzimierskich. W 1715 r. był już objęty kontrolą unickiego biskupa łuckiego.

[44] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 464.

[45] В. Абрамовичъ, *Историко-статистическое описаніе села Белостока и бывшаго здесь монастыря*, „Волынскія Епархіальныя Ведомости" (dalej cyt. ВЕВ) 1870, нр 22, s. 736; нр 23, s. 761. Autor skupił uwagę na okresach przynależności monasteru do wyznania prawosławnego.

[46] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 14 – Księga spraw monasteru poczajowskiego, t. II, k. 144v–145.

[47] *Litterae basilianorum in terris Ucrainae et Bielarusjae*, vol. I: *1601–1730*, ed. A.G. Welykyj (Analecta OSBM, series II, sectio III), Romae 1979, nr 129, s. 227–228, nr 131, 229–230; І. Скочиляс, *Галицька (Львівська) єпархія…*, s. 287.

[48] А.Г. Великий, *Світла і тіні Української історії. Причинки до історії Української церковної думки*, Рим 1969, s. 83–86.

steru poczajowskiego pod władzę unickiego biskupa lwowskiego. Ostatecznie klasztor pozostał pod jurysdykcją biskupa łuckiego[49]. W czerwcu 1714 r. monaster wizytował władyka łucki Józef Wyhowski i instalował na przełożonego wspólnoty Pachomiusza Zabłockiego[50].

Na terenie eparchii lwowskiej podporządkowanie się monasterów władzy eparchy i przechodzenie na unię następowało w przeciągu pierwszego dwudziestolecia XVIII w.[51] Spis klasztorów tej eparchii zawierały dokumenty relacjonujące postanowienia odbytego w sierpniu 1711 r. synodu uniowskiego, gromadzącego przełożonych monasterów zebranych przez eparchę lwowskiego Barlaama Szeptyckiego. Ze sprawozdania z obrad, przesłanego Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, wynikało, iż na obszarze podległym biskupowi lwowskiemu funkcjonowało wówczas co najmniej 45 ośrodków monastycznych[52]. Obecność ihumena Skitu Maniawskiego, który ostatecznie pozostał ośrodkiem prawosławnym, sugeruje, że przynależność konfesyjna monasterów nie była jeszcze wtedy do końca zadeklarowana i jasna.

---

[49] *Litterae S.C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarusjae spectantes*, vol. III: *1710–1730*, coll. A.G. Welykyj (Analecta OSBM, series II, sectio III), Romae 1956, s. 63–65.

[50] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 14, k. 145; ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1178 – Inwentarze monasteru poczajowskiego 1714–1764, k. 1; В.Г. Бочковська, *Істрія Почаївського монстира у візитаціях XVIII – першої чверті XIX ст.*, „Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів" 2009, вип. 13, s. 25. Według Mikołaja Teodorowicza (*Историческое и общественное значеніе Почаевской Лавры*, „ВЕВ" 1899, нр 18, s. 546) w drugim dziesięcioleciu XVIII w. monaster w Poczajowie był prawosławny.

[51] Przy prawosławiu pozostał tylko monaster w Skicie Maniawskim. І. Скочиляс, *Галицька (Львівська) єпархія…*, s. 291–293.

[52] *Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes (1600–1900)*, vol. V: *1711–1740*, coll. A.G. Welykyj (Analecta OSBM, series II, sectio III), Romae 1981, nr 12, s. 91–93. Wśród sygnatariuszy ustaw byli przedstawiciele następujących monasterów: Uniów, Krechów, Skit Maniawski, Lwów św. Jerzy, Lwów św. Onufry, Lwów św. Jan Ewangelista, Uhorniki, Trembowla, Podhorce, Złoczów, Pitrycz, Wyspa, Krasnopuszcza, Jazienica, Pohonia, Podhorodyszcze, Hoszów, Zadarów, Kryłos św. Eliasz, Zawałów, Biesiady, Domaszów, Wicyń, Dobrzany, Swaryczów, Sokulec, Ladawa, Bołochów, Dorohów, Rudniki, Sokół, Grabów, Satanów, Zwiniacz, Stożek, Podgrodzie koło Rohatyna, Brzeżany-Leśniki, Hołowczyńce koło Międzyboża, Łuka, Rukomysz, Tarnopol, Łapszyn, Skałat, Żyznomir, Czortków. Według wersji ustaw synodu w Uniowie, opublikowanych jako *Артикулы или устави чина іноческаго*, „Лавра" 1999, нр 2, s. 46, wymieniono przedstawicieli 39 ośrodków monastycznych z terenu eparchii lwowskiej: Uniów, Krechów, Skit Maniawski, Lwów św. Jerzy, Lwów św. Onufry, Lwów św. Jan Ewangelista, Trembowla, Podhorce, Złoczów, Pitrycz, Wyspa, Krasnopuszcza, Jazienica, Domaszów, Podhorodyszcze, Hoszów, Zadarów, Kryłos św. Eliasz, Zawałów, Swaryczów, Sokulec, Ladawa, Bołochów, Dorohów, Rudniki, Sokół, Grabów, Satanów, Horodenka, Zwiniacz, Stożek, Podgrodzie, Brzeżany, Hołowczyńce, Łuka, Rukomysz, Tarnopol, Łapszyn, Skałat. Monasterem, który znalazł się w tym wykazie, a nie występował w spisie wysłanym do Rzymu, była Horodenka.

Na synodzie uniowskim nie było też zakonników z Kamieńca Podolskiego, w którym to mieście, po przejęciu go z rąk Turków w 1699 r., zgodnie z konstytucją sejmową nie wolno było osiedlać się prawosławnym. Nie dopuszczono do cerkwi kamienieckich eparchy prawosławnego Józefa Szumlańskiego, ale zapieczętowano je, czekając na rozstrzygnięcie władz państwowych. Jedną świątynię (pw. św. Jana Chrzciciela) poddano pod jurysdykcję unickiego biskupa przemyskiego Innocentego Winnickiego, który osadził przy niej dwóch zakonników unickich z eparchii przemyskiej. W 1718 r. metropolita oraz eparcha lwowski Atanazy Szeptycki przeniósł bazylianów do cerkwi katedralnej Trójcy Świętej ze względu na dogodniejsze warunki budowy przy niej monasteru[53].

Późno swoją przynależność do unii zadeklarował monaster w Krechowie. Wprawdzie, jak zauważył Igor Skoczylas, ihumen tej placówki był obecny na synodzie uniowskim w 1711 r. i synodzie prowincjalnym zamojskim w 1720 r., zaś w latach 1691, 1700 i 1713 klasztor był wizytowany przez władyków lwowskich, to jednak oficjalny akt został potwierdzony 17 VII (6 VII) 1721 r. podczas pobytu w Krechowie komisji biskupa lwowskiego Atanazego Szeptyckiego[54]. Ihumen krechowski Witali Jandziński zadeklarował wówczas, że *w cerkwi publicznie na każdym nabożeństwie Pana Boga proszą za Najwyższą Głowe Cerkwie Bożej Papy rimskogo, jako też i za właściwego tej Dyecezyiey Pasterza swego*[55]. Jeszcze dłużej miał trwać przy prawosławiu monaster w Uhornikach, którego ihumenem był bratanek eparchy Szumlańskiego – Cyryl Szumlański, związany z wyznaniem prawosławnym, mimo planów objęcia przez niego unickiego biskupstwa łuckiego. Według Mikołaja Andrusiaka monaster uhornicki przystąpił do unii dopiero około 1724 r.[56] Z kolei Igor Skoczylas datował ten fakt na początek XVIII w.[57] Monaster w Uhornikach został wymieniony wśród 62 monasterów położonych w granicach eparchii lwowskiej uwzględnionych w „Rewizyi Ihumenow, Zakonnikow, jako wiele ich jest, Patentow na starszeństwo, Funduszow" z 15 VI (4 VI) 1724 r. Spis ten uwzględniał również prawo-

[53] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 2412/II – Historya kościoła wilamowskiego, k. 32; APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 12 – Inventarium generale monasterii Camenecensis Podoliae…1772, k. 28v; *Сводная Галицко-Русская Литописьсъ 1600 по 1700 годъ*, составиль А.С. Петрушевич, Львов 1874, s. 683–684; M. Andrusiak, *Józef Szumlański pierwszy biskup unicki lwowski (1667–1708). Zarys biograficzny*, Lwów 1934, s. 114–115; M. Miławicki, *Wspólnoty zakonne w Kamieńcu Podolskim w XVIII wieku* (w druku); R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*, Kraków 2008, s. 39–40.

[54] І. Скочиляс, *Галицька (Львівська) єпархія…*, s. 291.

[55] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2039 – Wizytacja monasteru w Krechowie 1721, k. 1–7.

[56] M. Andrusiak, dz. cyt., s. 121.

[57] І. Скочиляс, *Галицька (Львівська) єпархія…*, s. 286. Według źródeł z archiwów rzymskich przedstawiciel monasteru w Uhornikach wikary Herakliusz był obecny na synodzie w Uniowie. *Litterae episcoporum historiam Ucrainae…*, vol. V, nr 12, s. 91.

sławny monaster w Skicie Maniawskim. W przypadku dziesięciu wymienionych w nim monasterów nie podano żadnych danych, zaś dwa monastery (Tarnopol i Zwiniacz) określono jako włączone do większych placówek[58]. Na terenie eparchii lwowskiej tylko monaster w Buczaczu, ufundowany przez strażnika wielkiego koronnego Stefana Potockiego i jego żonę Joannę z Sieniawskich aktem wystawionym w Lublinie 7 XII 1712 r., od początku swego istnienia, zgodnie zresztą z intencją fundatorów, związał się z litewską Kongregacją Trójcy Świętej[59].

Przyjęcie unii przez monastery położone na obszarze Korony nie oznaczało podporządkowania się przez nie bazyliańskiej Kongregacji Trójcy Świętej. Na kapitułach generalnych w Byteniu (1698 r.), w Nowogródku (1703 r.) i w Bielsku (1709 r.) dyskutowano o przyłączeniu monasterów z unickich diecezji położonych na ziemiach południowo-wschodniej Rzeczypospolitej do tej Kongregacji. Przedstawiciel władyki przemyskiego pojawił się w 1698 r. w Byteniu, ale z racji tego, że monastery w eparchii przemyskiej nie podlegały jurysdykcji Kongregacji, nie mógł brać czynnego udziału w dyskusjach. Na kapitule w Bielsku w 1709 r. przypomniano o obietnicy włączenia do Kongregacji monasterów z eparchii przemyskiej, lwowskiej i łuckiej. Wówczas inkorporowano do Kongregacji klasztor w Zahorowie. W tym czasie należały już do niej monastery w Mielcach i Tuminie, a zapewne także w Zimnem, Owruczu i Krzemieńcu[60].

Na zjednoczenie monasterów położonych w południowo-wschodniej Rzeczypospolitej i podporządkowanie ich Kongregacji Trójcy Świętej naciskała Stolica Apostolska, inspirowana w tym dziele przez protoarchimandrytę Leona Kiszkę. W piśmie z 31 VIII 1705 r. proszono nuncjusza apostolskiego w Polsce

[58] ЛННБ, f. 77, op. IV, od. zb. 981 – Akty i dokumenty uniowskiego, onufrijskiego i innych monasterów 1641–1780, k. 13–13v, 24–24v. W dokumencie wymienione zostały następujące placówki: Lwów św. Jerzy (13 zakonników), Kryłos katedra (6), Kamieniec Podolski katedra Trójcy Świętej (5), Skit Maniawski (30), Krechów (37), Lwów św. Onufry (4), Lwów św. Jan Ewangelista (3), Podhorce (30), Wicyń (10), Uhorniki (6), Pohonia (9), Trembowla (19), Hoszów (3), Zadarów (7), Pitrycz (1), Biesiady (19), Krasnopuszcza (12), Jazienica (7), Wyspa (brak danych), Dobrzany (11), Zawałów (8), Złoczów (9), Podhorodyszcze (5), Ułaszkowce (3), Litwinów (5), Perehińsko (2), Satanów (4), Bar (7), Niemirów (brak danych), Rudniki (4), Juseptycze (3), Sokół (3), Kryłos św. Eliasz (5), Dorohów (2), Bołochów (4), Łukwica (brak danych), Łapszyn (1), Swaryczów (3), Grabów (2), Stożek (brak danych), Krzywiec (brak danych), Radawa (1), Pacyków (2), Lackie (1), Podgrodzie (6), Zagwóźdź (2), Brzeżany (4), Horodenka (2), Łuka (2), Sokulec (4), Raków (brak danych), Kołomyja (brak danych), Tłumaczyk (brak danych), Kosów (brak danych), Berezów (brak danych), Tarnopol (do Podhorzec), Zwiniacz (do Trembowli), Czortków (5), Łanowce (1), Sińków (1), Bilcze (1), Piatniczany (1).

[59] Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (dalej cyt. BOss.), Dział Rękopisów, akc. 62/89 – Acta Scholarum Buczacensium a primo Lapide Erectarum…1754, b.p.; М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 16.

[60] *Археографическій сборникъ…*, т. XII, s. 139, 157, 159–160, 168; ЛННБ, f. 6, od. zb. 277 – Codex variarum Scripturarum, quae agitata sunt inter Provincias, de Erectione Congregationis ex duabus nationibus…1764, k. 160–165v.

o zaangażowanie się w proces zjednoczenia monasterów i podporządkowania ich litewskiej Kongregacji. Podobne zalecenia znalazły się w dekretach Kongregacji Rozkrzewiania Wiary z 1710 r. Jednak te rozwiązania nie były po myśli czerńców z monasterów niezależnych od Kongregacji Trójcy Świętej[61].

Połączenia w jeden zakon nie chcieli mnisi z monasterów położonych w granicach eparchii lwowskiej. Zgromadzeni przez władykę lwowskiego Barlaama Szeptyckiego na soborze uniowskim w 1711 r. apelowali do Kongregacji Rozkrzewiania Wiary o niezmuszanie placówek położonych w Koronie do podporządkowania się Kongregacji Trójcy Świętej. Tłumaczyli tę prośbę odmiennością stylu życia zakonnego monasterów koronnych, ubogich i żyjących głównie z jałmużny, podczas gdy monastery litewskie zbliżone były swą organizacją do klasztorów łacińskich. Różnice polegały głównie na odmiennym sposobie ubierania się, ponieważ mnisi nosili habity z szerokimi rękawami, szyte z tanich tkanin, chodzili w prostym obuwiu (drewniakach lub sandałach), nie strzygli włosów i nie golili bród, a także nie spożywali w ogóle mięsa. Ponadto nie chcieli podporządkować się Kongregacji litewskiej, gdyż jej zakonnicy byli lepiej wykształceni i z pewnością by ich zdominowali. Zadanie obrony niezależności monasterów koronnych powierzono eparsze lwowskiemu i powołanym na zjeździe superintendentom[62].

Na unickim synodzie prowincjalnym w Zamościu w 1720 r. wysunięto projekt zorganizowania monasterów z eparchii włodzimierskiej, chełmskiej, łuckiej, lwowskiej i przemyskiej w odrębną kongregację, niezależną od Kongregacji Trójcy Świętej, z własnymi władzami (protoarchimandrytą, protoihumenem, konsultorami), wybieranymi co cztery lata[63]. Proces ten miał zostać przeprowadzony w ciągu najbliższego roku. Jednak okazało się, że jest to zadanie skomplikowane i wymagające zgody wszystkich zainteresowanych. Dopiero w maju 1727 r. starania metropolity Leona Kiszki dotyczące zorganizowania nowej prowincji bazyliańskiej doprowadziły do zjazdu w Dubnie, gdzie debatowano o zjednoczeniu monasterów z terenów Korony. Obecni byli na nim uniccy biskupi diecezji lwowskiej, chełmskiej, przemyskiej i łuckiej, archimandryci i przełożeni monasterów[64].

---

[61] І. Патрило, *Нарис історії галицької провінції…*, s. 305–306.

[62] *Артикулы или устави чина…*, s. 45; *Litterae episcoporum historiam Ucrainae…*, vol. V, nr 12, s. 88–89; П. Підручний, *Василіянський чин від берестейського з'єднання…*, s. 170.

[63] *Synod prowincialny Ruski w Mieście Zamościu Roku 1720 Odprawiony a w R. 1724 za Rozkazem S.K. de Propag. F. Łacińskim Językiem w Rzymie z Druku Wydany, Potym wkrótce z zalecenia J.W.J.X. Leona Kiszki Metropolity Całey Rusi na Polski przez J.X. Polikarpa Filipowicza Z.S. Bazylego W. Opata Pinskiego na Leszczu Przewiedziony w Tymże Języku dopiero z słow istnością i sposobem pisania tamtych lat Pisarza i z krótkim od tegoż dla Spowiednikow Pamiętnikiem Przedrukowany*, Wilno 1785, s. 135–137.

[64] *Шематизмъ провинціи св. Спасителя Чина св. Василія Великого въ Галиціи и коротк ій поглядь на монастыри и на монашество руске отъ заведеня на Руси виры Христовои ажъ по нынишное время*, Львовь 1867, s. 270.

Z przygotowanego wówczas katalogu klasztorów z terenów eparchii koronnych, które w 1727 r. nie wchodziły do Kongregacji Trójcy Świętej, wynikało, iż w eparchii lwowskiej były 52 monastery, w chełmskiej – 10, łuckiej – 12, przemyskiej – 13, włodzimierskiej – 2, czyli łącznie 89 placówek[65]. Spis ten zawierał błędy w przyporządkowaniu monasterów do eparchii, bo np. w diecezji lwowskiej znalazły się klasztory z eparchii chełmskiej, włodzimierskiej i łuckiej, zaś w przemyskiej – z chełmskiej. Porozumienie uniemożliwił wówczas konflikt o tzw. monastery wołyńskie. Były to klasztory leżące na terenie Korony, które przyjęły unię z Kościołem łacińskim wcześniej niż eparchie, w granicach których pozostawały, i podporządkowały się Kongregacji Trójcy Świętej. Kiedy eparchie przemyska, lwowska, łucka stały się unickie, ich biskupi zaczęli domagać się podporządkowania tych ośrodków swojej władzy. Tymczasem Kongregacja litewska nie chciała z nich zrezygnować, uzasadniając swoje roszczenia tym, że monastery te już dawno weszły w jej skład. Metropolita Leon Kiszka i biskupi unickich diecezji położonych na terenie Korony, planując utworzenie nowej prowincji bazyliańskiej, domagali się czterech archimandrii: Dermania, Dorohobuża, Dubna i Żydyczyna, oraz czterech monasterów: Buczacza, Werchów, Włodzimierza i Chełma. Jako powody tych żądań przedstawiono argumenty, że prowincja ruska nie ma miejsca na rezydencję dla prowincjała, na nowicjat i studia zakonne, zaś prowincjał litewski, ze względu na odległość tych monasterów, nie ma możliwości ich wizytowania[66]. Zjazd w Dubnie zakończył się zatem niepowodzeniem, o czym pisali do Kongregacji Rozkrzewiania Wiary superior monasteru w Żyrowicach Benedykt Trulewicz oraz metropolita Leon Kiszka[67]. Wskutek sprzeciwu bazylianów litewskich Kongregacja Rozkrzewiania Wiary podjęła decyzję o pozostawieniu spornych monasterów przy Kongregacji Trójcy Świętej. Sprawa ta wracała jeszcze w 1739 r., ale ponownie rozstrzygnięta została po myśli Kongregacji litewskiej[68].

[65] *Supplicationes Ecclesiae Unitae Ucrainae et Bielarusjae*, ed. A.G. Welykyj, t. II: *1700–1740* (Analecta OSBM, series II, sectio III), Romae 1962, nr 729, s. 230–232. Wśród wymienionych monasterów znalazły się również takie, które na początku XVIII w. podlegały Kongregacji Trójcy Świętej (Zahorów, Owrucz, Zimno, Niskienicze).

[66] Tamże, nr 730, s. 234; Н. Петровъ, *Очеркъ исторіи базиліанскаго ордена въ бывшей Польшъ*, „Труды Кіевской Духовной Академіи" (dalej cyt. ТКДА) 1871, т. I, нр 2, s. 300–303, 316. Do planowanej kongregacji domagano się włączenia ośmiu monasterów zlokalizowanych na Wołyniu i Podolu (archimandrii w Dubnie, Dermaniu, Dorohobużu, monasterów w Żydyczynie, Werchach, Chełmie, Włodzimierzu oraz Buczaczu). W 1739 r. wymieniano dwanaście spornych monasterów. І. Патрило (*Нарис історії Василіян…*, s. 199) pisał o dziesięciu monasterach spornych.

[67] *Litterae basilianorum…*, vol. I, nr 189, s. 305–308; *Epistolae metropolitarum kioviensium catholicorum Leonis Kiška, Athanasii Szeptyckyj, Floriani Hrebnyckyj 1714–1762*, coll. A.G. Welykyj (Analecta OSBM, series II, sectio III, vol. IV), Romae 1959, nr 108, s. 142–143.

[68] І. Патрило, *Нарис історії Василіян…*, s. 199.

3. Droga do zjednoczenia

Do sfinalizowania postulatu wniesionego na synodzie zamojskim dotyczącego utworzenia kongregacji zakonnej łączącej monastery bazyliańskie na terytorium Korony doszło dopiero w 1739 r. 6 IX (26 VIII) 1739 r. rozpoczęła się we Lwowie w cerkwi katedralnej pw. św. Jerzego kapituła skupiająca przedstawicieli monasterów z terenów diecezji metropolitalnej kijowskiej, lwowskiej, włodzimierskiej, łuckiej, przemyskiej i chełmskiej. Przewodniczył jej metropolita Atanazy Szeptycki, który zrzekł się władzy zwierzchniej nad monasterami położonymi w eparchii lwowskiej, halickiej i kamienieckiej oraz eparchii metropolitalnej na rzecz zwierzchnika mającej powstać kongregacji zakonnej. Za jego przykładem poszli pozostali biskupi uniccy. Poczyniono jedynie zastrzeżenie, że gdyby monastery były likwidowane, to ich uposażenie miało wrócić do dyspozycji biskupa, który mógł nadać je duchowieństwu diecezjalnemu[69].

Podczas 3. sesji kapituły 8 IX (28 VIII) utworzono nową Kongregację pw. Opieki NMP, zwaną ruską, polską lub koronną[70]. Jej granice wyznaczały monastery położone w wyżej wymienionych eparchiach. Ustalenie ich liczby pozostaje jednak trudnym problemem ze względu na ujmowanie w spisach klasztorów spornych oraz pomijanie niektórych mniejszych placówek. Według spisu z 1742 r. w Kongregacji Opieki NMP miało znaleźć się łącznie 110 monasterów. Wśród nich było 11 klasztorów z metropolii kijowskiej (Białołówka, Kaniów, Kołodeżna, Krasnohórka, Lebiedyn, Lewkowicze, Owrucz, Tryhory, Moszny, Jasnogród, Supraśl), 52 z eparchii lwowskiej (Bakocyn, Bar, Biesiady, Bilcze, Buczyna, Czortków, Dobrzany, Grabina-Złoczów, Grabów, Hołowczyńce, Hoszów, Jazienica, Kamieniec Podolski, Korolówka, Korżowce, Krasnopuszcza, Krechów, Kryłos katedra, Kryłos św. Eliasz, Ladawa, Litwinów, Lwów św. Jerzy, Lwów św. Onufry, Lwów św. Jan Ewangelista, Lwów przy cerkwi uspieńskiej, Łanowce, Łuka, Malejowce, Pacyków, Piatniczany, Podgrodzie, Podhorce, Podhorodyszcze, Pohonia, Rudniki, Satanów, Sokół, Sokulec, Swaryczów, Szarogród, Trembowla, Tłumaczyk, Uhorniki, Ułaszkowce, Uniów, Wicyń, Winnica, Wyspa, Zadarów, Zawałów, Zwiniacz, Żółkiew), 21 z eparchii łuckiej (Białostok, Czetwertnia, Dermań, Dorohobuż, Dubno Przemienienia Pańskiego, Dubno św. Krzyża, Gródek, Krzemieniec, Lubar, Łuck katedra, Łuck bracki, Miłostów, Poczajów, Poddębce, Mielce, Milcza Mała, Strakłów, Tumin,

[69] ЛННБ, f. 3, od. zb. 367 – Monachorum Ordinis S. Basilii Magni Ruthenorum ab Josepho Velamin Rutski Metropollita Russiae, k. 127–128. Akta kapituły wydano w pracy: A. Theiner, *Die neuesten Zustände der katholischen Kirche beider Ritus in Polen und Russland seit Katharina II bis auf unsere Tage*, Augsburg 1841, nr XI, s. 44–62.

[70] ЛННБ, f. 3, od. zb. 367, k. 128.

Zahajce Małe, Zbaraż, Żydyczyn), 4 monastery z eparchii włodzimierskiej (Niskienicze, Turopin, Zahorów, Zimno), 13 z eparchii przemyskiej (Czernilawa, Dereżyce, Dobromil, Krupiec, Letnia, Lisznia, Ławrów, Przemyśl katedra, Smolin, Szczepłoty, Święty Spas, Topolnica, Ulucz), 9 z eparchii chełmskiej (Derewlany, Domaszów, Gródek, Niskienicze (?), Ohladów, Stojanów, Werchrata, Wołświn, Zamość)[71]. Spośród wymienionych monasterów położonych na Wołyniu siedem wchodziło w skład Kongregacji Trójcy Świętej (Gródek, Żydyczyn, Dermań, Dubno Przemienienia Pańskiego, Dubno św. Krzyża, Dorohobuż, Miłostów). Również wśród monasterów w eparchii chełmskiej wymieniono Gródek podległy Kongregacji litewskiej. Ponadto wśród klasztorów położonych w eparchii metropolitalnej wymieniono Supraśl, a także dwukrotnie pojawiły się Niskienicze. Nie udało się zlokalizować placówki w miejscowości Moszny, zaś w Jasnogrodzie znajdował się żeński klasztor bazyliański. Zatem ostatecznie dokument zawierał 98 monasterów faktycznie podległych władzom Kongregacji. Nie wymieniono natomiast kilkunastu innych klasztorów funkcjonujących w tym czasie. Przyjąć można, że do Kongregacji Opieki NMP należało wówczas ponad 120 placówek oraz ok. 700 zakonników.

10–11 IX (30–31 VIII) 1739 r. dokonano elekcji władz nowej Kongregacji. Na wniosek metropolity Szeptyckiego i za zgodą Kongregacji Trójcy Świętej kandydatami na urząd protoarchimandryty zostali dwaj zakonnicy litewscy: przełożony monasteru w Wilnie i zarazem konsultor Kongregacji Patrycy Żyrawski oraz superior byteński Teodozy Koniaczewski. Protoarchimandrytą na czteroletnią kadencję został Patrycy Żyrawski. Następnego dnia wybrano również czterech konsultorów Kongregacji, wśród których znaleźli się: audytor metropolity Innocenty Lipnicki, ihumen krasnohórski Gedeon Kuzubski, ihumen monasteru św. Jerzego we Lwowie Hipacy Biliński oraz ihumen poczajowski Gabriel Poznachowski. Sekretarzem Kongregacji został ihumen zahajecki Pafnucy Mańkowski[72]. Zadaniem przełożonego było zaprowadzenie podobnego porządku, jaki panował w Kongregacji litewskiej. Wyrazem tego było przyjęcie 34 praw uchwalonych na wzór konstytucji Kongregacji Trójcy Świętej[73].

---

[71] Archivio Storico „de Propaganda Fide" – Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli (dalej cyt. ASPF), Scritture Riferite nei Congressi Moscovia, Polonia e Ruteni, vol. Miscellanea 2, b.p.; *Litterae basilianorum…*, vol. II, nr 279, s. 151–152, 159–161; М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 23–24.

[72] ЛННБ, f. 3, od. zb. 367, k. 129–129v. Żyrawski zrezygnował z urzędu 12 I 1741 r., zaś jego obowiązki przejął jako wikary prowincji Innocenty Lipnicki. M.M. Wojnar, *De protoarchimandrita basilianorum (1617–1804)* (Analecta OSBM, series II, sectio I, vol. IX), Romae 1958, s. 285.

[73] ЛННБ, f. 3, od. zb. 367, k. 129v–132; Н. Петровъ, *Очеркъ исторіи…*, „ТКДА" 1871, т. I, нр 2, s. 308–315; П. Підручний, *Василіянський чин від берестейського з'єднання…*, s. 172.

Monastery Kongregacji Opieki NMP uwzględnione w wizytacjach za lata 1739–1740 oraz ich stan osobowy przedstawia tabela nr 1. Uwidacznia ona znaczne zróżnicowanie placówek pod względem liczby zakonników, gdzie obok dużych i ludnych monasterów funkcjonowały placówki liczące po dwóch–trzech zakonników.

Tabela 1

Monastery bazyliańskie Kongregacji Opieki NMP w latach 1739 i 1740 (wykaz niepełny)

Lp.	Monaster	Wezwanie	Eparchia	Liczba zakonników
1	*2*	*3*	*4*	*5*
1	Białostok	Zesłanie Ducha Świętego	łucka	9
2	Biesiady	Wniebowzięcie NMP	lwowska	12
3	Brzuchowica	Wniebowstąpienie Pańskie	przemyska	2
4	Czetwertnia	Przemienienie Pańskie	łucka	3
5	Czortków	Podwyższenie Krzyża Świętego	lwowska	2
6	Dereżyce	Wniebowzięcie NMP	przemyska	4
7	Dobromil	św. Onufry	przemyska	33
8	Domaszów	św. Mikołaj	chełmska	4
9	Dorohów	Trójca Święta	lwowska	3
10	Hoszów	Przemienienie Pańskie	lwowska	5
11	Krasnopuszcza	Narodzenie św. Jana Chrz.	lwowska	13
12	Krechów	Przemienienie Pańskie	lwowska	37
13	Krzemieniec	Objawienie Pańskie	łucka	4
14	Kryłos (katedra)	Wniebowzięcie NMP	lwowska	6
15	Kryłos	św. Eliasz	lwowska	4
16	Krzywiec (Rohatyń)	–	lwowska	3
17	Lisznia	św. Eliasz	przemyska	6
18	Lwów	św. Jan Ew.	lwowska	3
19	Lwów	św. Jerzy	lwowska	11
20	Lwów	św. Onufry	lwowska	3
21	Ławrów	św. Onufry	przemyska	32
22	Łuck (bracka)	Podwyższenie Krzyża Świętego	łucka	7
23	Łuck (katedralna)	św. Jan Ew.	łucka	7
24	Łuck (przy biskupie)	–	łucka	3
25	Mielce	św. Mikołaj	włodzimierska	12
26	Milcza Mała	Narodzenie NMP	łucka	8
27	Ohladów	św. Prakseda	chełmska	4
28	Pacyków	Wniebowzięcie NMP	lwowska	4
29	Poczajów	Wniebowzięcie NMP	łucka	29
30	Podhorce	Zwiastowanie NMP	lwowska	12
31	Sokulec	Opieka NMP	lwowska	3
32	Stryj	Zwiastowanie NMP	przemyska	2
33	Swaryczów	Narodzenie NMP	lwowska	2
34	Szczepłoty	Wniebowzięcie NMP	przemyska	11

1	*2*	*3*	*4*	*5*
35	Tumin	Podwyższenie Krzyża Świętego	łucka	6
36	Ulucz	Wniebowstąpienie Pańskie	przemyska	3
37	Ułaszkowce	Narodzenie św. Jana Chrz.	lwowska	3
38	Uniów	Wniebowzięcie NMP	lwowska	8
39	Wicyń	Narodzenie NMP	lwowska	10
40	Zadarów	św. Prakseda	lwowska	4
41	Zahajce Małe (za 1737 r.)	św. Jan Jałmużnik	łucka	6
42	Złoczów	Wniebowstąpienie Pańskie	lwowska	3
43	Żółkiew	Narodzenie Chrystusa	lwowska	3
Suma				**348**

Źródło: ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1194 – Skład osobowy monasterów bazyliańskich za lata 1737–1740, k. 2–37v; APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 2 – Skrutenia, k. 65–71v.

Powstanie niezależnej organizacji monasterów z terenu Korony nie było po myśli zakonników Kongregacji litewskiej, podnoszących postulaty o podporządkowanie nowej organizacji protoarchimandrycie litewskiemu. Podjęli oni akcję przeciwdziałania zatwierdzeniu Kongregacji Opieki NMP przez Stolicę Apostolską. Od końca 1740 r. do 1 V 1742 r. toczył się proces w Kongregacji Rozkrzewiania Wiary o rozstrzygnięcie statusu Kongregacji Opieki NMP. 1 V 1742 r. na posiedzeniu Kongregacji w obecności papieża Benedykta XIV zadecydowano o połączeniu obu organizacji w jeden zakon, złożony z dwóch prowincji. Takie rozstrzygnięcie przedstawiono w dekrecie Kongregacji Rozkrzewiania Wiary z 18 V 1742 r. Decyzję tę potwierdził papież Benedykt XIV w breve „Etsi dubitare" z 27 XI 1742 r.[74]

Zgodnie z dekretem Kongregacji Rozkrzewiania Wiary na 26 V 1743 r. zwołano do Dubna kapitułę bazyliańską. Trwała do 12 VI. Obrady odbywały się w cerkwi monasterskiej pw. Przemienienia Pańskiego. Do udziału w niej zaproszono szerokie grono uczestników: eparchów, archimandrytów i ihumenów wszystkich monasterów. Brało w niej udział 239 ojców (72 z Kongregacji Trójcy Świętej i 167 z Kongregacji Opieki NMP). Przewodniczył jej metropolita Atanazy Szeptycki. Obecny miał być nuncjusz apostolski Fabrycy Serbelloni, jednak wysłał swego delegata Jerzego Marię Laskarisa, tytularnego biskupa zenopolitańskiego. W kapitule uczestniczyli również uniccy biskupi: łucki – Teodozy Lubieniecki-Rudnicki, przemyski – Hieronim Ustrzycki, piński – Jerzy Bułhak

[74] ЛННБ, f. 3, od. zb. 367, k. 133v; *Litterae S.C. de Propaganda Fide…*, vol. IV, nr 1668–1669, s. 123–126; *Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae illustrantia (1075–1953)*, vol. II: *1700–1953*, coll. A.G. Welykyj (Analecta OSBM, series II, sectio III), Romae 1954, nr 699, s. 83–85; M. Szegda, *Bazylianie* [w:] EK, t. II, Lublin 1985, kol. 141; П. Підручний, *Василіянський чин від берестейського з'єднання…*, s. 172–175.

oraz chełmski – Felicjan Filip Wołodkowicz, zaś tytularny arcybiskup smoleński Antoni Tomiłowicz przysłał swoje pismo[75].

Od początku obrad trwały spory na temat zjednoczenia obu kongregacji, wynikłe bardzo często z problemów z porozumiewaniem się w języku łacińskim, którego przedstawiciele Rusi nie znali i nie rozumieli. Na sesji 5. 30 V przedstawiciele Kongregacji Opieki NMP przedstawili swoje postulaty w formie 22 punktów. Bazylianie Kongregacji litewskiej odpowiedzieli na nie 1 VI. Dopiero 7 VI na 11. sesji obie kongregacje doszły do porozumienia w sprawach spornych, spisanego w 15 punktach. Cztery z nich, które dotyczyły nazwy zakonu, przynależności monasterów wołyńskich, odpowiedzialności finansowej prowincji ruskiej za rezydencję w Rzymie oraz wybierania archimandrytów na urząd protoarchimandryty zakonu, miała rozstrzygnąć Stolica Apostolska. Bazylianie litewscy zgodzili się tylko na przejście do prowincji koronnej monasteru w Lublinie. Pozostałe punkty porozumienia, które nie zostały włączone do konstytucji zakonnych, dotyczyły zakazu przenoszenia zakonników z prowincji do prowincji bez zgody kapituły generalnej. W monasterach obu prowincji miały być zachowywane ceremonie, obrzędy, posty i zwyczaje charakterystyczne dla Cerkwi. Na wakujące stanowiska eparchów i archimandrytów w jednej prowincji nie można było prezentować zakonników z drugiej. Członkowie zarządu prowincji nie pełnili obowiązków w kancelariach biskupich, a zajmowali się tylko sprawami zakonu. Prowincja koronna miała złożyć przysięgę posłuszeństwa protoarchimandrycie, dopiero gdy Stolica Apostolska zatwierdzi wszystkie zasady uchwalone w Dubnie[76].

Już 30 III 1744 r. odbyła się sesja Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, w której uczestniczył sam papież. Jej przedmiotem były ustalenia poczynione na kapitule generalnej w Dubnie[77]. Na podstawie podjętych wówczas decyzji Benedykt XIV 2 V 1744 r. wydał dekret „Inter plures", w którym zatwierdził zjednoczenie monasterów na terenie Rzeczypospolitej oraz postanowienia kapituły generalnej. Nadał nazwę zgromadzeniu – Zakon Ruski św. Bazylego Wielkiego (Ordo Sancti Basilii Magni Ruthenorum)[78]. Zakon składał się

[75] Archivum Secretum Apostolicum Vaticanum (dalej cyt. ASV), Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 108 – t. II. Ordini regolari. Basiliani (mkf ABMK 2405), k. 2–4.

[76] Tamże, k. 5v–8,11–12. W punkcie 3. żądań Kongregacji Opieki NMP z nazwy wymieniono jedenaście spornych monasterów; Н. Петровъ, *Очеркъ исторіи…*, „ТКДА" 1871, т. I, нр 2, s. 331–340.

[77] *Congregationes Particulares Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarusjae spectantes*, vol. II: *1728–1862*, ed. A.G. Welykyj (Analecta OSBM, series II, sectio III), Romae 1957, nr 85, s. 75–102.

[78] *Sanctissimi Domini Nostri Benedicti Papae XIV Bullarium, t. I, in quo continentur Constitutiones, Epistolae, etc. editae ab initio Pontificatus ad Annum MDCCXLVI*, Romae 1746, nr 98, s. 346–356. W źródłach rękopiśmiennych i edycjach dokumentów papieskich z XVIII w. dekret „Inter plures" datowany był 2 V 1744 r. Taka data występowała w literaturze przedmiotu wyda-

z dwóch prowincji: litewskiej (Trójcy Świętej) oraz koronnej (Opieki NMP), liczących razem około 195 monasterów i 1145 zakonników. Poza administracją zakonu znalazła się archimandria w Supraślu z dwiema rezydencjami: w Warszawie i Kuźnicy (licząca w sumie 33 zakonników). Sprawę przynależności monasterów wołyńskich odłożono do późniejszego rozstrzygnięcia[79].

Postulowane od 1720 r. uregulowanie struktury organizacyjnej monasterów bazyliańskich z południowo-wschodniej Rzeczypospolitej doszło do skutku w 1739 r. Dzieło to było w dużej mierze efektem ponagleń Stolicy Apostolskiej, starań samych zakonników dostrzegających korzyści z przyjęcia wzorców organizacji bazylianów litewskich, ale jednocześnie niechętnych podporządkowaniu się Kongregacji Trójcy Świętej, a także przychylności do tego projektu metropolity Atanazego Szeptyckiego. Samodzielność Kongregacji Opieki NMP nie trwała długo, bowiem już w 1743 r. doszło do połączenia obu organizacji. Decydujący w tej sprawie był głos Stolicy Apostolskiej, której decyzje zapadłe na posiedzeniach Kongregacji Rozkrzewiania Wiary potwierdził papież Benedykt XIV. Porozumienie zawarte w Dubnie dokonało się nie bez problemów i sporów, których rozwiązanie miało nastąpić w następnych latach.

4. Monastery w prowincji koronnej w latach 1743–1780

Po utworzeniu prowincji koronnej w jej granicach znalazło się ponad 130 monasterów. Znaczną większość tych ośrodków tworzyły małe placówki liczące od jednego do czterech zakonników. Ustalenie dokładnej ich liczby na początku funkcjonowania prowincji koronnej nastręcza spore trudności. W dokumentach spisanych w języku łacińskim bardzo często nazwy poszczególnych miejscowości zapisywane były z błędami, co znacznie utrudnia ich rozpoznanie. Ponadto kopie tego samego dokumentu zawierają nieraz znaczne różnice. Często monastery funkcjonowały pod dwoma różnymi określeniami zaczerpniętymi od nazw terenowych albo też identyfikowane były z kilkoma miejscowościami o tej samej nazwie[80].

---

wanej w XIX i w I połowie XX w. W publikacji *Documenta Pontificum Romanorum…*, vol. II, nr 704, s. 88–100 wprowadzono datę 11 V 1744 r., powielaną następnie w opracowaniach poświęconych zakonowi bazyliańskiemu. Przypuszczać należy, że błąd w datowaniu dokumentu wynikał z odczytu cyfry rzymskiej (II) oznaczającej dzień jako cyfry arabskiej (11).

[79] П. Підручний, *Василіянський чин від берестейського з'єднання…*, s. 181–182; І. Патрило, *Нарис історії Василіян…*, s. 185.

[80] Pierwszy spis monasterów prowincji koronnej pochodził z 1745 r. i liczył 123 monastery. Dokładne ustalenie liczby placówek bazyliańskich przed zjednoczeniem zakonu bazyliańskiego nastręcza problemy sygnalizowane przez A. Pawłyszyna w: *Prawosławne i unickie monastery męskie na terenie eparchii lwowskiej w latach 1596–1739. Przyczynek do powstania nowego katalogu* [w:]

Już na kapitule generalnej w Dubnie w 1743 r. zapadła decyzja o włączeniu do prowincji koronnej monasteru Przemienienia Pańskiego w Lublinie, który przynależał do Kongregacji Trójcy Świętej. Decyzję tę podtrzymał papież Benedykt XIV w bulli „Inter plures", a oznajmił ją zainteresowanym stronom protoarchimandryta bazyliański Polikarp Mihuniewicz w sierpniu 1744 r.[81] Między obiema prowincjami nadal trwał spór o monastery tzw. wołyńskie. W bulli „Inter plures" wspominano o dwunastu spornych klasztorach[82]. Z innych dokumentów wynikało, iż było ich dziesięć, położonych na terenie eparchii włodzimierskiej (3), łuckiej (5), lwowskiej (1) i chełmskiej (1). Oprócz ośmiu monasterów wymienianych w latach 20. XVIII w. dodano jeszcze klasztor w Gródku nad Bugiem oraz drugi monaster w Dubnie. Sprawa ta była omawiana na posiedzeniu Kongregacji Rozkrzewiania Wiary 12 II 1748 r. oraz 21 IX 1750 r.[83] Zapadła wówczas decyzja o pozostawieniu monasterów w granicach prowincji litewskiej. Decyzja ta została przedstawiona bazylianom podczas kapituły generalnej w Brześciu w 1751 r. W piśmie nuncjusza apostolskiego z 24 IV 1751 r. informującym o tym rozstrzygnięciu znalazło się sformułowanie, że jedynie monaster w Buczaczu na Podolu, ze względu na odległość, mógłby zostać przekazany prowincji koronnej, ale musi to być dobrowolna decyzja prowincji litewskiej. W odpowiedzi nowo wybrane władze prowincji koronnej, poprzez superiora klasztoru łuckiego Hieronima Oziemkiewicza, wniosły 30 VIII 1752 r. protest przeciw tej decyzji do akt łuckiego konsystorza obrządku łacińskiego. Kongregacja Rozkrzewiania Wiary nakazała wycofać tę protestację i zrezygnować z przyłączenia spornych monasterów. 22 XI 1753 r. w Poczajowie władze prowincji koronnej podjęły decyzję o odwołaniu protestacji i podporządkowaniu się decyzji Stolicy Apostolskiej[84]. O przynależności klasztoru w Buczaczu zadecydowała ostatecznie wola starosty kaniowskiego Mikołaja Potockiego, który w grudniu 1754 r. powiększył uposażenie monasteru, ufundował tam kolegium dla młodzieży świeckiej wraz z konwiktem i stanowczo obstawał przy utrzymaniu jego przynależności do prowincji litewskiej. Do 1780 r. Buczacz pozostawał pod jurysdykcją prowincjała litewskiego[85]. Sprawa przyna-

Klasztory mnisze na wschodnich terenach dawnej Rzeczypospolitej od XVI do początku XX wieku pod red. J. Gwioździk, R. Witkowskiego, A.M. Wyrwy, Poznań 2014, s. 277–286.

[81] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2612 – Pismo protoarchimandryty Polikarpa Mihuniewicza 1744, k. 1; *Documenta Pontificum Romanorum…*, vol. II, nr 704, s. 92.

[82] *Documenta Pontificum Romanorum…*, vol. II, nr 704, s. 92.

[83] *Congregationes Particulares…*, vol. II, nr 88, s. 117–121, nr 94, s. 204–212; ASPF, Scritture Riferite nei Congressi Moscovia, Polonia e Ruteni, vol. Miscellanea 3, b.p.

[84] ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 108, k. 28; ASPF, Scritture Riferite nei Congressi Moscovia, Polonia e Ruteni, vol. 8 (1754–1760), k. 13, 46–51; *Litterae basilianorum…*, vol. II, nr 301, s. 222–223.

[85] *Congregationes Particulares…*, vol. II, nr 94, s. 218–220; Н. Петровъ, *Очеркъ исторiи…*, „ТКДА" 1871, т. I, нр 2, s. 363–364.

leżności monasterów wołyńskich oraz Buczacza, przez kilkadziesiąt lat stanowiąca przyczynę konfliktu między prowincjami, ostatecznie rozstrzygnięta została po myśli prowincji litewskiej. Jedynym monasterem, jaki udało się pozyskać prowincji koronnej, był klasztor w Lublinie.

Na początku funkcjonowania prowincji koronnej należało wyjaśnić stan prawny poszczególnych placówek. Już w końcu 1743 r. przełożony monasteru w Niskieniczach Hieronim Oziemkiewicz podjął starania o potwierdzenie przez Stolicę Apostolską statusu tego monasteru. Jego istnienie utwierdził swą fundacją w 1643 r. kasztelan kijowski Adam Kisiel, który podporządkował go Ławrze Kijowsko-Pieczerskiej[86]. Dlatego po wejściu Niskienicz w skład prowincji koronnej podjęto starania o potwierdzenie samodzielności placówki wobec faktu pozostawania Kijowa poza granicami Rzeczypospolitej oraz trwania przy prawosławiu[87].

Zgodnie z wytycznymi papieża Benedykta XIV zawartymi w bulli „Inter plures" z maja 1744 r. w prowincji koronnej należało zredukować te monastery, które nie miały wystarczającego zabezpieczenia materialnego dla dziesięciu, a przynajmniej ośmiu zakonników[88]. Na naradzie władz zakonu bazyliańskiego z protoarchimandrytą Polikarpem Mihuniewiczem oraz protoihumenem prowincji koronnej Hipacym Bilińskim, odbytej pod przewodnictwem metropolity Atanazego Szeptyckiego w Dubnie 19 X 1745 r., dokonano podziału monasterów bazyliańskich położonych w prowincji koronnej. Wyróżniono te, które spełniały kryteria dekretu papieskiego i mogły funkcjonować samodzielnie, wskazano placówki wymagające przyłączenia do większych ośrodków oraz przeznaczone do likwidacji. Ustalenia przyjęte podczas narady zaprezentowane zostały w tabeli nr 2.

---

[86] С. Горін, *Монастирі Західної Волині…*, s. 224. *I ten monaster moj Nizkinicki nowomurujący się i ode mnie tym zapisem fundatiey monastyrowi Pieczarskiemu Kiiowskiemu i archimandrytom pieczarskim wiecznemi czasy chcąc mieć ten monaster Nizkinicki filiam monastera Pieczarskiego, podaje i prawom przywilejom jego*.

[87] *Litterae basilianorum…*, vol. II, nr 255, s. 81–82; *Supplicationes Ecclesiae…*, vol. III, nr 916, s. 27; *Acta S.C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarusjae spectantia*, vol. IV: *1740–1769*, coll. A.G. Welykyj (Analecta OSBM, series II, sectio III), Romae 1955, nr 1177, s. 33–35.

[88] *Documenta Pontificum Romanorum…*, vol. II, nr 704, s. 98–99. *Plura nempe monasteria in Provincia Poloniae esse novimus ad eam paupertatem redacta, ut vix duos aut tres Monachos alere possint. In hujusmodi rerum statu, Canonicae Leges praecipiunt plurium monasteriorum unionem faciendam esse, donec in singulis monasteriis decem vel saltem octo Monachi commode congregari valeant. Ad multa igitur huiusque peracta hoc etiam addat Metropolitanus, (cui Nos id ipsum demandamus, omnesque facultates ad hoc necessarias et opportunas impertimur) ut simul cum Proto-Archimandrita, et Consultoribus Generalibus, necnon Provinciali Poloniae, eiusdemque Provinciae Consultorio, ad huiusmodi tenuiorum monasteriorum unionem peregendam incumbat.*

Tabela 2

Monastery bazyliańskie w prowincji koronnej w 1745 r.

Monastery funkcjonujące		Monastery przeznaczone do likwidacji
Monastery samodzielne	**Monastery podporządkowane samodzielnym**	
1	*2*	*3*
Bar	Hołowczyńce	Bakocyn
Białołówka	Krasnohórka	Berszada
	Tryhory	Bilcze
Białostok	–	Bołożynów
Biesiady	Żółkiew	Brzuchowica
Czortków	Ułaszkowce	Grabów
Derewlany	Jazienica	Hałajkowce
	Stojanów	Horodenka
	Ohladów	Kłodzienko
Dobromil	Przemyśl przy katedrze św. Jana	Korolówka
Dobrzany	Podhorodyszcze	Korsuń (św. Onufry)
	Rudniki	Kosów
Hoszcza	Horodyszcze	Krupiec
Kamieniec Podolski	Łanowce	Ladawa
	Malejowce	Lebiedyn
Krasnopuszcza	Podgrodzie	Lewkowicze
Krechów	–	Mańkówka
Kryłos	Dorohów	Sińków
	Kryłos św. Eliasz	Tłumaczyk
	Łukwica	Tyszyca
	Pitrycz	Ulucz
	Sokół	Winnica
Lisznia	Bilina Wielka	Wyspa
	Dereżyce	Zamczysko
	Letnia	Zwiniacz
Lubar	Kołodeżna	
Lublin	Domaszów	
Lwów św. Jerzy	Lwów św. Onufry	
	Lwów św. Jan Ewangelista	
	Lwów Wniebowzięcie NMP	
	Horpin	
Ławrów	Święty Spas	
	Topolnica	
Łuck katedra	Poddębce	
Łuck św. Krzyż	Czetwertnia	
	Tumin	
Mielce	–	
Milcza Mała	Perekały	
	Strakłów	

1	*2*	*3*
Niskienicze	Turopin	
	Zimno	
Owrucz	–	
Pacyków	Bołochów	
	Hoszów	
	Swaryczów	
Poczajów	–	
Podhorce	Buczyna	
	Grabina (Grabina-Złoczów)	
Pohonia	Łuka	
	Sokulec	
	Uhorniki	
	Zagwóźdź	
Satanów	Korżowce	
Szarogród	Granów	
	Niemirów	
Szczepłoty	Czernilawa	
	Smolin	
Trembowla	Zbaraż	
	Bucniów	
Uniów	–	
Werchrata	Zamość	
Wicyń	–	
Zahajce Małe	Krzemieniec	
	Stożek	
Zahorów	Horodyszcze nad Bugiem	
	Wołświn	
Zawałów	Litwinów	
	Zadarów	

Źródło: ЛННБ, f. 141, op. 1, od. zb. 307 – Notatki ks. Sadoka Barącza, s. 9–12.

Spośród uwzględnionych 124 klasztorów tylko 38 mogło zapewnić utrzymanie przynajmniej ośmiu zakonnikom. Z tej liczby 7 ośrodków było samodzielnych, natomiast do 31 pozostałych dołączono od jednej do pięciu rezydencji. Samodzielność straciło aż 61 klasztorów. Natomiast 25 placówek miało zostać zlikwidowanych. Ich majątek ruchomy został rozdysponowany pomiędzy monastery. I tak klasztor w Dobrzanach miał pozyskać ruchomości z Bakocyna, Wyspy, Grabowa; monaster w Dobromilu – z Brzuchowicy, Ulucza i Kłodzienka; w Kryłosie – z Kosowa i Tłumaczyka; w Kamieńcu Podolskim – z Bilcza, Korolówki i Sińkowa; w Derewlanach – z Bołożyna i Tyszycy; w Szarogrodzie – z Ladawy i Winnicy; w Pohoni – z Horodenki[89]. Podany w tabeli nr 2

[89] ЛННБ, f. 141, op. 1, od. zb. 307, s. 9–12.

wykaz monasterów funkcjonujących po utworzeniu prowincji koronnej nie jest pełny. Spis opublikowany na podstawie relacji nadesłanej do Kongregacji Rozkrzewiania Wiary zawierał jeszcze sześć placówek: Dorożów, Humieniec, Kaniów, Perehińsko, Brzeżany i Moszny. Ten ostatni jednak, mimo uwzględniania go w spisach monasterów bazyliańskich, pozostawał ośrodkiem prawosławnym[90]. Ponadto funkcjonowały jeszcze klasztory w Bohusławiu, Rzyszczowie, Lisiance, Piatniczanach, Głębokiem i Stryju. Wprawdzie przynależność wyznaniowa monasterów położonych na Kijowszczyźnie zmieniała się, ale do lat 60. XVIII w. należały do bazyliańskiej prowincji koronnej. Zatem można przyjąć, że w chwili powstania prowincji w jej granicach było co najmniej 135 klasztorów.

Ustalenia z 1745 r. w sprawie likwidacji niektórych klasztorów albo ich połączenia z większymi monasterami nie zostały od razu w pełni zrealizowane[91]. W ciągu następnych kilku lat klasztory starały się pozyskać środki finansowe w postaci funduszy przedłużających ich działalność. Część monasterów określanych jako rezydencje i podporządkowanych większym placówkom zachowała samodzielność. Spośród klasztorów przeznaczonych do likwidacji ośrodek w miejscowości Bilcze funkcjonował jako samodzielny monaster do 1793 r.

Kolejny wykaz monasterów prowincji koronnej przedstawił protoihumen Sylwester Koblański w liście z 31 VIII 1748 r., traktującym o stanie prowincji, a skierowanym do Kongregacji Rozkrzewiania Wiary. Prowincjał wymieniał 38 monasterów samodzielnych oraz 60 rezydencji, czyli łącznie 98 placówek[92]. Z kolei według protoihumena litewskiego Herakliusza Lisańskiego w tym samym roku w prowincji koronnej znajdowało się 101 monasterów, ale z racji

[90] *Litterae basilianorum…*, vol. II, nr 267, s. 107–111. Według akt Kongregacji Rozkrzewiania Wiary w 1745 r. w prowincji koronnej były 123 monastery, z których 38 było niezagrożonych w swym funkcjonowaniu, 53 zostały podporządkowane większym placówkom, zaś 32 przeznaczono do likwidacji.

[91] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 24. Z inwentarza monasteru Wniebowzięcia NMP w Krylosie wynikało, że w 1749 r. znajdowały się w nim ruchomości pochodzące nie tylko z Tłumaczyka i Kosowa, ale również z Lackich (monaster przestał istnieć już pod koniec lat 20. XVIII w.), Berszady, Kołomyi i Grabowa. Tymczasem według akt generalnej wizytacji eparchii lwowskiej, na które powołuje się Andrzej Pawłyszyn, w Grabowie jeszcze w 1762 r. miało przebywać dwóch czerńców, o których nie wiedziały władze zakonne. A. Pawłyszyn, *Prawosławne i unickie monastery…*, s. 278. Monaster w Berszadzie funkcjonował od lat 70. XVIII w. jako prawosławny. Z kolei w 1750 r. placówka w Lewkowiczach była afiliowana do archimandrii w Owruczu. APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 2, k. 55. Monaster w Piatniczanach zlikwidowano w 1745 r., a jego ruchomości oddano monasterowi w Kamieńcu Podolskim. Zob. ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 31v.

[92] W porównaniu ze spisem z 1745 r. zamiast rezydencji w Bucniowie wymieniono monaster w Domaszowie. *Litterae basilianorum…*, vol. II, nr 278, s. 137–151; ASPF, Scritture Riferite nei Congressi Moscovia, Polonia e Ruteni, vol. Miscellanea 3, b.p.

pomyłek liczba klasztorów była mniejsza[93]. Zatem do 1748 r. likwidacji uległo około 35 placówek, których funkcjonowanie zakwestionowano w 1745 r. Również relacje eparchów diecezji unickich położonych w Koronie dostarczały informacji o liczbie i stanie monasterów pozostających w ich granicach. W 1749 r. na terenie eparchii lwowskiej znajdowało się 48 klasztorów, zaś na obszarze eparchii łuckiej 10 monasterów i 8 rezydencji należących do prowincji koronnej. Ponadto wyliczono 5 monasterów wołyńskich należących do prowincji litewskiej[94]. Spisy te nie uwzględniały wszystkich placówek bazyliańskich funkcjonujących w tym czasie na terenie obu eparchii.

Liczba monasterów na terenie prowincji koronnej w latach 1743–1780 zmniejszała się. Zgodnie z zaleceniami papieskimi cerkwie należące do najuboższych monasterów, niezdolnych do utrzymania ośmiu zakonników, miały zostać przekazane duchowieństwu diecezjalnemu. Proces ten największe nasilenie przybrał od połowy lat 40. i na początku 50. XVIII w. Na jego przebieg wpływ miały rodziny fundatorów monasterów i cerkwi, które nieraz nie wyrażały zgody na wprowadzenie do nich duchowieństwa diecezjalnego. Mimo trudności część cerkwi bazyliańskich na terenie prowincji koronnej przeszła w ręce kleru diecezjalnego. Jeszcze 27 XII 1741 r., a więc przed utworzeniem prowincji koronnej, eparcha przemyski Hieronim Ustrzycki wydał pismo nakazujące dwóm diecezjalnym komisarzom duchownym odebranie cerkwi pw. Zesłania Ducha Świętego w Stryju i cerkwi pw. Przemienienia Pańskiego w Dorożowie-Dębinie z rąk bazylianów[95]. Bazylianie opuścili Stryj i Dorożów w latach 1745–1746.

---

[93] *Litterae basilianorum…*, vol. II, nr 279, s. 159–161. Do prowincji koronnej zaliczono archimandrię w Supraślu oraz dwukrotnie zapisano Niskienicze.

[94] Tamże, vol. II, nr 282, s. 179–185; nr 285, s. 193–196. Wśród monasterów w eparchii lwowskiej wymienione były: Bakocyn, Bar, Biesiady, Bilcze, Bołochów, Buczyna, Czortków, Dobrzany, Dorohów, Grabina-Złoczów, Grabów, Hałajkowce, Hoszów, Jazienica, Kamieniec Podolski, Krasnopuszcza, Krechów, Kryłos katedra, Kryłos św. Eliasz, Ladawa, Litwinów, Lwów św. Jerzy, Lwów św. Onufry, Lwów św. Jan Ewangelista, Lwów cerkiew uspieńska, Łanowce, Łukwica, Malejowce, Pacyków, Pitrycz, Podgrodzie, Podhorce, Podhorodyszcze, Pohonia, Rudniki, Satanów, Sińków, Sokulec, Swaryczów, Szarogród, Trembowla, Uhorniki, Ułaszkowce, Uniów, Wicyń, Zadarów, Zawałów, Żółkiew. W eparchii łuckiej uwzględniono monastery: Białostok, Hoszcza, Lubar, Łuck katedra, Łuck św. Krzyż, Mielce, Milcza Mała, Podhorce (?), Poczajów, Zahajce Małe oraz rezydencje: Czetwertnia, Horodyszcze, Krzemieniec, Poddębce, Stożek, Strakłów, Tumin, Zbaraż. Zastanowienie budzi umieszczenie wśród monasterów archimandrii w Mielcach (ep. włodzimierska) oraz występowanie monasteru w Podhorcach, który odnotowano również w eparchii lwowskiej.

[95] APP, ABGK, sygn. 70 – Kandydaci do stanu duchownego 1763, s. 136; sygn. 220 – Wykazy duchownych nowo wyświęconych 1731–1741, s. 108. Już w sierpniu 1741 r. eparcha Ustrzycki wyświęcił Mikołaja Tchorowicza na kapłana do cerkwi stryjskiej wolnej po rezygnacji bazylianów. Wątpliwości budził fakt, przy której cerkwi w Dorożowie rezydowali bazylianie. Według dokumentu z 1741 r. chodziło o cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego w Dorożo-

Opieszale postępował proces łączenia małych monasterów. Sami zakonnicy do tej pory związani z jednym monasterem niechętnie reagowali na przenoszenie ich do innych ośrodków. Z kolei zakonnicy przebywający w większych monasterach obawiali się pogorszenia warunków egzystencji po przybyciu dodatkowej liczby mnichów. Stąd proces likwidacji małych placówek postępował dość wolno[96]. Spowalniał go również prowincjał Sylwester Malski, który w styczniu 1752 r. zwrócił się do Kongregacji Rozkrzewiania Wiary z prośbą o utrzymanie małych placówek[97]. Mimo tych zabiegów proces likwidacji monasterów, które nie spełniały wymagań Stolicy Apostolskiej, trwał. W wizytacji z 1749 r. bazyliańska rezydencja w miejscowości Sokół została określona jako afiliowana do monasteru w Kryłosie[98]. Na początku lat 50. XVIII w. bazylianie opuścili cerkiew św. Mikołaja w Uluczu, bowiem na mocy przywileju króla Augusta III, wydanego w Warszawie 2 XII 1753 r., dobra ziemskie nadane monasterowi uluckiemu przez administratora ekonomii samborskiej chorążego grabowieckiego Andrzeja Rzeczyckiego w 1682 r. przeszły na rzecz duchownego diecezjalnego[99]. Podobnie stało się w 1752 r. w miejscowości Wyspa w eparchii lwowskiej, gdzie cerkiew monasterską objęli duchowni diecezjalni[100]. Do 1755 r. zlikwidowano monaster w Bołożynowie. Tamtejsza cerkiew monasterska została przejęta przez duchowieństwo diecezjalne 24 IV 1754 r.[101] Prawdopodobnie w latach 50. XVIII w. w ręce duchowieństwa diecezjalnego przeszły dobra monasteru w Zagwoździu *do cerkwi miejskiej stanisławowskiej inkorporowanego*[102]. Na rzecz parochii miej-

---

wie-Dębinie, ale z 1753 r. pochodziła informacja o rezydowaniu bazylianów przy cerkwi pw. Zwiastowania NMP w Dorożowie. Zob. APP, ABGK, sygn. 15 supl. – Protocollum causarum. Acta Consistorii Generalis 1753–1758, s. 56. Jednak cerkwi o takim wezwaniu nie notowano w późniejszym czasie.

[96] М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 32–33.

[97] *Litterae basilianorum…*, vol. II, nr 292, s. 207–209.

[98] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 2, k. 52v. Monaster w Sokole odnowili w 1689 r. Aleksander i Katarzyna Świstelniccy, dzierżawcy wsi królewskiej Podgrodzie. *Сводная Галицко-Русская Литопись съ 1600 по 1700 годъ*, составиль А.С. Петрушевич, Львов 1874, s. 665.

[99] APP, ABGK Dyplomy, sygn. 227 – Przywilej króla Augusta III 1753, s. 1–4; ЦДІА, f. 129, op. 3, sp. 209 – Potwierdzenie przywilejów monasteru w Uluczu 1752, k. 1–3.

[100] Національний музей ім. Митрополита Андрея Шептицького у Львові (dalej cyt. НМЛ), Рукописи латинські, rkps 24 – Visitatio Generalis Dioecesis Leopoliensis 1763–1764, k. 630–637; ЦДІА, f. 159, op. 9, sp. 47 – Opis nieruchomego majątku cerkwi we wsi Wyspa 1761–1803, k. 9.

[101] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 22 – Księga rachunkowa monasteru w Poczajowie 1745–1789, k. 27. Za sprzedane bydło i konie z tego monasteru uzyskaną kwotę 242 złp wpłacono do kasy klasztoru w Poczajowie; ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 356 – Inwentarze różnych monasterów zniesionych dla wiadomości zebrane i oprawione 1776 Anno, k. 8.

[102] *Akta grodzkie i ziemskie z Archiwum Państwowego we Lwowie w dalszym ciągu wydawnictwa Fundacji Al. hr. Stadnickiego ogłaszane przez Towarzystwo Naukowe we Lwowie*

skiej w Żurawnie przeszła cerkiew pw. św. Michała, należąca do monasteru w Bakocynie. Zakonnicy opuścili tę placówkę w sierpniu 1749 r.[103] W marcu 1754 r. komisja reprezentująca unickiego biskupa chełmskiego przejęła cerkwie monasterskie w Stojanowie i Ohladowie. Część majątku ruchomego (księgi i szaty liturgiczne) cerkwi stojanowskiej przeniesiono do klasztoru w Jazienicy[104].

W 1751 r. rozpoczął się konflikt dotyczący rezydowania zakonników przy miejskiej cerkwi Zaśnięcia NMP we Lwowie. Po ustanowieniu prowincji koronnej zarówno monaster św. Onufrego, jak i rezydencja przy cerkwi uspieńskiej traktowane były jako monastery i ujmowane w katalogu prowincji koronnej. Z kolei Bractwo Stauropigialne uważało, że monaster św. Onufrego, a zwłaszcza rezydencja przy cerkwi Zaśnięcia NMP podlegają bezpośrednio jemu, a nie zakonowi. W 1751 r. w szeregi bractwa przyjęto duchownego diecezjalnego, lwowskiego generalnego oficjała i apostolskiego protonotariusza Antoniego Lewińskiego, który rozpoczął akcję pozyskiwania zwolenników osadzenia przy cerkwi uspieńskiej księży diecezjalnych. W 1751 r. przygotował pismo, w którym przywoływał bullę papieską „Inter plures", według której w klasztorze miało być przynajmniej ośmiu zakonników, zaś przy cerkwi było tylko czterech. Ponadto zauważał, że księża diecezjalni mogliby być bardziej użyteczni dla prowadzonej działalności, zwłaszcza funkcjonowania drukarni. Bazylianie bronili swego stanowiska, przygotowując replikę. Bractwo w większości opowiedziało się po stronie zakonników[105]. Za wprowadzeniem duchowieństwa diecezjalnego do cerkwi był nuncjusz apostolski kardynał Alberico Archinto, który pismem z 26 V 1753 r. nakazywał przekazać cerkiew księżom diecezjalnym. Bractwo nie podporządkowało się tym wytycznym i wystąpiło do sądu królewskiego[106]. W 1754 r. w obronie bazylianów i praw Stauropigii wystąpiło ponad 160 dostojników i szlachty województwa ruskiego, m.in. kasztelan krakowski Stanisław Poniatowski i wojewoda krakowski Jan Branicki[107]. August III 11 XII 1754 r. potwierdził prawa Stauropigii, zwłaszcza wolność przyjmowania duchownych do cerkwi, zaś 14 XII 1754 r. wydał nakaz zwołania komisji, która

(dalej cyt. AGZ), t. 25: *Lauda sejmikowe halickie 1696–1772*, wyd. W. Hejnosz, Lwów 1935, nr 319, s. 614.

[103] A. Pawłyszyn, *Monastery męskie eparchii lwowskiej…*, s. 180.

[104] Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej cyt. APL), zespół 95 – Chełmski Konsystorz Greckokatolicki, sygn. 106 – Wizytacje i inwentarze klasztorów i cerkwi 1740–1763, k. 215–219v.

[105] ЦДІА, f. 129, op. 1, sp. 963 – Dekrety, manifestacje 1751–1759, k. 1–12v; Д. Зубрицький, *Хроніка ставропігійського братства*, Львів 2011, s. 262, 265–266.

[106] ЦДІА, f. 129, op. 1, sp. 963, k. 23–24; Д. Зубрицький, dz. cyt., s. 270–273.

[107] ЦДІА, f. 129, op. 1, sp. 969 – Memoriał senatorów i szlachty województwa ruskiego 19 I 1754, k. 1–5; sp. 963, k. 25–30v. Dokument w całości przytoczony w pracy: Д. Зубрицький, dz. cyt., s. 274–280.

miała zadecydować o przywróceniu bazylianów do cerkwi uspieńskiej[108]. Komisja zebrała się w 1756 r. i potwierdziła prawo Stauropigii do osadzenia bazylianów przy cerkwi. Na jej posiedzenie nie przybyli prowincjałowie: koronny Sylwester Malski i litewski Herakliusz Lisański, którzy przestrzegali zakazu wydanego przez nuncjusza. W tym czasie nie było przy cerkwi bazylianów[109]. Mimo rozstrzygnięcia korzystnego dla bazylianów nie wrócili oni do świątyni. W styczniu 1759 r. bractwo zgodziło się przyjąć do cerkwi księży diecezjalnych – parocha i trzech wikarych[110]. Pod zwierzchnictwem brackim pozostawał również lwowski monaster św. Jana Ewangelisty, wzniesiony w II połowie XVII w. na Podzamczu na Przedmieściu Krakowskim na mocy testamentu Symeona Sodomy z 1640 r. Dopiero w lipcu 1769 r. Bractwo św. Jana Teologa oddało murowaną cerkiew i folwark *w zupełne rządy WW. OO. Bazylianom Graecounitom prowincji koronnej*[111].

Katalog klasztorów bazyliańskiej prowincji Opieki NMP z 1754 r. wymieniał 87 monasterów i rezydencji. Spośród nich tylko 22 placówki utrzymywały ośmiu i więcej zakonników, zaś aż 65 ośrodków nie spełniało wymogu określonej liczby profesów[112]. W 1754 r. prowincja koronna podjęła starania o opóźnienie procesu likwidacji monasterów o niewystarczającym zabezpieczeniu finansowym. Na jej prośbę protoarchimandryta Herkaliusz Lisański w październiku 1754 r. zwrócił się do Stolicy Apostolskiej o utrzymywanie klasztorów, w których przebywało pięciu zakonników, oraz o to, aby rezydencje niespełniające

[108] ЦДІА, f. 129, op. 1, sp. 970 – Potwierdzenie króla Augusta III praw i przywilejów monasteru św. Onufrego we Lwowie 1754, k. 1–2; sp. 972 – Reskrypt króla Augusta III 14 XII 1754, k. 1–6.

[109] ЦДІА, f. 129, op. 1, sp. 972, k. 1–2; Д. Зубрицький, dz. cyt., s. 281–284.

[110] Д. Зубрицький, dz. cyt., s. 289.

[111] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2181 – Historyczna informacja o monasterze św. Jana we Lwowie 1769–1788, k. 1v; *Дополненія ко сводной Галицко-Русской Летописи съ 1600 по 1700 годъ изданной въ Львов 1874 года*, составиль А.С. Петрушевич, Львов 1891, s. 500–501.

[112] *Cathalogus Monasteriorum et Personarum Provinciae Protectionis B.V. Mariae Ordinis S. Basilii Magni Anni 1754* [w:] М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 103–124. W pierwszej grupie były: Białostok, Czernilawa, Dobromil, Hoszcza, Korżowce, Krasnopuszcza, Krechów, Lubar, Lwów św. Jerzy, Ławrów, Łuck św. Krzyż, Mielce, Owrucz, Poczajów, Podhorce, Szarogród, Szczepłoty, Święty Spas, Uniów, Wicyń, Zahajce Małe, Zahorów. Mniejszą liczbę profesów miały: Bar, Białołówka, Biesiady, Bilcze, Czortków, Dereżyce, Dobrzany, Domaszów, Kamieniec Podolski, Krasnohórka, Kryłos, Krzemieniec, Lisznia, Lublin, Łuck katedra, Malejowce, Milcza Mała, Niskienicze, Pacyków, Poddębce, Pohonia, Satanów, Strakłów, Trembowla, Ułaszkowce, Werchrata, Wolica (Derewlany), Wołświn, Zamość, Zawałów, Zimno, Złoczów, Żółkiew. Jako rezydencje i misje odnotowane zostały: Bilina Wielka, Bohusław, Bołochów, Czetwertnia, Dorohów, Głębokie, Granów, Hołowczyńce, Horodenka, Horodyszcze, Hoszów, Jazienica, Kołodeżna, Lebiedyn, Letnia, Litwinów, Lwów św. Jan Ewangelista, Lwów św. Onufry, Łanowce, Łuka, Łukwica, Mańkówka, Pitrycz, Podgrodzie, Podhorodyszcze, Smolin, Sokulec, Stojanów, Swaryczów, Topolnica, Zadarów, Zbaraż.

wymagań i nieobciążone pracą duszpasterską były włączane do najbliższych większych placówek[113]. W odpowiedzi Stolica Apostolska pozwoliła przez dziesięć lat funkcjonować monasterom utrzymującym od pięciu do ośmiu profesów. Pozostałe w przeciągu roku miały zostać zlikwidowane lub złączone z innymi placówkami. Te zaś cerkwie monasterskie, które w przeszłości należały do duchowieństwa diecezjalnego lub obecnie przypisana była do nich parochia, należało oddać pod władzę biskupa miejsca[114].

Monaster w Czernilawie w II połowie XVII w. otrzymał grunt w miejscowości Głębokie (Hłuboczek), gdzie w 1713 r. wystawiono kaplicę, zaś dwa lata później założono tam rezydencję bazyliańską podległą klasztorowi w Czernilawie. Jej erekcję miał podpisać w monasterze świętospaskim bazylianin Polikarp Filipowicz[115]. Katalog z 1754 r. odnotował obecność trzech bazylianów w rezydencji funkcjonującej przy kaplicy pw. Opieki NMP w Głębokiem. W 1755 r. przed przemyskim sądem biskupim obrządku unickiego toczyła się sprawa związana ze skargą bazylianów z Czernilawy, reprezentowanych przez superiora Gabriela Arłamowskiego, na duchownych parochii z Jazowa Starego, którzy wysunęli roszczenia względem gruntów i kaplicy bazyliańskiej w Głębokiem. Rezydencja ta, zgodnie z dekretem Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, miała przejść pod zarząd duchowieństwa diecezjalnego[116]. We wrześniu 1755 r. decyzją eparchy przemyskiego Onufrego Szumlańskiego włączono kaplicę wraz z rezydencją zakonną do parochii w Nowym Jazowie, oddając ją tym samym w zarząd duchowieństwa diecezjalnego[117]. Po 1754 r. zlikwidowano rezydencję bazyliańską w Podgrodziu, kilka kilometrów na północ od Rohatyna. Tamtejsi mieszkańcy informowali w niedatowanym liście eparchę lwowskiego, że do opuszczonych zabudowań klasztornych wprowadziły się mniszki-bazylianki z Rohatyna wraz z kapelanem[118].

W drugiej połowie 1757 r. bazylianie odeszli z monasteru pw. Przemienienia Pańskiego w Podhorodyszczach, który został uposażony przez kasztelana

---

[113] *Litterae basilianorum…*, vol. II, nr 308, s. 234–236.

[114] Tamże, nr 311, s. 239–240; *Acta S.C. de Propaganda Fide…*, vol. IV, nr 1300, s. 210–211; *Supplicationes Ecclesiae…*, vol. III, nr 1095, s. 228; І. Патрило, *Нарис історії Василіян...*, s. 205; М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 45.

[115] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3132 – Sumariusz dokumentów monasteru w Czernilawie 1755, k. 1v.

[116] APP, ABGK, sygn. 15 supl., s. 234–236.

[117] Tamże, s. 252–254.

[118] O. Duch, *Losy monasterów bazylianek w Galicji na przełomie XVIII i XIX w.* [w:] *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie* pod red. M. Derwicha, t. I: *Geneza Kasaty na ziemiach zaborów austriackiego i rosyjskiego*, Wrocław 2014, s. 236. Monaster bazylianek funkcjonował w Podgrodziu w latach 70. XVIII w. Grunty należące do tego monasteru w końcu tego stulecia znalazły się w użytkowaniu parocha posługującego przy cerkwi parafialnej pw. św. Jana Chrzciciela w Podgrodziu.

krakowskiego Adama Mikołaja Sieniawskiego w 1718 r. i przez księcia Augusta Aleksandra Czartoryskiego w 1739 r.[119] Część wyposażenia z tego klasztoru trafiła do monasteru św. Jerzego we Lwowie[120]. Z kolei kapitały należące do monasteru podhorodyskiego w 1765 r. przyznane zostały klasztorowi św. Onufrego we Lwowie[121]. Funkcjonowanie tego ostatniego było zresztą zagrożone, ponieważ przebywała w nim zbyt mała liczba zakonników oraz nie posiadał wystarczających dochodów, aby zwiększyć liczbę profesów. 29 I 1762 r. między Stauropigią a opatem kaniowskim i prowincjałem Atanazym Szeptyckim zawarto ugodę, dzięki której miano zwiększyć liczbę zakonników. Na ich utrzymanie bractwo przeznaczyło sumę 40 tys. złp, z których roczny dochód miał przynieść 2800 złp. W zamian zobligowano zakonników do odprawiania codziennie śpiewanej Służby Bożej z parastasem w intencji fundatorów. Dzięki staraniom władz zakonu oraz Stauropigii lwowskiej władze Kongregacji Rozkrzewiania Wiary zgodziły się dekretem z 3 XII 1764 r. na funkcjonowanie monasteru z czterema zakonnikami, zwalniając go z obowiązku utrzymania ośmiu zakonników. Podziękowanie w tej sprawie generał Hipacy Biliński złożył w swoim piśmie z 20 III 1765 r. Z tego samego dnia pochodziło pismo Bilińskiego skierowane do Stauropigii lwowskiej, w którym dziękował jej za wsparcie starań o zachowanie monasteru. Ze względu na brak miejsca w pomieszczeniach klasztornych generał prosił bractwo o włączenie do klauzury zakonnej szpitala, którego pomieszczenia zamienione zostałyby na cele dla starszych wiekiem zakonników[122]. Pismem z 22 III tego roku generał zwalniał konfraternię lwowską z corocznej opłaty 200 złp na utrzymanie zakonników, wnoszonej od 1761 r.[123] W lipcu 1765 r. superior klasztoru św. Onufrego Walerian Podwieszczyński i Stauropigia zawarli porozumienie, na mocy którego bractwo zostało zwolnione z płacenia kwoty 200 złp w zamian za ustąpienie

[119] НМЛ, Рукописи латинські, rkps 24, s. 630–638.

[120] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2236 – Spis przedmiotów kultu religijnego cerkwi św. Jerzego we Lwowie 1764–1765, k. 14v.

[121] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3267 – Materiały dotyczące o organizacji prowincji 1757–1772, k. 3. Decyzję tę zaakceptowały władze prowincji podczas konsulty w Szczepłotach 9 X 1765 r.

[122] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2592 – Materiały dotyczące historii Bractwa Stauropigialnego i monasteru św. Onufrego we Lwowie 1649–1786, k. 33–35; f. 129, op. 1, sp. 993 – Dekret Kongregacji Rozkrzewiania Wiary 1764, k. 1; ЛННБ, f. 3, od. zb. 132 – Księga historyi monasteru lwowskiego św. Onufryjskiego ZSBW 1771, k. 15v; Д. Зубрицький, dz. cyt., s. 290–291; *Acta S.C. de Propaganda Fide…*, vol. IV, nr 1299, s. 207–210. Bazylianie uważali opiekę Stauropigii za uciążliwą, a nałożone zobowiązania mszalne za niezgodne z prawem. Zostały one zresztą w 1771 r. przez wikarego prowincji Innocentego Matkowskiego ograniczone do odprawiania w intencji konfraterni śpiewanej mszy św. tylko w niedziele i święta.

[123] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3161 – Rozporządzenia, instrukcje i inne materiały dotyczące organizacji i funkcjonowania władz zakonu bazyliańskiego 1754–1935, k. 4; sp. 2186 – Inwentarz monasteru św. Onufrego we Lwowie 1769–1778, k. 30v.

klasztorowi pomieszczeń szpitalnych[124]. Dzięki tym działaniom monaster został uwolniony spod jurysdykcji Stauropigii[125].

W 1764 r. minął dziesięcioletni okres, jaki Stolica Apostolska wyznaczyła na dostosowanie uposażeń monasterów bazyliańskich w prowincji koronnej do wymagań określonych przepisami kościelnymi. W informacji o monasterach prowincji Opieki NMP z 15 X 1764 r. prowincjał Jozafat Siedlecki przedstawił efekty działań podjętych w czasie dekady przeznaczonej na poprawienie sytuacji monasterów w prowincji. Wskazał osiemnaście klasztorów, które dzięki pozyskaniu nowych fundacji lub połączeniu z małymi rezydencjami posiadały wymaganą liczbę zakonników. Były to: Biesiady, Białołówka, Czetwertnia, Derewlany (Wolica), Hoszów, Horodyszcze, Korżowce, Kryłos, Lwów św. Onufry, Lisznia, Lublin, Malejowce, Pohonia, Werchrata, Zamość, Zawałów, Złoczów, Żółkiew. Ponadto wymieniał dziesięć monasterów, którym nie udało się zwiększyć funduszy na tyle, aby utrzymać ośmiu zakonników, ale których sytuacja znacząco się poprawiła i w krótkim czasie mogą spełnić wymagania. Wśród nich były: Czernilawa, Czortków, Dobrzany, Mańkówka (z Humaniem), Satanów, Strakłów, Krystynopol (Wołświn i Horodyszcze), Zadarów, Zbaraż, Zimno. Prowincjał prosił o przedłużenie dla nich okresu na dostosowanie się do przepisów o dalsze dziesięć lat. Następnie Siedlecki wymienił 28 rezydencji przekazanych do tego czasu do dyspozycji biskupów. Znalazły się wśród nich: z eparchii lwowskiej – Wyspa, Podhorodyszcze, Rudniki, Bucniów, Brzeżany, Lwów rezydencja przy cerkwi uspieńskiej, Hałajkowce, Kosów, Ladawa, Sińków, Dorohów, Sokół, Bołochów, Zagwóźdź; przemyskiej – Przemyśl (katedra pw. św. Jana Chrzciciela), Stryj, Dorożów, Kłodzienko; chełmskiej – Zamczysko, Ohladów, Tyszyca, Stojanów; łuckiej – Łuck (katedra pw. św. Jan Ewangelisty), Perekały; włodzimierskiej – Turopin; archidiecezji kijowskiej – Krasnohórka, Niemirów, Winnica. Prowincjał prosił o zachowanie klasztorów niedysponujących wymaganymi funduszami, ale położonych w pobliżu monasterów prawosławnych. Była to rezydencja w Horodence na Pokuciu (w pobliżu Skitu Maniawskiego) oraz monastery w województwie kijowskim położone nad Dnieprem – Bohusław, Granów, Kaniów, Korsuń, Lebiedyn, Lisianka i Rzyszczów[126]. W odpowiedzi Kongregacja Rozkrzewiania Wiary w kwietniu 1765 r. pozwoliła działać klasztorom położonym w sąsiedztwie monasterów

[124] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3267, k. 4. Decyzję tę zaakceptowały władze prowincji podczas konsulty w Szczepłotach 9 X 1765 r.

[125] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2186, k. 1.

[126] *Supplicationes Ecclesiae…*, vol. III, nr 1095, s. 229–235; *Acta S.C. de Propaganda Fide…*, vol. IV, nr 1300, s. 212; *Litterae S.C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarusjae spectantes*, vol. V: *1758–1777*, coll. A.G. Welykyj (Analecta OSBM, series II, sectio III), Romae 1957, nr 2177, s. 99.

prawosławnych traktowanym jako misje. Dziesięć placówek otrzymało pięcioletni czas na pozyskanie większych funduszy[127].

Powyższe ustalenia w odniesieniu do Horodenki nie zostały dotrzymane. W styczniu 1765 r. tamtejsza rezydencja podporządkowana została klasztorowi w Sokulcu, zaś już w kwietniu tego samego roku monaster sokulecki przejął jej wyposażenie, m.in. księgi biblioteczne, szaty liturgiczne, sprzęty cerkiewne i gospodarskie. Natomiast cerkiew horodeńska przekazana została najpewniej duchowieństwu diecezjalnemu[128]. Również monaster w Korsuniu w sierpniu 1764 r. przestał funkcjonować, zaś jego ruchomości przekazano do Bohusławia[129]. W 1764 r. monaster w Łukwicy, leżący nad rzeką o tej samej nazwie, w odległości 2 mil (ponad 14 km) od Stanisławowa, został podporządkowany monasterowi w Pohoni[130]. Zresztą już od 1744 r. w planach organizacyjnych prowincji uwzględniano go jako rezydencję podległą Kryłosowi. Próby ograniczenia samodzielności czy też likwidacji tego ośrodka napotykały opór ze strony fundatorów – rodziny Słoneckich. Po ich interwencji monaster nadal egzystował, ale ostatecznie w 1774 r. rozdysponowano należące do niego dobra między klasztory w Kryłosie i w Czortkowie[131]. Nie powstrzymało to Słoneckich, którzy *gdy klasztor przez prowincyę zniesiono i ostatni superior o. Job Jaworski rzeczy do monasteru czortowskiego przewiozł, zaskarżyli* […] *prowincyę do Gubernium, i Gubernium nakazało, aby pierwej (jak to przy Drohobyczu) o zjednoczenie prosić*[132]. Władysław Chotkowski przypisywał likwidację tego monasteru prowincjałowi Onufremu Bratkowskiemu. Jednak już wtedy placówka ta była wyludniona, a jej fundusze nie mogły zapewnić utrzymania zakonnikom[133].

Na mocy decyzji prowincjała Siedleckiego z 1764 r. monasterowi w Werchracie podporządkowano rezydencję w Jamnicy (zwaną też Smolin). Nastąpiło to 13 IX (2 IX) 1765 r.[134] Z kolei klasztor w Jazienicy, do 1764 r. związany z monasterem w Derewlanach (Wolicy), decyzją władz prowincji miał zostać afiliowany do klasztoru św. Jerzego we Lwowie. Jednak do lat 80. XVIII w.

[127] *Acta S.C. de Propaganda Fide…*, vol. IV, nr 1300, s. 212–213.

[128] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 516v, 517v–519.

[129] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 163 – Dziennik dochodów i wydatków prowincji 1759–1776, k. 10v; М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 46.

[130] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 493.

[131] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 163, k. 34–34v.

[132] М. Коссак, *Монастирі Галичини*, „Лавра” 1999, нр 7, s. 55.

[133] W. Chotkowski, *Historya polityczna Kościoła w Galicyi za rządów Maryi Teresy*, t. 2, Kraków 1909, s. 384–385. Autor raz traktuje monastery w Łukwicy i Łuce jako tożsame, innym razem rozdziela je. Ponadto datuje likwidację monasteru w Łukwicy dopiero na 1776 r. lub też 1780 r. Tenże, *Redukcje monasterów bazyljańskich w Galicji*, Kraków 1922, s. 7, 9, 27.

[134] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1186 – Inwentarz monasteru w Werchracie 1766–1775, k. 42–42v.

zdołał utrzymać samodzielność, być może dzięki dotacji pieniężnej Konstantego Papary[135]. Rezydencja bazyliańska w Litwinowie w grudniu 1764 r. została podporządkowana monasterowi w Zawałowie[136], zaś 12 IV 1773 r. ostatecznie zniesiona. Najwartościowsze ruchomości, w tym obraz św. Onufrego czczony jako łaskawy, przekazano do monasteru w Wicyniu[137]. Część rzeczy cerkiewnych trafiła do cerkwi monasteru w Zawałowie, do którego od 1764 r. Litwinów był afiliowany[138]. W 1766 r. monastery w Łanowcu i Bilczu były afiliowane do Kamieńca Podolskiego jako jego folwarki[139]. Już jednak w 1768 r. w inwentarzu monasteru w Bilczu wymieniano Łanowce jako rezydencję bazyliańską złączoną z tamtejszym monasterem[140]. W 1765 r. placówka bazyliańska w Hołowczyńcach opłacała kontrybucję na rzecz prowincji wraz z monasterem w Korżowcach, klasztor w Łuce łączono z Sokulcem, zaś Pacyków i Swaryczów wymieniane były jako filie monasteru w Hoszowie[141].

Powyższe dane pozwalają na konstatację, że na początku II połowy XVIII w. monastery bazyliańskie w prowincji koronnej objęto akcją kasacyjną, przeprowadzoną zgodnie z zarządzeniem papieża Benedykta XIV. Jej celem było utworzenie placówek klasztornych zdolnych w pełni realizować zadania wynikające z reguły zakonnej. Jak zauważył autor „Kroniki Bractwa Stauropigialnego" Dionizy Zubrzycki, to samo zastrzeżenie co do liczby zakonników w konwentach stało się dla władz carskich w latach 30. XIX w. podstawą prawną do likwidacji klasztorów rzymskokatolickich i unickich[142]. Rozstrzygnięcia zarejestrowane w źródłach w połowie lat 60. XVIII w. związane ze statusem poszczególnych placówek bazyliańskich nie były trwałe. Status klasztorów często się zmieniał, zaś określenia „monaster" i „rezydencja" w wielu przypadkach nie były stosowane konsekwentnie. Próby uregulowania sieci monasterskiej w prowincji koronnej jawią się jako doraźne reagowanie na wytyczne Stolicy Apostolskiej. Wprowadzanie w życie przepisów było powolne, przeciągane w czasie i obliczone na wynegocjowanie ustępstw.

W czasie wydarzeń zwanych koliszczyzną w 1768 r. na Ukrainie prowincja koronna przejściowo utraciła monastery w Lisiance, Bohusławiu, Rzysz-

[135] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 227; ЛННБ, f. 3, od. zb. 367, k. 244.

[136] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 477.

[137] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1204 – Dziennik i historyczna wiadomość o monasterze w Wicyniu 1764–1796, k. 32v.

[138] ЛННБ, f. 3, od. zb. 613, k. 12v; ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 163, k. 11, 15v.

[139] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 163, k. 14v.

[140] Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (dalej cyt. BPAU/PAN), rkps 870 – Elenchus in quo Ecclesiae [...] et Monasterii Bilczensis OSBM 1768, k. 2, 3.

[141] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 163, k. 12v, 15v, 17.

[142] Д. Зубрицький, dz. cyt., s. 263.

czowie oraz Kaniowie. Ogłoszono wówczas, że zakonnicy z klasztoru w Lisiance na czele z superiorem Gabrielem Bajewskim dobrowolnie przeszli pod władzę prawosławnego biskupa perejasławsko-boryspolskiego Gerwazego (Lincewskiego) i zerwali łączność z prowincją koronną[143]. W 1769 r. superior lisiański Gabriel Bajewski, prokurator Ezaw Głębocki oraz zakrystianin Nikodem Łoziński złożyli w grodzie łuckim protestację w imieniu zakonników z Lisianki i Rzyszczowa. Oświadczyli, iż nigdy nie wyrzekli się przynależności do Cerkwi unickiej, a rozpowszechniony paszkwil, jakoby przyjęli zwierzchnictwo eparchy prawosławnego, był kłamstwem. Po zajęciu monasterów przez buntowników zakonnicy rozproszyli się, a następnie szukali schronienia w sąsiednich klasztorach. Wiedzieli już wówczas o śmierci bazylianów w Humaniu, Mańkówce i Bohusławiu[144]. W 1769 r. wikariusz prowincji koronnej Innocenty Matkowski wysłał list do kanclerza wielkiego koronnego Andrzeja Stanisława Młodziejowskiego informujący o postawie zakonników uznanych za apostatów. Napisał w nim: *zakonnicy monasteru lisańskiego, o których szkodliwa narodowi katolickiemu, żałosna duchowieństwu, sromotna stanowi bazyliańskiemu powieść po całym Królestwie i dalej, bo aż do Rzymu wsparta zazdrością przeciwnych ludzi rozeszła się jakoby przez zmyślony w rzeczy manifest wiary ojczystej katolickiej odstąpić mieli, za przewodnikiem pierwszej wiadomości, przybywszy w tych dniach dobrowolnie do mej rezydencyi na Wołyń do Poddębiec, i tu rekolekcje duchowne a po tych wyznanie wiary i absolucją ad cautelam odebrawszy, manifest* […] *do grodu łuckiego zanieśli*[145].

Wydarzenia na Ukrainie skłoniły władze prowincji koronnej do wniesienia 22 X 1770 r. przez superiora monasteru w Łucku Domecjana Janowskiego manifestu, zarejestrowanego w tamtejszym sądzie grodzkim, w celu zagwarantowania całości granic prowincji[146]. W manifeście wymieniono 77 samodzielnych klasztorów oraz 2 rezydencje, złączone z większymi ośrodkami, wchodzących wówczas w skład prowincji koronnej.

W 1771 r. prowincjał i konsultorowie prowincji koronnej zwrócili się do Stolicy Apostolskiej o zachowanie dwóch monasterów – w Czernilawie i Strakłowie, którym z powodu trwania konfederacji barskiej nie udało się uzyskać dodatkowych funduszy na powiększenie liczby zakonników, i danie im jeszcze pięciu lat na rozwiązanie tej sprawy[147].

[143] ЛННБ, f. 3, od. zb. 137 – Księga dokumentów monasterów prowincji koronnej 1759–1776, k. 13.

[144] Tamże, k. 66v–68.

[145] Tamże, k. 68v.

[146] Tamże, k. 90–91v.

[147] ЛННБ, f. 6, od. zb. 5 – Codex Capitulorum Generalem […] collectus Ignatio Wołodźko 1775, k. 607; *Litterae S.C. de Propaganda Fide…*, vol. V, nr 2306, s. 164–165.

Tabela 3

Klasztory i rezydencje bazyliańskie w prowincji koronnej w 1770 r.

Województwo	Monastery	Rezydencje	Liczba
bełskie	Domaszów, Horodyszcze, Krystynopol, Szczepłoty, Werchrata, Zamość	Jamnica przyłączona do Werchraty	6 + 1
bracławskie	Granów, Humań, Lebiedyn	Mańkówka przyłączona do Humania	3 + 1
kijowskie	Białołówka, Kaniów, Kołodeżna, Lisianka, Owrucz, Rzyszczów	–	6
lubelskie	Lublin	–	1
podolskie	Bar, Bilcze, Hołowczyńce, Podhorce, Kamieniec Podolski, Korżowce, Łanowce, Malejowce, Satanów, Szarogród, Ułaszkowce	–	11
ruskie	Czernilawa, Czortków, Derewlany, Dobromil, Dobrzany, Horpin, Hoszów, Jazienica, Krasnopuszcza, Kryłos, Lisznia, Litwinów, Lwów św. Jan, Lwów św. Jerzy, Lwów św. Onufry, Ławrów, Łuka, Pacyków, Pitrycz, Pohonia, Swaryczów, Święty Spas, Topolnica, Trembowla, Uhorniki, Uniów, Wicyń, Zadarów, Zawałów, Złoczów, Żółkiew	–	31
wołyńskie	Białostok, Czetwertnia, Horodyszcze, Hoszcza, Krzemieniec, Lubar, Łuck, Mielce, Milcza Mała, Niskienicze, Poczajów, Poddębce, Pohynki, Strakłów, Tumin, Zahajce Małe, Zahorów, Zbaraż, Zimno	–	19

Źródło: ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 90–91v.

Według ankiety nuncjusza Giuseppe Garampiego w 1774 r. bazylianie posiadali w Rzeczypospolitej 147 domów zakonnych. Sytuowało ich to pod względem liczby domów bardzo wysoko wśród zakonów męskich, bo na drugim miejscu, po dominikanach, a przed jezuitami[148]. W prowincji koronnej, w części pozostałej w granicach Rzeczypospolitej, było 31 monasterów, zaś w części zajętej przez Austrię – 41 placówek, co w sumie dawało 72 klasztory[149]. W spisie tym brakuje kilku monasterów, m.in. Czernilawy, Topolnicy, Warszawy. Występowały one natomiast w bazyliańskim szematyzmie prowincji koronnej za okres 1773/1774, gdzie liczba klasztorów w prowincji koronnej

[148] *Tabele źródłowe nr 1–69*, opr. L. Bieńkowski [w:] *Zakony męskie w Polsce w 1772 roku* pod red. L. Bieńkowskiego, J. Kłoczowskiego, Z. Sułowskiego, Lublin 1972, s. 186–294.

[149] ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 166–72v.

to 75 domów. Ponadto wyszczególniono w nim rezydencje włączone do większych monasterów. I tak Łanowce należały do klasztoru w Bilczu, Letnia do Dereżyc, Horpin do Derewlan, Czetwertnia do Tumina, Jamnica do Werchraty, zaś Buczyna do Złoczowa. Wśród wyszczególnionych placówek było sześć takich, w których przebywało mniej niż pięciu zakonników[150].

Po utracie monasterów w Lisiance, Bohusławiu i Rzyszczowie, które zostały wcielone do prawosławnej diecezji i znalazły się na ziemiach zabranych przez Rosję, władze prowincji koronnej zabiegały o ich odzyskanie[151]. W 1775 r. pojawiła się na to szansa. Wiązało się to z porozumieniem „Akt osobny zawierający różne ustanowienia", zawartym w Warszawie 15 III 1775 r. między Rzeczpospolitą a Rosją i ratyfikowanym na sejmie w 1775 r. Według niego kwestie religijne na Ukrainie miały zostać rozwiązane przez komisję złożoną z przedstawicieli obu stron na podstawie stanu posiadania sprzed 1768 r. Komisja miała się zebrać w przeciągu trzech miesięcy od podpisania aktu[152]. W listopadzie 1775 r. prowincjał Onufry Bratkowski wyznaczył misjonarza z Humania Atanazego Nazarewicza, aby reprezentował interesy prowincji przed wspomnianą komisją[153]. W tym samym czasie nastąpiło przejmowanie monasterów z rąk *czerńców dyzunickich*, np. opat kaniowski Innocenty Matkowski odebrał placówkę w Kaniowie, zaś sam Nazarewicz przejął klasztor w Lisiance[154]. W szematyzmie bazyliańskiej prowincji koronnej z 1776 r. umieszczono odzyskane monastery[155].

---

[150] *Catalogus Monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1773 a Mense Septembri, ad Septembrem 1774 Anni*, Poczajovien[si] 1773, b.p.

[151] ЛННБ, f. 3, od. zb. 116 – Monumenta Ord. S. Basilii M. congregationis ruthenae, k. 22v–23v. W lecie 1772 r. superior monasteru w Lisiance Genady Jątnicki, mieszkający tam ponad dziesięć lat, *odstąpił posłuszeństwa Zakonowi i Prowincyi poprzysiężonego*.

[152] *Volumina legum*, t. VIII, Petersburg 1860, s. 53; S. Nabywaniec, *Unicka archidiecezja kijowska…*, s. 102; T. Śliwa, *Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej (1764–1795) i w Księstwie Warszawskim (1807–1815)* [w:] *Historia Kościoła w Polsce* pod red. B. Kumora, Z. Obertyńskiego, t. II, cz. 1, Poznań – Warszawa 1974, s. 122–123.

[153] ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 246v.

[154] *Acta Nuntiaturae Polonae*, t. LIV: *Ioannes Andreas Archetti (1776–1784)*, vol. 1 *(8 IV 1775 – 25 VII 1776)*, ed. P. Zając, Cracoviae 2013, nr 248, s. 302–305; *Документы объясняющіе исторію западно-русскаго края и его отношенія къ Россіи и къ Польши*, С. Петербургъ 1865, s. 510; Wołyniak, *O bazylianach w Humaniu*, „Przewodnik Naukowy i Literacki" 1899, R. XXVII, s. 1149; I. Wodzianowska (*Zmiana przynależności wyznaniowej parafii unickich w latach 60. – 70. XVIII wieku na prawobrzeżnej Ukrainie. Zarys problematyki* [w:] *Kościół unicki w Rzeczypospolitej* pod red. W. Walczaka, Białystok 2010, s. 240) pisze o relacji prawosławnego autora, według którego *trzy klasztory – lisiański, kaniowski i humański – zostały siłą zajęte przez unitów w latach 1768–1776*.

[155] *Catalogus Monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1776 in Annum 1777* [w:] М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 161, 164, 168.

Również w drugiej połowie lat 70. XVIII w. dokonywano zmian związanych z samodzielnym funkcjonowaniem placówek bazyliańskich. Na kapitule uniowskiej 3 IX (23 VIII) 1776 r. postanowiono przyłączyć monaster w Dobrzanach do monasteru św. Jerzego we Lwowie[156]. Z kolei w 1775 r. do klasztoru w Lubarze inkorporowano rezydencję w Kołodeżnej[157]. W 1777 r. do monasteru w Hoszczy przyłączono monaster w Horodyszczu, zamieniony na folwark[158].

Interesujący z punktu widzenia organizacji był monaster w Złoczowie, na który składały się dwie placówki położone w ziemi lwowskiej, na przedmieściu Złoczowa. Pierwsza to Buczyna (zwana też Międzygóry), druga – Grabina. Starszym ośrodkiem była placówka w Buczynie, która korzeniami sięgała II połowy XVI w., i to ona najpierw ogrywała rolę wiodącą. Natomiast na początku XVIII w. założono monaster w Grabinie, który w ciągu tego stulecia zyskał większe znaczenie. Po powstaniu prowincji koronnej rezydencję w Buczynie podporządkowano monasterowi w Grabinie. W inwentarzach z końca lat 40. XVIII w. pisano o monasterze w Złoczowie, utożsamiając go z Grabiną i folwarkiem w Buczynie. Oba ośrodki posiadały osobne cerkwie, rezydencje zakonne i zabudowania gospodarcze, ale występowały w wizytacjach i szematyzmach pod nazwą monasteru złoczowskiego[159].

W okresie 1743–1780 oprócz likwidowania małych, słabo uposażonych monasterów zakładano również nowe placówki, zgodnie z wymogami prawa kościelnego. Roczny koszt utrzymania jednego bazylianina szacowano wówczas na 300 złp, zatem w przypadku ośmiu zakonników powinien sięgnąć 2400 złp[160]. Nowe fundacje szczególnie nasiliły się w latach 60. XVIII w. Były dziełem

[156] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1295 – Materiały dotyczące nadań dla monasteru w Dobrzanach-Derewlanach 1702–1798, k. 21; sp. 1298 – Sumariusz dokumentów monasteru w Dobrzanach 1765, k. 6.

[157] Н. Теодоровичъ, *Къ исторіи Колодежненскаго Вознесенскаго монастыря никогда существовавшаго въ Новоградъ-Волынскомъ уиздъ Волынской губерніи*, „ВЕВ" 1895, нр 23, s. 772–775; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Spis klasztorów unickich bazylianów w województwie wołyńskiem*, Kraków 1905, s. 42.

[158] *Komisya Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 38: *Protokóły posiedzeń Komisyi Edukacyi Narodowej 1778–1780*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1913, s. 223–225.

[159] ЛННБ, f. 3, od. zb. 814 – Inwentarz monasteru w Złoczowie 1772–1773, k. 12v–22v; ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1855 – Historyczna wiadomość o monasterze w Złoczowie 1747–1748, k. 2–3; *Catalogus Monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1776 in Annum 1777* [w:] М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 174; *Шематизмъ провинціи св. Спасителя Чина св. Василія Великого въ Галиціи…*, s. 15–16.

[160] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3075, k. 17v. W projekcie fundacji krystynopolskiej wymieniono 300 złp jako roczne utrzymanie jednego zakonnika. Również taką sumę podał wikary prowincji Innocenty Matkowski w 1771 r. w liście do Adama Mniszcha, który nosił się z myślą powiększenia uposażenia monasteru w Domaszowie. Zob. ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 95–95v.

magnatów posiadających swoje majątki w południowo-wschodniej Rzeczypospolitej. Wśród zainteresowanych utworzeniem placówek bazyliańskich w swoich dobrach byli przedstawiciele Lanckorońskich, Jabłonowskich oraz Czartoryskich[161]. Jednak najbardziej znaczące i trwałe okazały się dzieła wojewody kijowskiego Franciszka Salezego Potockiego, który ufundował w swoich dobrach monastery w Krystynopolu, Humaniu i Strusowie. Zadaniem osadzonych w nich zakonników było umacnianie unii przez działalność misyjną i edukacyjną prowadzoną w majątkach należących do Potockiego, zwłaszcza na prawobrzeżnej Ukrainie[162]. W 1762 r. Potocki poinformował protoarchimandrytę Bilińskiego oraz wikariusza prowincji koronnej Jozafata Wysockiego (sprawującego władzę w prowincji po mianowaniu Atanazego Szeptyckiego eparchą przemyskim) o zamiarze ustanowienia misji bazyliańskiej w swoim mieście Krystynopolu. Podjął negocjacje z eparchą Maksymilianem Ryłłą w sprawie ustąpienia bazylianom tamtejszej cerkwi parochialnej przez duchowieństwo diecezjalne. W pierwszej połowie 1763 r. opracowano projekt fundacji (łącznie z fundacją w Humaniu). Do monasteru w Krystynopolu miano przyłączyć placówki w Wołświnie i Horodyszczu jako folwarki[163]. 30 VII 1763 r. generał Biliński podziękował wojewodzie kijowskiemu za podjętą inicjatywę[164]. Również biskup Ryłło w liście z 20 VIII 1763 r. pisanym do wikariusza prowincji koronnej poparł działalność Potockiego. 6 IX 1763 r. Potocki podpisał w Tartakowie akt fundacyjny, który następnie oblatowano w księgach grodzkich bełskich. Na jego mocy miał powstać monaster, przy którym *misjonarzów Zakonu Świętego Bazylego Wielkiego ośmiu dla chwały Pana Boga i zbawienia dusz ludzkich rezydowało, a curam animarum mieli, wypełniając Decretale S*[anct]*ae Sedis Apostolicae, ażeby completus był numerus*. W skład uposażenia nowego klasztoru wchodziły grunty należące do parochii krystynopolskiej, monasterów w Horodyszczu i Wołświnie. Zakonnicy otrzymali wolny wyrąb w lasach sieleckich oraz wolne mlewo na potrzeby klasztoru w młynach krystynopolskich. Bazylianom miano wypłacać coroczną pensję w kwocie 1500 złp w czterech ratach. W zamian zakonnicy zostali zobowiązani do odprawiania *codziennie prymarii na odpuszczenie grzechów i szczęśliwe powodzenie mnie Franciszka Saleziusza i Anny małżonków jako sukcesorów naszych póki życia Bóg nam udzieli, a po skończonym życiu za dusze nasze i sukcesorów naszych tęż samą prima-*

[161] *Litterae basilianorum…*, vol. II, nr 359, s. 313–314; *Шематизмъ провинціи св. Спасителя Чина св. Василія Великого въ Галиціи…*, s. 98–99.

[162] A. Gil, *Unijna akcja biskupa chełmskiego Maksymiliana Ryłły w dobrach bracławskich Franciszka Salezego Potockiego w latach 60. i 70. XVIII wieku* [w:] *Theatrum humanae vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко*, Київ 2012, s. 590–591.

[163] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3075, k. 17v–18v.

[164] ЛННБ, f. 3, od. zb. 409/4 – List generała Hipacego Bilińskiego do Franciszka Salezego Potockiego 1763, k. 1–2.

ryą odprawiać mają. Jako też podczas odpustów w kościele WW. OO. Bernardynów krystynopolskich spowiedzi słuchać, solennym procesjom asystować obowiązani są. Tudzież cztery misje dwuniedzielne na rok coraz to w inszym kluczu dóbr naszych odprawiać mają. Przykaz zaś ma być dworski, aby ludzie processionaliter na też misje przychodzili z pobliższych dóbr kluczowi podległych[165]. 5 I 1765 r. (25 XII 1764 r.) do rezydencji zakonnej przybudowanej do budynku, gdzie mieszkali księża diecezjalni, wprowadziło się czterech bazylianów z Wołświna. Stosowny dekret zezwalający na fundację misji w Krystynopolu podpisano w Rzymie 28 IX 1765 r.[166] Uroczysta inauguracja placówki z udziałem eparchy chełmskiego Ryłły, prowincjała koronnego Jozafata Siedleckiego wraz z konsultorami, duchowieństwa diecezjalnego, zakonników obrządku łacińskiego (głównie bernardynów z Krystynopola) oraz fundatora, jego rodziny i dworu odbyła się 28 V (17 V) 1766 r. Uczestnicy przeszli w procesji z kościoła Bernardynów do cerkwi. Tam prowincjał Siedlecki podziękował za fundację, zaś superior klasztoru krystynopolskiego Kornel Sroczyński odczytał akt fundacyjny. Wojewoda Potocki wręczył Siedleckiemu klucze od cerkwi i monasteru, które ten przekazał superiorowi. W imieniu bazylianów okolicznościową mowę, określoną jako *miodopłynną*, wygłosił profesor retoryki z Białostoku Joachim Morgulec. W czasie nabożeństwa ihumen z Hoszczy Sylwester Łaszczewski miał panegiryczne kazanie w języku łacińskim, zaś później misjonarz krystynopolski Benedykt Cholewczyński podziękował biskupowi chełmskiemu[167].

W 1765 r. Potocki poczynił przygotowania do utworzenia monasteru bazyliańskiego w Humaniu. Akt fundacji został podpisany 1 II 1766 r. w Krystynopolu. Wojewoda kijowski darował bazylianom obszerny plac, na którym miała stanąć cerkiew, szkoła dla młodzieży świeckiej, rezydencja zakonna oraz inne potrzebne budynki. Z kolei na przedmieściu Humania znajdował się folwark z budynkami gospodarczymi i mieszkalnymi dla czeladzi, browarem, spichlerzem i ogrodem. Na utrzymanie zakonników Potocki przeznaczył dochody ze wsi Gredzenówki przyłączonej do monasteru jako folwark. Dodatkowo podporządkował klasztorowi monaster w Mańkówce. W Humaniu miało przebywać czternastu zakonników, wśród których miało być czterech misjonarzy i przynajmniej czterech profesorów uczących w kolegium. W Mańkówce miało przebywać dwóch zakonników. Do obowiązków bazylianów humańskich należało

[165] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3075, k. 19v–20v.

[166] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802 – Dziejopis monasteru krystynopolskiego ZSBW od R.P. 1766, k. 3–5v; *Acta S.C. de Propaganda Fide…*, vol. IV, nr 1304, s. 218–220. Kongregacja Rozkrzewiania Wiary rozpatrywała sprawę fundacji Krystynopola na posiedzeniu 16 IX 1765 r., zaś 22 IX zrelacjonowano ją papieżowi Klemensowi XIV.

[167] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 5v–13v; ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3075, k. 24v–25.

prowadzenie szkoły oraz odprawianie przynajmniej dwóch misji rocznie w dobrach ukraińskich Potockiego. Ponadto w intencji fundatorów powinni ofiarować jedną śpiewaną Służbę Bożą w tygodniu[168].

Trzecim monasterem, który swą fundację zawdzięczał Franciszkowi Salezemu Potockiemu, był klasztor w Strusowie. W tym mieście bazylianie osiedli już w XVII w., lecz ich placówka zapewne podupadła i nie funkcjonowała w I połowie XVIII w.[169] Dopiero w latach 60. XVIII w. wojewoda kijowski podjął myśl o ufundowaniu tam monasteru bazyliańskiego. Wprawdzie już 24 VIII 1757 r. bazyliańska cerkiew w Strusowie pw. św. Mikołaja otrzymała na dziesięć lat odpust dla wiernych w dzień swego patrona od papieża Benedykta XIV, ale jak zapisano w piśmie eparchy lwowskiego Leona Szeptyckiego z 30 V 1758 r. pozwalającym ogłosić odpust, cerkiew ta miała być dopiero budowana[170]. Akt fundacji monasteru w Strusowie został podpisany 14 VIII 1771 r. w Tartakowie. 16 VIII 1771 r. został oblatowany w księgach grodu bełskiego. Nawiązywał w swej treści do wcześniejszych fundacji Potockiego w Krystynopolu i Humaniu. W klasztorze miało przebywać od ośmiu do dwunastu zakonników, na których utrzymanie fundator przekazywał roczny dochód w wysokości 3 tys. złp, wypłacany w dwóch ratach. Ponadto bazylianie mieli otrzymać plac na wystawienie rezydencji zakonnej i cerkwi, a także folwark z browarem i koniecznymi budynkami, pole orne, łąki i ogrody, wolne mlewo, prawo użytkowania lasu oraz dwunastu poddanych. Zakonnicy z placówki w Strusowie mieli pełnić funkcje misyjne, stąd wśród nich miało być dwóch lub trzech misjonarzy, którzy byli zobowiązani prowadzić przynajmniej jedną misję rocznie w dobrach Potockiego. Wśród obowiązków nałożonych na monaster przez fundatora był też nakaz odprawiania codziennie Służby Bożej w wyznaczonej intencji, m.in. za dusze ludzi *nagłą śmiercią z tego świata schodzących* oraz *za poddaństwa mojego zmarłych dusze*. Akt fundacyjny w imieniu protoarchimandryty podpisał opat żółkiewski Jozafat Wysocki[171]. Kilka miesięcy czekano na aprobatę nowej fundacji wyrażoną przez eparchę Leona Szeptyckiego. Był on niechętny osadzeniu zakonników w Strusowie, promował do

[168] Archiwum Państwowe w Krakowie. I Oddział na Wawelu (dalej cyt. APK), Archiwum Sanguszków, teka 529, plik 31 – Fundacja monasteru w Humaniu 1766, s. 13–17; Biblioteka Jagiellońska (dalej cyt. BJ), rkps 4502 – Rękopism klasztorny XX. Bazylianów humańskich, k. 6–8; І. Кривошея, *Уманський Василіанський монастир 1765–1834*, Умань 2009, s. 11–13.

[169] М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 205; ЛННБ, f. 141, op. 1, od. zb. 307, s. 9–12.

[170] *Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233–1799*, пидгот. О.А. Купчинський, Е.Й. Ружиский, Київ 1972, nr 1071, s. 530–531.

[171] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3005 – Zapisy dla monasterów Franciszka Salezego Potockiego 1774–1776, k. 3–7v; f. 146, op. 84, sp. 2064 – Sprawozdania, spisy, listy i inne dokumenty dotyczące likwidacji greckokatolickiego monasteru bazyliańskiego w miasteczku Strusowie 1790–1795, k. 74–76v.

tego miejsca duchownych diecezjalnych, jednak właściciel miasta twardo obstawał przy bazylianach. Jako przyczynę odwlekania sprawy Szeptycki wskazywał na zapewnienie funkcjonowania ośmiu zakonnikom, podczas gdy on, powołując się na ustawy synodu zamojskiego, domagał się zabezpieczenia bytu dla dwunastu profesów. Jeszcze w lutym 1772 r. przekonywano hierarchę do zaakceptowania funduszu, podając jako przykład postawę eparchy chełmskiego Ryłły, który zatwierdził fundacje w Krystynopolu i Pohynkach. Dopiero na wiosnę 1772 r. eparcha Szeptycki obiecał wystawić odpowiedni dokument ze zgodą na uruchomienie monasteru[172]. W lecie tego roku zgodnie z warunkami fundacji wyznaczono plac, na którym miał stanąć klasztor. Znajdował się on poza Strusowem, na górze, w pobliżu rzeki Seret, przy cerkwi *już dawniej zmurowanej*[173]. Jednak osiedlenie się bazylianów w Strusowie opóźniało się ze względu na wolno postępujące prace przy budowie klasztoru. Z listu Franciszka Salezego Potockiego do prowincjała Onufrego Bratkowskiego, pisanego 24 IX 1772 r. w Tarnopolu, wynikało, że w Strusowie nie było jeszcze wówczas odpowiedniego miejsca, które pomieściłoby kilku zakonników. Wojewoda kijowski prosił o przysłanie jednego bazylianina, który na miejscu dopilnowałby prac budowlanych. Obiecał też pokryć koszty jego pobytu w Strusowie[174]. Już po śmierci Franciszka Salezego Potockiego, która nastąpiła 22 X 1772 r., klasztor w Strusowie nadał nie był ukończony *ani w połowie*, stąd rządcy prowincji przedkładali swe żądania uskutecznienia zobowiązań zawartych w akcie fundacyjnym spadkobiercy Franciszka Salezego – Stanisławowi Szczęsnemu Potockiemu[175]. Mimo trudnych warunków lokalowych w 1773 r. w Strusowie przebywało trzech zakonników, zaś w 1778 r. – pięciu[176].

Udaną fundacją był także klasztor bazyliański w Pohynkach (Puhynkach). W październiku 1764 r. Teofila z Jaruzelskich Wilga ufundowała dla ośmiu bazylianów monaster z obowiązkiem prowadzenia misji. Oddała im także tamtejszą cerkiew parochialną. Na utrzymanie zakonników przeznaczyła sumę 40 tys. złp, z której dochód roczny wynosił 2800 złp. Po uzyskaniu zgody Stolicy Apostolskiej na przekazanie cerkwi parochialnej zakonnikom, jako że stało to w sprzeczności z postanowieniami synodu zamojskiego, eparcha chełmski Maksymilian Ryłło 30 IV 1765 r. zaaprobował fundację, przyznając bazylianom *curam animarum*. Ustanowienie nowego monasteru zatwierdził również prowincjał Jozafat

[172] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3117 – Diariusz ihumena krystynopolskiego monasteru bazyliańskiego o organizowaniu i budowie cerkwi i monasteru w Krystynopolu 1763–1779, k. 26–26v.

[173] ЦДІА, f. 146, op. 84, sp. 2064, k. 79–79v.

[174] ЛННБ, f. 3, od. zb. 409/5 – Materiały dotyczące monasteru w Strusowie, k. 3.

[175] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3005, k. 1–1v.

[176] *Catalogus Monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1773 a Mense Septembri, ad Septembrem 1774 Anni*, b.p.; *Catalogus Professorum Ordinis S.B. Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1778 in Annum 1779*, b.p.

Siedlecki w imieniu protoarchimandryty Hipacego Bilińskiego, potwierdzając zobowiązania[177]. 22 XI 1773 r. Ludwik Wilga, syn Teofili, ustanowił fundusz dla monasteru. Nadał mu folwark we wsi Lubitów oraz dwóch poddanych z gruntami i powinnościami na jego rzecz. Wilga przyrzekał zbudować dwukondygnacyjny klasztor o dwunastu celach. W listopadzie 1773 r. papież Klemens XIV wydał przywilej potwierdzający fundację monasteru w Pohynkach[178].

W 1774 r. prowincjał Onufry Bratkowski wystąpił do cesarzowej Marii Teresy z prośbą o zgodę na utworzenie w Drohobyczu klasztoru bazyliańskiego, którego uposażenie stanowiłby majątek trzech położonych w pobliżu niewielkich monasterów w Letni, Liszni i Dereżycach. Prośbę uzasadniał korzyściami, jakie odniosłaby ludność miasta, gdyby bazylianie mogli prowadzić działalność duszpasterską, a zwłaszcza edukacyjną. Przedstawiał też argument współpracy z okoliczną szlachtą i mieszkańcami Drohobycza w celu zabezpieczenia podstaw funkcjonowania monasteru. Koncepcja likwidacji małych placówek klasztornych była na rękę władzom austriackim. 31 XII 1774 r. cesarzowa wyraziła zgodę na erekcję, pod warunkiem że liczba zakonników w nowym monasterze nie przekroczy łącznej liczby profesów w trzech likwidowanych placówkach, zaś budowa monasteru będzie prowadzona wyłącznie ze środków pochodzących z funduszów skasowanych klasztorów. Myśl o wystawieniu klasztoru w Drohobyczu pojawiła się już kilka miesięcy wcześniej. W listopadzie 1773 r. superior monasteru w Liszni Joachim Morgulec kupił za 3300 złp grunt w Drohobyczu na Przedmieściu Liszniańskim od Bazylego Ortyńskiego, należący wcześniej do Mikołaja Jaworskiego. Superiorem nowej placówki został Glicery Dubicki – misjonarz w Zamościu. W latach 1775–1777 wystawiono drewniany monaster oraz cerkiew pw. św.św. Piotra i Pawła. Klasztory w Liszni, Letni i Dereżycach stały się folwarkami monasterskimi[179].

W 1777 r. Komisja Edukacji Narodowej przekazała bazylianom kolegium pojezuickie w Ostrogu, zapoczątkowując tym samym proces przechodzenia tych placówek w ręce zakonników reguły św. Bazylego[180].

---

[177] ЛННБ, f. 6, od. zb. 278 – Kopie akt bazyliańskich XVI–XVIII w., k. 82a, 99–100; od. zb. 52 – Codex memorialium et resolutionum, k. 143–144, 184–186; J. Choma, *Maximilianus Rylo episcopus chelmensis et peremysliensis (1759–1793)*, Romae 1953, s. 8.

[178] ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 146v–147, 158–159; *Documenta Pontificum Romanorum…*, vol. II, nr 811, s. 235; P. Sygowski, *Monastyr w Puhynkach na Wołyniu – dalsze badania* [w:] *Волинська ікона: дослідження та реставрація*, вип. 11, Луцьк 2004, s. 167–170.

[179] ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 229v; ЦДІА, f. 159, op. 9, sp. 3595 – Opis nieruchomego majątku monasteru w Drohobyczu 1789–1813, k. 11–11v; W. Chotkowski, *Historya polityczna Kościoła…*, t. 2, s. 380–384; Ю. Стецик, *Дрогобицький василіянський монастир св. Апостолів Петра і Павла: фундаційно–майнові аспекти (кінець XVIII – початок XIX століття)*, „Історія релігій в Україні" 2009, кн. I, s. 606–608.

[180] *Komisya Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 38, s. 223–225.

Jednak nie wszystkie projekty miały szczęśliwy finał w postaci uruchomienia monasteru. Najbliżej realizacji była fundacja (tzw. ujazdowska) podjęta w Warszawie. Pod koniec lat 60. XVIII w. bazyliańska prowincja koronna uzyskała zgodę króla Stanisława Augusta Poniatowskiego na utworzenie w Warszawie monasteru, zlokalizowanego poza ówczesnym miastem, na gruntach należących do króla w Ujazdowie. Miała to być druga placówka tego zakonu w mieście stołecznym. Od 1721 r. bowiem bazylianie suprascy posiadali w Warszawie rezydencję ufundowaną przez metropolitę unickiego Leona Kiszkę[181]. Nową fundację zagwarantowano konstytucją sejmu ekstraordynaryjnego, zakończonego w marcu 1768 r. Jako cel fundacji wskazano *wygodę ludu w obrządku ruskim zostającego, i publiczną usługę, którą uczeniem języków greckiego, słowieńskiego skoropisem zwanego i innych czynić będą.* Na uposażenie klasztoru pozwolono bazylianom kupić dobra ziemskie za 200 tys. złp[182]. 14 VIII 1768 r. król wystawił dyplom, w którym plac *osobnym abrysem określony idąc z Warszawy do zamku ujazdowskiego drogą lipami obsadzoną po prawej ręce będący* […] *wydzielamy, wyznaczamy prawem wieczystym, bez opłacania czynszu ziemnego rzeczonym Bazylianom prowincyi koronnej Zakonu S. Bazylego W. fundacyą nadajemy. Dla wystawienia i wymurowania cerkwi, klasztoru, szkół dla dawania nauk i innej budowy klasztorowi potrzebnej pozwalamy, bezpieczeństwo wieczystej posessyi nadanego placu i wszelkiej na nim budowy za nas i sukcessorów naszych warujemy*. Bazylianie mogli na tym placu uruchomić browar oraz cegielnię[183]. Pierwszym superiorem nowo ufundowanego monasteru został Metrofan Komarkiewicz, który w 1769 r. przeszedł do prowincji koronnej z archimandrii supraskiej. Z polecenia władz prowincji koronnej oddelegowano do Warszawy zakonnika pełniącego obowiązki kasjera i nadzorującego prace budowlane (zwanego prefektem fabryki). W 1776 r. obowiązki te wykonywali Teofil Arnołuski, a po nim Antoni Medem[184]. Zgodnie z poleceniem władz prowincji fundusze zebrane na prowadze-

[181] О. Кладочний, *Василіянський монастир у Варшаві і його судьба*, „Записки Чина Св. Василія Великого" (dalej cyt. Записки ЧСВВ) 1928/30, R. III, s. 582–590; S. Nabywaniec, *Unicka archidiecezja kijowska…*, s. 473.

[182] *Volumina legum*, t. VII, Petersburg 1860, s. 379.

[183] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1231 – Kopie dekretu króla Stanisława Augusta, pism, inwentarzy i innych dokumentów odnoszących się do historii bazyliańskiego monasteru w Warszawie, k. 3–3v.

[184] ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 101, 147; *Catalogus Monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1773 a Mense Septembri, ad Septembrem 1774 Anni*, b.p.; *Catalogus monasteriorum Ordinis S. Basilii Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1776 in Annum 1777* [w:] M.M. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 155; *Catalogus Professorum Ordinis S.B. Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1778 in Annum 1779*, b.p.

nie prac budowlanych miały zostać złożone w bezpiecznym miejscu, *w klasztorze jakowym zaufanszym*, a także wydatkowane tylko w celu wznoszenia klasztoru w Ujazdowie[185]. Według konstytucji sejmowej z 1768 r. bazylianie koronni powinni zainwestować w nowo fundowany klasztor 200 tys. złp, za które mogli nabyć dobra ziemskie. Miało to być zabezpieczenie ich własności[186]. Jak pisał prokurator prowincji koronnej: *Już prowincja koronna* […] *acz w krytycznych czasiech wynalazła sposoby do złożenia się na dwakroć sto tysięcy, i od tych roczną prowizyą przesyła zawiadującemu nowej fundacyi fabryką Imci Xiędzu Komarkiewiczowi, i więcej usilności przykłada, aby mogła wynaleźć sposoby do uskutecznienia tejże fabryki*[187]. Na ten cel monastery bazyliańskie należące do prowincji koronnej odstąpiły część swoich kapitałów, ulokowanych na dobrach ziemskich i przynoszących roczne prowizje[188]. W 1776 r. do sumy 200 tys. złp brakowało jeszcze ponad 10 tys. złp. Władze prowincji miały nadzieję, że brakującą kwotę uzupełni monarcha z dochodów skarbowych[189]. W latach 1768–1772 z kasy prowincji koronnej na fabrykę warszawską wydano 28 574 złp 18 gr[190]. Aby zyskać fundusze na budowę, Komarkiewicz zajmował się sprzedażą dachówki i cegły wypalanej w cegielni należącej do bazylianów[191]. Te operacje nie zawsze przynosiły zyski, a w dodatku mocno nadszarpnęły reputację Komarkiewicza jako zakonnika.

W 1776 r. ruszyły prace budowlane związane z wybieraniem fundamentów pod mury klasztoru[192]. Według Antoniego Medema projekt budowli sporządził architekt królewski Dominik Merlini, ale był *nic nie wart, i X. Komarkiewicz nie zaczynał fundamentów podług niego, ale swoją symetrią*[193]. Według rozplanowania zabudowań przedstawionego podczas wizyty w Warszawie protoarchimandryty Porfirego Skarbka-Ważyńskiego klasztor miał być usytuowany w pewnym oddaleniu od głównej ulicy, aby uniknąć sąsiedztwa ruchliwego traktu oraz kosztów związanych z ozdobą fasady budynku, widocznego dla przejeżdżających drogą. Klasztor wzniesiony w linii prostej wraz z pomieszczeniami szkolnymi miał sąsiadować z orientowaną cerkwią. Z innej strony placu przewidziano budynki gospodarcze oraz cmentarz[194]. Na lato 1776 r. władze prowincji plano-

[185] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1231, k. 102v.
[186] *Volumina legum*, t. VII, s. 379.
[187] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1231, k. 5.
[188] Tamże, k. 49–49v; *Шематизмъ провинціи св. Спасителя Чина св. Василія Великого въ Галиціи…*, s. 104–105.
[189] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1231, k. 49v.
[190] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 163, k. 26.
[191] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1231, k. 85–85v.
[192] Tamże, k. 77–77v.
[193] Tamże, k. 100v.
[194] Tamże, k. 26–26v, 44–45.

wały wznoszenie murów klasztoru, zobowiązując Komarkiewicza do zatrudnienia majstra i czternastu mularzy[195].

Wznoszenie klasztoru w Ujazdowie napotykało przeszkody wynikające z braku środków finansowych. W 1778 r. Komarkiewicz interweniował na dworze królewskim, zwracając się do króla z prośbą o pomoc finansową, motywując kłopoty z budową zbyt małym i w dodatku niepewnym dochodem opartym na prowizjach uiszczanych przez wierzycieli, następnie odrzuceniem jego projektu powiększenia dóbr należących do tej fundacji, a w końcu nałożeniem podatku *subsidium charitativum*[196].

W 1780 r. roboty nadal nie postępowały, zaś ministrowie królewscy zwrócili się do metropolity Jasona Smogorzewskiego o interwencję, gdyż *fabryka i cała fundacja zbyt opieszale idzie, a zatym sztuka wyciągnionego tylko muru szpeci plac ujazdowski*[197]. Wskutek interwencji metropolity na kapitule generalnej w Torokaniach protoarchimandryta Józef Morgulec w 1780 r. w imieniu zakonu odpowiedział na pytania o stan fundacji ujazdowskiej i plany względem niej prowincji koronnej. W liście pisanym w Torokaniach 4 X 1780 r., a podpisanym także przez protoihumena koronnego Innocentego Matkowskiego, wyrażano żal władz prowincji koronnej w związku z opieszałym postępem prac w Warszawie i przedstawiono przyczyny opóźnienia. Tłumaczono je długotrwałym procesem gromadzenia koniecznych funduszy na dokupienie dóbr w Ujazdowie, wymagającym odzyskania kapitałów złożonych u prywatnych osób na różny okres. Zwrócono uwagę na trudności w egzekwowaniu wypłaty rocznych prowizji należnych od zainwestowanych sum pieniężnych. Wskazano obciążenia związane z płaceniem przez cztery lata podatku *subsidium charitativum*. Komarkiewiczowi zarzucono zaniedbanie informowania władz prowincji o problemach związanych z fundacją ujazdowską. Wobec braku informacji oraz podejrzeniach o niegospodarność wysuwanych w stosunku do Komarkiewicza zakon poprosił metropolitę o pośrednictwo w podźwignięciu i dokończeniu fundacji. Prowincja koronna bowiem nie rezygnowała z wystawienia monasteru bazyliańskiego w Ujazdowie[198].

Ostateczny kres fundacji ujazdowskiej nastąpił po śmierci superiora Metrofana Komarkiewicza w 1782 r.[199] W 1783 r. Komisja Ekonomiczna w imie-

[195] Tamże, k. 102v.

[196] Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (dalej cyt. BUW), sygn. 132 – Miscellanea Ecclesiastica o promocji duchownych, t. V: Korespondencja i papiery z archiwum Stanisława Augusta z lat 1771–1785, k. 223; BJ, rkps 4502, k. 67. W 1776 r. na klasztor ujazdowski nałożono podatek w wysokości 1365 złp.

[197] BUW, sygn. 132, k. 270–271.

[198] Tamże, k. 263–266v; APL, zespół 95, sygn. 1223 – Kniga raznych dokumentov XVIII–XIX w., s. 482–485.

[199] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1231, k. 120v–121.

niu króla przedstawiła prokuratorowi prowincji koronnej propozycje dalszego zagospodarowania terenu w Ujazdowie. Wysunęła wniosek, że skoro ustał cel, dla którego place zostały oddane bazylianom, to powinny one powrócić do właściciela. Prowincji zaproponowano ustanowienie funduszu, z którego sześciu zakonników bazyliańskich kształciłoby się w Akademii Krakowskiej. W wyniku ugody bazylianie mieli otrzymać klasztor w Krakowie, gdzie osadzonych miało być dwóch starszych wiekiem profesów oraz sześciu młodych zakonników skierowanych na studia w Szkole Głównej w celu *doskonalenia się we wszelkich umiejętnościach, i sposobienia do dawania innym w publicznych szkołach nauk*[200].

Tabela 4

Monastery bazyliańskie w prowincji koronnej w 1779 r.

Państwo	Monastery	Rezydencje	Liczba
Rzeczpospolita	Bar, Białołówka, Białostok, Granów, Hołowczyńce, Hoszcza, Humań, Kamieniec Podolski, Kaniów, Korżowce, Krzemieniec, Lisianka, Lubar, Lublin, Łuck, Malejowce, Mielce, Milcza Mała, Niskienicze, Ostróg, Owrucz, Poczajów, Poddębce, Pohynki, Satanów, Strakłów, Szarogród, Tryhory, Tumin, Warszawa, Zahajce Małe, Zahorów, Zimno	Czetwertnia do Tumina	33 + 1
Austria	Bilcze, Czernilawa, Czortków, Derewlany, Dobromil, Domaszów, Drohobycz, Hoszów, Jazienica, Krasnopuszcza, Krechów, Kryłos, Krystynopol, Lwów św. Jan Ewangelista, Lwów św. Jerzy, Lwów św. Onufry, Ławrów, Łuka, Podhorce, Pohonia, Sokulec, Strusów, Szczepłoty, Święty Spas, Trembowla, Uhorniki, Ułaszkowce, Uniów, Werchrata, Wicyń, Zadarów, Zamość, Zawałów, Zbaraż, Złoczów, Żółkiew	Łanowce do Bilcza, Horpin do Derewlan, Pacyków i Swaryczów do Hoszowa, Pitrycz do Kryłosu, Bilina Wielka do Ławrowa, Topolnica do Świętego Spasa, Jamnica do Werchraty, Buczyna do Złoczowa, Biesiady do Żółkwi	36 + 10

Źródło: *Catalogus Professorum Ordinis S.B. Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1778 in Annum 1779*, *passim*.

[200] Tamże, k. 106–106v; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (dalej cyt. BCz), rkps 739 IV – Cod. chart. saec. XVIII, s. 759–762. W dokumencie nie podano miejsca, które stałoby się siedzibą bazylianów w Krakowie, ale w 1785 r. bazylianie przejęli po bernardynach klasztor i kościół NMP na Żłóbku. Już na początku XIX w. został on jednak przez nich opuszczony. W. Mokry, *Z życia Cerkwi greckokatolickiej Podwyższenia Krzyża Św. w Krakowie w latach 1808–1998*, „Między Sąsiadami" 1998, nr 8, s. 10–11.

W sferze projektu pozostał też plan ufundowania misji bazyliańskiej w Żwańcu, wysunięty przez właściciela miasta Macieja Lanckorońskiego. Prokurator zakonu w Rzymie pisał o nim w 1759 r. w piśmie do Kongregacji Rozkrzewiania Wiary. Bazylianie uzależniali realizację tego zamierzenia od ufundowania rezydencji dla ośmiu zakonników, z których trzech lub czterech prowadziłoby działalność misjonarską[201].

Ostatecznie przed podziałem prowincji koronnej w 1780 r. funkcjonowało 69 samodzielnych monasterów oraz 11 podporządkowanych im rezydencji.

Wśród monasterów prowincji koronnej szczególnym statusem wyróżniały się archimandrie. Po powstaniu prowincji koronnej w 1743 r. w jej granicach znalazły się cztery archimandrie: w Uniowie, Mielcach, Owruczu i Kaniowie. Trzy z nich swój status otrzymały w XVI–XVII w., jeszcze w czasie przynależności do Cerkwi prawosławnej[202]. 30 VII 1542 r. monaster w Uniowie uzyskał przywilej króla Zygmunta I zatwierdzający status archimandrii[203]. Sto lat później (w 1642 r.) archimandrią stał się monaster w Mielcach[204]. Również Owrucz zyskał taką rangę w połowie XVII w.[205] Z kolei Kaniów występował jako archimandria dopiero od 1724 r. Co prawda placówka ta 3 X 1646 r. miała uzyskać przywilej wystawiony przez wojewodę ruskiego księcia Jeremiego Wiśniowieckiego, ale jako archimandria występowała dopiero w piśmie króla Augusta II z 24 XII 1724 r. Na jego mocy władca nadawał archimandrię kaniowską Teodozemu Lubienieckiemu-Rudnickiemu, późniejszemu eparsze łuckiemu i ostrogskiemu, z zastrzeżeniem, aby placówka ta zawsze pozostawała w jedności z Kościołem rzymskim. W 1745 r. monaster był mocno zrujnowany, archimandryci kaniowscy nie mieszkali w nim aż do 1781 r.[206]

Piątą archimandrią na terenie prowincji koronnej została placówka w Żółkwi. Tamtejszy monaster został ufundowany na prośbę prawosławnego

---

[201] ЛННБ, f. 6, od. zb. 278, k. 17–20; *Litterae basilianorum…*, vol. II, nr 359, s. 313–314; *Acta S.C. de Propaganda Fide…*, vol. IV, nr 1269, s. 137–139. Być może inicjatywa założenia misji bazyliańskiej w Żwańcu należała do ojca Macieja – Wawrzyńca Lanckorońskiego, starosty stopnickiego, zmarłego w 1756 r.

[202] W XVI–XVII w. status archimandrii miały jeszcze Dereżyce, Ławrów i Zimno. Zob. ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 74; ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 260.

[203] I. Mицько, *Святоуспенська Лавра…*, s. 16–17.

[204] APK, Archiwum Sanguszków, teka 520, plik 5 – Archimandria mielecka, k. 1; *Spis klasztorów unickich bazylianów w województwie wołyńskiem*, s. 56–57; С. Горін, *Монастирі західної Волині…*, s. 204.

[205] BOss., rkps 9739/III – Przywileje i akta archimandrii owruckiej, s. 301; rkps 13710/III – Papiery dotyczące różnych miejscowości, cz. VII: T–W, s. 61–62. W 1665 r. tytuł archimandryty owruckiego nosił ihumen z Liszni Sylwester Twarowski. Wołyniak [J.M. Giżycki], *Bazylianie w Owruczu*, „Przewodnik Naukowy i Literacki" 1910, R. XXXVIII, z. 10, s. 932, z. 11, s. 1015.

[206] BUW, sygn. 132, k. 209–213v; *Litterae basilianorum…*, vol. II, nr 264, s. 102.

wówczas biskupa lwowskiego Józefa Szumlańskiego przez króla Jana III Sobieskiego. W 1682 r. bazylianom oddano cerkiew miejską pw. Narodzenia Pańskiego, od której eparcha Szumlański w czasie wizytacji odsunął duchownego diecezjalnego. Do cerkwi tej król Jan III sprowadził w 1690 r. relikwie św. Jana Suczawskiego. Staraniem królewskim stanął murowany, jednopiętrowy monaster[207]. 3 II 1753 r. książę Michał Kazimierz Radziwiłł, wojewoda wileński i hetman wielki litewski, przy cerkwi bazyliańskiej ufundował archimandrię poprzez zapis 20 tys. złp na dobrach Glińsk. Corocznie na rzecz archimandrii wypłacano w dwóch ratach prowizję od tej sumy, wynoszącą 1400 złp. Decyzją fundatora do opactwa należało włączyć monaster w Biesiadach, położony w pobliżu Żółkwi i pozostający również w dobrach Radziwiłła. Do funduszu ustanowionego przez Radziwiłła pierwszy archimandryta żółkiewski Jozafat Wysocki dodał kwotę 10 tys. złp, stanowiących jego własność[208]. W lipcu 1775 r. na naradzie w Poczajowie decyzją zarządu prowincji majątek archimandrii poszerzono o dochody monasteru w Biesiadach oraz o sumę 5 tys. złp pochodzących z kasy prowincji, a przeznaczonych na restaurację cerkwi i monasteru[209].

W 1768 r. ustawą sejmową została odnowiona archimandria w Ławrowie. W konstytucji powoływano się na to, że już w 1641 r. sejm Rzeczypospolitej podniósł tamtejszy monaster do rangi archimandrii, a prawo wyboru opatów oddał królom polskim[210]. Stanisław August Poniatowski bardzo szybko, bo już w marcu 1768 r., desygnował na godność opata ławrowskiego generała zakonu Hipacego Bilińskiego. Bazylianie prowincji koronnej byli jednak przeciwni wskrzeszeniu tej archimandrii. Prokurator warszawski Benedykt Płoszczański w 1771 r. tłumaczył, iż monaster ławrowski został mianowany archimandrią, kiedy przynależał do Cerkwi prawosławnej. Bazylianie prowincji koronnej zamierzali po śmierci Bilińskiego nie dopuścić do obrania następnego archimandryty i starać się o skasowanie niewygodnej dla siebie konstytucji sejmowej[211].

[207] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 1341/II – Pamiątki miasta Żółkwi. Zebrał x. Sadok Barącz dominikanin, s. 76; *Pamiątki miasta Żółkwi*, zebrał S. Barącz, Lwów 1877, s. 170–171, 177, 219; M. Andrusiak, dz. cyt., s. 138.

[208] ЛННБ, f. 3, od. zb. 369 – Zapis księcia Michała Kazimierza Radziwiłła dla monasteru w Żółkwi 1753, k. 1–12v; APL, zespół 95, sygn. 30 – Akta Floriana Hrebnickiego 1750–1762, s. 249–259. Monaster w Biesiadach funkcjonował jako samodzielny aż do 1775 r.

[209] *Шематизмъ провинціи св. Спасителя Чина св. Василія Великого въ Галиціи…*, s. 25.

[210] *Volumina legum*, t. VII, s. 348. Konstytucja „Odnowienie i ucalenie prawa kollacyi tak naszej królewskiej, jako i szlacheckiej, względem wszystkich Archi-Mandryi R.G.U. i W.K. Litew. znajdujących się". Oprócz Ławrowa konstytucja przywracała pięć archimandrii w prowincji litewskiej.

[211] ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 89v; ЦДІА, f. 201, op. 1b, sp. 2817 – Pismo króla Stanisława Augusta o przyznaniu archimandrii ławrowskiej Hipacemu Bilińskiemu, k. 5.

Jednak po śmierci Bilińskiego król Stanisław August w maju 1771 r. wyznaczył archimandrytą Nicefora Szeptyckiego, który był kandydatem eparchy lwowskiego Leona Szeptyckiego, a nie zakonu. Tymczasem wikariusz prowincji Innocenty Matkowski listem z 12 VII 1771 r. poinformował króla, że bazylianie traktują Ławrów jak zwykły monaster[212]. Ostatecznie władca porzucił pomysł wskrzeszania archimandrii w Ławrowie[213].

Na podstawie danych zebranych w tabeli (aneks 1) stwierdzić można, że w chwili powstania prowincji koronnej w jej granicach znalazły się 133 monastery bazyliańskie. W wyniku likwidacji klasztorów niezapewniających utrzymania dla przynajmniej ośmiu zakonników, podjętej w 1744 r. i trwającej przez cały okres funkcjonowania prowincji koronnej, ubyło sześćdziesiąt placówek, czyli 45% ich ogólnej liczby. Zostały one całkowicie zlikwidowane przez przekazanie dóbr nieruchomych parochiom greckokatolickim, zaś ruchomości – pobliskim monasterom bazyliańskim. W przypadku rezydencji likwidowanych po 1764 r. najczęściej zamieniono je w folwarki monasterskie. Kasaty często dokonywano etapami. W pierwszej fazie podporządkowywano placówki o zbyt małej liczbie zakonników większym, przeważnie sąsiednim klasztorom, zaś dopiero po pewnym czasie zarządzano ich likwidację. Ostatecznie w 1780 r. pozostało tylko jedenaście rezydencji afiliowanych do innych klasztorów. W omawianym okresie, obejmującym lata 1743–1780, ufundowano siedem nowych monasterów (sześć okazało się trwałych), zorganizowanych zgodnie z wymaganiami kanonicznymi.

Porównanie procesów związanych z rozwojem sieci monasterów w bazyliańskich prowincjach na terenie Rzeczypospolitej prowadzi do wniosku o przeciwnych tendencjach występujących w nich w tym samym czasie. Oto bowiem prowincja litewska dysponowała w 1743 r. 66 placówkami, zaś w przeciągu następnych lat ich liczba będzie się zwiększać, a nie maleć, tak jak obserwuje się to w prowincji koronnej. W 1754 r. w katalogu odnotowano 69 placówek, zaś w 1780 r. było ich ponad 70[214]. Ten wzrost liczbowy wskazuje na znacznie lepszą kondycję majątkową monasterów prowincji litewskiej oraz świadczy o przebywaniu w nich wymaganej dekretem papieskim liczby zakonników.

---

[212] ЦДІА, f. 684, op. 2, sp. 144 – Artykuły niewiadomego autora o zakonniku Niceforze Szeptyckim, k. 6; ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 87v, 93, 103,108v–109v.

[213] М. Голубец, *Лаврів. Історично-археольогична студія*, „Записки ЧСВВ" 1926, т. II, вип. 1–2, s. 65. Pomysły zaprowadzenia archimandrii w Ławrowie powróciły jeszcze w 1784 r. ЛННБ, f. 3, od. zb. 306 – Historya monasteru ławrowskiego 1771–1899, k. 22v–23v.

[214] *Catalogus personarum Ordinis S. Basilii M. in Provincia Lithuana s. t. SS.mae Trinitatis Deo Militantium A. D. 1754* [w:] М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 84–101; І. Патрило, *Нарис історії Василіян…*[w:] *Нарис історії…*, s. 190, 222–223.

5. Podział prowincji w 1780 r.

W wyniku I rozbioru kraju w 1772 r. obszar prowincji koronnej znalazł się w granicach dwóch państw: Rzeczypospolitej i Austrii. Podobnie było z prowincją litewską, która w znacznej części przeszła pod zwierzchnictwo rosyjskie, a dwa monastery (Buczacz i Gródek nad Bugiem) – pod rządy austriackie. W wyniku polityki władz austriackich i rosyjskich pojawiły się trudności związane z kontaktowaniem się przełożonych monasterów usytuowanych na ziemiach zabranych z protoarchimandrytą i protoihumenami przebywającymi na terenie Rzeczypospolitej. Konieczne stało się dopasowanie struktur zakonnych do granic państwowych. Był to jeden z powodów zebrania się kapituły generalnej w Torokaniach, miejscowości położonej w prowincji litewskiej[215]. Kapituła trwała w okresie 1 VIII (21 VII) – 4 X (23 IX) 1780 r. W jej ramach obradowano podczas 71 sesji, odbywających się przed i po południu. Wzięło w nich udział prawie sto osób pod przewodnictwem abpa połockiego Jasona Smogorzewskiego. Przedstawiciele prowincji koronnej stanowili połowę tego grona. Oprócz prowincjała, konsultorów i sekretarza prowincji udział brało pięciu archimandrytów (Kaniów, Mielce, Owrucz, Uniów, Żółkiew), superiorzy monasterów tzw. wokalnych (Bar, Białostok, Dobromil, Humań, Kamieniec Podolski, Krechów, Kryłos, Krzemieniec, Lubar, Lublin, Lwów św. Jerzy, Lwów św. Onufry, Ławrów, Łuck, Poddębce, Szarogród, Szczepłoty, Trembowla, Tryhory, Wicyń, Zahajce Małe, Zamość), pięciu zakonników pełniących wcześniej funkcje konsultorów, dwóch mistrzów nowicjatu, dwóch profesorów teologii, dwóch misjonarzy, profesor filozofii oraz kaznodzieja[216].

Pobyt w Torokaniach pozostawiał wiele do życzenia. Przybyli tam bazylianie skarżyli się na panującą drożyznę i złe warunki bytowe. Szczególnie dawały się one we znaki służbie przybyłej wraz z dostojnikami zakonnymi. Jak wspominał superior krystynopolski Ampliat Krzyżanowski: *Chłopcy ledwie z głodu nie poginęli, stangretom dawaliśmy strawne, ale nie było gdzie co kupić tylko w karczmie u arendarza bazyliańskiego, który ich darł jak mógł. Tym zdzierstwem, niewygodą i litewskim smakiem wielu ojców utriusque Provinciae odstręczyło się od klasztornego wiktu i daleko wygodniej i smaczniej jedli na wsi za mniejsze pieniądze, jak w klasztorze jadali. Mijam ustawiczne stuki, puki, hałasy, swawolę chłopców, na których nie było karności, a jednym zakończę słowem: że ta kapituła jak się zaczęła, tak się ciągnęła i zakończyła nieporządnie, bo uchwały jej nieprzepisane, nieczytane, same tylko raptularze zszyte i zapieczętowane zlecone czterem osobom do układania. Torokanie zaś czyśćcem*

[215] М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 50–51.

[216] ЛННБ, f. 3, od. zb. 812 – Acta et Constitutiones Capituli Generalis Torokanensis OSBM Anno 1780 mensibus Augusto et Septembri celebrati, k. 1–3.

byli dla ludzi[217]. Z powodu zaniedbań służby doszło do pożaru, w wyniku którego zmarł jeden ze stangretów, spaliły się konie i kolaski należące do kilku klasztorów. Straty oszacowano na 12 tys. złp. Również sama atmosfera obrad i postęp prac pozostawiały wiele do życzenia. Krzyżanowski zanotował: *Jakie maructwa, trwonienie nadaremnie drogiego czasu, niepotrzebne sprzeczki, wymuszone praw różnych uciążliwych postanowienia i inne przykrości tak dla wokalisów jako i dla służących ludzi, z wycięczeniem klasztorów z grosza tam przejedzonego.* Samą zaś kapitułę nazwał *uciążliwą* i *nieporządną*[218].

Tabela 5

Skład osobowy władz zakonu bazyliańskiego wybrany na kapitule generalnej w Torokaniach w 1780 r.

Zakon/ prowincja	Protoarchimandryta/ protoihumen	Konsultorzy	Sekretarz	Prokurator generalny
zakon	Józef Morgulec	protokonsultor Hieroteusz Korczyński, Joachim Czudowski, Antym Ligęziewicz, Maksymilian Narolski	–	Wincenty Zielonka
prowincja polska	Innocenty Matkowski	protokonsultor Hiacynt Nesterski, Bazyli Rogowski, Jozafat Ochocki	Orest Nachimowski	–
prowincja galicyjska	Anastazy Piotrowski	protokonsultor Ampliat Krzyżanowski, Kornel Sroczyński, Samuel Jedliński	Filaret Moczarski	–
prowincja litewska	Teodozy Rostocki	protokonsultor Samuel Nowicki, Józef Narolski, Melecy Giedroyć	Maksymilian Wilczyński	–
prowincja białoruska	Innocenty Milanowski	protokonsultor Ambroży Kirgatt, Klemens Żaba, Sofroniusz Grodzicki	Laurenty Rymaszewski	–

Źródło: ASPF, Scritture Riferite nei Congressi Moscovia, Polonia e Ruteni, vol. 14 (1780–1782), k. 243–243v; ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 140.

Sprawa podziału prowincji bazyliańskich dyskutowana była na sesji 56. 6 IX (26 VIII) 1780 r. Uchwalono plan podziału prowincji, liczący 23 punkty.

[217] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 139v.
[218] Tamże, k. 138v–139.

Z kolei na sesji 59. odbytej 11 IX (31 VIII) dyskutowano nad postulatami w kwestii podziału, zgłaszanymi przez przedstawicieli obu prowincji. Do 21 IX (10 IX) wybrano władze czterech prowincji[219].

Jak pisał w kronice monasteru krystynopolskiego ihumen Krzyżanowski: *Na przerzeczonej kapitule stanął imperative podział prowincji z dwie na cztery.* 18 IX (7 IX) wybrano na urząd protoarchimandryty Józefa Morgulca, który uzyskał 59 głosów. Kontrkandydatem do najwyższej godności w zakonie był Innocenty Matkowski. Oficjum generalne wybierano 20 IX (9 IX). Każda z prowincji miała w zarządzie zakonu swego konsultora. Protokonsultorem był zakonnik pochodzący z prowincji generała. Wybrany wówczas z prowincji polskiej Hieroteusz Korczyński był nieobecny na kapitule. Nie wybierano sekretarzy generalnych. Dopiero 28 IX (17 IX) nastąpiły wybory protoihumenów i władz prowincji polskiej i galicyjskiej, zaś następnego dnia prowincji litewskiej i białoruskiej[220].

Monastery położone w prowincji koronnej zostały rozdzielone na dwie nowe prowincje: polską pw. Opieki NMP i galicyjską pw. Zbawiciela (Spasa). W pierwszej znalazły się 33 monastery z 336 zakonnikami, zaś w galicyjskiej 36 klasztorów i 314 zakonników. Powyższego podziału dokonano na sesji 65. 16 IX (5 IX) przed południem[221]. Prowincja litewska podzielona została również na dwie części – prowincję litewską Trójcy Świętej z ponad pięćdziesięcioma monasterami oraz białoruską pod tytułem św. Mikołaja, liczącą dwadzieścia klasztorów pozostających pod panowaniem rosyjskim[222].

Tabela 6

Podział monasterów prowincji koronnej w 1780 r.

Lp.	Prowincja polska pw. Opieki NMP		Prowincja galicyjska pw. Zbawiciela	
	Miejscowość	Liczba zakonników	Miejscowość	Liczba zakonników
1	*2*	*3*	*4*	*5*
1	Bar	7	Bilcze	6
2	Białołówka	5	Czernilawa	6
3	Białostok	17	Czortków	5
4	Granów	5	Derewlany (Wolica)	8
5	Hołowczyńce	6	Dobromil	17
6	Hoszcza z Horodyszczami	15	Domaszów	5
7	Humań	18	Drohobycz	11

[219] ЛННБ, f. 3, od. zb. 812, k. 22–25, 27–30v, 39v–40. Fragmenty akt kapituły w Torokaniach znajdują się w APL, zespół 95, sygn. 1223, s. 582–593.

[220] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 140.

[221] ЛННБ, f. 3, od. zb. 812, k. 29v–30, 33v–34; APL, zespół 95, sygn. 1223, s. 588–589. Do prowincji galicyjskiej w 1782 r. włączono monaster w Buczaczu, do tej pory związany z prowincją litewską.

[222] І. Патрило, *Нарис історії Василіян…*, s. 222–223.

1	*2*	*3*	*4*	*5*
8	Kamieniec Podolski	11	Hoszów	13
9	Kaniów	15	Jazienica	6
10	Korżowce	7	Krasnopuszcza	6
11	Krzemieniec	9	Krechów	14
12	Lisianka	5	Kryłos z Pitryczem	5
13	Lubar z Kołodeżną	15	Krystynopol	8
14	Lublin	4	Lwów św. Jan Ew.	5
15	Łuck	14	Lwów św. Jerzy z Dobrzanami	18
16	Malejowce	7	Lwów św. Onufry	8
17	Mielce	9	Ławrów	17
18	Milcza Mała	5	Łuka	6
19	Niskinicze	8	Podhorce	17
20	Ostróg	13	Pohonia	8
21	Owrucz	7	Sokulec	4
22	Poczajów	46	Strusów	4
23	Poddębce	7	Szczepłoty	7
24	Pohynki	8	Święty Spas	12
25	Satanów	13	Trembowla	6
26	Strakłów	6	Uhorniki	5
27	Szarogród	13	Ułaszkowce	5
28	Tryhory	7	Uniów	14
29	Tumin z Czetwertnią	5	Werchrata z Jamnicą	8
30	Warszawa	3	Wicyń	8
31	Zahajce Małe	8	Zadarów	5
32	Zahorów	13	Zamość	17
33	Zimno	5	Zawałów	4
34			Zbaraż	11
35			Złoczów	6
36			Żółkiew z Biesiadami	9
	Suma	**336**	**Suma**	**314**

Źródło: APL, zespół 95, sygn. 1223, s. 588–589; М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 177–178.

Zatem w 1780 r. przy podziale prowincji brano pod uwagę 69 samodzielnych monasterów oraz 7 rezydencji (3 w prowincji polskiej i 4 w galicyjskiej). Kapituła zakończyła się 4 X (23 IX) 1780 r. po południu. Jak zanotował Krzyżanowski: *Die 30 IX śpiewaliśmy parastas i mszą pro Defunctis Patribus, którą śpiewał pontificaliter X. Matkowski i tegoż dnia po obiedzie kupioną kolaską i końmi wyruszyłem z Torokań, zostawiwszy tam jeszcze wielu. Powróciłem do domu ledwie żyw*[223].

[223] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 140.

Ustawy kongregacji torokańskiej potwierdził dekret Kongregacji Rozkrzewiania Wiary z 16 XII 1780 r.[224] Dla ustalenia szczegółów podziału dóbr między prowincje galicyjską i polską 20 XII 1780 r. odbyła się konsulta w Białostoku. Uczestniczyli w niej zakonnicy tworzący zarząd obu prowincji[225].

Kapituła generalna w Torokaniach zakończyła etap funkcjonowania zakonu bazyliańskiego podzielonego na dwie prowincje. Pod względem organizacji zakonnej był to czas dynamicznych zmian w zakresie liczby i wielkości monasterów. Z jednej strony wdrażano reguły funkcjonowania oparte na prawie kanonicznym, które prowadziły do likwidacji placówek niezdolnych do utrzymania wymaganej liczby zakonników. Można odczytywać te działania jako redukcję, a nawet kasatę narzuconą przez Stolicę Apostolską. Z drugiej strony pojawiły się inicjatywy zakładania nowych monasterów podejmujących różnorodne zadania, zgodne z charyzmatem zakonnym. W rezultacie próbowano uporządkować status monasterów przez określenie ich jako archimandrii, monasterów, rezydencji i misji. Tylko w przypadku pierwszych podział był jasny i czytelny. Brak było konsekwentnej polityki względem statusu małych placówek, które nieraz w ciągu krótkiego czasu podporządkowywano różnym monasterom. Okres funkcjonowania prowincji koronnej do 1780 r. nie został jednak zaprzepaszczony. Monastery tej prowincji dzięki podjętym reformom zwiększyły możliwości działania.

Podział na cztery prowincje zakonu bazyliańskiego był konsekwencją warunków geopolitycznych. Dokonany rozbiór Polski znacznie utrudnił zarządzanie prowincjami, których klasztory pozostawały pod różną władzą państwową. Przeprowadzone zmiany organizacyjne nie pociągnęły jednak za sobą rozwoju zakonu bazyliańskiego. Monasterom prowincji galicyjskiej już w latach 80. XVIII w. zagroziła polityka religijna cesarza Józefa II, przynosząc likwidację znacznej części placówek. Podobnie stało się na ziemiach zajętych przez Rosję, gdzie ostatecznie do 1839 r. zniesiono Kościół unicki.

[224] Wołyniak [J.M. Giżycki], *Siedziba bazylianów w Torokaniach*, Kraków 1906, s. 31.
[225] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 140v.

ROZDZIAŁ II

Władze i instytucje bazyliańskiej prowincji koronnej na tle zarządu Zakonu Ruskiego św. Bazylego Wielkiego

1. Ustawodawstwo synodalne i stanowisko biskupów unickich wobec monastycyzmu do 1743 r.

Przyjęcie unii z Kościołem łacińskim przez eparchów prawosławnych diecezji położonych w południowo-wschodniej Rzeczypospolitej oznaczało dla czerńców uregulowanie ich sytuacji prawno-organizacyjnej. Jednak funkcjonowanie monasterów bazyliańskich na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej w okresie przed powstaniem prowincji koronnej stosunkowo rzadko było przedmiotem obrad synodów diecezjalnych[1]. Sprawy organizacji życia monastycznego podjęli w swych eparchiach władycy: przemyski Innocenty Winnicki i lwowski Barlaam Szeptycki. W zwołanym na 27 IV 1693 r. przez biskupa Winnickiego do Przemyśla synodzie diecezjalnym brało udział siedmiu ihumenów, reprezentujących monastery w Ławrowie (Witali Baraniecki), w Dobromilu (Elizeusz Koropczak), w Dereżycach (Hieronim Panasiewicz), w Liszni (Metrofan Radzimiński), w Szczepłotach (Terenty), w Uluczu (Teofil) i w Czernilawie (Sylwester) oraz trzech bazylianów pełniących obowiązki urzędników eparchii[2]. Podjęto na nim decyzje w sprawie odnowy zwyczajów zakonnych i usprawnienia jurysdykcji nad monasterami. Postanowiono na nim obrać „superintendenta" (protoihumena), czyli przełożonego nad wszystkimi klasztorami w całej eparchii. Został nim brat władyki Martynian Winnicki. Miał on przynajmniej raz w roku wizytować monastery w eparchii, których było wówczas 22, rejestrować fundacje klasztorne, kontrolować działalność finansową prowadzoną przez ihumenów monasterów. Jego uprawnienia rozciągnięto na sądzenie i karanie winnych zaniedbań, spisywanie szkód wyrzą-

[1] A. Gil, I. Skoczylas, *Kościoły wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin – Lwów 2014, s. 247–248, 253–294.

[2] I. Winnicki, dz. cyt., s. 65–66.

dzanych dobrom klasztornym oraz zawiadamianie o nich prokuratora generalnego diecezji. Superintendent prowadził inwentarz kosztowności, szat liturgicznych, ksiąg i wszelkich dóbr klasztornych. Bez jego zgody nie wolno było ihumenom zastawiać lub sprzedawać własności klasztornej, nawet z powodu niedostatku monasteru. Ponadto czuwał nad tym, aby zakonnicy samowolnie nie przenosili się z klasztoru do klasztoru, oraz zatwierdzał decyzje ihumenów o usunięciu zakonników z placówki[3]. O działalności superintendenta nie zachowały się żadne wzmianki. Martynian Winnicki w 1696 r. został wysłany na studia do Rzymu, jednak powrócił do kraju po zaledwie trzech miesiącach. Podjęcie nauki okazało się zbyt trudnym wyzwaniem ze względu na wiek (miał wówczas ponad czterdzieści lat) i trudny charakter. Po nim w źródłach nie pojawiał się już żaden superintendent. Najpewniej postanowienia synodu w tej kwestii pozostały na papierze, zaś życiem mnichów zarządzał władyka przy pomocy czerńców – delegatów[4]. Aby przywrócić dyscyplinę w życiu zakonnym i ukrócić włóczęgostwo mnichów, zmodyfikowano procedurę przyjmowania do monasterów. Odtąd nowicjaty prowadzono tylko w trzech monasterach: Szczepłotach, Dobromilu i Ławrowie. Tam powinni być kierowani wszyscy zainteresowani spędzeniem życia w stanie mniszym. Po odbyciu nowicjatu i uzyskaniu świadectwa o postępach w życiu zakonnym od przełożonego placówki oraz za zgodą superintendenta można było uzyskać przeniesienie do wybranego klasztoru. Synod przemyski podjął również decyzje w sprawie udzielania przez zakonników sakramentów św. Ustawy synodalne zabraniały spowiadania i komunikowania wiernych w okresie wielkanocnym bez licencji parocha. W pozostałych okresach roku liturgicznego nie tylko nie zabraniano, ale wręcz zalecano udzielanie sakramentów[5].

Eparcha Winnicki zainteresowany był kontaktami z bazyliańską Kongregacją Trójcy Świętej. W 1698 r. na kapitułę zakonną do Bytenia Winnicki wysłał swego delegata Domecjana Chodkiewicza. Zmierzał do włączenia monasterów położonych w granicach swojej eparchii do tej kongregacji[6]. Następca Innocentego Winnickiego na stolicy biskupiej w Przemyślu Jerzy Winnicki podjął w 1703 r. rozmowy z przedstawicielami unickich bazylianów[7].

Z kolei eparcha lwowski Barlaam Szeptycki zwołał do Uniowa na 19 VIII 1711 r. wszystkich przełożonych monasterów w eparchii lwowskiej w celu

[3] Tamże, s. 44–47; E. Piwowar, *Pierwszy synod unicki eparchii przemyskiej (1693)* [w:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 1 pod red. S. Stępnia, Przemyśl 1990, s. 161.

[4] Б. Балик, *Монастирі перемиської єпархії…*, s. 87–90.

[5] I. Winnicki, dz. cyt., s. 44–45.

[6] І. Патрило, *Нарис історії галицької провінції ЧСВВ* [w:] *Нарис історії…*, s. 305.

[7] B. Lorens, *Uniccy biskupi przemyscy a męskie klasztory bazyliańskie w latach 1691–1793* [w:] *Klasztor w Kościele średniowiecznym i nowożytnym* pod red. M. Derwicha, A. Pobóg-Lenartowicz, Warszawa – Wrocław – Opole 2010, s. 208–209.

ustalenia zasad funkcjonowania tych placówek. Przyjęto wówczas prawa, na mocy których zwierzchnikiem monasterów został eparcha. Do pomocy w zarządzaniu miał superintendentów (sobornych) wybieranych co trzy lata na soborach odbywających się w lipcu (w dniu święta Narodzenia Jana Chrzciciela według kalendarza juliańskiego). Ich zadaniem były coroczne wizytacje wszystkich klasztorów oraz nadzór nad sprawami administracyjnymi i dyscyplinarnymi. Mieli zatem kontrolować rachunki monasterów, sprawdzać rejestry, karać zakonników, decydować o ich przenosinach, a także o zastawianiu dóbr monasterskich (zwłaszcza sreber). Na soborze uniowskim wybrano jako superintendentów czterech ihumenów monasterów św. Jerzego we Lwowie (Dionizy Sienkiewicz), Podhorcach i Złoczowie (Parteni Łomikowski), Pitryczu (Hiacynt Żukowski) i Wyspie (Teodozy Syczyski). Ponieważ powstały liczne placówki zakonne bez zagwarantowanych funduszy i praw, dysponujące tylko kawałkiem gruntu, w których często przebywał tylko jeden czerniec, poddano je pod władzę większych monasterów. Starano się ukrócić włóczęgostwo mnichów, nakazując im przebywanie w tym monasterze, gdzie otrzymali suknię zakonną. Na zjeździe uniowskim wysunięto też postulat zaprowadzenia jednego nowicjatu dla wszystkich monasterów. Wystosowano prośbę do Kongregacji Rozkrzewiania Wiary o udzielenie wsparcia materialnego monasterowi, w którym zorganizowano by nowicjat. Miał to być najprawdopodobniej monaster we Lwowie. W monasterach wybierano przełożonych *według zwyczaju i praw zakonnych*. Ihumenom należało się posłuszeństwo, zaś oni mieli posiadać informacje o podległych sobie zakonnikach, o stanie finansowym monasteru, o wyposażeniu cerkwi monasterskiej. Zakonnik miał otrzymać strój zakonny, prosty i skromny, złożony z czarnego habitu i peleryny, rzemiennego pasa, sandałów, bez żadnych dodatkowych ozdób i upiększeń. Wyżywienie w klasztorze miało być, według zwyczaju określonego w akcie fundacyjnym, przeważnie bezmięsne, a jako „omastę" stosować należało jedynie masło i olej. W trakcie posiłków nakazano w ciszy słuchać czytań z dzieł pobożnych. Zakonnicy nie mogli posiadać żadnej własności, prowadzić korespondencji bez wiedzy przełożonego. W każdej wspólnocie powinni być dwaj wybrani spowiednicy. Wychodzić poza monaster w interesach klasztoru wolno było tylko dwóm czerńcom, zabraniano pojedynczo opuszczać placówkę. Kapłanom-zakonnikom zakazywano udzielania wiernym spowiedzi wielkanocnej bez zgody duchowieństwa parochialnego, mogli natomiast udzielać sakramentów świętych z okazji innych świąt[8].

Eparcha Barlaam Szeptycki i zakonnicy zabiegali w Stolicy Apostolskiej o zatwierdzenie postanowień kapituły uniowskiej, przeciw czemu protestowali

[8] *Артикулы или устави чина…*, s. 41–46; *Litterae episcoporum historiam Ucrainae…*, vol. V, nr 12, s. 80–93; І. Мицько, *Святоуспенська Лавра…*, s. 35–36.

metropolita unicki i protoarchimandryta bazyliański. Sprawy tej nie uregulowano aż do zwołania synodu prowincjalnego w Zamościu w 1720 r.[9]

To właśnie na nim zapadły ważne ustalenia co do organizacji i funkcjonowania życia monastycznego w Cerkwi unickiej. Wzięli w nim udział wszyscy hierarchowie uniccy z terenu Rzeczypospolitej, protoarchimandryta i 8 archimandrytów zakonu bazyliańskiego, wikariusz archimandrii w Supraślu, 129 przedstawicieli duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego oraz 2 świeckich przedstawicieli lwowskiego bractwa stauropigialnego. Wśród zgromadzonych byli reprezentanci monasterów z ziem ruskich, m.in. z monasterów św. Jerzego we Lwowie, św. Onufrego we Lwowie, w Hoszowie, Podhorcach, Złoczowie, Uhornikach, Krechowie, Dobrzanach, Biesiadach, Krasnopuszczy[10].

Rozstrzygnięcia w sprawach życia zakonnego zawarto w rozdziałach 11. (O klasztorach i o stanie mniskim) i 12. (O mniszkach). W stosunku do monastycyzmu męskiego sformułowano wspomniany już wcześniej plan zorganizowania osobnej kongregacji zakonnej skupiającej monastery z terenów eparchii koronnych[11]. Postanowiono, że erygowania klasztoru mógł dokonać tylko biskup miejsca po zapewnieniu środków materialnych pozwalających na utrzymanie dwunastu zakonników. Wiele uwagi poświęcono dyscyplinie zakonnej. Pod karą klątwy zabroniono wpuszczać kobiety za klauzurę klasztorną. Nakazano archimandrytom nosić skromne suknie koloru czarnego, nie mogły być szyte z jedwabiu. W szatach pontyfikalnych, w mitrze i z pastorałem wolno było odprawiać nabożeństwa tylko we własnych cerkwiach. Do celebracji w szatach pontyfikalnych poza nimi należało uzyskać zgodę biskupa. Zakonnikom, zgodnie z postanowieniami soboru trydenckiego, nie wolno było posiadać własności. Wszystkie dobra otrzymane lub nabyte należało przekazać klasztorowi i miały one być administrowane przez urzędnika zakonnego. Po ukończeniu nowicjatu i spełnieniu wymaganych warunków (m.in. odpowiedni wiek) kandydaci do złożenia profesji w ciągu trzech miesięcy powinni zadysponować posiadaną własnością. Dopiero wówczas mogli być dopuszczeni do ślubów. Ci, którzy wtedy zrezygnowali z życia zakonnego, mogli opuścić klasztor. Zakonnikom przebywającym poza klasztorem bez pozwolenia przełożonych groziło więzienie i kary kościelne wyznaczone przez biskupa[12].

W postanowieniach synodu zamojskiego znalazło się również polecenie, aby w tych klasztorach bazyliańskich, w których przebywało co najmniej dwunastu zakonników, utrzymywać szkoły teologiczne. Miały one służyć formacji

[9] *Litterae basilianorum…*, vol. I, nr 128, s. 227; І. Скочиляс, *Галицька (Львівська) єпархія…*, s. 613; І. Патрило, *Нарис історії галицької провінції…*, s. 306.

[10] *Synodus provincialis Ruthenorum habita in civitate Zamosciae Anno MDCCXX*, Romae 1838, s. 9–26; Ю. Федорів, *Замойський синод 1720 р.*, „Богословя" 1971, т. XXXV, s. 24–25.

[11] *Synod prowincialny Ruski…*, s. 135–137.

[12] Tamże, s. 137–140.

intelektualnej i duchowej nie tylko samych zakonników, ale również duchowieństwa diecezjalnego[13]. Synod poruszył też kwestie sprawowania godności cerkiewnych. Biskupów należało powoływać tylko spośród bazylianów, którzy złożyli profesję zakonną i przebywali w klasztorze przez rok i sześć tygodni. Pozostałe urzędy cerkiewne zostały przeznaczone dla kleru diecezjalnego, czyli tzw. białego. Tylko w przypadku, gdy wśród duchownych diecezjalnych nie znaleziono osoby godnej sprawowania funkcji, obsadzano stanowisko zakonnikami[14].

Wśród ustaw soborów diecezjalnych lwowskich z I połowy XVIII w. problemy życia zakonnego pojawiały się rzadko. Jedna wzmianka dotyczyła eparchialnego soboru w Uniowie w 1733 r. W jego konstytucjach znalazło się nawiązanie do kwestii włóczących się czerńców, których nakazano odsyłać do najbliższych monasterów[15].

Przedstawiciele bazylianów zorganizowanych w Kongregację Opieki NMP uczestniczyli w synodzie eparchii przemyskiej, zwołanym przez władykę Hieronima Ustrzyckiego na 25 I (14 I) 1740 r. do Przemyśla. Jego celem było wprowadzenie w unickiej diecezji przemyskiej reform synodu zamojskiego. Obecny był na nim przedstawiciel bazylianów Martynian Siemiątkowski. Ponadto uczestniczyli w synodzie dwaj bazylianie z tytułami doktorów – Gerwazy Pasławski, były oficjał biskupi, oraz Jozafat Wysocki, wikariusz katedralny przemyski. Potwierdzono wówczas odsunięcie bazylianów od pełnienia ważnych funkcji w eparchii, pozostawiając je duchownym diecezjalnym. Jako powód podano utworzenie kongregacji bazyliańskiej niepodporządkowanej biskupowi[16].

Porządek życia zakonnego oparty na konstytucjach Kongregacji Trójcy Świętej wdrażali w podległych sobie monasterach biskupi uniccy. Podczas wizytacji archimandrii mieleckiej w październiku 1738 r. władyka łucki Teodozy Lubieniecki-Rudnicki nakazał tam prowadzić nowicjat zakonny i nie dopuszczać do złożenia profesji nikogo, kto nie spędziłby w nim roku i sześciu tygodni. Zobowiązał ojców i braci do odbywania rokrocznie rekolekcji ośmiodniowych oraz uczestnictwa w codziennych nabożeństwach odprawianych w cerkwi. Polecił wszystkim przychodzić dwa razy dziennie do refektarza na posiłki, podczas których należało w milczeniu słuchać *lekcji duchownej, reguł zakonnych, które w tydzień dwa razy czytać przykazujemy*. Dwa razy w tygodniu po obiedzie zakonnicy mieli rozważać artykuły wiary oraz naukę o sakramentach świętych, podejmując studia oparte na lekturze ksiąg. Biskup nakazał zadbać o klauzurę

[13] Tamże, s. 154.

[14] Tamże, s. 110, 123.

[15] *Собори Львівської єпархії XVI–XVIII століть*, упор. І. Скочиляс, Львів 2006, s. 258–259.

[16] Г. Лакота, *Три синоди перемиські й єпархіяльні постанови валявські в 17–19 ст.*, Перемишль 1939, s. 125, 152. *Warując to sobie, żeby jako już Status Religiosus Nam podziękowawszy, teraz sub Dignissimo et Revmo Patre Protoarchimandrita swoim zaszczyca się porządkiem, tak żeby officia saecularia abhinc nie pretendowali, et inter Ordinem Saecularium nie wtrącali się*.

zakonną oraz ograniczył zajęcia podejmowane przez zakonników poza furtą monasteru. Zobowiązał profesów do posłuszeństwa wikaremu sprawującemu pieczę nad konwentem. Polecając im prowadzenie duszpasterstwa parochialnego, nakazywał wypełniać sumiennie obowiązki[17].

W okresie poprzedzającym utworzenie prowincji koronnej największy wpływ na funkcjonowanie monasterów bazyliańskich w południowo-wschodniej Rzeczypospolitej mieli tamtejsi biskupi. Dążyli do uporządkowania spraw zakonnych i nadania życiu monastycznemu form organizacyjnych pozwalających podnieść jego rangę. Chcieli jednak zachować kontrolę nad strukturą zakonną. Niewątpliwym wzorem były dla nich rozwiązania organizacyjne przyjęte przez litewską Kongregację Trójcy Świętej. Do czasu zjednoczenia z nią Kongregacji Opieki NMP i utworzenia Zakonu Ruskiego św. Bazylego Wielkiego to bazylianie byli głównymi pomocnikami biskupów unickich w zarządzaniu diecezjami. Ich obecność była wręcz konieczna na zjazdach synodalnych, czy to w poszczególnych eparchiach, czy podczas synodu Kościoła unickiego w Zamościu.

2. Zarząd zakonu i prowincji

Zgodnie z konstytucjami przyjętymi w Dubnie w 1743 r. zakonem bazyliańskim zarządzał protoarchimandryta (generał) wybierany na cztery lata w tajnym głosowaniu, z zachowaniem alternaty, czyli miał pochodzić raz z jednej, raz z drugiej prowincji. Głosowanie rzadko ograniczało się do jednej tury. W 1772 r. były potrzebne dwa głosowania, by Porfiry Skarbek-Ważyński uzyskał wymaganą liczbę głosów. W drugiej turze oddano na niego pięćdziesiąt głosów[18]. Do obowiązków protoarchimandryty należało zwoływanie w porozumieniu z metropolitą kapituł generalnych. Protoarchimandryta na prośbę prowincjała zatwierdzał przełożonych główniejszych monasterów. Jeśli generał był z prowincji litewskiej, miał rezydować w Torokaniach, zaś jeśli z koronnej – to w Poczajowie. Razem z protoarchimandrytą w klasztorach tych rezydowali również zakonnicy tworzący zarząd zakonu[19]. Protoarchimandryta nie wizytował sam monasterów, ale polegał na sprawozdaniach prowincjałów. Tylko w szczególnych przypadkach na mocy decyzji Benedykta XIV mógł sam lub poprzez delegata przeprowadzić wizytację[20]. Na kapitule generalnej w Brześciu we wrześniu 1751 r. postanowiono wydłużyć czas kadencji proto-

[17] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 18 – Inwentarz archimandrii w Mielcach, k. 11–13v.

[18] ЛННБ, f. 3, od. zb. 308 – Kronika monasteru w Podhorcach 1763, k. 57v.

[19] П. Підручний, *Василіянський чин від берестейського з'єднання…*, s. 179–180.

[20] *Documenta Pontificum Romanorum…*, vol. II, nr 704, s. 97–98; І. Патрило, *Нарис історії Василіян…*, s. 185.

archimandryty z czterech do ośmiu lat[21]. Pod koniec lat 60. XVIII w. archimandryci zwrócili się do Stolicy Apostolskiej z prośbą, aby protoarchimandrytę wybierano na zmianę – spośród protoihumenów i archimandrytów, biorąc pod uwagę szlacheckie pochodzenie kandydatów. Na te warunki nie zgodziła się Stolica Apostolska[22].

Do pomocy w zarządzaniu zakonem protoarchimandryta miał czterech konsultorów (po dwóch z każdej prowincji) oraz dwóch sekretarzy (po jednym z każdej prowincji), których także wybierano na cztery lata[23]. Na kapitule w Brześciu we wrześniu 1751 r. wydłużono czas kadencji urzędników Kurii Generalnej z czterech do ośmiu lat, podobnie jak kadencję generała. Zmniejszono również liczbę konsultorów z czterech do dwóch, zaś prawo głosu przyznano obu sekretarzom generalnym[24]. Pierwszy konsultor, nazywany protokonsultorem, pochodził zawsze z tej samej prowincji co generał. W przypadku śmierci generała, jego przeniesienia na biskupstwo lub uznania za niezdolnego do sprawowania urzędu protokonsultor przyjmował tytuł wikariusza generalnego i zarządzał zakonem do końca trwania kadencji[25]. Przyczynami opuszczenia urzędu mogły być: śmierć, awans na godności niekompatybilne z zajmowanymi, rezygnacja, odsunięcie od funkcji z racji uwięzienia, niemożność pełnienia obowiązków z powodów zdrowotnych, dyspensa udzielona przez Stolicę Apostolską[26]. Sekreterze generalni mieli w swej dyspozycji pieczęcie – mniejszą i większą[27].

Reprezentantem bazylianów przy Stolicy Apostolskiej był prokurator generalny, przebywający w Rzymie. Jego siedzibą był dom przy cerkwi św. Sergiusza i Bakkusa, którą na mocy dekretu papieża Urbana VIII w 1639 r. sprzedano „ruskim czerńcom". Brat papieża, kardynał Antoni Barberini podarował im nowy budynek wzniesiony przy cerkwi, a w 1645 r. w testamencie zapisał sumę 100 skudów wypłacanych corocznie[28]. Sposób wyboru oraz kompetencje prokuratora generalnego uchwalono na kapitule generalnej w Dubnie w 1743 r.

[21] І. Патрило, *Нарис історії Василіян…*, s. 207.

[22] *Litterae S.C. de Propaganda Fide…*, vol. V, nr 2258, s. 141; І. Патрило, *Нарис історії Василіян…*, s. 212.

[23] І. Патрило, *Нарис історії Василіян…*, s. 185.

[24] M.M. Wojnar, *De protoarchimandrita basilianorum…*, s. 147–148.

[25] ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 107 – t. I. Ordini regolari (mkf ABMK 2404), k. 125; M.M. Wojnar, *De protoarchimandrita basilianorum…*, s. 187–188. Na mocy konstytucji 15. przyjętej na kapitule w Dubnie z 1743 r. i konstytucji 18. uchwalonej na kapitule w Brześciu w 1759 r.

[26] M.M. Wojnar, *De protoarchimandrita basilianorum…*, s. 149–154.

[27] Tamże, s. 199–208.

[28] П. Підручний, *Генеральна Курія ЧСВВ в Римі* [w:] *Нарис історії Василіянського Чину…*, s. 575–576.

W dyskusji prowincja koronna proponowała, aby prokurator pochodził z innej prowincji niż generał. Jednak odmiennego zdania byli przedstawiciele prowincji litewskiej, według których o wyborze prokuratora miał decydować generał wraz z konsultorami. Ostatecznie przyjęto w tym przypadku również prawo alternaty. Zgodnie z nim, gdy protoarchimandryta był z prowincji litewskiej, to prokurator z prowincji koronnej. Można zatem przyjąć, że zwyciężyła propozycja złożona w dyskusji przez reprezentantów prowincji ruskiej. Sposób wyboru został potwierdzony w dekrecie Benedykta XIV „Inter plures"[29]. Prokurator, zgodnie z konstytucją 12. przyjętą na kapitule w Brześciu w 1751 r., nie mógł poruszać żadnych spraw zakonu bez pisemnej zgody protoarchimandryty lub protoihumena[30].

Na kapitule generalnej w Dubnie wybrano na protoarchimandrytę Polikarpa Mihuniewicza (1743–1747) z prowincji litewskiej. Otrzymał 162 głosy (na 239 wszystkich uprawnionych)[31].

Jedynym protoarchimandrytą zakonu bazyliańskiego pochodzącym z prowincji koronnej w omawianym okresie był Hipacy Biliński. Wybierano go na generała zakonu dwukrotnie. Pełnił tę funkcję w latach 1747–1751 oraz 1759–1771, czyli łącznie szesnaście lat. Był również dwukrotnie protoihumenem prowincji koronnej. Urodził się 23 IV 1704 r. w ziemi przemyskiej jako syn Piotra i Katarzyny Paszkowskiej. Został ochrzczony imieniem Jerzy. Do zakonu bazyliańskiego wstąpił 21 XI 1729 r. w monasterze w Żydyczynie. W sierpniu 1730 r. złożył profesję zakonną. W latach 1732–1736 odbył studia filozoficzne i teologiczne w kolegium teatynów we Lwowie. Święcenia kapłańskie przyjął 24 VI 1736 r. W latach 1736–1738 był kaznodzieją metropolity Atanazego Szeptyckiego, a w 1738 r. został ihumenem monasteru św. Jerzego we Lwowie. W 1739 r. podczas kapituły we Lwowie, na której erygowano nową Kongregację pw. Opieki NMP, został jej konsultorem. Uczestniczył w kapitule w Dubnie w 1743 r., gdzie został wybrany na konsultora prowincji koronnej. Od tej pory nieustannie pełnił funkcje przełożonego prowincji i zakonu. W 1768 r. został nominowany na godność archimandryty ławrowskiego i wyświęcony 24 VIII 1768 r. przez władykę łuckiego Sylwestra Lubienieckiego-Rudnickiego. Zmarł 8 IV 1771 r. w czasie pełnienia funkcji protoarchimandryty. Został pochowany w monasterze w Milczy Małej[32].

[29] *Documenta Pontificum Romanorum…*, vol. II, nr 704, s. 93; M.M. Wojnar, *De protoarchimandrita basilianorum…*, s. 216–217.

[30] П. Підручний, *Василіянський чин від берестейського з'єднання…*, s. 180; M.M. Wojnar, *De protoarchimandrita basilianorum…*, s. 233.

[31] ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 108, k. 12v; П. Підручний, *Василіянський чин від берестейського з'єднання…*, s. 177.

[32] ЛІННБ, f. 3, od. zb. 435, k. 73v; od. zb. 378 – Katalog WW.OO. Bazylianow słynących nauką i cnotą w Polszcze ułożył ksiądz Sadok Barącz, k. 17v–18; BOss, rkps 1752/II – Catalogus alumnorum ritus armenici a prima Collegii Pontificii Leopoliensis, k. 27. Według zapisu w katalo-

Tabela 7

Protoarchimandryci i Kuria Generalna zakonu bazyliańskiego w latach 1743–1780

Data i miejsce wyboru	**Proto-archiman-dryta (generał)**	**Konsultorzy generalni**	**Sekretarze generalni**	**Prokurator generalny**
1	*2*	*3*	*4*	*5*
18–19 VI (7–8 VI) 1743 Dubno	Polikarp Mihuniewicz (prowincja litewska)	protokonsultor Felicjan Zabłocki (prowincja litewska), Nikanor Uliński (prowincja litewska), Ambroży Seredowicz (prowincja koronna), Hieronim Kamczyc (prowincja koronna)	Sylwester Artecki (prowincja litewska), Sylwester Koblański (prowincja koronna)	Atanazy Czarkowski (prowincja koronna)
1 IX (21 VIII) 1747 Brześć Litewski	Hipacy Biliński (prowincja koronna)	protokonsultor Pafnucy Mańkowski (prowincja koronna), German Jackowski (prowincja litewska), Sylwester Malski (prowincja koronna), Gedeon Bejner (prowincja litewska)	Justyn Ilaszewicz (prowincja koronna), Augustyn Nowosielski (prowincja litewska)	January Znojowski (prowincja litewska)
24 IX (13 IX) 1751 Brześć Litewski	Herakliusz Lisański (prowincja litewska)	protokonsultor Teodozy Koniaczewski (prowincja litewska), Hipacy Biliński (prowincja koronna)	Nikodem Karpiński (prowincja litewska), Walerian Pod-wieszczyński (prowincja koronna)	Bazyli Bo-skowicz (prowincja koronna), od 1757 r. Hieronim Oziemkie-wicz
17 IX – 12 X (6 IX – 1 X) 1759 Brześć Litewski	Hipacy Biliński (prowincja koronna), zm. 8 IV 1771	protokonsultor Jozafat Siedlecki (od 1763 r. Joachim Spendowski) (prowincja koronna), Gedeon Bejner (prowincja litewska)	Joachim Spen-dowski (od 1763 r. Onufry Bratkowski) (prowincja koronna), Hilarion Karpiński (prowincja litewska)	Ignacy Wołodźko (prowincja litewska)

gu Biliński występował pod imieniem Innocenty, przebywał w kolegium teatynów w okresie 16 IX 1732 – 25 VIII 1736; J. Skruteń, *Biliński Jerzy Hipacy* [w:] *Polski słownik biograficzny* (dalej cyt. PSB), t. II, Kraków 1936, s. 96; S. Nabywaniec, *Unicka archidiecezja kijowska…*, s. 458.

1	*2*	*3*	*4*	*5*
22–24 II (11–13 II) 1772 Brześć Litewski	Porfiry Skarbek--Ważyński (prowincja litewska)	protokonsultor Samuel Nowicki (prowincja litewska), Innocenty Matkowski (prowincja koronna)	Innocenty Mszanecki (prowincja litewska), Hiacynt Nesterski (prowincja koronna)	Hieroteusz Korczyński (prowincja koronna)

Źródło: ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 108, k. 12–12v, 21–21v, 30–30v, 62, 222v–223; ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 41v–42v; П. Підручний, *Василіянський чин від берестейського з'єднання…*, s. 177; M.M. Wojnar, *De protoarchimandrita basilianorum…*, s. 218–219; І. Патрило, *Нарис історії Василіян…*, s. 207–210.

W kronice klasztoru w Wicyniu odnotowano pod datą 8 IV 1771 r.: *doszła nas niespodziewana wiadomość o śmierci Hipacego Bilińskiego generała i Ojca Zakonu naszego, żadnemi dosyć nieopłakanego łzami, który w samą oktawę Patrona swego po czterodniowej chorobie zmarł. Śmierć jego przez cały tydzień żałobne ogłaszały dzwony*[33]. Również w kronice monasteru św. Onufrego we Lwowie protoarchimandrytę Bilińskiego określono jako *wielce nieodżałowanego*[34]. Zasługi generała Bilińskiego doceniali także dostojnicy Cerkwi. W liście z 3 V 1771 r. skierowanym na ręce wikariusza generalnego Joachima Spendowskiego biskup lwowski Leon Szeptycki na wieść o śmierci protoarchimandryty Hipacego Bilińskiego pisał: *Bardzośmi Wielmożny Pan smutną doniósł nowinę o śmierci wielkiego męża od wszystkich ukochanego i poważanego, który bardziej cnotami i zasługami niż letnością dni swoich dopełnił* […] *strata jest nieodżałowana*[35].

Po śmierci Bilińskiego zastępował go do lutego 1772 r., a więc do czasu zwołania kapituły generalnej, jako wikariusz generalny protokonsultor Joachim Spendowski[36]. Z objęciem funkcji przez Spendowskiego nie mogli pogodzić się niektórzy ojcowie z prowincji koronnej na czele z Jozafatem Siedleckim. Skrytykowali oni nominacje na superiorów dokonane przez Spendowskiego, który wyraźnie faworyzował zakonników pochodzenia szlacheckiego[37]. Również przeciw niemu wystąpili rządcy prowincji litewskiej, składając w lipcu 1771 r. do Kongregacji Rozkrzewiania Wiary protesty w tej sprawie. Swój sprzeciw uzasadniano tym, że protokonsultorem wybranym w 1759 r. był Jozafat Siedlecki, który zrezygnował z tej funkcji, gdy został w 1763 r. prowincjałem koron-

[33] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1204, k. 22.

[34] ЛННБ, f. 3, od. zb. 132, k. 22v.

[35] ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 86v–87.

[36] ЛННБ, f. 3, od. zb. 132, k. 22v; ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 109 – t. III. Ordini regolari. Basiliani (mkf ABMK 2406), k. 273.

[37] ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 112–114v.

nym. Wówczas to jego miejsce wśród konsultorów zajął Spendowski, do tej pory sekretarz generalny. Oficjałowie prowincji litewskiej traktowali go zatem jako uzurpatora, niewybranego głosami obu prowincji[38]. Spendowski bronił swych praw do zarządzania zakonem, powołując się na konstytucję zakonną uchwaloną w Dubnie w 1743 r. (sesja 13., konstytucja 7.)[39]. Najpełniej wyraził swe racje w piśmie sporządzonym w Poczajowie 2 X 1771 r., gdzie w 14 punktach uzasadniał swe prawa do zarządzania zakonem po śmierci generała Bilińskiego[40]. Sam Spendowski skarżył się w liście z 12 XI 1771 r. na oficjalistów obu prowincji, którzy podjęli działania przeciw niemu, *aby szlachta w zakonie naszym nie podniosła głowy i żeby przy nich zostawały urzędy*. Postulatem wymierzonym w niego i podległych mu konsultorów było hasło poddania Zakonu Ruskiego św. Bazylego Wielkiego na ziemiach Rzeczypospolitej pod zarząd bazylianów włoskich i hiszpańskich przez połączenie ich w jedną kongregację. Apelował, aby nie dopuścić do wybrania generała wywodzącego się ze stanu „pospolitego" oraz podporządkowania bazylianów z terenu Rzeczypospolitej zakonnikom z południowej Europy[41]. Inicjatorami pomysłu ostro skrytykowanego przez Spendowskiego byli m.in. superior z monasteru św. Jerzego we Lwowie Anastazy Piotrowski i tamtejszy profesor teologii Adrian Kottoni. Skierowali oni list do Klemensa XIV, pisany we Lwowie 4 VII 1770 r., z prośbą o podporządkowanie prowincji bazyliańskiemu generałowi w Rzymie. Pismo podpisali również: profesor teologii Jozafat Makarewicz, pełniący funkcję skarbnika monasteru lwowskiego, oraz profesor Pisma Świętego Ignacy Czajkowski, kaznodzieja klasztorny[42]. W liście do profesora teologii w Dobromilu Germana Dronowicza z 18 VII (7 VII) 1770 r. Kottoni pisał: *Z większości żądań Ojców Prowincyi naszej pisaliśmy do Ojca św. Klemensa XIV upraszając imieniem naszym, aby raczył przyłączyć prowincję naszą rządom opata bazyliańskiego generała włoskiego*. […] *a że od zwierzchności najwyższej nakazano nam podać sobie liczbę tego zjednoczenia żądających, przeto i WMości Pana dawnego przyjaciela mojego, moim i współnauczycielów moich imieniem upraszam, abyś raczył wespół z X. Kozickim do tej roboty zbawiennej przychylić się*. Kottoni prosił również o pozyskanie do tego planu superiora dobromilskiego Ampliata Krzyżanowskiego. Dronowicz odpisał zaraz nazajutrz po otrzymaniu listu, czyli

[38] ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 109, k. 290–291; ASPF, Scritture Riferite nei Congressi Moscovia, Polonia e Ruteni, vol. 10 (1768–1772), k. 287–287v; ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 163, k. 19; ЛІННБ, f. 3, od. zb. 436, k. 48v. W 1763 r. Joachima Spendowskiego na stanowisku sekretarza zakonu zastąpił Onufry Bratkowski.

[39] ASPF, Scritture Riferite nei Congressi Moscovia, Polonia e Ruteni, vol. 10, k. 311–312, 313–314v.

[40] Tamże, k. 334–336v; ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 109, k. 295–297.

[41] ЛІННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 112–114v; f. 3, od. zb. 116, k. 60–62v.

[42] ASPF, Scritture Riferite nei Congressi Moscovia, Polonia e Ruteni, vol. 10, k. 216–217v.

24 lipca (13 VII). Jednak nie poparł wprost postulatu zgłoszonego przez Kottoniego. Wyraził jedynie opinię, że zdaje się na decyzję władz zakonnych *lepiej te rzeczy poznających.* Krzyżanowski był zdecydowanie przeciwny projektowi[43]. Ostatecznie Piotrowski, skrytykowany za samowolne podjęcie działań, *spostrzegł się w swym błędzie i prosił o przebaczenie*. Nałożono na niego karę – usunięcie z funkcji przełożonego monasteru św. Jerzego we Lwowie i wysłanie do Zahorowa jako spowiednika. Po dwóch latach został przywrócony do łask i na kapitule generalnej w Brześciu wybrany na sekretarza prowincji koronnej[44].

Tabela 8

Władze bazyliańskiej prowincji pw. Opieki NMP w latach 1743–1780

Data wyboru	Protoihumen (prowincjał)	Konsultorzy	Sekretarz
1	*2*	*3*	*4*
10 VI 1743	Hipacy Biliński	Pafnucy Mańkowski, Jozafat Prunicki, Gerwazy Pasławski, Augustyn Tarnogrodzki	Hieronim Oziemkiewicz
2 IX (22 VIII) 1747	Sylwester Koblański	Jozafat Prunicki, Mojżesz Bohaczewski, Gerwazy Pasławski, Hieronim Oziemkiewicz	Sebastian Biliński (od VI 1748 r. Jozafat Siedlecki)
25 IX (14 IX) 1751	Sylwester Malski	Pafnucy Mańkowski, Jozafat Prunicki, Jozafat Siedlecki, Jozafat Wysocki	Metody Hordowski
28 VIII – 2 IX 1755	Hipacy Biliński	Sylwester Malski, Pafnucy Mańkowski, Gerwazy Pasławski, Justyn Ilaszewicz	Donat Popielewicz
13 X (2 X) 1759	Atanazy Szeptycki (do 1762 r.)	Sylwester Malski, Justyn Ilaszewicz, Sylwester Łaszczewski, Innocenty Matkowski	Teofilakt Oryszczyc
11–13 X (30 IX – 2 X) 1763	Jozafat Siedlecki (zrezygnował w czerwcu 1768 r.)	Innocenty Matkowski, Teofilakt Oryszczyc, Sylwester Łaszczewski, Wigiliusz Szadurski	Gedeon Lesiewicz (od XII 1768 r. Salustiusz Koblański)

[43] ЛННБ, f. 3, od. zb. 109 – Księga monasteru bazyliańskiego w Dobromilu, k. 5v–6; sp. 116, k. 3.

[44] ЛННБ, f. 3, od. zb. 378, k. 101v–102v.

1	*2*	*3*	*4*
28 II (17 II) 1772	Onufry Bratkowski	Józef Morgulec, Salustiusz Koblański, Domecjan Janowski, Bonifacy Krownicki	Anastazy Piotrowski
17–19 VIII (6–8 VIII) 1776	Józef Morgulec	Anastazy Piotrowski, Ampliat Krzyżanowski, Hieronim Kaletyński, Anatol Wodziński	Kornel Sroczyński

Źródło: ЛННБ, f. 3, od. zb. 367, k. 243–243v; f. 6, od. zb. 158 – Continet varias Informationes datas a Nuntiis Varsaviensibus et ab aliis Praelatis circa materias et negotia Ordinis Basiliani, k. 168v–170v; f. 3, od. zb. 802, k. 41v–42v; ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 108, k. 13, 21v, 30v–31, 43v, 62–62v, 223; *Catalogus Monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1773 a Mense Septembri, ad Septembrem 1774 Anni*, *passim*; *Catalogus Professorum Ordinis S.B. Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1778 in Annum 1779*, *passim*; І. Патрило, *Нарис історії Василіян…*, s. 207–214; M.M. Wojnar, *De capitulis basilianorum*, s. 32–37.

Awans zakonników na godności biskupie pociągał za sobą uzupełnianie władz zakonnych. Zmiany dotyczyły również obsady urzędu prokuratora generalnego. Po nominacji prokuratora generalnego w Rzymie Bazylego Boskowicza na biskupa diecezji Marča w Chorwacji jego obowiązki przejął Hieronim Oziemkiewicz, wskazany w październiku 1756 r. przez oficjałów zakonnych na konsulcie generalnej[45].

Każda prowincja miała własny zarząd, który tworzyli protoihumen, czterej konsultorzy oraz sekretarz, wybierani na czteroletnią kadencję. Wybory odbywały się na kapitułach prowincjalnych, w których uczestniczyli ci sami zakonnicy, którzy brali udział w kapitułach generalnych[46]. Do obowiązków protoihumena należały coroczne wizytacje monasterów w prowincji, relacjonowanie generałowi stanu osobowego, spraw dyscyplinarnych i finansowych, wyznaczanie przełożonych mniejszych monasterów i przedstawianie generałowi kandydatów na ihumenów dla większych klasztorów, relacjonowanie stanu prowincji na kapitułach generalnych[47]. W razie śmierci prowincjała, jego wejścia do hierarchii cerkiewnej lub złożenia z urzędu obowiązki przejmował pierwszy konsultor (protokonsultor), noszący odtąd tytuł wikariusza prowin-

[45] *Litterae basilianorum…*, vol. II, nr 324, s. 264–265.

[46] ЛННБ, f. 3, od. zb. 367, k. 243v. W 1763 r. na kapitule w Białostoku na prowincjała Siedleckiego głosowały 22 osoby, na konsultorów prowincji oddano po 26, 25 głosów i na dwóch po 24 głosy. Na Gedeona Lesiewicza jako sekretarza głosowały 23 osoby. W biografii Anastazego Piotrowskiego zaznaczono, że na kapitule w Białostoku został sekretarzem prowincji, ale wydaje się, że chodzi tutaj o rolę osobistego sekretarza prowincjała. ЛННБ, f. 3, od. zb. 614, k. 26; od. zb. 378, k. 101v–102v.

[47] П. Підручний, *Василіянський чин від берестейського з'єднання…*, s. 180.

cji[48]. Rada prowincji od 1773 r. rezydowała w monasterze poczajowskim. Jej członkowie zrzekali się tym samym przełożeństwa w innych klasztorach. Jako pierwszy przykład dał Salustiusz Koblański, który *dla dobra powszechnego Zakonu S., aby z urzędu swego o jednym uszczęśliwieniu myśląc prowincyi w należytym ją z drugiemi widzieć mógł stanie porzuciwszy superiorstwo poszedł pierwszy z konsultorów pod rządy i władzę superiora poczajowskiego, któremu w tym wspaniałym dziele pomógł towarzystwa x. Bonifacy Krownicki konsultor prowincyi porzuceniem superiorstwa zahajeckiego i przeniesieniem się także do Poczajowa na mieszkanie*[49].

Wśród protoihumenów prowincji koronnej wyróżniał się Onufry Bratkowski. Warto zwrócić uwagę na tę postać, gdyż bardzo surowo jego działalność jako prowincjała oceniał w swych pracach Władysław Chotkowski, podczas gdy sami bazylianie doceniali jego zasługi dla zakonu i prowincji. Urodził się jako Jerzy, syn miecznika pomorzańskiego Jana i Marii, 10 III 1722 r. w ziemi przemyskiej. Uczył się w kolegium jezuickim w Przemyślu. Do zakonu bazyliańskiego wstąpił w Dobromilu 15 II 1742 r. Tam w maju 1743 r. złożył śluby zakonne. Studia filozoficzne i teologiczne odbył w Kolegium Papieskim w Braniewie w latach 1745–1750. Na kapłana został wyświęcony w lecie 1750 r. Po powrocie do prowincji był profesorem retoryki, kaznodzieją i wikarym, a od 1757 r. powierzano mu funkcje przełożonego monasterów. Był rektorem kolegium w Szarogrodzie (1757–1762) oraz ihumenem w Dobromilu (1762–1763). Od kapituły białostockiej w 1763 r. pełnił funkcję sekretarza prowincji, a od kapituły brzeskiej w 1772 r. prowincjała. W 1772 r. otrzymał królewską nominację na archimandrię w Uniowie, na którą został wyświęcony w marcu 1773 r. Tam też zmarł 26 II 1790 r.[50] Jak zaznaczono w jego biografii, był człowiekiem *świętym, uczonym i roztropnym*. Jako protoihumen dbał o porządek i dyscyplinę życia zakonnego. Starał się o dobro zakonu i troszczył się o prawa bazylianów w Galicji[51]. Opinii tej nie podzielał W. Chotkowski, według którego Bratkowski był zbyt uległy wobec władz monarchii habsburskiej, a podejmowane przez niego działania dotyczące likwidacji małych placówek bazyliańskich były niekorzystne dla zakonu[52].

Poprzednikami Bratkowskiego na stanowisku protoihumena prowincji koronnej byli Sylwester Koblański, Sylwester Malski oraz Atanazy Szeptycki. O osobie Sylwestra Koblańskiego wiadomo stosunkowo niewiele. Urodził się w 1713 r. w ziemi przemyskiej i został ochrzczony jako Stanisław. Uczył się

[48] ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 107, k. 125.

[49] ЛННБ, f. 3, od. zb. 308, k. 61v.

[50] ЛННБ, f. 3, od. zb. 436, k. 48v; od. zb. 378, k. 21.

[51] J. Skruteń, *Bratkowski Jerzy Onufry, h. Świnka* [w:] PSB, t. II, Kraków 1936, s. 414–415.

[52] W. Chotkowski, *Historya polityczna Kościoła…*, t. 2, s. 363, 384–385. Autor nazywał Bratkowskiego *usłużnym*; tenże, *Redukcje monasterów…*, s. 6–7.

w kolegium zakonnym, najprawdopodobniej jezuickim. Wstąpił do zakonu w Dobromilu w 1740 r., gdzie rok później złożył profesję. Pełnił obowiązki sekretarza prowincjała Hipacego Bilińskiego, zaś w latach 1747–1751 sam przewodził prowincji koronnej. Zmarł w 1757 r.[53] Sylwester Malski, w świecie Samuel, urodził się w 20 VIII 1697 r. na Wołyniu. Ukończył teologię w kolegium jezuickim we Lwowie. We wrześniu 1728 r. wstąpił do monasteru w Poczajowie, gdzie rok później złożył profesję i przyjął święcenia kapłańskie. Potem przez rok był kaznodzieją w monasterze poczajowskim. W 1730 r. został audytorem metropolity Atanazego Szeptyckiego. W 1732 r. objął funkcję superiora monasteru św. Jerzego we Lwowie oraz generalnego oficjała lwowskiego. Z tego ostatniego urzędu złożono go w 1738 r. pod zarzutem potajemnych starań o utworzenie nowej prowincji bazyliańskiej skupiającej monastery z terenów ruskich. Po utworzeniu prowincji koronnej był superiorem monasteru katedralnego w Łucku oraz audytorem władyki łuckiego Teodozego Lubienieckiego-Rudnickiego. W latach 1747–1763 pełnił funkcje w zarządzie zakonu oraz prowincji (konsultor generalny, prowincjał i przez dwie kadencje konsultor prowincji). Równocześnie był superiorem w Krasnopuszczy i Krechowie. Zmarł w 1773 r.[54] Z kolei Atanazy Szeptycki reprezentował ród, z którego w XVIII w. wywodziło się wielu dostojników Cerkwi unickiej. Urodził się jako Andrzej w 1723 r. i wieku dwudziestu lat wstąpił do zakonu bazyliańskiego w Uniowie. Ukończył studia teologiczne w Kolegium Urbanum przy Kongregacji Rozkrzewiania Wiary w Rzymie. W latach 1759–1762 pełnił obowiązki prowincjała[55]. Protoihumen Szeptycki nie dokończył swego urzędowania, gdyż został unickim biskupem przemyskim[56]. W lecie 1762 r. jego obowiązki przejął, jako wikariusz prowincji, protokonsultor generalny Jozafat Wysocki, wskazany podczas konsulty generalnej i prowincjalnej. Miał pełnić obowiązki prowincjała do następnej kapituły prowincji we wrześniu 1763 r.[57]

Liczne roszady personalne w gronie zarządu prowincji koronnej nastąpiły w latach 1763–1772, kiedy prowincjałem był wybrany, dzięki uzyskaniu 22 głosów, na kapitule w Białostoku 11 X (30 IX) 1763 r. Jozafat Siedlecki. Urodzony w 1716 r. w województwie wołyńskim w rodzinie Stanisława Grzymały i Franciszki Siedleckich, noszący imię chrzestne Konstanty, odebrał wykształcenie w zakresie filozofii, prawa i teologii moralnej. Do zakonu bazyliańskiego

[53] ЛННБ, f. 3, od. zb. 436, k. 139.

[54] Tamże, k. 135v; od. zb. 378, k. 80.

[55] S. Nabywaniec, *Uniccy biskupi przemyscy*, Rzeszów 1995, s. 44; D. Wereda, *Biskupi unickiej…*, s. 347.

[56] І. Патрило, *Нарис історії Василіян…*, s. 210–211; M.M. Wojnar, *De capitulis basilianorum*, s. 36.

[57] ЛННБ, f. 3, od. zb. 435, k. 129v; od. zb. 802, k. 3.

wstąpił w Mielcach w 1745 r., nowicjat odbył zaś w Poczajowie. W listopadzie 1746 r. złożył profesję, po której został sekretarzem prowincjała H. Bilińskiego, a w 1747 r. przyjął święcenia kapłańskie z rąk władyki łuckiego Sylwestra Lubienieckiego-Rudnickiego. Po kapitule w Brześciu w 1747 r. został sekretarzem protoihumena Sylwestra Koblańskiego, a następnie sekretarzem prowincji. W kolejnych latach zajmował stanowiska w zarządach zakonu i prowincji. W 1753 r. przywilejem Augusta III został nominowany na archimandrytę owruckiego. Zmarł w Owruczu 8 I 1775 r.[58] Protoihumen Siedlecki zrezygnował z urzędu, co potwierdził 8 IX (28 VIII) 1768 r. na konsulcie w Białostoku. Powodem rezygnacji była *słabość spracowanego zdrowia*. Decyzja Siedleckiego została zaakceptowana przez oficja generalne i prowincjalne. Wikariuszem prowincji został protokonsultor i wizytator prowincji Innocenty Matkowski[59]. Kadencja władz prowincji wybranych w 1763 r. okazała się bardzo długa, bo trwała aż dziewięć lat, do 1772 r. Rezygnacja prowincjała Siedleckiego nie była wówczas jedyną zmianą. Dotychczasowy sekretarz prowincji Gedeon Lesiewicz już w 1768 r. wszedł do grona konsultorów, zaś jego dotychczasowe stanowisko zajął Salustiusz Koblański. Roszady personalne miały miejsce również na początku 1771 r. Były wynikiem śmierci Gedeona Lesiewicza w 1770 r. Podczas konsulty w Zahorowie w lutym 1771 r. obowiązki prowincjała pełnił Innocenty Matkowski, Teofilakt Oryszczyc występował jako protokonsultor, zaś funkcje pozostałych konsultorów sprawowali Sylwester Łaszczewski, Wigiliusz Szadurski i Salustiusz Koblański, dokooptowany do tego grona w miejsce zmarłego Lesiewicza. Sekretarzem prowincji został wówczas Hiacynt Nesterski[60]. W 1769 r. nadano tytuł konsultora prowincji, jak podkreślano – nadetatowy (*supernumerarius*) lub honorowy (*honorarius*), Metrofanowi Komarkiewiczowi, superiorowi nowo ufundowanego monasteru w Warszawie-Ujazdowie[61].

Ostatnim prowincjałem przed nowym podziałem prowincji był Józef Morgulec. Przyszedł na świat 16 I 1733 r. w Miłostowie w powiecie łuckim na Wołyniu. Uczył się w kolegium jezuickim w Ostrogu. Wstąpił do zakonu bazyliańskiego w Poczajowie w 1750 r. jako 17-letni chłopiec. Po złożeniu profesji kon-

[58] ЛННБ, f. 3, od. zb. 367, k. 243v; od. zb. 435, k. 129. Nieco inne daty związane z biografią Siedleckiego podawał J.M. Giżycki (Wołyniak) – por. *Bazylianie w Owruczu*, s. 1024. Według niego Siedlecki urodził się około 1724 r., zaś w 1748 r. po święceniach kapłańskich został wysłany do Rzymu w celu objęcia stanowiska prokuratora generalnego zakonu w miejsce Atanazego Czarkowskiego. Również datę śmierci Siedleckiego Giżycki przesunął na 1776 r.

[59] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 163, k. 19; ЛННБ, f. 6, od. zb. 57, s. 626–633; *Acta Nuntiaturae Polonae*, t. LIV: *Ioannes Andreas Archetti (1776–1784)*, vol. 1, nr 248, s. 300–301.

[60] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1204, k. 21; ЛННБ, f. 3, sp. 802, k. 42v; ASPF, Scritture Riferite nei Congressi Moscovia, Polonia e Ruteni, vol. 10, k. 254–254v.

[61] ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 128 – t. I. Regolari lettere (mkf ABMK 2422), k. 254; ЛННБ, f. 3, od. zb. 812, k. 3.

tynuował naukę w szkołach zakonnych, a w latach 1755–1758 studiował teologię w alumnacie papieskim w Braniewie. Po powrocie do prowincji był kaznodzieją i profesorem w monasterach w Zahorowie, Krzemieńcu, Lwowie (klasztor św. Jerzego). W 1772 r. został ihumenem monasteru w Zahorowie. Równocześnie wybrano go na protokonsultora prowincji, a w 1776 r. – prowincjała. Na kapitule generalnej w Torokaniach został desygnowany przez zgromadzonych ojców na protoarchimandrytę zakonu. Piastował również godność archimandryty mieleckiego. Zmarł w 1786 r.[62]

Po 1772 r. pojawił się wśród oficjalistów prowincji notariusz. Funkcję tę pełnił wówczas Ambroży Hnatowicz, zaś od 1776 r. Justus Husakowski[63].

Wśród urzędników prowincji występowali również jej reprezentanci przed Trybunałem Koronnym, obradującym w Lublinie i Lwowie, jak również przed Nuncjaturą Apostolską w Warszawie. Prokuratorzy nie byli wybierani podczas kapituł prowincjalnych, lecz najpewniej powierzano im obronę interesów prowincji w konkretnych przewodach sądowych. W 1760 r. prokuratorem spraw sądowych w Trybunale był superior lubelski Antym Ligęziewicz[64]. W 1766 r. funkcję tę pełnił Jozafat Libicz[65]. Z kolei w 1761 r. i 1768 r. prokuratorem przed Trybunałem we Lwowie był profesor teologii w lwowskim monasterze św. Jerzego Samuel Jedliński[66].

Znacznie więcej wiadomo o działalności prokuratorów warszawskich. Od końca lat 50. XVIII w. obserwuje się regularność w nominowaniu prokuratora warszawskiego. Reprezentował on interesy prowincji koronnej i prowadził jej sprawy w Nuncjaturze Apostolskiej oraz pozyskiwał urzędników królewskich. Jednym z pierwszych prokuratorów był Gedeon Lesiewicz w 1757 r.[67] Po nim funkcję objął Jozafat Janczycki i sprawował ją w latach 1758–1763. We wrześniu 1763 r. do stolicy wysłany został Hieroteusz Korczyński. Kolejno do Warszawy przybyli: Justyn Libicz (1763–1768), Benedykt Płoszczański (1768–1771), Hilarion Komarnicki (1772–1776) i Hilarion Łątowski (1779)[68].

---

[62] ЛННБ, f. 3, od. zb. 435, k. 146; od. zb. 378, k. 88v.

[63] *Catalogus Monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1773 a Mense Septembri, ad Septembrem 1774 Anni*, *passim*; *Catalogus Professorum Ordinis S.B. Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1778 in Annum 1779*, *passim*.

[64] *Litterae basilianorum…*, vol. II, nr 369, s. 342.

[65] ЛННБ, f. 3, od. zb. 435, k. 132.

[66] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 163, k. 49; ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 2086/II – Annales Leopolienses Monasterii S. Basilii M. 1763–1771, k. 18v.

[67] ЛННБ, f. 3, od. zb. 378, k. 75v.

[68] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 163, k. 49; B. Pietnoczko, *Bazylianie polscy. Ostatnie lata w Królestwie* [w:] *Śladami unii brzeskiej* pod red. R. Dobrowolskiego, M. Zemło, Lublin – Supraśl 2010, s. 381.

O wymaganiach stawianych zakonnikowi pełniącemu funkcję prokuratora warszawskiego informowała anonimowa *Instrukcya dla Ichmciów Xięży Prokuratorów Warszawskich z Prowincyi Koronnej Zakonu S. Bazylego W. w czasie będących napisana przez pewnego zakonnika tegoż zakonu i prowincji Roku 1763*[69]. W dwunastu punktach autor wskazywał reguły i zasady postępowania, które miały pomóc zakonnikowi pełniącemu tę funkcję w zręcznym poruszaniu się między urzędnikami dworu królewskiego i Nuncjatury Apostolskiej. Nakreślał cechy fizyczne i psychiczne potrzebne do sprawowania urzędu: *Naprzód tedy sądzi być za rzecz potrzebną, aby ten którego prowincja na urząd prokuratora swego obierze, był człowiek zdrowia dobrego, młody poniekąd, ale dojrzałego rozsądku, aby był w szkole gruntownie uczony, roztropny, przezorny i przenikający rzeczy, uważny, nie popędliwy, w przypadku niepomyślnego powodzenia interessów nierozpaczający, ale znośny, cierpliwy, i mężny, nie zuchwały, ale bardziej pomocy Boskiej niżeli dowcipowi, biegłości i siłom rozumu swego ufający, wymowy szczęśliwej i gładkiej, w napisaniu gruntowny i jasny, w dotarciu interessów przy zwykłej skromności zakonnej odważny, a nade wszystko prawdziwie przywiązany do dobra pospolitego; co do wzrostu i innych naturalnych przymiotów ciała człowiek przystojny, w konwersacyi z ludźmi, łagodny i miły, dyskretny, nie uporczywy, nie zasadzający się na własnym zdaniu. Trzeba żeby był człowiek zdrowia dobrego, ponieważ ten urząd jest pracowity, trzeba żeby był młody, bo sposobniejszy będzie, aby się czego nauczył, i jeżeli mu P. Bóg nie skróci wieku tedy może dłużej służyć prowincyi, trzeba oraz żeby był dojrzałego rozsądku, ponieważ funkcja jego jest tak poważna, że może się nazwać ministrem prowincyi, i gdziekolwiek interesa traktuje uważają go jako plenipotencjaryusza, a przeto ma zawsze na swój urząd pamiętać, i nic nie mówić ani czynić, co by płochość jego lub nieroztropność znaczyło. Trzeba, aby był w szkole gruntownie uczony, ponieważ ten jest największy zaszczyt dla osób duchownych i zakonników, gdy są w filozofij i theologij dobrze ćwiczeni, i ponieważ ludzie świeccy najrozumniejsi (z któremi on z racyi urzędu swego musi często mieć konwersacyą) zwykli częstokroć albo dla przeciągnienia uczciwego dyskursu, albo z potrzeby, albo przez ciekawość proponować kwestye tyczące się wiary lub obyczajów, co należy do teologa, wstyd by było gdyby prokurator będąc zakonnikiem i w stanie duchownym tych rzeczy nie umiał rezolwować, które wyraźnie do jego stanu należą.* […] *Trzeba też, aby był wzrostem i urodą przystojny, ponieważ i to do zjednania akceptacji pomaga.* […] *Na urząd prokuratorski obiera prowincya człowieka nie tylko wysokiemi przymiotami zaszczyconego, ale też co do obyczajów życia dobrze doświadczonego*[70]. W dalszej części autor dawał wskazówki co do funkcjonowania w stolicy i zdobywania poparcia dla zakonu (*Z jaką pilnością ma sprawować interesa zakonne sobie polecone? Jak ma traktować interessa*

[69] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1231, k. 108–114.
[70] Tamże, k. 108.

u dworu i u wielkich panów? Jak sobie ma zjednać prokurator kredyt w Nuncjaturze? Których, jakich i jakim sposobem ma sobie jednać przyjaciół? Jeżeliby mu kto obcy swoją sprawę do sądów nuncjaturskich wywodzoną polecił jak sobie ma postąpić? Jak ma usłużyć przyjaciołom w świeckich interesach? Jak się ma aplikować do prawa? Jak ma być gruntowny w odpisywaniu na listy potrzebujące rezolucyi? Jak ma dociekać sekretnych zamachów strony przeciwnej, i jak ma być wierny w dotrzymaniu sekretu? Jak ma być ostrożny mieszkając u obcych zakonników i jak sobie ma ich zjednać kredyt i reputacją?)[71].

Nagrodą dla zasłużonych dla prowincji zakonników pełniących funkcje prowincjałów czy oficjalistów było nominowanie ich na przełożonych placówek o statusie archimandrii. Do czasu zjednoczenia bazylianów w jeden zakon archimandryci sprawowali swój urząd dożywotnio i korzystali z różnych przywilejów, np. używali symboli biskupich przy sprawowaniu liturgii. Byli nominowani przez kolatorów posiadających prawa patronatu, a co za tym idzie – wspólnota zakonna nie miała wpływu na obsadę tych stanowisk. Najczęściej o obsadzie tej funkcji decydowały bliskie relacje z kolatorami, nierzadko rodzinne. Nie brano przy tym pod uwagę przygotowania kandydata do pełnionej funkcji, powierzając ją często ludziom świeckim, których rządy nie sprzyjały zachowaniu reguł życia monastycznego[72]. W I połowie XVIII w. i już po powstaniu zjednoczonego Zakonu Ruskiego św. Bazylego dość często opatami zostawali biskupi, czerpiący z archimandrii korzyści finansowe[73]. W II połowie stulecia starano się tym tytułem obdarzać zakonników pełniących funkcje urzędnicze w prowincjach, podwyższając przez to ich prestiż. Na mocy „Ugody" zawartej na kapitule w Dubnie w 1743 r. protoarchimandryci uzyskali prawo przedstawiania kandydatów na archimandrytów, ale jurysdykcję nad nimi otrzymali dopiero na mocy konstytucji „Super familiam", wydanej 30 III 1756 r. przez Benedykta XIV[74]. W pięciu punktach uregulowano tam sprawy wzajemnych relacji protoarchimandryty i archimandrytów. Odtąd generał zakonu miał zwierzchność nad archimandrytami i dokonywał ich instalacji na urząd. Archimandryci, jeśli nie byli eparchami, mogli być wizytowani przez generała, podobnie jak wcześniej zakonnicy i dobra archimandrii, a także mogli zostać usunięci z urzędu. Za to archimandryci uzyskali pełny do-

[71] Tamże, k. 108v–114.

[72] І. Патрило, *Нарис історії Василіян…*, s. 201.W 1695 r. archimandrytą owruckim nominowanym przez króla Jana III Sobieskiego został Klemens Domaradzki, mianowany *dla osobliwej Jego ku Nam i całej Rzeczypospolitej przysługi.* Dopiero kolejny archimandryta Andrzej Bieniecki, mianowany w 1726 r., określony został jako *zakonnik święto Bazyliański, dobrze zasłużony i około chwały Boskiej osobliwe staranie mający*. Pełnił również funkcję oficjała metropolii kijowskiej. Zob. BOss, rkps 9739/III, s. 301–302.

[73] D. Wereda, *Biskupi unickiej…*, s. 54–55.

[74] ASV, Fondo Basiliani, vol. 22 – Acta Capitularum directarum, k. 196–201; *Documenta Pontificum Romanorum…*, vol. II, nr 747, s. 162–163.

stęp do udziału w kapitułach zakonnych oraz mogli być wybierani na wszystkie urzędy zakonne. Poprawiło to wzajemne relacje, mimo iż nadal o obsadzie godności opackiej decydowali kolatorzy, a kadencja była w zasadzie dożywotnia[75]. W II połowie XVIII w. archimandrytami w prowincji koronnej byli zakonnicy pełniący urzędy generała, prowincjała czy konsultorów. Zgodnie z wymaganiami prawa państwowego archimandryci mieli pochodzić ze szlachty, wyróżniać się *cnotami i innymi chwalebnymi przymiotami*[76]. 10 III 1768 r. król Stanisław August Poniatowski nadał tytuł archimandryty ławrowskiego generałowi zakonu Hipacemu Bilińskiemu. Monarcha powoływał się na prawo królewskie do rozdawnictwa tytułów na mocy konstytucji sejmu z 1768 r. Król żądał, aby metropolita Wołodkowicz instalował Bilińskiego[77]. Po śmierci Bilińskiego w kwietniu 1771 r. nominację królewską na opata ławrowskiego uzyskał Nikifor Szeptycki. Jednak nie objął funkcji, bo w niedługim czasie zniesiono archimandrię[78]. Pierwszym opatem żółkiewskim został dotychczasowy superior tego monasteru Jozafat Wysocki. Prezentował go na tę godność fundator archimandrii książę Michał Kazimierz Radziwiłł listem skierowanym do metropolity Floriana Hrebnickiego z 3 II 1753 r. Decyzję tę poparł generał Herakliusz Lisański, określając Wysockiego jako zakonnika *obyczajów wzorowych* i *wystarczającej wiedzy*[79]. Piastował on godność opata żółkiewskiego aż do 1780 r. Od 1772 r. przybrał sobie koadiutora, którym został rektor monasteru w Lubarze Józef Dziokowski[80].

W trzeciej ćwierci XVIII w. opatem mieleckim był eparcha lwowski Leon Szeptycki[81]. Dopiero po jego śmierci w 1779 r. godność tę otrzymał protoihumen prowincji koronnej Józef Morgulec. Nie obyło się przy tym bez konfliktów związanych z prawem prezentowania kandydata, o co ubiegały się aż trzy osoby związane z rodziną Sanguszków[82]. W latach 1753–1776 opatem owruckim był

---

[75] *Documenta Pontificum Romanorum…*, vol. II, nr 747, s. 162–163.

[76] *Volumina legum*, t. VII, s. 348; І. Патрило, *Нарис історії Василіян…*, s. 202.

[77] ЦДІА, f. 201, op. 1b, sp. 2817, k. 5; ЛННБ, f. 3, od. zb. 306, k. 9v; М.М. Ваврик, *Лаврівська хроніка (1771–1882)*, „Analecta OSBM" 1954, series II, sectio II, vol. II, fasc. 1–2, s. 71–72.

[78] ЦДІА, f. 684, op. 2, sp. 144, k. 6.

[79] APL, zespół 95, sygn. 30, s. 260–263, 265–267.

[80] ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 129–130; М. Коссак, *Монастирі Галичини*, „Лавра" 1999, нр 7, s. 50. Wysocki poprosił o wybór koadiutora ze względu na *sędziwy wiek i słabość zdrowia*. Funkcja koadiutora pojawiła się po kapitule generalnej w Brześciu w 1772 r., kiedy pozwolono opatom za zgodą protoarchimandryty przybierać pomocników z prawem następstwa.

[81] Prezentę na tę godność otrzymał od Pawła Karola Sanguszki 16 X 1746 r., w grudniu tego roku zaś został instalowany. *Epistolae Leonis Ludovici Szeptyckyj Metropolitae Kioviensis Catholici (1778–1779)*, coll. A.G. Welykyj (Analecta OSBM, series II, sectio III, vol. VII), Romae 1970, s. XV, XVIII–XIX.

[82] APK, Archiwum Sanguszków, teka 520, plik 5, k. 1, 36–39; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Spis klasztorów unickich bazylianów…*, k. 61.

Jozafat Siedlecki, zaś po nim jego koadiutor Jozafat Janczycki (1776–1782)[83]. W II połowie XVIII w. tytuł archimandryty uniowskiego dzierżył Ambroży Turzański (1746–1774), a po jego śmierci koadiutor, a równocześnie prowincjał koronny Onufry Bratkowski (1774–1790)[84]. Z kolei opatami kaniowskimi byli w I połowie XVIII w. głównie uniccy biskupi, zaś od 1764 r. Joachim Spendowski, a po nim Innocenty Matkowski (1775–1781). Nie przebywali jednak w archimandrii ze względu na jej oddalenie i znaczne zubożenie w tym czasie, a nawet przejściowe zajęcie przez Rosjan[85].

Archimandrytami opactw położonych w prowincji koronnej w latach 1743–1780 zostawali przeważnie zakonnicy. Tylko tytuł archimandryty mieleckiego dzierżył eparcha lwowski Leon Szeptycki. Obsadzenie na tym stanowisku traktować można jako wynagrodzenie za pełnienie funkcji we władzach bazyliańskich i zasługi dla zakonu.

3. Kapituły generalne i prowincjalne

Kapituły generalne zwoływał protoarchimandryta w porozumieniu z metropolitą. Miały się odbywać co cztery lata w miejscu leżącym na pograniczu obu prowincji, w pobliżu Brześcia Litewskiego i Białej Podlaskiej[86]. I tak I kapituła miała miejsce w Dubnie (26 V – 12 VI 1743 r.). Odbyło się wówczas czternaście sesji organizowanych dwukrotnie w ciągu dnia: przed południem i po południu. Podczas tego spotkania zorganizowano również kapituły prowincjalne, na których dokonywano wyboru władz prowincji. Przewodniczył im protoarchimandryta. Również II kapituła generalna połączona została z kapitułami prowincjalnymi. Odbyła się w Brześciu Litewskim od 27 VIII (16 VIII) do 4 IX (26 VIII) 1747 r. Miało wówczas miejsce jedenaście sesji. W 1751 r. III kapituła generalna miała odbyć się w Byteniu, ale z powodu padającego deszczu i złego stanu tamtejszego monasteru odbyła się znowu w Brześciu od 19 IX (8 IX) do 28 IX (17 IX) 1751 r. Zgromadzeni ojcowie debatowali podczas ośmiu sesji. Przyjęto tam rozwiązanie o wydłużeniu kadencji protoarchimandryty i zwoływaniu kapituły generalnej co osiem lat, stąd w 1755 r. odbyły się osobne kapituły w obu prowincjach. Kapituła prowincji koronnej miała miejsce w Poczajowie od 28 VIII

[83] BOss, rkps 9739/III, s. 32; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Bazylianie w Owruczu*, s. 1024–1025.

[84] ЦДІА, f. 146, op. 84, sp. 2067 – Spisy, doniesienia i inne dokumenty o likwidacji monasteru w Uniowie w okręgu złoczowskim 1649–1790, k. 14–14v; І. Мицько, *Святоуспенська Лавра…*, s. 38.

[85] BUW, sygn. 132, k. 209–213v; *Acta Nuntiaturae Polonae*, t. LIV: *Ioannes Andreas Archetti (1776–1784)*, vol. 1, nr 248, s. 301.

[86] П. Підручний, *Василіянський чин від берестейського з'єднання…*, s. 180.

do 2 IX 1755 r. Przewodniczył jej generał Herakliusz Lisański. Obradowano wówczas podczas pięciu sesji. W 1759 r. przedstawiciele obu prowincji spotkali się na IV kapitule generalnej w Brześciu od 16 IX (5 IX) do 14 X (3 X) 1759 r. Jej owocem było siedem sesji. Tyleż samo sesji odbyło się na następnej kapitule prowincji koronnej w Białostoku zorganizowanej w terminie 8 X (27 IX) – 15 X (4 X) 1763 r.[87]

W sierpniu 1767 r. miała się odbyć kapituła generalna w Brześciu Litewskim, jednak została przełożona decyzją nuncjusza apostolskiego Angela Marii Duriniego[88]. Powodami jej odwołania była niestabilna sytuacja polityczna w kraju (zawiązanie konfederacji religijnych) oraz konflikt między metropolitą Wołodkowiczem a jego koadiutorami[89]. W kolejnych latach ogłaszano nowe terminy zjazdu, lecz nie dochodził do skutku. Budziło to zniecierpliwienie zakonników prowincji koronnej, którzy grozili rezygnacją z uznawania zwierzchności pełniącego obowiązki protoarchimandryty Spendowskiego i podporządkowaniem się generałowi bazyliańskiej kongregacji we Włoszech i Hiszpanii[90]. Dopiero 4 XII 1771 r. w Warszawie nuncjusz Durini wydał dekret obwieszczający zwołanie kapituły generalnej zakonu bazyliańskiego do Brześcia Litewskiego na dzień święta Oczyszczenia NMP – według kalendarza juliańskiego 2 II, zaś na 13 II 1772 r. – według kalendarza gregoriańskiego. Przewodniczyć kapitule miał władyka łucki Sylwester Lubieniecki-Rudnicki[91]. Podczas tej kapituły odbyła się również kapituła prowincjalna. Kapituła generalna w Brześciu trwała od 13 II (2 II) do 6 III (23 II) 1772 r. i składała się z ośmiu sesji. Kolejną kapitułę prowincjalną zorganizowano w Uniowie w okresie 5 VIII (25 VII) – 20 VIII (9 VIII) 1776 r. Debatowano wówczas podczas aż 24 sesji. Ostatnia kapituła generalna, wraz z kapitułą prowincjalną, odbyła się w Torokaniach i trwała od 1 VIII (21 VII) do 4 X (23 IX) 1780 r.[92]

Kapituła generalna w 1743 r., na której doszło do zjednoczenia kongregacji bazyliańskich, zgromadziła liczne grono uczestników, bowiem aż 239 ojców (72 z Kongregacji Trójcy Świętej i 167 z Kongregacji Opieki NMP), a ponadto

[87] ЛННБ, f. 3, od. zb. 367, k. 242–245v; ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 108, k. 2–16v, 18–22v, 24–32, 38–45, 46–63v; M.M. Wojnar, *De capitulis basilianorum…*, s. 31–36.

[88] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1204, k. 16v.

[89] ЛННБ, f. 3, od. zb. 132, k. 18; S. Nabywaniec, *Unicka archidiecezja kijowska…*, s. 202–207.

[90] *Археографическій сборникъ документовъ относящихся къ исторіи северо-западной Руси издаваемый при управленіи Виленскаго Учебнаго Округа*, т. X, Вильна 1874, s. 357. *Koronni odgrażali się, że do generała rzymskiego przystaniemy*; S. Nabywaniec, *Unicka archidiecezja kijowska…*, s. 461–462.

[91] ASPF, Scritture Riferite nei Congressi Moscovia, Polonia e Ruteni, vol. 10, k. 339.

[92] ЛННБ, f. 3, od. zb. 367, k. 242–245v; od. zb. 812, k. 1–46v; f. 6, od. zb. 158, k. 138–171; ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 108, k. 2–16v, 18–22v, 24–32, 38–45, 46–63v, 181–224; M.M. Wojnar, *De capitulis basilianorum…*, s. 31–37.

4 biskupów. Przewodniczył jej delegat nuncjusza Fabrizio Serbelloniego – tytularny biskup zenopolitański Jerzy Maria Laskaris[93]. Kolejne kapituły były już mniej liczne ze względu na rozwiązania przyjęte podczas obrad w Dubnie, a potwierdzone dekretem „Inter plures" Benedykta XIV, wydanym w maju 1744 r. Na jego mocy kapitułom generalnym przewodniczył metropolita, zaś uczestniczyli w nich protoarchimandryta z zarządem zakonu (konsulatorzy i sekretarze), protoihumeni ze swoimi konsultorami i sekretarzami oraz po czterdziestu zakonników z każdej prowincji[94]. Z udziału w kapitułach wykluczono tym samym archimandrytów i biskupów unickich. Ci pierwsi otrzymali ponownie prawo uczestnictwa w kapitułach na mocy konstytucji „Super familiam" z 30 III 1756 r. Papież Benedykt XIV, podporządkowując archimandrytów władzy generała zakonu, przyznał im czynne i bierne prawo wyborcze[95].

Zgodnie z rozstrzygnięciami zawartymi w dekrecie papieskim „Inter plures" z 1744 r. prowincje w porozumieniu z biskupem Laskarisem miały wyznaczyć monastery posiadające prawo wysyłania przedstawicieli z prawem głosu na obrady kapituł generalnych i prowincjalnych[96]. Początkowo zgłoszono projekt, aby każdy przełożony monasteru miał prawo głosu na kapitule, ale to dawałoby przewagę prowincji koronnej, gdzie było więcej małych ośrodków. Miała ona ponad 130 klasztorów, podczas gdy litewska tylko 66 placówek. 17 II 1745 r. odbyło się spotkanie w Antopolu, na które przybyli urzędnicy obu prowincji i Kurii Generalnej. Przewodniczył mu, pod nieobecność biskupa Laskarisa, protoarchimandryta Polikarp Mihuniewicz. Nie udało się tam jednak ustalić szczegółów, bowiem prowincja koronna chciała najpierw rozwiązać sprawę spornych monasterów wołyńskich. Dopiero po interwencji papieskiej odbyło się drugie spotkanie we Włodzimierzu Wołyńskim w dniach 7–9 II 1746 r. już pod przewodnictwem Laskarisa[97]. Doszło wtedy do przyjęcia decydujących w tej kwestii rozstrzygnięć. Prowincję litewską miało podczas kapituł reprezentować 26 ihumenów, osobisty sekretarz prowincjała, mistrz nowicjatu, prokurator prowincji, trzech profesorów teologii, filozofii lub retoryki i ośmiu delegatów z największych monasterów (Wilno, Żyrowice, Byteń, Połock, Witebsk, Onufrejewo, Ży-

[93] П. Підручний, *Василіянський чин від берестейського з'єднання…*, s. 181–182.

[94] *Documenta Pontificum Romanorum…*, vol. II, nr 704, s. 98; *Bullae et brevia Summorum Pontificum Sacrarum Congregationum Decreta nec non Serenissimorum Poloniae Regum Diplomata Congregationem Ruthenorum OSBM concernentia*, [Poczajoviae] 1767, s. 1–60 II paginacji.

[95] *Documenta Pontificum Romanorum…*, vol. II, nr 747, s. 162–163; *Bullae et brevia Summorum…*, s. 103–113 II paginacji; П. Підручний, *Василіянський чин від берестейського з'єднання…*, s. 181–182.

[96] *Documenta Pontificum Romanorum…*, vol. II, nr 704, s. 98; І. Патрило, *Нарис історії Василіян…*, s. 185.

[97] *Litterae basilianorum…*, vol. II, nr 269, s. 112–123.

dyczyn, Dermań). Przedstawiciele prowincji koronnej zadecydowali, że na kapituły generalne i prowincjalne zostanie delegowanych 38 ihumenów, magister nowicjuszy oraz profesor filozofii[98]. Monastery, których ihumeni zostali dopuszczeni do udziału w kapitułach, nazwano wokalnymi. Wyjaśnienie problemu, który monaster mógł nazywać się wokalnym, stało się przedmiotem rozmowy między superiorem krystynopolskim Kornelem Sroczyńskim a wojewodą kijowskim Franciszkiem Salezym Potockim, zapisanej w kronice budowy cerkwi i monasteru w Krystynopolu w 1771 r. Otóż na pytanie Potockiego: *cóż to jest klasztor wokalny*, Sroczyński odpowiedział: *z którego superiorowie na kapitule być powinni, i mają na niej vocem activum et passivum*, a więc mogą głosować oraz być wybierani na urzędy. Na kolejne pytanie o warunki, jakie należy spełnić, aby uzyskać ten status, superior krystynopolski odpowiedział, że w monasterze musi być klauzura oraz wymagana ilość zakonników, dla których zapewnione jest utrzymanie. Kolejne pytanie dotyczyło tego, kto kreuje monastery wokalne, i tutaj padła odpowiedź, że decyzje w tej sprawie podejmuje się na kapitułach generalnych[99].

W kapitule generalnej w Brześciu w 1751 r. uczestniczyli przedstawiciele monasterów wokalnych oraz magister nowicjatu, profesor teologii i prokurator spraw sądowych, wyznaczeni podczas obrad we Włodzimierzu w 1746 r.[100]

W 1755 r. na prowincjalnej kapitule w Poczajowie zmieniono listę monasterów wokalnych i osób mających prawo udziału w kapitułach[101]. Kolejne modyfikacje nastąpiły już rok później, bo po decyzji Benedykta XIV z 30 III 1756 r. dopuszczającej archimandrytów do udziału w kapitułach należało zmienić skład ich uczestników. Nowy schemat przygotowała Kuria Generalna razem z urzędami prowincjalnymi już w 1757 r. Został zaaprobowany przez Stolicę Apostolską 30 IV 1759 r. Z prowincji koronnej w kapitułach brało odtąd udział: 4 archimandrytów (z Uniowa, Kaniowa, Żółkwi i Owrucza), wikary biskupiej archimandrii w Mielcach, 26 ihumenów monasterów wokalnych, po dwóch profe-

[98] Tamże, nr 264, s. 101–102; nr 269, s. 112–123. Monastery wokalne w prowincji koronnej to: Bar, Białołówka, Białostok, Biesiady, Czortków, Derewlany, Dobromil, Dobrzany, Hoszcza, Kamieniec Podolski, Krasnopuszcza, Krechów, Kryłos katedra, Lisznia, Lubar, Lublin, Lwów św. Jerzy, Ławrów, Łuck katedra, Łuck św. Krzyż, Mielce, Milcza Mała, Niskienicze, Owrucz, Pacyków, Poczajów, Podhorce, Pohonia, Satanów, Szarogród, Szczepłoty, Trembowla, Uniów, Werchrata, Wicyń, Zahajce Małe, Zahorów, Zawałów. W relacji z obrad we Włodzimierzu (dokument nr 269) zamieszczono dwa spisy monasterów wokalnych z prowincji koronnej, ale w obu wystąpiły błędy, spowodowane najprawdopodobniej niewłaściwym odczytem lub pomyłką w druku. Żaden bowiem spis nie uwzględnia 38 monasterów, lecz odpowiednio 37 (brakuje Zawałowa) i 36 klasztorów (brakuje Ławrowa i Łucka katedry).

[99] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3117, k. 24.

[100] ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 108, k. 25.

[101] Tamże, k. 44; M.M. Wojnar, *De capitulis basilianorum…*, s. 35.

sorów teologii ze Lwowa i Dobromila, po jednym profesorze filozofii z Ławrowa i Łucka, prokurator spraw sądowych (Trybunału w Lublinie), mistrz nowicjatu oraz sekretarz prowincjała, czyli łącznie 40 osób. Z urzędu w kapitułach brali udział protoarchimandryta z konsultorami i sekretarzem oraz prowincjał z konsultorami i sekretarzem[102].

Na kapitule prowincjalnej w Białostoku w 1763 r. byli obecni opaci uniowski i kaniowski, 22 przełożonych monasterów, sekretarz wikarego prowincji, magister nowicjuszy, 4 profesorów teologii, 2 profesorów filozofii i 4 oficjałów prowincji, reprezentujących monastery w Ławrowie, Hoszczy, Zahorowie i Wicyniu[103].

W 1769 r. zadecydowano, aby w tych monasterach wokalnych, gdzie przełożonymi byli oficjaliści prowincji, wybierać drugiego reprezentanta klasztoru na kapitułę[104]. Stąd w 1772 r. na kapitule generalnej w Brześciu obecni byli: archimandryci uniowski i żółkiewski, magister nowicjuszy, sekretarz generała, 4 profesorowie teologii, 2 profesorowie filozofii i 28 przełożonych monasterów wokalnych[105]. Na tej kapitule, na wniosek Franciszka Salezego Potockiego, do grona monasterów wokalnych zaliczono 2 klasztory jego fundacji – Krystynopol i Humań[106].

Do udziału w kapitule prowincjalnej w Uniowie w 1776 r. uprawnieni byli: archimandryci z Żółkwi, Owrucza i Kaniowa, superior warszawski Metrofan Komarkiewicz jako dodatkowy konsultor prowincji, superiorzy 25 mona-

[102] ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 108, k. 48; ASPF, Scritture Riferite nei Congressi Moscovia, Polonia e Ruteni, vol. 9 (1761–1767), k. 508; *Litterae basilianorum…*, vol. II, nr 345, s. 295–297; І. Патрило, *Нарис історії Василіян…*, s. 209–210. Monasterami wokalnymi były wówczas klasztory w Barze, Białostoku, Biesiadach, Dobromilu, Hoszczy, Kamieńcu Podolskim, Krasnopuszczy, Krechowie, Kryłosie, Krzemieńcu, Lubarze, Lwowie (św. Jerzy), Ławrowie, Łucku (św. Krzyża), Milczy Małej, Niskieniczach, Poczajowie, Poddębcach, Podhorcach, Szarogrodzie, Szczepłotach, Trembowli, Wicyniu, Zahajcach Małych, Zahorowie i Zamościu.

[103] ЛННБ, f. 3, od. zb. 367, k. 242v; Н. Петровъ, *Очеркъ исторіи…*, „ТКДА” 1872, т. I, s. 26. Wśród monasterów wokalnych były: Bar, Białostok, Biesiady, Dobromil, Kamieniec Podolski, Krasnopuszcza, Kryłos, Krzemieniec, Lubar, Lublin, Lwów św. Jerzy, Łuck św. Krzyż, Mielce, Milcza Mała, Niskienicze, Poczajów, Poddębce, Podhorce, Szarogród, Szczepłoty, Trembowla, Zamość.

[104] ЛННБ, f. 3, od. zb. 308, k. 51v. W Podhorcach odbyły się wybory reprezentanta monasteru na kapitułę generalną brzeską. Wspólnota monasterska w drugim głosowaniu wybrała na swego przedstawiciela Floriana Jackowskiego.

[105] Н. Петровъ, *Очеркъ исторіи…*, „ТКДА” 1872, т. I, нр 1, s. 9. Monastery wokalne to: Bar, Białostok, Biesiady, Dobromil, Hoszcza, Kamieniec Podolski, Krasnopuszcza, Krechów, Kryłos, Krzemieniec, Lubar, Lublin, Lwów św. Jerzy, Ławrów, Łuck, Mielce, Milcza Mała, Niskienicze, Poczajów, Poddębce, Podhorce, Szarogród, Trembowla, Wicyń, Zahajce Małe, Zahorów, Zamość.

[106] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3117, k. 23v–25, 28v; sp. 3069 – Summariusz dokumentów monasteru w Krystynopolu 1775, k. 2; sp. 3070 – Wypisy do historii monasteru w Krystynopolu 1767–1796, k. 6–7.

sterów, dwóch magistrów nowicjatu z Poczajowa i Dobromila, dwóch profesorów teologii (German Dronowicz z Lwowa i Adrian Kottoni z Kamieńca), profesor filozofii (Ambroży Rydaszewski), dwaj misjonarze (Pachomiusz Głowacki z Zamościa i Martynian Draczakiewicz z Krystynopola), kaznodzieja (Bonifacy Chomikowski z Poczajowa)[107]. W kapitule generalnej w Torokaniach brali udział: pięciu opatów, superiorzy 22 monasterów, dwóch mistrzów nowicjatu, dwóch profesorów teologii i jeden filozofii, dwaj misjonarze, kaznodzieja[108].

Po uroczystym rozpoczęciu obrad mszą św. i wezwaniem Ducha Świętego wybierano urzędników kapitulnych, tj. zakonników czuwających nad porządkiem obrad i pomagających je usprawnić. Byli wśród nich notariusze, sekretarze, spowiednicy kapitulni, sędziowie, instygatorzy. Na kapitule prowincjalnej w Poczajowie w 1755 r. wybrano dwóch sędziów (Teodozy Doliński i Hilarion Sztaude) oraz sześciu spowiedników (Atanazy Czarkowski, Samuel Jurkiewicz, Innocenty Dydycki, Mojżesz Bohaczewski, Jerzy Hubicki, Terafont Pleskiewicz), zaś w Białostoku w 1763 r. – notariusza (rektor szarogrodzki Platon Gutz) i pięciu spowiedników (Hieronim Kamczyc, Mojżesz Bohaczewski, Metody Hordowski, Protazy Kraśniański i Pantaleon Kulczycki). Funkcje sędziów powierzono Józefowi Morgulcowi i Jozafatowi Przewoźnikiewiczowi[109].

Zasady funkcjonowania zakonu bazyliańskiego i konstytucje określające ramy prawne uchwalane były na kapitułach generalnych. Na kapitule w Dubnie podczas 13. sesji 11 VI 1743 r. przygotowano pierwsze „Ogólne Konstytucje Zakonne", składające się z 21 punktów (*Constitutiones Generales iuxta resolutionem praesentis Capituli et antiquiorem Ordinis praescriptionem formatae*). Były to krótkie i nieuporządkowane przepisy, które doprecyzowane zostały na kolejnych kapitułach generalnych oraz przez dekrety Stolicy Apostolskiej. Oparte były na rozwiązaniach funkcjonujących przed 1743 r. w litewskiej Kongregacji Trójcy Świętej i dotyczyły głównie struktury organizacyjnej zakonu, określając uprawnienia protoarchimandryty i protoihumenów[110]. W 1747 r. na kapitule w Brześciu dyskutowano nad konstytucjami

[107] ЛННБ, f. 6, od. zb. 158, k. 138v–139v. Do monasterów wokalnych należały: Bar, Białostok, Dobromil, Hoszcza, Humań, Kamieniec Podolski, Krechów, Kryłos, Krystynopol, Krzemieniec, Lublin, Lwów św. Jerzy, Lwów św. Onufry, Ławrów, Łuck, Mielce, Poczajów, Podhorce, Szczepłoty, Trembowla, Tryhory, Wicyń, Zahajce Małe, Zahorów, Zamość.

[108] ЛННБ, f. 3, od. zb. 812, k. 3. Monastery wokalne to: Bar, Białostok, Dobromil, Humań, Kamieniec Podolski, Krechów, Kryłos, Krzemieniec, Lubar, Lublin, Lwów św. Jerzy, Lwów św. Onufry, Ławrów, Łuck, Poddębce, Szarogród, Szczepłoty, Trembowla, Tryhory, Wicyń, Zahajce Małe, Zamość.

[109] ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 108, k. 38–38v; ЛННБ, f. 3, od. zb. 367, k. 243.

[110] ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 108, k. 13–15v; П. Підручний, *Василіянський чин від берестейського з'єднання…*, s. 180.

i wniesiono drobne poprawki. Podczas 5. sesji 29 VIII (18 VIII) 1747 r. uchwalono je, zwiększając ich liczbę do 24 konstytucji[111]. W 1751 r. w Brześciu również dokonano zmian w konstytucjach, odnosząc je głównie do kwestii wyborów władz i składu Kurii. Uchwalono je podczas 2. sesji 20 IX (9 IX). Łącznie spisano 25 konstytucji[112].

Na kolejnej kapitule generalnej w Brześciu w 1759 r. uzupełniono konstytucje, których wówczas było 34[113]. Według 28. konstytucji należało wybrać dwanaście osób, po sześć z każdej prowincji, które miały zająć się ułożeniem kodeksu konstytucji dla całego zakonu. Nowy zbiór ustaw uwzględniałby dotychczasowe prawa i rozporządzenia Stolicy Apostolskiej. Wśród tych osób, zwanych formatorami, miał być jeden archimandryta, jeden generalny i jeden prowincjalny konsultor oraz trzech zakonników. Grono to miało spotkać się w archimandrii w Dermaniu na rok przed następną kapitułą prowincjalną i przygotować tekst konstytucji. Według pisma generała Bilińskiego z 8 III 1762 r. prowincję koronną mieli reprezentować: protokonsultor zakonu opat owrucki Jozafat Siedlecki, konsultorzy Sylwester Łaszczewski i Innocenty Matkowski, sekretarz prowincji Teofilakt Oryszczyc oraz Walerian Podwieszczyński i Metody Hordowski[114]. Na skutek nieporozumień z metropolitą Wołodkowiczem zebrano się nie w Dermaniu, a w Hoszczy dopiero w okresie 1 VI – 21 VII 1766 r., na co pozwolenia udzieliła Stolica Apostolska[115]. Opracowano projekt konstytucji bazyliańskich, zwanych hoszczańskimi[116]. Projekt ten miał zostać przedyskutowany podczas kapituł prowincjalnych. Następnie miał wraz ze zgłoszonymi uwagami znowu trafić do grona „formatorów", którzy uwzględniliby postulaty i sformułowali ostateczny tekst przedstawiony na kapitule generalnej, a potem przesłany Stolicy Apostolskiej. Niestety, prowincjalne kapituły w 1763 r. nie dostały projektu konstytucji, gdyż komisja nie zdążyła się zebrać. Tekst miał być dyskutowany na kapitule generalnej w Brześciu w 1772 r., ale ze względu na mnogość proble-

[111] ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 108, k. 19–21.

[112] Tamże, k. 27–30; І. Патрило, *Нарис історії Василіян…*, s. 206–207.

[113] ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 108, k. 55–62.

[114] Tamże, k. 61; nr 107, k. 126–127v.

[115] ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 107, k. 100, 125v.

[116] Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie (dalej cyt. WBPL), sygn. P-18-o-2145 – *Constitutiones examinandae et seligendae in futuris capitulis sive Constitutiones in Monasterio Hoscensi formatae ex Decreto Novissiimi Generalis Brestensis Capituli pro notitia PP et FF. Provinciae Lituanae Vulgatae*, Vilne 1773, s. 92 III paginacji. Podpisy pod projektem złożyli: protoarchimandryta Hipacy Biliński, protokonsultorzy prowincji litewskiej i koronnej Ambroży Onyszkiewicz i Innocenty Matkowski, sekretarze – Teodozy Rostocki i Onufry Bratkowski, konsultorzy prowincji litewskiej Gedeon Bejner, Augustyn Nowosielski i Benedykt Eliaszewicz oraz koronnej Teofilakt Oryszczyc i Sylwester Łaszczewski, sekretarz prowincji litewskiej Samuel Nowicki, superior monasteru św. Onufrego we Lwowie Walerian Podwieszczyński i superior monasteru w Antopolu Maurycy Kaskowicz.

mów postanowiono wydrukować go i rozesłać do monasterów w celu konsultacji. Projekt opublikowano w 1772 r. pt. „Constitutiones examinandae et seligendae in futuris Capitulis" w typografii poczajowskiej. Miał stać się przedmiotem obrad dopiero na kapitule w Torokaniach w 1780 r.[117]

Kapituła w Brześciu w 1772 r. *pożądana od długiego czasu* dopracowała dotychczasowe konstytucje, zwiększając ich liczbę do 61. Wśród nich 52. konstytucja dotyczyła dbania o studia zakonne i szkoły dla świeckiej młodzieży. Konstytucja 54. nakazywała archimandrytom, przełożonym i profesorom brać udział w modlitwach chórowych, zaś 55. – przełożonym przychodzić do wspólnego stołu. Prowincja litewska wydała konstytucje brzeskie wraz z protokołami kapituły w 1772 r. w Wilnie pt. „Constitutiones Capituli Basiliani generalis Brestae A.D. 1772"[118]. Konstytucje brzeskie zostały tymczasowo zaaprobowane przez Stolicę Apostolską. Obowiązywały do czasu reorganizacji prowincji zakonnych w 1780 r.[119]

Postanowienia dotyczące funkcjonowania prowincji bazyliańskich zapadały na kapitułach prowincjalnych. Gdy kapituły te połączone były z kapitułą generalną, ograniczano się na nich jedynie do wyboru władz prowincji. Szersze uzgodnienia dotyczące funkcjonowania prowincji zapadały podczas kapituł organizowanych pomiędzy zjazdami generalnymi. W okresie 1743–1780 odbyły się trzy takie spotkania w prowincji koronnej. Kapitule w Poczajowie w 1755 r. przewodniczył generał Herakliusz Lisański. Podczas jej obrad zajmowano się głównie sprawami prowincji, chociaż udzielono ojcom kapitulnym informacji o ustosunkowaniu się Kongregacji Rozkrzewiania Wiary na posiedzeniu 26 XI 1752 r. do konstytucji podjętych na brzeskiej kapitule generalnej w 1751 r. oraz o dekrecie „Inclytum quidem" Benedykta XIV z 12 IV 1753 r.[120] Ponadto rozpatrywano kwestie zachowania monasterów posiadających prawa duszpasterskie, lecz zbyt małe uposażenie dla utrzymania przynajmniej pięciu zakonników oraz poszerzenia fundacji niektórych monasterów[121]. Z kolei w Białostoku w 1763 r. zadecydowano o zabezpieczeniu i rozdysponowaniu środków finansowych otrzymanych od benefaktorów zakonu, o wysokości kontrybucji nałożonej na monastery w prowincji, kwestiach związanych z nowymi fundacjami klasztornymi, studiami zakonnymi czy sprawach dyscyplinarnych[122]. Zdecydowanie kapitułą prowincjalną najbardziej bogatą w rozporządzenia normujące funkcjonowanie klasztorów i poruszającą naj-

[117] І. Патрило, *Нарис історії Василіян…*, s. 210–212.
[118] ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 107, k. 186v–220.
[119] ЛННБ, f. 3, od. zb. 132, k. 22v; І. Патрило, *Нарис історії Василіян…*, s. 212–213.
[120] ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 108, k. 38v–42; *Bullae et brevia Summorum…*, s. 80–98.
[121] ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 108, k. 44–44v.
[122] ЛННБ, f. 3, od. zb. 367, k. 243v–245v.

szersze spektrum spraw ważnych dla życia religijnego była kapituła uniowska w 1776 r.[123] Na niej miano przedyskutować propozycje zawarte w konstytucjach hoszczańskich. Ojcowie biorący w niej udział zostali poproszeni o zapoznanie się z tekstem i sporządzenie uwag dotyczących poszczególnych zapisów, które należało przesłać konsultorom prowincji do lutego 1776 r.[124] O ustaleniach przyjętych na tej kapitule informował protoihumen Józef Morgulec w liście okólnym skierowanym do wszystkich zakonników prowincji, pisanym w Poczajowie 18 II (7 II) 1777 r., a podpisanym przez sekretarza prowincji Kornela Sroczyńskiego[125]. Kapituła poświęciła uwagę kwestii zmarłych zakonników i pamięci modlitewnej o nich. Prowincjał nakazywał, aby we wszystkich klasztorach prowincji odprawiać śpiewaną Służbę Bożą i parastas w dniu po święcie św. Demetriusza Męczennika za zmarłych zakonników. Ich imiona i nazwiska miały być wpisywane nie tylko do księgi zmarłych, ale i wywieszane na tablicy w zakrystii. O śmierci zakonnika należało informować prowincjała i przełożonych najbliższych klasztorów. Pamięć modlitewna przysługiwała również zmarłym nowicjuszom, którzy spędzili w klasztorze rok, a profesji zakonnej nie mogli złożyć ze względu na wymagany wiek 24 lat. Za tych, którzy zmarli w trakcie nowicjatu, każdy kapłan w tymże monasterze miał odprawić jedną mszę św. Prowincjał nakazywał przełożonym klasztorów zadbać o zgłaszające się osoby powołane do życia zakonnego, które należało odesłać nawet własnym kosztem do monasterów prowadzących nowicjat. Ściślejszym nadzorem przez okres trzech lat powinno się otoczyć nowych profesów. Byli oni zobowiązani do odprawiania rekolekcji ośmiodniowych dwa razy do roku. Kapituła zobowiązywała zakonników, zarówno laików, jak i kapłanów, *jeśli jakie rzemiosło lub rękodzieło umieją, byle stanowi swojemu nie ubliżające*, aby je wykonywali nieodpłatnie. O umiejętnościach poszczególnych zakonników należało informować przełożonych miejsca. Zakonnicy mieli zgodnie z tradycją wschodnią prosić przełożonego o błogosławieństwo z wielkim pokłonem. Kapituła zalecała uporządkowanie zobowiązań mszalnych ciążących na poszczególnych monasterach, które powinny być spisane i wywieszone w zakrystii. Również zadbano o ujednolicenie liturgii. Dlatego podczas kapituły ułożono *Przepis zachowania się przy*

[123] ЛННБ, f. 6, od. zb. 158, k. 156v–168v. Główne decyzje dotyczące funkcjonowania prowincji zapadały na sesjach 8.–20.

[124] Taką prośbę zawarł w swym liście okólnym poprzedzającym kapitułę prowincjał Bratkowski. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського в Київі (dalej cyt. ІР НБУВ), f. I, nr 1104 – Acta Monasterii Lubarensis Anno 1769, k. 11; ЛННБ, f. 3, od. zb. 132, k. 30; od. zb. 137, k. 244v.

[125] Egzemplarz drukowanego (lub też przepisanego) listu okólnego prowincjała Józefa Morgulca znajduje się w wielu aktach monasterów bazyliańskich. Zob. ЛННБ, f. 3, od. zb. 132, k. 34–36v; ІР НБУВ, f. I, nr 1104, k. 43–45v; М. Ваврик, *До історії василіянських капітул у Галичинів XVIII–XIX століттi*, „Analecta OSBM" 1958, series II, sectio II, vol. III, s. 49–50.

Mszy ś. czytanej, który należało rozdać monasterom w trakcie wizytacji. Ojcowie kapitulni zapoznali się z przygotowanymi konstytucjami hoszczańskimi i zadecydowali o wprowadzeniu występującego w nich przepisu dotyczącego spowiedzi w każdą niedzielę i święto profesów przygotowujących się do kapłaństwa. Spowiednicy z nakazu kapituły mieli posiadać wiedzę o przypadkach zastrzeżonych do rozgrzeszania dla biskupa i papieża. Stąd lista tych grzechów powinna być wywieszona w zakrystii, konfesjonale lub refektarzu. Każdy zakonnik miał posiadać regestr w trzech egzemplarzach, w którym zapisywano wydzielone mu pieniądze i przedmioty do osobistego użytku. Kapituła przypomniała przepisy dotyczące zachowania klauzury klasztornej. Przełożonym miejsc zabroniono bez zgody prowincjała zaciągać pożyczek i podejmować inwestycji budowlanych. Mieli kontrolować za pomocą listów *posłuszalnych* przemieszczanie się zakonników, tak by wyeliminować włóczęgostwo, dbać o nauczanie katechizmu służbę monasterską i ludność poddaną w folwarkach, zapewnić dobre warunki życia zakonnikom szczególnie zasłużonym dla prowincji, którym kapituła prowincjalna przyzna status emerytów. Superiorzy nie mogli zalegać z uiszczeniem opłat (kontrybucji) nakładanych na klasztor na rzecz kasy prowincji. W końcu podczas kapituły poinformowano o odpustach papieskich nadanych zakonowi i nakazano je upublicznić w cerkwiach monasterskich[126].

Zarząd prowincji koronnej spotykał się na konsultach odbywanych kilka razy do roku w różnych monasterach. Zapadały na nich decyzje w bieżących sprawach prowincji, np. w kwestii przeznaczenia ustanowionych fundacji i legatów, studiów zakonnych, spraw personalnych[127].

O ustaleniach ważnych dla całego zakonu bazyliańskiego lub dla prowincji, podejmowanych na kapitułach i konsultach, informowali prowincjałowie w listach okólnych kierowanych do zakonników przebywających w monasterach podległej im prowincji. Rozsyłane one były do poszczególnych placówek, zaś ich treść miała być przepisywana do akt klasztornych. Znane są listy

[126] ЛННБ, f. 3, od. zb. 132, k. 34–35v.

[127] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 58 – Materiały dotyczące kapituł bazyliańskich 1744–1804, *passim*; f. 684, op. 1, sp. 3267, *passim*; ЛННБ, f. 3, od. zb. 367, k. 243v–244; *Litterae basilianorum…*, vol. II, nr 258, s. 87–88; nr 259, s. 88–89; nr 320, s. 251–252. Konsulty odbywały się w Poczajowie (22 XI 1753 r., 8 IX (28 VIII) 1764 r., 1766 r., 10 V 1768 r., IV 1771 r., 10 VII 1771 r., 1 V 1773 r., 4–7 VII 1775 r., 1 II 1777 r.), Krzemieńcu (20 XI 1756 r.), Krechowie (14 II (3 II) 1770 r., II 1771 r., 12 V (1 V) 1779 r.), Biesiadach (4 IV (24 III) 1764 r.), Białostoku (6 VIII (26 VII) 1760 r., 11 I 1778 r. (31 XII 1777 r.), Uniowie (12 II (1 II) 1775 r., 22 VIII (11 VIII) 1776 r.), Lwowie w monasterze św. Onufrego (31 I (20 I) 1765 r.), Krasnopuszczy (15 II (4 II) 1767 r.), Zahorowie (21 III (10 III) 1765 r., 27 VIII (16 VIII) 1769 r., II 1771 r.), Milczy Małej (VI 1765 r.), Złoczowie (27 VII 1744 r., III 1771 r.), Żółkwi (16 VII (5 VII) 1763 r.), Podhorcach (11 VIII (31 VII) – 12 VIII (1 VIII) 1777 r.), Szczepłotach (X 1765 r.), Wicyniu (27 V 1761 r.), Zahajcach Małych (IV 1769 r.), Łucku (IX 1772 r.).

dwóch ostatnich protoihumenów prowincji koronnej Onufrego Bratkowskiego i Józefa Morgulca. Z okresu wcześniejszego pochodził list cyrkularny Jozafata Siedleckiego, wydany we Lwowie 26 III 1766 r. Prowincjał Siedlecki nakazał w nim podległym mu przełożonym klasztorów bazyliańskich sporządzenie inwentarzy pisanych *na ordynaryjnym papierze, każdy tytuł a capite arkusza zaczynając*, w których uwzględniano wszystko, co należało *do funduszów praw i sytuacyi, tudzież co do prowentów i wszelkiego sprzętu droższego i trwalszego tak cerkiewnego jako i klasztornego, w refektarzach, kuchniach, browarach, młynach i po folwarkach wszystkich klasztorow i rezydencyi prowincyi naszej*[128]. Oprócz inwentarzy prowincjał Siedlecki zalecał prowadzenie księgi historii monasteru, akt *domowych* oraz metryk zawierających podstawowe dane o zakonnikach. Ponadto Siedlecki wezwał zakonników z podległych sobie monasterów do powstrzymania się od wszelkich kontaktów z prawosławnymi (*aby zakonnicy w żadne ani sprzyczki ani w przyjaźnią korrespondencyę z dyzunitami wchodzić nie ważyli się*)[129].

Problem dokumentowania stanu materialnego monasterów występował również w listach kolejnego prowincjała Onufrego Bratkowskiego. W piśmie wystawionym w Krechowie 10 VIII (30 VII) 1773 r. protoihumen polecał przedłożenie przez każdy monaster w przeciągu czterech miesięcy (do stycznia 1774 r.) inwentarza z *historycznym podług dowodów które i jakowe ma początki wzrastania i nieniejszego stanu opisem nowo jak najporządniej ułożyć, dokumenta funduszów, przywilejów, zapisów, per extensum wpisać, prowent pieniężny roczny, skąd i jakowy ma, argenterią, księgi, aparaty cerkiewne, bibliotekę, cynę, miedź i bieliznę refektarską, tudzież miedź i żelazo kuchenne i browarne, folwarki z wyrażeniem pól, ogrodów, sianożęci, etc., bydła, pasieki, poddaństwo i ich powinności, etc.*[130] Rozporządzenie dotyczące przygotowania inwentarzy zostało powielone w kolejnym liście prowincjała Bratkowskiego pisanym w Zahajcach Małych 2 X (21 IX) 1775 r. Tytuł takiego inwentarza miał brzmieć: *Inwentarz Rzeczy i Całorocznej Intraty Monasteru*. Składał się z dziesięciu rozdziałów zatytułowanych: *Stan monasteru*, *Rzeczy cerkiewne*, *Obligi wieczyste*, *Refektarz, Kuchnia i browar*, *Folwark*, *Poddani*, *Zasiew i krescencja tegoroczna*, *Pasieka*, *Prowent pieniężny tegoroczny*, *Expens gruntowa i opłata czeladzi*[131].

[128] ЛННБ, f. 3, od. zb. 665/4 – List cyrkularny Jozafata Siedleckiego 1766, k. 1.

[129] Tamże, k. 1–1v.

[130] IP НБУВ, f. I, nr 1104, k. 2v–3v; ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1990 – Historyczna wiadomość i kronika monasteru w Krasnopuszczy 1770–1900, k. 10v–11; f. 684, op. 1, sp. 2182 – Księga monasteru św. Jana we Lwowie 1770, k. 2v–3v; BJ, rkps 4502, k. 43–44; ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 2106/II – Księga historyj monasteru Satanowskiego 1770, k. 7v–8.

[131] IP НБУВ, f. I, nr 1104, k. 9–11v; ЛННБ, f. 3, od. zb. 132, k. 28–30v; od. zb. 137, k. 243–244v.

Oprócz tych dwóch listów okólnych Onufry Bratkowski wystosował w sierpniu 1773 r. do zakonników prowincji koronnej list poświęcony zorganizowania koronacji obrazu Matki Bożej Poczajowskiej oraz list pisany w Uniowie 10 VII (29 VI) 1774 r.[132] Kolejny list wydany w języku łacińskim w Torokaniach 26 X (15 X) 1774 r. zawierał informacje o śmierci Klemensa XIV[133]. Następny, wydany w Pohynkach 26 XI (15 XI) 1774 r. w języku łacińskim, poświęcony był zapobieganiu pijaństwu wśród zakonników[134].

Prowincjał Morgulec publikował listy okólne w Poczajowie 18 II (7 II) 1777 r.[135], w Białostoku 30 XII (19 XII) 1777 r.[136] oraz w Zahorowie 26 XI (15 XI) 1778 r.[137] Regulowały one doraźne sprawy związane z funkcjonowaniem prowincji, ogłaszały przyznane zakonowi odpusty papieskie oraz przypominały o wypełnieniu uchwał przyjętych podczas kapituł i konsult.

4. Finanse prowincji

Utrzymanie władz prowincji i sprawowanie przez nich funkcji wymagało dysponowania środkami finansowymi. Fundusze prowincji gromadzono w kasie, przechowywanej w monasterze poczajowskim. Za jej stan odpowiadał zaprzysiężony kasjer.

Środki pieniężne pochodziły z trzech głównych źródeł: opłat rocznych wnoszonych przez poszczególne klasztory, sum płaconych prowincji za posługę duszpasterską zakonników w kaplicach prywatnych i kościołach łacińskich oraz dochodów pozostałych po zmarłych profesach, które zgodnie z postanowieniami kapituły brzeskiej z 1772 r. powinny trafiać do kasy prowincji. Stałe i najpoważniejsze wpływy dotyczyły pierwszego źródła. Opłaty roczne, zwane kontrybucją, uchwalane były na cztery lata podczas kapituł prowincjalnych[138]. Zbierane były przez wizytatorów odwiedzających corocznie monastery. W tabeli nr 9 uwzględniono kwoty przyjęte podczas kapituł białostockiej w 1763 r. i uniowskiej w 1776 r. oraz płacone przez monastery w okresie trwania poszczególnych

[132] IP НБУВ, f. I, nr 1104, k. 5v–6, ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2182, k. 4–5; BJ, rkps 4502, k. 46–48; ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 2106/II, k. 8v–9v.

[133] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2182, k. 5v.

[134] Tamże, k. 6.

[135] IPНБУВ, f. I, nr 1104, k. 43–45v; ЛННБ, f. 3, od. zb. 132, k. 34–36v.

[136] IPНБУВ, f. I, nr 1104, k. 33–34v.

[137] ЛННБ, f. 3, od. zb. 132, k. 39–40v.

[138] Temat finansowania dominikańskiej prowincji ruskiej w I połowie XVII w. podjął Marek Miławicki OP. Zob. M. Miławicki, *Kontrybucje klasztorne w dominikańskiej Prowincji Ruskiej św. Jacka w latach 1612–1648* [w:] *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej* pod red. M. Derwicha, Wrocław 2013, s. 229–256.

„turnów" władz[139]. Nie zawsze udawało się wyegzekwować uiszczenie „kontrybucji" w odpowiednim czasie. Nieraz monastery zalegały z wpłatami. W latach 1763–1768 długi klasztorów wobec kasy prowincji wynosiły 1072 złp[140]. Stosowano również zwolnienia z opłat z racji klęsk, które dotykały monastery, jak np. pożar klasztoru w Łucku, czy remontów budynków monasterskich[141].

Tabela 9

Kwoty wpłacane przez monastery do kasy prowincji koronnej w latach 1760–1776 (w złp)

Lp.	Monaster	1760	1763	1768	1773	1776
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*
1	Bar	40	80	80	100	100
2	Białołówka	40	50	50	50	50
3	Białostok	100	120	120	–	120
4	Biesiady	20	40	–	–	–
5	Bilcze	10	18	18	50	66 z Łanowcami
6	Bilina Wielka	8	10	10	54	10
7	Bohusław	8	16	16	–	16
8	Czernilawa	30	30	30	36	–
9	Czetwertnia	10	–	–	–	–
10	Czortków	30	40	40	50	50
11	Dereżyce	16	30	30	36	–
12	Derewlany (Wolica)	16	26 z Jazienicą	26 z Jazienicą	20 z Horpinem	20 z Horpinem
13	Dobromil		200	200	200	200
14	Dobrzany	30	40	40	40	40
15	Domaszów	10	10	10	30	30
16	Drohobycz	–	–	–	–	88
17	Granów	20	20	20	20	20
18	Hołowczyńce	20	30	–	30	30
19	Horodenka	10	–	–	–	–
20	Horodyszcze na Wołyniu	20	30	30	30	30
21	Hoszcza	40	100	100	100	100
22	Hoszów	50	60	60	72	72
23	Humań	–	–	45 z Mańkówką	250	250

[139] ЛННБ, f. 3, od. zb. 367, k. 244–244v; f. 6, od. zb. 158, k. 167–168v; ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 163, *passim*. W przygotowanym na kapitule w Uniowie w 1776 r. wykazie kontrybucji dla monasterów prowincji koronnej znalazło się pięć klasztorów, których nie udało się zlokalizować w prowincji. Były to monastery prawosławne położone na Ukrainie: Czehryń (7 złp), Medwedówka (7 złp), Motrenin (40 złp), Święty Onufry (7 złp) oraz Trechtymirów (16 złp).

[140] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 163, k. 19v.

[141] Tamże, k. 4, 4v.

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*
24	Jamnica	–	–	10	–	–
25	Jazienica	–	–	–	20	20
26	Kamieniec Podolski	30	60	60	150	150
27	Kaniów	–	–	20	–	30
28	Kołodeżna	20	25	25	25	25
29	Korsuń	8	–	–	–	16
30	Korżowce	36	50	–	72	72
31	Krasnopuszcza	50	70	70	70	70
32	Krechów	60	100	100	200	200
33	Kryłos i Pitrycz	40	50	50	50	50
34	Krystynopol	–	–	–	50	100
35	Krzemieniec	40	60	60	100	100
36	Lebiedyn	40	40	40	–	40
37	Letnia	16	16	16	16	–
38	Lisianka	8	–	16	–	–
39	Lisznia	30	36	36	36	–
40	Litwinów	16	16	16	–	–
41	Lubar	50	100	100	120	–
42	Lublin	nic	40	40	–	–
43	Lwów św. Jan	18	18	18	36	36
44	Lwów św. Jerzy	100	120	120	120	120 z Dobrzanami
45	Lwów św. Onufry	30	30	30	100	100
46	Łanowce	16	16	16	–	–
47	Ławrów	150	200	–	200	200
48	Łuck	80	66	–	100	100
49	Łuka	10	10	10	80	80
50	Łukwica	12	20	12	–	–
51	Malejowce	36	50	–	70	70
52	Mańkówka	50 z Granowem	45	–	–	–
53	Mielce	200	200	200	200	–
54	Milcza Mała	30	60	60	72	72
55	Niskienicze	30	50	50	72	72
56	Owrucz	–	300	300	–	300
57	Pacyków	30	30	30	30	30
58	Poczajów	–	200	–	300	300
59	Poddębce	40	100	50	150	150
60	Podhorce	100	150	150	150	150
61	Pohonia	40	50	50	60	120
62	Pohynki	–	–	40	50	50
63	Rzyszczów	8	–	24	–	16

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*
64	Satanów	24	30	30	60	120
65	Smolin	10	10	–	–	–
66	Sokulec	15	20	20	80	80
67	Strakłów	24	36	36	–	36
68	Strusów	–	–	–	–	nic przez 4 lata
69	Swaryczów	10	16	16	16	16
70	Szarogród	40	100	100	150	150
71	Szczepłoty		70	70	100	100
72	Święty Spas	40	50	50	50	66 z Topolnicą
73	Topolnica	16	16	16	16	–
74	Trembowla	100	100	100	–	100
75	Tryhory	40	120	120	120	120
76	Tumin	20	50 z Czetwertnią	50 z Czetwertnią	50 z Czetwertnią	50 z Czetwertnią
77	Uhorniki	40	50	50	50	50
78	Ułaszkowce	80	100	100	100	100
79	Uniów		250	106	250	250
80	Werchrata	20	36	36	50 z Jamnicą	50 z Jamnicą
81	Wicyń	100	120	120	120	120
82	Wołświn i Horodyszcze	48	20	20	–	–
83	Zadarów	15	30	30	50	50
84	Zahajce Małe	70	120	120	150	150
85	Zahorów	100	130	130	150	–
86	Zamość	nic	40	40	100	100
87	Zawałów	40	40	40	40	40
88	Zbaraż	20	20	20	100	100
89	Zimno	16	16	16	20	20
90	Złoczów	nic	28	28	60	60 z Buczyną
91	Żółkiew	30	60	–	–	140 z Biesiadami
	Suma	**2870**	**5006**	**4208**	**5749**	**6199**

Źródło: ЛННБ, f. 3, od. zb. 367, k. 244–244v; f. 6, od. zb. 158, k. 167–168v; ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 163, k. 1–5, 20–21v, 24–25, 28–40; f. 146, op. 84, sp. 1937 – Sprawozdania, doniesienia, listy i inne dokumenty na temat zaprowadzenia porządku w monasterach galicyjskich, t. I, k. 10–11.

Kwoty uiszczane przez poszczególne monastery na przestrzeni lat ulegały podwyższeniu. Przy ich ustaleniu brano pod uwagę możliwości finansowe klasztoru. Nowe fundacje, takie jak Strusów, zwalniano z opłat na kilka lat.

Dochody wpływające do kasy prowincji z racji posługi duszpasterskiej jej zakonników stanowiły na ogół skromny udział w ogólnym rachunku. Nie były one również regularne, bo zależały od aktualnych potrzeb duszpasterskich. Przeważnie za roczną posługę bazylianów jako wikarych pełnioną w kościołach łacińskich płacono 200 złp. Podobne kwoty uiszczano za posługę bazylianów w kaplicach prywatnych czy zatrudnianie ich jako prywatnych guwernerów. Zdarzały się jednak lata, gdy do kasy prowincji tytułem wynagrodzenia bazylianów za ich posługę wpłynęły bardziej znaczące sumy, stanowiące nawet do ¼ ogólnych wpływów, np. w 1771 r. było to 1443 złp, ale już w 1772 r. tylko 700 złp, a w 1773 r. – 380 złp[142].

Z kolei kwoty związane z przejmowaniem kapitałów lub przedmiotów (zegarki, tabakiery) należących do zakonników były okazjonalne i zależały od statusu danej osoby, np. po śmierci generała Bilińskiego do kasy klasztoru poczajowskiego wpłynęło 3769 złp, zaś po śmierci Hieronima Oziemkiewicza – 1536 złp. W 1774 r. do kasy wniesiono 1590 złp i 19 gr pozostałych po Jozafacie Łozińskim, wikarym, kasjerze i promotorze Bractwa św. Onufrego w klasztorze św. Onufrego we Lwowie[143]. Były to zatem znaczne sumy, które zdarzały się jednak dość rzadko. Znacznie częściej kwoty wpływające z tego tytułu wynosiły od kilku do kilkudziesięciu złotych. Niekiedy kasę prowincji zasilali zakonnicy przez dobrowolne ofiary. W jesieni 1774 r. w Torokaniach konsultor generalny Innocenty Matkowski *z dobrej woli i pobożnej intencyi swojej widząc pomnożone zewsząd okoliczności ekspens nieuchronnie wyciągające, a niedostatek w tej mierze ubogiej Matki Prowincyi* przekazał do kasy prowincji kwotę 3000 złp[144].

Tabela 10

Finanse prowincji Opieki NMP w latach 1759–1776

Okres	Przychody		Wydatki		Bilans	
	złp	gr	złp	gr	złp	gr
14 X 1759 – 12 X 1763	17 507	9	12 911	20	4 595	19
12 X 1763 – 8 IX 1768	26 085	25	22 866	3	3 219	22
8 IX 1768 – 29 II 1772	29 259	28	26 013	16	3 246	12
29 II 1772 – VIII 1776	105 571	15	94 826	21	10 744	24

Źródło: ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 163, k. 1, 3v–4, 6, 7v–8, 19–19v, 24, 40–40v.

Z powyższych danych wynika, iż średnie miesięczne wpływy do kasy prowincji w przedstawionym okresie kształtowały się na poziomie 883 złp, zaś

[142] Tamże, *passim*. Za roczną służbę Wacława Krynickiego jako wikarego w rzymskokatolickim kościele w Zborowie płacono rocznie 200 złp, zaś za pracę nauczycielską Pafnucego Kuchalskiego – 300 złp.

[143] Tamże, k. 27v, 35v.

[144] Tamże, k. 35v.

wydatki wynosiły około 775 złp miesięcznie. Utrzymywano zbilansowany budżet, starając się nie przekraczać wpływów do kasy.

Zgromadzone fundusze wydatkowano na pensje dla oficjalistów prowincji, na utrzymanie zakonników studiujących poza granicami prowincji, na podróże w interesach zakonu i prowincji, na wyjazdy w celu wizytacji monasterów, opłacenie służby towarzyszącej w podróżach, zwłaszcza woźniców i stangretów.

Dla urzędników prowincji oraz zakonników pełniących funkcje przełożonych monasterów, profesorów, misjonarzy czy kaznodziejów wypłacano roczne pensje przeznaczone na ich utrzymanie, tzw. habitowe (*pro vestitu*). I tak na kapitule prowincjalnej w Uniowie w 1776 r. postanowiono, iż prowincjał otrzymywać będzie 500 złp, konsultorzy po 300 złp, sekretarz prowincji 300 złp, zaś notariusz 150 złp. Z kolei superiorzy monasterów wokalnych dostawali 150 złp, a niewokalnych – 100 złp, wikarzy większych monasterów – 90 złp, zaś mniejszych – 60 złp, profesorowie teologii i filozofii, misjonarze i mistrzowie nowicjatu – po 100 złp, kaznodzieje w większych monasterach – 90 złp, zaś mniejszych – 72 złp, profesorowie retoryki – 72 złp, katecheci – 60 złp, emeryci – 80 złp, wszyscy pozostali ojcowie – 54 złp[145].

W latach 70. XVIII w. prowincja koronna uiszczała podatki nałożone na duchowieństwo. W 1772 r. zapłacono *subsidium charitativum* w kwocie 32 674 złp. Władze prowincji apelowały do króla Stanisława Augusta o jego interwencję w sprawie rozdziału podatku przez koadiutora metropolii, skarżąc się na wysokość świadczenia nałożoną na prowincję. Stwierdzały, że zapłacą w tym roku wymaganą kwotę, lecz na przyszłość proszą o jej sprawiedliwy rozdział[146]. W następnym roku nałożono na klasztory bazyliańskie w prowincji polskiej nadzwyczajną kontrybucję w ramach uchwalonego przez sejm *subsidium charitativum*. Na monastery prowincji koronnej przypadła suma 26 946 złp. Kwotę tę rozdysponowano między 78 klasztorów położonych nie tylko w granicach Rzeczypospolitej, ale również w Galicji, pozostającej pod rządami austriackimi. Wysokość opłaty uzależniona była od dochodów rocznych poszczególnych monasterów. Rozpiętość sum była spora, bo wynosiła od 3600 złp do 18 złp. Najwięcej miał zapłacić monaster w Humaniu, co budzić może zdziwienie z racji zniszczeń dokonanych w nim w 1768 r. Następny – monaster w Poczajowie zobowiązany był oddać 2700 złp, zaś kolejne po 1800 złp (Dobromil, Krechów, Ławrów, Lwów św. Onufry, Mielce, Owrucz). Najliczniejsza grupa uiszczała po 90 złp (14 monasterów) i po 180 złp (13 monasterów). Aż 27 monasterów płaciło kwoty poniżej 90 złp (18, 36, 54 i 72 złp)[147].

[145] ЛННБ, f. 3, od. zb. 308, k. 73v–74; BJ, rkps 4502, k. 65v–66.
[146] ЛННБ, f. 3, od. zb. 116, k. 4.
[147] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 163, k. 31–32.

W 1775 r. na sejmie wyznaczono zamiast hiberny stały podatek dla duchowieństwa (*subsidium charitativum*) w kwocie 600 tys. złp, do płacenia którego zobowiązane było duchowieństwo obu obrządków[148]. Po rozdysponowaniu tej sumy na poszczególne instytucje kościelne okazało się, że każdy monaster miał zapłacić tyle, ile podał kominów podczas przeprowadzonej tego roku lustracji, przy czym od każdego komina płacono po 6 złp. Monaster w Satanowie wraz z folwarkiem i jurydyką miał 22 kominy, dlatego miał zapłacić 132 złp. Sumę tę wraz z 11 złp na opłacenie kosztów przesłania pieniędzy do Warszawy wysłano w grudniu 1775 r. do Poczajowa[149]. W 1776 r. klasztory w prowincji koronnej miały zapłacić w ramach podatku 26 212 złp 16 gr. Suma ta została rozdzielona między monastery położone w Rzeczypospolitej *podług liczby kominów i procentów*[150]. Większa kwota obciążająca monastery bazyliańskie (ponad 31 tys. złp na kwotę 90 tys. złp przypadających na duchowieństwo unickie) znalazła się w taryfie z listopada 1776 r. Największe sumy uiszczały monastery znajdujące się w eparchii łuckiej i metropolitalnej kijowskiej. Były to kwoty wynoszące odpowiednio ponad 14 tys. złp i prawie 7 tys. złp[151]. Prowincjał Józef Morgulec w liście okólnym pisanym w Białostoku 30 XII (19 XII) 1777 r. informował przełożonych monasterów w swojej prowincji, że podjął działania związane ze zmniejszeniem podatku *subsidium charitativum*, ale dopóki nie przyniosą efektu, to należy zapłacić wymaganą kwotę w terminie do 25 I (14 I) 1778 r. W 1778 r. prowincja koronna uiszczała opłatę w wysokości 35 784 złp 27 gr, zaś prowincja litewska płaciła jedynie około 9 tys. złp[152]. Według opinii z 1780 r. podatek rozłożony na monastery prowincji koronnej miał wynosić 32 675 złp 21 gr 1 szeląg rocznie[153].

Coroczny podatek uiszczany przez monastery prowincji koronnej powodował ich kłopoty finansowe. Aby zapłacić wymaganą kwotę, klasztory zapożyczały się. Na naradzie w Krechowie w grudniu 1779 r. debatowano nad sposo-

[148] BJ, rkps 4502, k. 59–62. *Instrukcya od Kongressu dana do rewizyi prowentów wszystkich jakiejkolwiek bądź Fundacyi Duchownej względem uczynienia potym rozdziału subsidii charitativi w Koronie co do obojga obrządku dla postanowionych dekanalnych konsystorskich lustratorów w Warszawie 21 IX 1775 r.*

[149] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 2106/II, k. 12v,18, 26v. Według wykazu z 1773 r. monaster w Satanowie uiszczał 216 złp, zaś dziesięć lat później (1783 r.) płacił 588 złp.

[150] ЛННБ, f. 3, od. zb. 116, k. 21; BJ, rkps 4502, k. 58v, 63–63v, 66. W 1776 r. Poczajów miał uiścić 3919 złp, Lubar – 933 złp, Humań – 1506 złp. Podatek nałożono również na monastery prawosławne na terenie Ukrainy, m.in. Motrenin – 183 złp, Czehryń – prawie 49 złp.

[151] BJ, rkps 4502, k. 67; ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 128, k. 68–68v.

[152] BJ, rkps 4502, k. 68–68v, 70–71; BUW, sygn. 132, k. 216v; ІРНБУВ, f. I, nr 1104, k. 33v–34. Według taryfy z grudnia 1777 r. monaster w Poczajowie miał zapłacić 3911 złp, w Krzemieńcu – 222 złp, w Strakłowie – 180 złp, w Owruczu – 3904 złp, zaś w Humaniu – 1702 złp. Podobne sumy uiszczano za 1778 r.

[153] BUW, sygn. 132, k. 263–266v; APL, zespół 95, sygn. 1223, s. 482–485.

bami spłaty długów, bo jak stwierdzono: *roztropność w samem zaciąganiu długów wyciąga wczesnego obmyślenia i zamierzenia sposobów uiszczenia się.* Postanowiono nałożyć na wszystkie monastery w prowincji dodatkowe świadczenie wynoszące 10% od sumy wpłacanej co roku do wspólnej kasy. Wybrane klasztory (Lwów św. Jerzy, Kryłos, Żółkiew, Szarogród, Wicyń, Kamieniec Podolski) zobowiązano do złożenia dwukrotności opłacanej co roku „kontrybucji". Ponadto uchwalono, aby każda *osoba Prowincyi czy Zakonu całego urzędem zaszczycona i samych opatów nie wyjmując* z należnych im z kasy prowincji funduszy *w ciężkim na Zakon razie na ten tylko jeden raz z miłości powszechnego dobra* oddała po 10% z przypadającej im sumy habitowego[154].

5. Władze prowincji wobec hierarchii cerkiewnej i polityki wyznaniowej państwa

Pozycja Zakonu Ruskiego św. Bazylego Wielkiego w Cerkwi unickiej została określona podczas negocjacji dotyczących połączenia Kongregacji Trójcy Świętej i Opieki NMP w jedną instytucję. Na kapitule w Dubnie w 1743 r. dyskutowano o zakresie władzy metropolity unickiego nad zjednoczonym zakonem. Według dekretu Kongregacji Rozkrzewiania Wiary z 1 V 1742 r. wobec zakonu stosować należało rozstrzygnięcia soboru trydenckiego i konstytucje apostolskie obowiązujące zakony rzymskokatolickie. Zatem wprowadzenie egzempcji pozbawiało metropolitę unickiego wpływu na rządzenie zakonem bazyliańskim. Postanowienie to z radością przyjęła prowincja litewska, natomiast koronna, pozostająca pod wpływami metropolity Atanazego Szeptyckiego i innych władyków, chciała zachowania ich jurysdykcji nad zakonem. Podczas kapituły zagrożono jej zerwaniem, jeśli władza metropolity zostanie ograniczona[155].

Pod wpływem tych nastrojów biskup Jerzy Maria Laskaris pozwolił ułożyć tzw. ugodę (*Nexus Ill[ustrissi]mi et Excell[entissi]mi D[omi]ni Athanasij Szeptycki Archiep[isco]pi Metropolitani totius Russiae cum Religione Basiliana utriusque Provinciae perpetuis temporibus observandus sub tempus Capituli Dubnensis Anno 1743 die 7 Junij formatus et roboratus*) między metropolitą i zakonem. Liczyła ona trzynaście punktów, regulujących wzajemne stosunki. Oparta była na porozumieniu z 1686 r. zawartym między Kongregacją Trójcy Świętej i ówczesnym metropolitą Cyprianem Żochowskim. Na mocy tego porozumienia protoarchimandryta po swoim wyborze, w imieniu swoim i całego zakonu, składał na ręce metropolity przysięgę posłuszeństwa Stolicy Apostolskiej i metropolicie oraz zachowania obowiązujących praw, konstytucji i dekre-

[154] BJ, rkps 4502, k. 71–73.

[155] П. Підручний, *Василіянський чин від берестейського з'єднання…*, s. 178.

tów. Metropolita nadawał protoarchimandrycie zarząd nad zakonem. W ważniejszych sprawach protoarchimandryta miał zwracać się do metropolity o radę i pomoc. Generalne kapituły miał zwoływać protoarchimandryta, zasięgnąwszy opinii metropolity. Z kolei przewodniczył im metropolita lub jego delegat. Protoarchimandryta natomiast przewodniczył kapitułom prowincjalnym. Protoarchimandryta i zarząd obu prowincji bazyliańskich mieli prawo głosu w wyznaczeniu metropolity i wskazywaniu jego koadiutora. Z czasem tylko protoarchimandryta brał udział w wyborze metropolity za każdorazowym upoważnieniem od Kongregacji Rozkrzewiania Wiary. Początkowo protoarchimandryta miał prawo wizytowania zakonników przebywających w archimandrii, ale nie samych archimandrytów, którzy podlegali metropolicie. Przepis ten zmieniono w 1756 r., kiedy Benedykt XIV całkowicie podporządkował archimandrytów generałowi zakonu. Protoarchimandryta ze swoimi doradcami przedstawiali metropolicie kandydatów na eparchów i archimandrytów, ten zaś prezentował ich królowi. Od 1753 r. na mocy papieskiej encykliki „Inclytus quidem" protoarchimandryta i generalni konsultorzy mogli przedstawiać swego kandydata, a kolatorzy wybierali tego albo kogoś zupełnie innego. Metropolita miał dopilnować alternaty przy wyborze protoarchimandryty. W przypadku śmierci protoarchimandryty zakonem zarządzał pierwszy konsultor jako wikariusz generalny. Miał on w porozumieniu z metropolitą zwołać kapitułę generalną. Zakon zobowiązywał się dostarczać metropolicie i eparchom teologów, spowiedników i innych pomocników w zarządzaniu diecezjami. Jeżeli protoarchimandryta nie zachowywałby praw i konstytucji zakonnych, metropolita miał go upomnieć, a jeśliby to nie poskutkowało, zwołać kapitułę generalną, która usunie go z zajmowanego stanowiska. Zakonnicy mogli zwracać się do metropolity ze słusznymi skargami na swego generała. Metropolita mógł też zwolnić ich od nałożonych kar[156]. Z ugody zawartej na kapitule w Dubnie byli niezadowoleni zakonnicy prowincji litewskiej. Chcieli jej unieważnienia, o czym pisał metropolita Szeptycki do protoarchimandryty Mihuniewicza w lipcu 1743 r., apelując, aby on jako *caput Religionis* powstrzymał ich działania[157]. Sytuacja ta zwiastowała nadchodzące konflikty. Wyjęcie bazylianów spod jurysdykcji biskupiej i pozbawienie władyków praw udziału w kapitułach generalnych doprowadziło w konsekwencji do rozluźnienia więzi między hierarchami a zakonem i zwrócenia się biskupów ku duchowieństwu diecezjalnemu[158].

[156] ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 107, k. 9v–10v; *Documenta Pontificum Romanorum…*, vol. II, nr 727, s. 134–135; *Epistolae metropolitarum kioviensium…*, nr 48, s. 213–214; П. Підручний, *Василіянський чин від берестейського з'єднання…*, s. 178–179.

[157] *Epistolae metropolitarum kioviensium…*, nr 49, s. 214–215.

[158] D. Wereda, *Bazylianie jako biskupi Cerkwi unickiej w Rzeczypospolitej w XVIII w.* [w:] *Dziedzictwo unii brzeskiej* pod red. R. Dobrowolskiego, M. Zemło, Lublin – Supraśl 2012, s. 38.

W prowincji koronnej bardzo szybko doszło do konfliktu między bazylianami a hierarchią cerkiewną reprezentowaną przez władyków lwowskiego Leona Szeptyckiego i przemyskiego Onufrego Szumlańskiego. Do zatargów dochodziło głównie na tle kwestii materialnych. Wiązały się one z brakiem wyraźnego rozdziału dóbr biskupich i monasterów zlokalizowanych w tychże dobrach[159]. Równie burzliwy i długi konflikt spowodowany był odsunięciem bazylianów od pracy duszpasterskiej przy cerkwiach katedralnych i od stanowisk urzędniczych w eparchiach. Skargi na bazylianów zanoszone do Stolicy Apostolskiej przez duchowieństwo diecezji przemyskiej i lwowskiej spowodowały ogłoszenie 14 VIII 1747 r. przez Benedykta XIV bulli „Quae venerabiles fratres", mocą której należało powierzać urzędy diecezjalne i beneficja parafialne wyłącznie duchownym diecezjalnym[160].

Najdłużej toczył się konflikt między bazylianami a władyką lwowskim Leonem Szeptyckim, prowadzony na kilku polach sądowych. Generalny konsystorz lwowski wystąpił przeciw bazylianom ze skargą do Stolicy Apostolskiej. Od początku lat 50. XVIII w. (1751 r.) rozpoczął się proces przed Trybunałem Nuncjatury Apostolskiej w Warszawie. Oskarżenie obejmowało trzy części, m.in. uzurpowanie sobie urzędów administracyjnych w eparchii, nieprawne kontrolowanie rezydencji władyczych przy katedrach, posiadanie praw parochialnych przez monastery. Manifestację przeciwko bazylianom wniósł 15 I 1770 r. do akt nuncjatury protonotariusz Jan Osławski[161]. Upominano się zwłaszcza o oddanie duchowieństwu diecezjalnemu parochii Narodzenia Pańskiego w Żółkwi, parochii w Semenkach administrowanej przez bazylianów z klasztoru w Barze, parochii przy cerkwi św. Jana w Szarogrodzie oraz usunięcia zakonników z cerkwi uspieńskiej we Lwowie. To ostatnie żądanie stało się przedmiotem oddzielnego sporu, angażującego m.in. króla Augusta III. Ze swej strony bazylianie przedstawili argumenty broniące głównie swoich praw do prowadzenia parochii (*Summarium Documentor[um] Informationis hujusmodi ex Parte PP. Basilianorum porrectae*)[162]. Szanse wygrania procesu przez bazylianów były znikome, zwłaszcza że (jak zauważał Igor Skoczylas) polityka Kurii Rzymskiej wobec Cerkwi unickiej zakładała popieranie wszelkich tendencji modernizujących struktury administracyjne metropolii kijowskiej[163]. Na początku 1769 r. wikariusz prowincji

[159] Ю. Стецик, *Органи самоуправління василіанских монастирів перемишльської єпархії (кінець XVII–XVIII ст.)* [w:] *Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku* pod red. H. Gmiterka, J. Łosowskiego, Kraków 2010, s. 372–373.

[160] B. Lorens, *Uniccy biskupi przemyscy…*, s. 211–212.

[161] І. Скочиляс, *Галицька (Львівська) єпархія…*, s. 643; НМЛ, Рукописи латинські, rkps 142 – Processus causa cleri saecularis cum PP. Basilianis 1773, k. 160–164.

[162] НМЛ, Рукописи латинські, rkps 141 – Liber continet acta Processus…1751–1773, k. 204–312.

[163] І. Скочиляс, *Галицька (Львівська) єпархія…*, s. 644.

koronnej Innocenty Matkowski wysłał do Warszawy Samuela Jedlińskiego w sprawie złożenia w Nuncjaturze Apostolskiej skargi na postępowanie eparchy Szeptyckiego[164]. Po długoletnich procesach 9 XII 1769 r. Trybunał Nuncjatury, powołując się na ustawy soboru trydenckiego i synodu zamojskiego, potrzeby wiernych i prawa fundacyjne kryłosów – kapituł, wydał dekret o „okupacji" przez zakonników katedr, przekazaniu duchowieństwu diecezjalnemu jurysdykcji nad cerkwiami katedralnymi w eparchii lwowskiej oraz odsunięciu bazylianów od duszpasterstwa w cerkwiach w Żółkwi i Szarogrodzie[165]. Celem eparchy Szeptyckiego było, po odsunięciu bazylianów, ustanowienie kryłosów na wzór kapituł łacińskich przy cerkwiach katedralnych, co wprowadził w 1771 r. Owa kapituła, jak zaznaczał W. Chotkowski, istniała tylko na papierze, nie została bowiem zatwierdzona przez Stolicę Apostolską[166].

W latach 70. XVIII w. w konflikt bazylianów prowincji koronnej z eparchą Szeptyckim zaangażowały się władze austriackie, bowiem obie strony zwróciły się do cesarzowej Marii Teresy o rozstrzygnięcie sporu. Zgodnie z radą gubernatora Andreasa Hadika von Futak powołano sąd (*iudicium delegatum mixtum*) złożony z członków duchownych i świeckich[167]. Dla tegoż sądu 27 III 1775 r. urzędnicy kryłosu lwowskiego: Antoni Lewiński, Grzegorz Dunikiewicz i Jan Żukowski przedstawili 97-punktowy memoriał skierowany przeciw bazylianom[168]. 29 III 1775 r. bazylianie odpowiedzieli własnym memoriałem, odpierającym zarzuty biskupa Szeptyckiego i duchowieństwa diecezjalnego, podpisanym przez Antyma Ligęziewicza, superiora monasteru świętojurskiego we Lwowie. Dołączyli do niego również sumariusz dokumentów, które poświadczały ich prawa, oraz powoływali się na konstytucje sejmowe i prawo państwowe[169]. W sporze z władyką Szeptyckim bazylianie pozyskali możnego protektora w osobie arcybiskupa lwowskiego obrządku łacińskiego Wacława Hieronima Sierakowskiego[170]. Na ich prośbę w czerwcu 1775 r. abp Sierakowski wystąpił z memoriałem do tronu w Wiedniu w sprawie utworzenia przez bpa Leona Szeptyckiego kapituł ruskich we Lwowie i w Haliczu. Hierarcha brał w nim w obro-

[164] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 2086/II, k. 19–20v.

[165] НМЛ, Рукописи латинські, rkps 142, k. 92–95.

[166] W. Chotkowski, *Historya polityczna Kościoła…*, t. 2, s. 435–436, 449, 452–453.

[167] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 152 – Materiały dotyczące sporów majątkowych między bazyliańskim protoihumenatem i metropolitalną kapitułą unicką i konsystorzem we Lwowie 1755–1792, k. 4–30; W. Chotkowski, *Historya polityczna Kościoła…*, t. 2, s. 438.

[168] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 23 – Proces...1775, k. 1–24.

[169] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 7 – Libellus Replicationis...1775, k. 1–54v.

[170] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1204, k. 32v. Sierakowski wstawiał się w 1773 r. za bazylianami do nuncjusza Garampiego, który w odpowiedzi pisał: *Szacuję i serdecznie kocham Zakon Bazyliański dla dobra, które czyni w ludziach swego obrządku dla pożytków już dotychczas pokazanych, i których się jeszcze spodziewać na potym można.*

nę bazylianów i występował przeciw tworzeniu kapituł. Pisał: *wszyscy biskupi ruscy wybierani z zakonu św. Bazylego przybierali sobie do pomocy także najczęściej Bazylianów i żadnych nie potrzebowali kapituł.* […] *Dopiero w roku 1771, korzystając z domowych zaburzeń i nie pytając się ani Stolicy Rzymskiej ani rządu, wydał Leon Szeptycki edykt, że urządzą się kapituły przy katedralnych jego cerkwiach we Lwowie, w Haliczu i w Kamieńcu*. Dalej Sierakowski wspominał o sprzeciwie wobec tego kroku episkopatu łacińskiego, który występował do króla Stanisława Augusta i Kongregacji Rozkrzewiania Wiary o interwencję w tej sprawie. 5 XII 1772 r. Kongregacja powiadomiła Szeptyckiego o nakazie papieża Klemensa XIV powstrzymania się od wprowadzania „nowości". Sierakowski wskazywał, aby Szeptycki *założył seminaryum, jakiego dotąd nie ma, niechby pomyślał o misyach tak niezbędnie potrzebnych. Cóż mu przyjdzie z prałatów i kanoników, kiedy mu zbywa na dobrych plebanach?* – pytał. Na koniec wstawiał się za bazylianami, których uważał za główną podporę w utrzymaniu unii z Rzymem. Stwierdził: *Ja sam rządząc trzema dyecezyami przekonałem się, że tam tylko dobry był duch u Rusinów, gdzie ich biskupi używali Bazylianów jako swych oficjałów, audytorów i wizytatorów dyecezyi. Że przeciwnie upadała karność i gorliwość, gdy posługiwali się świeckimi swymi księżmi*[171]. Wsparcie dla bazylianów udzielone przez abpa Sierakowskiego zostało ocenione przez nich bardzo wysoko[172].

Jednak zakonnicy przegrali proces we Lwowie, bowiem sąd mieszany 27 IV 1777 r. wydał wyrok korzystny dla biskupa i duchowieństwa diecezjalnego. Szeptyckiemu przyznano cerkiew św. Jerzego ze wszystkimi dochodami i nieruchomościami, ale zakon odwołał się od tej decyzji do wyższej instancji sądowej w Wiedniu. Proces na nowo miał ruszyć w 1778 r. Wyrok zapadł dopiero 30 XI 1780 r., już po śmierci Szeptyckiego. Potwierdzał on decyzje sądu mieszanego we Lwowie[173]. Do 1780 r. bazylianie pozostawali w monasterze św. Jerzego we Lwowie i ustąpili stamtąd dopiero w 1817 r.

Przedmiotem sporów między zakonem bazyliańskim a metropolitą unickim były także sprawy obsady biskupstw oraz archimandrii. W 1778 r. trwał konflikt między generałem Porfirym Skarbkiem-Ważyńskim a metropolitą Leonem Szeptyckim o nominacje i wejście w posiadanie nowo wskrzeszonych archimandrii (m.in. ławrowskiej). Metropolita oskarżał bazylianów jako *gwałcicieli praw ojczystych*, obwiniając ich o utrudnianie wskazanym osobom objęcia jurysdykcji nad archimandriami oraz samowolne mianowanie przez generała administrato-

[171] M. Dzieduszycki, *Żywot Wacława Hieronima Sierakowskiego arcybiskupa lwowskiego*, Kraków 1868, s. 275–276.

[172] W kronikach monasterskich odnotowano śmierć abpa Sierakowskiego oraz pisano o nim jako o człowieku wielkich zasług dla zakonu. ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1990, k. 21v.

[173] W. Chotkowski, *Historya polityczna Kościoła…*, t. 2, s. 449.

rów wakujących archimandrii wbrew prawu przysługującemu metropolicie. Skargę w tej sprawie metropolita zaniósł do króla i Rady Nieustającej. Bazylianie odpowiedzieli na nią pismem broniącym praw protoarchimandryty[174]. Z kolei Innocenty Matkowski po śmierci w 1778 r. biskupa włodzimierskiego i brzeskiego Antonina Młodowskiego wystąpił z prośbą do Stanisława Augusta o nominację na wakującą godność zakonnika pochodzącego z prowincji koronnej zgodnie z konstytucją kapituły generalnej z Dubna z 1743 r. i dekretem Benedykta XIV „Inter plures". Argumentował swą prośbę również faktem, że z powodu rozbioru w granicach Rzeczypospolitej pozostała tylko unicka diecezja włodzimierska, zaś lwowska i przemyska znajdują się już w Austrii, a eparchia łucka została oddana biskupowi pochodzącemu z prowincji litewskiej. Matkowski zwracał też uwagę, że choć część brzeska eparchii należy do Litwy, to jednak postuluje nominację dla bazylianina z prowincji koronnej. Jednocześnie, wiedząc o planach królewskich osadzenia we Włodzimierzu władyki chełmskiego Ryłły, prosił o nominowanie na stolicę w Chełmie zakonnika z prowincji koronnej[175]. Następcą Młodowskiego został jednak zakonnik z prowincji litewskiej Symeon Młocki, wybrany przez duchowieństwo i szlachtę we wrześniu 1779 r. Podczas kapituły w Torokaniach w 1780 r. królewscy ministrowie skierowali na ręce metropolity Jasona Smogorzewskiego pismo, w którym zwracali uwagę na konieczność zgodności uchwalonych na kapitule konstytucji zakonnych z prawem państwowym i zweryfikowania ich pod tym kątem przed przesłaniem do akceptacji Stolicy Apostolskiej. Wypomnieli również, że zakon sprzeciwiał się w ostatnich latach prawu króla do nominacji opatów, które starano się zwalczać różnymi wybiegami[176].

Władze prowincji koronnej starały się o podkreślenie własnej pozycji przez wywieranie wpływu na politykę wyznaniową Rzeczypospolitej. Pod koniec lat 60. XVIII w. podjęły starania o zabezpieczenie stanu posiadania monasterów i przynależnych im praw na forum sejmików i sejmu Rzeczypospolitej. Prowincjał Onufry Bratkowski w liście pisanym w Zahorowie 17 II 1773 r., a skierowanym do superiorów monasterów w prowincji koronnej prosił: *Mając wieści o tym, że w kwietniu 1773 r. nastąpi sejm walny generalny spodziewam się, iż w tych czasiech podług praw i zwyczaju po powiatach, ziemiach i województwach poprzedzać będą przedsejmowe sejmiki, upraszam więc jak najuniżeniej czcigodnych Patres i z mocy urzędu usilnie zalecam, abyście się ile znajomych, a na zakon łaskawych obywatelów krajowych wielu mający, zwiedziawszy od przyjaciół o czasie i miejscu sejmikowania, znaczniejszych z panów głos na sej-*

[174] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3161 – Rozporządzenia, instrukcje, materiały o działalności prowincji 1754–1935, k. 13–18.

[175] BUW, sygn. 132, k. 214–215, 216–216v.

[176] Tamże, k. 270–271.

mikach zabierających pobliższych wcześniej, odleglejszych choć w sam czas zjazdu, objechać starali się z remonstracją pokornych próśb od zakonu i prowincji, które tu in projekto w krótkich punktach wyrażone przyłączam (na rąk kilka dla oddania mówniejszym czysto i czytelnie przepisać by one kazać), azali tak za łaską Boga, a staraniem WM Panów da laudum obywatelskiego na sejmiku tym formować się mającego i te nasze pokorne prośby przyjęte będą dla zjednania przez posłów na sejmie walnym konstytucją favore Zakonu i prowincji one stwierdzającej, usługi tej dla naszej Matki Prowincyi daj Boże, aby podług żądania uskuteczniona była, Zakon wdzięczny i pamiętny będzie[177].

Ów wspomniany w liście projekt przybrał formę postulatów, które dotyczyły uchwalenia konstytucji sejmowej gwarantującej zachowanie władzy zwierzchniej protoarchimandryty nad wszystkimi unickimi monasterami bazyliańskimi położonymi w granicach Rzeczypospolitej, potwierdzenia wszelkich praw i zapisów finansowych nadanych monasterom w dobrach królewskich i prywatnych, przywrócenia Cerkwi unickiej monasterów i świątyń odebranych w 1772 r. oraz włączonych do prawosławnego biskupstwa perejasławskiego i potwierdzenia ich przynależności ustawą sejmową. Bazylianie koronni wnosili, aby nie tylko prawosławni Rosjanie nie przejmowali ich monasterów, ale również eparcha lwowski wraz z podległym sobie duchowieństwem diecezjalnym nie ważyli się cerkwi monasterskich i należącego do nich uposażenia przejmować pod pretekstem przemianowania ich na katedry biskupie. Chcieli zabronić również wprowadzania kapituł przy cerkwiach monasterskich. Wskazywali, aby władyka lwowski wybrał na świątynie katedralne cerkwie należące do kleru diecezjalnego, np. we Lwowie cerkiew miejską pw. Wniebowzięcia NMP, w Haliczu cerkiew Narodzenia NMP, a w Kamieńcu Podolskim – św. Jana Chrzciciela, zaś *dobra zakonne, które dotąd z pretextu katedr trzymali i używali, za pokazaniem praw od zakonu zadość czyniąc woli fundatorów, zakonom i monasterom poddają*[178].

Kolejną sprawą podniesioną przez bazylianów było prawo królewskie do rozdawnictwa dostojeństw cerkiewnych. Postulowano wprowadzenie konstytucji gwarantującej, aby godności w Kościele unickim, czyli metropolia, arcybiskupstwa, biskupstwa, opactwa, nadawane były tylko zakonnikom szlacheckiego pochodzenia, *dobrze zasłużonym*, rekomendowanym tym, którzy posiadają prawa patronatu, z zachowaniem zasady przynależności terytorialnej, a więc zakonnikom prowincji Trójcy Świętej – godności na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego, zaś profesom prowincji Opieki NMP – na terenie Korony. Proponowano, aby kandydatów na archimandrytów i ich koadiutorów rekomendował kolatorom protoarchimandryta ze swoją radą, *jako ten któren z prawa Zakonu*

[177] ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 145.
[178] Tamże, k. 145–145v.

i rozrządzenia Stolicy Apostolskiej zwierzchność nad opatami mając, onych instalować, wizytować, regulować i poprawiać […] *obowiązany jest.* Z kolei metropolita miałby rekomendować kandydatów na arcybiskupów, biskupów i ich koadiutorów *z opatów lub z innych dobrze w zakonie zasłużonych mnichów, których z talentów, życia pobożności i z urodzenia do takowej godności najzdolniejszych upatrzy i wybierze.* Zjazd wybierający metropolitę miał zwoływać egzarcha Rusi, zaś elekcję koadiutora metropolity ogłaszał metropolita. Na urzędy diecezjalne wyboru dokonywać mieli sami biskupi spośród *zasłużeńszych i zdolniejszych* duchownych diecezjalnych[179]. Kolejnym postulatem, o uchwalenie którego należało podjąć starania, było uchylenie wobec bazylianów (jako jedynego zakonu w Kościele unickim) przepisów narzuconych przyjętymi przez sejm w 1768 r. konstytucjami zatytułowanymi: „Opactwa" (fol. 263), „Obranie stanu" (fol. 264), „Opatrzenie arcybiskupstwa ormiańskiego" (fol. 265), „Odnowienie i ocalenie prawa kollacyi archimandrii Ritus Graeci Uniti" (fol. 266) oraz konstytucji o „nieoddaleniu dóbr ziemskich od stanu świeckiego" (fol. 390)[180]. W sprawie uchwalenia konstytucji dotyczących archimandrii bazylianie weszli w spór z metropolitą, który oskarżał ich o uzurpowanie sobie praw jemu należnych. W „Zażaleniu Metropolity całej Rusi do Króla Jegomości" znalazły się słowa: *Zakon Bazyliański przyzwyczajony deptać zuchwale jura Majestatica, odważył się wyrażonej konstytucji sprzeciwić się*[181].

Podczas sejmu ekstraordynaryjnego rozpoczętego w Warszawie 19 IV 1773 r. nad sprawami prowincji mieli czuwać prokurator warszawski Jozafat Janczycki i superior wznoszonego monasteru ujazdowskiego Metrofan Komarkiewicz. Mieli oni za zadanie promować interesy prowincji i szukać wśród znaczących osób poparcia dla przygotowanego projektu. Otrzymali zalecenie, *aby upraszać generalnej konstytucji sejmu, abyśmy przy wszystkich tych klasztorach, ubezpieczeni byli, które in possesio bądź od kogo ufundowane mamy.* […] *Zaś żeby każdego klasztoru osobno prawa produkować i osobną na każdy klasztor konstytucją wyrabiać to zdaje mi się bardziej by interes żądania naszego zatrudniło. Jeżeliby jednak łaska JJ. WW. Protektorów naszych na sejmie nastąpiła, żeby wszystkie nominatim naszej prowincyi klasztory z swojemi, jakowe mają prawa w konstytucję one stwierdzającą wciągnąć raczyli, tedy tego stwierdzenia najpryncypialniej potrzebują klasztory obligowane do uczenia szkół świeckich i zakonnych, obligowane do odprawowania missyi, ludowi chrześcijańskiemu katolickiemu dla objaśniania ich w obowiązkach wiary, dla utrzymania ich w jedności świętej z Kościołem rzymskim, klasztory z funduszów lub zleceniem*

[179] Tamże, k. 145v–146.

[180] Tamże, k. 146–146v.

[181] *Дополненія ко сводной Галицко-Русской Литописи съ 1700 по 1772 годъ*, составиль А.С. Петрушевич, ч. I, Львов 1896, s. 367–368.

biskupów utrzymujące curam animarum, klasztory w Ukrainie po erekcyi prowincyi do jedności S. przyłączone[182]. Działania podjęte przez bazylianów okazały się częściowo skuteczne, bowiem w 1775 r. przyjęto konstytucję zatytułowaną „Potwierdzenie i ubezpieczenie praw OO. Bazylianom Kongregacyi Ruskiej, z Kościołem Świętym Rzymskim zjednoczonej". Kładła ona nacisk na zatwierdzenie praw i fundacji nadanych zakonowi bazyliańskiemu w przeszłości[183].

Bazylianów i hierarchię cerkiewną łączył związek, utrwalony postanowieniem synodu zamojskiego w 1720 r., polegający na tym, że biskupem unickim mógł zostać tylko zakonnik. Naturalna więź została osłabiona, gdy Zakon Ruski św. Bazylego Wielkiego został na mocy egzempcji wyjęty spod władzy unickich biskupów ordynariuszy. Od tej pory rozpoczęła się swoista rywalizacja w obrębie Cerkwi unickiej między bazylianami a władykami. Oparcie się tych ostatnich na duchowieństwie diecezjalnym bazylianie potraktowali jako sprzeniewierzenie się własnej tożsamości. Wobec polityki wyznaniowej państwa prowincja koronna występowała wspólnie z prowincją litewską, proponując projekty konstytucji, dla których należało wcześniej pozyskać poparcie szerokiego grona szlachty. Podejmowana inicjatywa ustawodawcza ograniczała się do obrony praw i stanu posiadania, zagwarantowania istniejących fundacji, ewentualnie przeciwdziałania skutkom ustaw wymierzonych w instytucje zakonne.

[182] ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 147–148; f. 3, od. zb. 116, k. 26–27.
[183] *Volumina legum*, t. VIII, s. 159.

ROZDZIAŁ III

Zakonnicy prowincji koronnej

1. Liczebność

Według danych zawartych w ankiecie sporządzonej na wniosek nuncjusza Giuseppe Garampiego na początku lat 70. XVIII w., bazylianie plasowali się na piątym miejscu w Rzeczypospolitej pod względem liczby zakonników. W obu prowincjach litewskiej i koronnej oraz archimandrii supraskiej żyło wówczas 1258 zakonników. Pod tym względem bazylianów wyprzedzali w Rzeczypospolitej jedynie jezuici (2362 zakonników), bernardyni (2359), dominikanie (2092) oraz reformaci (1341). Bezpośrednio za bazylianami sytuowali się franciszkanie, których, według danych z ankiety Garampiego, było niewiele mniej, bo 1254. Liczba profesów w pozostałych 22 zakonach i zgromadzeniach męskich nie przekraczała 1000 osób[1]. Z ogólnej liczby 1258 bazylianów, według danych ankiety Garampiego, w prowincji koronnej było 613 zakonników rozmieszczonych w 72 domach zakonnych[2].

Dane statystyczne dotyczące liczby zakonników zawierały katalogi prowincji Opieki NMP, wydawane głównie w latach 70. XVIII w. Stan osobowy prowincji na początku jej funkcjonowania oddawał katalog monasterów z 1754 r. Wcześniejsze wykazy były jedynie wycinkowe i nie obejmowały wszystkich monasterów położonych w granicach prowincji. Mogą jednak stanowić materiał porównawczy oraz służyć ukazaniu liczby osób przebywających w klasztorach bazyliańskich.

Dla działalności Kongregacji Opieki NMP w latach 1739–1743, a więc niezłączonej jeszcze w jeden zakon z litewską Kongregacją Trójcy Świętej, cennym źródłem informacji o składzie osobowym monasterów była księga zawierająca spisy zakonników przebywających w monasterach bazyliańskich obejmująca lata 1739 i 1740[3]. Tylko dane osobowe jednego monasteru (w Zahajcach Małych) pochodziły z 1737 r. W rękopisie tym zawarto skład osobowy blisko poło-

[1] A. Chruszczewski, *Zakony i prowincje zakonne w 1772 roku* [w:] *Zakony męskie w Polsce w 1772 roku* pod red. L. Bieńkowskiego, J. Kłoczowskiego, Z. Sułowskiego, Lublin 1972, s. 36.

[2] Tamże, s. 39, 46.

[3] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1194, k. 2–37v.

wy domów zakonnych funkcjonujących w tym czasie i wchodzących w skład Kongregacji Opieki NMP.

Tabela 11

Liczba zakonników w monasterach Kongregacji Opieki NMP w latach 1739 i 1740 (wykaz niepełny)

Lp.	Monaster	Liczba zakonników	Ojcowie	Bracia
1	*2*	*3*	*4*	*5*
1	Białostok	9	6	3
2	Biesiady	12	11	1
3	Brzuchowica	2	2	–
4	Czetwertnia	3	2	1
5	Dereżyce	4	3	1
6	Dobromil	33	21	12
7	Domaszów	4	–	4
8	Dorohów	3	2	1
9	Hoszów	5	4	1
10	Krasnopuszcza	13	11	2
11	Krechów	37	22	13 + 2 nowicjuszy
12	Krzemieniec	4	3	1
13	Kryłos Wniebowzięcie NMP (katedra)	6	5	1
14	Kryłos św. Eliasz	4	2	2
15	Krzywiec (Rohatyń)	3	2	1
16	Lisznia	6	5	1
17	Lwów św. Jan Ew.	3	3	–
18	Lwów św. Jerzy	11	10	1
19	Lwów św. Onufry	3	3	–
20	Ławrów	32	20	9 + 3 nowicjuszy
21	Łuck św. Krzyż (bracka)	7	5	2
22	Łuck św. Jan Ew. (katedralna)	7	4	3
23	Łuck (przy biskupie)	3	3	–
24	Mielce	12	7	5
25	Milcza Mała	8	5	3
26	Ohladów	4	3	1
27	Pacyków	4	4	–
28	Poczajów	29	10	9 + 10 nowicjuszy
29	Podhorce	12	9	3
30	Sokulec	3	2	1
31	Stryj	2	2	–
32	Swaryczów	2	2	–
33	Szczepłoty	11	1	10
34	Tumin	6	5	1

1	*2*	*3*	*4*	*5*
35	Ulucz	3	3	–
36	Uniów	8	5	3
37	Wicyń	10	7	3
38	Zadarów	4	4	–
39	Zahajce Małe (za 1737 r.)	6	5	1
40	Złoczów	3	2	1
41	Żółkiew	3	3	–
	Suma	**344**	**228**	**101 + 15**

Źródło: ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1194, k. 2–37v.

Dane te sugerują, że liczba zakonników w tym okresie przekraczała 600. Zwracało uwagę nierównomierne rozmieszczenie osób w monasterach. Tylko w kilku klasztorach przebywało ponad 12 zakonników. Zdecydowanie dominowały małe placówki, liczące po kilku profesów.

O stanie liczbowym prowincji koronnej po zjednoczeniu zakonu bazyliańskiego świadczyły dane dotyczące składu osobowego niektórych klasztorów z 1749 i 1750 r. Statystyki te zawarte są w tabeli nr 12.

Tabela 12

Liczba zakonników w monasterach bazyliańskich prowincji koronnej w 1749 i 1750 r. (wykaz niepełny)

Lp.	**Monaster**	**Liczba zakonników**	**Ojcowie**	**Bracia**
1	*2*	*3*	*4*	*5*
1	Biesiady	7	6	1
2	Bołochów	2	1	1
3	Bołożynów	2	1	1
4	Czernilawa	7	5	2
5	Derewlany (Wolica)	5	2	3
6	Dobromil	19	8	11
7	Dorohów	2	2	–
8	Horodyszcze na Wołyniu	2	1	1
9	Horodyszcze nad Bugiem	3	3	–
10	Horpin	3	3	–
11	Hoszów	4	4	–
12	Jazienica	5	4	0 + 1 nowicjusz
13	Krasnohórka	4	4	–
14	Krechów	25	16	3 + 6 nowicjuszy
15	Kryłos św. Eliasz	2	2	–
16	Kryłos katedra	6	4	2
17	Krzemieniec	4	4	–
18	Lewkowicze	3	3	–
19	Litwinów	2	2	–
20	Lwów św. Jan Ew.	3	3	–

1	*2*	*3*	*4*	*5*
21	Lwów św. Onufry	3	3	–
22	Lwów św. Jerzy	21	10	11
23	Lwów Wniebowzięcie NMP	4	4	–
24	Niskienicze	5	4	1
25	Ohladów	3	3	–
26	Pacyków	3	3	–
27	Pitrycz	3	1	2
28	Podgrodzie	4	4	–
29	Podhorce	9	7	2
30	Podhorodyszcze	4	4	–
31	Pohonia	5	4	1
32	Sokół	2	2	–
33	Stojanów	5	3	2
34	Stożek	5	3	2
35	Strakłów	2	2	–
36	Swaryczów	2	2	–
37	Szczepłoty i Poruby	13	10	3
38	Święty Spas	8	7	1
39	Topolnica	2	2	–
40	Wołświn	4	3	1
41	Zadarów	4	3	1
42	Zagwoździ	2	2	–
43	Zawałów	5	5	–
44	Zimno	6	3	3
	Suma	**234**	**172**	**55 + 7**

Źródło: APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 2, k. 47– 64v.

Cząstkowe dane uwzględniające głównie liczbę zakonników w mniejszych ośrodkach monastycznych prowincji koronnej pozwalają stwierdzić, że pod koniec lat 40. XVIII w. stan ilościowy musiał oscylować wokół liczby 600 profesów.

Z kolei materiał statystyczny uwzględniony w tabeli nr 13 oparty został na danych całościowych zawartych w sprawozdaniach oraz katalogach monasterów i zakonników prowincji koronnej.

Liczebność zakonników w poszczególnych klasztorach uzależniona była od warunków bytowych. W związku z likwidacją małych domów i przenoszeniem zakonników do większych kontrolowano, aby zakon nie pozwalał na składanie profesji zbyt dużej liczbie chętnych, co utrudniłoby ich rozmieszczenie w poszczególnych monasterach. Zgodnie z dekretem Stolicy Apostolskiej z 1754 r. corocznie do profesji można było dopuszczać tylko piętnastu nowicjuszy, dobrze przygotowanych do życia zakonnego i zdolnych do podjęcia studiów teologicznych[4].

[4] *Litterae S.C. de Propaganda Fide…*, vol. IV, nr 1919, s. 295–296; М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 45.

Tabela 13

Liczba ojców i braci w prowincji koronnej w II połowie XVIII w.

Rok	Liczba monasterów	Liczba zakonników	Ojcowie	Bracia	Średnia zakonników na monaster
1748	98	627	–	–	6,40
1754	87	644	490	154	7,40
1773	75	609	458	151	8,12
1774	72	613	466	147	8,51
1775/1776	70	624	464	160	8,91
1776/1777	70	618	459	159	8,83
1778/1779	69	653	463	190	9,46
1780	69	650	–	–	9,42

Źródło: *Litterae basilianorum…*, vol. II, nr 278, s. 137–151; *Cathalogus Monasteriorum et Personarum Provinciae Protectionis B.V. Mariae Ordinis S. Basilii Magni Anni 1754* [w:] M.M. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 103–124; *Catalogus Monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1773 a Mense Septembri, ad Septembrem 1774 Anni, passim*; *Tabella Monasteriorum* […] *die 15 Januarii vs. 1774 Anno* [w:] M.M. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 127–142; *Catalogus monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1775 in Anno 1776, passim*; *Catalogus monasteriorum Ordinis S. Basilii Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1776 in Annum 1777* [w:] M.M. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 155–175; *Catalogus Professorum Ordinis S.B. Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1778 in Annum 1779, passim*; M.M. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 177–178.

Na liczbę zakonników bazyliańskich w prowincji koronnej wpływ miały wydarzenia polityczne rozgrywające się na terenie ziem ukrainnych. W 1768 r. w wyniku działań hajdamaczyzny zginęło dziesięciu zakonników z klasztorów w Humaniu, Bohusławiu i Mańkówce. Byli to: w Humaniu – rektor Herakliusz Kostecki, wicerektor Jan Lewicki, zakrystianin Liberiusz Oczawski, brat Metody Majowski; w Białołówce – misjonarz Eliasz Magierewicz (zabity w Humaniu), w Bohusławiu – Sykstus Hordziejowski, Benedykt Maksiewicz, Sadok Malinowski, Jonasz Kozłowski, w Mańkówce – spowiednik i paroch Hipolit Zawadzki[5].

Ogromny wpływ na liczebność bazylianów w prowincji koronnej miała zaraza, która od lipca 1770 r. do początku następnego roku spustoszyła ziemie Podola i województwa ruskiego. Największe straty poniósł monaster w Krechowie. Podczas wizytacji w 1771 r. odnotowano, iż *prawie wszyscy zakonnicy wy-*

[5] ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 67v–68. Według źródeł bazyliańskich (Zob. І. Патрило, *Нарис історії Василіян…*, s. 215) zginęło szesnastu zakonników. Męczeńską śmierć Kosteckiego, według historii zapisanej w kronice monasteru w Humaniu, miał przewidzieć znany karmelita Marek Jandołowicz. Do spotkania ojca Marka z Kosteckim miało dojść w Pobereżu w 1767 r. w obecności m.in. Marianny z Zielińskich Pułaskiej, żony przywódcy konfederacji barskiej Józefa Pułaskiego. Zob. BJ, rkps 4502, k. 163v–164.

marli[6], zaś w rejestrze zmarłych bazylianów z obu prowincji wymieniono w Krechowie dziewiętnaście zgonów spowodowanych zarazą[7]. W Satanowie według zapisu w kronice klasztornej zmarło sześciu zakonników, z kolei w rejestrze odnotowano cztery zgony zakonników satanowskich, ale tylko przy jednym nazwisku zapisano uwagę dotyczącą śmierci: *in peste*[8]. Aż siedem ofiar zarazy wymieniano w Krzemieńcu, pięć w Kamieńcu Podolskim, dwie w Żółkwi, cztery w Czortkowie, dwie w Łanowcach[9]. Zatem według rejestru zmarłych zakonników w 1770 r. z powodu zarazy odeszłoby aż czterdzieści osób. Nieco inne dane liczbowe podawał w kronice krystynopolskiej ihumen Sroczyński. Według niego w Krechowie z powodu morowego powietrza zmarło ośmiu zakonników, w Żółkwi – pięciu (zaś dwóch wyjechało z monasteru), w Krzemieńcu – trzech, Kamieńcu Podolskim – dwóch, Czortkowie – dwóch, Malejowcach – jeden, Ławrowie – jeden[10]. Były to zatem 22 osoby, do których należało doliczyć od jednej do sześciu osób zmarłych w Satanowie, których Sroczyński nie uwzględnił. Był to poważny ubytek profesów prowincji koronnej.

Na zmniejszenie liczby zakonników wpływ mogły mieć ograniczenia w składaniu profesji, którą pod wpływem oświeceniowych tendencji uwarunkowano ukończeniem przez mężczyzn 24. roku życia. W 1768 r. na sejmie ekstraordynaryjnym uchwalono konstytucję zatytułowaną „Obieranie stanu". Zgodnie z nią zakazano składania profesji przed ukończeniem 24 lat w przypadku mężczyzn, a 16 lat – kobiet. Z zasady tej wyjęci zostali jezuici i pijarzy jako zakony prowadzące szkoły. Złamanie tego prawa groziło dotkliwymi karami finansowymi (1000 grzywien) nakładanymi na klasztor[11]. Bazylianie szybko podjęli jednak akcję w celu zniesienia tego ograniczenia w przypadku ich zakonu. Jako argument wysunęli sprawę prowadzenia publicznych szkół dla młodzieży świeckiej, wskazując na *casus* jezuitów i pijarów. Kolejny sejm Rzeczypospolitej obradujący w 1775 r. wziął pod uwagę ten argument i konstytucją sejmową określił, że *nowicjusze bazyliańscy równo z nowicjuszami pijarskimi considerari mają*[12]. Również na ziemiach zabranych przez Austrię zaczął obowiązywać dekret nadworny cesarzowej Marii Teresy z 3 IX 1774 r. zakazujący składania

[6] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2029 – Historyczna wiadomość i inwentarzowy opis monasteru w Krechowie 1772, k. 34.

[7] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 279 – Chronologiczny wykaz zmarłych bazylianów 1743–1784, k. 1–74v.

[8] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 2106/II, k. 5–5v; ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 279, k. 1–74v.

[9] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 279, k. 1–74v.

[10] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 54–55; *Литопись монастыря ОО. Василіанъ въ Кристинополи одъ его основаня 1763 до 1890 р.*, улож. В. Чернецкій, Львовъ 1893, s. 16–17.

[11] *Volumina legum*, t. VII, s. 347. Konstytucja ta ostatecznie nie weszła w życie ze względu na brak porozumienia w tej kwestii ze Stolicą Apostolską.

[12] ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 145–146v; *Volumina legum*, t. VIII, s. 159.

ślubów zakonnych przed ukończeniem 24. roku życia. Za łamanie prawa i dopuszczanie nowicjuszy do składania profesji w młodszym wieku groziły wysokie kary finansowe. Prowincjał Onufry Bratkowski nakazał przestrzegać tego przepisu[13]. Sądząc po zaprezentowanych danych statystycznych, podwyższenie wieku umożliwiającego składanie ślubów zakonnych nie wstrząsnęło życiem zakonnym. Bardziej zgubna w skutkach okazała się dla bazylianów w Galicji polityka religijna cesarza Józefa II. Na mocy dekretu z 20 V 1781 r. ustalono „numerus fixus" dla każdego klasztoru. Kolejnym zarządzeniem z 8 VIII 1781 r. zabroniono przyjmowania kandydatów do zakonu ponad ustalony limit. Dekrety z lat 1782–1788 stawiały tak wygórowane wymagania co do wieku i wykształcenia kandydatów do zakonu, że praktycznie zamykały możliwość wstąpienia do klasztorów, skazując je tym samym na naturalne zamieranie[14].

2. Wyznanie, narodowość i pochodzenie społeczne

Do zakonu bazyliańskiego w XVIII w. wstępowali głównie unici, ale również przyjmowano katolików obrządku łacińskiego. Dzięki pozwoleniu papieża Pawła V z 1613 r. łacinnicy wstępowali do zakonu bez konieczności uzyskania każdorazowej dyspensy na zmianę obrządku, co ułatwiało ich przenikanie w szeregi bazylianów, a jednocześnie utrudniało ocenę skali zjawiska ze względu na brak odnotowania tego faktu w źródłach[15]. Proces przyjmowania profesji zakonnej przez łacinników był widoczny zwłaszcza w przypadku kandydatów z rodzin szlacheckich, którzy w ten sposób liczyli na karierę w stanie duchownym[16]. Nie

[13] ЛННБ, f. 3, od. zb. 433 – Księga profesji klasztoru w Dobromilu 1771–1877, k. 6; S. Nabywaniec, *Diecezja przemyska greckokatolicka w latach 1772–1795*, „Premislia Christiana" 1992/93, t. V, s. 233; P.P. Gach, *Struktury i działalność duszpasterska zakonów…*, s. 163.

[14] W. Chotkowski, *Dzieje klasztorów i monasterów galicyjskich w czasach rozbiorowych,* część I: *Zakony doszczętnie zniesione*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie" 1916, nr 6, s. 28–29; S. Nabywaniec, *Recepcja reform kościelnych cesarza Józefa II w greckokatolickiej diecezji przemyskiej* [w:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 3 pod red. S. Stępnia, Przemyśl 1996, s. 123; P.P. Gach, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773–1914*, Lublin 1984, s. 29. Dopiero w 1793 r. pozwolono na otwarcie nowicjatu bazyliańskiego w Dobromilu. T. Śliwa, *Kościół greckokatolicki w zaborze austriackim (1772–1815)* [w:] *Historia Kościoła w Polsce* pod red. B. Kumora, Z. Obertyńskiego, t. II, cz. 1, Poznań – Warszawa 1979, s. 297.

[15] M. Szegda, *Bazylianie* [w:] EK, t. II, Lublin 1985, kol. 140.

[16] Świadomą decyzję o zmianie obrządku, podyktowaną możliwością objęcia godności biskupiej, podjął eparcha lwowski Leon Szeptycki, który dopiero po studiach rzymskich wstąpił do zakonu bazyliańskiego. Zob. D. Wereda, *„Bo honor twój biskupi zaszczytem jest Prześwietnej Familii Szeptyckich". Inicjatywy biskupów Cerkwi unickiej z rodziny Szeptyckich podnoszące prestiż rodu w XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne" 2012, R. LX, z. 2, s. 25.

było to jednak w II połowie XVIII w. zjawisko powszechne, gdyż w biogramach zakonników tylko kilku określono jako *riti latini*. Byli to: Augustyn Komorowski, Florian Galiński, Florian Jackowski, Kornel Kamiński, Benedykt Ostrowski, Tymoteusz Wolner[17]. Wśród nowicjuszy wpisanych w latach 1771–1780 do księgi przyjęć nowicjatu w Dobromilu na dziewięćdziesięciu kandydatów o określonym wyznaniu znalazło się jedynie siedmiu łacinników. Stanowiło to zaledwie nieco ponad 7% wstępujących[18]. Zakładać można, że podobnie było w przypadku drugiego nowicjatu w prowincji mieszczącego się w Poczajowie.

Narodowość określić można głównie poprzez wyznanie. Do zakonu bazyliańskiego wstępowali przede wszystkim mieszkańcy południowo-wschodnich województw I Rzeczypospolitej, określani najczęściej jako Rusini. Byli także Polacy, Niemcy oraz Węgrzy. Zwłaszcza ci ostatni, zamieszkujący tereny w północnej Słowacji, wstępowali do monasterów prowincji koronnej. W II połowie XVIII w. odnotowano po dwóch przedstawicieli rodziny Bołhów (Bothów) i Fignerów oraz ośmiu innych zakonników urodzonych na terenie Węgier, a także dwóch ze Spisza[19]. Nację niemiecką reprezentował Hilarion Sztaude, urodzony na Pomorzu, zapewne wyznania rzymskokatolickiego. Z kolei na Warmii urodził się Arkadiusz Parzycki[20]. Wśród zakonników prowincji koronnej zdarzył się również neofita Łukasz Nawrocki, pochodzący z terenów Zadniestrza, który wstąpił do monasteru w Uniowie, zaś w 1749 r. przebywał w Zadarowie[21]. Z kolei Bazyli Boskowicz, absolwent rzymskiego Kolegium Rozkrzewiania Wiary i profesor teologii we Lwowie, był Chorwatem, pochodzącym z okolic Zagrzebia[22].

Pochodzenie społeczne zakonników jest trudne do statystycznego przedstawienia. Nie zawsze było ono odnotowywane, a dość często zdarzały się również przypadki zmiany nazwiska zakonników, zwykle polegające na jego uszlachceniu przez dodanie sufiksu -ski lub -cki[23]. Przykładem trudności w identyfikacji pochodzenia profesów bazyliańskich była postać superiora monasteru w War-

[17] ЛННБ, f. 3, od. zb. 435, k. 126; od. zb. 436, k. 184v; od. zb. 614, k. 98, 170v, 171; APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 2, k. 41.

[18] ЛННБ, f. 3, od. zb. 426 – Liber Examinum Admittendorum ad Novitiatum…1771, k. 7–17.

[19] ЛННБ, f. 3, od. zb. 614, k. 25, 45, 47; od. zb. 435, k. 17, 35, 70v, 72, 155v, 194; od. zb. 436, k. 13v, 41v, 131.

[20] ЛННБ, f. 3, od. zb. 614, k. 45v; od. zb. 435, k. 60v.

[21] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 2, k. 52. Charakteryzując go, zanotowano: *ten brat* […] *wszędzie osławia się, że był Żydem i Bazylianem został*.

[22] Tamże, k. 59v. Boskowicz przebywał w monasterze św. Jerzego we Lwowie jako profesor filozofii i teologii, w 1751 r. został prokuratorem generalnym zakonu w Rzymie, zaś w 1759 r. objął biskupstwo Marča w Chorwacji.

[23] Podobny trend można zaobserwować wśród duchowieństwa diecezjalnego. Zob. W. Bobryk, *Osmoza kulturowa duchowieństwa unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku* [w:] *Między Zachodem a Wschodem. Etniczne, kulturowe i religijne pogranicza Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku* pod red. K. Mikulskiego, A. Zielińskiej-Nowickiej, Toruń 2005, s. 199.

szawie-Ujazdowie Metrofana Komarkiewicza, który w historiografii bazyliańskiej uchodził za przedstawiciela bogatej rodziny pochodzącej z Litwy[24]. Tymczasem źródła wskazują na zupełnie inną genealogię zakonnika, którego rodowe nazwisko brzmiało Kaczmarkiewicz, zaś jego ojciec Jan był w połowie XVIII w. cechmistrzem kowalskim w Przemyślu[25].

Przed ustanowieniem prowincji koronnej do monasterów bazyliańskich wstępowali na ogół ludzie wywodzący się ze stanów plebejskich, głównie mieszczaństwa. Synami mieszczan jarosławskich pełniących funkcje rajców miejskich byli Laurenty Czyżewicz i Julian Lotret[26]. Stan mieszczański reprezentował Gerwazy Zawałkiewicz, syn obywatela Wiszni Jana i Eudoksji z Dzięgałów. Po śmierci rodziców w 1764 r. odziedziczył on 3 tys. złp, które zapisał na rzecz monasteru w Bilczu[27]. Wielu zakonników w I połowie XVIII w. wywodziło się z rodzin rzemieślniczych, w których nabyło umiejętności zawodowe, wykorzystywane później głównie w gospodarstwie klasztornym. Szczególnie pożądana była znajomość introligatorstwa oraz zecerstwa ze względu na typografie prowadzone przez bazylianów. Synem znanego drukarza i grawera lwowskiego Jana Filipowicza był Ignacy Filipowicz, który jednak nie kontynuował w zakonie tradycji wyniesionych z domu rodzinnego, ale wykształcony w Kolegium Papieskim w Rzymie, był znanym kaznodzieją oraz znawcą języka greckiego. W drukarni poczajowskiej pracował natomiast syn lwowskiego introligatora Izajasz Lipowicz[28]. Cenionym zegarmistrzem był Antoni Wiszniowski[29]. Wśród zakonników trudniących się rzemiosłem byli szewcy, krawcy, ślusarze, stolarze, cieśle, kucharze. Niektórzy zakonnicy specjalizowali się w rzemiośle artystycznym, zajmując się przede wszystkim malarstwem, ale odnotowano również obecność muzyka – organisty.

W 1741 r., a więc jeszcze przed powstaniem prowincji koronnej, w monasterze w Białostoku spośród trzynastu zakonników jeden był szlachcicem, dwaj synami kapłanów unickich, dwaj mieszczanami, zaś czterej określeni zostali

[24] ЛННБ, f. 3, od. zb. 378, k. 56v; *Шематизмъ провинціи св. Спасителя Чина св. Василія Великого въ Галиціи…*, s. 104.

[25] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1231, k. 119–121v; APP, Parafie greckokatolickie w Przemyślu, sygn. 180, s. 214; APP, Akta miasta Przemyśla, sygn. 527 – Lauda radzieckie 1700–1750 (1777), s. 41–119. O pochodzeniu i działalności Komarkiewicza zob. B. Lorens, *Działalność o. Metrofana Komarkiewicza w Supraślu i Warszawie w drugiej połowie XVIII wieku* (w druku).

[26] APP, Akta miasta Jarosławia, sygn. 7 – Księga sądu wójtowsko-ławniczego miasta Jarosławia 1762–1768, k. 252v, 271. Z siostrami Juliana Lotreta – Heleną i Marianną ożenili się Mikołaj i Dymitr Wierzbieńcowie, przewodzący wspólnocie unickiej w Jarosławiu. Z rodziny Czyżewiczów wywodził się także inny bazylianin – Paizjusz Czyżewicz.

[27] ЦДІА, f. 146, op. 84, sp. 2190 – Raporty, listy, korespondencja i inne dokumenty dotyczące likwidacji męskiego klasztoru bazyliańskiego we wsi Bilcze 1796–1846, k. 68–71.

[28] ЛННБ, f. 3, od. zb. 435, k. 37; APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 2, k. 127.

[29] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 22, k. 52v.

jako *kondycji pospolitej*. Pochodzenie czterech nie zostało zapisane, ale raczej należy przypisać ich do chłopstwa[30].

Do zakonu bazyliańskiego wstępowali księża diecezjalni żyjący w celibacie lub po śmierci żony. W 1754 r. wśród zakonników było jedenastu duchownych diecezjalnych, zaś w 1776 r. czterech. Wśród nich znalazł się Ildefons Zawistowski, urodzony w 1703 r. w Stryju, który przyjął w 1731 r. święcenia kapłańskie w obrządku łacińskim, zaś w 1745 r. wstąpił do monasteru w Poczajowie[31]. Kapłanem rzymskokatolickim był Bazyli Pytkowski, urodzony w 1713 r. i ochrzczony imieniem Walenty. Przyjął on profesję zakonną w Poczajowie w 1758 r.[32] Amfiloch Skorecki przed wstąpieniem do zakonu bazyliańskiego miał być jezuitą[33].

Wśród zakonników prowincji koronnej nie brakowało przedstawicieli rodzin szlacheckich z terenu południowo-wschodniej Rzeczypospolitej. Byli to głównie reprezentanci drobnej szlachty, zamieszkującej zaścianki szlacheckie w ziemi przemyskiej i lwowskiej, np. Bilińscy, Kulczyccy, Lityńscy, Komarniccy, Czajkowscy. Należeli oni co prawda do stanu szlacheckiego, ale rzadko władali częścią wsi z poddanymi. Większość z nich posiadała ziemię na własność, ale bez poddanych, albo nawet poprzez użytkowanie gruntów chłopskich zobowiązana była do świadczeń pańszczyźnianych. Z badań dotyczących drobnej szlachty galicyjskiej przeprowadzonych przez Krzysztofa Ślusarka wynikało, iż na terenie województwa ruskiego w II połowie XVIII w. istniały liczne zaścianki szlacheckie porównywalne do tych na Mazowszu, np. w Bilinie Wielkiej mieszkało kilkuset „urodzonych". Według metryki józefińskiej z 1786 r. spośród 215 gospodarstw funkcjonujących w Bilinie aż 137 należało do szlachty[34]. Dla synów szlachty zagrodowej niewątpliwie drogą do awansu społecznego była kariera duchowna, dlatego wielu przedstawicieli drobnej szlachty obrządku unickiego przechodziło do stanu duchownego.

Niektórzy zakonnicy pochodzili z rodzin o tradycjach wojskowych. Pradziad Gedeona Gulskiego – Gabriel Gulski wsławił się podczas wojen z Turcją, jednak postradał wówczas rodzinny majątek. Przez siedem lat był w niewoli tureckiej, został ranny w bitwie pod Chocimiem w 1673 r., po której został mianowany porucznikiem pancernym, walczył w bitwie wiedeńskiej w 1683 r. Ojciec zakonnika – Andrzej, wcześnie osierocony, wychowywał się w domu zamożnych opiekunów, ale nie zapewniono mu wykształcenia. Z jego kilkorga

[30] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 2, k. 65–66v.

[31] ЛННБ, f. 3, od. zb. 435, k. 73.

[32] ЛННБ, f. 3, od. zb. 614, k. 92v.

[33] BOss., rkps 12890/III – Kostkiewicz (Andrzej Gabriel) Augustyn ks., Addytament niektórych wiadomości z strony obrazu cudownego Niepokalanego Poczęcia Nayświętszey Maryi Panny w ołtarzu wielkim będącego w kościele parafialnym tartakowskim, s. 15.

[34] K. Ślusarek, *Drobna szlachta w Galicji 1772–1848*, Kraków 1994, s. 139–141; tenże, *Bilina Wielka*, Kraków 2010, s. 6–7, 17–18.

dzieci przeżył tylko jeden syn – Gabriel, urodzony w 1720 r., który po edukacji w kolegium jezuickim w Kamieńcu Podolskim i Lwowie wstąpił do nowicjatu bazyliańskiego w Poczajowie[35].

W gronie bazylianów prowincji koronnej zwracał uwagę swym nazwiskiem Klemens Poniatowski, syn cześnika żytomierskiego Antoniego Poniatowskiego herbu Ciołek i Anieli Kopystyńskiej, córki stolnika latyczowskiego Bazylego Kopystyńskiego, urodzony w 1746 r. w Zawadyńcach na Wołyniu, ochrzczony imieniem Kajetan[36]. Nie był jednakże spokrewniony z królem Stanisławem Augustem.

Występowanie wśród bazylianów po kilku lub nawet kilkunastu zakonników noszących to samo nazwisko sugeruje, że byli ze sobą spokrewnieni. Profesję przyjmowali nieraz bracia, jak np. Atanazy i Doroteusz Michalscy, Anastazy i Kasjan Dziedziccy, Ampliat i Onufry Krzyżanowscy. Z kolei np. Ambroży Turzański był siostrzeńcem władyki lwowskiego Leona Szeptyckiego[37].

Wraz z powstaniem zjednoczonego Zakonu Ruskiego św. Bazylego Wielkiego i wdrożeniem wśród bazylianów koronnych reform upodabniających ich do zakonnych wspólnot Kościoła łacińskiego wzrastał prestiż zakonu w społeczeństwie. Liczniej wstępowali do niego przedstawiciele szlachty, dla których zastrzeżone zostały wyższe godności i funkcje w hierarchii zakonnej i cerkiewnej. Sytuację tę obrazował list Joachima Spendowskiego, opata kaniowskiego, tytularnego wikariusza prowincji, pisany w Poczajowie 12 XI 1771 r.: *zawsze było w zakonie więcej niższego stanu ludzi, jako to mieszczan, popowiczów, etc. niżeli szlachty, lubo zawsze w tym zakonie, choć w mniejszej liczbie szlachta była, ponieważ biskupstwa i opactwa ruskie, aby samej szlachcie były konferowane konstytucjami Królestwa jest obwarowane. Za mego wieku osobliwie w tych czasiech liczba ludzi godnego urodzenia w zakonie naszym znacznie się pomnożyła, którzy nie mniej z urodzenia, jako i z przymiotów swoich warci są względów, ale niższej kondycyi i stanu osoby zakonne pierwsze per praepotentiam w obydwóch prowincjach koronnej i litewskiej posiadające urzędy, od lat kilkudziesiąt uczynili wyraźnie spiknienie, aby szlachta w zakonie naszym nie podniosła głowy i żeby przy nich zostawały urzędy. Jakoż teraz prowincyalne rządy przy tych podłego stanu ludziach zostają*[38].

W latach 70. XVIII w. doszło do rywalizacji między zakonnikami pochodzącymi ze stanu szlacheckiego a tymi, którzy wywodzili się z mieszczaństwa czy chłopstwa. Jak pisał Spendowski: *Za zrządzeniem jednak Boskim to się tylko*

[35] ЛННБ, f. 6, od. zb. 158, k. 144–148.

[36] ЛННБ, f. 3, od. zb. 435, k. 121.

[37] ЛННБ, f. 3, od. zb. 614, k. 25, 27, 50v, 52, 118, 150; od. zb. 436, k. 49; D. Wereda, *„Bo honor…”*, s. 34.

[38] ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 112. Spendowski nie wskazał z nazwiska osób, które uważał za niegodne pełnienia funkcji z racji swego pochodzenia.

w czasiech dla zakonników stanu i urodzenia szlacheckiego dobrze stało, że Consultorium moje generalne całe z samej szlachty jest złożone, które im uciężonym ile możności sprawiedliwość czyni, i tych którzy warci są na stopnie przyzwoite ich zasługom według sprawiedliwości kieruje. Lecz to przestrzegając rząd trzymający w obydwóch prowincjach, że szlachta w dalszym czasie wzmocnić się może i IchM. gatunek od trzymania pierwszych rządów odtrącić, inszą przedsięwzięli drogę i sposób pognębienia zakonników urodzenia szlacheckiego. Najprzód tedy przeciw mnie i konsultorom moim podnieśli robotę. Powtóre ukartowali sobie, aby na następną kapitułę ich gatunku i stanu osoba na urząd generalski była obrana, a że to z czasem może być uchilone radząc nawet, aby w przyszłe czasy urzędy prowincjalne przy nich zostawały, umyślili poddać tę kongregację ruską pod rząd generała włoskich Bazylianów w Rzymie[39].

Informacje o przynależności wyznaniowej zakonników pojawiały się w ich biogramach rzadko, ale odnotowanie tego faktu w niektórych przypadkach pozwala stwierdzić, że wiadomość ta była brana pod uwagę przy spisywaniu ich życiorysów. Zatem jeśli ją pominięto, przyjąć można, że dany zakonnik reprezentował obrządek unicki. W literaturze przedmiotu funkcjonuje pogląd o znacznej liczbie bazylianów wywodzących się ze stanu szlacheckiego i wyznania łacińskiego[40]. Opinia ta w odniesieniu do prowincji koronnej w II połowie XVIII w. wydaje się jednak zbyt daleko idąca. Owszem, wśród bazylianów obdarzonych godnościami archimandrytów i pełniących urzędy zakonne byli tylko zakonnicy pochodzenia szlacheckiego, bardzo często urodzeni w rodzinach wyznania rzymskokatolickiego, reprezentujący znane rody. Jednak wśród szeregowych profesów dominowali wywodzący się z drobnej, ubogiej szlachty, mieszczaństwa, stanu duchownego, czy nawet chłopstwa.

3. Formacja intelektualno-moralna

Wśród badaczy dziejów społeczno-religijnych panuje pogląd, że duchowieństwo zakonne było na ogół lepiej wykształcone niż duchowieństwo diecezjalne. Przekonanie to szczególnie trafne było w stosunku do Kościoła unickiego i wyrażane przez ludzi żyjących w II połowie XVIII w.[41] W XVII w. i na początku XVIII w., według Jerzego Flagi, to zakony mnisze wykazały największą aktywność w organizowaniu studiów wewnętrznych. W tendencję tę wpi-

[39] ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 112–114v.

[40] M. Pidłypczak-Majerowicz, *Mentalność duchowieństwa unickiego w Rzeczypospolitej w wiekach XVII i XVIII* [w:] *Studia z dziejów kultury i mentalności czasów nowożytnych* pod red. K. Matwijowskiego, B. Roka, Wrocław 1993, s. 59.

[41] J. Flaga, *Formacja i kształcenie duchowieństwa…*, s. 6.

sywała się również wspólnota unickich bazylianów, której aktywność w kwestii organizowania szkolnictwa zakonnego osiągnęła swoje apogeum w II połowie XVIII w.[42]

Formacja zakonna rozpoczynała się od próbnego okresu pobytu w monasterze, zwanego nowicjatem. Ten czas służył sprawdzeniu autentyczności powołania kandydata oraz rozpoznaniu intencji, którymi kierował się, podejmując decyzję o życiu zakonnym. Miał być okazją do określenia cech charakteru, temperamentu czy skłonności przyszłego zakonnika. Z kolei kandydat przez okres próby w nowicjacie miał poznać reguły i zwyczaje rządzące tą społecznością oraz zapoznać się z prawami i historią zgromadzenia[43].

Nowicjat był stosunkowo nową instytucją w monastycyzmie wschodnim, związaną z reformą dokonaną przez Józefa Welamina Rutskiego. Już na I kapitule zakonnej w 1617 r. podjęto decyzję, *żeby osobne gdzie miejsce było, na którem by bracia zakonu naszego uczyła bracią swoją nauk tych, do których by kto sposobnym był, i które powołaniu naszemu potrzebne są*. Postanowiono również, że nowicjat ma mieścić się w monasterze opatrzonym *dostateczną fundacją*[44]. Doceniając rolę nowicjatu, w XVII-wiecznych konstytucjach zakonnych nazywano go *źródłem i matką naszą*[45].

W monasterach prawosławnych kandydat przechodził wdrożenie do życia mniszego pod kierunkiem i opieką „ojca duchownego", starszego i doświadczonego mnicha. Tę inicjację odbywał w wybranym przez siebie monasterze, do którego wstąpił i w którym po „postrzyżeniu" na mnicha osiadał na stałe[46]. Monastery bazyliańskie położone w granicach eparchii przemyskiej wraz z przyjęciem przez nią unii z Kościołem łacińskim w 1691 r. zostały zobowiązane do prowadzenia instytucji nowicjatu. Stosowny przepis wprowadził synod przemyski w 1693 r. Zgodnie z jego rozporządzeniem zostały wyznaczone trzy monastery: w Dobromilu, Ławrowie i Szczepłotach, w których miano prowadzić formację zakonną i dokonywać obłóczyn. Jeśli kandydaci wstępowali do innych klasztorów, to ich przełożeni powinni odesłać ich do tych wyznaczonych miejsc, aby *życia zakonnego form spróbowali.* Dopiero po okresie spędzonym w nowicjacie i wykazaniu postępów w życiu zakonnym kandydat był odsyłany za zgodą superintendenta, czyli przełożonego nad wszystkimi monasterami w eparchii, z powrotem do monasteru, do którego wstąpił[47]. Celem wprowadzenia nowicjatu było nie tylko lepsze przygotowanie zakonników, ale również wyeliminowanie

[42] Tamże, s. 42–45.
[43] Tamże, s. 161–162.
[44] *Археографическій сборникъ…*, т. XII, s. 14–15.
[45] Tamże, s. 74.
[46] L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła…*, s. 1017.
[47] I. Winnicki, dz. cyt., s. 45–46.

tak charakterystycznego dla XVII w. włóczęgostwa mnichów, pozostających nieraz poza wspólnotą zakonną i trudniących się pozyskiwaniem jałmużny. Jak zauważył Jerzy Stecyk, prawo dokonywania obłóczyn tylko w wyznaczonych miejscach nie było jednak skrupulatnie przestrzegane[48].

Nowicjat przewidziano również w ustawach synodu prowincjalnego zamojskiego z 1720 r. w rozdziale 11., zatytułowanym „O klasztorach i o stanie mniskim". Według zaleceń synodalnych kandydat, który po zakończeniu nowicjatu nie chciał złożyć profesji, miał wrócić do życia świeckiego. Ci zaś, którzy decydowali się na pozostanie w zakonie, powinni przed upływem trzech miesięcy od profesji rozporządzić swym majątkiem, zgodnie z postanowieniem soboru trydenckiego[49]. Przepisy dotyczące wstąpienia do monasteru oraz okresu nowicjatu zawarte były w rozdziałach 2. i 3. „Summariusza reguł Świętego Ojca Naszego Bazylego Wielkiego z reguł obszerniejszych i krótszych, z konstytucji mniskich i nauk Jego zakonnych wkrótce zebranych"[50].

Okres próby był przeznaczony na formację duchową kandydatów. Ukazywano im sens poświęcenia się Bogu oraz wdrażano do stylu życia właściwego zakonowi. Symbolicznym aktem przeobleczenia się w nowego człowieka było przyjęcie nowego imienia, różnego od imienia nadanego na chrzcie[51]. Formacja duchowna dokonywała się przez praktyki religijne i ćwiczenia pokutne przewidziane przez Kościół. Jedną z takich praktyk były rekolekcje odprawiane przed obłóczynami, czyli przywdzianiem stroju zakonnego, czy profesją, czyli złożeniem ślubów zakonnych. Inną praktyką były ćwiczenia duchowe[52].

Jako podręcznik dla nowicjuszy bazyliańskich traktowane było dzieło włoskiego bazylianina, generała zakonu Piotra Mennitiego, zatytułowane „Didatterio Basiliano, overo Istruzzioni per la buona educazione de' novizii, e professi della

[48] Ю. Стецик, *Духовна формація василіанського чернецтва перемишльської єпархії (XVII–XVIII ст.)*, „Дрогобицький Краєзнавчий Збірник" 2008, вип. XI–XII, s. 142–143.

[49] *Synod prowincialny Ruski…*, s. 139.

[50] *Summariusz reguł Świętego Ojca Naszego Bazylego Wielkiego z reguł obszerniejszych i krótszych, z konstytucji mniskich i nauk Jego zakonnych wkrótce zebrany, wydrukowany cum permissu Superiorum*, Poczajów 1751, s. 3–9. Egzemplarz *Summariusza* znajduje się również w Lwowskiej Narodowej Naukowej Bibliotece im. W. Stefanyka w Oddziale Starodruków (ЛННБ, Відділ рідкісної книги). Rękopiśmienne egzemplarze *Summariusza* przeznaczone dla mniszek bazyliańskich z 1743 r. w Bibliotece Czartoryskich, rkps 3704/I, s. 13–16; ЛННБ, f. 3, od. zb. 286 – Summariusz reguł S. Oyca Naszego Bazylego W. z reguł obszernych krótszych, z Konstytucyi Mniskich y nauk iego zakonnych dla mniszek w tym tylko co im samym do zachowania należy wkrótce zebrany y akomodowany A. 1743, k. 1–122.

[51] J. Flaga, *Formacja i kształcenie duchowieństwa…*, s. 161.

[52] Tamże, s. 161–162. Ćwiczenia duchowne odprawiane w czasie rekolekcji zawierał podręcznik opracowany przez Józefa Pietkiewicza w 1680 r. zatytułowany „Exercicya albo Rozmyślania, ktore się w Nowicyacie Bazyliańskim co ćwierć roku po ośmiu dni od Nowiciuszow odprawują". Zob. ЛННБ, f. 3, od. zb. 270, k. 8v–339.

religione di s. Basilio Magno", wydane po raz pierwszy w Rzymie w 1710 r.[53] W języku polskim praca ta została opublikowana w typografii bazyliańskiej w Wilnie w 1764 r.[54] Według ustaleń Marii Pidłypczak-Majerowicz autorem tłumaczenia mógł być Ignacy Kulczyński, bazylianin prowincji litewskiej, autor „Menologium bazyliańskiego", zawierającego żywoty świętych, wydanego także w Wilnie w 1771 r.[55] Dzieło P. Mennitiego znane było bazylianom Kongregacji Trójcy Świętej już wcześniej, przed publikacją z 1764 r. W zbiorze rękopisów bazyliańskich w Lwowskiej Narodowej Naukowej Bibliotece im. W. Stefanyka znajduje się księga rękopiśmienna zatytułowana *Zachowanie bazyliańskie lub nauka dla dobrego wychowania nowiciuszow y professow Zakonu S. Bazylego W. wielce potrzebna wszystkim zakonnikom wydane polskim ięzykiem* […] *przez X. Benedykta Trulewicza Zakonu S[więteg]o Bazylego W[ielkieg]o Consultora i starszego na ten czas żyrowickiego*. O autorze tego przekładu wiadomo, że studiował w Papieskim Kolegium Greckim i był prokuratorem generalnym zakonu w Rzymie (1712–1726). To za jego prokuratorstwa w 1718 r. na ścianie rzymskiej rezydencji bazylianów odkryto wizerunek Matki Bożej Żyrowickiej. Trulewicz brał aktywny udział w koronacji cudownego obrazu Matki Bożej w Żyrowicach w 1730 r. Tłumaczenie pracy Mennitiego zostało dedykowane metropolicie kijowskiemu Atanazemu Szeptyckiemu, koronatorowi ikony żyrowickiej w 1730 r.[56] W dedykacji wspomniano również papieża Benedykta XIII, którego pontyfikat przypadał na lata 1724–1730, zatem rękopis powstał najprawdopodobniej przed 1730 r. Sam autor wskazywał jako cel swej pracy *dobre wychowanie nowiciuszów i professów naszego zakonu bazyliańskiego w cnotach chrześcijańskich i w zachowaniu reguł i konstytucyi*. Oprócz treści zaczerpniętych z dzieła Mennitiego znalazły się w rękopisie odwołania do przywilejów nadanych zakonowi przez królów polskich, fundacji *monasterów naszych roksolańskich* czy postanowień synodu zamojskiego z 1720 r.[57]

[53] http://books.google.pl (dostęp 26.05.2014 r.)

[54] *Szkoła Bazyliańska zamykająca nauki dla dobrego wychowania nowiciuszow i professow Z. S. Bazylego W. przez Imci Xiędza Piotra Mennitego Generała tegoż Zakonu Congregacyi Włoskiey, włoskim językiem wydana, na polski zaś język przetłumaczona przez pewnego Kapłana i Teologa tegoż Zakonu, Kongregacyi Ruskiey, Prowincyi Litewskiey, mieyscami według ustaw w szczególności do teyże Kongregacyi Ruskiey stosujących się dopełniona, wszystkim zakonnym osobom do Doskonałości dążącym wielce użyteczna, do druku podana*, Wilno 1764. Książka ta była często przepisywana ręcznie dla poszczególnych monasterów. Zob. ЛННБ, f. 3, od. zb. 592 – Szkoła Bazyliańska…, k. 1–237. Egzemplarz przepisany w XIX w.

[55] M. Pidłypczak-Majerowicz, *Podręcznik wychowania bazyliańskiej młodzieży zakonnej* [w:] *Studia z dziejów wychowania i kształcenia od średniowiecza do XIX wieku* pod red. J. Gwioździk, P.P. Barczyka, Myślenice 2009, s. 211–212.

[56] ЛННБ, f. 3, od. zb. 299 – Zachowanie bazyliańskie lub nauka dla dobrego wychowania Nowiciuszow i Professow Zakonu S. Bazylego W., k. 1–324v.

[57] Tamże, k. 2–6v.

Rękopis składał się z 32 rozdziałów, których tytuły brzmią podobnie jak te w wydaniu „Szkoły Bazyliańskiej" z 1764 r. Ponadto zawierał informacje o odpustach nadanych przez Klemensa XI, katalog świętych szczególnie czczonych przez zakon oraz krótkie biografie niektórych z nich. Zawartość tomu pozwala na stwierdzenie, że podstawą pracy Trulewicza było dzieło P. Mennitiego. Rękopis pracy Trulewicza w 1758 r. był w posiadaniu biblioteki monasteru Trójcy Świętej w Wilnie[58]. Nasuwa się tutaj pytanie, na ile przekład Trulewicza mógł być pomocny przy wydaniu „Szkoły Bazyliańskiej" w 1764 r. oraz czy nie należy uwzględnić również jego osoby jako autora tłumaczenia.

Czas nowicjatu bazyliańskiego trwał rok i sześć tygodni. W prowincji koronnej przez cały okres 1743–1780 nowicjat funkcjonował w monasterze w Poczajowie, zaś przejściowo w Krechowie i Dobromilu[59]. Zwykle w tym samym czasie działały dwa nowicjaty, chociaż podczas kapituły w Poczajowie w 1755 r. postulowano funkcjonowanie tylko jednego w prowincji[60]. Przez pewien okres, gdy w Dobromilu umieszczono zakonne studium teologii, nie funkcjonował tam nowicjat. Uruchomiono go ponownie w 1771 r.[61] Przy lokalizacji nowicjatu brano pod uwagę możliwości zapewnienia nowicjuszom odpowiednich warunków zakwaterowania. Wymagano posiadania osobnych pomieszczeń, oddzielonych osobną klauzurą od cel pozostałych zakonników. Oprócz izby dla mistrza nowicjatu musiały być pomieszczenia przeznaczone do spania dla nowicjuszy, sala do nauki i spędzania czasu w ciągu dnia, izolatka dla chorych[62]. Kandydat zgłaszający się do nowicjatu powinien przedstawić metrykę chrztu oraz pismo od swego parocha zaświadczające o pochodzeniu z sakramentalnego małżeństwa i nienagannych obyczajach. Wstępujący z zamiarem przyjęcia święceń kapłańskich musiał mieć ukończonych piętnaście lat życia, zaś przyjęty do posług zakonnych jako laik przynajmniej dwadzieścia lat. Zadaniem przełożonych było zorientowanie się, jaki był stan zdrowia kandydata oraz czy posiadał wykształcenie. Brak tego ostatniego nie był formalną przeszkodą w przyjęciu do wspólnoty zakonnej, ale zalecano, aby nie przyjmować tych, którzy *doskonale nie umieją gramatyki, bo Zakon nie mogąc im naznaczyć osobliwego magistra,*

[58] Tamże, k. 10–314.

[59] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 2, k. 61v; *Catalogus monasteriorum et personarum provinciae Protectionis B.V. Mariae Ordinis S. Basilii Magni Anni 1754* [w:] M.M. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 106, 111–112.

[60] ІР НБУВ, f. 231, nr 152 – Rewizja cerkwi unickich i monasterów 1687–1829, k. 203; *Litterae basilianorum…*, vol. II, nr 278, s. 141–142; ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 108, k. 44; M.M. Wojnar, *De capitulis Basilianorum*, s. 35.

[61] ЛІННБ, f. 3, od. zb. 389 – Catalogus Ejiectorum atque sua sponte ex Novitiatu dimissorum…, k. 1.

[62] BCz, rkps 3704/I, s. 15; *Szkoła Bazyliańska zamykająca nauki dla dobrego wychowania…*, s. 20.

miałby wielką niewygodę, i oni by nieukami zostali. Preferowano kandydatów pojętnych i przygotowanych do tego, aby później podjąć studia filozoficzne i teologiczne[63].

Przepisy te zaczęto egzekwować po utworzeniu prowincji koronnej, gdyż do tego czasu umiejętności zakonników bazyliańskich w odniesieniu do czytania i pisania w różnych językach były bardzo skromne. W 1741 r. wśród trzynastu profesów w Białostoku dziesięciu potrafiło dobrze czytać i pisać w języku ruskim, zaś trzech ledwie radziło sobie z czytaniem. Z kolei pięciu z nich czytało i pisało w języku polskim, a tylko dwóch zetknęło się przed wstąpieniem do monasteru z łaciną[64]. Sytuacja ta miała się zmienić w II połowie XVIII w.

Tabela 14

Wiek wstępujących do monasterów bazyliańskich w prowincji koronnej (według stanu zakonników w 1777 r.)

Rok życia	Liczba wejść	Rok życia	Liczba wejść	Rok życia	Liczba wejść	Rok życia	Liczba wejść
13	2	22	37	31	19	40	2
14	3	23	47	32	14	42	2
15	18	24	52	33	16	44	2
16	15	25	31	34	9	45	2
17	26	26	33	35	4	46	2
18	34	27	30	36	6	47	1
19	34	28	21	37	3	54	1
20	45	29	21	38	3	55	1
21	49	30	26	39	6	57	1

Źródło: ЛННБ, f. 3, sp. 435, *passim*; sp. 436, *passim*; sp. 614, *passim*; *Catalogus monasteriorum Ordinis S. Basilii Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1776 in Annum 1777* [w:] М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 155–175.

Jak wynika z tabeli nr 14, najczęściej do nowicjatu bazyliańskiego w prowincji koronnej wstępowali ludzie młodzi, ale względnie dojrzali, w przedziale wiekowym 23–24 lata. Mimo określenia dolnej granicy wieku kandydata na 15 lat, zdarzyły się przypadki, co prawda pojedyncze, przyjmowania jeszcze młodszych chłopców. Ponad 48% zakonników bazyliańskiej prowincji koronnej w 1777 r. wstąpiło do klasztoru w wieku 18–24 lat. Badania Henryka Gapskiego dotyczące rekrutacji do zakonów mających swe klasztory w Krakowie, ale w okresie wcześniejszym (II połowa XVI – I połowa XVII w.) dowodzą, że zdecydowana większość (około 80%) jezuitów i dominikanów wstępowała do klasztorów w Krakowie przed ukończeniem 25 lat. Inne tendencje zaobserwo-

[63] *Szkoła Bazyliańska zamykająca nauki dla dobrego wychowania…*, s. 23.

[64] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 2, k. 65–66v.

wano w przypadku bernardynów i karmelitów, gdzie wiek nowicjuszy był wyższy i częściej też odnotowywano składanie profesji przez ludzi dojrzałych – trzydziesto- i czterdziestoletnich[65]. Porównując te dane, można stwierdzić, że w przypadku bazylianów prowincji koronnej w II połowie XVIII w. ponad połowa zakonników wstępowała do nowicjatu przed ukończeniem 25 lat, co bardziej zbliżało ich do tendencji obserwowanych u bernardynów i karmelitów.

Część osób wstępujących do zakonu bazyliańskiego w prowincji koronnej legitymowała się wykształceniem uzyskanym w publicznych szkołach, prowadzonych przez zakony nauczające. Biogramy zakonników, w których odnotowano ich wykształcenie przed wstąpieniem do klasztoru oraz rodzaj ukończonej szkoły, pozwalały na sporządzenie tabel nr 15 i 16, ilustrujących poziom wykształcenia przyszłych bazylianów prowincji koronnej.

Tabela 15

Wykształcenie bazylianów prowincji koronnej przed wstąpieniem do zakonu w II połowie XVIII w.

Klasa kolegium	1754	1776
gramatyka	4	4
syntaksa	10	19
poetyka	15	34
retoryka	73	122
filozofia (z logiką)	39	47
teologia	20	14
Suma	**161**	**240**

Źródło: ЛННБ, f. 3, od. zb. 435, *passim*; od. zb. 436, *passim*; od. zb. 614, *passim*.

Tabela 16

Szkoły kształcące przyszłych bazylianów prowincji koronnej w II połowie XVIII w.

Liczba zakonników / Kolegium	1754	1776
jezuickie	54	100
bazyliańskie	7	17
pijarskie	5	7
paulińskie (Węgry)	–	1
akademickie	1	1

Źródło: ЛННБ, f. 3, od. zb. 435, *passim*; od. zb. 436, *passim*; od. zb. 614, *passim*; *Cathalogus Monasteriorum et Personarum Provinciae Protectionis B.V. Mariae Ordinis S. Basilii Magni Anni 1754* [w:] М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 103–124; *Catalogus monasteriorum Ordinis S. Basilii Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1776 in Annum 1777* [w:] М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 155–175.

[65] H. Gapski, *Rekrutacja do zakonów męskich w Polsce w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku na przykładzie krakowskiego ośrodka zakonnego*, Lublin 1987, s. 158–169.

W 1754 r. uczniami kolegiów było 25% wspólnoty zakonnej prowincji koronnej, zaś w 1776 r. odsetek wynosił 38,8. Zauważyć należy wzrost liczby zakonników, którzy przed wstąpieniem do nowicjatu bazyliańskiego byli słuchaczami poetyki i retoryki w publicznych kolegiach zakonnych. Z kolei obserwowany spadek liczby absolwentów teologii, którzy decydowali się złożyć profesję, tłumaczyć należy rozwojem wewnętrznych studiów teologicznych w monasterach prowincji koronnej.

Tabela nr 16 przedstawia placówki szkolne, w których kształcili się przyszli bazylianie. Niestety, dokładne dane w odniesieniu do kolegiów pojawiały się stosunkowo rzadko w biogramach zakonników.

Najbardziej popularne, a zarazem dostępne były kolegia jezuickie, głównie we Lwowie, Przemyślu, Jarosławiu, Ostrogu, Kamieńcu Podolskim. Wraz z upływem czasu i utworzeniem bazyliańskich placówek szkolnych wzrastała też liczba ich absolwentów, którzy wstępowali do tego zakonu. Można stwierdzić, że kolegia bazyliańskie były naturalnym miejscem rekrutacji przyszłych zakonników. Jednak większość przyszłych mnichów uzyskała wykształcenie w kolegiach prowadzonych przez zakony łacińskie[66].

Ważną sprawą było rozeznanie motywów, którymi kierował się kandydat, obierając drogę zakonną. Obawiano się bowiem, aby monaster nie stał się chwilowym schronieniem dla osób uciekających przed wymiarem sprawiedliwości lub przed konsekwencjami swego postępowania. Zdarzały się bowiem przypadki tego rodzaju. I tak np. w październiku 1773 r. w monasterze w Satanowie przebywał kandydat na zakonnika nazwiskiem Kulikowski, który za zgodą superiora Anatola Wodzińskiego został obleczony w suknię zakonną i otrzymał imię Bartłomiej. Miał zostać odesłany do nowicjatu, ale okazało się, że nie posiadał przymiotów potrzebnych do życia zakonnego, a w klasztorze ukrył się przed małżeństwem z matką swego dziecka. Nowy superior Konstanty Ułaszewicz wraz z radą zakonną podjął decyzję o wydaleniu Kulikowskiego z klasztoru *dla płaczu dziecięcia, któremu ojcowskie opatrzenie winien*[67]. Zwracano również uwagę, aby decyzja o wstąpieniu do monasteru nie była wymuszona przez rodziców lub krewnych[68]. Przykładem tego była osoba Filemona Witoszyńskiego (urodzonego w 1725 r. w rodzinie szlacheckiej w ziemi przemyskiej), który na przełomie lat 70. i 80. XVIII w. stoczył batalię o unieważnienie ślubów zakonnych. Wstąpienie do monasteru w Dobromilu w 1743 r. tłumaczył następująco:

[66] Arseni Antoni Radkiewicz, syn parocha w Wolicy Komorowskiej, uczył się w kolegium pijarskim w Warężu i robił takie postępy, że pijarzy *życzyli go mieć w swoim zgromadzeniu*, jednak jego rodzice nie pozwolili mu zmienić obrządku i stąd decyzja o wstąpieniu do zakonu bazyliańskiego. ЛННБ, f. 3, od. zb. 378, k. 110v.

[67] ЛННБ, f. 3, od. zb. 293 – Liber actorum et gestorum Monasterij Satanoviensis 1769, k. 7.

[68] BCz, rkps 3704/I, s. 13.

w młodych latach moich, po śmierci rodzica mego zostając, nie mając żadnej wokacyi do zakonu, szczególnie tylko z boleści nieznanych sieroctwa mego uwiódłszy się płochością, dla odebrania w żalu ciężkim folgi dostałem się do klasztoru dobromilskiego, gdzie przez zakonników bez rekwizycji metryki namówiony zostałem przysiąc habit zakonny. Wkrótce potem przyszedłszy do reflexyi i poznawszy swój zawód dziękowałem po wielokroć, o wypuszczenie z nowicjatu prosiłem, alem w tym niewysłuchany został [69]. W nowicjacie dobromilskim w okresie 1771–1780 odnotowano nazwiska 108 kandydatów do życia zakonnego, spośród których 4 zostało wykreślonych z katalogu przed przyjęciem habitu. W księdze przyjętych do nowicjatu zapisywano imię i nazwisko nowicjusza, jego wyznanie, wiek, miejsce urodzenia, dane zawarte w metryce chrztu, a wśród nich imiona rodziców, dotychczasowe wykształcenie oraz orzeczenie komisji w sprawie dalszych losów kandydata do życia zakonnego. W skład komisji wchodzili: superior miejsca, mistrz nowicjatu i niekiedy profesor teologii[70].

Po wstąpieniu do klasztoru kandydat odbywał ośmiodniowe rekolekcje oraz spowiedź generalną i dopiero wówczas przystępował do obłóczyn, podczas których nadawano mu imię zakonne. Akt ten symbolizował przyobleczenie się w nowego człowieka. Praktyka związana z przyjmowaniem imienia wskazywała na zwyczaj, iż nowe imię, wybierane spośród imion świętych, powinno się zaczynać na tę samą literę co imię chrzestne[71]. Wybrane podczas obłóczyn imię zmieniano niekiedy w czasie profesji[72]. Ceremonia obłóczyn włączała kandydata w szeregi nowicjuszy, czego symbolem było wpisanie go do specjalnej księgi prowadzonej w tym celu, zawierającej dokładną datę przyjęcia habitu oraz imię nowicjackie[73]. Od tej pory nosił odpowiedni strój, złożony z habitu z kapturem, sporządzonego z grubego sukna, czarnego rzemiennego pasa, pończoch, butów wiązanych na rzemyk. Jeżeli wychodził poza klasztor, ubierał pelerynę, zwaną palendrą, i kapelusz[74].

W czasie nowicjatu największą uwagę przykładano do wyrobienia w nowicjuszach cnót nieodzownych dla życia zakonnego, a więc cierpliwości, pokory

[69] ASV, Arch. Nunt. Vienna, vol. 65 – Diversi nunzi: Miscellanea riguardante gli ordini religiosi, k. 177.

[70] ЛННБ, f. 3, od. zb. 426, k. 7–17.

[71] ЛННБ, f. 3, od. zb. 299, k. 301. *Ponieważ według zwyczaju, według dawnego zażywania, w zakonie naszym przy solennej professij nowicjuszów opuściwszy własne imię, które kto miał na świecie, zwykli brać inne imię, którego z świętego naszego zakonu zaczynające się od tejże samej pierwszej litery pierwszego swego imienia, co miał na świecie*.

[72] ЛННБ, f. 3, od. zb. 433, k. 2. Np. *In saeculo Joannes in noviciatu Elias in professione Jozaphat Potelicki*.

[73] ЛННБ, f. 3, od. zb. 389, k. 2–5v. Z drugiej strony księgi odnotowywano nazwiska tych kandydatów, którzy zrezygnowali lub zostali wyrzuceni z nowicjatu. *Szkoła Bazyliańska zamykająca nauki dla dobrego wychowania…*, s. 28–29.

[74] *Szkoła Bazyliańska zamykająca nauki dla dobrego wychowania…*, s. 28–29.

i posłuszeństwa wobec przełożonych. Zwracano uwagę na modlitwę indywidualną, liturgię godzin oraz umartwienie ciała. Wdrażano do sprawowania różnego rodzaju obrzędów cerkiewnych, śpiewu chórowego i ceremonii liturgicznych. Kształtowaniu odpowiedniej duchowości służyła też praca fizyczna podejmowana w kuchni klasztornej, ogrodzie czy zakrystii. Zgodnie z zaleceniem zawartym w instrukcji nowicjusze *do żadnych nauk aplikować się nie mają, ale tego tylko pilnować powinni, aby dobrze w duchownym życiu wyćwiczeni zostali*[75].

Dzień powszedni nowicjusza bazyliańskiego rozpoczynał się o godz. 4 rano, zaś w niedziele i święta o godz. 3. Po porannej toalecie i odmówieniu pacierza bracia udawali się do cerkwi na medytację, a następnie do chóru na jutrznię. Od godz. 7 do 8 każdy w ciszy czytał własną książkę duchowną i robił z niej notatki. Następną godzinę poświęcano na prace własne – naukę nut czy katechizmu. O godz. 9 nowicjusze uczestniczyli w Służbie Bożej, po której odprawiali rachunek sumienia. Obiad spożywano o godz. 11, a po nim odbywano konferencję duchową. Później następował czas godzinnej rekreacji, spędzanej na rozmowach w sali lub na spacerze. Od godz. 13 do 18 bracia ponownie uczyli się czytania nut i śpiewu, czytali lub słuchali czytania oraz wykonywali prace ręczne. W tym czasie odprawiali również nabożeństwo poświęcone Męce Pańskiej oraz odmawiali koronkę do Najświętszej Marii Panny i litanię. Po kolacji w ramach rekreacji słuchali czytanego katechizmu lub książki o Męce Chrystusa. O godz. 19 szli do kaplicy na wieczorną medytację i rachunek sumienia, zaś po godz. 20 udawali się na spoczynek[76]. W ciągu tygodnia poszczególne dni poświęcone były również odmawianiu określonych modlitw oraz praktykom związanym z umartwieniami i kształtowaniem cnót pokory i posłuszeństwa[77].

Ważną rolę odgrywała lektura podczas posiłków w refektarzu. Wśród czytanych książek były: Pismo Święte, żywoty świętych, reguły zakonne św. Bazylego Wielkiego, konstytucje zakonne, prace z dziedziny historii Kościoła[78]. Wspomniany już Filemon Witoszyński skarżył się, że w czasie nowicjatu w Dobromilu nie został należycie poinformowany o wymaganiach stawianych przed zakonnikiem-bazylianinem, twierdząc: *Pasterz Najwyższy serio zakazuje przypuszczać do professyi tych, którym by wprzód reguły i konstytucje życia zakonnego dowodnie do wiadomości przełożone nie były, a że na ów czas żadnych reguł ani konstytucyi mnie nie przekładano, oprócz ceremonij nowicjuszkich pisanych*[79].

---

[75] Tamże, s. 30; J. Flaga, *Formacja i kształcenie duchowieństwa…*, s. 167.

[76] ЛННБ, f. 3, od. zb. 270, k. 6v–7v; *Szkoła Bazyliańska zamykająca nauki dla dobrego wychowania…*, s. 202–208.

[77] ЛННБ, f. 3, od. zb. 270, k. 7v.

[78] *Szkoła Bazyliańska zamykająca nauki dla dobrego wychowania…*, s. 192.

[79] ASV, Arch. Nunt. Vienna, vol. 65, k. 177–177v.

Liczba nowicjuszy nie była duża. W 1747 r. w Dobromilu znajdowało się siedmiu nowicjuszy, zaś w 1750 r. w Krechowie – sześciu. W 1754 r. w Dobromilu przebywało ich jedenastu, zaś w Poczajowie – trzynastu[80]. Podobne tendencje utrzymały się zapewne i w następnych latach. Co prawda, nie udało się odnaleźć informacji z lat 60. XVIII w., ale dane zamieszczone w tabeli nr 17 potwierdzały podobne tendencje w ostatnim dziesięcioleciu funkcjonowania prowincji koronnej przed podziałem w 1780 r.

Tabela 17

Liczba nowicjuszy bazyliańskich w monasterze w Dobromilu w latach 1771–1780

Rok	Liczba nowicjuszy
1771	9
1772	8
1773	10
1774	11 (w tym jedno nazwisko skreślono)
1775	9
1776	17 (w tym jedno nazwisko skreślono)
1777	9
1778	11
1779	13
1780	8

Źródło: ЛННБ, f. 3, od. zb. 389, k. 2–5v.

Na potrzeby nowicjatu w Dobromilu w 1766 r. przyznano 30 tys. złp pochodzących z fundacji Mikołaja Potockiego. W zamian za tę donację w klasztorze należało utrzymywać dwóch mistrzów nowicjatu oraz odprawiać cztery Służby Boże w tygodniu w intencji dobroczyńcy. Ponadto nowicjusze mieli każdego dnia śpiewać jeden moleben do Bogurodzicy i odmawiać „Pod Twoją obronę”[81].

Mistrzami (magistrami) nowicjatu byli zakonnicy o określonych walorach umysłowych i moralnych. Musieli to być kapłani o przynajmniej dziesięcioletnim stażu zakonnym, liczący sobie co najmniej 35 lat życia, wyróżniający się uczciwością, gorliwością, cieszący się dobrą opinią. Otrzymali oni pełną władzę nad nowicjuszami. Jedynymi osobami, które mogły interweniować w sprawy nowicjatu, byli superior miejsca, prowincjał i generał zakonu. Niekiedy do pomocy przydzielano im drugiego zakonnika, zwanego socjuszem lub wicemagistrem, który musiał mieć przynajmniej 30 lat[82]. W prowincji koronnej funkcje

[80] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 2, k. 61v, 112v–113; *Catalogus monasteriorum et personarum provinciae Protectionis B.V. Mariae Ordinis S. Basilii Magni Anni 1754* [w:] M.M. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 106, 111–112.

[81] ЛННБ, f. 3, od. zb. 308, k. 42.

[82] *Szkoła Bazyliańska zamykająca nauki dla dobrego wychowania…*, s. 10–19; J. Flaga, *Formacja i kształcenie duchowieństwa…*, s. 171.

mistrzów nowicjatu powierzano zakonnikom wykształconym. Wśród magistrów nowicjatu w Dobromilu w latach 70. XVIII w. byli: Makary Tatarkiewicz, Augustyn Dydycki, Nazariusz Kottoni, Hilarion Łątowski, Barlaam Kurnicki, Orest Nachimowski. Ten ostatni posiadał doktorat z teologii uzyskany w Kolegium Urbanum w Rzymie. Absolwentem Kolegium Greckiego w Rzymie był również mistrz nowicjatu w Poczajowie w 1777 r. – Hieronim Strzelecki[83].

Zakończeniem nowicjatu było złożenie profesji zakonnej, czyli ślubów ubóstwa, czystości i posłuszeństwa. Profesję poprzedzała narada, na której mistrz nowicjatu przedstawiał swoją opinię o podopiecznych, a potem ojcowie i bracia głosowali nad dopuszczeniem ich do profesji. W czasie poprzedzającym złożenie ślubów nowicjusz miał uregulować swoją sytuację majątkową, a następnie odbywał ośmio- lub dziesięciodniowe rekolekcje oraz spowiedź generalną. Po uroczystości jego imię zakonne, przyjęte już podczas obłóczyn lub nowe, zapisywano do księgi profesów[84]. Profesję składano w obecności dwóch świadków, którzy poświadczali akt swymi podpisami. Przysięga miała zostać podpisana własnoręcznie przez profesa[85]. Z okazji profesji przygotowywano uroczyste przyjęcie dla zakonników i gości w monasterze. Jego koszty pokrywała rodzina nowego profesa[86].

W funkcjonowanie bazyliańskich nowicjatów w prowincji koronnej pod koniec lat 60. i w pierwszej połowie lat 70. XVIII w. wdarło się prawo państwowe. Wyrazem oświeceniowych tendencji związanych z niechęcią do życia zakonnego był zakaz składania ślubów zakonnych przez mężczyzn przed ukończeniem 24. roku życia. W 1768 r. sejm Rzeczypospolitej, a w 1774 r. cesarzowa Maria Teresa dla monarchii habsburskiej wydali stosowne ustawy w tej kwestii. Dekret cesarski dotknął nowicjat bazyliański w Dobromilu. Nowicjusz dobromilski Erazm Bergielewicz przez cały rok nie mógł złożyć profesji, gdyż nie ukończył wymaganych 24 lat. Skierowany został na naukę retoryki do monasteru w Satanowie i dopiero tam po uzyskaniu odpowiedniego wieku, za zgodą władz zakonnych, wyrażoną na konsulcie poczajowskiej, złożył profesję 17 IX (6 IX) 1775 r.[87]

Złożenie ślubów nie oznaczało zakończenia formacji zakonnej. Kontynuowano ją, skupiając się teraz bardziej na intelektualnej stronie przygotowania do życia zakonnego i kapłaństwa. Troska o wykształcenie zakonników widoczna była w działalności metropolity Józefa Welamina Rutskiego, a wyrażona w XVII-wiecznych konstytucjach zakonnych, w których zapisano: *szkoły*

[83] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 321 – Protest magistra nowicjatu Oresta Nachimowskiego 1779, k. 1; ЛННБ, f. 3, od. zb. 426, k. 7–17; ASPF, Scritture Riferite nei Congressi Moscovia, Polonia e Ruteni, vol. 13 (1777–1779), k. 487v.

[84] *Szkoła Bazyliańska zamykająca nauki dla dobrego wychowania…*, s. 231–237.

[85] ЛННБ, f. 3, od. zb. 433, k. 2–32v.

[86] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 22, k. 19, 32.

[87] ЛННБ, f. 3, od. zb. 293, k. 12.

dla braci zakonnej mają być w zakonie naszym[88]. Również w ustawach synodu zamojskiego z 1720 r. zadekretowano, *żeby w każdym klasztorze, w którym więcej nad dwanaście osób żyć będzie, dla uczenia zakonników* […] *szkoła teologiczna fundowana była*[89].

Najniższą formę w strukturze organizacyjnej studiów zakonnych stanowiły studia retoryki, będące właściwie kilkuletnim kursem w zakresie poetyki i retoryki. Organizowano je przede wszystkim dla wyrównania poziomu wiedzy kleryków przed podjęciem przez nich właściwych studiów filozoficzno-teologicznych. Brało się to stąd, że do zakonu zgłaszała się młodzież o bardzo zróżnicowanym przygotowaniu intelektualnym zdobytym w zakonnych kolegiach publicznych, głównie jezuickich. Dość dużo jednak było też takich kandydatów, którzy spędzili w szkole średniej zaledwie rok czy dwa, zaznajamiając się tylko z gramatyką łacińską. To dla nich należało uruchomić naukę w ramach tzw. *rhetorica minor* w zakresie syntaksy. W prowincji koronnej klerycy bazyliańscy uczyli się retoryki, rozumianej jako sztuka wymowy, w szkołach umieszczanych w osobnych monasterach, w których nie prowadzono innych studiów. Jedynie w Hoszczy połączono tamtejsze studium zakonne z publicznym kolegium dla młodzieży świeckiej[90].

Studium retoryki trwało dwa lata, a o programie, metodach nauczania, doborze profesorów decydował prowincjał. Oprócz gramatyki, łaciny i retoryki uczono także języka greckiego i cerkiewnosłowiańskiego. Studium miało tylko jednego profesora. Pod koniec lat 70. XVIII w. przy okazji studiów retorycznych prowadzono również naukę języków nowożytnych, np. włoskiego w Białostoku czy niemieckiego w Krechowie. W nauczaniu łaciny posługiwano się gramatykami autorstwa Emanuela Alvareza (Alwara) i Eliusza Donatusa (Donata), a w nauce cerkiewnosłowiańskiego korzystano z bukwarów i leksykonów drukowanych w bazyliańskich oficynach typograficznych w Supraślu, Poczajowie i we Lwowie[91]. O zaletach retoryki mówił do zakonników rozpoczynających jej naukę w Białostoku w 1775 r. profesor Augustyn Sławiński. Stwierdził: *umiejętności wszelkie swój z retoryki wziąwszy początek do niej się na jej ozdobę wracają.* […] *To na koniec jeszcze zaleca retorykę, że przez nią nie tylko innym swój umysł odtworzyć, lecz i innych przekonać, nakłonić i powieść umysły można.* […] *Cieszę się, że* […] *najwyśmienitszy styl Marka Tuliusza Cycerona konsula rzymskiego,*

[88] *Археографическій сборникъ…*, т. XII, s. 14; O początkach bazyliańskiego szkolnictwa zakonnego w XVII w. pisał Marian Rechowicz – zob. *Początki szkolnictwa teologicznego w Kościele unickim* [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. II: *Od Odrodzenia do Oświecenia*, cz. 2 pod red. M. Rechowicza, Lublin 1975, s. 579–583.

[89] *Synod prowincialny Ruski…*, s. 154.

[90] J. Flaga, *Formacja i kształcenie duchowieństwa…*, s. 47.

[91] Tamże, s. 199; *Catalogus Professorum Ordinis S.B. Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1778 in Annum 1779*, *passim*; M. Pidłypczak-Majerowicz, *Biblioteki i bibliotekarstwo…*, s. 79–81.

a sztuki krasomowskiej najszlachetniejszego nauczyciela znowu wprowadzony, uchwalony i na codzienne używanie wzięty jest[92].

Jeśli dany student nie czynił wymaganych postępów, naukę retoryki przedłużano o kolejne lata. Tak było w przypadku brata Arkadiusza Zieniewicza, który uczył się retoryki przez dwa lata w Satanowie, ale *mało co postąpił w nauce*, dlatego został wysłany na trzeci rok retoryki do Ławrowa[93]. Z kolei Teodozy Kulczycki, uczący się retoryki w Wicyniu, nie czynił żadnych postępów i został uznany za *niesposobnego*. Podobnie Aleksy Dzielnicki ze względu na brak odpowiednich zdolności, mimo że przed wstąpieniem do nowicjatu bazyliańskiego pobierał nauki w klasie poetyki w kolegium jezuickim w Krzemieńcu, został zwolniony ze studiowania retoryki[94].

Rok szkolny rozpoczynał się we wrześniu, a kończył w połowie lipca. Z okazji inauguracji studium retoryki w Wicyniu 1 IX 1767 r. tamtejszy superior Hiacynt Nesterski zarządził, aby lekcje odbywały się przed południem, zaś po obiedzie bracia-klerycy mieli rekreację, połączoną z poczęstunkiem ufundowanym przez klasztor[95]. Studenci mogli odwiedzać swoich krewnych podczas wakacji szkolnych, gdy uzyskali zgodę przełożonego miejsca, nawet na okres trzech tygodni[96]. Kroniki klasztorne milczą na temat organizowania przez kleryków uczących się retoryki przedstawień scenicznych i dialogów. Raczej rezygnowano z tej praktyki na rzecz przygotowywania i wygłaszania oracji z okazji wizyt dostojników zakonnych lub świąt cerkiewnych.

Program nauczania obowiązujący na kursie poetyki i retoryki w wewnętrznym studium zakonnym w Ławrowie w roku szkolnym 1783/1784 pozwalał określić zakres nauczania obowiązujący zapewne i w okresie wcześniejszym. Plan nazwany *Synopsis Scientiarum* uwzględniał lekturę i tłumaczenie elegii Owidiusza, epigramatów Macieja Sarbiewskiego, III księgi „Eneidy" Wergiliusza, mów Cycerona, dzieł Antoniego Franciszka Muretusa i francuskiego jezuity Gabriela Franciszka Le Jaya. Podstawowym podręcznikiem była gramatyka łacińska Emanuela Alvareza (Alwar), ale posługiwano się również pracami bazylianina Augustyna Sławińskiego oraz Walentego Macieja Teppera. Oprócz ćwiczeń w języku łacińskim uczono zasad poezji polskiej, arytmetyki, algebry i geometrii, geografii naturalnej, politycznej i elementów astronomii oraz historii Kościoła[97]. W ramach kursu retoryki w 1776 r. w Uniowie nauczano języka greckiego[98].

---

[92] ЛННБ, f. 3, od. zb. 180 – Manuscripta conciones pro Festis…, k. 105v–106.

[93] ЛННБ, f. 3, od. zb. 293, k. 12v.

[94] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1204, k. 20, 22.

[95] Tamże, k. 11.

[96] Tamże, k. 23.

[97] Й. Скрутень, *Сторінка з історії монастирської школи в Лаврові*, „Записки Чина св. Василія Великого" 1926, P. III, т. II, s. 437–438.

[98] ЛННБ, f. 3, od. zb. 109, k. 24.

Bazyliańskie studium filozoficzne trwało na ogół dwa lata. W jego ramach mieściły się treści z zakresu dialektyki, obejmującej analizowanie pojęć i sądów, logiki, fizyki oraz metafizyki. Podstawą rozważań były z reguły koncepcje Arystotelesa. W pierwszym roku zwykle zapoznawano się z logiką i metafizyką, zaś w drugim z fizyką. Wykład prowadził zazwyczaj jeden profesor, a podstawową metodą nauczania było dyktowanie przygotowanych wcześniej wykładów i ich pamięciowe opanowanie przez słuchaczy. Świadczyły o tym często występujące sformułowania: *profesor zaczął dyktować*. Dopiero pod koniec XVIII w. upowszechniać zaczęły się podręczniki[99]. Świadectwem działalności edukacyjnej były liczne rękopiśmienne wykłady i traktaty przygotowywane przez profesorów studiów zakonnych, spisane w języku łacińskim, przechowywane obecnie w Lwowskiej Narodowej Naukowej Bibliotece im. W. Stefanyka[100].

Jerzy Flaga, analizując nauczanie filozofii w szkołach zakonnych w II połowie XVIII w., stwierdził, iż studia filozoficzne zachowały w zasadzie ten sam program nauczania, jaki realizowały w średniowieczu. Filozofię studiowano jako naukę pośrednią między retoryką a teologią, bardziej dla zdobycia wiedzy niż prowadzenia rozważań naukowych. Zauważał też, że w nauczaniu filozofii zakony szły z duchem czasu, wprowadzając do programów nowe idee, mimo to jednak pozostawały wierne dotychczasowym autorytetom[101]. Zakonne kursy filozofii składały się z małych grup słuchaczy, liczących do dziesięciu osób. W roku szkolnym 1758/1759 w Łucku filozofię studiowało ośmiu studentów[102]. W 1778/1779 studium filozoficzne w Podhorcach składało się z profesora i korepetytora oraz ośmiu studentów[103].

Studium teologii zakonnej obejmowało dwie dyscypliny: teologię moralną i teologię dogmatyczną. Pierwsza dotyczyła przede wszystkim rozwiązywania tzw. kazusów sumienia (przypadków sumienia), związanych z sakramentem spowiedzi. Jej zadaniem było dawanie spowiednikom gotowych wzorów do właściwego rozstrzygania w konfesjonałach. Z kolei teologia dogmatyczna,

[99] ЛННБ, f. 3, od. zb. 308, k. 83v, 87; f. 5, op. 1, od. zb. 2086/II, k. 32v; J. Flaga, *Formacja i kształcenie duchowieństwa…*, s. 206–211.

[100] W zbiorze rękopisów bazyliańskich (f. 3, od. zb. 45–774) Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki im. W. Stefanyka znajduje się ponad 130 rękopisów związanych z bazyliańskimi studiami zakonnymi w zakresie retoryki, filozofii i teologii. Zob. Т. Гуцаленко, *Бібліотека та центральний василіанський архів у Львові…*, s. 134–135. Tytuły sześćdziesięciu rękopiśmiennych traktatów autorstwa bazylianów prowincji koronnej z zakresu teologii i filozofii odnotował również M. Wawryk w: *De studiis philosophico-theologicis in provincia rutheno-ukraina Ord. Basiliani s. XVIII eorumque manualibus*, „Analecta OSBM" 1971, series II, sectio II, vol. VII (XII), fasc. 1–4, s. 85–113.

[101] J. Flaga, *Formacja i kształcenie duchowieństwa…*, s. 223.

[102] M. Wawryk, *De studiis philosophico-theologicis in provincia rutheno-ukraina…*, s. 104.

[103] ЛННБ, f. 3, od. zb. 308, k. 83.

zwana też spekulatywną, miała za zadanie wykazać wiarygodność chrześcijaństwa jako religii objawionej przez Boga. W jej ramach studiowano Pismo Święte oraz prawdy wiary[104]. Na nauczanie teologii wpływ miały tendencje oświeceniowe, które znalazły swój wyraz w zarządzeniach władz monarchii austriackiej z 30 IV 1778 r., ogłoszonych 24 V tego roku. Prowincjał Józef Morgulec zapowiedział respektowanie owych nakazów. Kształcenie teologiczne oparte było na *ratio studiorum* opracowanym przez opata benedyktyńskiego Stefana Rautenstraucha[105].

Wbrew sytuacji z roku szkolnego 1773/1774, na którą powołuje się Jerzy Flaga, bazylianie koronni rozdzielali studium teologii na teologię moralną i dogmatyczną (spekulatywną)[106]. Studia teologii dogmatycznej funkcjonowały w monasterze lwowskim św. Jerzego. Były prowadzone w języku łacińskim, zaś mówienie w szkole po polsku było karane, o czym przekonał się w 1770 r. alumn IV roku Sebastian Jankowski, który w związku ze złamaniem tego przepisu oraz innymi jeszcze nadużyciami miał piętnaście razy pocałować ziemię[107]. Wykłady prowadzili dwaj profesorowie, z których jeden nazywany był profesorem teologii, zaś drugi – świętych kanonów (Pisma Świętego).

Dla zakonników *do nauk szkolnych niezdatnych*, niekształconych w szkołach zakonnych, a pełniących w klasztorach różne posługi, wprowadzono pod koniec lat 60. XVIII w. nauczanie teologii moralnej w języku ruskim. Objęci tym obowiązkiem byli *ojcowie i bracia profesi, którzy w naukach szkolnych nie są wydoskonaleni, ani na potem do nauk w łacińskim języku użyci być nie mogą*. Szczególnie w Poczajowie jako monasterze skupiającym dużą społeczność polecano prowadzić kursy teologii moralnej. Według konstytucji 52., ustanowionej na kapitule generalnej w Brześciu w 1772 r., prowincjał miał dbać o to, żeby nawet zakonników przeznaczonych do chóru i nieznających łaciny uczyć teologii moralnej w języku ojczystym (*studium Theologiae Moralis vulgari lingva)*[108]. W 1766 r. monasterowi w Zbarażu przyznano środki finansowe z funduszu ustanowionego przez Mikołaja Potockiego dla prowincji koronnej z zadaniem zaprowadzenia studium teologii moralnej w języku ruskim dla zakonników nieznających łaciny. Jednak prawdopodobnie otrzymane kwoty wydatkowano na budowę nowego klasztoru, prowadzoną w połowie lat 60. XVIII w. Stąd studia teologiczne uruchomiono dopiero w jesieni 1768 r.[109] Wówczas przebywali

[104] J. Flaga, *Formacja i kształcenie duchowieństwa…*, s. 226–227.

[105] BJ, rkps 4502, k. 83v; S. Nabywaniec, *Przemyska diecezja greckokatolicka…*, s. 152.

[106] J. Flaga, *Formacja i kształcenie duchowieństwa…*, s. 64–65.

[107] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 2086/II, k. 32v–33. *W szkole po polsku gadał przeciwko powinności studeńskiej.*

[108] ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 108, k. 219.

[109] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 2074/II – Księga historyi monasteru zbaraskiego 1762, k. 12–12v.

w monasterze scholastycy z lektorem, który dwa razy dziennie (przed południem i po południu) dyktował wykłady. W zaleceniach powizytacyjnych nakazano mu czynność tę ograniczyć do godziny, zaś co czwartek i niedzielę organizować powtórki materiału. Miał dbać, aby klerycy stosownie spędzali czas podczas rekreacji i nie prowadzili niepotrzebnych rozmów. Jego obowiązkiem było również organizowanie dysput prezentujących umiejętności słuchaczy kursu[110]. Podczas studiów zakonnych zwracano uwagę na przygotowanie zakonników do odprawiania liturgii według rytuałów Cerkwi wschodniej. Odnosiło się to zwłaszcza do tych profesów, którzy przed wstąpieniem do zakonu byli obrządku łacińskiego. Co do jednego z nich – brata Tymoteusza Wolnera zalecano, aby *ćwiczył się w ruszczyźnie, jako to w czytaniu, śpiewaniu i ustawie*. W celu wprawienia się w tych umiejętnościach *najwięcej on psałterz w cerkwi czytać będzie*[111].

Program kursu teologii moralnej nauczanej w języku ojczystym można odtworzyć na podstawie *Rozporządzenia czasu dla księży naszych uczących teologii moralnej*, spisanego w Satanowie w lutym 1781 r. Ten schemat organizacji nauczania był charakterystyczny dla bazyliańskich studiów teologii moralnej w trzeciej ćwierci XVIII w. Jak zaznaczono w tekście, *w litewskiej prowincji podobne teologii moralnej szkoły do czterech monasterów wprowadzone* zostały. Studium trwać miało dwa lata *dla pilnych, więcej zaś dla niedbałych*. Naukę teoretyczną, organizowaną w godzinach przedpołudniowych (od godz. 8.15 do 10.15) oraz popołudniowych (od godz. 13.15 do 16), łączono z tzw. rękodziełem (realizowanym dwa razy w ciągu dnia – w południe i wieczorem). Ponadto studenci mieli czas na indywidualną naukę i czytanie książek rano i wieczorem w sali określonej jako *muzeum* oraz godzinną naukę śpiewu. Oczywiście klerycy uczestniczyli również we wszystkich medytacjach i liturgiach, do których byli zobowiązani. W ramach nauki teoretycznej we wtorki rano uczono się geometrii, arytmetyki i prowadzenia regestrów, a w czwartki – historii Polski, geografii, arytmetyki i sporządzania regestrów. Popołudniami w te dni odbywała się rekreacja, w ramach której studenci udawali się do sadów i ogrodów, aby tam pod okiem zakonnika lub osoby świeckiej wyznaczonej przez superiora poznawać tajniki szczepienia drzew, sadzenia jarzyn, sporządzania inspektów. Odwiedzali też pasiekę, gdzie uczyli się *pszczoły osadzać*, a także browar w celu *przypatrywania się robieniu słodów i piwa*. W jesieni mieli pobierać nauki związane z przechowywaniem warzyw i owoców oraz robieniem przetworów, zaś zimą *przypatrywać rozbieraniu wieprzów, robieniu kiełbas, soleniu mięsa, ugodzeniu wędzonek, robieniu krup*. W niedziele w ramach rekreacji odwiedzali młyny, zapoznawali się z używanym systemem miar i wag oraz zasadami budownictwa.

[110] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 90 – Akta bazyliańskich monasterów 1756–1801, k. 2v–3.
[111] Tamże, k. 3.

Każdy student teologii moralnej miał odbyć miesięczną praktykę u boku szafarza klasztornego, aby w ten sposób nauczyć się gospodarowania żywnością i sporządzania rejestrów przychodów i wydatków. W ramach zajęć z rękodzieła studenci wyrabiali różnego rodzaju przedmioty, np. krzyżyki z pasyjkami, tabakierki skórzane i papierowe, pończochy zimowe i letnie, puszki na hostie, szkatułki, kałamarze, łyżki, grzebienie, oprawy książek, relikwiarze, szczotki do zamiatania, paciorki, kropidła, koszyki, zatyczki do flasz itp. Zadaniem przełożonych klasztoru była troska o materiały i narzędzia, a także nauczycieli, którzy nauczą wykonywania tych przedmiotów. Nadzór nad pracą należał do profesora, który w każdą sobotę miał sprawdzać tygodniowe postępy studentów oraz prezentować je superiorowi. Wytworzone przedmioty miały być rozdawane dla pożytku klasztoru albo sprzedawane, a zyski przeznaczane na zakup materiałów. Raz w miesiącu w obecności zakonników przebywających w monasterze miał się odbywać egzamin z nauczanych przedmiotów: teologii, historii, geografii, geometrii, arytmetyki oraz śpiewu. Wyróżniającym się w nauce profesor miał udzielać nagród w postaci chustek czy pończoch, leniwych zaś karać, np. przez ograniczenie porcji żywnościowych. Praktycznym wdrożeniem do działalności duszpasterskiej dla studiujących teologię moralną było nauczanie katechizmu ludności przybyłej w niedziele i święta na nabożeństwa do cerkwi bazyliańskiej[112].

Ten program nauczania teologii moralnej łączył naukę teoretyczną z poznawaniem umiejętności praktycznych służących pracy duszpasterskiej i zakonnej oraz wytwórczością rękodzielniczą. Nie pozwala on na analizę szczegółowych treści poruszanych na kursie teologii, ale domniemywać można, że zawierał podstawowe informacje katechizmowe oraz problemy kazuistyczne. Więcej informacji o treściach i metodach nauczania teologii moralnej można wnieść na podstawie *Sposobu uczenia się teologii moralnej w Poczajowie ustanowionego jako już z doświadczenia skuteczny* z 1784 r. Zakładał on, że zakonnicy będą się uczyć trzy razy w tygodniu (poniedziałki, środy i piątki) w porze popołudniowej. Nauka polegała na pamięciowym opanowaniu tekstu, złożonego z pytań i odpowiedzi, czytanego z książki przez jednego z zakonników. Na następnych zajęciach wszyscy powtarzali to, co zapamiętali z poprzedniej lekcji. Nauka prowadzona była w języku polskim, a nie ruskim. Książką polecaną jako podręcznik teologii moralnej była praca Pantaleona Kulczyckiego, napisana w językach polskim i ruskim[113].

[112] ЛННБ, f. 3, od. zb. 293, k. 24–25.

[113] BJ, rkps 4502, k. 107v–108v; ЛННБ, f. 3, od. zb. 293, k. 40v. K. Estreicher odnotował wydanie pracy P. Kulczyckiego dopiero w 1787 r. w Poczajowie. Nosiła tytuł *Treść Teologicznej Nauki Obyczainey z Autorow Klassycznych Antoine i innych łacińskich przez rozmowy na kształt katechizmu dla łatwieyszego uczenia się i poięcia osobom Duchowym Oyczystym Językiem od*

Teologię wykładało przeważnie dwóch profesorów (lektorów) – pierwszy zwany *primarius* i drugi – *secundarius*. Najczęściej byli to najlepiej wykształceni zakonnicy, bardzo często posiadający stopnie naukowe. Nieraz do pomocy profesorom powoływano specjalnych pomocników, zwanych korepetytorami. Na korepetytorów wybierano studentów, którzy ukończyli teologię z wyróżnieniem[114].

W 1766 r. teologię w Podhorcach studiowało ośmiu kleryków, a rok później sześciu słuchaczy, dla których wykłady prowadziło dwóch profesorów[115]. W roku szkolnym 1764/1765 w Dobromilu słuchaczami teologii spekulatywno-dogmatycznej było dziewięciu profesów, zaś w następnym roku – dziesięciu zakonników. Byli oni w różnym stopniu zaawansowani w nauce, np. wśród słuchaczy wykładów z roku 1765/1766 dwóch było z I roku, jeden z II roku, dwóch z III roku, a pięciu z IV roku teologii[116]. Z kolei we Lwowie w roku szkolnym 1758/1759 studiowało teologię dziewięciu słuchaczy pod kierunkiem profesora Michała Grąziewicza. W 1764/1765 r. odnotowano tam ośmiu studentów teologii, którzy w następnym roku kontynuowali naukę prawa kanonicznego pod kierunkiem profesora Jozafata Makarewicza[117]. W przeciwieństwie do zakonów łacińskich u bazylianów studiowali przeważnie klerycy. Święcenia kapłańskie udzielane były w ostatnim roku nauki lub po zakończeniu studiów[118].

Powszechnie stosowaną metodą nauczania, oprócz wykładu, były dysputy filozoficzne i teologiczne. Profesorowie i klerycy z poszczególnych zakonów zapraszali się wzajemnie na organizowane u siebie dysputy i ćwiczenia. Bardzo ceniono sobie współorganizację ich z innymi wspólnotami zakonnymi. Szczególnie aktywni w organizowaniu dysput publicznych byli profesorowie i studenci studium przy monasterze św. Jerzego we Lwowie. Ich adwersarzami byli najczęściej jezuici, trynitarze, karmelici, dominikanie, franciszkanie. Profesorowie i studenci bazyliańscy byli też zapraszani do dyskusji organizowanych w tamtejszym kolegium jezuickim czy papieskim kolegium teatynów[119]. Plan dysput i materiał do dyskusji powinien układać profesor. Studenci starszych roczników oprócz bronienia własnych tez powinni również zbijać tezy stawiane przez

JM Xiędza Pantaleona Kulczyckiego Zakonu S. Bazylego Wielkiego Teologa, Typografii Poczaiowski Korrektora oraz żywszego Dyecezyalnych Ksiąg Censora wybrana za pozwoleniem zwierzchności do druku podana (K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. XX: *Stulecie XV–XVIII*, Kraków 1905, s. 369).

[114] J. Flaga, *Formacja i kształcenie duchowieństwa…*, s. 100–101.

[115] ЛННБ, f. 3, od. zb. 308, k. 16, 41.

[116] ЛННБ, f. 3, od. zb. 693 – Tractatus Theologicus… ex Anno Domini 1765 in Anno 1766, k. 137v, 281v.

[117] M. Wawryk, *De studiis philosophico-theologicis in provincia rutheno-ukraina…*, s. 97–99.

[118] J. Flaga, *Formacja i kształcenie duchowieństwa…*, s. 123.

[119] ЛННБ, f. 3, od. zb. 103, k. 3–3v, 4v, 6; f. 5, op. 1, od. zb. 2086/II, k. 2v–3v.

przedstawicieli innych zakonów. Studenci pierwszych lat mieli jedynie układać własne tezy i ich bronić[120]. Uroczyste dysputy były najczęściej organizowane z okazji zakończenia roku szkolnego. Były prowadzone przez samych profesorów. Często przygotowane wcześniej tezy, jak i konkluzje były drukowane jako *conclusiones, propositiones, tezaria*. Miały wówczas formę broszur, które dedykowano zwykle różnym osobistościom związanym z zakonem lub szczególnym dobroczyńcom klasztorów[121]. Nierzadko drukowano je na koszt tych osób. Niekiedy ilustrowano tekst scenami z życia Chrystusa lub Matki Bożej[122]. Czasami przybierały formę obwieszczenia lub plakatu, który rozwieszano w miejscach publicznych[123]. Ponadto po zakończeniu każdego kursu studiów organizowano egzaminy, zaś profesor zobowiązany był do przedstawienia wyników nauczania i postępów swych studentów na konsultach zakonnych[124].

Poziom wiedzy teologicznej bazylianów prowincji koronnej nie odbiegał od innych zakonów katolickich. Niektórzy bazyliańscy profesorowie teologii byli uważani nawet za lepszych od jezuitów. Franciszek Karpiński w swoim pamiętniku wspominał, że jako student kolegium jezuickiego we Lwowie był świadkiem popisów akademickich, w których profesorowie jezuiccy zmuszali bardzo szybko studentów innych szkół zakonnych, a tych we Lwowie miało być wówczas dziesięć, do poddania się i zakończenia spotkania już po drugim lub trzecim argumencie. Jako niecodzienne wydarzenie Karpiński opisywał przegraną jezuitów w dyskusji z bazylianinem lwowskim. Bohaterem tej dys-

[120] J. Flaga, *Formacja i kształcenie duchowieństwa…*, s. 212–214.

[121] Najliczniejszy zbiór tego typu wydawnictw znajduje się w Oddziale Starodruków Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki im. W. Stefanyka. Zob. ЛННБ, Відділ рідкісної книги, Ст-82362 – *Theses ex universa Philosophia Secundum Veterum Recentiorumque placita Selectae* […] *a Studio Philosophico Luceoriensi* […] *1756 Die 1 Mense Julii*, b.m.w. 1756, k. 1–14; Ст-49763 – *Theses ex universa Theologia* […] *in Monasterio Leopol. Ord. S. Basilii M. ad Aedes S. Georgii Martyris Anno 1756 D. vs Mense Junio*, b.m.w. 1756, k. 1–4; Ст-14235 – *Theses ex universa Theologia* […] *in Monasterio Leopol. Ord. S. Basilii M. ad Aedes S. Georgii Martyris Anno 1757 D. 14 Mense Majo*, b.m.w. 1757, k. 1–4; Ст-80280 – *Propositiones ex universa Philosophia Disceptationibus solitis in Monasterio Luceoriensi OSBM ad Aedes S. Crucis exposite defendentur publice a R. F. Luca Sulżyński Monacho, praeside A. R. Leone Powszyński* […] *actuali Philosophiae Professore Anno 1775 mense Julio die 13*, Poczajów 1775, k. 1–14; *Illustrissimo exelentissimo Domino Domino Severino Rzewuski* […] *Propositiones ex Theologia Dogmatico--Liturgico scholari selectas et publicae disceptationi expositas Monachi SBM Monasterij ad Podhorce*, Poczajoviae [1775], k. 1–14. W Bibliotece Jagiellońskiej znajdują się dwa egzemplarze *Propositiones ex universa Philosophia selectas, et publicae disceptationi expositas Monachi S. Basilii M. Monasteri Zamoscensis*, Zamoscii 1774, k. 1–20, które zawierają tezy z filozofii (logiki, metafizyki i fizyki) wraz z tablicami poglądowymi. Poświęcone zostały rodzinie Barcikowskich oraz Pawłowi Dogilowi-Cyrynie.

[122] J. Flaga, *Formacja i kształcenie duchowieństwa…*, s. 215.

[123] ЛННБ , Відділ рідкісної книги, Ст-15020 – *Propositiones theologicae*, Poczajów 1776.

[124] ЛННБ, f. 3, od. zb. 308, k. 83v.

puty był Hiacynt Nesterski, profesor teologii w monasterze św. Jerzego we Lwowie[125]. Warto przytoczyć relację Karpińskiego: *Nowo przybyły profesor teologii u bazylianów, Nesterski nazwiskiem, oduczył trochę pychy jezuitów, kiedy, zaproszony od nich na dysputę teologiczną, do podobnego stanu zamilczenia ich przyprowadzić umiał, do jakiego oni inszych profesorów mniskich przyprowadzali. Ale skromny bazylianin w swoich krótkich zarzutach razem podtrącał sposób, jak by się jezuita ratować mógł i nie był publicznie zawstydzonym, a razem i o ludzkim z ludźmi postępowaniu tym samym przestrzegł*[126]. Na kartach pamiętnika Karpińskiego postać ojca Nesterskiego pojawiła się jeszcze raz. Kiedy w kilka lat później Karpiński gościł w Pieniakach na dworze łowczego nadwornego koronnego Antoniego Bielskiego, Nesterski – wówczas superior monasteru w Wicyniu – przyjechał tam dla odebrania procentów od sumy funduszowej i wziął udział w dyskusji teologicznej, jaka toczyła się z obecnymi tam również dominikanami z Podkamienia oraz bernardynem, pełniącym obowiązki duszpasterskie na dworze Bielskiego. Karpiński wspominał, że był pewny zwycięstwa Nesterskiego w dyskusji, a *mnichy z gębami otwartymi dziwili się tylko*[127].

Część składową wykształcenia i formacji intelektualnej stanowiło nauczanie w szkołach publicznych prowadzonych przez zakon. Absolwenci retoryki czy filozofii byli wysyłani do nauczania niższych klas w kolegiach dla młodzieży świeckich, natomiast po roku wracali do własnych studiów. Angażowanie kleryków do nauczania dawało im doświadczenie pedagogiczne, wykorzystywane w późniejszej działalności[128].

W drugiej połowie lat 70. XVIII w. zorganizowano zakonne studium matematyki. Jego słuchaczami byli zakonnicy pozostający na różnych etapach edukacji, bo zarówno ci, którzy ukończyli retorykę, jak i teologię. W styczniu 1775 r. w monasterze św. Onufrego we Lwowie pod kierunkiem tamtejszego superiora Gedeona Gulskiego uczyło się trzech profesów. Zdaje się, że uruchomienie tego kursu podyktowane było zakazem wyjazdów na studia poza granice monarchii habsburskiej. Studenci uczący się matematyki przybyli bowiem z alumnatów papieskich w Braniewie i Wilnie[129]. W następnych latach nauka matematyki w tym monasterze była kontynuowana. Decyzją prowincjała w lutym 1776 r.

[125] F. Karpiński, *Historia mego wieku i ludzi, z którymi żyłem*, opr. R. Sobol, Warszawa 1987, s. 43–44. Autor opracowania pamiętnika Karpińskiego nie ustalił bliższych danych dotyczących bazylianina. Uznając, że Karpiński przekręcił jego nazwisko, wskazywał na Józefa Narolskiego, bazylianina z prowincji litewskiej, jako bohatera tego fragmentu (zob. s. 217, przyp. 16). Błąd ten powtórzył Z. Budzyński – zob. *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII wieku*, t. 3: *Studia z dziejów społecznych*, Przemyśl – Rzeszów 2008, s. 245, 279.

[126] F. Karpiński, dz. cyt., s. 44.

[127] Tamże, s. 55.

[128] J. Flaga, *Formacja i kształcenie duchowieństwa…*, s. 221–222.

[129] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 174.

przeznaczono ponad 400 złp na zakup książek (m.in. dzieł Christiana Wolffa i podręcznika arytmetyki w języku polskim, najprawdopodobniej książki ks. Tomasza Siekierzyńskiego „Arithmetyka to jest Rachmistrska Nauka", wydanej we Lwowie w 1766 r.) oraz przyborów matematycznych (*glob wodno-ziemny i niebieski, sztućce matematyczne*). Zakupy te były kontynuowane w 1778 r.[130] W tym samym roku do monasteru św. Onufrego przybyło trzech zakonników, którzy mieli tutaj podjąć studia w zakresie matematyki. Być może korzystali oni z wykładów w szkole powstałej na bazie jezuickiej Akademii Lwowskiej[131]. Decyzją podjętą na kapitule w Uniowie kurs matematyki zorganizowano także w Owruczu (w roku szkolnym 1776/1777). Studiowało tam pięciu alumnów, których korepetytorem był Amfiloch Skorecki[132]. Profesor matematyki powinien był przynajmniej pół godziny dziennie wykładać naukę Euklidesa, raz na miesiąc zadawać problem matematyczny do samodzielnego rozwiązania i urządzać powtórki materiału, zaś raz w roku organizować publiczne dysputy[133].

Studia filozoficzne i teologiczne były u bazylianów rozdzielone pomiędzy różne monastery. Zresztą poszczególne dyscypliny wykładane adeptom bazyliańskim nie były ściśle przypisane do miejsca, ale zmieniały swoje siedziby. Do przesunięć i rotacji zmuszały różne okoliczności zewnętrzne i wewnętrzne. Należały do nich przede wszystkim klęski elementarne, związane najczęściej z pożarami i zarazą. Budynki w tym czasie były przeważnie drewniane i ta pierwsza okoliczność występowała często. Tak było w sierpniu 1767 r., gdy spalił się monaster w Ławrowie, gdzie znajdowało się studium filozofii, które w związku z tym przeniesiono do Zamościa[134]. Do Ławrowa studia zakonne powróciły w 1771 r., ale nie filozoficzne, a teologii dogmatyczno-spekulatywnej, przeniesione decyzją konsulty prowincjalnej z Dobromila[135]. Podobna sytuacja miała miejsce w 1761 r. w Łucku, gdy pożar zniszczył monaster św. Krzyża, zaś tamtejsze studia filozoficzne przeniesiono do Zahajec Małych. Tam pozostawały do 1774 r., dopóki nie odbudowano klasztoru w Łucku[136]. Powodem przenosze-

[130] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2357 – Księga dochodów i wydatków monasteru św. Onufrego we Lwowie 1770–1780, k. 71, 96, 98–98v.

[131] ЛННБ, f. 3, od. zb. 132, k. 38; *Catalogus Professorum Ordinis S. B. Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1778 in Annum 1779*, b.p.

[132] *Catalogus monasteriorum Ordinis S. Basilii Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1776 in Annum 1777* [w:] M.M. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 166.

[133] Wołyniak [J.M. Giżycki], *Bazylianie w Owruczu*, s. 1025.

[134] ЛННБ, f. 3, od. zb. 306, k. 9; APL, zespół 111/4 – Akta klasztorów greckokatolickich (bazylianów) woj. lubelskiego – zbiór szczątków zespołów – klasztor bazylianów w Zamościu, sygn. 29 – Diariusz albo partykularne notata monasteru zamoyskiego, k. 20.

[135] ЛННБ, f. 3, od. zb. 306, k. 10v; M. Ваврик, *Лаврівська Хроніка (1771–1882)*, „Analecta OSBM" 1954, series II, sectio II, vol. II, fasc. 1–2, s. 72.

[136] *Spis klasztorów unickich bazylianów w województwie wołyńskiem*, ułożył Wołyniak, s. 53–54.

nia studiów ze swych siedzib do innych klasztorów był ponadto brak środków na utrzymanie większej liczby kleryków, czyli niedostatek spowodowany klęskami żywiołowymi. Taki powód zaistniał w jesieni 1767 r., gdy nie obrodziło zboże w dobrach monasteru w Hoszczy i w związku z tym studia zakonne z retoryki przeniesiono z Hoszczy do Wicynia[137]. Po kilku latach (w 1772 r.) podczas konsulty w Zahajcach Małych podjęto decyzję o przeniesieniu kleryków uczących się retoryki z Wicynia do Szczepłot[138]. Powodem zmian były też remonty i przebudowa budynków klasztornych[139]. Z reguły przenoszenie studiów do innych klasztorów było traktowane jako konieczność przejściowa, a gdy poprawiły się warunki bytowe, wracano do poprzedniego miejsca, często zmieniając przy tym przedmiot studiów.

Ze względu na brak miejsca rozdzielano także roczniki. Tak np. w 1771 r. do Ławrowa przeniesiono trzy roczniki teologii dogmatyczno-spekulatywnej z Dobromila. Liczyły one jedenastu studentów i dwóch profesorów. Ta spora liczba przybyłych osób nie mogła się pomieścić, dlatego studenci I roku zostali odesłani do monasteru świętojurskiego we Lwowie[140]. Na kapitule prowincjalnej w Uniowie w 1776 r. postanowiono rozdzielić studia zakonne tak, aby prowadzone były w monasterach położonych na terenie Polski, jak i na ziemiach zajętych przez monarchię habsburską. Dla tych pierwszych teologia spekulatywno-dogmatyczna mieściła się w Kamieńcu Podolskim, teologia moralna w Satanowie, filozofia w Łucku, retoryka większa w Hoszczy, retoryka mniejsza w Białostoku. Dodatkowo kurs matematyki zadysponowano w Owruczu. Z kolei w Galicji teologii spekulatywno-dogmatycznej uczono w monasterze świętojurskim we Lwowie, teologii moralnej w Trembowli, filozofii w Ławrowie, retoryki z językiem greckim w Uniowie, zaś retoryki mniejszej w Świętym Spasie[141].

Organizacja studiów zakonnych pozostawała ważną kwestią dla władz prowincji. W 1748 r. funkcjonowało w niej, jak wynika z pisma prowincjała Sylwestra Koblańskiego datowanego na 31 VIII 1748 r., tylko jedno studium filozofii, uruchomione w monasterze św. Jerzego we Lwowie. Miało ono powstać dzięki fundacji archimandryty żydyczyńskiego Jerzego Pakowskiego, zmarłego w 1745 r., który przeznaczył na nie 30 tys. złp[142]. Działało już w październiku 1747 r.

[137] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1204, k. 11.

[138] Tamże, k. 25v.

[139] J. Flaga, *Formacja i kształcenie duchowieństwa…*, s. 82–83.

[140] ЛННБ, f. 3, od. zb. 306, k. 10v; М. Ваврик, *Лаврівська Хроніка*, „Analecta OSBM" 1954, series II, sectio II, vol. II, fasc. 1–2, s. 72.

[141] ЛННБ, f. 6, od. zb. 158, k. 160–161v.

[142] ASPF, Scritture Riferite nei Congressi Moscovia, Polonia e Ruteni, vol. Miscellanea 3, b.p.; *Litterae basilianorum…*, vol. II, nr 278, s. 148; D. Blazejovskyj, *Ukrainian and Armenian Pontifical seminaries of Lviv (1665–1784)* (Analecta OSBM, series II, sectio I, vol. XXIX), Rome 1975, s. 28; *Шематизмъ провинціи св. Спасителя Чина св. Василія Великого въ Галиціи…*, s. 305.

i studiowało w nim siedmiu profesów bazyliańskich[143]. Z kolei w memoriale protoihumena prowincji litewskiej Herakliusza Lisańskiego z 13 IX 1748 r. wspominano także o nauczaniu filozofii w Ławrowie, prowadzonym jeszcze przed uruchomieniem kursu w monasterze św. Jerzego we Lwowie[144]. W latach 40. XVIII w. klerycy bazyliańscy uczyli się również retoryki w kolegium dla świeckiej młodzieży, otwartym w Hoszczy[145]. W 1750 r. Benedykt XIV zarządził, aby w każdej prowincji były po dwie szkoły filozofii i teologii. Opieszałość obu prowincji w realizacji tego zarządzenia powodowała papieskie niezadowolenie, o czym informował 24 IV 1751 r. nuncjusz apostolski w Warszawie Alberico Archinto, ponaglając protoarchimandrytę Lisańskiego do działania. Przedstawił mu ultimatum, aby w okresie sześciu miesięcy podjąć stosowne działania. List nuncjusza został odczytany podczas kapituły generalnej w Brześciu w 1751 r. Władze zakonu wystąpiły wówczas z prośbą o przedłużenie terminu uruchomienia szkół zakonnych. Na podstawie dekretu z 26 XI 1752 r. uzyskano prolongatę o kolejny rok[146]. W 1754 r. odnotowano funkcjonowanie trzech studiów zakonnych z zakresu retoryki, filozofii i teologii. Stopniowo uruchamiano kolejne kursy, tak że w 1774 r. na terenie prowincji było dziewięć studiów wewnętrznych, po trzy w dziedzinie retoryki, filozofii i teologii[147].

Na podstawie tabeli 3 w aneksie, przedstawiającej miejscowości związane ze studiami zakonnymi w prowincji koronnej, stwierdzić należy, że w ciągu lat 1743–1780 prowadzono je w dziewiętnastu klasztorach. Były to placówki bogatsze, lepiej uposażone, posiadające dobre warunki lokalowe. Preferowano te położone w miastach, ale ze względu na specyfikę usytuowania monasterów bazyliańskich studia zakonne organizowano również w osadach wiejskich. Zwraca uwagę Dobromil, w którym znajdował się nowicjat bazyliański, ale również chętnie lokowano w tamtejszym monasterze studiujących zakonników.

O istnieniu i poprawnym funkcjonowaniu studiów zakonnych decydowali zwykle prowincjałowie oraz władze poszczególnych monasterów. Usiłowali oni reformować studia zakonne i zapewnić im odpowiedni fundusz. Przykładowo w 1755 r. konsultor prowincji Pafnucy Mańkowski przeznaczył sumę 5 tys. złp na studium filozoficzne w Łucku[148]. Na utrzymanie szkół zakonnych oddano część środków finansowych otrzymanych od wojewodzica bełskiego Mikołaja Potoc-

[143] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 2, k. 19–19v. Studium filozofii działało przy monasterze świętojurskim we Lwowie także w 1750 r.

[144] *Litterae basilianorum…*, vol. II, nr 279, s. 164–166.

[145] L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła…*, s. 1016.

[146] ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 108, k. 28–8v; Н. Петровъ, *Очеркъ исторіи…*, „ТКДА" 1871, т. III, нр 7, s. 149–150.

[147] *Catalogus monasteriorum et personarum provinciae Protectionis B.V. Mariae Ordinis S. Basilii Magni Anni 1754* [w:] М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 102–123.

[148] ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 108, k. 44v.

kiego. W 1766 r. protoarchimandryta Hipacy Biliński wraz z protoihumenem prowincji koronnej Jozafatem Siedleckim dokonali podziału sum pieniężnych, które były lokowane na dobrach ziemskich. Na prowadzenie studiów teologicznych monastery we Lwowie (św. Jerzego), Kamieńcu Podolskim i Zbarażu otrzymały po 50 tys. złp. Podobną sumę dostały na studium filozoficzne monastery w Łucku i Zamościu, a także monaster w Złoczowie, gdzie miała mieścić się szkoła retoryki. Jednak w tym ostatnim miejscu otrzymane środki wydatkowano na budowę klasztoru i w efekcie studia retoryczne nie były w Złoczowie prowadzone. W zamian zakonnicy obdarowanych monasterów zostali zobowiązani do odprawiania Służb Bożych i modlitw w intencji fundatora i jego rodziców[149].

Jerzy Flaga, badając formację duchowieństwa zakonnego, wysnuł wniosek o wyższej liczbie studentów-zakonników w prowincjach litewskich niż koronnych. Prawidłowość tę zauważył u bernardynów i franciszkanów konwentualnych oraz właśnie u bazylianów[150]. Poświadczają ją dostępne dane statystyczne, pozwalające dokonać porównań. I tak w 1754 r. w prowincji koronnej w trzech ośrodkach prowadzących studia zakonne uczyło się łącznie 28 osób (retoryka – 7, filozofia – 9, teologia – 12), zaś 8 profesów studiowało poza prowincją. Łącznie było to 36 osób. Biorąc pod uwagę liczbę zakonników w prowincji (644, bez nowicjuszy), należy stwierdzić, że nauką było w tym czasie objętych 5,59% ich ogólnej liczby. Dane z tego samego roku dla prowincji litewskiej wyglądały podobnie – retoryki uczyło się 8 osób, filozofii – 9, teologii – 12, zaś w kolegiach papieskich przebywało 8 zakonników. Zatem studiowało w szkołach zakonnych łącznie 37 osób. Jednak ze względu na mniejszą liczbę zakonników w prowincji Trójcy Świętej odsetek studiujących w stosunku do ogółu był tu wyższy i wynosił 7,6%[151]. Jak widać, na początku II połowy XVIII w. różnice w liczbie studiujących zakonników w obu prowincjach były niewielkie.

Według danych opartych na ankiecie sporządzonej przez władze zakonów funkcjonujących na ziemiach Rzeczypospolitej na wniosek nuncjusza Garampiego, którą Jerzy Flaga przyjął za źródło informacji o szkolnictwie zakonnym,

[149] ЛННБ, f. 3, od. zb. 809, k. 5; sp. 308, k. 42–42v; APL, zespół 111/4, sygn. 29, k. 20. Podobny fundusz na prowadzenie studiów filozoficznych otrzymał monaster w Chełmie w prowincji litewskiej. Eparcha chełmski Maksymilian Ryłło w 1766 r. przeznaczył 30 tys. złp na utrzymanie profesora i pięciu kleryków bazyliańskich uczących się filozofii. Nałożył na nich zobowiązania odprawiania mszy św. i modlitw w swojej intencji. Zob. APL, zespół 111/2 – Akta klasztorów greckokatolickich (bazylianów) woj. lubelskiego – zbiór szczątków zespołów – klasztor bazylianów w Chełmie, sygn. 1 – Opisanie klasztoru księży Bazylianów chełmskich 1793, s. 19–20.

[150] J. Flaga, *Formacja i kształcenie duchowieństwa…*, s. 120.

[151] *Catalogus personarum Ordinis S. Basilii M. in Provincia Lithuana s.t. SS.mae Trinitatis Deo Militantium A.D. 1754* [w:] М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 84–101; *Catalogus monasteriorum et personarum provinciae Protectionis B.V. Mariae Ordinis S. Basilii Magni Anni 1754* [w:] М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 102–123.

w 1773 r. w bazyliańskiej prowincji litewskiej studiowało 117 osób, zaś w koronnej tylko 73 osoby[152]. Liczby te jednak wydają się zbyt duże. Analiza źródła wskazuje, że jako osoby uczące się w szkołach zakonnych ujęto wszystkich kleryków-profesów, których w prowincji koronnej było właśnie 73, zaś w litewskiej 117. Jednak nie wszyscy klerycy-profesi podejmowali w ogóle lub w danym roku naukę w szkołach zakonnych. Stąd liczba studiujących musiała być niższa. I tak spośród 73 kleryków-profesów w prowincji koronnej uczyło się w szkołach zakonnych 51 osób, 6 studiowało w kolegiach papieskich, zaś 16 pełniło różne funkcje w monasterach. W prowincji litewskiej retoryki, filozofii i teologii w szkołach zakonnych uczyły się 64 osoby spośród 117[153]. Dokładną liczbę studentów-profesów za rok szkolny 1773/1774 podawał katalog monasterów z tego roku. I tak retoryki w Białostoku uczyło się 6 studentów, w Milczy Małej – 6, w Satanowie – 7; filozofii w Trembowli – 5, w Zahajcach Małych – 6, w Zamościu – 6; teologii w Kamieńcu Podolskim – 4, w Ławrowie – 7, we Lwowie – 5. Łącznie były to 52 osoby, do których dodać należy 6 alumnów w kolegiach papieskich. W stosunku do całej społeczności zakonnej odsetek studiujących wynosił 9,5%[154].

Tabela 18

Liczba profesorów i studentów w bazyliańskich szkołach zakonnych w prowincji koronnej w roku szkolnym 1773/1774

Monaster	Retoryka		Filozofia		Teologia	
	liczba profesorów	liczba studentów	liczba profesorów	liczba studentów	liczba profesorów	liczba studentów
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*
Białostok	1	6 rok I i II	–	–	–	–
Kamieniec Podolski	–	–	–	–	2	4 rok I
Ławrów	–	–	–	–	2	7 rok I i II
Lwów św. Jerzy	–	–	–	–	2	5 rok I i II
Milcza Mała	1	6 rok I	–	–	–	–
Satanów	1	7 rok I	–	–	–	–

[152] J. Flaga, *Formacja i kształcenie duchowieństwa…*, s. 117, tab. 4; tenże, *Ankieta zakonna nuncjusza G. Garampiego z lat 1773/74 jako podstawa źródłowa do badań nad studiami zakonnymi i ich organizacją*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne" 1989, t. XXXVI: Historia Kościoła, z. 4, s. 35–44.

[153] ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 110 – t. IV: Ordini regulari (mkf. ABMK 2407), k. 7, 11v, 15–15v; D. Blazejovskyj, *Ukrainian and Armenian Pontifical…*, s. 74.

[154] *Catalogus Monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1773 a Mense Septembri, ad Septembrem 1774 Anni*, b.p.

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*
Trembowla	–	–	1 + korepetytor	5 rok I	–	–
Zahajce Małe	–	–	1 + korepetytor	6 rok I	–	–
Zamość	–	–	1 + korepetytor	6 rok II	–	–

Źródło: *Catalogus Monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1773 a Mense Septembri, ad Septembrem 1774 Anni*, *passim*.

Tabela 19

Liczba profesorów i studentów w bazyliańskich szkołach zakonnych w prowincji koronnej w roku szkolnym 1778/1779

Monaster	**Retoryka**		**Filozofia**		**Teologia**	
	liczba profesorów	liczba studentów	liczba profesorów	liczba studentów	liczba profesorów	liczba studentów
Białostok	1	8 rok I i II	–	–	–	–
Kamieniec Podolski	–	–	–	–	2	4 rok I–III
Hoszcza	1	5	–	–	–	–
Krechów	1	8	–	–	–	–
Ławrów	–	–	–	–	1	4 rok I
Lwów św. Jerzy	–	–	–	–	2	5 rok I–III
Łuck	–	–	1 + korepetytor	6	–	–
Podhorce	–	–	1 + korepetytor	8	–	–
Satanów	–	–	–	–	1+ korepetytor	4 rok I i II
Święty Spas	1	6	–	–	–	–
Uniów	–	–	1 + korepetytor	7	–	–
Zbaraż	1	6	–	–	–	–

Źródło: *Catalogus Professorum Ordinis S.B. Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1778 in Annum 1779*, *passim*.

Rosnący trend w zakresie wykształcenia potwierdzały statystyki dotyczące roku szkolnego 1776/1777. Na kursie retoryki w szkołach zakonnych w Białostoku, Hoszczy, Świętym Spasie i Uniowie uczyło się wówczas odpowiednio 4, 8,

5, 6 studentów. Filozofię w szkołach zakonnych w Ławrowie i Łucku studiowało odpowiednio – 7 i 5 osób. Na teologii w Kamieńcu Podolskim odnotowano 6 studentów, we Lwowie – 5, w Satanowie – 5. Ponadto w Owruczu funkcjonowało studium matematyki, w którym wykładów słuchało 5 osób. W sumie edukacją zakonną prowadzoną w prowincji objętych było w tym czasie 56 profesów. Dodatkowo 8 zakonników studiowało w kolegiach położonych poza prowincją. Biorąc pod uwagę, że cała prowincja liczyła wówczas 618 zakonników, należy stwierdzić, że studiowało wówczas ponad 10% społeczności zakonnej. Wśród zakonników było 8 kleryków-profesów, którzy w tym czasie nie pobierali nauk, lecz odesłani byli do różnorodnych posług w monasterach[155]. Z kolei w 1779 r. studiowało 71 osób w prowincji oraz 7 alumnów w kolegiach papieskich, co stanowiło łącznie 11,9% społeczności zakonnej prowincji koronnej[156].

Z powyższych zestawień wynika, że w ciągu trzeciego ćwierćwiecza XVIII w. w prowincji koronnej dokonał się znaczny postęp edukacyjny. Przy prawie stałej liczbie zakonników dwukrotnie zwiększyła się liczba studiujących w szkołach zakonnych prowadzonych na terenie prowincji.

Najzdolniejsi klerycy bazyliańscy otrzymywali możliwość studiowania poza granicami prowincji – w alumnatach papieskich w Rzymie (Kolegium Greckie św. Atanazego lub Kolegium Urbanum Kongregacji Rozkrzewiania Wiary), w Braniewie, Wilnie oraz Wiedniu. Alumnaty papieskie, zwane też kolegiami, były zakładami o charakterze naukowo-wychowawczym, przygotowującymi kandydatów do kapłaństwa i pracy misyjnej. Podlegały Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, której wysyłały sprawozdania ze swej działalności. Program studiów obejmował przedmioty humanistyczne, filozoficzne i teologiczne, realizowane w ciągu 4–5 lat. Po ukończeniu kolegium papieskiego jego absolwenci składali przysięgę zobowiązującą ich do wierności i posłuszeństwa Stolicy Apostolskiej w odniesieniu do pracy duszpasterskiej na terenach wyznaczonych przez Kongregację Rozkrzewiania Wiary[157]. Wyrazem tego były liczne listy przesyłane do prefekta Kongregacji z informacjami o swojej działalności.

Przed powstaniem prowincji koronnej kilku zakonników należących później do niej studiowało w Papieskim Kolegium Ormiańskim we Lwowie, prowadzonym przez teatynów, powstałym w 1665 r. Wśród nich byli dwaj bazylianie –

[155] *Catalogus monasteriorum Ordinis S. Basilii Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1776 in Annum 1777* [w:] М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 155–175.

[156] *Catalogus Professorum Ordinis S.B. Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1778 in Annum 1779*, b.p.

[157] B. Kumor, *Alumnaty papieskie* [w:] EK, t. I, Lublin 1985, kol. 394–395; *Litterae basilianorum…*, vol. II, nr 326, s. 266–267; S. Nabywaniec, *Kształcenie i formacja alumnów-unitów archidiecezji kijowskiej i diecezji przemyskiej w XVIII w.*, „Nasza Przeszłość" 2000, t. 93, s. 83–89.

Ambroży Biliński (odbył studia w latach 1729–1732) oraz późniejszy protoarchimandryta zakonu Hipacy Biliński (wpisany do albumu alumnów pod imieniem Innocenty w latach 1732–1736), którzy zostali przyjęci z rekomendacji eparchów lwowskiego oraz łuckiego[158]. Ponadto wśród studentów tego kolegium było kilku, którzy po jego ukończeniu wstąpili do zakonu bazyliańskiego, np. Bazyli Ślizikiewicz (studia w latach 1729–1732), Innocenty Lipnicki (1719–1726), Porfiry Zubrzycki (1726) i Patrycy Popiel (1733–1737). Źródła bazyliańskie wspominały jeszcze o kilku zakonnikach z prowincji koronnej, którzy kształcili się w tym kolegium, ale ich nazwisk nie odnaleziono w katalogu alumnów[159].

Gdy 5 II 1744 r. Benedykt XIV rozdzielił miejsca przyznane bazylianom w alumnatach papieskich po równo między dwie prowincje, przed zakonnikami z monasterów wchodzących w skład nowo utworzonej prowincji Opieki NMP otworzyły się nowe możliwości studiów[160]. Korzystano głównie z miejsc w kolegiach papieskich w Braniewie (prowadzonym przez jezuitów), Wilnie, w Kolegium Greckim i Kolegium Urbanum w Rzymie. Ponadto po I rozbiorze Polski pojawiła się przed bazylianami z terenu Galicji możliwość studiowania w Wiedniu. Dekretem dworskim z 18 X 1775 r. poinformowano biskupów greckokatolickich o otwarciu konwiktu przy kościele św. Barbary w Wiedniu, w którym znalazło się miejsce dla czternastu alumnów z Galicji, w tym dwóch bazylianów[161].

Tabela 20

Liczba bazylianów prowincji koronnej studiujących w kolegiach papieskich w latach 1743–1780

Nazwa kolegium	Miejscowość	Liczba absolwentów
Papieskie Kolegium Greckie	Rzym	14
Papieskie Kolegium de Propaganda Fide (Urbanum)	Rzym	13
Papieskie Kolegium	Braniewo	17
Papieskie Kolegium	Wilno	17
Kolegium św. Barbary (Barbareum)	Wiedeń	3
Suma		**64**

Źródło: D. Blazejovskyj, *Ukrainian and Bielorussian students in the Pontificio Collegio Urbano de Propaganda Fide (1627–1846)*, „Analecta OSBM" 1974, sectio II, vol. IX (XV), fasc. 1–4, s. 213–222; tenże, *Byzantine Kyivan rite students in Pontifical Colleges, and in seminaries, universities and institutes of Central and Western Europe (1576–1983)* (Analecta OSBM, series II, sectio I, vol. XLIII), Rome 1984, s. 60–171.

[158] BOss, rkps 1752/II, k. 19v, 27; D. Blazejovskyj, *Ukrainian and Armenian Pontifical…*, s. 258.

[159] BOss, rkps 1752/II, k. 5v, 14, 20v, 28. Nie udało się odnaleźć nazwisk Bazylego Urbanowskiego, Józefa Światkowskiego i Barlaama Piechowicza.

[160] D. Blazejovskyj, *Ukrainian and Armenian Pontifical…*, s. 26.

[161] S. Nabywaniec, *Diecezja przemyska greckokatolicka…*, s. 145–146.

Studia zagraniczne podejmowano często dla dokończenia edukacji rozpoczętej w prowincji zakonnej oraz zdobycia stopni naukowych. Przebywający za granicą przy okazji poszerzali także swoją ogólną wiedzę i kulturę umysłową. Przy wysyłaniu na studia zagraniczne brano pod uwagę zdolności intelektualne profesów. Opłaty związane z wyjazdem i studiami ponosiła prowincja. Były zróżnicowane zależnie od odległości, w jakiej znajdowało się kolegium, np. w latach 60. XVIII w. wyjeżdżający do Braniewa otrzymywali na podróż 144 złp, do Wilna – 145 złp 18 gr, zaś do Rzymu 450 złp 18 gr[162].

Jednym z pierwszych bazylianów, który uzyskał doktorat z filozofii i teologii po utworzeniu prowincji koronnej, był Walerian Podwieszczyński. Generalny prepozyt Towarzystwa Jezusowego Franciszek Retz wystawił w Rzymie dokument oznajmujący, że Podwieszczyński po ukończeniu kursu filozofii w zakonnym studium we Lwowie oraz studiach teologicznych rozpoczętych w prowincji, a zakończonych w Kolegium Greckim w Rzymie 9 XII 1748 r. złożył egzamin ze studiowanych przedmiotów przed apostolskim publicznym notariuszem i komisją. Pozytywny wynik tego egzaminu upoważnił Retza do ogłoszenia Podwieszczyńskiego doktorem filozofii i teologii oraz nadania mu wszystkich praw uniwersyteckich[163]. Z kolei 20 V 1774 r. prefekt Kongregacji Rozkrzewiania Wiary kardynał Józef Maria Castelli zawiadamiał, że bazylianin Ignacy Filipowicz, wychowanek Kolegium Greckiego, przeszedłszy kurs filozofii w Kolegium Urbanum, wyjaśnił trzy tezy oparte na pismach Arystotelesa i św. Tomasza oraz odpowiedział na postawione pytania w obecności sekretarza Kongregacji Rozkrzewiania Wiary Stefana Borgii, a także profesorów teologii i filozofii. W związku z tym Filipowicza jednogłośnie ogłoszono doktorem i magistrem filozofii i teologii i zrównano w prawach z innymi doktorami uniwersytetów[164].

Pobyt we wszystkich kolegiach papieskich zapewniał formację duchowo-intelektualną. Na podstawie programu kształcenia Kolegium Papieskiego w Wilnie można stwierdzić, że na tę pierwszą składało się kształtowanie pobożności przez codzienne półgodzinne rozmyślanie duchowe, uczestnictwo w mszach św. odprawianych w kaplicy domowej lub świątyniach, nauczanie katechizmu, modlitwę indywidualną w kaplicy czy odprawiane raz w roku ośmiodniowe rekolekcje. Z kolei nauka obejmowała zakres filozofii i teologii przewidziany przez Kongregację Rozkrzewiania Wiary. Pełne studia trwały sześć lat. Wśród nauczanych przedmiotów znajdowały się m.in.: prawo kanoniczne, teologia moralna i polemiczna, historia Kościoła, matematyka, homiletyka, śpiew. Studia filozoficzne

[162] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 163, k. 90, 95v, 97v; J. Flaga, *Formacja i kształcenie duchowieństwa…*, s. 129–130.

[163] *Каталог пергаментних документів…*, nr 1058, s. 524.

[164] Tamże, nr 1110, s. 549.

i teologiczne wieńczyły stopnie akademickie. Bazylianie najczęściej zdobywali bakalaureat i magisterium z filozofii, rzadziej doktorat z teologii[165].

Oprócz wiedzy filozoficzno-teologicznej studia w Rzymie czy Braniewie uzupełniały wykształcenie bazylianów o znajomość języków nowożytnych, przydatnych zwłaszcza w pracy twórczej, naukowej i działalności edukacyjnej. Absolwenci studiów rzymskich powszechnie władali językiem włoskim, niekiedy uczyli się języka francuskiego. Z kolei w Braniewie mieli kontakt z językiem niemieckim. Auksenty Dubnicki, pochodzący z terenów Węgier, został wysłany na studia filozoficzne do Braniewa, gdyż jak zauważono: *mówił snadniej po niemiecku lub po węgiersku niżeli po polsku*[166]. Odbyte podróże do miejsc studiów, zwłaszcza do Rzymu, zaznajamiały z kulturą i zwyczajami panującymi w innych państwach. Uczyły radzenia sobie w różnych sytuacjach życiowych[167]. Niekiedy w trakcie pobytu za granicą studenci bazyliańscy zwiedzali atrakcje turystyczne. W połowie sierpnia 1761 r. dwaj alumni Kolegium Greckiego w Rzymie Hieronim Strzelecki i Alimpi Fidrycki wybrali się do Neapolu. Podróży, którą odbyli barką, mało co nie przypłacili życiem, gdy na morzu rozpętała się burza[168].

Społeczność studentów w alumnatach papieskich nie była zbyt liczną grupą. Papieskie Kolegium w Braniewie w 1774 r. liczyło 24 studentów, wśród których było 4 bazylianów, po 2 z obu prowincji. Prowincję koronną reprezentowali słuchacze IV roku teologii Hieroteusz Lesieniecki i Leon Demkowicz. Przybyli do Braniewa w listopadzie 1771 r. Postęp, jaki poczynili w nauce, określono jako *dobry* (Lesieniecki) i *najlepszy* (Demkowicz). Uznano ich za odpowiednich do pracy duszpasterskiej. Obaj zakonnicy znali język polski, cerkiewnosłowiański oraz łaciński[169]. W tym samym 1774 r. w Kolegium Papieskim w Wilnie studiowało łącznie 18 alumnów. Wśród nich było 2 bazylianów z prowincji koronnej studiujących teologię. Doroteusz Starzewski, określony jako *Polonus*, pochodzący z ziemi przemyskiej, studiował na I roku teologii, zaś January Hromaczewski, *Roxolanus* z województwa wołyńskiego, był słuchaczem III roku teologii[170]. Bazylianie rzadko odbywali pełne sześcioletnie studia w alumnatach papieskich. Częściej wyjeżdżali tylko na studia teologiczne po ukończeniu kursu filozofii w studium zakonnym w prowincji.

[165] ASPF, Scritture Riferite nei Congressi Moscovia, Polonia e Ruteni, vol. 12 (1775–1776), k. 180v; S. Nabywaniec, *Kształcenie i formacja alumnów-unitów…*, s. 87–88.

[166] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1204, k. 11.

[167] ASPF, Scritture Riferite nei Congressi Moscovia, Polonia e Ruteni, vol. 10, k. 202–202v.

[168] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 15 – Księga cudów obrazu poczajowskiego, k. 41–41v. Wydarzenie to zostało zapisane w księdze cudów Matki Bożej Poczajowskiej pod datą 24 VI 1770 r., gdyż ocalenie Strzelecki przypisał wstawiennictwu Maryi w ikonie poczajowskiej.

[169] ASPF, Scritture Riferite nei Congressi Moscovia, Polonia e Ruteni, vol. 12, k. 178–178v.

[170] Tamże, k. 175v, 180.

Bazyliańscy profesorowie teologii z prowincji koronnej obejmowali katedry profesorskie w kolegiach papieskich. German Dronowicz podczas kapituły uniowskiej w 1776 r. otrzymał nominację na profesora teologii w alumnacie w Wilnie, gdzie nauczał do 1780 r.[171] W tym czasie funkcję wicerektora i obowiązki profesora filozofii pełnił tam Faust Skrzybiński[172].

4. Struktura funkcji zakonnych

Wśród społeczności bazyliańskiej istniał podział na kapłanów, profesów-kleryków i braci świeckich (laików). Bracia świeccy po złożeniu profesji nie byli kierowani do szkół zakonnych, ale wykonywali prace rzemieślnicze wyuczone przed wstąpieniem do monasteru. Wśród nich byli specjaliści wykonujący różne posługi na rzecz gospodarstwa monasterskiego: kucharze, krawcy, szewcy, kowale, cieśle. Nie brakowało także wykwalifikowanych rzemieślników zajmujących się dziedzinami artystycznymi, np. malarstwem, drukarstwem, budownictwem czy grą na organach. Laicy obsadzani byli również jako administratorzy (prokuratorzy) folwarków monasterskich. Z kolei klerycy podejmowali naukę w wewnętrznych szkołach zakonnych i kolegiach papieskich, w czasie której przyjmowali święcenia kapłańskie. Studia teologiczne stanowiły najpewniejszą drogę do kariery wewnątrzzakonnej. Przed ich absolwentami, którzy później podejmowali działalność nauczycielską, misjonarską, kaznodziejską, otwierały się najwyższe stanowiska i godności w prowincji. Taka droga awansu umożliwiała wyłonienie najzdolniejszych zakonników[173]. W II połowie XVIII w. widać tendencję do zmniejszania się grupy braci świeckich (laików). Zdecydowana większość profesów uzyskiwała święcenia kapłańskie, dlatego zakon bazyliański pod względem organizacji, struktury wewnętrznej oraz realizowanych zadań zatracał charakter mniszy, upodabniając się do łacińskich zakonów kleryckich[174].

Według regulaminów opracowanych dla urzędników zakonnych przez metropolitę Rutskiego w strukturze funkcji w klasztorach wyróżniano: przełożonego miejsca (ihumena, superiora, starszego, rektora), wikariusza, kaznodziejów,

[171] ЛННБ, f. 3, od. zb. 435, k. 15; Й. Скрутень, *О. Герман Дронович*, *ЧСВВ*, „Analecta OSBM" 1974, series II, sectio II, vol. IX, fasc. 1–4, s. 275.

[172] *Catalogus Professorum Ordinis S.B. Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1778 in Annum 1779, passim.*

[173] J. Kłoczowski, *Zakony męskie w Polsce XVI–XVIII wiek* [w:] *Kościół w Polsce*, t. 2: *Wieki XVI–XVIII* pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków 1969, s. 666.

[174] Zwrócił na to uwagę H. Gapski w: *Zakony monastyczne w Europie Środkowo-Wschodniej w czasach nowożytnych (XVI–XVIII w.)* [w:] *Klasztory mnisze na wschodnich terenach dawnej Rzeczypospolitej od XVI do początku XX wieku* pod red. J. Gwioździk, R. Witkowskiego, A.M. Wyrwy, Poznań 2014, s. 23.

zelatorów, ojców duchownych, instruktora nowicjuszy, kapłanów, zakrystiana, kościelnego, bibliotekarza, ekonoma, westiarza, kucharza, kuratora refektarza, szafarza, infirmera, furtiana. Urzędy te i przypisane im obowiązki zostały odwzorowane z przepisów jezuickich, bo w pismach św. Bazylego nie było odpowiednich zapisów w tych sprawach[175]. Jednak wśród zakonników prowincji koronnej niektóre z tych funkcji albo nie występowały, albo pojawiały się tylko w dużych monasterach (właściwie występowały tylko w Poczajowie).

Chociaż w rozdziale 29. „Summariusza reguł" wspomniano, że przełożony może być wybierany lub naznaczany, to jednak praktyka wskazywała na wyznaczanie superiora przez władze prowincji. Brano pod uwagę wiek kandydata, jego dojrzałość i dobre obyczaje. Walory intelektualne nie odgrywały wiodącej roli. Według zaleceń „Summariusza" przełożony powinien być *poważny w obyczajach swoich, roztropny w mówieniu i czynieniu, w rozkazywaniu pobożny i świątobliwy, gorliwy w zachowaniu reguł, cichy i pokorny, przykładny słowem, cierpliwy, miłosierny w karaniu, łagodny w strofowaniu, trzeźwy, wstrzemięźliwy, czujny w dozorze*[176]. Do obowiązków superiora należała troska o codzienne funkcjonowanie monasteru, stosowne spełnianie potrzeb wszystkich zakonników, sprawiedliwe napominanie i karanie łamiących przepisy życia wspólnotowego, uczciwe prowadzenie finansów klasztornych, dbanie o dobra należące do monasteru[177]. W opiniach na temat superiorów wyrażanych przez zakonników zwykle podkreślano dbałość o utrzymanie monasteru, zapewnienie dobrych warunków życia codziennego, gospodarność, wypełnianie obowiązków zakonnych, osobisty przykład życia. Zdarzały się jednak negatywne oceny przełożonych. W 1768 r. w monasterze zbaraskim nakazano tamtejszemu superiorowi większą dbałość o podległych mu profesów. Miał zapewnić im opalanie i oświetlenie cel w zimie, postarać się o cieplejsze okrycia (kożuchy) dla zakonników, lepszy wikt i większe porcje na obiad[178]. Długoletni rektor kolegium w Hoszczy Błażej Duczakiewicz w 1748 r. nie zyskał pozytywnych not u swych współbraci. Według nich *msze ledwie kilka razy na rok odprawił, pacierzy nie odmawia, książki w ręku u niego nigdy nie widać, pieśni kozackie szpetne śpiewa*. Ponadto *refektarz mizerny bywał dla zakonników, czasem tylko ogórkami żyli, piwa nie bywało*. W końcu podkreślano mało zakonny charakter życia i działalności rektora: *kiedy kto przyjdzie do kolegium zawsze się pyta, jeżeli jest pan Duczakiewicz, księdzem go nigdy nie nazywają*[179]. Jednocześnie było też wielu superiorów, o których współbracia zakonni wydawali bardzo pochlebne opinie. Tak było w przypadku starszych monasteru

[175] M. Szegda, *Działalność prawno-organizacyjna metropolity…*, s. 126.
[176] *Summariusz reguł Świętego Ojca Naszego Bazylego Wielkiego…*, s. 101–106.
[177] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 128.
[178] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 90, k. 2–3.
[179] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 2, k. 41–42.

w Dobromilu i Ławrowie – Gerwazego Pasławskiego i Martyniana Siemiątkowskiego. O pierwszym mówiono, że *rad by nieba tutejszemu miejscu przychylił, stara się tak o pomnożenie chwały Pana Boga jako i o dobro klasztorne*. Z kolei o drugim – *przykład dobry z siebie zakonnikom daje, gospodarstwa pilnuje, za którego i chleba ma dosyć klasztor i na niczym nie zbywa, nabożny, pilny*[180].

Zastępcą przełożonego był wikary, który przejmował obowiązki superiora, gdy ten wyjeżdżał poza klasztor lub był chory. Do zadań zlecanych mu przez superiora bardzo często należało wizytowanie cel poszczególnych zakonników[181]. Przepisy nakazywały przeprowadzać tę inspekcję co miesiąc, ale nieraz zalecano częstsze wizytacje, np. w Lubarze co tydzień. W razie odkrycia bałaganu lub znalezienia przedmiotów niedozwolonych przez regułę zakonną jego obowiązkiem było upominanie współbraci, którzy powinni z pokorą przyjąć napomnienie. Z tej racji funkcja ta wymagała autorytetu, a nieraz sprowadzała na osobę wikarego niechęć innych zakonników[182].

Poza tymi dwiema funkcjami w konstytucjach zakonnych wymieniano urzędy związane z codziennym życiem monasteru. Związane były z zarządzaniem wydatkami klasztoru (ekonom), dysponowaniem żywnością (szafarz) i napojem (piwniczny), czuwaniem nad furtą klasztorną (furtian), zakrystią (zakrystianin) czy refektarzem (refektorier). Zakonnicy wyznaczeni na te urzędy mogli je pełnić przez cały okres pobytu w monasterze. Nieraz też po przeniesieniu do innej placówki obejmowali te same obowiązki. Warunkiem powierzenia im danej funkcji była ich *sposobność do niej*. Powierzano im klucze do pomieszczeń zamkniętych dla ogółu społeczności zakonnej, które jednak na noc mieli oddawać superiorowi. W trakcie urzędu powinni wykazać się odpowiedzialnością i obowiązkowością w jego pełnieniu[183]. Niektóre urzędy wymagały złożenia przysięgi, np. podczas wizytacji monasteru w Uhornikach w 1764 r. przysięgę złożył zakonnik pełniący obowiązki kasjera i zakrystiana. Jej rota brzmiała: *Ja NN. Prowincyi Profes naznaczony przez J[e]g[o]m[o]ści X. Wizytatora kassier vel zakrista Monasteru Uhernickiego przysięgam P. Bogu w Trójcy Ś. Jedynemu, jako urząd ten kassiera i zakristiana wiernie, pilnie, bez krzywdy miejsca S. wykonywać będę. Tak mi Boże dopomóż*[184].

Do różnych posług w refektarzu, do czytania do stołu, opieki nad chorymi, dzwonienia, zamiatania korytarzy powoływano kolejnych braci według woli przełożonego na krótkie terminy. Podział funkcji w klasztorze miał być spisany

[180] Tamże, k. 29–33.

[181] *Summariusz reguł Świętego Ojca Naszego Bazylego Wielkiego…*, s. 61–64, 106–107.

[182] IP НБУВ, f. I, nr 1104, k. 30.

[183] *Summariusz reguł Świętego Ojca Naszego Bazylego Wielkiego…*, s. 108–113.

[184] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 126. O zaprzysiężonym kasjerze pisano też w dekrecie powizytacyjnym z 1768 r. dla monasteru w Zbarażu. ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 90, k. 2.

i wywieszony na tablicy w refektarzu, tak aby każdy zakonnik wiedział, jakie obowiązki ma spełniać. Reguły zakonne zabraniały wymawiania się od wyznaczonych funkcji. Należało je przyjąć z należnym posłuszeństwem i pokorą[185].

Ponadto w każdym monasterze wyznaczano tzw. dyskretów, których zadaniem było rozeznawanie win i wydawanie dekretów w sprawach naruszeń dyscypliny i reguły zakonnej. Służyli oni radą przełożonemu miejsca. Funkcje dyskretów powierzano doświadczonym ojcom zakonnym, najczęściej wikaremu, kaznodziei, spowiednikowi, notariuszowi[186].

Kariera zakonna uzależniona była przede wszystkim od wykształcenia zakonnika, jego predyspozycji, pochodzenia społecznego. Funkcje superiorów, misjonarzy, kaznodziejów, profesorów w szkołach publicznych i zakonnych zarezerwowane były dla absolwentów studiów zakonnych. Nominacje należały do prowincjała, który decydował o zmianach personalnych i przenoszeniu zakonników[187]. Przy obsadzie stanowisk superiorów prowincjał mianował delegatów, którzy jego decyzję ogłaszali na miejscu i instalowali nowego przełożonego. Niekiedy na decyzje personalne podejmowane przez prowincjała próbowały wpływać znaczące osoby lub instytucje. W październiku 1763 r. na sesji Bractwa Stauropigialnego we Lwowie podjęto decyzję, aby skierować do prowincjała Siedleckiego prośbę o pozostawienie na urzędzie superiora monasteru św. Onufrego we Lwowie Bonifacego Krownickiego, *bez którego to miejsce wielki by ponosić musiało uszczerbek w interesach swoich*[188]. Jednak ta prośba nie została spełniona, gdyż Krownicki w listopadzie 1763 r. udał się do Tryhor, aby tam objąć przełożeństwo[189]. Niekiedy dochodziło do nieposłuszeństwa w przyjmowaniu woli przełożonych odnośnie do pełnionej funkcji. W 1768 r. z przełożeństwa monasteru św. Onufrego we Lwowie złożono Waleriana Podwieszczyńskiego, który jednak nie chciał opuścić placówki. Odwołał się do biskupa lwowskiego i nuncjusza apostolskiego. Sprawa ciągnęła się do marca 1769 r. i ostatecznie Podwieszczyński musiał uznać decyzję przełożonych prowincji i zakonu[190]. Sprzeciw wobec działań przełożonych prowincji zgłaszał również Gedeon Gulski. Ponieważ posiadał pewne talenty oraz

[185] *Summariusz reguł Świętego Ojca Naszego Bazylego Wielkiego…*, s. 108–110.

[186] ЛННБ, f. 3, od. zb. 293, k. 2–4.

[187] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1212 – Pisma prowincjałów dotyczące przenoszenia zakonników, k. 11. Prowincjał Atanazy Szeptycki w 1760 r. wydał dyspozycję Józefowi Kupiecowiczowi: *Żądamy w Panu i w mocy posłuszeństwa świętego, pilnie przykazujemy, aby Wielebność wasza, za dojściem do rąk swoich listu tego naszego obedyecyalnego przeniósł się z monasteru biłyłowskiego do monasteru owruckiego, i tam wszystko, to co konstytucje zakonne każą i najprzewielebniejszy JX. Opat przy funkcyi zakrystyana dysponować będzie przykładnie, dla wiecznej w Niebie zapłaty wykonywał.*

[188] ЦДІА, f. 129, op. 1, sp. 1187 – Księga protokołów posiedzeń Rady 1758–1785, k. 21v.

[189] ЛННБ, f. 3, od. zb. 132, k. 16. Do monasteru św. Onufrego we Lwowie wrócił w 1768 r.

[190] Tamże, k. 18v; ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1204, k. 14–14v, 27v.

przygotowanie związane z czytaniem i rysowaniem map oraz prowadzeniem pomiarów geodezyjnych, był często wysyłany do tych klasztorów, gdzie jego wiedza mogła służyć pomocą w toczonych procesach granicznych czy przy wznoszeniu budowli klasztornych. Jednak głośno wyrażane przez niego opinie na temat prowadzonych inwestycji czy działań zakonnych nie spodobały się przełożonym. Szczególnie naraził się generałowi Bilińskiemu, którego posunięcia krytykował. Dostał czasowy zakaz pojawiania się na kapitułach, zaś na kapitule w Uniowie w 1776 r. podjęto decyzję o usunięciu go z funkcji superiora w monasterze św. Onufrego we Lwowie. Od tej pory pełnił obowiązki spowiednika[191]. Jak zauważał Sadok Barącz, *mąż ten uczony i dobrze zasłużony doznał nie wiedzieć z jakiej przyczyny porażki,* jednak *upokorzenia znosił on z cierpliwością nader wzorową*[192].

Podobne przeciwstawianie się decyzjom starszych prowincji było jednak dość rzadkie. Konkluzję tę potwierdzała opinia Franciszka Karpińskiego: *chociaż jedni z najdawniejszych są mnisi bazylianie, przecież najmniej od pierwiastkowego swego institutum [reguły] odstąpili i największy u nich człowiek posłuszny swojej zwierzchności, kiedy kazała, do pługa nawet pójdzie*. Powstała ona pod wpływem spotkania z Hiacyntem Nesterskim, który będąc znakomitym teologiem i profesorem w monasterze św. Jerzego we Lwowie, został następnie superiorem w Wicyniu, gdzie miał własnoręcznie orać pole należące do monasteru[193]. To właśnie wspólnota zakonna w tamtejszym monasterze doceniła pracę Nesterskiego jako swego przełożonego. Kiedy w czerwcu 1771 r. odchodził stamtąd do Zahorowa, żegnano go z żalem. W kronice klasztornej odnotowano z tej okazji: *Po blisko siedmioletnich z pochwałą i pożytkiem tego klasztoru rządów swoich złożeniu x. Hiacynt Nesterski przy pożegnaniu się z całym zakonnym zgromadzeniem odebrał dziękczynienie wyrażone łacińską mową, którą do niego miał imieniem wszystkich księży jeden z braci scholastyków*[194].

Zresztą kariera, polegająca na obejmowaniu coraz to wyższych godności i zarządzaniu największymi i najbogatszymi placówkami, nie zawsze była marzeniem zakonników. Taką postawę prezentował Józef Skotyński, który po sześciu latach ciężkiej pracy w monasterze szarogrodzkim został przez przełożonych prowincji *dla wytchnienia i odpoczynku* przeniesiony na stanowisko supe-

[191] ЛННБ, f. 6, od. zb. 158, k. 141–155; f. 3, od. zb. 614, k. 184v; od. zb. 132, k. 23v–24, 31–31v, 33v.

[192] ЛННБ, f. 3, od. zb. 378, k. 42v–43.

[193] F. Karpiński, dz. cyt., s. 55–56. Opinia Karpińskiego o osobistej pracy Nesterskiego na roli wydaje się raczej metaforyczna, bowiem jego troska o monaster ograniczała się do odwiedzania okolicznej szlachty i zbierania należnych klasztorowi prowizji. Z racji pełnienia wielu funkcji z polecenia władz prowincji Nesterski był w ciągłych rozjazdach. Zob. ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1204, k. 1–22v.

[194] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1204, k. 22v.

riora w Tryhorach. *Lecz on na tym niedługo bawił, nie żeby pracy i zabiegów chronił się, ale bardziej że przełożeństwo nad drugiemi nie było mu do Jego smaku, za usilnym zatym naleganiem i prośbą o uwolnienie go od tej funkcyi, był znowu przeniesiony po roku superiorstwa tryhurskiego, na missyą do krzemienieckiego monasteru, którą on funkcją przy ordynaryjnym miejscowym kaznodziejstwie zwyczajną sobie pilnością odbywał*[195].

Władze prowincji otaczały troską zakonników chorych oraz w podeszłym wieku. Podczas wizytacji monasteru w Zadarowie polecono, aby Gabriel Kunicz pozostający *w starości i słabości, ale ze względu na zasługi, miał wzgląd od zgromadzenia*. Superior miał zatrudnić chłopca, który pomagałby niedołężnemu zakonnikowi w codziennych czynnościach[196]. Na kapitule generalnej w Brześciu w 1772 r. pozwolono archimandrytom za zgodą generała zakonu przybierać *do opactw sobie oddanych zdolnych koadiutorów*. Z prawa tego skorzystał opat żółkiewski Jozafat Wysocki, *sędziwy wiekiem i słabością zdrowia przytępiony*, który 22 V (11 V) 1772 r. w monasterze w Krechowie w obecności protoarchimandryty Porfirego Skarbka-Ważyńskiego i prowincjała Onufrego Bratkowskiego wybrał na swojego koadiutora rektora lubarskiego Józefa Dziokowskiego[197]. Przebywanie w jednym klasztorze dwóch rządców było jednak kłopotliwe i prowadziło do konfliktów, stąd protoarchimandryta Skarbek-Ważyński w sierpniu 1775 r., na prośbę samego Wysockiego, wyznaczył mu rezydencję w monasterze dobromilskim, przeznaczając na jego utrzymanie 1500 złp rocznie. Tam emerytowany opat żółkiewski miał otrzymać wygodną, ogrzaną i oświetloną celę, w której zgodnie z dyspensą mógł spożywać posiłki. Ze względu na wiek został zwolniony z zachowywania postów, co dzień miał otrzymywać kwartę wina i dwie porcje wódki. Superior dobromilski miał opłacić służącego pozostającego na służbie opata oraz praczkę i cyrulika. Wysocki został zwolniony z obowiązku modlitwy chórowej, miał odprawiać liturgię godzin z przydzielonym do tego celu zakonnikiem. Ponadto nie wolno mu było samotnie opuszczać klasztoru, a jedynie z towarzyszem[198]. Do chorych zakonników sprowadzano cyrulików, a w monasterze w Wicyniu nawet bonifratra brata Alana, pełniącego funkcję prywatnego lekarza arcybiskupa lwowskiego Wacława Hieronima Sierakowskiego w jego rezydencji w pobliskim Dunajowie. Gdy zaszła potrzeba, nieraz dwa razy dziennie wyprawiano pojazd, aby go przywoził do chorego, a później odwoził[199].

[195] Й. Скр., *До історії о. Йосифа Скотинського*, „Записки ЧСВВ" 1926, т. II, s. 175–176.

[196] ЛННБ, f. 3, od. zb. 310 – Księga aktów monasteru w Zadarowie 1770, k. 12.

[197] ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 129–130.

[198] ЛННБ, f. 3, od. zb. 109, k. 22v–23; ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 90, k. 15–15v.

[199] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1204, k. 5v–6; sp. 2355 – Księga przybytków i wydatków monasteru św. Jerzego we Lwowie 1758–1768, k. 28v.

5. Wewnętrzne życie zakonne

Obowiązki zakonników określała reguła zakonna odnowiona przez Józefa Welamina Rutskiego w 1617 r. Opierała się ona na regule św. Bazylego Wielkiego z IV w., zmodyfikowanej następnie w XI w. przez św. Teodozjusza według niektórych założeń reguły św. Teodora Studyty z Grecji[200]. Pierwotne zasady życia wspólnego były bardzo surowe, nadawały zakonowi charakter kontemplacyjny. Mnisi zobowiązani byli do ubóstwa, posłuszeństwa, czystości, prowadzenia życia wspólnego, stosowania surowych postów obejmujących całkowity zakaz spożywania mięsa. Reforma Rutskiego zakładała zachowanie surowej reguły, ale jednocześnie postulowała dążenie do pogłębienia życia duchowego. Doskonalenie wewnętrzne miało służyć podjęciu aktywności w pracy dla dobra Kościoła i unii, na wzór Towarzystwa Jezusowego[201].

Przy opracowywaniu przepisów życia zakonnego metropolita Rutski korzystał z reguł dłuższych i krótszych św. Bazylego. Jak wyraził się na pierwszej sesji kapituły generalnej w 1617 r.: *je sam przez długi czas zbierając z różnych pism ojca naszego* [św. Bazylego] *spisał, i na kilka główniejszych rozdziałów dla snadniejszego pojęcia i pamięci rozdzielił*[202]. Na formę i niektóre zapisy, zwłaszcza odnoszące się do urzędników zakonnych, wpływ miały również reguły łacińskich zakonów: jezuitów i karmelitów bosych. Na I kapitule generalnej w Nowogrodowicach na Litwie w lipcu 1617 r. uchwalono konstytucje zakonne (Regulae communes) oraz przepisy szczegółowe dla urzędników zakonnych (Regulae particulares singulorum officiorum), które miały odtąd obowiązywać wszystkie klasztory wchodzące w skład Kongregacji Trójcy Świętej[203]. Z ustaleń Mirosława Szegdy wynika, iż zachowały się rękopisy konstytucji w języku łacińskim przechowywane w archiwach Stolicy Apostolskiej oraz w Petersburgu, zatytułowane „Regulae communes S. Patris nostri Basilij Magni Caesareae Cappadociae Archiepiscopi", a także teksty w języku cerkiewnosłowiańskim. W języku polskim „Ustawy Świętego Oyca Naszego Bazylego Wielkiego wkrótce zebrane" zostały wydane w drukarni supraskiej w 1717 r. w druku zatytułowanym „Cedr mistyczny święty Bazyliusz Wielki" w tłumaczeniu bazylianina Demetriusza Zankiewicza[204]. Ustawy składają się z sześciu rozdziałów podzielonych na numerowane przepisy. Pierwszy rozdział „Koniec życia zakonne-

[200] M. Szegda, *Działalność prawno-organizacyjna…*, s. 44–45.

[201] L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego…*, s. 997–1000.

[202] *Археографическій сборникъ…*, т. XII, s. 10.

[203] M. Szegda, *Działalność prawno-organizacyjna…*, s. 57, 66.

[204] *Cedr mistyczny święty Bazyliusz Wielki* […] *z starodawnych greckich, łacińskich Autorow, na Polski Język dla zbudowania, i ku swoim świętym zachęcenia, cnot przedziwnych naśladowania, synom i corkom ich Duchownym przetłumaczony od X. Demetryusza Zankiewicza*, Supraśl 1717, b.p.

go" zawiera jeden przepis, drugi: „Środki do tego końca" – 4 przepisy, „Ubóstwo" – 9, „Czystość" – 20, „Posłuszeństwo" – 14, „Wizerunek spólnego życia" – 22 przepisy[205]. W 1740 r. został wydany zbiór pt. „Ustawy Świętego Oyca Naszego Bazylego Wielkiego wkrótce zebrane", który powstał z inspiracji protoarchimandryty Kongregacji pw. Opieki NMP Patrycego Żyrawskiego[206]. W 1751 r. w drukarni poczajowskiej wydano wspominany już wcześniej „Summariusz reguł Świętego Ojca Naszego Bazylego Wielkiego z reguł obszerniejszych i krótszych, z konstytucji mniskich i nauk Jego zakonnych wkrótce zebrany"[207]. Zawierał on 33 rozdziały mieszczące zarówno reguły ogólne, jak i przepisy szczegółowe dotyczące urzędników zakonnych.

Strój zakonny bazylianów był zbliżony do sukni jezuitów. Według przepisów uchwalonych na I kapitule bazyliańskiej w 1617 r. odzież bazylianów miała być skromna i wykonana z tanich materiałów[208]. Według opisu Jędrzeja Kitowicza habit bazyliański był w kolorze czarnym, szyty z sukna lub kamlotu. Suknia była długa, fałdzista, z wysokim kołnierzem, wąskimi rękawami ściąganym przy mankiecie, przepasana czarnym pasem. Zwykle zakonnik miał dwie suknie. Gdy wychodził na zewnątrz monasteru, na suknię nakładano szeroki płaszcz z kapturem wiszącym na plecach, którego końce opadały z przodu na piersi jak stuła. W lecie noszono kapelusze, zaś w zimie czapki podszyte futrem lisim. Obuwano sandały lub trzewiki. Jeszcze na początku XVIII w. bazylianie nosili brody, zgodnie ze wschodnią tradycją mniszą, jednak od połowy stulecia zaczęto golić brody[209].

---

[205] Tamże, b.p. Według M. Szegdy (*Działalność prawno-organizacyjna…*, s. 93) konstytucje w sześciu rozdziałach mieściły 67 przepisów. W wersji z 1717 r. było ich 68. Więcej przepisów zawierał rozdział „Ubóstwo".

[206] M.M. Wojnar, *De protoarchimandrita basilianorum…*, s. 284. Publikację tę odnotował K. Estreicher w: *Bibliografia polska*, t. XII: *Stulecie XV–XVIII*, Kraków 1891, s. 402.

[207] *Summariusz reguł Świętego Ojca Naszego Bazylego Wielkiego…*, s. 1–117.

[208] *Археографическій сборникъ…*, т. XII, s. 16. *Odzienia jakie mają być. Do zachowania jednakowości w odzieniu dwie rzeczy zachować się mają. Materia, z której odzieża braci sprawować się ma, to jest, na mantiją i na kaptur muchajer prosty, na sutanny i na rasy karazya, a w niedostatku morawskie dobre, z Królewca wożąc, na czapki falendysz, na rękawki i pończochy letnie morawskie sukno. Na zimę pończochi dziane czarne, albo szare mocne, pasy rzemienne proste bez wzorów z przążką żelazną czarną. Trzewiki i pantofle proste z skóry jałowiczej, koszule kużelne, łokieć po 2 grosze, chustki mogą być z płótna kolenskiego. Pluderki na ciało płócienne, kożuchy na zimę pod sutannę baranie po kolana, kapelusze na lato skórą cimcową czarną podszyte, binda i obłożka z taśmy prostej czarna. Kaptury na zimę sukienne, podszyte baranami, dwa albo cztery. Podróżnym rasy starego sukna. Mantija zwykłym krojem bez sznurów, płótnem czarnym obłożona na trzy palce, także i kaptur bez sznurków, sutanna bez rozporku z kołnierzem na dwa palce, z wąskiemi rękawami i czarnemi haftkami, pod pachami i sama w sobie przestronna, długa za kostki trochę ojcom, a inszym braci krótsze; podszewka z płótna za pas. Czapka podszyta lisami.*

[209] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2355, k. 27. W rachunkach klasztornych pojawiły się wydatki związane z goleniem zakonników. J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, t. I, oprac. R. Pollak, Wrocław 2003, s. 166–167.

Rejestr ruchomości pozostałych po śmierci konsultora prowincji Jozafata Prunickiego pozwalał skonstatować, iż garderoba bazyliańska była znacznie bardziej urozmaicona. Spis wymieniał aż pięć wierzchnich nakryć, zwanych palendrami, szytych z francuskiego sukna, trzy sutanny, dwa pasy, trzy czapki letnie i dwa kapelusze, kaptur, trzy kaftany, trzy koszule, spodnie sukienne, kożuch, dwa płaszcze, dwie kapuzy podróżne, czyli czapki z opuszczanymi klapami chroniącymi uszy, podszyte futrem baranim i lisim[210]. Powyższy zestaw odzieży, dzielony na ubrania codzienne i świąteczne, był charakterystyczny dla XVIII-wiecznego unickiego duchowieństwa zakonnego[211]. Oprócz garderoby zakonnicy posiadali jako swą własność drobne przedmioty osobiste, np. tabakierki, zegarki, oraz książki. Wszystkie te przedmioty po śmierci zakonników były własnością prowincji. Książki oddawano do bibliotek monasterskich, zaś pozostałe rzeczy spieniężano.

Do obowiązków zakonników należało uczestnictwo w liturgii godzin. „Summariusz" wymieniał modlitwy o północy (połunoszcznica), jutrznię (utrenia, przed wschodem słońca), prymę (pierwyj czas, między godz. 7 a 9 rano), tercję (tretij czas, między godz. 10 a 12), sekstę (szestyj czas, o godz. 13) i nonę (diewiatyj czas, o godz. 15), a także nieszpory i kompletę. Odpowiednikiem tych dwóch ostatnich nabożeństw w tradycji wschodniej były wieczernia i powieczerza. Każdego dnia zakonnicy mieli uczestniczyć w Służbie Bożej. Ponadto uwzględniano pół godziny rano na codzienną medytację, zaś kwadrans po kolacji na rachunek sumienia. Przynajmniej raz w miesiącu wszyscy bracia mieli spowiadać się i przyjmować komunię świętą, zaś raz w roku odbywać rekolekcje[212]. Stałym punktem dnia była również rekreacja, rozłożona na godzinę po obiedzie i pół godziny po kolacji. W niektóre dni zamiast rekreacji przewidziano czytanie ksiąg służących rozwojowi duchowemu braci. Podczas rekreacji zalecano unikać *żartów, śmiechów, i innych uciech świeckich, i zakonnemu stanowi nieprzystojnych*. […] *Jednakże dla rozerwania melancholii, żarty przystojne i uczciwe, i śmiechy bardzo skromne, mogą miewać miejsce*[213].

Bazylianie przestrzegali czterech postów obowiązujących w Cerkwi: piotrówki, filipówki, spasówki i wielkiego postu, podczas których spożywano zamiast masła olej oraz ryby[214]. Post zachowywano również w niektóre dni tygodnia. W klasztorze humańskim zalecano pościć w soboty, kiedy to należało *kon-*

[210] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 25.

[211] W. Zielecka, *Majątek ruchomy w testamentach duchownych obrządków wschodnich w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku* [w:] *Kościół unicki w Rzeczypospolitej* pod red. W. Walczaka, Białystok 2010, s. 261–278.

[212] *Summariusz reguł Świętego Ojca Naszego Bazylego Wielkiego…*, s. 74–80.

[213] Tamże, s. 99–101.

[214] J. Kitowicz, dz. cyt., t. I, s. 167.

tentować się potrawami z samym nabiałem zachowując i początkową regułę[215]. Dbałość o stół klasztorny powierzano superiorowi. Miał on starać się, aby *żaden z braci głodny nie był*. Potrawy podawane na obiady i kolacje winny być pożywne i smaczne. Jedzono przede wszystkim barszcz, żur, rosół, krupnik, kapuśniak, kartofle, kluski, kasze z olejem lub słoniną, groch. Mięso spożywano dość rzadko – najczęściej 1–2 razy w tygodniu. W okresach postu podawano ryby. Nie jedzono natomiast śniadania, zamiast którego przysługiwał zakonnikom kieliszek wódki[216].

Obowiązki zakonników przypominano zwłaszcza podczas wizytacji monasterów, zwracając uwagę na zaniedbania w zakresie przestrzegania reguły zakonnej. Protokoły wizytacyjne najczęściej przypominały o corocznej renowacji ślubów zakonnych, dokonywanej w uroczystość św. Bazylego Wielkiego, przypadającą 1 I. Każdy z braci i ojców miał obowiązek odbyć w ciągu roku ośmiodniowe rekolekcje. Ich termin najczęściej wypadał w okresie wielkiego postu. W niedziele i święta zakonnicy mieli przystępować do spowiedzi św. oraz uczestniczyć w Służbie Bożej, zaś każdego dnia odprawiać medytacje rano i wieczorem, a także nabożeństwo chórowe oraz czasy[217]. Od zakonników wymagano zachowania obrzędów charakterystycznych dla Cerkwi, chociażby składania pokłonu przy otrzymywaniu błogosławieństwa od przełożonego. Mieli odprawiać nabożeństwa *według rubryk obrządku naszego*[218].

W protokole powizytacyjnym pozostawionym dla zakonników monasteru lubarskiego w 1777 r. prowincjał Józef Morgulec zalecał: *że o doskonałości zakonnej wzrost większy a większy dzień od dnia starać się nam koniecznie przynależy nie tylko zbawienne ustanowienia naszego Ojca S. Patriarchi, nie tylko przepisy kapitularne i rozrządzenia starszych, którym samo chętnie dozgonnie całych siebie poświęciliśmy świątobliwie zachować powinniśmy, jako to w nieprzerwanej ćwiczyć się miłości Boga i wzajemnej między sobą łączyć się* […] *przez bogomyślność i gorące nabożeństwo z Bogiem od medytacji chóru nie uchilać się* […] *owszem wraz zbierać się i trwać nabożnie aż do końca, żyć w cierpliwości, bądź przykre ochoczo przyjmować dzieła posłuszeństwa uiszczać, starać się o czystość sumienia jako nasz stan anielski rzeczywisty i od wszystkich zwany wyciąga, etc., ale prócz tego co jest wszystko naszą powszechną powinnością nie dając bynajmniej miejsca próżnowaniu wielce zbawieniu szkodliwemu na to zawsze z większym natężeniem o wyższy stopień ss. cnót zakonnych usiłować pieczołowicie mamy, co z urzędu naszego wszystkim ojcom*

[215] BJ, rkps 4502, k. 131v.

[216] APL, zespół 111/4, sygn. 17 – Sprawa różnych obligów 1778–1842, s. 25–26. Szczegółowe menu zakonne pochodziło z 1839 r.

[217] ЛННБ, f. 3, od. zb. 293, k. 2–4; od. zb. 132, k. 36; ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 90, k. 2–3.

[218] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 90, k. 2v.

i braciom zalecamy najgoręcej[219]. Z kolei zakonnikom w Zadarowie nakazywano: *Wszyscy ojcowie i bracia tak w klasztorze jako i za klasztorem mają się sprawować porządnie w trzeźwości, skromności, cichości, miłości wzajemnej i uszanowaniu braterskim, tudzież w wierności około dobra klasztoru*[220].

Na podstawie zaleceń powizytacyjnych można odtworzyć porządek dnia w monasterze. Dla zakonników z Satanowa według rozporządzenia wikarego prowincji Innocentego Matkowskiego z 1769 r. dzień zaczynał się pobudką o godz. 4 rano. Wtedy odprawiano liturgię godzin, o godz. 9.30 odprawiano Służbę Bożą, obiad podawano o godz. 11 (zaś w wielki post o godz. 12), nieszpory i kompletę odprawiano o godz. 16, kolację jedzono o 18, zaś o godz. 19 udawano się do cel na spoczynek. Stałym punktem każdego dnia była też poobiednia adoracja Najświętszego Sakramentu w cerkwi monasterskiej, podczas której zalecano zmówienie trzech pacierzy i Pozdrowienia Anielskiego oraz śpiew hymnów. Między tymi godzinami był czas na medytację, rekreację, zajęcia związane z pełnionymi funkcjami[221]. Bardzo podobny rozkład dnia wprowadzono w Zbarażu w 1765 r. O godz. 4 rano wstawano na medytacje i jutrznię, przed południem odprawiano nabożeństwa w chórze oraz msze św., zaś nieszpory o godz. 16. Obiad jedzono o godz. 11, a kolację o 18. Po wieczornej medytacji należało odmówić Litanię do NMP w intencji pokoju, a o godz. 20 zakonnicy udawali się do swych cel na spoczynek[222].

Podczas spożywania posiłków w refektarzu miały być czytane teksty stanowiące *pożytek dla duszy*. W liście okólnym z lutego 1777 r. prowincjał Józef Morgulec zalecał: *Czytanie u stołu ksiąg w materiach od przełożonego miejscowego rozporządzonych (między któremi najpierwsze miejsce mieć powinno Pismo Ś. po jednym z początku stołu rozdziale, reguły Ś. Ojca naszego przynajmniej w niedziele po jednym rozdziale, żywoty OO. SS. mianowicie zakonu naszego, w poniedziałki zaś i piątki ksiąg w materiach moralnych do rządzenia sumieniem ludzkim ściągających się, czyli jak zowią teologów moralnych, po których przeczytaniu w też dni roztrząśnięcie przypadków na spowiedzi zdarzających się, to jest rezolucja kazusów, przez wyznaczonego na to rezolutora na piśmie z poniedziałku na piątek, z piątku na poniedziałek w refektarzu podawanych, i na tablicy zostawionych. Przy końcu zaś każdego miesiąca niniejszego listu całego czytanie, a każdego kwartału ustaw ostatniej kapituły brzeskiej po polsku przedrukowanych) aby statecznie i nieprzerwanie nawet w mniejszych*

[219] ІРНБУВ, f. I, nr 1104, k. 25–25v.

[220] ЛННБ, f. 3, od. zb. 310, k. 11–12.

[221] ЛННБ, f. 3, od. zb. 293, k. 2–4. Podobny porządek dnia, zanotowany jednak dopiero w 1804 r., obowiązywał w Podhorcach. Zob. ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2634 – Prawa wewnętrznego porządku monasteru w Podhorcach 1804, k. 1–1v.

[222] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 526v.

zgromadzeniach zachowane było[223]. Zasady te obowiązywały już pod koniec lat 60. XVIII w. W 1768 r. w zaleceniach powizytacyjnych dla konwentu w Zbarażu znalazły się stwierdzenia: *lekcja u stołu tak na obiedzie jako i wieczerzy* […] *nie ma się opuszczać choćby też i trzech u stołu siedziało*. *Rezolucja kazusów jeżeli nie dwa razy to przynajmniej raz na tydzień będzie. Czytanie ruskiej theologij czyli kazusów przynajmniej raz na tydzień zaleca się*[224]. W Satanowie, Uhornikach i Ułaszkowcach nakazywano czytać w niedziele kazania ruskie, w poniedziałek i w piątek – rozważania dotyczące rozwiązywania kazusów sumienia przeprowadzane przez rezulatorów, we wtorek, środę i czwartek – żywoty świętych, zaś w soboty – reguły św. Bazylego Wielkiego[225]. Podobnie w Zadarowie w 1770 r. nakazano: *U stołu lekcja choć najkrótsza byle przy dwóch tylko znajdujących się żeby się zachowała codziennie. Rezolucja kazusów albo czytanie z drukowanych jednego punktu, i o tym rozmawianie co poniedziałek i piątek, reguł zaś czytanie punkta najmniejszego co soboty, aby się zachowywało, po których duchownych rozmowach albo czytaniach milczenie cały czas aż do końca stołu ma się zachować z uwagą, żeśmy niegodni tej Opatrzności Boskiej w pożywieniu, którą nam świadczyć a to dla uniknienia próżnego słowa i uszczypliwego co się dotychczas trafiać mogły*[226]. „Rozporządzenie czytania do stołu" opracował również superior Krystynopola Kornel Sroczyński. Wisiało na tablicy w refektarzu do wiadomości dla wszystkich zakonników. Według niego: *w niedzielę – z początku po jednym rozdziale Reguł św. Ojca Naszego Bazylego Wielkiego porządkiem, potem z książki zwanej Szkoła bazyliańska*[227]*; w poniedziałek i w piątek – do pół stołu czytanie teologów moralnych czyli kazuistów, a od pół stołu z materyi czytanej proponowanie i rezolwowanie kazusów wcześniej per resolutorem casuum napisanych i w refektarzu na kartkę zawieszonych; w sobotę – czytanie konstytucyi kapituły generalnej brzeskiej w r. 1772 odprawionej i konstytucyi hoyskich Zakonu naszego; we wtorki, środy i czwartki – żywoty świętych Ojców Zakonu naszego, a czasem przykłady z księgi: Słowo ko Narodi*[228]*; w święta uroczyste – kazania ruskie na te święta przypadające; codziennie – z początku po jednym rozdziale Pisma św.*[229] Podobnie rozpisany plan

[223] ЛННБ, f. 3, od. zb. 132, k. 36.

[224] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 90, k. 2v.

[225] ЛННБ, f. 3, od. zb. 293, k. 2–4; od. zb. 113, k. 5; ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 128.

[226] ЛННБ, f. 3, od. zb. 310, k. 11–12.

[227] *Szkoła Bazyliańska zamykająca nauki dla dobrego wychowania nowiciuszow i professów Z. S. Bazylego W. przez Imci Xiędza Piotra Mennitego Generała tegoż Zakonu Congregacyi Włoskiey…*, Wilno 1764.

[228] *Народовіщаніе, или Слово к народу католическому*, Почаїв 1768.

[229] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 119v. Rozkład ten miał powstać w 1766 r., ale przywołane w nim książki zostały opublikowane znacznie później, co sugeruje jego uzupełnianie i aktualizowanie.

tygodniowych czytań w czasie posiłków miał być wywieszony w monasterze w Lubarze[230].

W ramach rekreacji zakonnicy zajmowali się drobnymi pracami na rzecz gospodarstwa monasterskiego, np. w Podhorcach sadzili i szczepili drzewa owocowe sprowadzane do klasztoru m.in. z majątków należących do Sobieskich[231].

Życiu zakonnemu *z powodów panującej ułomności w ludziach, która i pod zakonną sukienką swoich nie umie tracić złych skutków*, towarzyszyły sytuacje kolidujące z regułą i przepisami zakonnymi[232]. Najczęstsze wykroczenia przeciw przepisom życia zakonnego wiązały się z pijaństwem. W różnych dekretach i pismach władz zakonnych problem ten był poruszany najczęściej. W Satanowie *dla uniknienia ospalstwa i próżnowania czasu wolnego od nabożeństwa, aby ojcowie i bracia miewali zabawy wyznaczone każdy w swojej celi książką lub innym rękodziełem albo też wszyscy razem w ogrodzie, sadach lub też gdzie będzie zdawało przełożonemu, a któryby po rannym nabożeństwie bawił się opilstwem lub próżnowaniem, ten podczas obiadu ma być karany mniejszą porcją, zaś popełniający to wykroczenie po obiedzie ma być karany podczas wieczerzy. Gdyby uporczywie trwał w tym występku powinien być karany większą pokutą.* […] *Aby żaden z ojców ani braci ani jawnie ani potajemnie, ani po gorzałkę, ani po żaden trunek upajający nie ważył się posyłać ani u siebie trzymać, ani się nim gdziekolwiek z pogorszeniem upijać, pod karą za pierwszym razem turmy o chlebie i wodzie przez 3 dni, za drugim razem przez 6 dni, za trzecim razem przez 10 dni, a za czwartym razem przez 2 niedziele, a na wyjściu z turmy publiczną cudzą ręką dyscyplinę przez Pomyłuj Boże odprawić*[233]. Prowincjał Onufry Bratkowski w liście z 2 X (21 IX) 1775 r. ostrzegał zakonników przed spożywaniem alkoholu i częstowaniem innych bez wiedzy przełożonego. Określał też kary stosowane wobec naruszających ten zakaz – post o chlebie i wodzie przez jeden dzień i dyscyplina cudzą ręką przez psalm pierwszy. Kara ta ulegała zwielokrotnieniu przy kolejnym złamaniu zakazu. Jeśli zakonnik się nie poprawiał, należało go przenieść do innego monasteru oraz poinformować przełożonych o problemie. Kolejne restrykcje przewidywały umieszczenie zakonnika w karcerze na miesiąc. Prowincjał postrzegał nadużywanie alkoholu w klasztorach jako *niezakonną wykroczność, która świeckich obraża i gorszy*[234]. W 1777 r. prowincjał Morgulec zalecał zakonnikom w Lubarze *bez wymysłów obchodzić się* na co dzień. Polecał ograniczyć spożywanie trunków, które tylko w przypad-

[230] IP НБУВ, f. I, nr 1104, k. 30.

[231] ЛННБ, f. 3, od. zb. 308, k. 52–52v.

[232] ЛННБ, f. 3, od. zb. 293, k. 31.

[233] Tamże, k. 2–4.

[234] ЛННБ, f. 3, od. zb. 111 – Inwentarz monasteru w Domaszowie 1773–1775, 1780–1783, k. 12; od. zb. 132, k. 28v–29; BJ, rkps 4502, k. 52–54.

ku chorych lub ciężko pracujących mogły być podawane[235]. Realizując zalecenia powizytacyjne, rektor monasteru w Lubarze Hieronim Witoszyński przypomniał zakonnikom bezwzględny zakaz trzymania w celach alkoholu oraz posyłania służby w celu jego zakupu[236]. W 1773 r. Hieronim Niemirowski, spowiednik w monasterze w Werchracie, za upijanie się i zaniedbywanie obowiązków został skazany na miesiąc pobytu w domu poprawy w Krechowie. Tam miał być zamknięty w odosobnionej celi, w której mógł mieć tylko kilka książek (modlitewnik, psałterz, medytacje zakonne ks. Marcina Rubczyńskiego, reguły zakonne św. Bazylego Wielkiego) oraz siennik i kołdrę. W poniedziałki, środy i piątki pościł o chlebie i wodzie, zaś w pozostałe dni otrzymywał porcję barszczu. Mógł go odwiedzać tylko spowiednik. Ponadto wymierzano mu karę chłosty przez psalm „Zmiłuj się Boże". Po miesięcznej pokucie miał wrócić do własnego klasztoru[237].

Problemem było również włóczęgostwo zakonników, opuszczających monaster bez pozwolenia starszych[238]. Przykładem zakonnika-wagabundy był Terafont Popiel, który samowolnie porzucał kolejne klasztory, w których przebywał. W czasie trwającej konfederacji barskiej kilkakrotnie uciekał z monasterów, ogłaszał się kapłanem, kapelanem wojska rosyjskiego, a zrzuciwszy habit, przywdział w Żółkwi mundur rosyjski i *za sołdata do regimentu przystał*. Jednak dowództwo rosyjskie, zorientowawszy się o jego przynależności zakonnej, odstawiło go do monasteru w Krechowie. Mimo to Popiel nie zaniechał ucieczek i jeszcze kilka razy porzucał życie zakonne. Ponieważ nakładane na niego kary nie skutkowały, prowincjał Bratkowski w maju 1772 r. zagroził mu wyrzuceniem z zakonu[239]. Ponownie przed sądem prowincjała stanął w 1775 r. w Poczajowie, gdzie sądzony był za kradzież ksiąg[240]. Za włóczęgostwo i apostazję w 1773 r. karany był także Efrem Gazyński[241].

Wśród przestępstw i naruszeń reguły zakonnej były wspomniane już kradzieże. Oskarżonym o powtarzające się zabieranie z cel innych zakonników należących do nich drobnych przedmiotów (tabakierka, scyzoryk, nóż, grzebień) i rzeczy osobistych (chustki, spodnie, ręczniki) w 1770 r. był przebywający w monasterze w Dobromilu brat Klemens Poniatowski. Początkowo superior Ampliat Krzyżanowski postanowił porozmawiać w cztery oczy z posądzanym o kradzież zakonnikiem i upomnieć go, ale gdy ten wręcz chlubił się swym czy-

[235] ІР НБУВ, f. I, nr 1104, k. 26v.
[236] Tamże, k. 30v.
[237] ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 155–156.
[238] ЛННБ, f. 3, od. zb. 293, k. 2–4.
[239] ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 130v–132; od. zb. 109, k. 15.
[240] ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 230v–231.
[241] Tamże, k. 156v.

nem, zlecił przeprowadzenie dochodzenia i przesłuchanie obwinionego przez tamtejszych profesorów teologii oraz wyznaczonych na dyskretów – wikarego i zakrystianina. Po przyznaniu się brata Poniatowskiego do zarzucanych mu czynów superior nakazał mu odprawienie ośmiodniowych rekolekcji, odbycie spowiedzi z całego życia, zachowanie postu o chlebie i wodzie. Za wypowiedziane kłamstwa obwiniony miał *zlizać językiem krzyż łokciowy na podłodze refektarskiej krydą napisany*. Podobne wykroczenie powtórzyło się w następnych miesiącach i brat Poniatowski został ponownie osądzony[242]. Z kolei w Wicyniu w 1769 r. jeden z tamtejszych profesów został pozbawiony sukni zakonnej, gdyż *nie chciał się nałamywać do obyczajów zakonnych*[243].

Ważnym problemem życia zakonnego było zachowanie klauzury. W tej sprawie podjęto dyskusję podczas kapituły prowincjalnej w Uniowie w 1776 r., zalecając ścisłe egzekwowanie przepisu. Osoby świeckie, zwłaszcza kobiety, mogły być przyjmowane jedynie w celach zbudowanych przy furcie klasztornej. Zwracano też uwagę, aby do pomieszczeń klasztornych nie wchodziła czeladź monasterska[244]. W Zbarażu nakazano superiorowi zatrudnianie wyłącznie męskiej służby do kuchni. Zalecono mu także przyjmowanie gości obojga płci nie w klasztorze, ale w izbie gościnnej znajdującej się poza murami monasteru. W dodatku w trakcie rozmowy z osobami świeckimi oraz odwiedzin składanych poza klasztorem zakonnik nie powinien być sam, lecz w towarzystwie innego profesa[245].

Do wykroczeń popełnianych przez zakonników należało też łamanie lub niedopełnianie wymogów związanych z respektowaniem unii kościelnej. W II połowie XVIII w. zdarzały się, choć rzadko, sytuacje publicznego krytykowania zarządzeń przełożonych i ignorowania zwyczajów charakterystycznych dla Kościoła łacińskiego wprowadzonych do praktyki cerkiewnej. Mimo wszystko to jednak bazylianie w największym stopniu przyczyniali się do latynizacji obrządku unickiego poprzez wprowadzanie obrzędów religijnych i wystroju świątyń charakterystycznych dla łacinników. W 1768 r. w Satanowie oskarżono Bazylego Romaczewskiego o brak szacunku dla władzy papieskiej, czego przejawem było zniszczenie bulli Klemensa XIII przyznającej odpusty cerkwi bazyliańskiej, powieszonej na drzwiach świątyni. Za ten czyn został potraktowany jako *nullus fidei człowiek* i ukarany pozbawieniem dostępu do sakramentów[246].

Najbardziej głośnym procesem związanym z ukaraniem bazylianina była sprawa Filemona Witoszyńskiego, który poruszył wszystkie możliwe instancje

[242] ЛННБ, f. 3, od. zb. 109, k. 1–2v, 6–7.
[243] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1204, k. 17v.
[244] ІР НБУВ, f. I, nr 1104, k. 26v; ЛННБ, f. 3, od. zb. 132, k. 35.
[245] ЦДІА, f. 129, op. 1, sp. 90, k. 2.
[246] ЛННБ, f. 3, od. zb. 293, k. 1, 3v.

duchowne i świeckie, chcąc uwolnić się od stanu zakonnego. Procesy w tej sprawie toczyły się od 1771 r. aż do jego śmierci[247]. Osadzony w 1774 r. w Satanowie, dawał się we znaki społeczności klasztornej, wywołując awantury i wszczynając bójki. Autor „Księgi historyi monasteru Satanowskiego" zanotował: *nie wszystkie piszą się wykroczności, bo by ich i księga nie objęła i pisarzowi by pióra z ręki wypuścić nie można było*[248]. W końcu decyzją sześciu ojców wybranych na kapitule Witoszyński został skazany na *wieczne więzienie* w Satanowie. Tamtejszy superior Leon Zasławski miał przygotować specjalną, odosobnioną celę, ogrzaną, opatrzoną w specjalny kanał na nieczystości, z oknem wysoko umocowanym i drzwiami z małym okienkiem, przez które można byłoby podawać jedzenie lub słuchać spowiedzi i komunikować więźnia. Wyposażeniem celi było posłanie złożone z siennika, poduszki i koca. Uwięzionemu zakonnikowi należało dostarczać odzienie – co tydzień białą koszulę, latem kaftan sukienny, zimą podszyty suknem, czapki i chustki. Mógł mieć w celi książki. Wyżywienie miało pochodzić ze wspólnego stołu zakonnego. Jedynie wśród napojów wprowadzono rozróżnienie – więźniowi przysługiwało tylko piwo i przegotowana woda[249]. Jednak i z tego więzienia udało się po ponad roku Witoszyńskiemu uciec, *mur wybrawszy i drzwi ostatnie na dwie klamki zamknięte wyrwawszy*[250].

W prowincji ustanowiono domy poprawy, do których wysyłano skazanych zakonników na odbycie pokuty. Znajdowały się one w Krechowie i Satanowie[251]. Satanów, położony w miejscu odludnym, daleko od miasta i wsi, w lesie, jawił się przełożonym prowincji jako doskonałe miejsce do umieszczania w nim zakonników skazanych na pokutę. Przysyłano ich mimo prowadzenia w monasterze studiów zakonnych i przebywania grupy młodych profesów. Zasady działania domu poprawy zostały sprecyzowane w czternastu punktach dopiero w 1784 r., a więc po podziale prowincji[252].

Oczywiście w źródłach utrwalone zostały najczęściej przykłady występków popełnianych przez zakonników, karanych przez władze zakonne. Mniej pisano o tych, którzy postępowali zgodnie z przepisami i starali się wypełniać zasady życia określone w regule. Dlatego posiadamy tylko nieliczne informacje doty-

[247] ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 176v–193; *Audientiae Sanctissimi de rebus Ucrainae et Bielarusjae (1650–1850)*, vol. I: *1658–1779*, coll. A.G. Welykyj (Analecta OSBM, series II, sectio III), Romae 1963, nr 124, s. 149. Występki Witoszyńskiego były przedmiotem dyskusji już w 1763 r. na kapitule prowincji w Białostoku. ЛННБ, f. 3, od. zb. 367, k. 244v–245.

[248] ЛННБ, f. 3, od. zb. 293, k. 7v–8.

[249] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 2106/II, k. 12v; Е. Сецинскій, *Матеріалы для исторіи православныхъ монастырей Подольской епархіи*, „Труды Подольскаго Епархіальннаго Историко-Статистическаго Комитета" 1890–1891, вып. V, s. 371–381.

[250] ASV, Arch. Nunt. Vienna, vol. 65, k. 178v.

[251] ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 155–156.

[252] ЛННБ, f. 3, od. zb. 293, k. 29–30v.

czące ponadprzeciętnych zasług osób związanych z życiem zakonnym. Wśród charakterystyk poszczególnych bazylianów sporządzanych przez wizytatorów zakonnych lub przełożonych klasztorów odnotowywano jako szczególnie ważną cnotę: *trzeźwy, żadnego trunku nie pije*[253]. Piękne świadectwo życia zakonnego wystawił prowincjał Onufry Bratkowski ojcu Józefowi Skotyńskiemu, o którym pisał: *urząd parocha z ową o zbawienie dusz swemu dozorowi powierzonych żarliwością, i usiłowaniem pełnił, iż go w zapędach Jego hamować, i wstrzymywać przychodziło.* […] *Jacz mu do tej funkcyi parocha dość z siebie pracowitej ile między ludem niedoskonale jeszcze z zarazy schizmatyckiej uleczonym; przyłączoną funkcją vicerektorstwa, szkół prefektostwa, a potym i obowiązek prawienia kazań, gdy inni szkół naukami od tej funkcyi wymawiali się, on jednak w swojej usilności nie ustawał; i owszem każdej z tych funkcyi ażeby zadosyć uczynił, najmocniejszej przykładał pieczołowitości, potrzebnego nawet po trudach w nocy spoczynku jeżeli nie wcale zaniedbując, to barzo mało go sobie pozwalając. To zaś wszystko wykonywał w słabościach, i niedostatku zdrowia jeszcze na ten czas onemu dokuczającem, dla którego posiłku przyzwoitego barzo mało co brał, i leguminami tylko, lub lżejszymi potrawami karmił się, a temi bez wszelkich wymysłów*[254]. Hetman wielki koronny Wacław Rzewuski w liście do syna Seweryna w 1777 r. o superiorze monasteru w Podhorcach Wincentym Zahorowskim wyrażał się następująco: *nieoszacowanej godności człowiek, bardzo cnotliwy, bardzo rozumny i bardzo spokojny*[255].

Według średniowiecznego przysłowia „habit nie czynił mnichem". Społeczność zakonna jako zbiorowisko różnorodnych osobowości i charakterów nie była wolna od ludzkich wad i słabości. To głównie odstępstwa od norm określonych regułą i konstytucjami zakonnymi były odnotowywane w aktach klasztornych. Nie mogą one jednak przysłonić cnót tych bazylianów, którzy w codziennej egzystencji realizowali w sposób doskonały swe powołanie.

6. Relacje z duchowieństwem diecezjalnym

W krótkim czasie po ustanowieniu prowincji koronnej na jej terenie doszło do konfliktu między bazylianami a zwierzchnikami unickich diecezji przemyskiej i lwowskiej. Powodem zatargów był rozdział dóbr biskupich i majątku monasterów zlokalizowanych w tych dobrach oraz prowadzenie przez zakonników duszpasterstwa parafialnego przy cerkwiach katedralnych. W przypadku eparchii przemyskiej problem ten dotyczył głównie funkcjonowania monasteru

[253] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 2, k. 126, 128.
[254] Й. Скр., *До історії о Йосифа Скотинського…*, s. 175–176.
[255] ЛННБ, f. 3, od. zb. 308, k. 77.

w Świętym Spasie, położonego w dobrach przemyskiego biskupstwa unickiego. Przy monasterze znajdowała się rezydencja biskupa, którą pod jego nieobecność zarządzał urzędnik. W 1746 r. zakonnicy świętospascy skarżyli się na niego, twierdząc, że źle ich traktował i nie respektował zarządzeń prowincjała[256]. Bazylianie zaczęli domagać się przyznania im części dóbr biskupich położonych w pobliżu Starego Sambora. Zakonnicy przedstawili dochód biskupa przemyskiego, szacując go na 26 tys. złp rocznie i upominając się o Straszewice, Busowisko i dobra w Świętym Spasie. Rozpoczęto wieloletni spór sądowy[257]. Szczególną aktywnością wyróżniali się bazylianie z monasteru w Ławrowie, którzy nie czekając na wyrok sądu, najechali na Straszewice i objęli je w posiadanie. Opuścili je, gdy biskup Szumlański przedstawił przywileje królewskie przyznające eparchom przemyskim prawa do tych majątków. Nie zakończyło to jednak sporu o Straszewice. Dobra biskupie zostały ponownie zajęte przez mnichów z Ławrowa. Najazdu dokonano podczas obecności w Straszewicach samego władyki. Ze względu na mały oddział ludzi towarzyszący Szumlańskiemu i niemożność obrony biskup zbiegł do sąsiedniej wsi – Sozania, a z niej do Przemyśla. Zwrócił się o rozstrzygnięcie sporu do Nuncjatury Apostolskiej w Warszawie. Po interwencji nuncjusza i samego monarchy bazylianie ustąpili ze Straszewic. Kolejny etap rywalizacji o dobra władycze nastąpił w 1748 r. Zakonnicy ławrowscy oskarżyli biskupa o zaniedbywanie dóbr w Straszewicach. Wnioskowali również o przyznanie tego majątku im jako sąsiadom zdolnym wydobyć go z upadku. Komisja powołana w celu rozstrzygnięcia sporu obradowała w październiku 1748 r. pod przewodnictwem notariusza apostolskiego ks. Wojciecha Bodurkiewicza. W wyniku prac komisji zapadł wyrok korzystny dla biskupa Szumlańskiego[258]. Wówczas zakonnicy zakwestionowali posiadanie przez władykę dwóch cerkwi katedralnych – w Przemyślu i Świętym Spasie. Zarzucili biskupowi zaniedbania w utrzymaniu świątyni, polegające m.in. na tym, że klucze do niej znajdowały się w rękach arendarza. Zatarg znów się zaognił. Bazylianie powrócili do swych wcześniejszych pretensji względem dóbr biskupich w Straszewicach i sformułowali osiem zarzutów przeciw władyce. Kolejna komisja 14 X 1749 r. dokonała wizji lokalnej tychże dóbr i przesłu-

[256] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 2, k. 116–116v. Zakonnicy szczególnie narzekali na pożywienie, które im serwowano: *bywało i to, że częstokroć dawano u stołu potrawy tak przesolone, iż w usta ciężko wziąć, a w innych zaś czasów ani solone, ani dogotowane, osobliwie marchew z baranim łojem i w pół nie bywała częstokroć gotowana, trafiało się i to, że w postne dni jak zgotowano bobu na obiad w środę, tegoż samego bobu gotowanego dawano i w piątek na obiad, oślizgłego i kwaskowatego lubo bez octu*.

[257] Ю. Стецик, *Монастирі Перемишльської єпархії у складі Святопокровської провінції ЧСВВ: відлуння реформ (1739–1780 рр.)*, „Історія релігій в Україні" 2013, кн. I, s. 230.

[258] А. Добряньскій, *История епископов трех соединенных епархий Перемышльской, Самборской и Саноцкой*, Львов 1893, s. 28–29 II paginacji.

chała dziesięciu świadków zeznających na korzyść Szumlańskiego. Byli to przedstawiciele okolicznej szlachty, mieszczanie ze Starego Sambora oraz osoby służące biskupom przemyskim. Orzeczenie komisji było znów korzystne dla władyki. W uzasadnieniu komisja oddalała zarzuty bazylianów. Stwierdziła, że biskupi przemyscy przebywali prawie co roku od października do połowy maja w Straszewicach, troszczyli się nie tylko o cerkiew katedralną, ale również o dobra biskupie, i że nieprawdą było oddanie kluczy do cerkwi arendarzowi. Na korzyść Szumlańskiego świadczył też fakt, że główny świadek bazylianów Stanisław Terlecki przyznał się do zeznania nieprawdy. Terlecki, właściciel wsi Baczyna, *nieprzymuszony ani uproszony, lecz sumienia swego całości zabiegając*, złożył 6 VII 1749 r. ciekawe oświadczenie, włączone do akt konsystorskich w Przemyślu. Zeznał, że: *będąc przez Wielebnego ojca prokuratora monasterza ławrowskiego zakonnika reguły Zakonu S. Bazylego Wielkiego do S. Spasa z Ichmościami bracią szlachtą zaproszony, gdzie Ichmość księża Bazylianie z księdzem prokuratorem popisali sobie jakoweś transakcje w swych interesach przeciwko JW. Imci księdzu biskupowi przemyskiemu po łacinie, czegom ja nie rozumiał, potem utraktowali mię gorzałką mocno, kazali mi się podpisać znakiem krzyża s. jako nie umiejącemu pisać, ale że będąc człek gorzałką zamroczony, nie rozumiałem na com się podpisał, i nic od ludzi postronnych nie słyszałem, lecz przyszedłszy do refleksyi, zważyłem, że to jest z naruszeniem sumienia, niniejszym manifestem to wszystko reklamuję, a chcąc być na sumieniu wolnym, przeciwko podpisanemu w Świętym Spasie manifestuję się*[259]. Nie był to jednak koniec konfliktu. Bazylianie odwołali się do Rzymu. Również tam zwrócił się biskup Szumlański, uzyskując pośrednictwo i poparcie królewskie. Na mocy rozstrzygnięcia Stolicy Apostolskiej z 10 IX 1750 r. prawo do dóbr w Straszewicach i katedry w Świętym Spasie przyznano biskupowi. Jednocześnie zobowiązano władykę, by ze swoich dochodów utrzymywał ośmiu zakonników przy cerkwi w Świętym Spasie. W czerwcu 1752 r. zawarto ugodę, na mocy której biskup Szumlański odstąpił bazylianom świętospaskim dobra zwane „Podsadki Świętospaskie" i część wsi Busowisko. W imieniu władz zakonnych umowę podpisali prowincjał Sylwester Malski, czterej konsultorzy i sekretarz prowincji oraz superior monasteru w Świętym Spasie. Mimo rozstrzygnięcia Stolicy Apostolskiej i ugody zawartej między stronami bazylianie nie chcieli ustąpić ze Straszewic. Szumlański ponownie zwrócił się do Nuncjatury Apostolskiej w Warszawie, skąd uzyskał orzeczenie grożące opornym zakonnikom ekskomuniką. Konflikt zakończył się wydaniem 5 II 1753 r. przez Benedykta XIV dekretu w sprawie sporu pomiędzy biskupem przemyskim Szumlańskim a zakonem bazyliańskim o wsie Straszewi-

[259] Tamże, s. 29–32 II paginacji; A. Kuczera, *Samborszczyzna. Ilustrowana monografia miasta Sambora i ekonomji samborskiej*, t. 1, Sambor 1935, s. 414–416.

ce, Busowisko i Święty Spas[260]. W związku z zawartą w 1752 r. ugodą sporządzono inwentarz majątku monasteru w Świętym Spasie. Wymieniono w nim nieruchomości należące do klasztoru, a wśród nich rezydencję zakonników wcześniej należącą do biskupa, folwark z zabudowaniami, browar, karczmę, młyn oraz grunty uprawne[261].

Równie burzliwy i długi konflikt wiązał się z odsunięciem bazylianów od pracy duszpasterskiej przy cerkwiach katedralnych i od stanowisk urzędniczych w eparchiach. Unicki biskup przemyski Hieronim Ustrzycki odsunął od zarządu eparchią dwóch bazylianów Martyniana Siemiątkowskiego i Gerwazego Pasławskiego oraz w drugiej połowie 1743 r. zwolnił bazylianów z funkcji duszpasterskich przy katedrze św. Jana Chrzciciela w Przemyślu[262]. Decyzję tę podtrzymał jego następca Onufry Szumlański. Za jego rządów doszło do sporu z zakonnikami, którzy chcieli z powrotem przejąć z rąk duchowieństwa diecezjalnego kontrolę nad katedrą przemyską. Konflikt rozstrzygnął metropolita Atanazy Szeptycki, który pismem z 15 XI 1746 r. przyznał prowadzenie duszpasterstwa przy katedrze klerowi diecezjalnemu[263].

Politykę odsuwania bazylianów od urzędów administracyjnych i związanych z nimi beneficjów Onufry Szumlański prowadził również w eparchii lwowskiej, będąc jej administratorem po śmierci Atanazego Szeptyckiego w 1746 r. Kontynuował tym samym reformę rozpoczętą jeszcze przez Szeptyckiego. Na synodzie eparchialnym w Uniowie w maju 1746 r. zgromadzone tam duchowieństwo diecezji lwowskiej wystąpiło przeciw piastowaniu przez bazylianów funkcji administracyjnych i rezydowaniu przy cerkwiach katedralnych we Lwowie, Haliczu i Kamieńcu[264]. Listem pasterskim z 27 IX 1747 r. Szumlański odsunął od stanowisk oficjałów eparchii Mojżesza Bohaczewskiego, Hieronima Oziemkiewicza i Jozafata Prunickiego. Na ich miejsce powołał duchownych diecezjalnych. Jak wynika z badań Igora Skoczylasa, proces przechodzenia urzędów w ręce kleru „białego" zakończył 17 V 1749 r. władyka Leon Szeptycki[265].

W następnych latach biskup Szeptycki dążył do przejęcia cerkwi i dóbr monasterskich zlokalizowanych w stolicach eparchii – monasteru św. Jerzego we Lwowie i klasztoru pw. Wniebowzięcia NMP w Kryłosie. W związku z budową

[260] APP, ABGK, Dyplomy, sygn. 225 – Benedykt XIV wydaje dekret w sprawie pomiędzy biskupem przemyskim Szumlańskim a zakonem bazylianów o wsie Straszewice, Busowiska i Święty Spas, s. 1–23; *Documenta Pontificum Romanorum…*, vol. II, nr 726, s. 133–134.

[261] ЛННБ, f. 3, od. zb. 1243/5 – Inwentarz bazyliańskiego monasteru w Spasie, k. 1.

[262] А. Добряньскій, dz. cyt., s. 9, 13 III paginacji; APP, Parafie greckokatolickie w Przemyślu, sygn. 180 – Metrika kreščenych 1667–1747, s. 240. Do tego czasu bazylianie występowali w metryce chrztów, udzielając tego sakramentu wiernym parafii katedralnej.

[263] B. Lorens, *Uniccy biskupi przemyscy…*, s. 211–212.

[264] І. Скочиляс, *Галицька (Львівська) єпархія…*, s. 642.

[265] Tamże, s. 641.

nowej katedry św. Jerzego i siedziby biskupa lwowskiego bazylianie świętojurscy skarżyli się na uszczuplanie ich stanu posiadania i utrudnianie im funkcjonowania. Tamtejszy ihumen Hieronim Oziemkiewicz w latach 60. XVIII w. oskarżał biskupa Szeptyckiego: *Cerkiew tęż lwowską zakonną monasteru św. Jerzego katedrą swoją in praejudicium praw zakonnych tytułować nie zaniechaniem, studni murowanej* […] *zarzuceniem, cegielni monasterskiej (przynoszącej zysk roczny po kilkaset złp) przez niemało lat trzymaniem, folwarku dla konserwowania czeladzi klasztornej i pieczenia chleba dla ojców tamże pod klasztorem od niepamiętnych czasów na gruncie zakonnym będącego rozrzuceniem, miejsca pospolitego dla ludzi swoich dworskich, tak kuchennych, jako i żołnierzów, woźnic, czeladzi pokojowej pod oknem refektarza zakonnego, którego otwierać dla fetoru nie można*[266]. W dalszej części radził: *Najsprawiedliwsza rzecz byłaby, żeby tenże ks. biskup lwowski koadiutor metropolii dla zachowania pokoju i wnętrznej zgody między sobą i Prześwietnym bazyliańskim Matką swoją zakonem (którego wzięciem na siebie kaptura zaszczycony będąc, do substancji i honoru przyszedł) raczył (nie wyciągając ubogich zakonników braci swoich profesjonalnych na prawne expensa) z monasteru i cerkwi św. Jerzego wynieść się, tudzież z dóbr wsi Perechyńska zakonnych własnych, z dóbr kryłoskich* […] *łaskawie ustąpić*[267]. W obronie własnych interesów bazylianie wystąpili na drogę sądową. Zażądali urzędowej wizji spornych budynków, co odbyło się 12 VII 1765 r.[268]

Zatargi między eparchą lwowskim Szeptyckim a bazylianami znalazły swój wyraz w korespondencji wymienianej po śmierci protoarchimandryty Hipacego Bilińskiego. W liście do opata kaniowskiego i wikariusza zakonu Joachima Spendowskiego z 3 V 1771 r. pisał: *Zgromadzenie* […] *gdyby we wszystkim zmarłego* [generała Hipacego Bilińskiego – przyp. B.L.] *i żyjących niektórych godnych i dystyngowanych cnotami przełożonych swoich naśladowało więcej by nie tylko u mnie, ale u wszystkich szacunku i względności dla całego zakonu znaleźć mogło, ale te afronta, które dla pasterzów ustawicznie wyrządzają, wzgarda, z jaką na jurysdykcyą ordynarium i na prawa powstają, od kochania i szacunku mocno odrażają i konsequencye, jakie ściągają nie trzeba WM Panu wykładać*[269]. Z kolei w 1779 r. po nagłej śmierci metropolity Leona Szeptyckiego w kronikach klasztornych wpisywano ten fakt, opatrując go komentarzami w stylu: *zmarł wielki zakonu naszego prześladowca, czego niech mu Bóg nie pamięta*[270].

[266] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 154 – Materiały monasterów bazyliańskich 1700–1751, k. 82–82v.

[267] Tamże, k. 89v.

[268] *Urzędowa Wizja Cerkwi i monasteru S. Jerzego Męczennika we Lwowie, na żądanie OO. Bazylianów tegoż Monasteru, przedsięwzięta ze strony Magistratu miasta Lwowa dnia 12 lipca 1765 roku*, oprac. A.S. Petruszewicz, „Przegląd Archeologiczny" 1883, z. 2, s. 128–133.

[269] ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 86v–87.

[270] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 136.

II połowa XVIII w. pod względem stosunków między duchowieństwem zakonnym a diecezjalnym to okres bardzo burzliwy, obfitujący w konflikty niesprzyjające umacnianiu Cerkwi unickiej. Jednak występowały też przykłady współdziałania i pomocy, szczególnie widoczne w chwilach zagrożenia. Bazylianie służyli pomocą unickiemu duchowieństwu z prawobrzeżnej Ukrainy, głównie Humańszczyzny, uwięzionemu w Berdyczowie w 1772 r. Superior z Białołówki Alimpi Angełłowicz został upoważniony przez prowincjała Bratkowskiego i nuncjusza Garampiego pismem z 16 IV (5 IV) 1773 r., aby wraz z superiorem krzemienieckim Hieronimem Kaletyńskim udali się na Ukrainę i zawieźli jałmużnę kapłanom więzionym *za trwałość w jedności świętej z Kościołem rzymskim* w Berdyczowie, *w wielkim niedostatku zostającym*. Zakonnicy mieli ich *duchowną rozmową w cierpliwości i trwałości dalszej* umocnić[271]. W maju 1773 r. było w Berdyczowie 46 kapłanów *zostających pod strażą wojska rosyjskiego*. Bazylianie zawieźli im pieniądze ofiarowane przez metropolitę Wołodkowicza (50 czerwonych złotych), prowincjała koronnego (100 czerwonych złotych) i nuncjusza Garampiego (50 czerwonych złotych). Każdy z więzionych otrzymał 3 czerwone złote (54 złp)[272]. Ich uwolnienie nastąpiło dopiero w 1773 r. po interwencji nuncjusza Garampiego[273].

Pod adresem bazylianów w II połowie XVIII w. kierowano oskarżenia o celowe zaniedbywanie wykształcenia duchowieństwa diecezjalnego i brak pomocy w podniesieniu jego poziomu intelektualnego. Taką opinię ugruntował Hugo Kołłątaj, twierdząc, że bazylianie *wcale nie starali się* o zapewnienie odpowiedniego wykształcenia księżom diecezjalnym[274]. Zarzuty te jednak wydają się nie do końca potwierdzać. Wprawdzie w porównaniu z prowincją litewską bazylianie koronni w mniejszym stopniu edukowali kandydatów do stanu duchownego, ale wynikało to raczej z braku możliwości finansowych niż celowej polityki[275].

---

[271] ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 149v–150; od. zb. 116, k. 27v–28.

[272] ASPF, Scritture Riferite nei Congressi Moscovia, Polonia e Ruteni, vol. 11 (1773–1774), k. 239–244v. W jesieni 1772 r. więziono w Berdyczowie 68 kapłanów. E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku*, cz. 1, Warszawa 1906, s. 144–145.

[273] I. Wodzianowska, *Zmiana przynależności wyznaniowej parafii unickich…*, s. 244–247.

[274] H. Kołłątaj, *Pamiętnik o stanie Kościoła polskiego i o wszystkich innych wyznaniach w Polszcze* [w:] tenże, *Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750–1764)*, opr. J. Hulewicz, Wrocław 1953, s. 215.

[275] W prowincji litewskiej bazylianie prowadzili seminaria dla duchowieństwa diecezjalnego we Włodzimierzu Wołyńskim (na mocy decyzji synodu włodzimierskiego z 1715 r.) i w Chełmie (od 1777 r.), seminaria w Buczaczu (od 1712 r.) kształcące kapłanów dla dóbr prywatnych Potockich oraz w Świerżniu (od 1743 r.) dla dóbr Radziwiłłów. І. Скочиляс, *Релігія та культура Західної Волині на початку XVIII ст. За матеріялами Володимирського собору 1715 р.*, Львів 2008, s. 50, 68–71; J. Kania, *Unickie seminarium diecezjalne w Chełmie w latach 1759–1833*, Lublin 1993, s. 93; BOss, akc. 62/89, b.p.; S. Nabywaniec, *Kształcenie i formacja alumnów-unitów…*, s. 90–94.

Natomiast bardzo angażowali się w prowadzenie misji, przy organizacji których współpracowali z biskupami miejsca. W 1772 r. protoarchimandryta Porfiry Skarbek-Ważyński pisał w liście do ihumena monasteru w Wicyniu Samuela Jedlińskiego, że chciałby wysłać sześciu zakonników z prowincji koronnej do Połocka, aby tam *podług instrukcyi J.W. Archiepiskopa połockiego, po jego diecezyi rozległej jeżdżąc przykładem i nauką kler s. przy dawnym porządku i zwyczaju utrzymywali*[276].

Na relacje między unickim duchowieństwem zakonnym a diecezjalnym w II połowie XVIII w. wpływ miały wcześniejsze doświadczenia. Jak zauważyła Maria Pidłypczak-Majerowicz, bazylianów i kapłanów diecezjalnych różniło bardzo wiele, poczynając od pochodzenia społecznego i narodowościowego, wykształcenia, możliwości awansu w hierarchii cerkiewnej[277]. Niechęć, która występowała we wzajemnych relacjach, wynikała z rywalizacji o wiernych, stąd widać ją szczególnie w sporach dotyczących udzielania sakramentaliów. W świetle źródeł wydaje się, że bazylianom lepiej układała się współpraca z przedstawicielami zakonów łacińskich niż z unickim duchowieństwem parafialnym. Zdarzały się oczywiście przykłady dobrych wzajemnych relacji, ale wydają się one rzadsze od kontaktów ze wspólnotami rzymskokatolickimi.

[276] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1204, k. 30v. Nie udało się odnaleźć bliższych informacji o sfinalizowaniu tego planu.

[277] M. Pidłypczak-Majerowicz, *Mentalność duchowieństwa unickiego…*, s. 57–60.

ROZDZIAŁ IV

Podstawy materialne funkcjonowania monasterów

1. Uposażenie

Zasoby materialne monasterów bazyliańskich pochodziły z wielu źródeł. Zasadnicze znaczenie miała fundacja monasteru i związane z tym uposażenie. Klasztory bazyliańskie należące od 1743 r. do prowincji Opieki NMP swoją genezę w większości wiązały z monastycyzmem prawosławnym. Charakter życia monastycznego prowadzonego przez czerńców żyjących zgodnie z regułą św. Bazylego preferował osiedlanie się w miejscach oddalonych od osiedli ludzkich, na obrzeżach miejscowości, w lasach czy w górach, a więc terenach trudnych do zagospodarowania. Również położenie terytorialne klasztorów w województwach narażonych na najazdy tatarskie i dotkniętych szczególnie w XVII w. konfliktami wojennymi sprawiało, że monastery, jak i ich majątki ulegały wyludnieniu i wyniszczeniu. Z tego powodu utraciły w wielu przypadkach dokumenty fundacyjne, dlatego w XVIII w. odnawiano pierwotne przywileje lub też poszerzano uposażenie monasterów[1]. Ten proces był szczególnie widoczny w przypadku monasterów położonych na Podolu i Wołyniu. Monaster w Bilczu, odnowiony przez referendarza koronnego Stefana Potockiego po najeździe tureckim, został uposażony przez kasztelana bracławskiego Jana Potockiego aktem z 25 IV 1735 r. Klasztor otrzymał wówczas 3 łany gruntu ornego, a także pastwiska, ogrody, sady, las dębowy do użytku poddanych monasterskich, prawo łowienia ryb w rzece Seret, wolne mielenie w młynach pańskich, wyszynk na wszystkie trunki w dniu odpustu ku czci św. Jerzego, prawo wybudowania wytwórni wina o jednym kotle oraz zwolnienie z dziesięciny pszczelej dla pasieki monasterskiej[2]. Podobnie monaster pw. Przemienienia Pańskiego w Zbarażu, ufundowany jeszcze w XV w. przez Wiśniowieckich, a uposażony przez hetmana wielkiego koronnego Dymitra Jerzego Wiśniowieckiego w 1678 r., po wojnach

[1] W. Bondyra, *Greckokatolickie fundacje szlacheckie na Rusi Czerwonej w czasach saskich*, „Res Historica" 2004, z. 17: *Z dziejów Lubelszczyzny w okresie od XVI do XVIII wieku*, s. 66.

[2] BPAU/PAN, rkps 870, k. 1; ЦДІА, f. 146, op. 84, sp. 2190, k. 8–9. W aktach przechowywanych we Lwowie odnotowano datę konfirmowania przywileju przez Jana Potockiego – 24 IV 1741 r.

z Turcją pozostawał w ruinie. Pismem wystawionym w Załoźcach 3 VII 1754 r. wojewoda kijowski Jan Stanisław Potocki, *idąc za przykładem poprzedników*, ustanowił nową fundację dla monasteru. Została ona oblatowana w księgach grodzkich krzemienieckich 23 IX 1761 r. Potocki nadał monasterowi trzy grunty orne, folwark, na którym osadzonych było dziesięciu poddanych, pasternik, łąkę, sad w pobliżu klasztoru i drugi w miejscowości Winogorad, z osadzonymi dwoma chałupnikami, a także roczną sumę 400 złp wypłacaną zakonnikom zbaraskim jako wieczystą obligację[3]. W 1769 r. dzięki staraniom superiora zbaraskiego Anatola Wodzińskiego krajczy wielki koronny Józef Potocki zgodził się na poszerzenie gruntów monasterskich o prawie łan gruntów rolnych[4].

Klasztor w Zimnie miał w swej pierwszej fundacji ustanowionej przez książąt Czartoryskich w końcu XV w. otrzymać jako uposażenie siedem wsi, ale w ciągu XVII w. monaster *z dziedzictwa tych wiosek ogołocony jest*. 29 II 1704 r. podczaszy litewski Kazimierz Czartoryski ustanowił nowy fundusz, w którym zapisał wieś Kropiwszczyznę oraz grunt we wsi Zimno (*na 10 korcy wysiewu we trzy ręki*), łąki, dwa ogrody, młyn pod monasterem oraz prawo wyrębu w lesie. Jak zapisano w inwentarzu, fundusz ten *nie wiedzieć jakim sposobem odpadł od klasztoru zimniańskiego*, który w II połowie XVIII w. *trzyma tylko młynek, ogrody i łanków trzy pola*[5].

W 1722 r. referendarz koronny Stefan Potocki uposażył monaster w Czortkowie, nadając mu grunty i pastwiska, których granice zostały wskazane według punktów topograficznych w terenie bez określenia areału. Ponadto oddał klasztorowi osiadłość zwaną Kaliczówka, położoną u podnóża wzniesienia, na którym stał monaster. Tamtejsza ludność, określona jako *ubodzy dziadowie*, miała pełnić posługi na rzecz klasztoru. W tym samym przywileju monaster czortkowski otrzymał wolne mielenie w młynach, wolny wyrąb w lasach oraz prawa wyszynku w dzień odpustu przypadającego na święto Trójcy Przenajświętszej[6]. 22 IX 1741 r. w Przemyślu starosta przasnyski Błażej Krasiński na prośbę ihumena Metodego Hordowskiego powiększył uposażenie monasteru w Dobromilu o grunty położone w pobliżu klasztoru wraz młynem o jednym kole[7].

Monastery, które założono po powstaniu bazyliańskiej prowincji koronnej, lokowane były częściej nie na obrzeżach osadnictwa, jak wcześniej, lecz w miastach. Tendencja ta związana była z zadaniami, jakie stawiano przed zakonni-

[3] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 522; ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 2074/II, k. 3–8v.

[4] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 2074/II, k. 12.

[5] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 427.

[6] ЦДІА, f. 146, op. 84, sp. 2057 – Raporty, listy, korespondencja i inne dokumenty dotyczące likwidacji greckokatolickiego klasztoru bazyliańskiego we wsi Łuka 1777–1793, k. 7–9.

[7] ЦДІА, f. 159, op. 9, sp. 3593 – Opis nieruchomego majątku i historia monasteru bazyliańskiego w Dobromilu 1803, k. 19–19v.

kami, a mianowicie prowadzeniem skutecznej akcji duszpasterskiej oraz edukacyjnej. Sami zakonnicy kierowali się tym, że w mieście mogliby być *użyteczniejszemi duszom poddanych pańskich i sposobniejszemi do wszelakiego zawołania*[8]. Do centrum Szarogrodu przeniósł bazylianów podstoli koronny i późniejszy wojewoda kijowski Stanisław Lubomirski. Na początku XVIII w. poprzedni właściciel miasta wojewoda sieradzki Jan Aleksander Koniecpolski osadził zakonników we wsi Kalinówka (Kalinowiec). Lubomirski aktem z 13 I 1749 r. podpisanym we Lwowie oddał im cerkiew parochialną pw. św. Jana Chrzciciela w Szarogrodzie. Bazylianie otrzymali w posiadanie murowaną cerkiew z istniejącym przy niej szpitalem (przytułkiem) oraz na mocy aktów z lat 1751–1754 położoną naprzeciwko cerkwi kamienicę, w której mieli rezydować. Placówka ta początkowo była misją, potem monasterem, przy którym bazylianie prowadzili kolegium dla młodzieży świeckiej. 12 XI 1752 r. na zamku w Równem Lubomirski podpisał akt fundacyjny podporządkowujący monaster w Kalinówce klasztorowi szarogrodzkiemu[9].

W akcie fundacyjnym monasteru w Humaniu, podpisanym w Krystynopolu 7 II 1766 r., wojewoda kijowski Franciszek Salezy Potocki nadał bazylianom *plac wystarczający na cerkiew szkoły i rezydencye klasztorne i inne potrzebne budynki* […] *tudzież na folwark z pomieszkaniem dla czeladzi, browar, szpiklerz, i ogród na Przedmieściu, grunt przez Imci pana Romera geometrę przysięgłego na mappie deliniowany wymierzony i oznaczony* […] *a na sustentacyę osób duchownych na każdego po złotych trzysta wylikwidowawszy intratę dóbr wsi Gredzenówki do Humania należącej, tąż wieś Gredzenówkę z poddanemi, arendą karczemną, młynami, stawami, polami, sianożęciami, ogrodami, lasami i wszystkiemi in genere pożytkami* […] *oraz monasterek pod Mańkówką w dobrach moich dziedzicznych do włości humańskiej należących, takoż z poddanemi, przy tymże monasterku będącemi i arendą karczemną, gruntami, stawami, lasami* […] *z tą prekustodycyą, aby arendarz do tego monasterku pod Mańkówką będącego, należący teraz i w dalsze lata stanowiony od WW. Oyców Bazylianów i w tejże arendzie mieszkający, trunków żadnych do pobliższych moich poddanym moim podwozić, dawać, ani borgować ważył się, tylko szczególnie poddanym i ludziom klasztornym szynkował*[10]. Według inwentarza sporządzonego przy okazji fundacji humańskiej wieś Gredzenówka przynosiła

[8] IP НБУВ, f. I, nr 1104, k. 14. Lokalizację w miastach lub ewentualnie na przedmieściach w II połowie XVIII w. zyskał monaster w Krystynopolu.

[9] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 236v, 241; *Архивъ Юго-Западной Россіи издаваемый коммиссіею для разбора древнихъ актовъ состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генералъ-Губернаторе*, ч. 1, т. 4, Кіевъ 1871, nr CCIII, s. 473–475; Е. Сецинскій, dz. cyt., s. 421–425.

[10] APK, Archiwum Sanguszków, teka 529, plik 31, k. 14v–15; BJ, rkps 4502, k. 6v–7.

dochody szacowane na 3352 złp 21 gr, zaś Mańkówka – 1072 złp. W 1772 r., a więc po zniszczeniach tamtych terenów spowodowanych przez koliszczyznę, dochody z arendy Gredzenówki przynosiły 2848 złp, zaś z Mańkówki – 1800 złp[11].

Wymieniany w fundacji humeńskiej klasztor w Mańkówce również zawdzięczał swe uposażenie Potockim. Najpierw 12 III 1721 r. wojewoda bełski Stanisław Potocki uwolnił grunty należące do tego monasteru od podatków i dziesięciny pszczelej oraz pozwolił na wolną produkcję alkoholu u miejscowych arendarzy z okazji świąt Zwiastowania NMP, Zesłania Ducha Świętego oraz św. Mikołaja. Z kolei 24 III 1746 r. Franciszek Salezy Potocki zezwolił *osadzić chłopów dziesięciu koło tego monasteru dla swojej wygody, którzy chłopi do tychże ojców ze wszystkiemi daninami, czynszami, robociznami należeć będą. Jednak ażeby żadnego szynku nie było i nie trzymali tylko do arendy makowieckiej należeć będą powinni. A jeżeliby się pokazał jaki szynk, tedy pod utratą tego ode mnie danego prawa*. Potocki ofiarował bazylianom także staw, na którym mogli postawić młyn dla własnych potrzeb[12].

Nieco na uboczu miasta ulokowano monaster w Strusowie. W 1771 r. Franciszek Salezy Potocki, fundując klasztor, wyznaczył na utrzymanie ośmiu––dwunastu zakonników sumę 60 tys. złp, na którą złożyły się kwoty w równiej części pochodzące od niego i opata żółkiewskiego Jozafata Wysockiego. Prowizja od tej sumy wynosząca 3000 złp rocznie miała gwarantować utrzymanie zakonników. Ponadto Potocki uposażył monaster w grunt o wielkości ponad 17 ha (trzydzieści dni orania) oraz łąki, których powierzchnia została określona *na 30 kosarzów*. Pod zwierzchność klasztorną oddał dwunastu poddanych, z których połowa miała odrabiać pańszczyznę sprzężajną, zaś druga połowa pieszą oraz ponosić inne świadczenia. Ponadto bazylianie otrzymali prawo wolnego mielenia, założenia browaru wytwarzającego napoje alkoholowe na swoją potrzebę, także założenia pasieki, dostarczania im fur drewna w lecie (dwie fury na tydzień) i zimie (trzy fury na tydzień)[13].

Monaster w Lubarze leżący w dobrach Lubomirskich uposażenie w grunty otrzymał w XVII w. m.in. na mocy przywilejów chorążego koronnego Hieronima Augustyna Lubomirskiego w 1677 r. 30 VI 1752 r. Franciszek Lubomirski wydał dyspozycję dla komisarza dóbr, zobowiązując go do wydzielenia i oznaczenia należących do monasteru dóbr wraz z poddanymi. Zamierzał w ten sposób uporządkować granice z sąsiednimi dobrami i relacje między poddanymi klasztornymi i miejskimi. Według zarządzenia monaster lubarski dysponował

[11] APK, Archiwum Sanguszków, teka 529, plik 31, k. 20v–21; BJ, rkps 4502, k. 19v–20, 36–36v.

[12] BJ, rkps 4502, k. 36v–37v; ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 248.

[13] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3117, k. 9v–10.

gruntem na sześćset dni orania (dwieście dni orania we trzy ręce)[14]. Ponadto Lubomirski oddał jednego poddanego miejskiego monasterowi, potwierdził wolne mielenie w młynach lubarskich oraz wypłatę sumy 200 złp rocznie na rzecz monasteru. Zwolnił poddanych monasterskich z robocizn na rzecz miasta, oprócz odbywania dwunastu dni szarwarków w roku przy grobli miejskiej. Nakazał im kupować trunki tylko u arendarza miejskiego oraz płacić po 21 złp kwartalnie na utrzymanie żołnierzy nadwornych dla ochrony przed hajdamakami. Zobowiązał zakonników, aby nie przyjmowali pod swoją jurysdykcję poddanych miejskich[15].

Monaster w Ułaszkowcach na Podolu w 1750 r. wystarał się o przywilej starosty stopnickiego Wawrzyńca Lanckorońskiego, w którym otrzymywał pole orne (100 mórg), łąki (*na 40 kosarzów*), wolne mlewo w młynach usytuowanych na Przedmieściu Jagielnickim, pastwiska dla bydła, browar dla produkcji piwa, wódki i miodu. Śmierć Lanckorońskiego sprawiła, że zapisy te nie zostały zrealizowane[16]. Wobec tego bazylianie podjęli starania o zatwierdzenie funduszu przez syna Wawrzyńca – Stanisława Lanckorońskiego, który w 1759 r. przyznał im pole na szesnaście dni orania oraz wolne mlewo w młynach na Przedmieściu Jagielnickim[17].

Starosta kaniowski Mikołaj Potocki w 1760 r. potwierdził przywileje monasteru w Sokulcu wystawione w XVII w. przez późniejszego wojewodę bracławskiego Stefana Potockiego oraz zakazał swoim poddanym wycinać drzewa czy zbierać chrust w lasach klasztornych pod karą 30 grzywien lub 50 plag. Interweniował również u cześnika koronnego Eustachego Potockiego, aby ochronił zakonników sokuleckich przed przywłaszczaniem gruntów monasterskich przez właścicieli sąsiednich majątków i arendarzy z Hubina[18].

Przywileje dla monasteru w Zawałowie w pierwszym dwudziestoleciu XVIII w. nadał chorąży wielki koronny książę Aleksander Jan Jabłonowski. Obejmowały one wolne mielenie w młynach zawałowskich i prawo do gruntu, na którym stał klasztor, zezwolenie na wykarczowanie zarośli w okolicznym lesie z przeznaczeniem tego gruntu na ogród. Ponadto zwolnił zakonników od dziesięciny pszczelej oraz nadał prawo produkcji wódki i warzenia piwa na wła-

[14] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 117. W dyspozycji wydanej przez Lubomirskiego dzień orania liczono jako pole o wielkości 0,15 ha (*dzień żeby zamykał w sobie wzdłuż sążni 80 wszerz zaś sążni sześciu*), co znacznie odbiegało od przyjętych norm (0,6 ha). Według tego przelicznika klasztor w Lubarze posiadał 90 ha gruntów.

[15] Tamże, k. 117–118. Dokonane oznaczenie granic posiadłości monasteru w Lubarze 7 V 1753 r. wpisano do ksiąg grodzkich łuckich. Zob. tamże, k. 118–125.

[16] ЛІННБ, f. 3, od. zb. 112, k. 3.

[17] ЦДІА, f. 181, op. 1, sp. 5945 – Materiały o stanie majątkowym i działalności kościołów i cerkwi w kluczu jagielnickim 1722–1848, k. 126.

[18] ЛІННБ, f. 3, od. zb. 277 – Inwentarz monasteru sokuleckiego 1779–1805, k. 3–3v; ЦДІА, f. 201, op. 46, sp. 1917, k. 283–284.

sne potrzeby. Uposażenie klasztoru potwierdził i poszerzył wojewoda nowogrodzki Józef Aleksander Jabłonowski mocą przywileju wystawionego w Zawałowie 19 XI 1755 r.[19]

O uposażenie monasteru w Satanowie zadbał kasztelan krakowski i hetman wielki koronny Adam Mikołaj Sieniawski, który w przywileju z 16 VI 1720 r. na prośbę zakonników nadał im pole na 150 dni orania oraz łąki (*na 80 kosarzów*), a także pozwolił na przywóz z lasów drwa na opał i do budowy monasteru[20]. Nie wiadomo jednak, czy cały grunt nadany im przez Sieniawskiego znalazł się we władzy bazylianów, ewentualnie na ile liczono dzień orania, gdyż z późniejszych źródeł wynikało, iż na mocy uposażenia z 1720 r. monaster posiadał grunt o powierzchni ponad 13 ha. Znajduje to potwierdzenie w protokole lustracji dóbr należących do monasteru w Satanowie, sporządzonym 28 XI 1741 r. Wynika z niego, że *grunt pomienionych OO. Bazylianów erekcyą im naznaczony* obejmował ponad 13 ha ziemi. Ponadto monaster użytkował drugi grunt *przydany z dyspozycyi* komisarza dóbr satanowskich, należących wówczas do wojewody ruskiego Augusta Aleksandra Czartoryskiego, mierzący ponad 20 ha. W sumie więc klasztor posiadał ponad 33 ha ziemi ornej[21].

Adam Mikołaj Sieniawski uposażył również monaster w Podhorodyszczu aktem z 28 VIII 1718 r., nadając mu łan pola, ogród i sad, wolne mielenie w młynach oraz wyszynk w czasie odpustów z okazji świąt Przemienienia Pańskiego i św. Onufrego. Na prośbę zakonników spadkobierca Sieniawskiego – wojewoda ruski August Aleksander Czartoryski poszerzył uposażenie o grunt rolny i łąki, nadane im w 1739 r.[22]

Z powyższych danych wynika, iż inicjatywa zakładania i uposażania monasterów na obszarze południowo-wschodnich województw Rzeczypospolitej w XVIII w. należała zdecydowanie do przedstawicieli magnaterii kresowej. Byli wśród nich Potoccy, Jabłonowscy, Lubomirscy, Czartoryscy, Lanckorońscy. O ile jeszcze w XVII w. szlachta prawosławna, zwłaszcza na terenie eparchii przemyskiej, fundowała monastery, to w XVIII w. szlachta unicka robiła to znacznie rzadziej[23]. Spośród aktów fundacyjnych ustanowionych przez szlachtę

[19] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 481; ЛННБ, f. 3, od. zb. 613, k. 1–1v; AGAD, zbiór A. Czołowskiego, sygn. 252 – Bazylianie, s. 55–58.

[20] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 512, 514, 611, 613–613v; ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 2106/II, k. 2. Przywilej został oblatowany w księgach grodzkich trembowelskich w 1723 r. W inwentarzu pojawił się również zapis, iż monaster uzyskał pole na 180 dni orania i łąki *na 100 kosarzów*.

[21] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 613v. Miarą gruntu podczas lustracji był sznur liczący 12 sążni. Pierwszy grunt zawierał w sobie 11 sznurów wzdłuż i 26 sznurów wszerz, zaś drugi 11 sążni wzdłuż i 40 sznurów wszerz.

[22] НМЛ, Рукописи латинські, rkps 24, k. 633–637.

[23] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 268, 336; f. 684, op. 1, sp. 3064, k. 3, 7–8; ЛННБ, f. 3, od. zb. 608 – Kronika bazyliańskiego monasteru w Szczepłotach 1771–1788, k. 2; Ю. Стецик,

wyróżnić należy uposażenie monasteru w Hoszowie dokonane przez Mikołaja Hoszowskiego. Sam klasztor, położony przy drodze prowadzącej z Bolechowa do Doliny, usytuowany na wzgórzu zwanym Jasna Góra, nad rzeką Świca, zawdzięczał swoje funkcjonowanie w XVII w. rodzinie Szumlańskich[24]. Hoszowski w imieniu rodziny 8 X 1758 r. zapisał monasterowi ziemię na Jasnej Górze oraz pozwolił zbudować dom zajezdny z propinacją dla przybywających pątników. Ponadto zabronił osiedlać się tam Żydom. W zamian zakonnicy zobowiązali się odprawiać msze święte w intencji rodziny. Szczególne znaczenie dla monasteru miało obdarowanie go przez Hoszowskiego kopią ikony Matki Bożej Częstochowskiej, którą w 1737 r. metropolita Atanazy Szeptycki uznał za łaskami słynącą. W ten sposób monaster hoszowski stał się jednym z ważniejszych centrów pielgrzymkowych w Galicji Wschodniej, co niewątpliwie przełożyło się na jego stan finansowy[25].

Fundatorami, a właściwie odnowicielami monasteru w Barze byli Paweł i Marianna z Wołczków Szczetyńscy, posesorzy wsi Semenki, którzy osadzili w swych dobrach bazylianów, zyskując dla nich w 1715 r. akceptację ze strony właściciela ziem barskich podkomorzego koronnego Jerzego Dominika Lubomirskiego. Ten w akcie fundacyjnym z 29 I 1727 r. postanowił, aby monaster *tychże Ich MC. księży Bazylianów obszernie się fundował cum incremento chwały Bożej, aby ciż pomienieni Ich MC. OO. Bazylianie bez żadnej przeszkody tak od zamku jako też i od miasta spokojnie mieszkali, gruntów tych używali jako się mają w swoich granicach i circumferenciach w potomne czasy z polami, rolami, pastwiskami, ogrodami, sadami, pasiekami, futorami, lasami dębowemi z dąbrówkami, stawami, sadzawkami, z wolnym wystawieniem młynka, o jednym*

Шляхетскі монастирські фундації у перемишльскій єпархії (XVII–XVIII ст.), „Дрогобицький Краєзнавчий Збірник" 2006, вип. X, s. 252–262. Przykładem takiego klasztoru był monaster w Szczepłotach, ufundowany w 1621 r. przez dziewięciu braci Lityńskich, właścicieli wsi Hruszów. W 1626 r. jeden z braci Lityńskich – Adam nadał czerńcom z Hruszowa przysiółek Szczepłoty i tam *dla lepszej aury* przenieśli się zakonnicy. Również początki monasteru w Topolnicy wiązały się z fundacją szlachecką przedstawicieli rodów Turzańskich i Kopystyńskich, zaś w Bilinie Wielkiej – Katarzyny z Żeliborskich Skaryszewskiej. O fundacjach monasterów w XVII w. pisał T. Kempa w: *Fundacje monasterów prawosławnych…*, s. 96–102.

[24] APP, ABGK, sygn. 188 – Ex actio castrensis…1626–1782, s. 115. Benefaktorami monasteru hoszowskiego byli eparcha lwowski Józef Szumlański i jego ojciec Eustachy, który został tam pochowany.

[25] ЛІННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 1087 – Miscellanea historyczne spisane częściowo przez Franciszka Siarczyńskiego, s. 240–241; ЦДІА, f. 408, op. 1, sp. sp. 975 – Wyciąg z historii monasteru bazyliańskiego w Hoszowie 1743, k. 11–12v. Według tego dokumentu przywilej na grunty dla klasztoru i cerkwi pochodził z 1759 r. Dokument oprócz Mikołaja Hoszowskiego podpisało siedemnastu przedstawicieli rodu, noszących różne przydomki, np. Hoszowscy Kubarycze, Misiewicze, Siarkiewicze. Lu. Dz. [Ludwik Dziedzicki], *Hoszów* [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, t. III, Warszawa 1882, k. 168–169.

kamieniu na swoich stawkach i w nim tak z mieszczan, przedmieszczan barskich i sielan bez żadnej przeszkody od zamku i arendarzów tamecznych niezabronnym mełciem, także praw miodu robieniem i gorzałki kurzeniem zażywali i z innemi pożytkami i przynależytościami. Do tego chłopów sobie na tymże gruncie osadzić mają, ile może się umieścić. Plac zaś w mieście dla zbudowania rezydencyi, aby urząd barski wydzielił na łokci pięćdziesiąt wszerz i wzdłuż. Tak widząc szczupłość fundacyi tych IchMC. księży Bazylianów i chcąc ją rozprzestrzenić, ponieważ grunt nazwany Butyjowski dekretem […] *jest przysądzone miastu, teraźniejszym prawem nadaję IchMc. OO. Bazylianom i żeby na potem nie mieli od nikogo o ten grunt żadnej turbacji*[26]. Mocą aktu fundacyjnego z 10 VIII 1769 r. stolnik ziemi dobrzyńskiej Konstanty Papara zapisał monasterowi w Jazienicy sumę 12 tys. złp zabezpieczoną na dobrach wsi Batiatycze w ziemi lwowskiej. Tym samym uratował mocno wówczas podupadły monaster[27].

Monastery znajdujące się w województwie kijowskim, w pobliżu granicy z Rosją (Lebiedyn, Kaniów, Rzyszczów, Korsuń, Bohusław, Lisianka), według wizytacji z lat 1761 i 1762 miały bardzo skromne podstawy materialne. Dość często nie posiadały aktów fundacyjnych i część gruntów im nadanych z biegiem lat przeszła w inne ręce. Nie posiadał ich również monaster w Lisiance, uposażony przez chorążego wielkiego koronnego Aleksandra Jabłonowskiego w 1729 r. Jednak dokumenty w tej sprawie zaginęły. Dlatego syn fundatora wojewoda nowogrodzki Józef Aleksander Jabłonowski 28 X 1755 r. potwierdził i poszerzył fundację, przyznając zakonnikom prawo osadzenia poddanych oraz posiadania propinacji. Wielkość gruntów ornych ustalono w 1762 r. na 200 dni orania, a w 1764 r. na 160 dni orania. Monaster w Bohusławiu miał grunt o powierzchni 10 dni orania. Zakonnicy tych monasterów posiadali przeważnie sady, stawy i pasieki, utrzymywali się z jałmużny lub dochodów należnych parafii[28]. Wojewoda sandomierski Jerzy Aleksander Lubomirski 6 VI 1721 r. odnowił fundusz dany przez swych przodków monasterowi w Lebiedynie, ponieważ pierwotny akt fundacyjny monasteru zaginął podczas wojen kozackich w XVII w. Nadał zakonnikom futory i siedliska z gruntami, stawy z młynem i stępami (foluszem), prawo łowienia ryb, a także pozwolił osadzić poddanych[29].

Monastery położone w dobrach królewskich starały się o zatwierdzenie swych przywilejów i uposażeń przez władców. Monaster w Werchracie uzyskał potwierdzenie praw zakonników do zajmowanych gruntów *jakimkolwiek prawem nabytych*, trzech wystawionych cerkwi, młyna, browaru, karczmy,

[26] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 2–3v; Е. Сецинскій, dz. cyt., s. 235–238.
[27] ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 143–143v.
[28] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 40v–61, 246–246v.
[29] Tamże, k. 14–14v.

wolnego wyrębu w lasach werchrackich, podpisane przez króla Augusta II podczas sejmu warszawskiego 7 III 1720 r. oraz przez Augusta III w Warszawie 12 XI 1740 r.[30]

Dla zabezpieczenia swojego stanu posiadania klasztory bazyliańskie starały się o zatwierdzenie fundacji i przywilejów konstytucją sejmową. Procedura ta podnosiła prestiż placówki i zyskiwała dla niej szacunek szlachty, przekładający się często na zyski materialne. Z badań Roberta Kozyrskiego wynika, że bazylianie rzadko zabiegali o potwierdzenie posiadanych fundacji stosowną konstytucją sejmową. Jeśli jednak podjęli takie działania, to starali się w instrukcji poselskiej zawrzeć jak największą liczbę swoich domów[31]. W instrukcji poselskiej na sejm koronacyjny, przyjętej na sejmiku halickim w październiku 1764 r., w punkcie 39. umieszczono aż 27 monasterów bazyliańskich z prowincji koronnej, a także 1 z litewskiej. Wśród wymienionych domów znalazły się klasztory położone zarówno w województwie ruskim, jak i w podolskim, lubelskim, bełskim, wołyńskim i kijowskim[32]. Również szlachta bełska na sejmiku tamtejszego województwa po elekcji na króla Stanisława Poniatowskiego w 1764 r. uchwaliła w instrukcji poselskiej staranie o zabezpieczenie konstytucją sejmową przywilejów monasterów w Wołświnie i Horodyszczu[33]. Jednak akcja podjęta przez haliczan nie została uwieńczona sukcesem na sejmie koronacyjnym. Dlatego w 1766 r. w kolejnej instrukcji poselskiej na najbliższy sejm ponowiono zobowiązanie[34]. Udało się natomiast na wniosek posłów województwa bracławskiego na sejmie w 1768 r. potwierdzić konstytucją sejmową fundację monasteru w Humaniu[35]. Szlachta województwa ruskiego, zgromadzona na sejmiku w Są-

[30] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1186, k. 11v–12v, 14–15; f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 235–237; APK, Archiwum Podhoreckie, Podh. XI 1/42 – Potwierdzenie przywilejów klasztoru Bazylianów w Werchracie 1740, k. 1–12.

[31] R. Kozyrski, *Duchowieństwo, Kościoły i religia w dokumentach sejmików województwa ruskiego w epoce konfesjonalizacji Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1648–1768*, Lublin 2013, s. 223, 228–229.

[32] AGZ, t. 25, nr 319, s. 624. Klasztory z prowincji koronnej to: Poczajów (z drukarnią), Owrucz (z opactwem), Trembowla, Lwów św. Jerzy, Lwów św. Onufry, Lwów św. Jan Ewangelista, Krzemieniec, Werchrata z Jamnicą, Kamieniec Podolski, Bilcze z Łanowcami, Szarogród, Lubar, Hoszcza (z kolegium), Bar, Lublin, Poddębce, Łuck św. Krzyż, Dobrzany (Derewacz), Zahorów, Zimno, Derewlany, Jazienica, Dereżyce, Lisznia i Letnia. Z prowincji litewskiej uwzględniono monaster we Włodzimierzu Wołyńskim. W sumie zatem wymieniono aż 28 placówek. R. Kozyrski (dz. cyt., s. 229) pisze o 24 fundacjach.

[33] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3075, k. 31v–32.

[34] AGZ, t. 25, nr 331, s. 629. *Monastery WW.OO. Bazylianów unitów prowincji koronnej, jako to trembowelski, poczajowski i inne, ad laudum sejmiku przeszłego coronationis przyjęte i do instrukcji IMć pp. posłom podane, ponieważ na sejmie coronationis suum effectum nie odebrały, więc na następującym sejmie domagać się będą IMć pp. posłowie nasi, aby też monastery circa iura sua, fundationes et privilegia serenissimorum regum zachowane i aprobowane były.*

[35] *Volumina legum*, t. VII, s. 379.

dowej Wiszni, dwukrotnie w 1756 r. i 1758 r. wstawiała do instrukcji poselskich zatwierdzenie fundacji monasteru w Hoszowie[36]. Potwierdzenie fundacji monasterów bazyliańskich *in genere* uchwalono dopiero na sejmie ekstraordynaryjnym trwającym w latach 1773–1775[37]. O trosce o egzekwowanie zapisów fundacyjnych świadczyły wieloletnie procesy, jakie bazylianie z różnych monasterów prowadzili w II połowie XVIII w.[38]

2. Gospodarstwo monasterskie

Głównym źródłem utrzymania zakonników było gospodarstwo monasterskie. Określenie areału pozostającego w posiadaniu monasterów bardzo utrudnia stosowanie w źródłach różnych rodzajów miar związanych najczęściej z techniką uprawy roli, czasem pracy, wielkością zasiewów lub zbiorów. Porównanie wielkości areału ziemi należącej do poszczególnych monasterów jest bardzo problematyczne z racji używania różnych wielkości nawet w obrębie jednej miary. Najczęściej stosowaną jednostką występującą w inwentarzach klasztornych był dzień orania, który w różnych rejonach ziem koronnych przyjmował inne wartości. Według ustaleń Władysława A. Serczyka dzień orania na Podolu przeliczano jako sznur gruntu, co równało się prawie morgowi roli (0,58 ha)[39]. Takie ustalenie potwierdzałaby lustracja dóbr monasteru satanowskiego, gdzie miarą gruntu podczas lustracji był sznur liczący 12 sążni[40]. Również w Podhorcach na podstawie wielkości areału gruntu i czasu jego zaorania można przyjąć, że dzień orania wynosił 0,6 ha[41]. W Werchracie, położonej w województwie bełskim, mierzono ziemię sznurem zawierającym 50 sążni, a więc liczącym prawie 90 m. Pozwoliło to ustalić, że dzień orania wy-

[36] AGZ, t. 23: *Lauda sejmikowe wiszeńskie, lwowskie, przemyskie i sanockie 1731–1772*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1928, nr 140, s. 346; nr 146, s. 373; B. Lorens, *Problematyka unicka na forum sejmiku w Sądowej Wiszni w latach 1700–1772 (w świetle laudów sejmikowych i instrukcji poselskich)*, „Limes. Studia i materiały z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej" 2008, nr 1, s. 45.

[37] *Volumina legum*, t. VIII, s. 159.

[38] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 14, k. 54v–143. Informacji o dokumentach procesowych monasterów bazyliańskich przechowywanych w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w Kijowie dostarczyła I. Wodzianowska – zob. *Dokumentacja klasztorów bazyliańskich…*, s. 708, 713, 716.

[39] W.A. Serczyk, *Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1965, s. 64.

[40] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 613v. Jeszcze w I połowie XIX w. używano sznura, *który pospolicie bywa 12 sążni.* I. Rychlikowa, *Staropolskie miary ziemi*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 1970, R. XVIII, nr 1, s. 90–91.

[41] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 224.

nosił tam 0,8 ha, a więc więcej niż wymiar ustalony dla ziem podolskich[42]. Jeszcze inaczej mierzono grunt klasztorny w Lubarze, gdzie Franciszek Lubomirski nakazał swym urzędnikom, aby dzień orania *zamykał w sobie wzdłuż sążni 80, wszerz zaś sążni sześć*. W ten sposób dzień orania obejmował pole o wielkości zaledwie 0,15 ha[43]. W funduszu ustanowionym przez starostę przasnyskiego Błażeja Krasińskiego dla monasteru w Dobromilu w 1741 r. sznur mierzył 56 łokci, czyli około 33 m[44]. Z kolei w Krystynopolu miarą długości pola był sznur liczący 50 łokci, czyli około 30 m. Z wyliczenia powierzchni gruntu w stosunku do czasu pracy wynika, że dzień orki obejmował tam powierzchnię około 0,6 ha, a więc wielkość podobną jak na Podolu[45]. Przypuszczać można, że ustalanie wielkości gruntu czasem pracy uwzględniało jakość gleby i używanych narzędzi. Zdarzało się również, że nie podawano areału gruntu, określając go jedynie jako *kawałki*[46].

Wielkość obszaru należącego do klasztoru wyznaczonego w monasterskich dokumentach fundacyjnych w ciągu lat ulegała zmianom. Przeważnie wiązały się z ich rozszerzeniem przez donacje na rzecz klasztorów. Były one zazwyczaj dość skromne: rola gruntu, niwa, łąka lub ogród. Zdarzało się też, że pierwotnie nadana ziemia była przejmowana przez szlachtę. Tak się stało w Zbarażu, gdzie po działaniach wojennych w II połowie XVII w. *nie wszystkie grunty powróciły do klasztoru*. Dopiero w 1761 r. starosta leżajski Józef Potocki, wykonując postanowienia przywileju fundacyjnego z 1754 r., nakazał oddać monasterowi ogrody i sady położone na górze, na której ulokowany był klasztor[47]. Podobna sytuacja miała miejsce w rezydencji położonej w Łuce. Tam w 1764 r. zakonnicy dysponowali rolą *na dni 30 orania*, bo inne grunty *dawno poodbierane*[48]. W inwentarzu monasteru trembowelskiego w 1763 r. wymieniano co prawda grunty *na dni około 200 orania* oraz pole o areale 2 łanów, ale określono je jako *in controverso*. Niepodważalne prawa miał klasztor do pola na 30 dni orania położonego między gruntami miejskimi, łąki na 30 *kosarzy* oraz *łanów dwóch na dni kilka orania*[49]. Rów-

[42] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1186, k. 71–71v. *Wydzielać onym pole trzeba sznurem wymierzonym z gromadzkiego, w którym być powinno sążni 50, a łokci rzymskich dobrych 150. Takim tedy sznurem każdemu poddanemu ciągłemu prócz ogrodu* […] *wymierzyć należy sznurow dwa poprzek, a cztery wzdłuż, co uczyni po poprzek sążni 100 dobrych, a wzdłuż sążni 200* […] *z którego wymiaru pola do orania każdy mieć będzie zarówno dobrych dni 8* […]. *Takim sznurem wydzielone pole mierząc raz wszerz, dwa razy wzdłuż nazywa się staje*.

[43] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 117.

[44] ЦДІА, f. 159, op. 9, sp. 3593, k. 19–19v.

[45] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3075, k. 36–36v.

[46] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 234. *Ten klasztor w niektórych miejscach ma pole, pomiarkować jednak nie można na wiele dni determinant, bo ma tylko kawałkami*.

[47] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 521v.

[48] Tamże, k. 303v.

[49] Tamże, k. 99v.

nież klasztor w miejscowości Bilcze po kilku latach od śmierci Jana Potockiego utracił nadane przez niego grunty, zabrane ponownie przez dwór. W użytkowaniu monasteru pozostał tylko łan pola[50]. Klasztor w Czernilawie w 1766 r. dysponował polem ornym w siedmiu rolach, którego wielkość określono w sumie na 50 pługów, zaś z łąk monasterskich uzyskiwano 24 wozy siana. Jak zapisano w protokole wizytacyjnym: *na tym polu byłoby chleba podostatek, gdyby nie było piaszczyste*[51].

Oprócz uszczuplania majętności klasztornej przez właścicieli sąsiednich majątków zdarzały się przypadki przejmowania dóbr klasztornych przez duchowieństwo diecezjalne. W połowie XVIII w. toczył się spór między bazylianami z monasterów w Ławrowie i Świętym Spasie a unickim biskupem przemyskim Onufrym Szumlańskim o część dóbr biskupich położonych w pobliżu Starego Sambora (wsie Straszewice, Busowisko i Święty Spas). W wyniku tego konfliktu, który ostatecznie rozstrzygnął papież Benedykt XIV w 1753 r., zawarto ugodę, na mocy której eparcha miał ze swych dochodów utrzymać ośmiu zakonników przebywających w monasterze w Świętym Spasie[52]. Na ten cel wydzielił z dóbr biskupich osiadłość w Spasie oraz część wsi Busowisko. Areał gruntów ornych oddanych klasztorowi oceniono według plonów zbóż osiąganych na nich w ciągu roku. Oszacowano je na 800 kop. Ponadto monaster dysponował łąkami, z których zwożono około 100 wozów siana, oraz ogrodami na około 80 zagonów. W rękach poddanych klasztornych znalazło się ponad 8 łanów pola[53]. W 1775 r. w posiadaniu monasteru w Poczajowie było pole na 127 ½ dnia orania oraz łąki *na 85 kosarzów*. Pole orne dzielono na trzy części, z których dwie były zasiewane, a trzecią odłogowano jako pastwisko[54].

Wielkość gruntów należących do monasterów wchodzących w skład prowincji koronnej charakteryzuje się znaczną rozpiętością. Jednak stwierdzić należy przewagę gospodarstw klasztornych stosunkowo skromnie uposażonych (od jednego do kilku łanów). Monastery zasobne w dobra ziemskie należały do rzadkości.

---

[50] BPAU/PAN, rkps 870, k. 22v; ЦДІА, f. 146, op. 84, sp. 2190, k. 16.

[51] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 563–563v. Miarą powierzchni określaną w pługach posługiwano się na ziemiach polskich w okresie średniowiecza przed pojawieniem się prawa niemieckiego. Według Franciszka Bujaka (*Studia nad osadnictwem Małopolski*, posłowie A. Janeczek, Poznań 2001, s. 159–172) wielki pług wynosił 90 morgów, zaś mały – 30 morgów. Jednak w przypadku monasteru w Czernilawie miara ta najprawdopodobniej oznaczała obszar gruntu zaoranego przez pług ciągniony przez woły w ciągu jednego dnia, a więc równałaby się dniowi orania. Stąd 50 pługów oznaczałoby ok. 30 ha roli ornej.

[52] B. Lorens, *Uniccy biskupi przemyscy…*, s. 213–215.

[53] ЛІННБ, f. 3, od. zb. 1243/5, b.p.; J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2004, s. 167.

[54] ІР НБУВ, f. 231, nr 152, k. 203v–204.

Gospodarstwo monasterskie w przypadku rozważanych klasztorów bazyliańskich zorganizowane było w folwarki, nastawione na uprawę roślin i hodowlę zwierząt. Ponadto uprawiano sady i ogrody, organizowano zakłady przetwórstwa rolnego, zakładano pasieki, rozwijano gospodarkę leśną i rybną[55]. Monastery posiadały przynajmniej po jednym folwarku, zaś nierzadko w przypadku tych najzamożniejszych po kilka rozmieszczonych nieraz w znacznym oddaleniu od monasterów. Klasztor w Ławrowie w 1764 r. miał swoje folwarki, oprócz podklasztornego, także we wsiach Nanczułka, Wysocko Wyżne, Mokrzany, Szaszarowice (Szeszerowice)[56]. Również archimandria w Owruczu posiadała jurydykę pod klasztorem, folwarki położone w okolicznych wsiach (Łukiszki, Biłka, Telatycze, Kierdany, Litki, Ostapy, Radohoszcza) oraz klucz szepelicki, w skład którego wchodziły: Szepelice Nowe, Szepelice Stare, Koszarówka, Bieniówka, Czystahołówka, Rudki, Dynysowicze. Dobra te były wydzierżawiane w zamian za roczny czynsz[57]. Archimandria uniowska według inwentarza z 1747 r. posiadała dwa folwarki, z których pierwszy położony we wsi Młynowce liczył 11 łanów, 5 łąk na 210 kop siana, 2 ogrody i 4 sady, zaś drugi – we wsi Jaktorów – liczył 13 łanów, 4 łąki na 300 kop siana, 2 ogrody i sad. Poddani zajmowali ponad 18 łanów gruntu (74 ćwierci)[58]. Pod koniec XVIII w. majątek monasterski obejmował blisko 4500 ha, z czego 1400 ha zajmowały pola orne, łąki, pastwiska, sady i stawy, a resztę lasy[59]. Wsie lub folwarki monasterskie dość często były wypuszczane w dzierżawę w zamian za opłacanie czynszu rocznego[60].

Folwarki klasztorne nastawione były na uprawę roślin i hodowlę zwierząt. Siano przede wszystkim zboża, w większych ilościach żyto i owies, w mniejszych pszenicę i jęczmień. Bardzo popularną uprawą była gryka (hreczka), zwana „ukraińskim zbożem". W niektórych folwarkach siano również proso. Z roślin strączkowych sadzono groch i bób. We wszystkich gospodarstwach monasterskich uprawiano rośliny włóknisto-oleiste, najwięcej konopie i len. Powszechnie stosowano system trójpolowy.

Na podstawie danych zawartych w inwentarzach udało się ukazać strukturę inwentarza żywego w gospodarstwach folwarcznych monasterów bazyliańskich. Hodowano w nich konie, bydło rogate, trzodę chlewną, owce i kozy oraz drób. Czasami przy niewystarczającej służbie folwarcznej rezygnowano z hodowli owiec i kóz. Tak było w monasterze w Świętym Spasie, gdzie tych

[55] J. Rutkowski, *Co to były folwarki w dawnej Polsce?* [w:] tenże, *Wieś europejska późnego feudalizmu (XVI–XVIII w.)*, wyb. J. Topolski, Warszawa 1986, s. 232–263.

[56] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 315v–320.

[57] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 192; Wołyniak, *Bazylianie w Owruczu*, s. 933–940.

[58] *Візитація унівського монастиря 1747 р.*, s. 40–43; ЛННБ, f. 77, op. IV, od. zb. 981, k. 2.

[59] І. Мицько, *Святоуспенська Лавра…*, s. 83.

[60] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 114v. Bazylianie z Hoszczy wydzierżawiali swój majątek we wsi Kurozwany, za który otrzymywali 2100 złp rocznie.

zwierząt nie trzymano, bo *nie było komu pójść za niemi*[61]. W folwarkach należących do monasteru w Ławrowie hodowano perliczki (pantarki) oraz kaczki *indyjskie*[62].

Tabela 21

Inwentarz żywy w folwarkach monasterskich w latach 1763–1768

Monaster / Inwentarz żywy		Bilcze	Bohusław	Czernilawa	Czortków	Krechów	Krzemieniec	Ławrów	Pitrycz	Podhorce	Sokulec	Szczepioty	Topolnica	Trembowla	Zahajce Małe
stajnia	konie	8	2	8	2	13	11	12	3	2	6	12	2	6	2
	klacze	–	–	–	2	–	–	26	–	8	1	3	–	3	1
	źrebięta	–	–	–	1	–	–	19	–	1		3	–	3	2
obora	buhaje	1	–	1	–	1	–	2	1	1	1	1	–	1	–
	woły	11	8	6	12	16	–	16	6	12	7	13	2	9	6
	byki	–	–	2	1	6	–	1	12	6	2	–	–	6	2
	krowy	6	3	6	6	25	3	39	10	7	5	10	3	4	3
	jałówki	3	–	2	2	18	–	1	4	4	5	–	2	–	3
	cielęta	4	3	6	3	13	–	15	6	5	4	10	–	4	4
koszara	barany	2	–	–	18	–	–	34	–	–	1	–	1	5	27
	owce	28	–	–		–	–	109	–	22	4	21	10	4	
	jagnięta	15	–	–	9	–	–	31	–	11	4	–	6	3	14
	kozy	4	–	–	15	–	–	20	–	15	6	–	–	10	6
	capy	1	–	–		–	–	7	–	2	1	–	–	–	–
chlewnia	knury	1	–	–		–	–	1	–	1	2	3	–	1	
	wieprze	3	–	2		39	1	17	4	10	1	6	–	24	18
	lochy	9	–	5	21		2	76	1	4	4	5	1		
	prosięta	–	–	5		30	5	21	–	14	8	24	–	–	20
drób	indyki	–	–	–	7	–	–	83	8	–	4	–	–	14	–
	kaczki	–	–	2	–	–	–	78	–	18	8	–	–	8	18
	gęsi	–	–	30	36	–	–	112	11	42	10	–	30	14	15
	kury i koguty	–	–	12	3	–	–	187	37	87	15	–	45	15	40

Źródło: ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 109v–110, 140, 163, 170v–171, 193, 199v, 222, 224v, 248v, 278v, 298, 316–320v; BPAU/PAN, rkps 870, k. 17–19.

[61] Tamże, k. 334.
[62] Tamże, k. 316, 319.

Przy prawie wszystkich gospodarstwach klasztornych utrzymywano pasieki. Ule umieszczano zazwyczaj w ogrodach znajdujących się przy folwarkach, zaś na zimę pszczoły przenoszono do specjalnych pomieszczeń, zwanych stebnikami. Opiekę nad nimi powierzano pasiecznikom, zaliczanym do służby folwarcznej. W Poczajowie w 1776 r. utrzymywano trzy pasieki, w których znajdowało się 668 pni pszczelich[63].

Dość często w opisach inwentarzowych wymieniano monasterskie stawy i sadzawki, w których hodowano ryby na potrzeby klasztoru[64]. Monastery uzyskiwały również prawo łowienia ryb, tzw. łowkę, w stawach należących do szlachty[65].

Monastery posiadały własne lasy lub też prawo wolnego wyrębu w lasach królewskich. Dostarczały one budulca i opału. Dla ochrony lasu przed intruzami bazylianie zatrudniali leśniczych, którzy składali specjalną przysięgę dbania o powierzony sobie las. Takie polecenie otrzymał klasztor w Zadarowie podczas wizytacji w 1770 r.[66] Leśniczego zatrudniali bazylianie z Krasnopuszczy[67]. Do monasteru w Zahajcach Małych należał las liściasty położony w pobliżu wsi Melechy, w którym *dębów może być koło trzech tysięcy*. Ponadto rosła tam brzezina, posadzona w 1735 r., o której pisano w inwentarzu z 1752 r., że *rajkiem się być zdaje tak piękna, ale wielkiej inspekcji potrzebuje przed złodziejami, ile w bezleśnym kraju*[68]. Niewielki obszar (ok. 9 ha) lasu liściastego znajdował się w posiadaniu monasteru w Poczajowie. Jednak ze względu na młody drzewostan, składający się głównie z leszczyny, grabiny, brzeziny, nie przynosił on wówczas dochodów klasztorowi. Bazylianie poczajowscy drewno potrzebne do budowy czy na opał wypraszali od swych benefaktorów lub kupowali[69].

Ważną rolę w gospodarce klasztornej odgrywały sady i ogrody. Wszystkie monastery posiadały ogrody warzywne, w których sadzono głównie kapustę, cebulę, ogórki. Owoców dostarczały sady. W Podhorcach sprowadzono szczepy drzew owocowych z sąsiednich majątków, m.in. należących do Sobieskich. Sadzono nie tylko popularne jabłonie, grusze, czereśnie, orzechy włoskie czy różne gatunki śliw, ale również drzewa egzotyczne, np. wiśnie hiszpańskie, morele, brzoskwinie. Uprawiano też winorośl[70]. W Krechowie ozdobiono plac przed klasztorem, zasadzając kolorowe kwiaty[71].

---

[63] IP НБУВ, f. 231, nr 152, k. 206v.

[64] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 105, 268, 303v, 562–563v; f. 684, op. 1, sp. 2627, k. 7v. М. Голубец, *Лаврів. Історично-археольогична студія*, „Записки ЧСВВ" 1927, т. II, вип. 3–4, s. 329. W stawach monasterskich hodowano pstrągi.

[65] IP НБУВ, f. I, nr 1104, k. 5; ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3075, k. 49v.

[66] ЛННБ, f. 3, od. zb. 310, k. 11v.

[67] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1990, k. 9–9v.

[68] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 257.

[69] IPНБУВ, f. 231, nr 152, k. 205.

[70] ЛННБ, f. 3, od. zb. 308, k. 52–52v.

[71] ЛННБ, f. 3, od. zb. 121b, k. 8.

Na podstawie analizowanych źródeł wnioskować można, że produkcja rolna i zwierzęca folwarków monasterskich zaspokajała własne potrzeby klasztorów, a w części przeznaczana była na sprzedaż. Zakonnicy z monasteru w Kołodeżnej w 1764 r. sprzedawali zboże, bydło i miód, co przynosiło im około 300 złp dochodu[72]. Podobnie monaster w Derewlanach ze sprzedaży zboża i bydła uzyskiwał około 100 złp rocznie[73]. W księdze rachunkowej monasteru poczajowskiego w II połowie XVIII w. odnotowano sprzedaż koni, wołów, krów, trzody chlewnej oraz drobiu. Proces ten nasilał się zwłaszcza w latach 70. XVIII w., gdy monaster prowadził inwestycje budowlane. Również wówczas sprzedawano w większych niż do tej pory ilościach zboże, siano, chmiel[74]. Przedmiotem handlu były również wytwory pasiek monasterskich: miód i wosk. W 1762 r. Konstancja i Aleksander Onyszkiewiczowie z Jarosławia kupili w monasterze szczepłockim ponad 35 kg wosku za 300 złp oraz miód i wosk za 400 złp w monasterze czernilawskim[75]. Również w Poczajowie coroczne wpływy do kasy klasztornej uzupełniane były kwotami ze sprzedaży wosku i miodu[76]. Monastery sprzedawały także owoce zebrane w sadach klasztornych, głównie jabłka i gruszki[77].

Doglądaniem folwarków monasterskich zajmowali się zakonnicy pełniący funkcję prokuratora. Wprawdzie już wcześniej zauważono, że zarządzanie gospodarką monasterską i obracanie się wśród ludzi i spraw świeckich nie sprzyja *zakonności*, ale w II połowie XVIII w. nie rozwiązano tego problemu[78]. Do prokuratorów kierowano *Informację gospodarską*, mającą formę instrukcji ekonomicznej, często spotykanej w przypadku dóbr magnackich i szlacheckich[79]. Została ona wpisana do inwentarza monasteru w Werchracie i Jamnicy w lutym 1768 r.[80] Można przypuszczać, że obowiązywała we wszystkich mo-

[72] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 139.

[73] Tamże, k. 227.

[74] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 22, *passim*.

[75] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 561v.

[76] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 22, *passim*.

[77] Tamże, *passim*.

[78] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 18, k. 12. Eparcha Teodozy Lubieniecki-Rudnicki w 1738 r. zakonnikom archimandrii mieleckiej nakazał: *Zwyczaj na tym miejscu z niebezpieczeństwem i ujmą zakonności zsyłania osób zakonnych do folwarku dla dozoru, dotąd praktykowany, cale abrogujemy i dlatego podstarościego odtąd przy folwarku trzymać decydujemy.*

[79] *Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVII–XVIII wieku*, t. I, wyd. B. Baranowski i in. (*Źródła do historii kultury materialnej* pod red. A. Wolffa), Wrocław 1958, *passim*; t. II (*Źródła do historii kultury materialnej* pod red. A. Wolffa), Wrocław – Warszawa – Kraków 1963, *passim*.

[80] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1186, k. 71v–72. Nie wiadomo, kto był autorem tej instrukcji. Nie udało się odnaleźć nazwiska wizytatora, który w lutym 1768 r. odwiedził monaster w Werchracie. Na początku sierpnia 1768 r. był tam protokonsultor Innocenty Matkowski.

nasterach prowincji koronnej. Stawiano w niej prokuratorowi wymóg czuwania zarówno nad czeladzią folwarczną, jak i poddanymi klasztornymi. Pozwalano karać łamiących prawa, wymierzając im do pięciu plag. Zalecano jednak, aby *bardziej rozsądnym hukiem a nie pukiem wykrocznych poprawował.* W jego gestii było wyznaczanie odbywania dni pańszczyzny oraz dbanie o to, aby zaczynała się w lecie od godz. 7 rano. Prokurator powinien doskonale znać granice jurysdykcji klasztornej i pilnować, aby nie nastąpiła żadna szkoda w gruntach, utrzymywać dobre stosunki z sąsiadami i unikać wszelkich kłótni z nimi. Do zadań prokuratora ponadto zaliczono czuwanie nad stanem budynków folwarcznych i dokonywanie koniecznych reperacji. Miał zarządzać poszczególnymi pracami gospodarczymi (wysiew, zbiór i zwożenie zboża i siana) w odpowiednim czasie, osobiście doglądać najważniejszych robót, prowadzić dokładny rejestr plonów. Instrukcja wyznaczała zasady obowiązujące w hodowli, informowała, jak należało dbać o zwierzęta i jaki przychówek powinny one dawać. Informacje w niej podawane były zbieżne z zaleceniami zawartymi w inwentarzach dla dóbr szlacheckich, np. obowiązującymi w ordynacji Zamoyskich[81].

Monastery zatrudniały czeladź folwarczną, w skład której wchodzili zwykle gospodarz lub gospodyni, parobcy, pastuchowie, poganiacze, świniarz. Wynagradzano ich najczęściej żywnością i odzieżą, a niekiedy pieniędzmi. W Milczy Małej pensja roczna parobków w 1775 r. wynosiła 100 złp. Podobnie zarabiała gospodyni. Natomiast jej pomocnica, pastuchowie i poganiacze otrzymywali po 50 złp rocznie[82]. Na usługach monasterów pozostawali też ogrodnicy. W monasterze w Krechowie najęto *doskonałego* ogrodnika, któremu płacono na rok 530 złp, a oprócz tego otrzymywał beczkę soli, garniec piwa na dzień, furę drzew na tydzień latem, a dwie zimą[83]. W 1772 r. w służbie monasteru pozostawało piętnaście osób, służących w samym klasztorze i w folwarku. Wśród nich było siedmiu parobków pracujących na folwarku, wynagradzanych pensją roczną w wysokości 40 złp oraz płótnem o długości ok. 6,4 m. Poza nimi zatrudniano kucharzy w monasterze i na folwarku, gospodynię i pomoc kuchenną oraz służącego w zakrystii[84].

W czasie wolnym od modlitwy i nabożeństw działalność gospodarczą podejmowali sami zakonnicy. W ramach rekreacji pracowali wspólnie w sadach i ogrodach. W ciągu dnia zajmowali się rękodziełem i wyrobem przedmiotów

[81] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1186, k. 71v–72; *Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich…*, t. II, s. 17.

[82] ІР НБУВ, f. 231, nr 152, k. 195.

[83] ЛІННБ, f. 3, od. zb. 121b, k. 6.

[84] ЛІННБ, f. 3, od. zb. 765 – Księga przybytków i wydatków monasteru w Krechowie 1771–1805, k. 2–2v.

z drewna, słomy, skóry czy nici, np. łyżek, grzebieni, szkatułek, kałamarzy, kropideł, sieci, pończoch, mat. Bracia przebywający w szkołach zakonnych poznawali zasady gospodarowania, uczyli się pielęgnacji drzew owocowych, wysiewu jarzyn, utrzymania pni pszczelich, robienia słodów, uprawy ról i działania młynów[85]. Wymieniane w inwentarzach klasztornych pomieszczenia przeznaczane na warsztaty stolarskie, ślusarskie, krawieckie czy szewskie świadczyły o podejmowaniu przez zakonników wykształconych w danym rzemiośle prac na rzecz wspólnoty[86].

3. Poddani klasztorni i ich powinności

Gospodarstwa folwarczne monasterów funkcjonowały na zasadach gospodarki feudalnej, której podstawą były darmowe świadczenia ludności poddanej. W tym celu na swoich gruntach monastery osadzały chłopów, którzy w zamian za użytkowanie ziemi klasztornej zobowiązani byli do obciążeń feudalnych. W inwentarzu monasteru w Werchracie i Jamnicy z 26 II (15 II) 1768 r. znalazła się instrukcja dotycząca wydzielania pola dla poddanych. Rozdzielając grunt między chłopów, należało zadbać o równy i sprawiedliwy podział. Zalecano stosowanie miary opartej na sznurze zawierającym 50 sążni. Pole dla poddanego ciągłego winno mieć 2 sznury (100 sążni) wszerz i 4 sznury (200 sążni) wzdłuż, czyli 8 dni orania. Po przeliczeniu tych wielkości okazało się, że poddani klasztorni otrzymali 6,4 ha gruntu ornego. Do wymiaru przeliczeniowego nie wliczano ogrodów, co, jak zauważano, było stosowane w przypadku dworów pańskich[87].

[85] ЛННБ, f. 3, od. zb. 293, k. 24–25v. W analizowanych inwentarzach nie ma informacji o zyskach ze sprzedaży wyrobów rzemieślniczych zakonników.

[86] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 321.

[87] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1186, k. 71–71v. *Informacya jak wydzielać pole: Aby poddaństwo bez krzywdy, albo jeden nadto, drugi mniej gruntu nie otrzymał, zostawało i zarownie wszystkim było, wydzielać onym pole trzeba sznurem wymierzonym z gromadzkiego, w którym być powinno sążni 50, a łokci rzymskich dobrych 150. Takim tedy sznurem każdemu poddanemu ciągłemu prócz ogrodu, lubo dwór świecki do wymiaru i to inkluduje wymierzyć należy sznurów dwa poprzek, a cztery wzdłuż, co uczyni po poprzek sążni 100 dobrych, a wzdłuż sążni 200* […] *z którego wymiaru pola do orania każdy mieć będzie zarówno dobrych dni 8. I lubo z takiego pola wydziału prócz danin, podatków różnych i pańszczyzny znacznie do dworów szlacheckich ludzie opłacają, my bardzo dyskretnie z swoim poddaństwem i miłosiernie postępując złotych 6 z takiego gruntu niechaj dają. Resztę zaś pola, gdyby się pozostało, na klasztor obrócić lub poddanego osadzić lub według ceny najmować, ktoby zechciał salva melioratione, approbatione, vel cassatione J. X[iędz]a Prowincyała Dobrodzieja we wszystkich punktach i dyspozycyach.*

Tabela 22

Liczba poddanych w folwarkach monasterskich w II połowie XVIII w.

Monaster	Poddani				Suma
	sprzężajni	piesi	czynszowi	zwolnieni	
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
Bar	22	4	1	–	27
Bilcze	10	–	–	–	10
Czernilawa	5				5
Czetwertnia	2		1	–	3
Czortków	–	31	–	–	31
Derewlany	7	2	–	–	9
Dereżyce	–	19	–	–	19
Dobrzany	–	3	–	–	3
Domaszów	7		1	–	8
Horodyszcze na Wołyniu	8	4	1	–	13
Hoszcza	33	7	–	–	40
Humań	58	–	31	2	91
Krechów	9	5	–	–	14
Krystynopol	–	13	5	–	18
Krzemieniec	4	7	10	2	23
Letnia	–	6	–	–	6
Lisznia	5	2	1	–	8
Lwów św. Jerzy	–	–	–	44	44
Łuck św. Krzyż	2	–	–	–	2
Łuka	–	2	–	–	2
Mańkówka	12	8	–	–	20
Milcza Mała	10	–	–	–	10
Owrucz	135		20	10	165
Pitrycz	4	–	–	–	4
Poczajów	4	23	35	–	62
Satanów	8	16	–	–	24
Sokulec	6	5	–	–	11
Szarogród	14	7	2	–	23
Święty Spas	28	41	–	–	69
Topolnica	13	–	–	–	13
Trembowla	11	8	10	–	29
Tumin	23		2	–	25
Uhorniki	7	23	–	–	30
Ułaszkowce	9	–	–	–	9
Uniów	69	56	5	8	138
Werchrata z Jamnicą	16	7	–	–	23
Wicyń	4		1	–	5
Zadarów	6	2	–	–	8
Zawałów	5		1	–	6

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
Zbaraż	5	12	–	–	17
Zimno	9	7	1	–	17
Złoczów	9		3	–	12

Źródło: ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 71v–72, 106, 123v, 163v, 171v–172, 200, 212, 231, 248, 278v, 304, 334v–335, 339v, 351, 434–434v, 476, 483v, 513v, 521v–522; f. 684, op. 1, sp. 2044, k. 15v; sp. 1462, k. 10; sp. 1847, k. 5v; sp. 1186, k. 72v; sp. 3022, k. 5–5v; sp. 3075, k. 48–49v; ЛННБ, f. 3, od. zb. 276, k. 4; od. zb. 814, k. 46v–48; ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 18, 102, 142, 184v–191, 234, 243v; sp. 1299, k. 7; ІР НБУВ, f. 231, nr 152, k. 203; BPAU/PAN, rkps 870, k. 20; BJ, rkps 4502, k. 21–22v; *Візитація унівського монастиря 1747 р.*, s. 40–43.

Wśród powinności ludności poddańczej była przede wszystkim pańszczyzna. Jej wymiar zależał od wielkości gospodarstwa, wyrażanej w przypadku inwentarzy klasztornych za pomocą określeń ilości gruntu – ćwierć, pół ćwierci, ogród. Przyjąć można, że owa ćwierć odnosiła się do łanu. Na terenie Rusi Koronnej w II połowie XVIII w. używaną miarą powierzchni był łan frankoński. Jednak rozmiar łanu zmieniał się w zależności od wielu czynników. Problem ten był zresztą omawiany w literaturze przedmiotu[88].

Najczęściej poddani monasterów bazyliańskich dysponowali gospodarstwami ćwierciowymi i półćwierciowymi. W Topolnicy odnotowano dwóch gospodarzy osiadłych na półtoraćwierciowej roli[89]. W inwentarzach występowali również zagrodnicy i chałupnicy. W 1747 r. w folwarkach należących do archimandrii uniowskiej chłopi dysponujący ćwiercią gruntu odrabiali 2 (wieś Młynowce) i 3 (wieś Jaktorów) dni pańszczyzny sprzężajnej w tygodniu, zaś zagrodnicy i chałupnicy po 1 dniu pańszczyzny pieszej[90]. Poddani osadzeni na folwarkach monasteru w Świętym Spasie, według inwentarza z 1752 r., odrabiali pańszczyznę sprzężajną i pieszą najczęściej w wymiarze ½ – 2 dni w tygodniu. Tylko 2 gospodarzy (spośród 45) odpracowywało wyższą robociznę – 3 i 4 dni. W 1764 r. najwyższy wymiar pańszczyzny w folwarkach świętospaskich sięgał 2 dni w tygodniu, co świadczyło o rozdrobnieniu gospodarstw[91].

W większości gospodarstw monasterskich pańszczyznę rozdzielano ze względu na porę letnią i zimową. Cezurę stanowiły święta św. Jerzego (23 IV) lub św. Jana Chrzciciela (24 VI) oraz święta Opieki NMP (Pokrowy – 1 X według kalendarza juliańskiego) lub św. Michała (9 XI według kalendarza juliańskiego). Do pracy w monasterskich folwarkach należało wychodzić równo ze wschodem słońca, a kończyć ją po jego zachodzie. W Topolnicy chłopi osadzeni na ćwier-

[88] I. Rychlikowa, *Staropolskie miary…*, s. 95–96, 102–103; taż, *Wieloznaczność i ewolucja pojęcia łan w Małopolsce w okresie folwarku pańszczyźnianego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 1973, R. XXI, z. 1, s. 612; J. Szymański, dz. cyt., s. 167.

[89] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 339v.

[90] *Візитація унівського монастиря 1747 р.*, s. 40–42.

[91] ЛННБ, f. 3, od. zb. 1243/5, b.p.; ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 334v–335v.

ciach łanowych odrabiali pańszczyznę sprzężajną 3 dni w tygodniu w lecie, zaś 2 dni w zimie[92]. Podobnie chłopi ze wsi Kurozwany, stanowiącej własność monasteru w Hoszczy. Tamtejsi gospodarze mieli odrabiać w lecie 3 dni pańszczyzny, zaś w zimie 2 dni, a ogrodnicy zobowiązani do pańszczyzny pieszej w lecie 2 dni i 1 w zimie[93]. Poddani monasteru bilczeckiego odrabiali ze sprzężajem w terminie letnim 2 dni, zaś w pozostałym czasie po 1 dniu w tygodniu[94]. Taki sam wymiar robocizny, ale pieszej, odpracowywało szesnastu gospodarzy podległych monasterowi w Czortkowie. Pozostałych piętnastu chłopów osiedlonych w folwarku Kaliczówka miało tylko pomagać w czasie żniw i sianokosów[95]. Również poddani monasteru w Trembowli mieli odrabiać pańszczyznę sprzężajną i pieszą w wymiarze 2 dni w lecie, a 1 dzień w zimie. Ponadto chłopi płacący czynsz powinni odpracować 12 dni w lecie[96]. Z kolei w Łuce dwaj poddani (chartacy) odrabiali pańszczyznę pieszą w wymiarze 1 dnia w tygodniu przez cały rok[97].

W jurydyce monasterskiej w Poczajowie w 1775 r. osadzonych było 4 poddanych posiadających rolę na 12 dni orania, odrabiających pańszczyznę ciągłą, 23 chałupników zobowiązanych do pańszczyzny pieszej oraz 35 czynszowników, dysponujących jedynie chałupą. Jak zapisano w inwentarzu, *wszyscy chałupnicy tak pańszczyźniani jako i czynszowi są jakby i nie byli, bo to wszystko zbierana drużyna, póki się żywią z klasztoru i fabryki to siedzą, a skoroby fabryka ustała, to wszystko precz się rozwlecze*[98]. Praca i naturalia, do oddawania których zobowiązani byli poddani poczajowscy, przynosiły monasterowi dochód roczny w wysokości 1110 złp 17 gr.[99]

Poddanymi monasteru w Uhornikach było 30 gospodarzy mieszkających we wsi Babianka. Dzielili się na gruntowych (posiadających gospodarstwo na 4 dni orania), których było 7, oraz półgruntowych – 23 osoby. Pierwsi odrabiali 2 dni pańszczyzny, zaś drudzy dzień w tygodniu. Każdy z nich płacił daninę od chaty w wysokości 1 złp, stróżę – 1 złp 3 gr i świnszczyznę – 12 gr. Oddawali również dziesięcinę pszczelą oraz naturalia: chmiel i przędzę. Odrabiali szarwark przy młynie, pielili warzywa, moczyli konopie, sprzężajni przywozili po furze drew[100].

Obok renty odrobkowej w inwentarzach monasterów występowały informacje o chłopach uiszczających rentę pieniężną. Świadczy to o podejmowanych

[92] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 339v.
[93] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 73v–74v.
[94] BPAU/PAN, rkps 870, k. 20v–22.
[95] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 199v–200.
[96] Tamże, k. 106.
[97] Tamże, k. 304.
[98] IP НБУВ, f. 231, nr 152, k. 206.
[99] Tamże, k. 206.
[100] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 125–125v.

próbach wprowadzania zmian w obciążeniach chłopów związanych z rozwojem gospodarki towarowo-pieniężnej i coraz większym znaczeniem kapitału w handlu. Poddani czynszowi funkcjonowali w dobrach monasteru w Trembowli i archimandrii uniowskiej. W tej ostatniej dwaj chłopi dysponujący gruntem o wielkości ćwierci łanowej płacili 30 i 40 złp rocznie[101]. Natomiast w Trembowli czynsz płaciło 10 poddanych, głównie rzemieślników osadzonych na gruntach klasztornych. Byli wśród nich tkacze, stolarz, mularz oraz winnik. Roczny czynsz pobierano w wymiarze 8 złp (1 osoba), 10 złp (3 osoby), 12 złp (5 osób) i 20 złp (1 osoba – winnik)[102].

Czynsze były przede wszystkim główną powinnością ludności miejskiej zamieszkującej jurydyki klasztorne. Ich wysokość była różna. W 1766 r. w jurydykach należących do lwowskiego monasteru św. Jerzego – Kobyleczyzna na Przedmieściu Krakowskim i Jaworszczyzna przy drodze do Gródka Jagiellońskiego roczny czynsz wynosił od 3 do 8 złp, zaś na tzw. Kołkowszczyźnie płacono od 7 do 45 złp rocznie. Zaznaczono przy tym, że jurydyczanie z Kobyleczyzny, posiadając sady, ogrody i trudniąc się rzemiosłem, *mają się nieźle* i mogliby płacić większy czynsz (10–12 złp)[103]. Ze względu na to, że mieszkańcy przedmieść zajmowali się przede wszystkim rolnictwem, nie mogli uniknąć renty odrobkowej. Jej wymiar określony był kilkunastoma dniami w roku. We Lwowie w przypadku poddanych monasteru św. Jerzego wynosił 6–8 dni w roku (odbywają 2 dni *na wiosnę do plewienia*, *w lecie do zebrania zboża* 4 dni, *w jesieni do ogrodnicy* 2 dni)[104].

Z kolei w dobrach monasteru w Litwinowie w latach 1743–1763 osiedliło się sześć rodzin komorniczych, przybyłych z różnych stron – z okolic Drohobycza, Komarna, Bolechowa, Żurawna. Zostały one określone jako *komornicy przychodni*, którzy *nie są pewni*. Inwentarz nie wymieniał żadnych powinności na rzecz klasztoru, do których ci osadnicy byliby zobowiązani[105].

Były również klasztory, które nie posiadały poddanych. W 1763 r. nie miał ich monaster w Bilinie Wielkiej. Dopiero w następnych latach pozyskano trzy chaty, *jedna dziedziczna a drugich dwie zastawnych, w których lubo ludzie mieszkają, ale do czasu bo nie są dziedziczni i pomagają ciż w tydzień po dniowi jednemu robocizny*[106]. Monaster w Wicyniu nie miał *żadnego* […] *poddaństwa*, dopiero w 1766 r. w ogrodzie nazywanym popowskim postawiono na koszt klasztoru dwie chaty pod jednym dachem, gdzie osadzono dwóch poddanych. Ich powinnością było odrabianie pańszczyzny w wymiarze jednego dnia w ty-

[101] *Візитація унівського монастиря 1747 р.*, s. 41–42.
[102] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 106.
[103] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2184, k. 23v–26v.
[104] Tamże, k. 23v–26v.
[105] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 479.
[106] Tamże, k. 68, 436.

godniu przez cały rok. Kolejne chaty postawiono w 1768 r. i ulokowano w nich dalszych dwóch poddanych. Ponadto z jeszcze jednej chałupy płacono klasztorowi czynsz. W inwentarzu klasztoru zapisano: *Posługi więcej klasztor nie ma oprócz najętych parobków i płatnych chłopów*[107]. Rezydencja w Horpinie, podporządkowana w 1766 r. lwowskiemu monasterowi św. Jerzego, posiadała pięciu poddanych (w tym pasiecznika), dysponujących jedynie niewielkim ogrodem czy sadem. Pracowali oni w folwarku monasterskim za wikt, nie odrabiali pańszczyzny[108].

Poza pańszczyzną poddani monasterów wykonywali różne dodatkowe świadczenia na rzecz klasztorów. Były wśród nich obowiązek tłoki i dni powabnych (dodatkowej pracy na ziemi należącej do monasteru w okresie pilnych prac gospodarskich), pańszczyzny chlebowej (podwójnej pańszczyzny przez 13 tygodni w lecie), kądzieli (opielenia pewnej ilości konopi lub lnu, a następnie sporządzenia z nich włókna i uprzędzenia nici), stróży (pilnowania zabudowań folwarcznych). Ten ostatni obowiązek według inwentarza monasteru w Bilczu należało pełnić osobiście lub przez osobę najętą w terminie od końca września do kwietnia w dzień i w nocy, zaś w pozostałe miesiące tylko w nocy. Ponadto obowiązkiem poddanych było podlewanie, wycięcie i zszatkowanie kapusty oraz pielenie grządek *z pierwszego ziela*. Każdy gospodarz miał też nazbierać i oddać na rzecz monasteru 100 grzybów[109]. W Świętym Spasie poddani odrabiali szarwarki (naprawiali jazy, zastawiali wodę na młyn), a także z własnymi przetakami czyścili wymłócone zboże w gumnie. Ponadto chłopi dysponujący rolą w folwarku Busowisko płacili, obok robocizn i danin, roczny czynsz wynoszący od 5 do 20 gr[110]. W Uniowie gospodarze podlegli klasztorowi uiszczali dziesięcinę pszczelą (oczkowe)[111]. Oprócz wspomnianych powinności poddanych niektórych monasterów obowiązywały jeszcze daniny w naturze, głównie w postaci owsa, jaj, kur, kapłonów, dostarczenia fury drew lub chrustu czy wałów wełny lub motków przędzy lnianej lub konopnej[112]. Na podstawie inwentarzy można stwierdzić, że poddani klasztorni wolni byli od podwód i obowiązków związanych ze spławem. Świadczyć to mogło o produkcji rolno-hodowlanej jedynie na użytek monasterów, a nie na sprzedaż.

W niektórych inwentarzach monasterów bazyliańskich dokonano przeliczenia robocizn i naturaliów na pieniądze. Stało się tak w przypadku poddanych klasztoru spaskiego we wsi Busowisko. Wartość świadczeń zależała od ilości użytkowanego gruntu, rodzaju odrabianej pańszczyzny, wysokości czyn-

[107] ЛННБ, f. 3, od. zb. 276 – Inwentarz monasteru wicyńskiego 1772–1788, k. 4.
[108] ЛННБ, f. 3, od. zb. 379/1 – Inwentarz rezydencji Horpin 1766, k. 8v.
[109] BPAU/PAN, rkps 870, k. 20v–22.
[110] ЛННБ, f. 3, od. zb. 1243/5, b.p.
[111] *Візитація унівського монастиря 1747 р.*, s. 41–43.
[112] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 334v–335v; 339v.

szu i innych świadczeń, np. dzień pańszczyzny sprzężajnej wyceniano na 10 gr, zaś pieszej na 6 gr, a 3 dni powabne liczone łącznie – 1 złp 4 gr. Sumy powstałe po przeliczeniu wahały się od 7 złp 10 gr do 45 złp 6 gr rocznie[113]. Praktyka ta wpisywałaby się w proces zmian przeprowadzanych na wsi w XVIII w. związanych z reformami czynszowymi[114].

Aby móc ocenić położenie poddanych monasterów bazyliańskich, należałoby porównać obowiązki pańszczyźniane i ciężary ponoszone przez nich ze świadczonymi w majątkach szlacheckich czy duchownych. Materiału porównawczego dostarczały również skargi chłopskie odnotowane w inwentarzach. W Zbarażu do 1765 r. poddani monasterscy odrabiający pańszczyznę sprzężajną z połowy ćwierci łanowej odpracowywali po 2 dni w tygodniu tylko latem, zaś piesi odbywali tygodniowo 1 dzień w ciągu całego roku. Ówczesny superior Modest Śliwiński zaproponował zmianę dotychczasowych warunków, chcąc dostosować je do tych, które panowały w okolicznych dobrach należących do Potockich. Wnosić z tego można, że obciążenie poddanych zbaraskiego monasteru bazyliańskiego było mniejsze w porównaniu z ludnością mieszkającą w dobrach magnackich. Według Śliwińskiego tygodniowy wymiar renty odrobkowej ze sprzężajem gospodarza półćwierciowego miał wynosić 2 dni w lecie i dzień w zimie. Ponadto do robocizn wprowadzić należało też powaby (5 dni) i tłokę w czasie żniw, dzień szarwarku na miesiąc, 1 złp czynszu, 2 złp na stróża oraz naturalia w postaci pewnej ilości owsa, połowy kapłona, 10 jaj, motka przędzy, zbiorów z co dziesiątego drzewa w sadzie lub 6 gr, od każdej owcy z jagnięciem po 6 gr. Także i chłopi odrabiający pańszczyznę pieszą mieli zostać zobowiązani do uiszczania na stróża 1 złp oraz naturaliów: kury, 5 jajek i pół motka przędzy. Również mieli oddawać z co dziesiątego drzewa po 6 gr oraz od owiec po 6 gr[115]. Wysokość świadczeń proponowanych przez ihumena Śliwińskiego nawiązywała do obciążeń chłopstwa w dobrach zbaraskich należących do Józefa Potockiego. Wiadomo, że w dobrach starostwa leżajskiego, również będącego w rękach tego przedstawiciela rodu, w 1761 r. obowiązująca norma pańszczyzny sprzężajnej z łanu wynosiła 12 dni (od 24 VI do 29 IX) i 8 dni (od 29 IX do 24 VI)[116]. Te zmiany musiały zyskać akceptację władz prowincji. Według wizytatora Hieronima Kaletyńskiego poddani monasterscy zareagowali na podwyższenie obowiązków spokojnie, *nie poczytali tego za wielką przykrość gdyż widzą, że taką powinność pańscy poddani odbywają*. Jednak podczas wizytacji poddani monasteru podali suplikę na piśmie, w której napisano, że

[113] Tamże, k. 334v–335v.

[114] J. Motylewicz, *Reforma czynszowa w dobrach dobromilskich w 1767 roku* [w:] *Historia – społeczeństwo – wychowanie* pod red. J. Maternickiego, M. Hoszowskiej, P. Sierżęgi, Rzeszów 2001, s. 305–316.

[115] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 521v–522.

[116] J. Półćwiartek, *Położenie ludności wiejskiej starostwa leżajskiego w XVI–XVIII wieku*, Warszawa – Kraków 1972, s. 110–116.

nie mogą być pociągani do takich samych świadczeń jak poddani starosty leżajskiego Józefa Potockiego, bo nie użytkują gruntów o takiej wielkości jak oni. Wizytator w imieniu superiora odpowiedział im, że otrzymają grunty o wielkości podobnej do poddanych pańskich, a o zwiększeniu wymiaru świadczeń zadecydują władze prowincji[117].

Podczas pobytu w monasterze w Zahajcach Małych 18 IV 1771 r. delegowanego przez prowincjała superiora krzemienieckiego Hieronima Kaletyńskiego poddani klasztorni przyszli ze skargą na to, że *większe powinności odbywają niżeli u sąsiedzkich świeckich panów*. Okazało się, że w innych majątkach pracują po 3 dni w tygodniu od św. Wojciecha do Pokrowy (1 X według kalendarza juliańskiego), a u bazylianów do św. Michała (święto obchodzone 9 XI według kalendarza juliańskiego). Wizytator uznał ten termin, wprowadzony niedawno, za *nowość niegodziwą*, a ponadto z obawy, aby poddani *na swobodę nie powlekli się*, zalecił zmniejszyć czas odrabiania pańszczyzny letniej[118]. Podobnie w Milczy Małej w 1771 r. poddani klasztorni, określeni jako *lud ubogi i wyniszczony*, skarżyli się na dozorujących wykonywanie pańszczyzny, że *wytchnąć nie dają*. Wizytator nakazał, aby przez dwie godziny w południe mieli wolne od pracy, uzasadniając to odpoczynkiem dla zwierząt[119].

Bazylianie liczyli się zatem również z niekorzystnymi zjawiskami w przypadku zbyt dużych ciężarów nałożonych na chłopów. Obawiano się zbiegostwa i przenoszenia się do innych majątków. W 1777 r. podczas wizytacji monasteru w Lubarze prowincjał Józef Morgulec zarządził: *widząc nie tylko nas ale i poddaństwo nasze podatkami obciążone żadnych wznowin nie pozwalamy i owszem wznowiny znosimy, nie więcej od nich wyciągając powinności nad te, które są w starym inwentarzu od JX. Szeptyckiego poprzednika naszego przepisane, które dla dalszego zachowania zatwierdzamy*[120]. Wydaje się, że ta opinia prowincjała odzwierciedlała stosunek bazylianów do poddanych. Korzystniejsze okazywało się dla nich poprzestanie na świadczeniach ustalonych na początku lat 60. XVIII w., gdy prowincjałem był Atanazy Szeptycki, niż straty spowodowane wychodźstwem lub zbiegostwem.

Tych ostatnich doświadczyli w Satanowie, gdzie w latach 70. XVIII w. często dochodziło do ucieczek spod jurysdykcji monasterskiej. W 1774 r. *Wasyl Piróg poddany monasterski zamożny, zabrawszy wszystko bydło, pasiekę* […] *w nocy między poddaństwo księcia wojewody ruskiego wyniósł, z którego dawniej przyjęty*. W 1776 r. Maksym Brojak, mieszkający już kilkanaście lat na terenie jurydyki monasterskiej, posiadający w swoim gospodarstwie trzy konie, dwa

[117] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 521v–522, 526v.
[118] IP НБУВ, f. 231, nr 152, k. 171.
[119] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 176v–177.
[120] IP НБУВ, f. I, nr 1104, k. 26v.

woły, kilka krów, pasiekę, *nie będąc pokrzywdzony od klasztoru*, przeniósł się do sąsiedniej wsi Iwankowice, wchodzącej w skład dóbr królewskich. Bazylianie z Satanowa podjęli działania, aby wrócił, czego udało im się dopiąć. Cała gromada monasterska poręczyła za Brojaka, ale w połowie lat 80. XVIII w. jego rodzina uciekła do miasta Satanowa[121]. Poddani tamtejszego klasztoru uciekali również na tzw. słobodę. W 1776 r. aż dwóch opuściło ziemię monasterską[122]. Wydaje się, że obciążenia poddanych satanowskich musiały być większe niż obowiązujące w sąsiednich majątkach[123]. Z reguły jednak bazylianie starali się dostosować obciążenia ludności poddańczej do tych, które istniały w sąsiednich majątkach, lub też nawet wymagać nieco mniej, aby przez to pozyskać przychylność poddanych.

Posiadanie majątków ziemskich wraz z poddanymi wymagało zarządzania i troski o ich stan. Poddani klasztorni ściągali na klasztor zbaraski opinie, że rządy bazylianów nad chłopami pozostawiają wiele do życzenia. Urzędnicy zarządzający sąsiednimi majątkami należącymi do Potockich formułowali oskarżenia: *Dajecie ojcowie rozpustę poddanym, nie umiecie rządzić onemi*[124]. Zarzuty te mogły wynikać z niższych świadczeń ponoszonych przez poddanych na rzecz monasteru niż obowiązków nakładanych na chłopów w dobrach pańskich. Funkcjonowanie folwarku wymagało również od bazylianów zarządzania podległą sobie społecznością. Superior Śliwiński musiał w 1763 r. ukarać Pawła Mykytkę, gospodarza odrabiającego pańszczyznę sprzężajną, który popadł w pijaństwo i całkowicie zaniedbał gospodarstwo: *owce, konia, brony, siekiery, koszule do ostatniego ubóstwa przyszedłszy marnie przehulał, przepijał i pijany nieraz w błocie w miejskim rynku lub na drodze lub na grobli leżał i w stawie ledwie co nie utonął, długów narobił* […] *pańszczyzny zawodził, nieposłuszny bywał i pozwów nie słuchał* […] *sąsiadom swoim w sadach szkodę porobił*. Superior nakazał przeniesienie Mykytki na mniejsze gospodarstwo, a na jego miejscu osadził innego sprzężajnego. Przy tej okazji oszacowano wartość pozostałego dobytku Mykytki, a więc chałupę oceniono na 32 złp, chlew na 4 złp, zaś stodoła miała wartość 12 złp[125].

Podczas wizytacji w rezydencjach w Wołświnie i Horodyszczu w 1765 r. sporządzono inwentarz powinności obowiązujących poddanych monasterskich, w którym dano chłopom możliwość skargi na łamanie ustaleń i podwyższanie

[121] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 2106/II, k. 10, 18v, 29–29v.

[122] Tamże, k. 18v.

[123] ЛННБ, f. 3, od. zb. 293, k. 42v. Protoihumen prowincji Opieki NMP Jozafat Ochocki podczas wizytacji monasteru w Satanowie w 1785 r. wobec zwiększania obciążeń ludności poddańczej nakazał: *Gdy klasztor tutejszy mało ma poddanych, a tych bardzo ubogich, przecież miejscu temu użytecznych, przeto zalecamy x. przełożonemu, aby na nich był względny, żadnemi nowościami onym się nie uprzykrzał, przestając na dawnym co do ich powinności i użytków zwyczaju*.

[124] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 2074/II, k. 17.

[125] Tamże, k. 17.

posług i danin. Miała być zanoszona do przełożonego monasteru, który nie powinien w żaden sposób karać skarżących się. Gdyby superior nie zareagował na skargę, należało przedstawić ją prowincjałowi podczas jego bytności w okolicy. Równocześnie rozpatrując skargę poddanych na zabieranie ich w podróże w interesach monasteru nieraz na dwa dni, prowincjał Siedlecki zadecydował, że *odtąd mają im płacić za to, jeżeliby brali którego i to bez żadnej krzywdy, gdyż tej Bóg zakazał czynić*. Również jeśli praca (pielenie grządek, lnu i maku) została wykonana przed czasem, to nie można było poddanym zlecać kolejnej, ale rozpuścić ich do domu ewentualnie zapłacić za pozostanie i wykonanie innych robót[126]. Postanowienia te powtórzono, gdy Wołświn i Horodyszcze podporządkowano jako rezydencje monasterowi w Krystynopolu. Dodatkowo jeszcze poddanych z Horodyszcza zobowiązano do łowienia ryb w jeziorze Świeckie, należącym do tamtejszego monasteru. Według wcześniejszych rozporządzeń mieli to robić na odpusty i święta przypadające na czas wielkiego postu. Podczas wizytacji prowincjała Siedleckiego poddani horodyscy skarżyli się, że byli obciążeni „łowką", ale prowincjał nakazał im pełnić tę posługę nie tylko w podanych terminach, ale i w dni postne w ciągu roku. Jednak powinności tej nie wpisano do inwentarza, co stało się dla chłopów pretekstem do niewywiązywania się z niego. Ponadto złowione ryby sprzedawali na własny użytek. W jesieni 1767 r. superior monasteru krystynopolskiego Kornel Sroczyński zarządził, aby poddani łowili ryby i przynosili je do klasztoru na dni postne. *Jeśli zaś trafi się wiele ułowić, powinni jedną część zatrzymać dla nas w sadzku lub ususzyć i wtedy przysłać, kiedy zajdzie trudność jaka do łowienia; sposób odsyłania ryb taki obmyśliłem zimową porą w niedzielę przez ludzi na targ idących, a letnią obmyśli sposób x. rezydent horodyski*[127]. Kornel Sroczyński jako ihumen krystynopolski starał się o to, by ziemia należąca do monasteru była uprawiana i nie leżała odłogiem. Udzielał zwolnień w odrabianiu pańszczyzny chłopom, którzy dopiero zaczynali gospodarowanie na ziemi klasztornej lub podejmowali się uprawy roli w miejscach mniej urodzajnych. W trudnych sytuacjach życiowych poddanych umarzał ich długi względem klasztoru. Reagował również na skargi dotyczące wielkości obciążeń pańszczyźnianych, wydzielając dodatkowe role i ogrody dla posiadających mniejsze areały gruntów[128].

W 1760 r. zakonnicy ławrowscy wnieśli skargę do ksiąg grodzkich przemyskich na mieszkańców wsi Lenina Wielka, którzy za zajmowanie należnych im

[126] ЦДІА, f. 201, op. 46, sp. 1917, k. 212–212v.

[127] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3075, k. 49v.

[128] Biblioteka oo. Bazylianów w Warszawie (dalej cyt. BBW), sygn. Krystynopol 57 – Księga gospodarska Monasteru Krystynopolskiego WW. OO. Missionarzów Zakonu S. Bazylego Wielkiego oraz i przyłączonych do niego dawnych tegoż Zakonu monasterków Wołświńskiego i Horodyszczkiego R.P. 1767 sporządzona, k. 41–44.

łąk zbuntowali się przeciwko ich jurysdykcji i napadli na prokuratora oraz poddanych monasterskich[129]. Z kolei w Czernilawie w 1772 r. bazylianie skarżyli się na mieszkańców wsi za wypasanie koni na łąkach należących do monasteru, a gdy poddani monasterscy zarekwirowali konie i zamknęli je w stajni na monasterskim folwarku, to zostały wykradzione[130]. Konflikty zakonników z poddanymi lub okolicznymi chłopami miały nieraz krwawy przebieg. Bazylianina Atanazego Smereczyńskiego, opiekującego się pasieką należącą do monasteru w Krechowie, mieli zabić chłopi ze wsi Skwarzawa[131]. Mimo że nawet jeśli bazylianie starali się polubownie ułożyć relacje z sąsiadami[132], to jednak, dbając o własne majątki, nie stronili od poszukiwania dla siebie sprawiedliwości w sądach świeckich.

4. Inne przychody i struktura wydatków

Oprócz przychodów z gospodarstw rolno-hodowlanych monastery czerpały korzyści finansowe z wydzierżawiania posiadanych kamienic, domów, młynów, browarów, winnic i karczem. Zwłaszcza te ostatnie przynosiły klasztorom dochody wpływające w znaczący sposób na ich budżet. W Uniowie w 1747 r. roczny zysk z arendy dwóch karczem wynosił 4500 złp[133]. W 1780 r. opat uniowski Onufry Bratkowski wydzierżawił szlachcicowi Adamowi Krzemieńskiemu na rok dwie karczmy we wsiach Uniów i Jaktorów za sumę 5500 złp. W skład arendy wchodziły karczmy z przynależnymi do nich zabudowaniami, kramnicami, browarami, słodownią, wolnym szynkiem trunków, prawem produkcji wódki w sześciu kotłach, warzenia piwa i miodu, sześcioma poddanymi, trzema młynami oraz prawem organizowania trzech jarmarków na święta Zwiastowania NMP, Trójcy Świętej i Wniebowzięcia NMP[134]. Z kolei w 1752 r. karczma zajezdna w Świętym Spasie, pokryta gontem, z trzema izbami, alkierzem i piekarnią, oraz druga w Busowisku przynosiły 800 złp dochodu rocznie. Po 1770 r. czynsz z wynajmu tych budynków wynosił 1100 złp[135]. Monaster

[129] Ю. Стецик, *Монастирські фільварки Перемишльської єпархії (кінець XVII–XVIII ст.)*, „Історія релігій в Україні" 2008, кн. I, s. 544.

[130] Tamże.

[131] ЛННБ, f. 3, od. zb. 121b, k. 5v.

[132] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1295, k. 58. W 1776 r. Antym Ligęziewicz, wizytujący rezydencję w Dobrzanach, nakazywał *z dworem i sąsiadami jak najskromniej się obchodzić nic im intrarium z strony swojej nie czyniąc*. Również polecił zakończyć spór o grunty z tamtejszym parochem.

[133] *Візитація унівського монастиря 1747 р.*, s. 43.

[134] ЛННБ, f. 77, op. IV, od. zb. 981, k. 15–16.

[135] ЛННБ, f. 3, od. zb. 1243/5, b.p.; f. 5, op. 1, od. zb. 2105 – Situatio Monasteri Sanctissimi Salvatoris, k. 3.

św. Jerzego we Lwowie dysponował w 1769 r. karczmą z browarem stojącą na Przedmieściu Krakowskim przy drodze publicznej. Karczma przez całą swą szerokość posiadała podsienie na słupach z wrotami wjezdnymi. Składała się z dwóch izb z alkierzami i dwóch murowanych piwnic. Izba gościnna wyposażona była w piece kaflowy i piekarski, duży stół, ławy, zydle i szafę. Obok karczmy mieścił się browar z kotłem piwnym i dwoma gorzałczanymi. Na jego potrzeby doprowadzono rurami wodę ze źródeł. W pozostałych pomieszczeniach urządzono suszarnię słodową[136]. W latach 70. XVIII w. zakonnicy z Krechowa postanowili wystawić na swym gruncie karczmę dla ludności przybywającej na odpusty do monasteru, która *osobliwie w czas słotny nie ma gdzie głowy skłonić na puszczy prócz jednych gałęzi*. Przy okazji uznano, że byłaby ona źródłem pieniędzy dla monasteru. Jej budowa kosztowała 1500 złp, ale zaraz w pierwszym roku użytkowania karczmy koszty te się zwróciły, bo przyniosła 2000 złp zysku z arendy. W skład dzierżawy wchodziły, obok karczmy, winnica klasztorna, młyn, wolny wyręb w lesie, czterech poddanych, pole i łąka[137]. Jednak na skutek konfliktu o tę karczmę z dworem w Krechowie doszło w 1780 r. do porozumienia, na mocy którego dwór arendował karczmę, płacąc klasztorowi 1800 złp rocznie[138].

Dostrzegając korzyści z posiadania karczmy, monastery starały się je stawiać na swoim gruncie. Nie zawsze jednak spotykały się ze zrozumieniem ze strony swych kolatorów. W 1772 r. wojewoda ruski August Aleksander Czartoryski zabronił monasterowi w Satanowie prowadzić szynk, ponieważ ten nie miał prawa propinacji. Superior zabiegał o przyznanie tego uprawnienia, ale wojewoda odpowiedział: *niech się kontentują czym mają*[139].

W zamian za roczny czynsz, świadczenia w naturaliach i robocizny wydzierżawiane były kamienice i chałupy pozostające własnością klasztorów. Zysk z tej formy gospodarowania posiadały przede wszystkim monastery położone w miastach. Klasztor w Lublinie za kamienice wynajmowane głównie ludności żydowskiej oraz chałupy otrzymywał 711 złp rocznie[140]. Monaster bracki w Łucku w 1752 r. czerpał zyski z czynszów należnych z racji posiadania szesnastu placów, na których znajdowały się budynki, np. kamienica w rynku przynosiła rocznie 220 złp, arenda dworków, domów i chałup po 4–30 złp. Ponadto aż sześć placów było pustych[141]. W inwentarzu z połowy lat 60. XVIII w. wymieniano już tylko siedemnaście placów, gdyż *inne grunta lubo należały do tego monasteru, ale teraz nie są in possessione, gdyż jedne miasto poodbierało, zako-*

[136] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2237 – Inwentarz monasterskiej karczmy we Lwowie 1769, k. 1–1v.
[137] ЛННБ, f. 3, od. zb. 121b, k. 2v–3, 8v. W 1776 r. arenda wynosiła już 2200 złp.
[138] Tamże, k. 12.
[139] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 2106/II, k. 6.
[140] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 359.
[141] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 112v–113.

ny powydzierały, a innemi drogi, gościńce, ulice porobiono, inne innemi nazwiskami nazwano[142]. Jako właściciele nieruchomości bazylianie zobligowani byli do dbania o ich stan i podejmowanie koniecznych remontów. Zapewne te obowiązki oraz odległość skłoniły zakonników z Krechowa dysponujących kamienicą we Lwowie do jej sprzedania w 1775 r. za 7000 złp. Powodem sprzedaży był też fakt, że od kilku lat kamienica nie przynosiła dochodu[143]. Zakonnicy sprzedawali także niepotrzebne już im cerkwie i budynki gospodarcze[144].

Monastery wydzierżawiały również młyny, w których poza urządzeniami do mielenia mąki znajdowały się stępy do folowania sukna (folusze), łuszczenia ziarna oraz piły trackie[145]. Czynsz roczny z arendy młyna sięgał na ogół 20 złp[146]. Z racji posiadanego gruntu monasterskiego młynarze klasztoru w Uniowie zobowiązani byli do odrabiania pańszczyzny jeden dzień w tygodniu „z siekierą", czyli wykonywania prac ciesielskich i stolarskich lub dostarczania drew na opał, dni powabnych i tłoki w czasie żniw oraz oddawania dziesięciny pszczelej. W inwentarzu z 1747 r. zaznaczono, że zamiast dwudziestu kur oddawanych rocznie na rzecz klasztoru mają obowiązek oddać połowę, zaś w zamian powinni *ciągiem swoim dla zakonników z spiklerza folwarcznego zboża nabrawszy do młyna zawieźć, zmleć, i mąkę z młyna do spiżarni klasztornej odwieźć*[147]. Gdy w gospodarstwach monasterskich nie było młyna, często korzystano z prawa wolnego mielenia w młynach należących do szlachty. Zdarzało się i tak, że wobec braku własnego młyna klasztory zmuszone były dzierżawić młyn na własne potrzeby. Tak było w przypadku monasteru w Poczajowie, który nie posiadał praw związanych z propinacją ani stawów umożliwiających wystawienie młyna, stąd płacił rocznie 1200 złp za jego dzierżawę[148].

Monastery posiadały także cegielnie i wapienniki, które dostarczały budulca do wznoszenia cerkwi i rezydencji zakonnych. W Owruczu klasztor dysponował trzema rudniami, czyli kopalniami rudy, oraz pięcioma młynami. Jedną z rudni w 1750 r. wydzierżawiono za sumę roczną 160 złp[149]. Również

[142] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 466v.

[143] ЛННБ, f. 3, od. zb. 121b, k. 3, 4.

[144] Tamże, k. 3, 4. Klasztor w Krechowie w latach 70. XVIII w. sprzedał starą drewnianą cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego do wsi Dobrusin za 1300 złp. Б.М. Площанскій, *Добромиль монастырь Чина св. Василія Великого и нисколько словъ объ отношеніяхъ города*, Львовъ 1867, s. 11. Cerkiew św. Eliasza z monasteru w Dobromilu w 1772 r. sprzedano parochii w Przekopanej pod Przemyślem za 800 złp.

[145] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 274v (Szczepłoty); *Візитація унівського монастиря 1747 р.*, s. 41 (Uniów); ЛННБ, f. 3, od. zb. 1243/5, b.p. (Święty Spas).

[146] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 336v (Topolnica).

[147] *Візитація унівського монастиря 1747 р.*, s. 41.

[148] ІР НБУВ, f. 231, nr 152, k. 205v.

[149] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 187v, 192.

monaster w Tryhorach dysponował rudnią[150]. W Poczajowie funkcjonowała blicharnia, zwana też gisernią, w której odlewano świece woskowe oraz zapewne czcionki drukarskie[151].

We wszystkich monasterach prowincji koronnej kasę monasterską zasilały pieniądze zbierane od wiernych w czasie świąt i odpustów cerkiewnych. W przypadku znanych miejsc pielgrzymkowych były to nieraz bardzo znaczne kwoty. Z kolei dla wielu ubogich monasterów to były często jedyne pewne fundusze zasilające budżet klasztorny. Na dodatkowe środki mogły również liczyć monastery prowadzące posługę duszpasterską.

Niektóre monastery posiadały dodatkowe źródła dochodów. Zyski z prawa organizacji jarmarków czerpała archimandria uniowska. Największy z nich odbywał się z okazji Wniebowzięcia NMP i trwał tydzień. Pozostałe przypadały na święta Zwiastowania NMP i Trójcy Świętej według kalendarza juliańskiego. Poza tym monaster posiadał prawo pobierania opłat za sprzedaż smoły, dziegciu i garnków[152]. Źródłem dochodów była również sprzedaż ksiąg drukowanych w typografii uniowskiej. Podobnie i monaster w Poczajowie dzięki prowadzeniu drukarni zyskiwał dodatkowe dochody[153].

Ważną rolę w budżetach monasterskich pełniły kapitały otrzymywane jako zapisy legacyjne, często testamentowe. Legaty zapisywane były w formie wyderkafu, czyli kredytu zastawnego. Posiadacz wyderkafu miał nie tylko prawne zabezpieczenie swego kapitału na nieruchomościach dłużnika, ale również otrzymywał stałe świadczenie od dłużnika lub jego sukcesorów. Od 1635 r. od takich kwot pobierano 7% prowizji. Gdy osoba zadłużona nie była w stanie płacić ustalonych rat, stosowano sądowe przeniesienie prawa własności na wierzyciela, czyli tzw. intromisję[154]. Z tej racji monaster w Trembowli otrzymał, w wyniku zaległej prowizji niewypłacanej przez rodzinę Winnickich, grunt z trzema poddanymi we wsi Turze, który został następnie wydzierżawiony wraz z poddanymi na trzy lata przez szlachcica Bazylego Dwernickiego. Prowizja uiszczana na rzecz monasteru miała wynosić 85 złp 25 gr rocznie[155].

Kwoty pieniężne będące w posiadaniu klasztorów były często inwestowane w terminowe pożyczki procentowe udzielane szlachcie, mieszczanom, gromadom chłopskim, kahałom żydowskim. Ihumen monasteru w Zbarażu Modest Śliwiński, zaoszczędziwszy kwotę 1000 złp, pożyczył ją kupcowi zbaraskiemu Herszkowi Markiewiczowi w zamian za wypłatę rocznie 8% prowizji od poży-

[150] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 122v.

[151] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 198v, 208.

[152] ЛННБ, f. 77, op. IV, od. zb. 981, k. 15–16; І. Мицько, *Святоуспенська Лавра…*, s. 84–85.

[153] M. Pidłypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie…*, s. 68–70.

[154] Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska*, t. IV, Warszawa 1974, s. 468–469. W II połowie XVIII w. prowizja wynosiła najczęściej 5–7%. Rzadko zdarzały się wyższe prowizje (8–10%).

[155] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 339v.

czonej sumy[156]. W 1764 r. monaster w Łuce nie posiadał żadnej *sumki kapitalnej ani intrat nieupadających*, a jego dochód roczny wynosił zaledwie 132 złp 4 gr[157]. Ta sytuacja miała się w kolejnych latach poprawić, bo w 1775 r. odnotowano, iż rezydencja dysponowała sumą prawie 40 000 złp zapisaną w 1768 r. przez chorążego winnickiego Marcina Grocholskiego, przynoszącą rocznie blisko 2000 złp prowentu, ale kwota ta do końca 1784 r. nie była wypłacana[158]. Zatem sumy pochodzące z kapitałów nie zawsze przekładały się na realne dochody monasterów. Wymagały ciągłych starań przełożonych klasztorów o wywiązywanie się darczyńców i ich spadkobierców z podjętych zobowiązań. Nieraz prowadzone postępowania sądowe trwały całe lata, obciążając budżet klasztoru. Podobnie było w przypadku odsetek od pożyczonych kwot pieniężnych.

Na dochody pieniężne nie mogły liczyć monastery położone w województwie kijowskim, przy granicy z Rosją. Na początku lat 60. XVIII w. w inwentarzach monasterów w Bohusławiu, Kaniowie, Lisiance, Lebiedynie, Granowie odnotowano, że nie otrzymywały one stałych dochodów finansowych, ale funkcjonowały w oparciu o jałmużnę zbieraną przez zakonników[159].

Z przedstawionego w tabeli nr 23 zestawienia obejmującego szacowany roczny przychód 44 monasterów bazyliańskich w prowincji koronnej wnosić można, że większość (29) klasztorów posiadała przychód do 1500 złp rocznie, dwanaście osiągało zyski na poziomie 1500–5000 złp, zaś tylko trzy przekroczyły 5000 złp. Dane te potwierdzają opinie o skromnych warunkach egzystencji, jeśli nie wręcz o ubóstwie, większości monasterów bazyliańskich, mimo podejmowanych wysiłków w celu poszerzenia uposażeń.

Tabela 23

Szacowany przychód monasterów bazyliańskich w II połowie XVIII w. (w złp)

Klasztor	Czynsze	Kapitały	Kwesty	Suma	Przychód miesięczny
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
Bar	480	490	300	1270	106
Białołówka	–	1371	200	1571	131
Bilina Wielka	–	175	300	475	40
Czernilawa	–	945	1000	1945	162
Czetwertnia	100	36	70	206	17
Derewlany	100	141	300	541	45
Dobromil	–	16 605	–	16 605	1384
Dobrzany	80	140	700	920	77

[156] Tamże, k. 526.
[157] Tamże, k. 303.
[158] ЛННБ, f. 3, od. zb. 1228/6–7 – Materiały w sprawie bazyliańskiego monasteru w Łuce, k. 1.
[159] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 53v–59, 249v.

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
Domaszów	–	810	–	810	67
Granów	–	–	60	60	5
Hoszcza	2150	1615	400	4165	347
Kołodeżna	300	100	350	750	62
Krechów	–	2922	–	2922	243
Kryłos	–	700	500	1200	100
Krystynopol	–	3060	1329	4389	366
Lisianka	–	–	200	200	17
Lisznia	20	780	200	1000	83
Lubar	199	784	1000	1983	165
Lublin	711	805	700	2216	185
Lwów św. Jerzy	777	9906	–	10683	890
Łuck św. Krzyż	1028	2917	–	3945	329
Łuka	–	–	70	70	6
Łukwica	–	490	50	540	45
Mielce	–	3790	800	4590	382
Milcza Mała	60	831	200	1091	91
Pitrycz	–	610	100	710	59
Podhorce	–	1470	–	1470	122
Pohonia	–	728	550	1278	106
Satanów	–	400	600	1000	83
Smolin	30	–	50	80	7
Strakłów	–	1238	40	1278	106
Szarogród	306	4401	850	5557	463
Szczepłoty	–	2570	–	2570	214
Święty Spas	1230	–	100	1330	111
Tumin	425	–	–	425	35
Uhorniki	460	–	260	720	60
Ułaszkowce	–	1050	1700	2750	229
Uniów	–	350	700	1050	87
Werchrata	–	420	2700	3120	260
Zadarów	80	400	300	780	65
Zahajce Małe	866	2163	500	3529	294
Zamość	40	105	600	745	62
Zawałów	–	600	–	600	50
Zbaraż	223	480	260	963	80
Zimno	13	420	300	733	61

Źródło: ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1847, k. 1v; sp. 2184, k. 19–27; sp. 3075, k. 28; f. 201, op. 4б, sp. 1917, *passim*; Е. Сецинскій, dz. cyt., s. 240–241.

Inwentarze sporządzane przy okazji wizytacji nie pozwalają na ustalenie budżetu klasztorów bazyliańskich. Rzadko zapisywano w nich roczny przychód i wydatki, co pozwoliłoby wskazać dochód, jak to miało miejsce w przypadku Zbaraża i Czernilawy. W tym pierwszym w okresie sierpień 1763 – kwiecień

1765 r. uzyskano 2395 złp przychodu, zaś w tym samym czasie wydano prawie 1307 złp. Dochód wyniósł więc 1088 złp[160]. Z kolei w Czernilawie w okresie czerwiec 1764 – październik 1765 r. zgromadzono prawie 4279 złp percepty, ekspensowano 3164 złp, zaś w kasie klasztornej pozostało prawie 1115 złp[161]. Częściej w opisach wizytacyjnych podawano sumy rocznych przychodów, np. w 1752 r. oszacowano, że monaster w Świętym Spasie zyskał 2697 złp 6 gr, zaś w Trembowli za lata 1763–1764 powinno być 5197 złp przychodu[162]. Brak danych z innych lat nie pozwolił ocenić, czy owe zyski były coroczną normą.

Strukturę dochodów i wydatków monasterów prowincji koronnej najpełniej ukazują księgi zawierające rachunki prowadzone przez kasjerów w poszczególnych klasztorach. Ewidencjonowano, czasami bardzo dokładnie, niekiedy ogólnie, przychody do kasy monasterskiej oraz wydawanie zgromadzonych środków. W większości monasterów rachunki takie prowadzono w jednej księdze, zapisując osobno wpływy i wydatki. W niektórych większych placówkach, np. w Poczajowie, zakładano osobne księgi rachunkowe dla wpływów i wydatków.

W tabeli nr 24 porównano przychody i wydatki dwóch monasterów, różniących się od siebie miejscem położenia, wielkością i znaczeniem. Monaster w Zadarowie osiągał roczne przychody w granicach 1000–1500 złp. Czerpał je przede wszystkim z sum uzyskiwanych podczas kwest w cerkwi w czasie świąt i odpustów, arendy karczmy oraz wpływów ze sprzedaży zbóż, owoców i nabiału. Zwracały uwagę zwłaszcza przychody uzyskiwane latem i jesienią ze sprzedaży owoców z sadów monasterskich, głównie jabłek, gruszek, wiśni, czereśni i śliwek. Z kolei wydatki zamykały się zwykle w kwocie 400–600 złp. Wydatkowano głównie na zakup żywności i odzieży dla zakonników oraz służby monasterskiej, opłacenie rzemieślników wykonujących prace na rzecz monasteru, chłopów pracujących na gruntach klasztornych, wynagrodzenie dla kucharza klasztornego i służby folwarcznej. Na podstawie ksiąg rachunkowych można stwierdzić, że zakonnicy kupowali głównie mięso, ryby, przyprawy (sól, pieprz, imbir, szafran, rodzynki), wino i miód oraz papier. Klasztor uiszczał również opłatę przeznaczoną do kasy prowincji, która w latach 60. XVIII w. sukcesywnie rosła i wynosiła 15–50 złp rocznie. Zyski osiągane w ciągu roku były przez superiorów monasteru pożyczane jako sumy kapitałowe albo też przeznaczano je na większe inwestycje, np. w 1762 r. zakupiono w Gdańsku trzy złote kielichy z patenami na sumę 906 złp[163].

[160] ЦДІА, f. 201, op. 46, sp. 1917, k. 526.

[161] Tamże, k. 538.

[162] Tamże, k. 99; ЛННБ, f. 3, od. zb. 1243/5, b.p.

[163] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1847 – Akty monasteru, historyczna wiadomość, rejestr przybytków i wydatków monasteru w Zadarowie 1754–1768, k. 6v–31v. Jak zapisano w rejestrze, zakup ten podyktowany był zmianą wartości pieniędzy i stanowił swoistą inwestycję pozwalającą uniknąć strat związanych z redukcją.

Tabela 24

Przychody i wydatki monasteru w Zadarowie w latach 1763 i 1764

Miesiąc	1763				1764			
	Przychód		Wydatek		Przychód		Wydatek	
	złp	gr	złp	gr	złp	gr	złp	gr
styczeń	41	22	5	29	14	17	1	9
luty	3	14	21	12	242	12	15	12
marzec	111	4	25	–	131	18	53	21
kwiecień	8	19	25	14	9	10	41	24
maj	50	17	7	15	105	14	39	16
czerwiec	416	27	37	22	464	28	23	18
lipiec	3	21	89	–	78	28	53	6
sierpień	9	2	130	24	35	24	70	–
wrzesień	111	7	22	–	137	29	8	6
październik	37	17	9	3	34	10	146	–
listopad	56	28	18	3	16	28	8	11
grudzień	185	–	12	21	145	5	89	19
Suma	**1035**	**28**	**404**	**23**	**1417**	**13**	**550**	**22**

Źródło: ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1847, k. 18v–21v, 29v–31v.

Tabela 25

Przychody i wydatki monasteru św. Jerzego we Lwowie w latach 1763 i 1764

Miesiąc	1763				1764			
	Przychód		Wydatek		Przychód		Wydatek	
	złp	gr	złp	gr	złp	gr	złp	gr
styczeń	691	14	387	10	5680	12	988	3
luty	985	11	618	17	200	–	308	11
marzec	1239	12	535	9	808	16	693	4
kwiecień	810	24	685	7	1012	25	762	13
maj	2252	23	557	1	250	7	721	20
czerwiec	101	10	582	7	191	–	773	27
lipiec	85	7	649	–	131	7	468	–
sierpień	55	–	352	6	808	25	1320	–
wrzesień	229	15	319	15	211	8	268	17
październik	1143	–	1316	13	222	–	220	13
listopad	521	22	452	24	96	24	456	1
grudzień	417	29	540	3	1056	7	735	26
Suma	**8533**	**17**	**6995**	**22**	**10669**	**11**	**7716**	**15**

Źródło: ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2355, k. 79–98, 152–157.

Z kolei monaster św. Jerzego we Lwowie reprezentował klasztory położone w miastach, posiadające znacznie większe dochody, na które składały się głównie czynsze oraz kwoty kapitałowe. Większe były również wpływy ze skarbony cerkiewnej. W monasterach takich znacznie większe były wydatki na żywność

i opał. Zwracały też uwagę sumy wydatkowane na sukna i tkaniny, z których sporządzano nie tylko habity dla zakonników, ale też odzież dla służby czy paramenty liturgiczne. Zatrudniano także dodatkową służbę. Systematycznie opłacano praczki. Na usługach monasteru pozostawali cyrulicy, którym w klasztorach lwowskich płacono 16–40 złp rocznie. W wielu przypadkach zatrudniano również woźniców i stangretów. Z racji swego położenia w ośrodkach miejskich monastery odwiedzane były przez licznych gości, których przyjęcie wymagało odpowiednich warunków, stąd w rachunkach pojawiały się wydatki związane z kupnem obrusów i serwet, zastawy stołowej.

Najlepiej udokumentowane źródłowo wpływy i wydatki klasztorne spośród bazyliańskich placówek prowincji koronnej posiada monaster w Poczajowie. Księga rachunkowa z lat 1745–1789, zawierająca bilans przychodów i wydatków zapisywanych podczas wizytacji i instalacji superiorów oraz szczegółowe wpływy do kasy monasterskiej, a także rejestr wydatków z lat 1772–1789 pozwalają na dokonanie szczegółowego zestawienia w tabeli nr 26.

Tabela 26

Rachunki monasteru w Poczajowie w latach 1745–1780 (w złp)

Lata	Przychód	Wydatki klasztorne	Wydatki budowlane	Bilans przechodzący na przyszły rok
1	*2*	*3*	*4*	*5*
19 XII (8 XII) 1744 – 31 III (20 III) 1746	29 432	–	–	–
31 III (20 III) 1746 – 28 VII (17 VII) 1747	37 002	17 226	3707	16 069
28 VII (17 VII) 1747 – 12 XII (1 XII) 1748	49 823	40 335	7081	2407
12 XII (1 XII) 1748 – 18 XII (7 XII) 1749	29 237	15 495	8235	5507
18 XII (7 XII) 1749 – 5 IX 1750	30 768	16 445	4557	9766
5 IX 1750 – 19 VIII (8 VIII) 1751	35 682	20 548	4612	10 522
19 VIII (8 VIII) 1751 – 22 VIII (11 VIII) 1752	35 203	12 794	6214	16 195
22 VIII (11 VIII) 1752 – 8 IX (28 VIII) 1753	34 428	–	–	–
8 IX (28 VIII) 1753 – 20 VIII (9 VIII) 1755	52 990	27 278	872	24 840
20 VIII (9 VIII) 1755 – 12 IX (1 IX) 1756	29 021	2471	–	26 550 + 12 985 z prowizji
12 IX (1 IX) 1756 – 2 XI (22 X) 1757	53 249	–	–	–

1	*2*	*3*	*4*	*5*
2 XI (22 X) 1757 – 10 IX (30 VIII) 1758	68 111	62 551		5560
10 IX (30 VIII) 1758 – 5 XII (24 XI) 1759	48 782	32 235		16 547
5 XII (24 XI) 1759 – 11 XII (30 XI) 1761	104 781	62 131 + 15 700 oddane na prowizję	–	26 950 po redukcji monety 21 806
11 XII (30 XI) 1761 – 19 I (8 I) 1764	76 994	40 257	6991	29 746 po redukcji 28 680
19 I (8 I) 1764 – 4 II (24 I) 1767	140 464	65 276	26 076	49 112 (po redukcji 39 037)
4 II (24 I) 1767 – 21 VIII (10 VIII) 1768	99 534	67 563		31 971
21 VIII (10 VIII) 1768 – 9 VII (28 VI) 1772	225 541	133 541	66 973	25 027
9 VII (28 VI) 1772 – 25 X (14 X) 1773	129 419	62 720		66 699
25 X (14 X) 1773 – 23 IX (12 IX) 1775	163 814	118 396	30 380	15 038
23 IX (12 IX) 1775 – 21 XI (10 XI) 1776	100 999	50 008	27 802	23 189
21 XI (10 XI) 1776 – 5 III (22 II) 1777	42 869	18 330	5351	19 188
5 III (22 II) 1777 – 22 I (11 I) 1778	67 786	21 439	28 182	18 165
22 I (11 I) 1778 – 1 V (20 IV) 1778	46 864	15 267	5158	26 439
22 I (11 I) 1778 – 24 IV (13 IV) 1779	89 901	30 640	30 906	28 355
24 IV (13 IV) 1779 – 4 V (23 IV) 1780	105 144	40 059	34 744	30 341 (w kasie tylko 13 938 zł)

Źródło: APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 22, k. 1–100.

Dane te umożliwiają oszacowanie średnich miesięcznych dochodów osiąganych przez monaster w okresie 1746–1780 na 3180 złp. Wydatki były z reguły dzielone na klasztorne i fabryczne. Te pierwsze, ponoszone na codzienne funkcjonowanie klasztoru w okresie prezentowanym w tabeli nr 26, kształtowały się miesięcznie na poziomie 2323 złp[164]. Dla porównania monaster w Rzyszczowie w okresie 4 XII 1762 – 5 III 1765 r. uzyskał przychód w wysokości 275 złp

[164] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 22, k. 1–100.

25 gr, a wydatki pochłonęły kwotę ponad 240 złp. W przeliczeniu na średnie przychody miesięczne było to niecałe 10 złp, zaś średnio miesięcznie wydawano nieco ponad 8 złp[165]. Widać zatem ogromną dysproporcję pod względem finansowego potencjału między klasztorami bazyliańskimi na terenie prowincji koronnej. Placówek o tak wysokich dochodach jak monaster poczajowski było tylko kilka. Zdecydowanie przeważały monastery uposażone skromnie, pozwalające jedynie wypełniać podstawowe obowiązki zakonne.

Księga wydatków monasteru w Poczajowie ujawnia ogromne sumy wydane w latach 1773 i 1774, a więc w okresie, gdy przeprowadzono koronację obrazu Matki Bożej i prowadzono budowę kompleksu cerkiewnego. Zaznaczyć jednak należy, że zasadniczych wydatków związanych z samą inwestycją w tym regestrze nie odnotowywano. W 1773 r. średnie miesięczne wydatki zamknęły się kwotą 3909 złp, przy czym np. we wrześniu wydano 3686 złp, a w październiku aż 15 864 złp, podczas gdy w miesiącach poprzedzających koronację ekspens wynosił po około 650 złp. W 1774 r. rachunki były nieco mniejsze, bo średnie miesięczne wydatki osiągnęły sumę 2451 złp[166]. Źródła finansowania monasteru w Poczajowie w II połowie XVIII w. przedstawia tabela nr 27.

Spośród wymienionych grup wpływów pieniędzy niewątpliwie najbardziej znaczące były kwesty cerkiewne, które przynosiły w omawianym okresie od prawie 13% do 41% przychodów. Ich wielkość brała się ze znaczenia monasteru poczajowskiego jako jednego z największych w południowo-wschodniej Rzeczypospolitej ośrodków pielgrzymkowych, związanych z kultem cudownego obrazu Bogurodzicy. Równie wysokie były przychody czerpane z wypłacanych prowizji od kapitałów pozostających w dyspozycji monasteru, który ze względu na swe znaczenie mógł liczyć na hojność i wsparcie magnatów i szlachty. Niestety, prowizje te nie zawsze były uiszczane terminowo, dlatego występowały nieraz znaczne dysproporcje w ich wysokości w różnych latach. Podobnie miała się sprawa z czynszami za dzierżawione wsie, folwarki czy karczmy. Kolejne raty nie zawsze wpływały w pełnej wysokości, nieraz zaległości w opłacaniu trwały całe lata.

Wśród źródeł przychodów monasteru poczajowskiego zwracała uwagę sprzedaż odzieży i rzeczy osobistych należących do zakonników. Po obłóczynach ich „świeckie" ubranie trafiało do westiarni, w której przechowywano odzież. Jeśli nie dało się jej przerobić na rzeczy przydatne w klasztorze, to była sprzedawana, zaś uzyskane pieniądze oddawane do kasy monasterskiej. Stąd w rachunkach monasteru poczajowskiego zapisywano zyski ze sprzedaży kontuszów, żupanów, czekmanów (czechmanów), pasów, czapek, a także szabel, pistoletów, a nawet kulbak[167].

[165] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 507.
[166] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3271, k. 6–27.
[167] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 22, k. 1–100.

Tabela 27

Źródła przychodów monasteru w Poczajowie w latach 1746–1780

Rok	Czynsze		Kapitały		Sprzedaż produktów rolnych i inwentarza żywego		Kwesty cerkiewne		Drukarnia		Westiarnia		Inne		Suma	
	złp	%	złp	%	złp	%	złp	%	złp	%	złp	%	złp	%	złp	%
1746	4395	22,9	3325	17,3	494	2,6	7209	37,5	2818	14,7	172	0,9	799	4,1	19 212	100
1750	6482	22,0	5440	18,4	2150	7,3	7793	26,5	5683	19,3	653	2,2	1257	4,3	29 458	100
1755	284	1,8	6118	38,6	1873	11,9	6500	41,0	–	–	286	1,8	779	4,9	15 840	100
1760	2997	6,6	3114	6,9	1272	2,8	10 734	23,7	18 000	39,7	252	0,5	8998	19,8	45 367	100
1765	16 900	45,5	7299	19,7	1762	4,7	10 226	27,5	–	–	370	1,0	580	1,6	37 137	100
1770	8354	19,4	20 893	48,5	1052	2,4	6698	15,6	3500	8,2	–	–	2553	5,9	43 050	100
1775	14 013	24,5	4875	8,5	1966	3,4	13 962	24,5	6434	11,3	258	0,5	15 584	27,3	57 092	100
1780	13 053	16,2	29 847	37,2	11 005	13,7	10 366	12,9	14 716	18,3	–	–	1372	1,7	80 359	100

Źródło: APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 22, *passim*.

W monasterze poczajowskim przeznaczano duże kwoty na zakup zbóż: owsa, pszenicy, żyta, jęczmienia oraz hreczki i grochu. Cyklicznie kupowano żywność i przyprawy. Zwracał uwagę asortyment ryb świeżych i suszonych, w które klasztor zaopatrywał się w odległych rejonach, np. sprowadzano sztokfisze z Gdańska. Kupowano również wina węgierskie i francuskie dla poczęstunku dostojnych gości. W latach 70. XVIII w. monaster zaopatrywał się w herbatę i kawę. Jednak sytuowanie herbaty obok kamfory i bursztynu sprawia, że należy ją postrzegać raczej jako lekarstwo. Zresztą zarówno kawę, jak i herbatę monastery kupowały nie na użytek zakonników, ale głównie dla poczęstunku gości świeckich odwiedzających klasztory[168].

Tabela 28

Finanse monasteru w Kamieńcu Podolskim w okresie rządów kolejnych ihumenów w latach 1772–1781

Okres sprawowania funkcji	Superior	Przychód		Wydatek		Bilans	
		złp	gr	złp	gr	złp	gr
7 VII (26 VI) 1772 – 31 VII (20 VII) 1774	Sylwester Łaszczewski	18 616	18	18 574	3	42	15
31 VII (20 VII) 1774 – 28 I (17 I) 1775	Sylwester Łaszczewski	6640	9	4229	22	2410	17
28 I (17 I) 1775 – 26 IV (15 IV) 1776	Orest Nachimowski	14 847	8	15 047	28	– 200	20
26 IV (15 IV) 1776 – 18 VII (7 VII) 1777	Orest Nachimowski	9808	11	9904	28	– 96	17
18 VII (7 VII) 1777 – 5 VIII (25 VII) 1778	Orest Nachimowski	10 046	7	13 643	1	– 3596	24
5 VIII (25 VII) 1778 – 17 XII (6 XII) 1778	Orest Nachimowski	3521	10	4724	16	– 1203	6
17 XII (6 XII) 1778 – 20 IX (9 IX) 1781	Sebastian Jankowski	18 325	15½	18 163	4½	162	11

Źródło: APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 4 – Regestra perceptowe klasztoru kamienieckiego Zakonu św. Bazylego Wielkiego, k. 1–22.

Bazylianie starali się równoważyć budżet klasztorny i nie wydawać więcej niż posiadali. Zdarzały się jednak sytuacje, kiedy bilans dochodów był ujemny. Tak było w przypadku monasteru Trójcy Świętej w Kamieńcu Podolskim. Jednak jak wynikało z lustracji finansów przeprowadzonej 17 XII 1778 r. podczas wizytacji Ambrożego Hnatowicza delegowanego przez prowincjała, ujemne

[168] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3271, k. 5,15v. W monasterze w Podhorcach w 1756 r. kupowano kawę *na podarunki*, zaś już w 1764 r. odnotowano wśród sprzętów kuchennych młynek do kawy oraz imbryki do parzenia herbaty. ЛННБ, f. 3, od. zb. 1301, k. 77; ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 223.

saldo było wynikiem źle prowadzonych ksiąg rachunkowych przez kasjera, a jednocześnie kaznodzieję – Grzegorza Kruczkowskiego[169].

Zestawiając dochody monasterów bazyliańskich z innymi klasztorami łacińskimi, stwierdzić należy zdecydowaną przewagę tych drugich. Dane finansowe pozwalają na konstatację, że porównanie z placówkami dominikanów w Krakowie czy Lwowie wytrzymywał tylko jeden monaster bazyliański – w Poczajowie[170].

5. Budynki klasztorne i gospodarcze

Typowy schemat układu zabudowań monasterów bazyliańskich, odziedziczony po okresie przynależności do wyznania prawosławnego, przedstawiał się następująco: monaster otoczony był drewnianym lub częściowo murowanym parkanem. Do środka prowadziły wrota, dość często kryte gontem, albo brama z pomieszczeniem na górze przeznaczanym na magazyn. Pośrodku placu znajdowała się cerkiew, dzwonnica, rezydencje zakonne w formie kilku chałup mieszczących cele oraz refektarz. W osobnym budynku była piekarnia. Z boku stawiano zabudowania gospodarcze, np. wozownię. Budynki rezydencji zakonnych były drewniane, kryte gontem, a niekiedy słomą. W najbliższym sąsiedztwie znajdowały się sady i ogrody monasterskie oraz zabudowania folwarku. Wśród tych ostatnich zazwyczaj były stajnie, obory, spichlerze, szopy, browary. Często znajdował się również budynek folwarczny. Również one wznoszone były z drewna, kryte słomą. Nieraz budynki gospodarcze nie były oddzielone od rezydencji zakonnych, dlatego służba folwarczna poruszała się po całym terenie klasztoru. W tego typu zabudowaniach trudno było zaprowadzić klauzurę. Narażone też były na pożary, o których często informowano w kronikach klasztornych.

Dopiero podjęcie dzieła budowy nowych rezydencji murowanych, piętrowych, w których mieli mieszkać wszyscy zakonnicy i gdzie mieścić się miały pomieszczenia kuchenne i refektarz, gwarantowało zaprowadzenie porządków zakonnych. Inwestycje budowlane, zgodnie z konstytucją 31., uchwaloną na kapitule generalnej w 1759 r., były podejmowane w wielu monasterach należących do prowincji koronnej. Wymagały zgody przełożonych prowincji oraz zgromadzenia środków finansowych na realizację zamierzeń[171]. Wytyczne w sprawie podejmowania działań budowlanych wystosowano pod adresem prze-

[169] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 4, k. 16v. *Wielkie zawody i niedościgłe zawiłości względem superaty i decessu w kasie klasztornej pokazują się, a to częścio dlatego że dwojako ekspensa i percepty bez należytego porachunku zapisywane były, częścio że JX. Kruczkowski kaznodzieja trzymający kasę nie był przysięgły*.

[170] T. Kantor, *Gospodarka klasztorna dominikanów krakowskich w świetle księgi rachunkowej w latach 1764–1783*, „Roczniki Humanistyczne" 1976, t. XXIV, z. 2, s. 85–86.

[171] ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 108, k. 61–61v.

łożonego w monasterze w Zadarowie w 1770 r. Zalecono mu, *aby doskonałego sprowadziwszy architekta na miejsce, abrys na klasztor ze wszelkiemi zakonnemi wygodami o dwóch piętrach, najmniej na celi 12, oprócz oficyn przyzwoitych klasztorom, tudzież i na cerkiew otrzymał i ten do aprobaty władzy zakonnej prezentował, a tymczasem żeby materiał, tj. kamień, cegłę, wapno, jak najrychlej gotował. Miejsce na nową fabrykę klasztoru i cerkwi, aby było na wyniosłym miejscu, klasztor zaś teraźniejszy może być na folwark obrócony*[172]. Przyjąć należy, że schemat postępowania był powielany wcześniej i później w innych klasztorach.

Jednym z pierwszych murowanych monasterów i cerkwi bazyliańskich był klasztor w Dobromilu w ziemi przemyskiej. W 1803 r. obszar zabudowań i ziemi klasztornej obejmował ponad 47 km^2, a przypuszczać należy, że taką powierzchnię zajmował już w poprzednim stuleciu[173]. W połowie XVIII w. monaster otoczony był częściowo murowanym, częściowo drewnianym parkanem. W jego obrębie znajdowała się centralna cerkiew murowana pw. św. Onufrego, krzyżowa, o sześciu kopułach. Cerkiew wzniósł w 1705 r. mistrz murarski z Jarosławia Jakub Mamrowicz na wzór cerkwi monasterskiej w Ławrowie. Niedługo potem powstała murowana, piętrowa rezydencja dla zakonników. Miało to nastąpić za rządów superiorów Hieronima Kuźmicza i Gerwazego Pasławskiego, a więc w latach 1721–1751. Oprócz tych budynków w obrębie monasteru stały jeszcze dwie cerkwie drewniane – św. Mikołaja i św. Eliasza, stare drewniane rezydencje zakonne, dzwonnica, chałupa z izbą gościnną, spiżarnia z lochami oraz zabudowania folwarczne (mieszkanie dla czeladzi, wozownia, obora, stajnia, stodoły, studnia, browar)[174].

Murowaną rezydencję zakonną posiadał monaster w Lublinie usytuowany na podzamczu, pod górą Czwartek, naprzeciw zamku, przy brackiej cerkwi pw. Przemienienia Pańskiego. Klasztor posiadał dwie kondygnacje z pięcioma celami oraz celą starszeńską z alkierzami. Osobno znajdowała się kuchnia z refektarzem i pomieszczeniami gospodarskimi[175].

Monaster w Satanowie stał za miastem pod górą, ale w 1741 r. Barlaam Sawicki, ówczesny superior, postanowił przenieść klasztor na górę i *w prętkim czasie, bo w lat sześć zmurował cerkiew i klasztor w lat cztery z gruntu aż do wierzchu w murach wyprowadził i zasklepił dość pięknym kształtem i wszelką struktury proporcyą. Klasztor ten o dwóch kondygnacyach, kopuła pośrodku*

[172] ЛННБ, f. 3, od. zb. 310, k. 11v; Б.М. Хіхлач, *Архітектура василіанських монастирів Поділля XVIII століття*, „Праці Центру пам'яткознавства" 2009, вип. 16, s. 74–75.

[173] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1370 – Inwentarz nieruchomości monasteru w Dobromilu 1803, k. 1v.

[174] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 88–88v, 321; f. 684, op. 1, sp. 1332 – Historia monasteru w Dobromilu, k. 8; Б.М. Площанскій, dz. cyt., s. 11.

[175] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 359.

wyprowadzona w górę na kształt wieży, ze dzwonami i krzyżem […] *lochów sześć pod klasztorem murowanych* […] *korytarze i wszelka przyzwoitość co do wygody, lecz zdałaby się inny co do ozdoby, ale obmurowanie wkoło dla formalnej klauzury jest najpotrzebniejsza, a teraz drewniany parkan* […] *pod daszkiem gontowym okryty i pobity.* Z opisu monasteru wynikało, iż część drugiej kondygnacji została wykończona dopiero po 1767 r., po uzyskaniu funduszu 30 tys. złp ustanowionego przez Mikołaja Potockiego. W monasterze znajdowało się (łącznie na parterze i piętrze) dziewięć cel oraz rezydencja prowincjalska z alkierzem i skarbcem[176]. Prace budowlane trwały jeszcze w pierwszej połowie lat 70. XVIII w. Dobudowano wówczas drugie skrzydło klasztoru od strony południowej[177].

W 1745 r. w Kamieńcu Podolskim eparcha Atanazy Szeptycki, widząc zły stan rezydencji zakonnej przy cerkwi Trójcy Świętej (*strupieszałej i do ruiny nakłonionej*), zobowiązał tamtejszego ihumena Jozafata Prunickiego do budowy murowanej siedziby dla zakonników. Budowę rozpoczęto w 1746 r., zaś w 1752 r. była już na ukończeniu[178]. Na obu kondygnacjach znajdowały się po cztery cele zakonne oraz refektarze dolny i górny. W celi superiorskiej z alkierzem przechowywano archiwum z dokumentami monasterskimi[179].

O rezydencji zakonnej w monasterze w Zahajcach Małych na Wołyniu wybudowanej w 1736 r. w inwentarzu z lat 50. XVIII w. zapisano: *klasztor ad normam innych łacińskich klasztorów nowo z drzewa sosnowego dowcipnie wybudowany, z korytarzami dwoma począwszy od bramy ab occidente na koło idący ku wschodowi, kączy się na kuchni i piekarni dążąc ad meridiem, a dalej idąc poza cerkiew ku zapadowi aż do bramy spiklerz się ciągnie. Rezydency zakonnych wraz z starszeńską celą i trzema alkierzami, i z izbą gościnną jeszcze nieskończoną una cum refectario nro 12 oprócz kuchni i piekarni.* […] *Na wszystkich czterech rogach klasztoru baszteczki wyniosłe*[180].

W Krechowie ihumen Sylwester Łaszczewski w połowie lat 70. XVIII w. *wyprowadził klasztor z fundamentu do pierwszego piętra*. Tam przeniósł refektarz, bo *do starego zakonnikom w słoty, śniegi, i po nocy na wieczerzę przykro było chodzić.* Dalsze inwestycje trwały do 1780 r., kiedy wymurowano drugie piętro, sprawiono dach i podłogi, otynkowano ściany i wstawiono okna z szybami[181]. Klasztor przylegał do murowanej cerkwi św. Mikołaja. Przed budynkiem urządzono ogród włoski, z rabatami kwiatowymi, sadzawką i szpalerami drzew owocowych[182]. Zajęto się również otoczeniem klasztornym. Wymuro-

[176] Tamże, k. 611v–612.
[177] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 2106/II, k. 5, 6.
[178] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 29–29v.
[179] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 12, k. 44–44v.
[180] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 254.
[181] ЛННБ, f. 3, od. zb. 121b, k. 2–2v, 12.
[182] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2029, k. 36.

wano od strony północnej nową bramę, zwieńczoną kamienną figurą św. Mikołaja. Zabudowania gospodarcze przeniesiono, uporządkowano teren wokół cerkwi i klasztoru[183].

Na wiosnę 1770 r. rozpoczęto budowę klasztoru w Podhorcach. 17 V 1770 r. przyjechał na zaproszenie przełożonego Salustiusza Koblańskiego definitor prowincji ruskiej trynitarzy ks. Aleksander Więcławski, który wytyczył plac pod budowę według własnego planu. W kwietniu 1771 r. zaczęto kopać fundamenty pod nowe rezydencje zakonne[184]. Według opisu z 1780 r. *z korytarzem celle na dwie kondygnacje założone na placu równym przy samej cerkwi leżącym tak dalece, że koniec korytarza jednego łączy się z rogiem samejże cerkwi* […] *ten zaś dla tego szczególnie wymurowany, ażeby z klasztoru do cerkwi przez zakrystyą suchą przechodzić można nogą*. W 1779 r. za przełożonego Anatola Wodzińskiego wymurowano i zasklepiono jedno skrzydło piętrowego klasztoru, w którym na parterze znajdowały się cztery cele, a na górnym – pięć[185]. Na realizację tego przedsięwzięcia w latach 1770–1780 wydano 11 960 złp[186].

Do budowy murowanej cerkwi i monasteru pod koniec lat 60. XVIII w. przygotowywali się bazylianie w Złoczowie. W marcu 1769 r. zawarli kontrakt z mieszczanami złoczowskimi o wydobycie (łamanie) kamienia i zwożenie go na grunt monasterski w Grabinie. Obywatele miasta warowali w nim dla siebie prawo płatnej pracy przy budowie, zaś w zamian odsprzedawali klasztorowi części swych gruntów, pozwalając tym samym poszerzyć plac pod budowę[187]. W 1775 r. klasztor zawarł umowę z opatem uniowskim Onufrym Bratkowskim na kupno wapna z tamtejszej archimandrii[188].W 1770 r. polecenie podjęcia przygotowań do budowy klasztoru *najmniej na celi dwanaście, oprócz oficyn, także i na cerkiew proporcjonalną* otrzymał monaster w Ułaszkowcach[189].

Niekiedy wzniesienie nowej siedziby dla zakonników było koniecznością. W Ławrowie 15 VIII 1767 r. *z dopustu Boskiego czyli z niedbalstwa domowego klasztor tutejszy* […] *trzeci raz pogorzał, przez które pogorzenie mało żałując*

[183] ЛННБ, f. 3, od. zb. 121b, k. 2v.

[184] ЛННБ, f. 3, od. zb. 308, k. 53v, 56. Już wcześniej wzniesiono nową murowaną cerkiew, w której ikonostas został w 1754 r. zaprojektowany przez jezuitę Pawła Giżyckiego. B. Woźnicki, *Ikonostas w cerkwi Bazylianów w Podhorcach* [w:] *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. 2 pod red. J.K. Ostrowskiego, Kraków 1996, s. 375–378; A. Betlej, *Paweł Giżycki SJ architekt polski XVIII wieku*, Kraków 2003, s. 131–133.

[185] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2628, k. 4v–5.

[186] ЛННБ, f. 3, od. zb. 1303 – Księga wydatków na budowę klasztoru w Podhorcach 1770–1788, k. 1–22v.

[187] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1854, k. 42–47. Monaster odkupił ziemię od 95 osób, płacąc za nią sumy do 10 złp.

[188] Tamże, k. 58.

[189] ЛННБ, f. 3, od. zb. 112, k. 4.

starych burdelów, wielce srebra i różnych ruchomości, a nadto i dokumentów pogorzało[190]. Po pożarze myślano o budowie budynku klasztornego mieszczącego pod jednym dachem cele zakonne, refektarz, kaplicę, wspólną salę dla rekreacji oraz pomieszczenia gospodarcze. Uzyskawszy akceptację tej inwestycji ze strony prowincjała Bratkowskiego, ihumen Bazyli Rogowski rozpoczął gromadzenie materiałów budowlanych, głównie cegły wypalanej w cegielni monasterskiej i wapna. 25 V 1775 r. rozpoczęto budowę, której pierwszym architektem był Jan Oberlender z Sambora. W 1781 r. zastąpił go Johann Sznajder ze Lwowa. Prace prowadzono od wiosny do jesieni przez sześć lat. W maju 1780 r. zakonnicy przenieśli się z drewnianych cel do częściowo wykończonego zachodniego skrzydła budynku. W następnym roku oddano do użytku skrzydło wschodnie. Klasztor zyskał połączenie z cerkwią[191].

W lipcu 1770 r. władze zakonne zaaprobowały plan budowy cerkwi i monasteru św. Onufrego we Lwowie *de nova radice* według projektu architekta pracującego w Poczajowie. Mógł nim być, według ustaleń Wołodimira Wujcika, Gottfried Hoffman. Jednak nie doszło wówczas do realizacji tego projektu. Ratowaniem zabudowań monasterskich zajął się superior Gedeon Gulski. Z jego inicjatywy w 1774 r. osuszano grunt, na którym stały cerkiew i monaster[192].

Klasztor w Humaniu został wzniesiony w latach 1766–1767 jako drewniany, z dachem częściowo gontowym, a częściowo krytym słomą, w czterech skrzydłach tworzących kwadrat. Mieścił obok cel zakonnych także oratorium-refektarz. Osobno stały zabudowania gospodarcze. Dopiero w latach 80. XVIII w. podjęto budowę murowanego kompleksu szkolno-klasztornego. Zakonnicy wprowadzili się do nowego budynku w 1785 r.[193]

Najwięcej udokumentowanych źródłowo informacji dotyczących budowy klasztoru i cerkwi wiązało się z monasterem w Krystynopolu. Tamtejszy superior Kornel Sroczyński prowadził bardzo szczegółowy dziennik budowy zatytułowany *Dyariusz Fabryki murowanej Cerkwi i klasztoru Krystynopol. WW. OO. Missionarzów Zakonu S. Bazylego W. opisywaniem przez lata, miesiące i dni wszystkiego, co się kolwiek teyże Fabryki tyczeć może, przyszłe czasy potrzebnie uwiadamiający w roku P. 1771 w mies. wrześ. zaczęty ale i ten rok*

[190] ЛННБ, f. 3, od. zb. 306, k. 9.

[191] Tamże, k. 13v, 16v; М. Голубець, *Лаврів. Історично-археольогична студія*, „Записки ЧСВВ" 1926/1927, т. II, вип. 3–4, s. 319–323; М.М. Ваврик, *Лаврівська хроніка…*, s. 82.

[192] ЛННБ, f. 3, od. zb. 132, k. 20, 23v–24. Prace przy budowie nowego monasteru św. Onufrego we Lwowie prowadzono dopiero w latach 1815–1819. В. Щурат, *Сьвятоонуфрейський монастир у Львові*, Львів 1908, s. 7–10; В. Вуйцік, *Святоонуфріївський монастир у Львові* [w:] *Монастир святого Онуфрія у Львові*, Львів 2007, s. 26.

[193] BJ, rkps 4502, k. 23–24; Wołyniak, *O bazylianach w Humaniu*, s. 856, 940.

uprzedzające niektóre okoliczności na raptularzu notowane wspominający[194]. Pozwala on odtworzyć proces starań o finansowanie inwestycji i sam przebieg budowy. Po osadzeniu bazylianów w Krystynopolu Potocki oddał im w 1764 r. jako rezydencje cztery drewniane budynki, które mieli zajmować do czasu wzniesienia monasteru. Dwa z nich były większe. W jednym ulokowano cele zakonne i refektarz, w drugim zaś piekarnię i spiżarnię[195]. Zgodnie z aktem fundacyjnym Potocki miał wznieść dla zakonników murowaną cerkiew i klasztor pw. św.św. Onufrego i Jerzego. Jednak zobowiązanie to odwlokło się w czasie ze względu na trudną sytuację polityczną, jaka powstała w Rzeczypospolitej po śmierci króla Augusta III, i różne klęski, które nawiedziły Krystynopol (dwa pożary, zaraza)[196]. Toteż dopiero w lecie 1770 r. Potocki sprowadził francuskiego architekta z Krakowca, z dworu wojewody bełskiego Ignacego Cetnera, który obejrzał plac przeznaczony na cerkiew i rezydencję zakonną. W styczniu 1771 r. zjechał on do Krystynopola i zamieszkał w klasztorze bernardynów. Wykonał dwa plany cerkwi, jednak nie zajmował się projektowaniem monasteru, gdyż zgodnie z poleceniem Potockiego najpierw miała zostać wzniesiona cerkiew. Ihumen Sroczyński, spotykając się z architektem, skłonił go, aby przedstawił fundatorowi konieczność wybudowania najpierw rezydencji zakonnej. Ponadto poprosił osoby pozostające z Potockim w dobrych kontaktach – kanonika lwowskiego Macieja Pruskiego i starostę jabłonowskiego Marcina Lipskiego, aby wpłynęły na niego co do konieczności zbudowania rezydencji[197]. W czerwcu 1771 r. pochodzący z Czech Johann Kacper Selner, murmajster i architekt pozostający w służbie Potockiego, wyznaczył plac, na którym miały stanąć monaster i budynki gospodarcze. Wojewoda kijowski zgodził się, aby wśród tych ostatnich znalazł się browar wytwarzający piwo, wódkę oraz miód na potrzeby klasztoru[198]. Na budowę monasteru opat żółkiewski Jozafat Wysocki przeznaczył sumę 20 tys. złp, które za zgodą prowincji zostały oddane do dyspozycji Sroczyńskiego[199]. 23 VIII 1771 r. Potocki przybył osobiście na plac i wskazał rozplanowanie budynków klasztornych, zaś 31 VIII wyznaczono fundamenty

[194] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3117, k. 1–101. Po superiorze Sroczyńskim dziennik prowadził, ale już nie tak dokładnie, jego następca Ampliat Krzyżanowski. Losy tego rękopisu po 1939 r. pozostawały nieznane, nawet podejrzewano jego zniszczenie. Zob. A. Gil, *Cerkwie Krystynopola w XVIII wieku. Obrazek z dziejów sztuki Kościoła wschodniego w Rzeczypospolitej* [w:] *Волинська ікона: дослідження та реставрація*, вип. 11, Луцьк 2004, s. 173.

[195] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3075, k. 9.

[196] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3117, k. 1–2v.

[197] Tamże, k. 3v–4. Zakonnicy zaproponowali architektowi pieniądze za podjęcie starań o wybudowanie monasteru przed cerkwią, ale ten ich nie przyjął, oświadczając, że *dla wiecznej, a nie doczesnej nagrody* będzie im pomagał.

[198] Tamże, k. 4v–5v. Jan Kacper Selner był architektem bazyliańskiej cerkwi św. Mikołaja w Strusowie.

[199] Tamże, k. 5v–7.

pod cerkiew[200]. 15 IX 1771 r. uroczyście wmurowano kamień węgielny pod nową cerkiew, którą ukończono w czerwcu 1774 r.[201] W 1772 r. superior Sroczyński zlecił architektowi Selnerowi i jego synowi Józefowi sporządzenie planów budynku klasztornego[202]. Sam podał jego wewnętrzne rozplanowanie, które zostało zrealizowane. Budynek monasteru miał dwa skrzydła (północne i zachodnie) oraz dwie kondygnacje. Na pierwszej znajdowały się: przylegająca do cerkwi zakrystia, skarbczyk, cela zakrystiańska, cela spowiednika, karcer, a później pomieszczenia kuchenne – piekarnia, spiżarnia, kuchnia, refektarz, klatka schodowa, cele szafarza, furtiana, wikarego, a w końcu furta i dwie izby gościnne. Z kolei na drugiej kondygnacji bezpośrednio nad zakrystią umieszczono bibliotekę, potem znajdowały się tam alkierz, dwie cele misjonarskie, następnie sześć cel zakonnych, sala nad refektarzem, trzy cele zakonne, cela przełożonego z alkierzem oraz cela przeznaczona dla prowincjała z alkierzem, znajdująca się nad izbami gościnnymi. Budynek klasztorny mieścił piwnice przeznaczone na przechowywanie trunków. Plan uwzględnił ponadto budynki i obiekty gospodarcze, jakie powinny znaleźć się w pobliżu klasztoru: oficyny dla czeladzi, studnię, spichlerz, stajnię, wozownię, stodołę, drewutnię, browar ze słodownią. Przewidywał również miejsce na cmentarz, ogródki kwiatowy i warzywny, sady. Całość posiadłości monasterskiej miała zostać ogrodzona parkanem[203]. W październiku 1772 r. rozpoczęto kopanie fundamentów nowego klasztoru. W lecie 1774 r., mimo że budowla nie była skończona, zakonnicy przenieśli się do jednego skrzydła klasztoru, zaś dopiero w maju 1776 r. zlikwidowano stare drewniane rezydencje monasterskie[204].

---

[200] Tamże, k. 12–13.

[201] Tamże, k. 14v–17v, 67v. W fundamenty wmurowano dokument o treści: *Anno Domini 1771 die 4 Septembris vs. quae fuit Dies Domenicam horam 11 ante meridiem. Ill[ustrissi]mi Franciscus Salesius et Anna de Łaszczoviis et Potocciis, Potoccii Palatini G[e]n[e]r[a]les Terrar[um] Kijovien[si] etc. pro extruenda de lapide cocto in oppido suo Christinopol in Palatinatu Bełzensi, Dioecesi Chełmensi et Bełzensi, ecclesia Ritus Graeci Uniti sub Titulo S[ancto]r[um] Georgii Mart[iris] et Onuphrii Eremitae propter PP. Missionarios OSBM Provinc. Polon. ut pote liberalissimi Fundatores, hunc Lapidem Angularem feliciter ponunt. Assistente huic Actui, eumque solemniter perficiente P.R.D. Josaphat Wysocki OSBM Archimandrita Zułkovien[si] per Instrumentum publicum ad id delegato ab Ill[ustrissi]mo D[omi]no Maxilmiliano Ryło Chełmensi et Bełzen[si] Episcopo, Gubernante eo func Universam Ecclesiam Clemente XIV, Poloniam Stanislao Augusto, Ordinem Basilianum Joachimo Spendowski Vicario G[e]n[e]r[a]li Abbato Kaniovien[si], Provinciam vero Ruthenam Innocentio Matkowski, hoc denique Monasterium Christinopoliense Cornelio Sroczyński OSBM*. Oprócz tego zamurowano relikwie świętych, ziele święcone oraz pieniądze.

[202] Tamże, k. 34, 47v, 64v. Za sporządzenie planu klasztoru po własnej myśli superior zapłacił architektowi Selnerowi 8 czerwonych złotych (144 złp), zaś jego synowi 2 czerwone złote (36 złp). W 1774 r. Józefa Selnera, wysłanego przez Potockiego na naukę architektury do Warszawy, zastąpił jego brat Franciszek.

[203] Tamże, k. 34–34v; sp. 3076, k. 26–28.

[204] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3076, k. 28; sp. 3117, k. 92. Na dokończenie cerkwi i klasztoru w Krystynopolu Franciszek Salezy Potocki przed swą śmiercią we wrześniu 1772 r. dał superio-

Największą chlubą budowlaną bazylianów prowincji koronnej w II połowie XVIII w. był kompleks cerkiewno-klasztorny w Poczajowie. Według znawców architektury monaster w Poczajowie stanowił, obok kolegium jezuickiego w Krzemieńcu, najwspanialszy zespół architektoniczny na terenie Wołynia. Na kształt architektoniczny kompleksu wpływ miało kilku znanych twórców pracujących na zlecenie bazylianów: Paweł Giżycki, Gottfried Hoffman, Walenty Haltman, Jan de Witte, Piotr Polejowski, Franciszek Ksawery Kulczycki, Maciej Polejowski[205]. Historia budowy nowej cerkwi i klasztoru w Poczajowie została stosunkowo dobrze opisana w literaturze przedmiotu, dlatego nie będzie w tym miejscu szczegółowo analizowana[206].

Przytoczone przykłady inwestycji w zakresie budowy rezydencji zakonnych charakterystycznych dla klasztorów łacińskich, podejmowanych zwłaszcza w latach 70. XVIII w., świadczyły o trosce bazylianów prowincji koronnej o zapewnienie warunków życia zakonnego zgodnych z regułą i konstytucjami zakonnymi. Były wyrazem rosnących aspiracji bazylianów, świadomych tego, że funkcjonowanie w warunkach zbliżonych do placówek Kościoła łacińskiego wpływa na ich lepsze postrzeganie przez społeczeństwo.

Ruchomości zgromadzone w monasterach bazyliańskich, a opisywane w inwentarzach wizytacyjnych, przedstawiały się bardzo skromnie. Cele zakonne wyposażone były w podstawowe sprzęty. Najokazalej zwykle meblowano pomieszczenie przeznaczone do przyjmowania gości klasztoru oraz celę ihumena. Ozdobą były głównie obrazy świętych i portrety fundatorów wieszane

---

rowi Sroczyńskiemu 108 tys. złp w złocie, umieszczone w trzech workach. Uczynił to w tajemnicy, obawiając się, że jego następca zaniedba dokończenie budowli. Zakonnicy zakopali worki ze złotem w lochu pod skarbczykiem. Zob. ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3117, k. 43v–44. Po śmierci F.S. Potockiego bazylianie nie mogli liczyć na pomoc finansową właścicieli Krystynopola, gdyż Stanisław Szczęsny Potocki sprzedał w 1781 r. majątek Adamowi Ponińskiemu, który odmówił dalszego finansowania prowadzonych prac budowlanych. J. Czernecki, dz. cyt., s. 371–372.

[205] J. Kowalczyk, *Świątynie późnobarokowe na Kresach. Kościoły i klasztory w diecezjach na Rusi Koronnej*, Warszawa 2006, s. 125.

[206] J.E. Dutkiewicz, *Fabryka cerkwi Wniebowzięcia N.M.P. w Poczajowie*, Lwów 1939, („Dawna Sztuka", R. II, z. 2), s. 1–54. Budowa rozpoczęła się w 1771 r. i trwała do 1829 r. Kontrakt z architektem Gottfriedem Hoffmanem podpisał superior monasteru Antym Ligęziewicz oraz prefekt fabryki Jerzy Garemblewicz za aprobatą generała Hipacego Bilińskiego 2 II 1771 r. Od 1775 r. architektem zatrudnionym przy budowie był Franciszek Ksawery Kulczycki ze Lwowa. Warto zaznaczyć, że projekt budowli został skrytykowany przez bazylianina Gedeona Gulskiego, znającego się na geodezji i architekturze, który spisał swe zarzuty w 85 punktach, krytykując zwłaszcza pomysł budowy galerii prowadzącej do cerkwi. W odpowiedzi na nie anonimowy autor (charakter pisma wskazuje na sekretarza prowincji koronnej Kornela Sroczyńskiego) przygotował *Odpowiedź na racye JX. Gedeona Gulskiego ZSBW przeciwko fabryce poczajowskiej i Galeryi przez ktorą ma być wchod do nowej cerkwi*, datowaną na 1777 r. Dokument ten może być źródłem informacji o znajomości sztuki architektonicznej w II połowie XVIII w. Zob. ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 58, k. 16–25.

w izbach gościnnych i na korytarzach. Niektóre klasztory wyposażane były w zegary ścienne, umieszczane przeważnie w celach przełożonych[207]. Refektarz i kuchnia posiadały najpotrzebniejsze utensylia, zależne najczęściej od liczby zakonników. Naczynia i sztućce były przeważnie cynowe. Tylko w jednym monasterze – świętokrzyskim w Łucku – odnotowano obecność wśród wyposażenia kuchni trzech srebrnych łyżeczek, srebrnego kubka i czarki[208]. W niektórych klasztorach występowały również naczynia gliniane i drewniane[209]. Na wyposażeniu refektarza znajdowały się imbryki i blaszane puszki na herbatę[210]. W pojedynczych przypadkach odnotowano młynki do kawy (Podhorce, Lwów św. Onufry), szatkownice (Lublin, Zimno, Milcza Mała), magle i żelazka (Poczajów, Krystynopol)[211]. Po śmierci opata kaniowskiego Joachima Spendowskiego monaster w Milczy Małej przejął jego akcesoria do parzenia kawy, m.in. imbryki, filiżanki, serwetę do kawy, cukierniczkę z łyżeczkami oraz drewniany młynek do mielenia ziaren[212]. W monasterze dobromilskim znajdowały się pracownie krawiecka i szewska, wyposażone w niezbędne narzędzia (m.in. żelazka)[213]. Natomiast każdy z monasterów posiadał narzędzia i sprzęty rolnicze, stolarskie i kowalskie.

Pozostałością z czasów wcześniejszych, głównie z XVII w., były klasztorne arsenały, mieszczące broń ręczną (strzelby, fuzje) oraz armaty (hakownice), używane do odparcia nieprzyjaciela. Znajdowały się one w Zahajcach Małych, Zimnie, Zahorowie, Szczepłotach, Ławrowie, Dobromilu, Lublinie[214]. W krechowskim arsenale przed 1755 r. znajdowało się ponad 117 strzelb, które poprzerabiano *na potrzebę monasterską*. Dla celów obronnych w murowanych basztach znajdowały się cztery armaty żelazne i spiżowe. W 1759 r. pozostało już tylko dziewiętnaście strzelb oraz żelazna armata. Przechowywano tam również zbroję husarską[215].

Bazylianie prowincji koronnej w II połowie XVIII w. podjęli na szeroką skalę budowę nowych lub przebudowę rezydencji zakonnych. Dostosowywali je

[207] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 222v; ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 113, 140v; f. 684, op. 1, sp. 3075, k. 12.

[208] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 111v.

[209] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 436.

[210] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 229v. Np. w Tuminie w 1751 r.

[211] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 363, 432v, 440v; f. 684, op. 1, sp. 2186, k. 62; sp. 3075, k. 15.

[212] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 8 – Opis majątku ruchomego i nieruchomego monasteru w Milczy 1771–1793, k. 131; ІР НБУВ, f. 231, nr 152, k. 193.

[213] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 329v.

[214] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 256v, 275, 282; ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 274v, 317, 329, 363v.

[215] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 194; f. 684, op. 1, sp. 2044, k. 14–14v.

do wymogów reguły zakonnej, wzorując swe siedziby na budynkach klasztornych zakonów łacińskich. Wdrożone rozwiązania architektoniczne związane ze sztuką późnego baroku, dominującą na ziemiach polsko-litewskich, odpowiadały zapewne gustom fundatorów, wspierających materialnie inicjatywy budowlane bazylianów. Było to szczególnie widoczne przy budowie cerkwi monasterskich, gdzie nierzadko to mecenas decydował o planie architektonicznym, zatrudnieniu artystów czy dekoracjach. Wydaje się, że i sami bazylianie odnosili się przychylnie do przedsięwzięć bardziej nawiązujących w swej artystycznej wymowie do kultury zachodniej niż tradycji sztuki cerkiewnej. Wpływ na to nieraz miało ich pochodzenie, związki z obrządkiem rzymskokatolickim albo gust ukształtowany przez studia rzymskie. Monastery bazyliańskie w latach 70. XVIII w. przyjmowały formę przeważnie murowanych piętrowych budynków, mieszczących cele zakonne, a często również refektarz i kuchnię. Samo wyposażenie monasterów było już skromne. Zestawienie ruchomości monasterskich nasuwa wniosek, że bazylianie troszczyli się głównie o wygląd cerkwi monasterskich, ich zaopatrzenie w utensylia niezbędne do sprawowania liturgii lub przedmioty przyciągające do nich wiernych. Ważne było również gospodarstwo monasterskie, które wymagało wyposażenia w potrzebny sprzęt rolniczy.

ROZDZIAŁ V

Działalność duszpasterska

1. Bazyliańskie ośrodki parafialne

Bazylianie w XVIII w. prowadzili działalność duszpasterską w swoich cerkwiach, które były świątyniami wyłącznie klasztornymi bądź pełniły również funkcje parochialne. Do pierwszych wierni przybywali dobrowolnie ze względu na lepszy dostęp czy mniejszą odległość. Z kolei do drugich, w których organizowano życie parochialne na tych samych zasadach religijnych co w parochiach prowadzonych przez duchowieństwo diecezjalne, wierni mieli obowiązek uczęszczać z mocy prawa. Nieraz już w akcie fundacyjnym monasteru fundator nakładał na zakonników obowiązek *cura animarum*. Prawa parochialne biskupi uniccy nadawali monasterom bazyliańskim poprzez inkorporację parochii, jeśli duchowny diecezjalny nie podjął się pracy duszpasterskiej ze względu na niskie uposażenie, utrudniające utrzymanie rodziny, lub też gdy parochie położone były w odludnym i niebezpiecznym terenie. Często osadzano bazylianów przy cerkwiach-sanktuariach, oddając pod ich opiekę obrazy czczone jako cudowne. Ludomir Bieńkowski oceniał, iż w prowincji koronnej prawie ⅔ wszystkich placówek bazyliańskich dysponowało prawami parochialnymi. Jednak nawet nie posiadając praw duszpasterskich, bazylianie w swoich cerkwiach głosili kazania i spowiadali ludność, na co wskazywała obecność kaznodziejów i spowiedników wśród zakonników-kapłanów[1].

O posiadaniu przez monastery praw duszpasterskich wspominano w sprawozdaniach biskupów unickich o stanie ich eparchii z lat 1748 i 1749. Według relacji władyki łuckiego Sylwestra Lubienieckiego-Rudnickiego spośród osiemnastu monasterów i rezydencji należących do prowincji koronnej, a położonych w granicach jego eparchii tylko jeden nie miał praw duszpasterskich (monaster św. Krzyża w Łucku)[2]. Z kolei w eparchii lwowskiej w 1749 r. spo-

[1] M. Pidłypczak-Majerowicz, *Kulturalna działalność zakonu bazylianów w XVII i XVIII wieku na ziemiach polsko-litewsko-ruskich*, „Chrześcijanin w Świecie" 1988, R. XX, nr 8–9/179–180, s. 193–194; L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego…*, s. 1009–1012.

[2] *Litterae basilianorum…*, vol. II, nr 285, s. 193–195.

śród 47 monasterów i rezydencji tylko w przypadku 14 odnotowano *curam animarum*[3].

Dane dotyczące praw duszpasterskich w odniesieniu do wszystkich monasterów prowincji koronnej zawarto w szematyzmie prowincji z 1754 r. Spośród 87 funkcjonujących wówczas monasterów przy 54 placówkach funkcjonowały parochie, czyli 62% klasztorów dysponowało prawami parochialnymi[4]. Z kolei według ankiety nuncjusza Garampiego w prowincji koronnej w 1774 r. parafie prowadziło 47 spośród 72 placówek, co stanowiło 65% ogółu[5]. W spisie monasterów bazyliańskich za lata 1776–1777 *curam animarum* sprawowały 32 klasztory spośród 69 tam uwzględnionych. Klasztory zajmujące się pracą duszpasterską we własnych parafiach stanowiły zatem 46%[6].

Na synodzie zamojskim w 1720 r. uregulowano kwestie funkcjonowania cerkwi parochialnych pozostających pod zwierzchnictwem zakonnym. W rozdziale 10. ustaw synodalnych stwierdzono: *Kościoły farne, które albo przez fundacją, albo rzecz dawną ich posessją do zakonników należą, od nich mają być rządzone; drugie zaś przez kapłanów świeckich i nie ma być natura ich odmieniana*[7]. Z tego względu sami bazylianie dość ostrożnie podchodzili do problemu powierzania im parochii. Prowincjał Bratkowski uważał, że przejmowanie świątyń parochialnych wraz z *curam animarum* nie jest korzystne dla zakonu. Gdy w 1776 r. pojawiła się propozycja wysunięta przez podskarbiego wielkiego koronnego Adama Ponińskiego, aby zamienić dobra w Kołodeżnej na osiedlenie się w mieście Miropol, prowincjał był sceptyczny wobec tego projektu. W liście do superiora monasteru w Lubarze Leona Podsońskiego, któremu podlegała rezydencja w Kołodeżnej, pisał: *ażeby nas nie chciał* [Poniński – przyp. B.L.] *przywiązywać do jakowej cerkwi świeckiej, której ustąpienie zwykli trudnić XX. Biskupi dla prawa na synodzie zamojskim potwierdzonym od S. Stolicy ułożonego, ażeby od tegoż synodu żadna cerkiew parochialna nie była odmieniana na klasztor, tudzież że choćby i konsens biskupi wypadł, jeszcze potrzebne bene placitum Apostolicum, niełatwo bywa pozwalane aż za wielkim potrzeb przełożeniem. Lepiej zatem byłoby nie przywiązywać nas do parochii*[8].

---

[3] Tamże, nr 282, s. 179–185.

[4] *Cathalogus Monasteriorum et Personarum Provinciae Protectionis B.V. Mariae Ordinis S. Basilii Magni Anni 1754* [w:] М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 103–124.

[5] ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, vol. 110, s. 4–7, 8–11v; *Tabella Monasteriorum Ordinis S. Basilii M. Provinciae tituli Protectionis B.V. Mariae* […] *15 Januarii vs. 1774 confecta* [w:] М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 127–142.

[6] *Catalogus monasteriorum Ordinis S. Basilii Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1776 in Annum 1777* [w:] М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 156–176.

[7] *Synod prowincjalny ruski…*, s. 134.

[8] ІР НБУВ, f. I, nr 1104, k. 13v.

Bazylianie, posiadający przywilej egzempcji, nie podlegali władzy biskupów diecezjalnych, stąd prowadzenie duszpasterstwa parafialnego, pozostającego w gestii ordynariuszy, stanowiło zarzewie konfliktów. Zakonnicy pełniący funkcje parochów zobowiązani byli do postępowania zgodnie z uchwałami synodu zamojskiego z 1720 r. oraz breve Benedykta XIV z 5 XI 1744 r.[9] Hierarchia cerkiewna dążyła do podporządkowania sobie parochów zakonnych. Tendencje te widoczne były w działaniach abpa Jasona Smogorzewskiego, który żądał, aby bazylianie pełniący obowiązki parochów uczestniczyli w synodach i kongregacjach dekanalnych, odbierali oleje święte od swoich dziekanów, a także aby dziekani mieli prawo wizytowania ich parochii. Bazylianie mieli ponosić te same zobowiązania co duchowieństwo diecezjalne. W 1767 r. metropolita Felicjan Filip Wołodkowicz wraz z przedstawicielami episkopatu unickiego: arcybiskupem Smogorzewskim oraz biskupami Antonim Młodowskim, Sylwestrem Lubienieckim-Rudnickim i Leonem Szeptyckim zwrócili się do nuncjusza apostolskiego Angela Marii Duriniego, aby ten nakłonił bazylianów do zaangażowania się w działalność duszpasterską prowadzoną w posłuszeństwie lokalnemu biskupowi. Ponowne prośby o interwencję w kwestii bazylianów posiadających własne parafie kierował metropolita Wołodkowicz do nuncjusza Duriniego jeszcze w 1769 r.[10] Eparcha lwowski Leon Szeptycki w liście pasterskim wydanym 7 XII 1764 r. w związku z wizytacją generalną dekanatu lwowskiego informował o przeprowadzeniu wizyty także w monasterach *cum cura animarum*[11]. Protoihumen Onufry Bratkowski w 1774 r. nakazywał duchowieństwu zakonnemu pracującemu w parochiach bazyliańskich staranne wypełnianie obowiązków określonych przez biskupów miejsca. Równocześnie jednak dbał, żeby obowiązki duszpasterskie nie naruszały reguł życia zakonnego[12]. Z kolei w 1775 r. nakazywał przełożonym monasterów posiadających *cura animarum* uległość wobec wizytujących parochię nie tylko podczas wizytacji generalnej, ale i dziekańskiej[13].

[9] *Synod prowincialny ruski…*, s. 137; *Bulle, brevia y listy okolne papieskie tudzież Kongregacyi dekreta, obrządkowi greckiemu ziednoczonemu służące: z różnych Xiążek, tudzież Bullaryuszu Benedykta XIV zebrane, z łacińskiego ięzyka na polski przełożone, z przydatkiem powinności i obowiązków XX. Parochów i inszych kapłanów, z synodu Zamoyskiego Ruskiego Prowincyalnego wyiętych*, Supraśl 1799, s. 84–108.

[10] S. Nabywaniec, *Unicka archidiecezja kijowska…*, s. 488–489.

[11] І. Скочиляс, *Протоколи єпископських і деканських візитацій церков київської уніатської митрополії XVIII ст.* [w:] *Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних*, Львів 1999, s. 485. Wizytacje cerkwi parochialnych należących do bazylianów w eparchii lwowskiej ujmował w katalogu wizytacji generalnych Igor Skoczylas. Zob. І. Скочиляс, *Генеральні візитації київської унійної митрополії XVII–XVIII століть. Львівсько-Галицько-Камянецька єпархія*, т. 2: *Протоколи генеральних виізитацій*, Львів 2004, *passim*.

[12] ЛІННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 2106/II, k. 9–9v.

[13] ІР НБУВ, f. I, nr 1104, k. 9–9v.

Biskupi uniccy przyznawali monasterom bazyliańskim prawa duszpasterskie w stosunku do ludności. W 1723 r. monaster w Dobromilu otrzymał od eparchy przemyskiego Hieronima Ustrzyckiego parochię w Nakle wraz z *cura animarum*[14]. Z kolei monaster w Satanowie w 1763 r. otrzymał koncesję od władyki lwowskiego Leona Szeptyckiego, koadiutora metropolity kijowskiego, na prowadzenie parochii obejmującej Satanów i wieś Kręciłowa[15]. Zakonnicy z monasteru w Podhorcach prowadzili parochię w Hołubicy. Cerkiew z tamtejszą parafią i jej dobrami, zrujnowana przez wojska tureckie i pozostająca bez duchownego, została oddana bazylianom przez króla Jana III Sobieskiego za zgodą episkopa lwowskiego Józefa Szumlańskiego w 1687 r. Nadanie to potwierdził w 1724 r. królewicz Jakub Sobieski. Przejęcie parochii było możliwe dlatego, że żaden duchowny diecezjalny nie chciał mieszkać przy cerkwi hołubickiej stojącej na pustkowiu. W 1762 r. parochia ta liczyła około sześćdziesięciu osób[16].

Z drugiej strony bazylianie byli oskarżani o nieprawne przywłaszczenie sobie praw parochialnych do cerkwi św. Mikołaja w Zamościu. Przy tamtejszej świątyni umieścił ich eparcha chełmski Józef Lewicki w drugim dziesięcioleciu XVIII w. W 1752 r. podkreślano, że zakonnicy posiadali cerkiew miejską bez *żadnego prawa*. Wzywano ich do wypełnienia dekretu Benedykta XIV w sprawie utrzymania co najmniej ośmiu zakonników w klasztorze oraz przestrzegania klauzury zakonnej albo ustąpienia cerkwi duchowieństwu diecezjalnemu[17]. W latach 1755–1758 bazylianie zamojscy otrzymali od unickiego biskupa chełmskiego Felicjana Filipa Wołodkowicza zwierzchnictwo nad parochią i cerkwią zabramską w Zamościu. Jednak ich władanie tą świątynią było kwestionowane przez duchowieństwo diecezjalne i w 1759 r. władyka chełmski Maksymilian Ryłło musiał ponownie potwierdzić prawa zakonników do zarządzania parochią[18].

Bazylianie z Krystynopola w ramach spoczywających na nich obowiązków zawiadywali miejscową parochią oraz parochiami w Wołświnie i Horodyszczu. Zgodę na przejęcie parochii wydał biskup Ryłło w styczniu 1765 r.[19] W 1776 r. parochia krystynopolska liczyła 465 dusz, z czego do spowiedzi wielkanocnej zobowiązanych było ok. 300 parochian, w Wołświnie – było 447 parochian,

[14] ЛННБ, f. 3, od. zb. 412/20 – List bpa Hieronima Ustrzyckiego do braci monasteru w Dobromilu 1723.

[15] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2782, k. 1; f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 614v–615.

[16] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2627, k. 4; ЛННБ, f. 3, od. zb. 76, k. 13v–17, 48–49; НМЛ, Рукописи латинські, rkps 23 – Visitatio Generalis Dioecesis Leopoliensis 1762–1763, k. 109v–111.

[17] APL, zespół 95, sygn. 106, k. 365–372v; sygn. 579 – Wizytacje cerkwi św. Mikołaja w Zamościu 1732, 1752, s. 5–6.

[18] APL, zespół 111/4, sygn. 29, k. 3–4.

[19] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 15, 17; ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3075, k. 22v–23.

z tego 300 przystępowało do spowiedzi, zaś w Horodyszczu – 72 parochian[20]. W 1776 r. bazylianom krystynopolskim powierzono opiekę duszpasterską nad parochią i cerkwią pw. św. Jana Ewangelisty w Klusowie (dekanat bełski)[21].

Do parochii monasterskiej w Krechowie w latach 1771 i 1772 należało 15 rodzin, w tym 1 obrządku łacińskiego. Łącznie było to 65 osób, z których 52 przystępowały do spowiedzi wielkanocnej[22]. Z kolei w parochii prowadzonej przez zakonników z Krasnopuszczy w 1774 r. odnotowano 91 wiernych zobowiązanych do spowiedzi wielkanocnej[23].

Monaster w Poczajowie posiadał prawa duszpasterskie w stosunku do ludności mieszkającej w jurydyce klasztornej (62 chałupy) oraz w pobliskich dobrach kasztelana Jana Amora Tarnowskiego (11 chałup). W 1775 r. do tej parochii należało 546 osób. Była to w przeważającej ilości ludność ruska, ale było wśród nich także kilkunastu Polaków, *ale i tym zarówno zakonnicy służyć muszą*. Parochia nie przynosiła dużych zysków. Jak zapisano w wizytacji: *kiedy się trafi od chrztu jakie 6 gr, od ślubu złoty jaki, umrze zaś kto to mu klasztor i na trumnę tarcic dać musi i gratis pochować, rzadko taki się przytrafi, od którego by dano za pogrzeb złotych kilka*. Wpływy z posługi sakramentalnej nie były odnotowywane w regestrze, lecz składane w skarbonie przeznaczonej na jałmużnę. Wynosiły ok. 20 złp rocznie[24].

Bazylianie z monasteru w Szarogrodzie zarządzali parochią miejską przy własnej cerkwi św. Jana Chrzciciela oraz parochią we wsi Kalinówka z cerkwią św. Onufrego. W 1765 r. bazyliańska parochia szarogrodzka liczyła 392 wiernych, zaś w wizytacji dekanatu szarogrodzkiego z 1782 r. odnotowano tam 90 parochian[25]. Do parochii prowadzonych przez bazylianów należały też placówki położone we wsiach monasterskich – Semenkach i Hołowczyńcach. W tej pierwszej parochia liczyła 36 gospodarzy[26].

Bazylianom ze Zbaraża podlegała parochia złożona z miejscowości Załuże Wielkie i Małe. Łącznie w 1784 r. *cura animarum* objętych było tam 75 rodzin, czyli ogółem 453 osoby. Wizytatorzy ocenili ówczesnego parocha bazylianina Benedykta Płoszczańskiego jako *przykładnego*[27]. Prawa duszpasterskie posiadali również bazylianie archimandrii uniowskiej. Do tamtejszej murowanej cerkwi pw. Wniebowzięcia NMP w 1763 r. należało około 40 parochian. W la-

[20] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 123v.

[21] Akta metrykalne parochii w Klusowie za lata 1776–1784 są przechowywane w Bibliotece Ojców Bazylianów w Warszawie.

[22] ЛННБ, f. 3, od. zb. 21 – Metryka monasteru krechowskiego 1752, k. 78v–79v, 80v–82v.

[23] ЛННБ, f. 3, od. zb. 29 – Metryka monasteru w Krasnopuszczy 1743–1786, k. 90.

[24] ІР НБУВ, f. 231, nr 152, k. 206v.

[25] НМЛ, Рукописи латинські, rkps 26 – Acta Visitationis Generalis 1782–1783, k. 84v–85; BOss., rkps 7212/III – Papiery Bolesława i Marii Wysłouchów. T. 38: Akta do historii Kościoła greckokatolickiego na ziemiach Rzeczypospolitej 1617–1791, k. 74.

[26] НМЛ, Рукописи латинські, rkps 26, k. 490v, 592–592v.

[27] НМЛ, Рукописи латинські, rkps 27 – Acta Visitationis Generalis 1783–1784, s. 559–560.

tach 1749–1763 parochem był Sebastian Doliński[28]. Duszpasterstwo było również obowiązkiem bazylianów z archimandrii w Owruczu. Pod koniec XVIII w. do ich parafii należało 125 domów i 553 osoby[29]. *Curam animarum* posiadał także monaster w Sokulcu. W wizytacji z 1761 r. zaznaczano, że zakonnik-paroch rzetelnie prowadził księgi metrykalne[30]. Monaster w Horodence (eparchia lwowska) w 1746 r. prowadził parochię związaną z cerkwią bazyliańską, położoną na przedmieściu, do której należało 206 osób[31]. W 1764 r. wchodziło do niej ponad 50 domostw[32]. W 1764 r. monaster w Mańkówce pełnił funkcje duszpasterskie w trzech wsiach: Mańkówce, Kinaszówce i Tymoszówce[33]. Z racji podporządkowania go klasztorowi w Humaniu tamtejsi bazylianie przejęli funkcje duszpasterskie w miejscowościach Mańkówka i Gredzenówka[34]. W tej drugiej wsi bazylianie sprawowali funkcje duszpasterskie po odebraniu tamtejszej cerkwi z rąk prawosławnych w 1775 r.[35]

Bazylianie występowali również jako kolatorzy parochii, gdy sami, nie pełniąc posługi sakramentalnej, prezentowali kandydata na urząd parocha. Zakonnicy w monasterze w Łucku zarządzali parochią, w której funkcje duszpasterskie sprawował wskazywany przez nich kapłan diecezjalny. W 1754 r. biskup łucki Sylwester Lubieniecki-Rudnicki odebrał zakonnikom prawa kolatorskie[36]. Bazylianie z Ławrowa jako kolatorzy (wspólnie z przedstawicielami szlachty) mieli prawo prezentowania kandydata na parochie we wsiach Szaszarowice (Szeszerowice) i Mokrzany Małe w dekanacie wiszeńskim eparchii przemyskiej[37]. Na-

[28] НМЛ, Рукописи латинські, rkps 23, k. 318v–319; *Litterae basilianorum…*, vol. II, nr 282, s. 181.

[29] Wołyniak [J.M. Giżycki], *Bazylianie w Owruczu*, s. 1012–1013.

[30] НМЛ, Рукописи латинські, rkps 21 – Acta Visitationis Generalis 1760–1761, k. 638v.

[31] НМЛ, Рукописи латинські, rkps 16 – Actus Visitationis Generalis 1740–1743, 1745–1748, 1780, k. 533v–534.

[32] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 299–299v.

[33] Tamże, k. 248.

[34] *Catalogus monasteriorum Ordinis S. Basilii Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1776 in Annum 1777* [w:] М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 171.

[35] BJ, rkps 4502, k. 101–102. *Cerkiew i parochia gredzenowska dostała się dyzunitom, którzy przez gwałt wojska rossyjskiego sobie posiłkującego tąż cerkiew odebrali, po ustąpieniu wojska rossyjskiego Im. X Atanazy Nazarewicz pod ten czas rektor tutejszy* [humański – przyp. B.L.] *wmówił w gromadę gredzenowską chęć powrócenia się do unij. Jakoż sami ludzie odebrawszy od kapłana dyzunita klucze, przynieśli do Im. Xa Nazarewicza, który ucieszony tym ich postępkiem natychmiast cerkiew poświęcił i Mszą S. w tejże odprawił, po tym zesłał JXa Joanicego Daszkowskiego do Gredzenówki dla administrowania SS. Sakramentów Parochianom tamecznym, i był klasztor nasz in pacifica possessione Parafij Gredzen. przez lat kilka.* W latach 80. XVIII w. bazylianie z Humania pełnili funkcję kolatorów, prezentując kandydatów na parochów spośród duchowieństwa diecezjalnego.

[36] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 465.

[37] APP, ABGK, sygn. 66 – Spisy dusz 1767, s. 277; sygn. 44 supl. – Prezenty na beneficja 1738–1792, s. 1, 44; sygn. 59 – Opisy cerkwi, inwentarza cerkiewnego 1758, s. 27–30. W 1773 r.

tomiast w miejscowości Wysocko Wyżne posiadali parochię liczącą w 1777 r. 345 osób[38]. Bazylianie z Dobromila prezentowali kandydata na parochię w Żurawinie (dekanat żukotyński w eparchii przemyskiej)[39].

W XVIII w. monastery nie tylko zyskiwały, ale i traciły uprawnienia do prowadzenia parochii, które przechodziły w ręce kapłanów diecezjalnych. W 1745 r. likwidacji uległ klasztor w Tłumaczyku, położony w pobliżu Halicza, w eparchii lwowskiej. Do tamtejszej parochii należały dwie wsie Tłumaczyk i Iwanowce, w których mieszkało w 1745 r. 403 parochian[40]. Po 1756 r. parochię i monaster w Podhorodyszczu opuścili bazylianie osiedleni tam zapewne w XVII w. Parochia przeszła pod zarząd księży diecezjalnych[41]. Monaster w Rzyszczowie jeszcze w 1756 r. sprawował *curam animarum* w pobliskiej wsi Baliki, ale po tym czasie utracił prawa do zarządzania parochią[42]. Monaster w Wicyniu posiadał parochię w tej wsi, złożoną z pięciu parafian. Koszty związane z jej utrzymaniem były wyższe niż dochody, dlatego w 1765 r. zrzeczono się praw parafialnych, zaś wiernych wcielono do sąsiedniej parochii[43]. Bazylianie z monasteru w Świętym Spasie obsługiwali duszpastersko cerkiew pw. Wniebowstąpienia Pańskiego we wsi Suszyca. Ponieważ skromne uposażenie cerkwi nie pozwalało założyć przy niej monasteru, zakonnicy ustąpili z cerkwi, pozostawiając ją pustą, zabierając księgi i szaty liturgiczne. W 1759 r. przy tej cerkwi za staraniem bazylianów świętospaskich został osadzony kapłan diecezjalny ks. Bazyli Wolański[44].

Bazylianie pełnili też funkcje kapelanów rodzin magnackich i szlacheckich, obsługując kaplice i oratoria w pałacach i dworach. Byli wtedy zwolnieni z obowiązku prowadzenia działalności duszpasterskiej wśród ludu. Zakonnicy z Zawałowa w niedziele i święta odprawiali msze św. w zamku zawałowskim, należącym w trzeciej ćwierci XVIII w. do rodu Jabłonowskich[45]. Bazylianin z Biliny Wielkiej w 1740 r. przebywał na dworze kasztelana przemyskiego Bazylego Ustrzyckiego w Bilinie Małej[46]. W II połowie XVIII w. Anatol Wo-

superior ławrowski Bazyli Rogowski rekomendował ks. Antoniego Musianowicza na popostwo w Szaszarowicach. ЦДІА, f. 129, op. 3, sp. 224 – Rekomendacja ihumena ławrowskiego na popostwo we wsi Szaszarowice 1773, k. 1.

[38] APP, ABGK, sygn. 56 – Acta revisionis ecclesiarum in decanatu…1777, s. 95.

[39] ЛІННБ, f. 3, od. zb. 109, k. 19v.

[40] НМЛ, Рукописи латинські, rkps 16, k. 460–462.

[41] НМЛ, Рукописи латинські, rkps 24, k. 630–638.

[42] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 505v.

[43] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1204, k. 2.

[44] APP, ABGK, sygn. 53 – Wizytacje dekanatu starosolskiego 1744, 1761, s. 18; BOss., rkps 9540/II – Liber inductarum Praesentationum Dioecesis Premisliensis Ritus Graeci 1754–1773, s. 156.

[45] ЛІННБ, f. 3, od. zb. 613, k. 4.

[46] APP, ABGK, sygn. 70, s. 315.

dziński pełnił funkcję kapelana kasztelana kijowskiego Nikodema Kazimierza Woronicza, Jozafat Grodecki – kasztelana lubaczowskiego Józefa Radeckiego, zaś Auksenty Samborski – pisarza wielkiego litewskiego Konstantego Ludwika Platera i chorążego winnickiego Jaroszyńskiego[47]. W 1770 r. starosta drohobycki Józef Rzewuski zaprosił bazylianów z Podhorzec jako kapelanów do kościoła pałacowego w tym mieście. Objęli tę funkcję po kapucynach z Oleska[48].

Bazylianie sprawowali również funkcje kapelanów w bazyliańskich klasztorach żeńskich, np. Ambroży Szczygielski i Modest Śliwiński byli kapelanami bazylianek z monasteru w Jaworowie[49]. Zakonnicy byli także oddelegowywani do pracy duszpasterskiej w charakterze stałych duszpasterzy w parafiach kleru diecezjalnego obu obrządków katolickich. Według ankiety nuncjusza Garampiego w 1774 r. było ich 23, a więc 5% kapłanów zakonnych. Bazylianie zamojscy pełnili w latach 70. XVIII w. funkcje kaznodziejskie przy kościele obrządku łacińskiego w Łabuniach. Księga klasztorna wymieniała pięciu bazylianów pełniących tam funkcje duszpasterskie w ciągu kilkudziesięciu lat – Tryfona Pawłowicza, Innocentego Patyńskiego, Wacława Krynickiego, Anastazego Dziedzickiego i Tadeusza Łaszkiewicza[50]. Z kolei Hieronim Kalimowski był kaznodzieją przy kościele rzymskokatolickim w Starej Sieniawie[51]. W 1770 r. Terafont Korczyński wyjechał do parafii łacińskiej w Buszczy, gdzie został altarzystą. W zamian za pomoc duszpasterską proboszcz buszczański miał płacić prowincji koronnej 800 złp rocznie[52].

Wśród duchownych zaangażowanych w wydarzenia konfederacji barskiej, występujących w funkcji kapelanów oddziałów wojskowych, Władysław Konopczyński za Aleksandrem Krausharem wymieniał bazylianina Mikołaja Szumlańskiego. Miał on dostać się do niewoli rosyjskiej, a następnie wrócić do Polski[53]. Kapelanem oddziału konfederackiego był również Klemens Gaszyński

[47] ЛННБ, f. 3, od. zb. 614, k. 28, 66; od. zb. 435, k. 132v.

[48] ЛННБ, f. 3, od. zb. 308, k. 54v. *We wszystkie święta trzech zakonników naszych, a czasem i więcej w kościele msze św. miewają* […] *i oprócz tego dla codziennej mszy świętej i słuchania spowiedzi jeden zakonnik continuo w pałacu mieszka.*

[49] ЛННБ, f. 3, od. zb. 614, k. 20; Ю.О. Стецик, *Душпастирска праця василіанського чернецтва Перемишльскої єпархії (друга половина XVIII ст.)*, „Науковий віисник Волинського національного університету імені Лесі Українки". Серія: Історични науки, 2011, нр 23, s. 27.

[50] APL, zespół 111/4, sygn. 29, k. 25v–32.

[51] ЛННБ, f. 3, od. zb. 435, k. 46.

[52] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1204, k. 18v.

[53] A. Kraushar, *Konfederaci barscy na Syberyi (1774)*, Kraków 1895, s. 70; W. Konopczyński, *Konfederacja barska*, t. II, Warszawa 1938, s. 383. Mikołaj Szumlański był bazylianinem z prowincji litewskiej. W 1775 r. pojawił się na terenie prowincji koronnej po siedmiu latach spędzonych w niewoli rosyjskiej w Kijowie. Zob. ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 106v.

(ur. 1741 r.), który wraz z powstańcami schronił się na terytorium tureckim i tam zmarł w 1770 r.[54]

Monastery stawały się nieraz rezydencją, w której zatrzymywali się albo osiadali na starość ich fundatorzy lub dobrodzieje. Z tej racji bazylianie musieli zapewnić im i ich służbie posługę duszpasterską[55]. Przykładem może być tzw. epizod poczajowski starosty kaniowskiego Mikołaja Potockiego, który w 1772 r. *osiadł na dewocji* w Poczajowie i jak wspominali współcześni – okazał się bardzo uciążliwym rezydentem. Ludwik Cieszkowski odnotował, iż Potocki, *mieszkając w Poczajowie przywłaszczył sobie szczególne zwierzchnictwo jakieś nad księżmi Bazylianami, którzy wszelkie jego rozporządzenia, jakiebykolwiek nie były spełniać musieli. Od rana do południa siadywał w cerkwi na nabożeństwie, posty wedle obrządku ruskiego ściśle zachowywał i przestrzegał, aby się bazylianie w niczym nie opuszczali*[56]. Z kolei Franciszek Karpiński, wspominając pobyt starosty kaniowskiego w Poczajowie, pisał: *na dziedzińcu bazylianów poczajowskich dworek sobie wybudowawszy, mieszkał. Rano i wieczór na pacierze zakonne do cerkwi chodził, mnichów niedbalszych przestrzegał, a mimo tego u siebie we dworku dziewek kilka dla rozpusty trzymał, rano je budząc do różańca, który wraz z nimi odmawiał, a jeżeliby która w czasie tej modlitwy rozśmiała się, cybuchem po plecach karał, ażeby (jak mówił) Boga nie obrażała*[57].

Monaster w Złoczowie w latach 60. XVIII w. przyjął aż troje takich rezydentów[58]. Jednym z nich był ślusarz Kazimierz Prawosławski, który tak pisał o swym zamiarze zamieszkania w klasztorze: *widząc w nim* [w monasterze – przyp. B.L.] *gorliwość nabożeństwa, sumienne rządy, przykładne starania, rzetelne czeladzi płacenie, a najbardziej wielkie łaski obrazu Bogurodzicy Panny umyśliłem sobie wprosić się do tego monasteru na dożywotnie tam usługi, ratując go rzemiosłem moim ślusarskim, i chcąc tak sam robić co zmogę, i póki zmogę, na ratunek tego monastyra jako też i ludzi młodych mnie w naukę oddanych, tego rzemiosła sumiennie i szczyrze uczyć*[59].

Klasztory bazyliańskie były też domami pokuty lub rekolekcji dla kapłanów diecezjalnych wysłanych do nich na mocy decyzji sądu biskupiego. Ta praktyka była szczególnie częsta przed 1739 r., kiedy monastery podlegały władzy biskupa miejsca, ale stosowano ją również w późniejszym czasie.

---

[54] ЛННБ, f. 3, od. zb. 614, k. 120v.

[55] J. Kłoczowski, dz. cyt., s. 709.

[56] L. Cieszkowski, *Pamiętnik anegdotyczny z czasów Stanisława Augusta*, t. II, Warszawa 1906, s. 118; R. Ryba, *„Epizod poczajowski" Mikołaja Bazylego Potockiego, starosty kaniowskiego – w stronę legendy literackiej*, „Wiek Oświecenia" 2010, t. 26: *Południe wieku*, s. 78–84.

[57] F. Karpiński, dz. cyt., s. 98.

[58] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1855, k. 2; sp. 1854, k. 41.

[59] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1854, k. 18–18v, 41. Pozostali rezydenci to małżeństwo Teodozja i Tomasz Turzańscy.

Zaangażowanie bazylianów prowincji koronnej w duszpasterstwo należy oceniać jako znaczne. Nasuwa się uwaga, że im dalej na wschód i im rzadsza była sieć parochii unickich, tym więcej monasterów posiadało prawa duszpasterskie.

2. Służba Boża i sprawowanie sakramentów

Obowiązki duszpasterskie spoczywające na zakonnikach, którym powierzono *staranie dusz*, określały synod zamojski z 1720 r. oraz breve Benedykta XIV z 5 XI 1744 r. dotyczące władzy biskupiej nad parochiami prowadzonymi przez zakonników. Ustawy synodalne i polecenia papieskie zobowiązywały duszpasterzy parochii zakonnych do odprawiania nabożeństw w niedziele i święta, do głoszenia kazań, nauczania katechizmu oraz udzielania sakramentów świętych. W szczególności zakonnicy kierujący parochią zobowiązani byli bądź to osobiście, bądź za pośrednictwem księży dziekanów do corocznego starania się o olej (chryzmę świętą) służący do sakramentu bierzmowania, poświęcony przez biskupa ordynariusza w Wielki Czwartek. Ważnym nakazem związanym z obowiązkami duszpasterskimi było staranne prowadzenie ksiąg metrykalnych[60]. To one były kontrolowane podczas wizytacji prowadzonych przez biskupów i władze prowincji. W archimandrii w Mielcach w dekrecie powizytacyjnym z 1738 r., a więc jeszcze przed ustanowieniem bazyliańskiej Kongregacji pw. Opieki NMP, pozostawionym przez biskupa łuckiego i egzarchę metropolity kijowskiego Teodozego Lubieniecko-Rudnickiego, znalazły się następujące wskazówki: *Ponieważ monasterowi temu est annexa cura parochialis w wioskach do siebie należących; więc widząc znaczny circa eandem nieporządek, mianowicie ab defektu in metryki, ażeby odtąd należący z osób zakonnych do parochii metrykę chrztu S., ślubu, parochian żywych i umarłych pisał porządnie, miro S. od Nas odbierał, naukę chrześciańską etiam zjechawszy do wsiów (ex quo dla odległości tu być zawsze obecnemi nie mogą parochianie), na miejsce przyzwoite przez uderzenie w dzwonek onych, i dzieci zebrawszy, pacierza nauczał, naukę chrześciańską przepowiadał, sakramentu zaś chrztu S. po domach bez słusznej przyczyny administrować, ślubu bez zapowiedzi trzech przez dni trzy świąteczne, i w czas zakazany, tudzież bez spowiedzi błogosławić nie ważył się. Paschalną spowiedź, aby wszyscy odprawowali parochialnie, od starszych aż do mniejszych mających rozeznanie płci obojej przestrzegał, i jako najpilniejszą czułość około dusz powierzonych sobie miał, a oraz do dyspozycyi Naszej dyecezalnej referował się pastersko przykazujemy*[61]. W księdze metrykalnej w Krechowie odnotowano wpisy kolejnych wizytatorów z II połowy XVIII w.

[60] *Synod prowincialny ruski…*, s. 137; *Bulle, brevia y listy okolne papieskie…*, s. 84–108.
[61] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 18, k. 12v–13.

Wśród nich był nakaz prowincjała Bilińskiego: *wszystkie te metryki trzy, na troje papier podzieliwszy, pisać zalecam*[62]. Zalecenia prowadzenia ksiąg metrykalnych przypomniał w 1764 r. zakonnikom z Uhornik wizytujący monaster protokonsultor Innocenty Matkowski[63].

Do podstawowych zadań duszpasterskich należało odprawianie Służby Bożej w niedziele i uroczyste święta. W tym względzie występowało wiele zaniedbań związanych z opieszałością duchowieństwa, jednak wydaje się, że w większym stopniu dotyczyły duchowieństwa diecezjalnego niż zakonnego. Sposób celebracji Eucharystii określił synod zamojski w paragrafach trzecim (O Eucharystyi) i czwartym (O celebrowaniu mszy) wchodzących w skład rozdziału III zatytułowanego „O sakramentach i ich administrowaniu"[64].

Działalność duszpasterska w parafiach zakonnych była o wiele bogatsza niż w cerkwiach prowadzonych przez duchowieństwo diecezjalne ze względu na większą liczbę nabożeństw liturgicznych i paraliturgicznych oraz godzin brewiarzowych. Oprócz Służby Bożej odprawiano nieszpory, śpiewano litanie i hymny. Upowszechnienie praktyki spowiedzi, szerzenie kultu słynących łaskami obrazów czy organizowanie bractw to cechy związane z duszpasterstwem w parochiach zakonnych[65]. Do powinności bazylianów krystynopolskich należało odprawianie śpiewanej mszy św. w niedziele i święta, zaś po nabożeństwie wystawienie Najświętszego Sakramentu i śpiew suplikacji. Wśród praktyk religijnych sprawowanych w parochii było nabożeństwo ku czci św. Onufrego, odprawiane w każdy poniedziałek po rannej mszy św., złożone z litanii do św. Onufrego i pieśni jemu poświęconych[66]. W 1778 r. w cerkwi bazyliańskiej w Krystynopolu wprowadzono nabożeństwo do Męki Pańskiej, podczas którego oddawano cześć krzyżowi. Gromadziło ono dużą rzeszę wiernych nie tylko obrządku unickiego, ale i łacinników. Było to przyczyną niezgody z miejscowym duchowieństwem rzymskokatolickim, oskarżającym bazylianów przed konsystorzem chełmskim obrządku łacińskiego o odciąganie wiernych od ich świątyń[67]. W 1772 r. pro-

[62] ЛННБ, f. 3, od. zb. 21, k. 20v–21.

[63] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 125v–126.

[64] *Synod prowincialny ruski…*, s. 60–74.

[65] BBW, sygn. Krystynopol 28 – Akta Parochyi Krystynopolskiey do cerkwi Krystynopolskiey Zakonu S. Bazylego W. należącego od R.P. 1766 zaczęte, b.p. *Parochyanie nasi zaczęli się cieszyć, że się zakonnym osobom dostali, i szczycić się przed obcymi, że niebo na ziemi przy Bazylianach mają, a to przez dogodzenie im nabożeństwem, naukami i administrowaniem sakramentów św., a najbardziej łagodnością, z umiarkowanym rygorem, tudzież nie wymaganiem wielkiej kwoty od ślubów, pogrzebów, etc., ale zdawaniem się na każdego możność. Postronnych wsiów parochyanie zazdrościć tego naszym parochyanom zaczęli, i do nas na nabożeństwo i na spowiedź uczęszczać*. J. Flaga, *Działalność duszpasterska zakonów…*, s. 77–78.

[66] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 15, 17; ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3075, k. 22v–23; BBW, sygn. Krystynopol 28, b.p.

[67] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 135v; BBW, sygn. Krystynopol 28, b.p.

wincjał Onufry Bratkowski zachęcał, aby we wszystkich klasztorach zaprowadzić nabożeństwo do Najświętszej Marii Panny przez śpiewanie każdego dnia hymnów. Rok później zarządził obowiązkowe odprawianie tegoż nabożeństwa za pomyślność ojczyzny i prowincji koronnej[68]. Z okazji święta Bożego Ciała bazylianie urządzali procesje do czterech ołtarzy, przy których odczytywano fragmenty Ewangelii[69].

Okresem wzmożonej działalności duszpasterskiej były odpusty parochialne. Z okazji święta ku czci św. Onufrego, przypadającego 12 VI według kalendarza juliańskiego, do cerkwi bazyliańskiej w Krystynopolu przybywali wierni obu obrządków z miasta i okolicy. Oprócz nabożeństw i kazań głoszonych głównie przez miejscowych bernardynów świętowano ten dzień poprzez iluminację klasztoru. W jednym oknie umieszczano obraz św. Onufrego, w innym wyobrażenie herbu Potockich – Pilawę, a jeszcze w innym napis Jezus. Pozostałe zaś oświetlone były za pomocą lamp. Kapela ulokowana na ganku wieczorami w wigilię odpustu i dzień świąteczny grała pieśni religijne. Odpust parochialny był okazją do przystąpienia do sakramentów świętych oraz uzyskania indulgencji przypisanych do poszczególnych ołtarzy. Z okazji odpustu św. Onufrego w 1775 r. w Krystynopolu wyspowiadano prawie sześćset osób[70]. W Lubarze obchodzono uroczyście odpusty ku czci patronów cerkwi św.św. Jerzego i Onufrego. Kazania głosili wówczas zakonnicy obrządku łacińskiego – dominikanie z Lubara, bernardyni z Cudnowa, kapucyni z Konstantynowa Starego, karmelici z Berdyczowa[71].

Z okazji świąt patronalnych cerkwie bazyliańskie uzyskiwały odpusty papieskie. W 1762 r. Klemens XIII nadał odpust tym wszystkim, którzy w wyznaczony dzień odwiedzali cerkiew bazyliańską św. Mikołaja w Zawałowie i wykonywali przypisane praktyki religijne. Władyka lwowski Leon Szeptycki pismem danym we Lwowie 23 IV 1765 r. określił termin tego odpustu na 9 V (święto przeniesienia relikwii św. Mikołaja)[72]. Również bazyliańska cerkiew św. Onufrego we Lwowie w 1772 r. otrzymała od Klemensa XIV na dziesięć lat przywilej odpustu grzechów wiernym, którzy odwiedzą tę świątynię w święto Podwyższenia Krzyża Świętego i odprawią odpowiednie praktyki. Jednocześnie papież nadawał odpust cząstkowy tym, którzy odwiedzą cerkiew 1 VIII i w trzecią niedzielę wielkiego postu. Przywileje te zostały potwierdzone przez biskupa Leona Szeptyckiego 16 II 1773 r.[73]

---

[68] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2182, k. 3.
[69] BBW, sygn. Krystynopol 28, b.p.; M.M. Ваврик, *Лаврівська хроніка…*, s. 77.
[70] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 118.
[71] ІР НБУВ, f. I, nr 1104, k. 29.
[72] *Каталог пергаментних документів…*, nr 1077, s. 533.
[73] Tamże, nr 1109, s. 549.

Bazylianie uzyskali również liczne odpusty wieczyste dla wiernych przystępujących do sakramentów w cerkwiach monasterskich z okazji świąt i dni poświęconych patronom zakonu oraz świętym szczególnie w nim czczonym. 16 II 1770 r. Klemens XIV udzielił odpustu przypadającego w dni przypisane następującym świętym według kalendarza juliańskiego: św. Bazylemu Wielkiemu – 1 I, św. Makrynie, siostrze św. Bazylego – 19 VII, św. Onufremu – 12 VI, bł. Jozafatowi – 16 IX, św. Janowi Chryzostomowi – 14 IX, św. Janowi Damasceńskiemu – 4 XII. 26 II 1774 r. papież pozwolił również na udzielanie w cerkwiach bazyliańskich odpustu wieczystego w dzień św. Grzegorza z Nazjanzu. Jego następca Pius VI 5 V 1776 r. pozwolił uzyskiwać odpusty wiernym uczestniczącym w nabożeństwach odprawianych w cerkwiach monasterskich w święta Pańskie (Boże Narodzenie, Objawienie Pańskie, Wniebowstąpienie Pańskie, Zesłanie Ducha Świętego, Trójcy Przenajświętszej, Przemienienie Pańskie), święta maryjne (Narodzenie NMP, Oczyszczenie NMP, Wniebowzięcie NMP, Niepokalane Poczęcie NMP, Opieka NMP), w uroczystości Podwyższenia Krzyża Świętego i Narodzenia św. Jana Chrzciciela, święta świętych: Józefa, Piotra i Pawła, Anny, Szczepana, Mikołaja, Antoniego, Atanazego, Jerzego, Hilariona, Grzegorza Nissena, Saby i Eutymiusza oraz w dni świętych, pod których tytułem pozostawała dana cerkiew zakonna[74].

Czasem intensywnych działań duszpasterskich były święta cerkiewne. W kronice monasteru lubarskiego odnotowano świętowanie Wielkanocy *podług zwyczaju obrządku naszego*, czyli z przygotowaniem Bożego Grobu, przy którym straż pełnili żołnierze, oraz strzelaniem podczas rezurekcji na wiwat z armat i broni ręcznej[75]. Również w kronice monasteru w Podhorcach odnotowano w latach 70. XVIII w. przygotowywanie w cerkwi monasterskiej Bożego Grobu na Wielkanoc[76]. Podobnie działo się w cerkwi krystynopolskiej, w której bazylianie wystawiali także krucyfiks adorowany przez ludność obu obrządków[77].

Szczególna intensyfikacja wysiłków duszpasterskich związanych z odprawianiem nabożeństw i głoszeniem kazań następowała w latach jubileuszowych ogłaszanych przez Stolicę Apostolską co 25 lat, zapoczątkowanych w 1470 r. Z okazji jubileuszu w 1759 r. w wielu miejscowościach odprawiano misje[78]. Kolejny wielki

[74] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1990, k. 19–20; BJ, rkps 4502, k. 74–74v; BJ, Oddział Starych Druków, sygn. 6085/I czasop. – *Kalendarz Polski y Ruski co do Świąt Nieruchomych Polskich, y Ruskich* […] *na* […] *Rok 1775 pilnie wyrachowany przez X. Gimnazego Lewickiego Z.S.B.W.…*, Poczajów 1775, s. 58–60.

[75] ІР НБУВ, f. I, nr 1104, k. 29

[76] ЛННБ, f. 3, od. zb. 308, k. 56.

[77] BBW, sygn. Krystynopol 28, b.p. *Krucyfiks na kobiercu i wezgłówku kładzie się na ziemi przed Bożym Grobem do całowania przez wizytujących Rusi i Polaków. (W Wielki Piątek łaciński gdy nie z naszym przypada, także się kładzie podobnie krucyfiks przed wielkim ołtarzem dla wizytujących Polaków)*.

[78] APL, zespół 111/4, sygn. 29, k. 4v.

jubileusz został ogłoszony przez Klemensa XIV w Rzymie w 1774 r., a rozciągnięty na cały świat przez jego następcę Piusa VI w grudniu 1775 r. Opierając się na liście apostolskim Piusa VI z 25 XII 1775 r., biskupi ogłaszali w 1776 r. duchowieństwu i wiernym jubileusz powszechny w swych diecezjach, określając czas jego trwania i warunki[79]. W Lubarze obchodzono jubileusz publicznie przez dwa tygodnie (od 11 X (1 X) do 26 X (15 X) 1776 r.), zaś prywatnie obchodzono go przez cztery tygodnie[80].

Z zapisów w aktach poszczególnych monasterów wnioskować można o nasileniu urządzania nabożeństw także w czasie różnych niebezpieczeństw, zwłaszcza podczas trwania zarazy. W 1770 r. na terenie województw południowo-wschodniej Rzeczypospolitej szerzyła się dżuma. Zakonnicy z Ułaszkowic organizowali specjalne modlitwy rozpoczynające się późnym popołudniem od odprawienia nieszporów. Następnie śpiewano hymny, suplikacje, odmawiano pacierze i litanie do różnych świętych patronów. Nabożeństwo trwało aż do północy. Z rana rozpoczynano modlitwy od stosownego akatystu, później zakonnicy odprawiali kolejno czytane msze św. Na końcu odbywała się msza św. śpiewana, zakończona śpiewem suplikacji. W niedziele oraz święta po mszy św. śpiewanej odbywała się procesja wokół klasztoru, podczas której niesiono obraz Matki Bożej. Na jej zakończenie śpiewano suplikacje, *krzyżem leżąc* lub stojąc z wyciągniętymi rękami[81].

We wrześniu 1770 r., gdy morowe powietrze wystąpiło w Podhorcach, tamtejsi wierni obiecali odbyć pielgrzymkę do cudownego wizerunku Bogarodzicy w Poczajowie na uproszenie ocalenia przed zarazą. W Zielone Święta w 1771 r. zrealizowano tę obietnicę i bazylianie podhoreccy na czele z superiorem Salustiuszem Koblańskim poprowadzili wiernych, niosących wota, do Poczajowa. Podczas zarazy zakonnicy sprawowali posługę sakramentalną także wśród ludności łacińskiej[82]. Z tej samej przyczyny w sierpniu 1770 r. bazylianie i bernardyni z Krystynopola urządzali wspólne nabożeństwa i procesje[83].

Wśród kapłanów zakonnych pracujących w duszpasterstwie parafialnym byli spowiednicy. Teoretycznie każdy kapłan był spowiednikiem, ale w praktyce przełożeni wyznaczali zakonników, którzy do spowiadania wiernych świeckich uzyskiwali odpowiednią aprobatę władz zakonnych i diecezjalnych. Inni z kolei byli spowiednikami wspólnoty monasterskiej czy sióstr zakonnych[84]. W ankiecie nuncjusza Garampiego obejmującej lata 1773 i 1774 odnotowano 325 spowied-

[79] P.P. Gach, *Struktury i działalność duszpasterska…*, s. 234–235.

[80] ІР НБУВ, f. I, nr 1104, k. 20.

[81] ЛННБ, f. 3, od. zb. 113, k. 5.

[82] ЛННБ, f. 3, od. zb. 308, k. 55–55v.

[83] J. Czernecki, dz. cyt., s. 25.

[84] *Synod prowincialny ruski…*, s. 78; J. Flaga, *Zakony męskie w Polsce w 1772 roku*, t. 2, cz. 1: *Duszpasterstwo*, Lublin 1991, s. 28–30.

ników wśród 466 bazyliańskich kapłanów zakonnych prowincji koronnej, co stanowiło prawie 70% wszystkich prezbiterów w tej prowincji[85]. Od osób tych wymagano przede wszystkim posiadania wiedzy teologicznej, którą należało stale pogłębiać. Zakonnikom w Ułaszkowcach w 1770 r. w efekcie odbytej wizytacji nakazywano przygotowanie do udzielania sakramentu spowiedzi przez ćwiczenie się *w kazusach*. Wyznaczono pięciu zakonników, których obowiązkiem było spowiadanie wiernych[86]. Spowiednikom pomocą służyły podręczniki. Jednym z nich był „Pamientnik dla kapłanow spowiednikow", wydrukowany wraz z ustawami synodu zamojskiego w 1785 r.[87]

W liście okólnym pisanym 10 VII (29 VI) 1774 r. w Uniowie prowincjał Onufry Bratkowski informował zakonników prowincji koronnej, iż otrzymał od władyki lwowskiego Leona Szeptyckiego prawo aprobowania spowiedników, które to prawo zleca na superiorów monasterów mu podległych, zobowiązując ich, aby zdolnych kapłanów zakonnych przygotowanych przez egzamin mianowali spowiednikami braci zakonnej i ludzi świeckich. Prowincjałowi wolno było udzielać prawa rozgrzeszania grzechów zastrzeżonych dla eparchy. Ponadto prowincjał przypominał, aby parochowie wywodzący się spośród zakonników starali się o zatwierdzenie swej funkcji w konsystorzu lub w oficjalatach, aby wizytatorom diecezjalnym podczas wizytacji udostępniali księgi parochialne oraz warunki przechowywania olejów świętych. Z powodu konieczności wyjazdów parochów poza klasztor prowincjał zalecał sprawowanie tej funkcji przez superiorów. Zobowiązywał ich, aby *parochian sami stylem i zwyczajem parochom przypisywanym zapisywali, za pomocników zaś w słuchaniu spowiedzi, w administrowaniu innych SS. Sakramentów będą mieć zakonników rezydentów kapłanów, których za zdolnych osądzą i w mocy nam pozwolonej i im udzielonej do słuchania spowiedzi aprobować będą*[88]. Rok później prowincjał Bratkowski w liście okólnym z 2 X (21 IX) 1775 r., pisanym w Zahajcach, poinformował zakonników prowincji koronnej o zmianie w sprawie udzielania pozwoleń na słuchanie spowiedzi. Otrzymał wprawdzie prawo aprobowania spowiedników zakonnych, ale nie mógł go scedować na superiorów monasterów leżących na terenie eparchii lwowskiej. Ponadto nie wolno mu było udzielać pozwolenia na rozgrzeszanie tych win, które były zastrzeżone dla biskupa lwowskiego[89]. Z kolei

[85] ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, vol. 110, s. 4–7, 8–11v; *Tabella Monasteriorum Ordinis S. Basilii M. Provinciae tituli Protectionis B.V. Mariae* […] *15 Januarii vs. 1774 confecta* [w:] М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 127–142; J. Flaga, *Zakony męskie w Polsce w 1772 roku…*, s. 154–156.

[86] ЛННБ, f. 3, od. zb. 113, k. 5.

[87] *Pamientnik dla kapłanow spowiednikow* [w:] *Synod prowincialny ruski w Mieście Zamoyściu Roku 1720 odprawiony…*, Wilno 1785, s. 1–226 II paginacji.

[88] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 2106/II, k. 9–9v.

[89] ІР НБУВ, f. I, nr 1104, k. 9–9v.

prowincjał Józef Morgulec w liście z 18 II (7 II) 1777 r. polecał, aby katalog win zastrzeżonych do rozgrzeszania dla Stolicy Apostolskiej i biskupów miejsca był wywieszony w zakrystii, refektarzu lub konfesjonale. W tym samym liście zalecał, aby zakonnicy w poniedziałki i piątki czytali w refektarzu traktaty z teologii moralnej, których znajomość była konieczna *do rządzenia sumieniem ludzkim*, zaś po przeczytaniu mieli zastanawiać się nad przypadkami występującymi na spowiedzi przez *roztrząśniecie kazusów* przez wyznaczonego na to zakonnika-rezolutora, który przygotowywał swą wypowiedź na piśmie i wieszał ją na tablicy w refektarzu[90]. Morgulec nakazywał przełożonym monasterów, które posiadały parochie, staranne prowadzenie ksiąg metrykalnych: *chrzczonych, ślubnych, prawu o spowiedzi i komunii paschalnej dosyć czyniących i zmarłych parochian*[91]. Z kolei w liście z 26 XI (15 XI) 1778 r. z Zahorowa Morgulec informował podległych mu zakonników, że *w razie potrzeby i niebytności własnego parocha* kapłani zakonni śmiertelnie chorym mogą dać tak sakrament komunii św., jak i namaszczenia chorych, z tym jednak zastrzeżeniem, aby poinformowali pisemnie o tym fakcie parocha. Bazylianom wolno również było udzielać komunii św. paschalnej oraz grzebać zmarłych służących w monasterze[92].

Wielką wagę do sakramentu spowiedzi przykładali bazylianie w Krystynopolu. Po objęciu przez nich parochii ihumen Kornel Sroczyński zaprowadził zwyczaj częstszego niż raz do roku przystępowania parochian do spowiedzi. Ponadto zakonnicy dbali o to, aby wierni przystępujący do sakramentu posiadali odpowiednią wiedzę religijną. Dopuszczenie do spowiedzi łączyło się z egzaminem ze znajomości katechizmu. Ważnym argumentem przyciągającym wiernych było także to, że spowiednicy bazyliańscy nie pobierali od penitentów żadnych opłat pieniężnych, a jeśli penitent *chce dać, spowiednik to każe dać ubogiemu*[93].

Administrowanie sakramentami stanowiło przyczynę konfliktów między duchowieństwem zakonnym a diecezjalnym. W 1756 r. paroch z Topolnicy ks. Bazyli Isajski zarzucił tamtejszym bazylianom, że udzielają wiernym należącym do jego parochii sakramentów, m.in. chrzczą dzieci[94]. Z kolei w 1759 r. wystąpił z zarzutem o święcenie przez zakonników pokarmów na Wielkanoc[95]. Podobny problem istniał w 1748 r. w Domaszowie, gdzie wizytator odwiedzający cerkiew parochialną zabraniał wiernym święcenia pokarmów na stół wielkanocny w tamtejszym monasterze[96]. Zatargi między parochią a monasterem funk-

[90] ЛННБ, f. 3, od. zb. 132, k. 35–36.
[91] ІР НБУВ, f. I, nr 1104, k. 45v.
[92] Tamże, k. 48v.
[93] BBW, sygn. Krystynopol 28, b.p.
[94] APP, ABGK, sygn. 15 supl., s. 267–268.
[95] APP, ABGK, sygn. 16 supl. – Protocollon actorum Consistorii Generalis…1759–1761, s. 57–58.
[96] APP, ABGK, sygn. 15, s. 134.

cjonującymi w jednej miejscowości były rzadkie. W księgach sądu biskupiego w Przemyślu w latach 1743–1780 odnotowano jedynie przytoczony przykład z Topolnicy, gdzie kapłan diecezjalny występował ze skargą na zakonników bazyliańskich o nieuprawnione administrowanie sakramentami.

W 1755 r. podczas wizytacji monasteru w Krechowie prowincjał Hipacy Biliński zalecał tamtejszym bazylianom, aby *ludziom łacińskiego obrządku bez wyraźnej licencji własnego ich parocha, żadnych nie administrować sakramentow, krom gwałtownej tego potrzeby*[97]. W 1769 r. administracja i służba dworska łacińskiego arcybiskupa lwowskiego wystąpiła z prośbą do superiora w Wicyniu, aby w niedziele i święta rano odprawiano dla nich mszę św. Superior niechętny był temu, gdyż tłumaczył, że gdy ludzie rano wysłuchają mszy św., to nie przyjdą już na kazanie[98].

3. Kaznodziejstwo i katechizacja

Głoszenie Słowa Bożego i jego wyjaśnianie oraz nauka katechizmu były obowiązkami parochów uchwalonymi na synodzie zamojskim i zapisanymi w rozdziale II ustaw (O przepowiadaniu Słowa Bożego i uczeniu katechizmu). Stanowiły one bardzo ważną część działalności duszpasterskiej, zwłaszcza na terenach wschodniej części prowincji, gdzie mieszkała ludność *niedoskonale jeszcze z zarazy schizmatyckiej uleczona*[99].

W bazyliańskiej prowincji koronnej według ankiety nuncjusza Garampiego w 1774 r. było 76 kaznodziejów wśród 466 kapłanów zakonnych, co stanowiło ponad 16% ogółu prezbiterów w prowincji. Najczęściej występowali oni po jednym w domu zakonnym, rzadziej po dwóch. Przy powoływaniu na urząd kaznodziejski od zakonników wymagano wysokich kwalifikacji moralnych i intelektualnych. Wymogi względem nich zostały określone w konstytucjach hoszczańskich z 1766 r. i powtórzone w kodeksie z 1791 r. Kaznodzieja miał nie tylko słowami i kazaniami pouczać wiernych, ale przede wszystkim przykładem własnego życia. Miał znać obowiązki chrześcijańskie oraz studiować Pismo Święte, pisma ojców Kościoła, traktaty poświęcone teologii dogmatycznej. Wzorem dla jego kazań powinny być drukowane homilie uznanych kaznodziejów. W wypowiedzi powinien unikać pustej gry słów, upiększeń niezrozumiałymi sentencjami, sformułowań żartobliwych oraz obrażania kogokolwiek. Kazania należało mówić z pamięci, a nie czytać. Ton głosu miał być spokojny, łagodny, nie za głośny. Wprawdzie w niektórych momentach należy głos podnieść, aby zwrócić uwagę słuchacza, ale bez krzyku. Kaznodzieja gestami miał zachęcać do dobrego. Kazanie należało

[97] ЛННБ, f. 3, od. zb. 21, k. 20v–21.
[98] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1204, k. 16.
[99] Й. Скр., *До історії о. Йосифа…*, s. 175.

wygłaszać nie dłużej niż godzinę. Teksty kazań, utrwalone na piśmie, należało okazywać przy wizytacjach prowincjała[100].

Gdy w danej placówce zakonnej przebywało dwóch kaznodziejów, dzielili się ze względu na czas głoszenia kazań na świątecznych i niedzielnych. Do grupy kaznodziejów zaliczyć należy także zakonników sprawujących funkcje misjonarzy, katechetów i promotorów bractw[101].

Wśród zaleceń władz bazyliańskiej prowincji koronnej podjętych na konsultach zakonnych zwracano uwagę, aby w działalność kaznodziejską angażowali się misjonarze w czasie wolnym od odprawiania misji i profesorowie szkolni podczas przerw w nauce. Ponadto nakazywano, aby w razie potrzeby klasztorom, w których nie było kaznodziei, pomagały sąsiednie placówki przez przysłanie odpowiednich zakonników[102].

W liście okólnym z 18 II (7 II) 1777 r. prowincjał Józef Morgulec wzywał przełożonych placówek bazyliańskich w prowincji, aby wyznaczyli jednego zakonnika, *któryby czeladź monasterską przynajmniej każdej niedzieli i święta artykułów wiary s., przykazań Boskich, cerkiewnych, pacierza, etc. pilnie uczył; co i po wsiach i folwarkach do monasterów należących zachować się powinno*[103]. Było to wypełnienie nakazu nałożonego na parochów i dziekanów przez postanowienia synodu zamojskiego z 1720 r. W rozdziale XV ustaw synodalnych wzywano do troski o naukę katechizmu najmłodszych parochian[104]. Przełożony monasteru w Żółkwi już w 1743 r. po przeprowadzonej wizytacji klasztoru otrzymał nakaz, aby *każdej niedzieli tak dla dzieci jako i dla starszych mniej doskonale wiadomych artykułów wiary s. katolickiej katechizm miewał lub sam lub zakonnik na to deputowany*[105].

Powyższe zalecenia co do głoszenia kazań i katechizowania powtarzały się w wielu aktach fundacji monasterów bazyliańskich. Do powinności zakonników krystynopolskich należało głoszenie kazań podczas niedzielnej i świątecznej sumy oraz odmawianie z wiernymi pacierza. Ponadto zakonnicy w każdą niedzielę po południu o godz. 14 nauczali katechizmu miejscowych parochian[106].

---

[100] *Constitutiones examinandae et seligendae in futuris capitulis sive Constitutiones in Monasterio Hoscensi formatae…*, s. 110–120 II paginacji; *Codex constitutionum ordinis S. Basilii M. ex Sancitis antiquiorum Capitulorum Congregationis Ruthenorum et Decretorum Sanctae Sedis collectarum, ad textum Regulae S. Patris Nostri exactus et conformatus*, Poczajoviensi 1791, s. 125–127; APL, zespół 95, sygn. 1221 – Dawne dokumenty dotyczące „wiary i cerkwi", obrzędów i przeszłości unickiej XVII–XIX w., s. 266.

[101] J. Flaga, *Zakony męskie w Polsce w 1772 roku*, s. 21–28; tenże, *Działalność duszpasterska zakonów…*, s. 93, 110.

[102] IP НБУВ, f. I, nr 1104, k. 49, 53–54v.

[103] Tamże, k. 44.

[104] *Synod prowincjalny ruski…*, s. 157.

[105] ЛННБ, f. 3, od. zb. 366 – Kronika monasteru w Żółkwi, k. 16.

[106] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 15, 17; ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3075, k. 22v–23; BBW, sygn. Krystynopol 28, b.p. Ze względu na to, że *latem dzieci bydło pasą, a zimą mróz ich nie puszcza*

Parochowi z Hołubicy, bazylianinowi podhoreckiemu Józefowi Koncewiczowi zarzucał wizytator w 1762 r., że zaniedbuje swe obowiązki, bo *nauka duchowna mało kiedy opowiadana bywa.* Ponadto wytknięto mu brak szkoły i nauczania chłopców podstaw wiary oraz doktryny chrześcijańskiej[107]. Z kolei w dokumentach wizytacyjnych parochii w Uniowie odnotowano wypełnianie obowiązków w zakresie dawania *nauki duchownej* przez parocha Sebastiana Dolińskiego[108]. Równie pozytywnie wizytator skomentował działalność duszpasterską bazylianów w Sokulcu, którzy w 1761 r. prowadzili w swej parochii *naukę czyli katechizm*[109].

Bazyliańscy kaznodzieje bardzo często byli zapraszani do wygłaszania kazań w kościołach zakonów łacińskich funkcjonujących w tym samym mieście czy najbliższej okolicy. Jozafat Morgulec, kaznodzieja z Lubaru, miał kazanie w kościele Karmelitów w Berdyczowie z okazji święta św. Józefa[110]. Bazylianie krystynopolscy głosili kazania w kościele Bernardynów w tym mieście, a zakonnicy z Ławrowa w kościele Bernardynów w Samborze[111]. Z kolei zakonnicy z Podhorzec głosili kazania w kościele Kapucynów w tym mieście, zaś kaznodzieje z Ułaszkowic w świątyni Kapucynów w Zbrzyziu[112]. W 1777 r. Martynian Draczakiewicz z Krystynopola miał kazanie z okazji ogłoszenia dekretu o uznaniu obrazu Niepokalanie Poczętej NMP z kościoła rzymskokatolickiego w Tartakowie za cudowny. Draczakiewicz cieszył się *sławą zawołanego kaznodziei, który nie tylko słowem, ale życiem wzorowym popierał sprawę zbawienia ludzkiego*[113]. Głosił również kazania w czasie uroczystości przeniesienia cudownego obrazu Matki Bożej Niepokalanie Poczętej do ołtarza wielkiego w kościele tartakowskim 7–8 IX 1779 r. Jak odnotowano, wygłosił je *z wielkim pożytkiem słuchających*. Podczas odprawianych wówczas nabożeństw mówił homilię również inny bazylianin Amfiloch Skorecki[114]. Z kolei German Dronowicz z monasteru świętojurskiego we Lwowie głosił kazanie w oktawie święta Niepokalanego Poczęcia NMP w grudniu 1768 r. w łacińskiej archikatedrze lwowskiej[115].

Zdarzały się również sytuacje, kiedy bazylianie nie wywiązywali się ze swych funkcji kaznodziejskich. O jednej z nich pisano w kronice monasteru

z domów należy ustanowić, żeby od Wielkiej Nocy do wielkiego postu bywał [katechizm – przyp. B.L.] *przed sumą w niedzielę, a w wielki post po południu.*

[107] НМЛ, Рукописи латинські, rkps 23, k. 109v, 118v.

[108] Tamże, k. 319.

[109] НМЛ, Рукописи латинські, rkps 21, k. 638v.

[110] IP НБУВ, f. I, nr 1104, k. 29.

[111] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 149v; М.М. Ваврик, *Лаврівська хроніка…*, s. 77.

[112] ЛННБ, f. 3, od. zb. 308, k. 58; od. zb. 112, k. 6.

[113] ЛННБ, f. 3, od. zb. 378, k. 28v.

[114] BOss., rkps 12890/III, s. 15, 31.

[115] ЛННБ, f. 3, od. zb. 103, k. 4.

w Wicyniu. W 1765 r. tamtejszy kaznodzieja Marcin Zardecki miał mówić kazanie w związku ze świętem Niepokalanego Poczęcia NMP w obecności łacińskiego arcybiskupa lwowskiego Wacława Hieronima Sierakowskiego w jego rezydencji biskupiej w Dunajowie, jednak w ostatniej chwili Zardecki opuścił swoją stancję, nie pojawił się na nabożeństwie i kazania nie wygłosił. Po powrocie do Wicynia tłumaczył się, że *dla wstydu, iż z kazaniem nie był gotów przemieszkał u kapłana dunajewskiego ruskiego sekretnie*. Ostatecznie abp Sierakowski nie pojawił się na mszy św. roratniej. Jednak superior wicyński Hiacynt Nesterski pojechał do Dunajowa przeprosić arcybiskupa oraz poinformował o tym incydencie prowincjała[116].

Czasem szczególnie intensywnej pracy kaznodziejskiej był rok jubileuszowy. W 1776 r. do monasteru w Lubarze napłynęły liczne prośby i zaproszenia od okolicznej szlachty do prowadzenia kazań dla poddanych z jej dóbr. Ze względu na to, że trwał jeszcze rok szkolny, nie można było skorzystać z pomocy profesorów. Dwaj kaznodzieje z klasztoru lubarskiego Jozafat Morgulec i Ignacy Mądrzykiewicz przez dwa tygodnie głosili kazania w majątkach Świejkowskich i Żółkiewskich[117].

4. Misje ludowe

W II połowie XVIII w. zakony i zgromadzenia katolickie prowadziły działalność misyjną. Do zgromadzeń już od końca XVI w. wyróżniających się w głoszeniu misji, takich jak jezuici i dominikanie, w XVII i XVIII stuleciu dołączyły kolejne: lazaryści (misjonarze), marianie, benedyktyni, reformaci, pijarzy, kapucyni, bernardyni, karmelici, franciszkanie[118]. Również bazylianie podjęli dzieło prowadzenia misji ludowych, a szczególnie aktywnym czasem ich pracy była II połowa XVIII w. Misje bazyliańskie miały na celu podniesienie poziomu wiedzy religijnej ludności unickiej oraz pogłębienie pobożności. Znaczna większość ośrodków misyjnych prowincji koronnej stawiała sobie cele analogiczne do tych wyznaczonych w 1690 r. przez fundatorkę monasteru w Białej w prowincji litewskiej podkanclerzynę Katarzynę Radziwiłłową. W akcie fundacji zapisała: *nawiedzać wsie i miasteczka w majętności bialskiej* […] *po dwóch continuo objeżdżać, a dziatek katechizmu uczyć i starszych co do znajomości i bojaźni P. Boga należy*[119].

[116] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1204, k. 5.

[117] ІРНБУВ, f. I, nr 1104, k. 20v.

[118] G. Siwek, *Misje ludowe. Historia – teologia – praktyka*, Kraków 2009, s. 46–53.

[119] APL, zespół 111/1, sygn. 1 – Księga bazylianów w Białej. Wiadomość o misji, porządek nabożeństw, s. 1; L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego…*, s. 1013; D. Wereda, *Misje*

Po utworzeniu bazyliańskiej prowincji koronnej wśród monasterów należących do niej był tylko jeden – w Krzemieńcu, w którym w 1754 r. przebywali misjonarze[120]. Obowiązki misjonarskie zostały nałożone na placówkę przed 1753 r., kiedy sześciu przedstawicieli tamtejszej szlachty, pełniących funkcje urzędników sądowych, przeznaczyło po 100 złp rocznie, aby misjonarz bazyliański w ich dobrach *nauczał pacierza i tajemnic wiary s. ludzi prostych*[121]. Dopiero w następnych latach placówki już istniejące obarczono obowiązkiem prowadzenia misji ludowych lub też fundowano w tym celu nowe monastery. Funkcjonowanie rezydencji bazyliańskiej przy cerkwi św. Mikołaja w Zamościu, liczącej dwóch–trzech zakonników, było zagrożone wskutek decyzji o likwidacji małych ośrodków podjętej na kongregacji generalnej w Dubnie i potwierdzonej bullą „Inter plures" Benedykta XIV. Na skutek interwencji starosty lubelskiego Jana Jakuba Zamoyskiego rezydencja otrzymała folwark (tzw. Szupinek), z którego dochody pozwoliły zwiększyć liczbę zakonników do sześciu. Akt fundacyjny wystawiony przez Zamoyskiego 26 III 1755 r. nakładał na bazylianów obowiązek prowadzenia misji ludowych w dobrach ordynacji zamojskiej. Funkcjonowanie klasztoru ponownie zostało zagrożone w 1760 r., kiedy ordynację przejął Klemens Zamoyski i odebrał bazylianom folwark. Interweniował wówczas ponownie Jan Jakub Zamoyski, zapisując w 1762 r. sumę 30 tys. złp, pozwalającą na utrzymanie klasztoru i prowadzenie działalności misyjnej[122].

Aktem z 6 IX 1763 r. wystawionym w Tartakowie wojewoda kijowski Franciszek Salezy Potocki wraz z żoną Anną ustanowili monaster w Krystynopolu, w którym miało przebywać dwóch–trzech misjonarzy, prowadzących corocznie cztery misje dwutygodniowe w kluczach dóbr należących do Potockich[123]. Z kolei klasztor w Humaniu, ufundowany przez Franciszka Salezego Potockiego na mocy aktu podpisanego 7 II 1766 r. w Krystynopolu, miał utrzymywać czterech misjonarzy. Fundator zarządził, aby *missyą w dobrach moich generalnie wszystkich kluczach dóbr ukraińskich consequenter w jednych odprawiwszy do drugich przenosząc się i jak czas wystarczy ad minimum dwa razy na rok tak w pryncypalnych miastach jako i miasteczkach i gdzie*

bazylianów z Białej w 2. połowie XVIII wieku [w:] *Archiva – temporum – testes. Źródła historyczne jako podstawa pracy badacza dziejów. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Stanisławowi Olczakowi* pod red. G. Bujaka, T. Nowickiego, P. Siwickiego, Lublin 2008, s. 614–627.

[120] *Cathalogus Monasteriorum et Personarum Provinciae Protectionis B.V. Mariae Ordinis S. Basilii Magni Anni 1754* [w:] М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 103–124.

[121] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 157v; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Spis klasztorów unickich…*, s. 45.

[122] APL, zespół 111/4, sygn. 9 – Status et ordo Missionis…1760, s. 3–4; sygn. 29, k. 3; A. Kossowski, *Z dziejów zakonu bazylianów w Zamościu*, „Teka Zamojska" 1938, R. I (V), z. 1, s. 215.

[123] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3075, k. 2; ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 14.

tylko będzie sposobność dla chwały Pana Boga a pozyskania zbawienia dusz ludzkich z naukami duchownemi, katechyzmem i kazaniami miewali[124]. Trzecią fundacją misyjną, którą rozpoczął Franciszek Salezy Potocki, a dokończył jego syn Stanisław Szczęsny, był monaster pw. św. Mikołaja położony w Strusowie w ziemi halickiej w województwie ruskim. Jego misyjny charakter Potocki uzasadniał następująco: *gdzie najwięcej Rusi po wszystkich dobrach moich w tamtejszej okolicy będących, niewydoskonalonej w artykułach wiary świętej katolickiej przez nauki duchowne oświecenia potrzebującej znajduje się najwięcej*. W nowo ufundowanym klasztorze miało przebywać dwóch–trzech misjonarzy, którzy przynajmniej raz w roku powinni odprawiać misję *z naukami, katechizmami, kazaniem* w dobrach Potockiego[125].

Monaster w Szarogrodzie powstał decyzją Stanisława Lubomirskiego w 1749 r. jako misja. Zakonnicy byli zobowiązani *przez katechizmy, kazania i inne nieustające nabożeństwa nauczać prostych ludzi artykułów wiary św*.[126] Charakter misji posiadał także monaster w Pohynkach w województwie wołyńskim, ufundowany w 1763 r. przez Teofilę z Jaruzelskich Wilżynę, krewną biskupa Maksymiliana Ryłły. W 1765 r. jej syn Ludwik Wilga powiększył uposażenie monasteru. W 1766 r. odprawili tam misje bazylianie z Zamościa, ale w następnych latach misjonarze z Pohynek podjęli działalność misyjną w okolicznych miejscowościach[127]. Na mocy fundacji chorążego trembowelskiego Stanisława Niecieckiego i jego żony Zuzanny z Wierzbickich, na którą składała się suma 5000 złp, prowincjał Józef Morgulec nałożył na klasztor w Lubarze obowiązek odprawiania jednej misji rocznie, jednak nie dalej niż 10 mil (ok. 85 km) od miasta. Dodatkowym obowiązkiem misjonarza miało być odmawianie wraz ze zgromadzonym ludem pacierzy w intencji fundatorów. Zatwierdzenie tego funduszu nastąpiło 31 VII (20 VII) 1779 r.[128] Nie udało się jednak znaleźć informacji o podjęciu w 1780 r. działalności misyjnej przez tamtejszych bazylianów.

W 1766 r. protoarchimandryta Hipacy Biliński wraz z prowincjałem Jozafatem Siedleckim rozdzielili środki finansowe w kwocie 1 mln złp ofiarowane prowincji koronnej przez wojewodzica bełskiego i starostę kaniowskiego Mikołaja Potockiego. Monasterom zobligowanym do prowadzenia misji ludowych, wśród których wymieniono Szarogród, Białołówkę, Bilinę Wielką i Pohonię, oddano po 37 500 złp. W zamian zobowiązano tamtejszych zakonników do od-

[124] BJ, rkps 4502, k. 7v.

[125] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3005, k. 3–7v.

[126] Е. Сецинскій, dz. cyt., s. 425. *XX. Bazylianów* […] *którzy przy wspomnianej cerkwi szarogrodskiej murowanej titulo missionis perpetuo residentes.*

[127] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 533; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Spis klasztorów unickich…*, s. 86; A. Gil, *Chełmska diecezja unicka…*, s. 235–236.

[128] ІР НБУВ, f. I, nr 1104, k. 46v–47.

prawiania w intencji fundatora w czasie misji dwóch mszy św. czytanych w tygodniu, zaś gdy nie prowadzili misji – sześciu mszy św. czytanych w tygodniu. Ponadto podczas misji misjonarze ze zgromadzonym ludem mieli odmawiać po trzy pacierze za dusze zmarłych z rodziny Potockiego[129].

Tabela 29

Misjonarze bazyliańscy w prowincji koronnej w latach 1743–1780 (wykaz niepełny)

Lp.	Nazwisko i imię	Monaster	Czas
1	*2*	*3*	*4*
1	Andruszkiewicz Adrian	Drohobycz	1776–1779
2	Bielkiewicz Herakliusz	Szarogród	–
3	Boszkowski Jozafat	Bilina Wielka Zamość Pohonia	1773–1774 1775–1777 1778–1779
4	Bołha Marceli	Pohonia	1765
5	Borkowski Justus	Szarogród	1778–1779
6	Brodowicz Porfiry	Krzemieniec	1766
7	Cholewczyński Benedykt	Krzemieniec Krystynopol Humań	1762–1765 1765–1768 1775–1779
8	Chomikowski Bonifacy	Krzemieniec	1774
9	Daszkowski Joanicjusz	Humań	1775–1779
10	Demuszowski Marcjan	Pohynki	1776
11	Draczakiewicz Martynian	Krystynopol Zamość	1768–1777 1778–1779
12	Dubicki Glicery	Zamość Drohobycz	1769–1775 1776–1779
13	Dubnicki Auksenty	Pohonia	1778–1779
14	Dziedzicki Anastazy	Zamość	–
15	Fizykiewicz Bonifacy	Szarogród Kaniów	1774 1776–1779
16	Gaszyński Klemens	Zamość	1765
17	Głowacki Pachomiusz	Krystynopol Pohynki Zamość	1766–1767 – 1773–1776
18	Grabowiecki Deodat	–	1766
19	Groński Grzegorz	Krzemieniec	1760
20	Gutz Platon	Zamość	1755–1758
21	Hanczakowski Jozafat	Drohobycz	1775
22	Ilczycki Terafon	Pohynki Zamość	1776–1778 1778
23	Jagielnicki January	Owrucz	1775–1776
24	Jankowski Leontiusz	Szarogród Krzemieniec	1765–1766 1768–1770

[129] ЛННБ, f. 3, od. zb. 308, k. 42v.

1	*2*	*3*	*4*
25	Jankowski Sebastian	Krzemieniec	1772–1774
26	Jarembkiewicz Atanazy	Pohonia	1773–1774
27	Kalinowicz Barlaam	Pohynki Drohobycz Zamość	1773–1774 1776–1779 1780
28	Kaletyński Hieronim	Krzemieniec –	1751–1754 1766
29	Kostecki Herakliusz	Krzemieniec Zamość Humań	1756–1758 1758–1764 1766–1768
30	Kottoni Adrian	Pohonia	1770–1771
31	Krupski Adrian	Szarogród	1773–1774
32	Lesiewicz Paizjusz	Krzemieniec	1778–1779
33	Lewicki Jan	Humań	1766–1768
34	Lewicki Jeremiasz	Humań Szarogród	1778–1779 1779
35	Libicz Jozafat	Zamość	1778–1779
36	Łachocki Epifan	Humań Owrucz	1767–1768 1775–1779
37	Łaszkiewicz Tadeusz	Krzemieniec Zamość	– 1776
38	Magierewicz Eliasz	Szarogród Białołówka	1765–1766 1768
39	Makaranowicz Abraham	Zamość	1778–1779
40	Makarewicz Jozafat	Krzemieniec	–
41	Męczyc Patrycy	Pohynki Pohonia	1771–1773 1773–1774
42	Moczarski Filaret	Zamość	1778–1779
43	Nazarewicz Atanazy	Szarogród Humań	1767 1772–1774
44	Nesterski Hiacynt	Zamość	–
45	Oczawski Libery	Humań	1768
46	Parnicki Gracjan	Krystynopol Krzemieniec	1767–1773 1773–1780
47	Patyński Deodat	Krzemieniec Humań Lisianka	1773–1774 1776–1778 1778–1779
48	Pawłowicz Tryfon	Krzemieniec Zamość	1776–1777 1780
49	Perfecki Joachim	Zamość Krystynopol	1769, 1779 1773–1777
50	Pikulski Melecy	Pohynki	1764
51	Piotrowski Atanazy	Zamość	–
52	Pisanczewski Sylwester	Krzemieniec	1770
53	Płoszczański Benedykt	Zamość	1776

1	*2*	*3*	*4*
54	Pohorylecki Justyn	Humań Krzemieniec Zamość Lisianka	1772–1775 1775–1776 1776–1777 1778–1779
55	Rogoziński Tyburtyn	Zamość	1758–1763
56	Rozłucki Epifan	Zamość	1766–1768
57	Sienicki Spirydion	Humań	1774
58	Skotyński Józef	–	1766
59	Smotrycz Grzegorz Nazianzen	Zamość Pohonia Krzemieniec	1768–1770 1770 1773
60	Soroczyński Nikanor	Zamość Szarogród Humań	1764–1770, 1775–1776 1776–1779 1779–1780
61	Sroczyński Kornel	Zamość Uhorniki Krystynopol	1759–1764 1764–1766 1766–1776
62	Stachniakiewicz Damascen	Krystynopol Strusów	1765 1773–1774
63	Stasiewicz Efrem	Strusów	1773–1774
64	Stebelski Lucjan	Krzemieniec Pohynki	1776–1778 1778–1779
65	Strzelecki Hieronim	Zamość	1763
66	Sygidyński Jozafat	Pohynki	1776–1777
67	Szczeblinowski Pafnucy	Zamość	1771
68	Szewski Probus	Krzemieniec	1754–1758
69	Szulewicz Benedykt	Krystynopol	1765
70	Tarnawski Hieronim	– Pohonia Bilina Wielka Humań	1766 1770 1773–1774 1778–1779
71	Tatarkiewicz Makary	Bilina Wielka Szarogród	– 1773–1774
72	Tetruchowicz Herakliusz	Zamość Krzemieniec Szarogród	1762–1763 1763 1766
73	Trusiewicz Modest	Zamość Pohynki Krystynopol	1755–1763, 1764–1770 1772–1774 1779
74	Zasławski Leon	Humań Szarogród	1767 1776–1777
75	Zubaczyński Dositeusz	Krzemieniec Pohonia Zamość Humań	1758 1761 1765 1766

Źródło: ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 24–29; od. zb. 435, *passim*; od. zb. 436, *passim*; od. zb. 614, *passim*; APL, zespół 111/4, sygn. 9, s. 21–24, 48; sygn. 29, k. 3–36; BJ, rkps 4502, k. 33, 123–125v.

W bazyliańskiej prowincji koronnej w II połowie XVIII w. pracowało rocznie około piętnastu–dwudziestu misjonarzy. W piśmie do Kongregacji Rozkrzewiania Wiary z 21 VIII 1766 r. prowincjał Jozafat Siedlecki wymieniał piętnastu pracujących wówczas misjonarzy bazyliańskich oraz dziewiętnastu innych, którzy dzięki zdobytemu wykształceniu teologicznemu mogli podjąć taką działalność[130]. W spisach klasztorów prowincji polskiej z lat 1772–1774 wymieniano jako misje dziewięć klasztorów (Krzemieniec, Humań, Pohynki, Szarogród, Bilina Wielka, Krystynopol, Pohonia, Strusów, Zamość), w których przebywało po dwóch misjonarzy. W tym czasie zatem w prowincji pracowało osiemnastu misjonarzy[131]. Według katalogu monasterów z lat 1776–1777 misje prowadziły monastery: w Krystynopolu (2 misjonarzy), Krzemieńcu (2), Drohobyczu (2), Kaniowie (1), Pohynkach (2), Szarogrodzie (2), Humaniu (2) oraz Zamościu (2). Funkcjonowało więc wówczas w prowincji osiem placówek misyjnych i działało piętnastu misjonarzy[132]. W katalogu obejmującym lata 1778–1779 wymieniano już jedenaście monasterów, w których funkcje misjonarzy pełniło dwudziestu jeden zakonników. Były to placówki: w Krystynopolu (2), Krzemieńcu (2), Drohobyczu (2), Humaniu (2), Kaniowie (1), Lisiance (2), Owruczu (1), Pohoni (2), Pohynkach (2), Szarogrodzie (3) i Zamościu (2)[133]. W piśmie z 1778 r. do króla Stanisława Augusta Poniatowskiego w sprawie obsady unickiego biskupstwa włodzimierskiego konsultor zakonu i archimandryta kaniowski Innocenty Matkowski wspominał, że prowincja koronna *ma misji więcej sześciu*, zaś litewska żadnej[134].

Dzieło prowadzenia misji ludowych przez zakonników wymagało współpracy z władzami kościelnymi oraz właścicielami miejscowości, w których planowano organizację misji. Od nich zależało wydanie zgody i stworzenie odpowiednich warunków, również materialnych, do głoszenia nauk misyjnych. Inicjatywa organizowania misji bazyliańskich w prowincji koronnej najczęściej należała do właściciela danej miejscowości. Już sam akt fundacyjny rezydencji misyjnych wprowadzał obowiązek odbywania misji w dobrach należących do fundatora. Stąd też obszar objęty działalnością misjonarzy bazyliańskich to w dużej mierze majętności Franciszka Salezego Potockiego i jego spadkobiercy Stanisława Szczęsnego Potockiego położone na terenie Humańszczyzny oraz miejscowości leżące w ordynacji zamojskiej. Franciszek Salezy Potocki (1700–

[130] ЛННБ, f. 6, od. zb. 52, s. 5–6.

[131] ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, vol. 110, k. 4–7, 8–11v, 15–18v. Takie same ośrodki misyjne zanotowano w *Catalogus Monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1773* […] *ad 1774 Anni*, Poczajów 1773, b.p.

[132] *Catalogus Monasteriorum Ordinis S. Basilii Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1776 in Annum 1777* [w:] М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 155–175.

[133] *Catalogus Professorum Ordinis S.B. Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1778 in Annum 1779*, b.p.

[134] BUW, sygn. 132, k. 216v.

1772), wojewoda kijowski, starosta bełski, należał do najbogatszych magnatów w Polsce. Posiadał dobra położone w kilku województwach: krakowskim, ruskim, podolskim, mścisławskim, bracławskim, kijowskim. Jego majątek liczył około 70 miast i kilkaset wsi. Mieszkało w nim około 400 tys. ludzi. Siedzibą wojewody był Krystynopol. Ten dumny, łatwo wpadający w gniew, zapamiętały w urazach magnat był równocześnie bardzo szczodrym dobrodziejem wielu instytucji religijnych. Ufundował wiele kościołów i cerkwi parafialnych oraz klasztorów[135]. Franciszek Salezy Potocki troszczył się o zapewnienie dogodnych warunków dla prowadzenia misji bazyliańskich w swoich dobrach. W akcie fundacyjnym monasteru w Humaniu zapisał, aby *missyonarzom konwój z miejsca do miejsca komendanci moich dóbr dawać a dyspozytorowie i gubernatorowie moi, quo ad sufficientiam wygodę czynić będą. Jeżeliby zaś potrzeba wyciągała w dobrach, gdzie missya odprawiać się będzie tedy jurysdykcyą czyli possessyą mający, ludzi do słuchania missyi zachęcać i przykazywać władzą dworską obligowani są i powinni będą*[136]. Podobnie urzędnicy i administratorzy dóbr winni byli okazywać wszelką pomoc misjonarzom ze Strusowa[137]. 25 VIII 1767 r. nakazywał administracji majątku w Sośnicy, aby dopomogła w sprawnym przeprowadzeniu misji przez bazylianów z Krystynopola[138]. 4 IV 1772 r. wydał dyspozycje gubernatorom swoich dóbr, aby zapewnili wyżywienie i możliwość dojazdu misjonarzom krystynopolskim i ich pomocnikom na czas prowadzonych misji. Zarządzenie to podpisał w 1773 r. jego spadkobierca Stanisław Szczęsny Potocki[139]. Ordynaci zamojscy, w II połowie XVIII w. zwłaszcza Jan Jakub Zamoyski, propagowali misje bazyliańskie w parochiach położonych na terenie ordynacji liczącej w XVIII w. 9 miast i ponad 160 wsi[140].

Gdy bazylianie obu prowincji wyrazili chęć zaangażowania się w działalność misyjną, traktowaną jako powinność ze względu na studia w papieskich kolegiach, Kongregacja Rozkrzewiania Wiary zwróciła się do hierarchii cerkiewnej w Rzeczypospolitej o umożliwienie im prowadzenia misji na terenach podległych ich jurysdykcji. Pisma te, datowane na 19 VII 1760 r., skierowane zostały do metropolity kijowskiego Floriana Hrebnickiego oraz arcybiskupa smoleńskiego, władyków włodzimierskiego, przemyskiego, łuckiego, chełmskiego i lwowskiego[141]. W relacjach między hierarchami a bazylianami nie oby-

[135] J. Czernecki, dz. cyt., s. 45, 59–65.

[136] BJ, rkps 4502, k. 7v.

[137] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3005, k. 3–7v.

[138] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3070, s. 1.

[139] J. Czernecki, dz. cyt., s. 454.

[140] R. Orłowski, *Położenie i walka klasowa chłopów w Ordynacji Zamojskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, Lublin 1963, s. 23–24.

[141] *Litterae S.C. de Propaganda Fide…*, vol. V, nr 2046, 2047–2054, s. 31–32.

ło się bez sporów związanych z działalnością misyjną. Tak było w przypadku konfliktu między metropolitą Wołodkowiczem a bazylianami z Humania w sprawie prowadzenia misji na Ukrainie. Jego przyczyną był najpewniej brak oficjalnego uznania fundacji humańskiej przez metropolitę, który to akt nastąpił dopiero 12 VI 1767 r. Odkładając prowadzenie działalności misyjnej na Humańszczyźnie, dwaj misjonarze Herakliusz Kostecki z Humania i Kornel Sroczyński z Krystynopola w 1766 r. zorganizowali ćwiczenia duchowe w parochiach miejskich Smiły, Żabotyna i Czehrynia, położonych na terenie diecezji metropolitalnej, przy granicy z Rosją. Jak zapisano w kronice monasterskiej, misje odbyły się *ex dispositione speciali Ill[ust]r[issi]mi Domini Metropolitani*[142]. Wpływ na wybór tamtego terenu miała działalność ihumena prawosławnego klasztoru w Motreninie koło Czehrynia Melchizedeka Znaczki-Jaworskiego, który pełnił funkcję namiestnika perejasławskiego zarządu eparchii na Prawobrzeżu i działał na rzecz pozyskania tamtejszych parochii dla prawosławia. Podporządkowanie się parochii unickich wraz z duchowieństwem hierarchii prawosławnej zaniepokoiło metropolitę Wołodkowicza i wojewodę kijowskiego Potockiego. Wołodkowicz wysłał na tamten teren misjonarzy wywodzących się z duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego *dla uśmierzenia i zbłąkanych owieczek na drogę prawą naprowadzenia*[143].

Ponieważ na terenach południowo-wschodniej Rzeczypospolitej istniała podwójna struktura Kościoła katolickiego (łacińskiego i unickiego), działalność misyjna bazylianów często prowadzona była wśród wiernych obu obrządków. Zwracano się zatem do miejscowego władyki oraz biskupa łacińskiego o wydanie stosownego pozwolenia obejmującego głoszenie kazań i udzielanie sakramentów św. ludności obrządku rzymskokatolickiego i unickiego[144]. Często w przypadku obecności ludności łacińskiej podczas misji do posługi sakramentalnej zapraszano zakonników lub księży diecezjalnych obrządku rzymskokatolickiego[145]. W Zamościu w 1766 r. bazylianom pomagali kanonicy i profesorowie tutejszej Akademii oraz miejscowi wikariusze, w Siedliszczach w 1765 r. –

[142] BJ, rkps 4502, k. 20–20v, 34; ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 44v–50. Relację H. Korczyńskiego na temat sytuacji na Ukrainie w latach 1766–1768 i rzezi humańskiej, znaną z kronik monasterów w Humaniu i Krystynopolu, przedrukowano w zbiorze *Документы объясняющие исторію западно-русскаго края…*, s. 474–476; S. Nabywaniec, *Unicka archidiecezja kijowska…*, s. 492.

[143] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 44v; S. Nabywaniec, *Unicka archidiecezja kijowska…*, s. 388–389; N. Jakowenko, *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, Lublin 2000, s. 324.

[144] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 64 – Rekomendacja arcybiskupa lwowskiego ob. łacińskiego W.H. Sierakowskiego wydana misjonarzom bazyliańskim z Krystynopola do prowadzenia misji na terytorium archidiecezji lwowskiej 29 IV 1776, k. 1.

[145] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 2086/II, k. 36v; S. Brzozecki, *Misje ludowe dominikanów prowincji litewskiej w latach 1751–1826*, Lublin 2009, s. 135–141.

reformaci, w Soli w 1779 r. – franciszkanie i bernardyni. Misje te gromadziły nieraz liczne rzesze i pozostawiały po sobie niezatarte ślady, przyczyniając się do pogłębienia ducha religijnego ludności[146].

Porządek misji prowadzonych przez bazylianów prowincji koronnej przedstawił misjonarz z Zamościa Herakliusz Kostecki w liście pisanym w Zamościu 24 VII 1764 r., a wysłanym do prefekta Kongregacji Rozkrzewiania Wiary. Kostecki opisywał w nim misje prowadzone od marca do lipca 1764 r. w dobrach humańskich należących do Franciszka Salezego Potockiego. Schemat realizowany przez misjonarzy bazyliańskich zakładał rozpoczęcie dnia od mszy św. odprawianej o godz. 6 rano, po której podawano intencję modlitewną na cały dzień, odmawiano wraz ze zgromadzonym ludem pacierz i prowadzono medytacje dostosowane do poziomu religijnego ludności. Po wezwaniu pomocy Ducha Świętego objaśniano katechizmowe prawdy wiary i przedstawiano obowiązki chrześcijańskie. Następnie rozważano obowiązki wieku i stanu, przygotowywano się do sakramentu spowiedzi. Odmawiano modlitwy do Matki Bożej oraz akty strzeliste. Później odbywała się msza św. śpiewana, po niej zaś kazanie, podczas którego misjonarz rozważał tajemnice wiary, rzeczy ostateczne, cnoty boskie. Po kazaniu ruszano w procesji dookoła świątyni lub na ulice miasta. Nabożeństwo kończyło się odśpiewaniem suplikacji, pokropieniem zebranych wodą święconą oraz poświęceniem dewocjonaliów. Misje rozpoczynały się w niedzielę, zaś ostatniego dnia stawiano krzyż jako ich pamiątkę. Jak pisał Kostecki, misje trwały dwa lub więcej tygodni, a nawet miesiąc. Przedstawił także przywileje konieczne dla owocnego przeprowadzenia misji, wśród nich pozwolenie biskupa miejsca dla misjonarzy na prowadzenie działalności, odpusty dla ludności biorącej udział w nabożeństwach, pozwolenie na poświęcenie dewocjonaliów oraz prawo udzielania absolucji w godzinie śmierci, przywileje dla uczestniczących przynajmniej w jednej lub dwóch mszach św. w tygodniu podczas misji. Nauki prowadzone były w języku polskim i ruskim[147]. W odpowiedzi na list ojca Kosteckiego Kongregacja Rozkrzewiania Wiary wystosowała pismo z 29 IX 1764 r., w którym wyrażono podziękowanie za podjętą pracę apostolską[148].

Autorem drukowanego podręcznika dla misjonarzy bazyliańskich był Kornel Sroczyński, superior monasteru w Krystynopolu w latach 1766–1776,

[146] A. Kossowski, *Blaski i cienie unii kościelnej w Polsce XVII–XVIII w. w świetle źródeł archiwalnych* [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Jego Ekscelencji X. Biskupa Mariana Leona Fulmana*, cz. III, Lublin 1939, s. 106, 116.

[147] ASPF, Scritture Riferite nei Congressi Moscovia, Polonia e Ruteni, vol. 9, k. 335–336v. Bardzo podobny porządek dzienny misji zapisano w dokumentach monasteru zamojskiego pochodzących z lat 1755–1782. Zob. APL, zespół 111/4, sygn. 9, s. 2.

[148] *Litterae S.C. de Propaganda Fide…*, vol. V, nr 2158, s. 89–90.

a wcześniej misjonarz zamojski, który wraz z Herakliuszem Kosteckim odprawiał misję w Humaniu w 1764 r.[149] Schemat organizacji nauk misyjnych podany przez Sroczyńskiego powiela w głównych swych założeniach wzorzec zaprezentowany w liście Kosteckiego oraz zapisany w aktach klasztoru w Zamościu. Nasuwa się więc wniosek, iż Sroczyński w dużej mierze bazował na wypracowanym przez misjonarzy zamojskich schemacie organizowania pracy misyjnej, o czym nie wspominają historycy bazyliańscy[150].

Okoliczności powstania podręcznika zapisał Sroczyński w prowadzonej przez siebie księdze dziejów klasztoru w Krystynopolu. Otóż podczas wizytacji monasteru 3 III (20 II) 1770 r. wikariusz prowincji Innocenty Matkowski zauważył wśród przeglądanych dokumentów księgę misji krystynopolskiej, a w niej napisany przez Sroczyńskiego *sposób odprawiania misyi*. Nakazał mu przygotować ten tekst do druku, co superior uczynił i jeszcze w tym samym roku przesłał rękopis władzom prowincji. Te zleciły zrecenzowanie przygotowanej publikacji teologom i misjonarzom w osobach Adriana Kottoniego i Nikanora Soroczyńskiego. *Ci tęż książkę przeczytawszy i zdanie swoje o niej dawszy, odesłali na konsultę w Zahorowie odprawującą się, gdzie ją aprobowano i drukować pozwolono*. W 1772 r. książkę wydrukowano w drukarni w Poczajowie w nakładzie tylko 100 egzemplarzy, dlatego aby *się nie dostały nikomu za prowincję naszą*. Koszt druku wynosił 350 złp, zaś oprawy 50 złp, zatem cena jednego egzemplarza sięgała 4 złp. Jak zapisał Sroczyński: *Rozdałem sam egzemplarzów naszym missionarzom i innym naszym zakonnikom numero 30, a egzemplarzów 70 wziął JX. Piotrowski sekretarz prowincyi do rozdania podczas wizyt, tak osobom jako i do bibliotek*[151].

Rękopis podręcznika Sroczyńskiego, przechowywany pod koniec XVIII w. w bibliotece monasteru w Ławrowie, nosił tytuł *Methodus peragendi Missiones Apostolicas in Provincia Ruthena O.S. Basilii Magni a quodam ejusdem Ordinis et provinciae P. Missionario longa praxi hic in re versato collecta et de Mandato speciali quorum superiorum in commodum PPm hujusque Provinciae Missionoriorum praesertim incipientium proposita Anno Missi in terras de sinu Patris aeterni verbi 1770 II* i mieścił się na 74 kartach. Składał się z dwóch części podzielonych na rozdziały i podrozdziały. Ponadto zawierał drukowany dodatek wklejony na karty 75–103, zatytułowany „Katechizm krótko zebrany", przeznaczony dla misjonarzy bazyliańskich prowincji ko-

[149] ЛННБ, f. 3, od. zb. 159 – Methodus Peragendi Missiones Apostolicas in Provincia Ruthena O.S. Basilii Magni, k. 3–75. Egzemplarz drukowany podręcznika Sroczyńskiego znajduje się w WBPL, sygn. P-18-o-2314; A.A. Zięba, *Sroczyński Grzegorz, w zakonie Korneli* [w:] PSB, t. XLI, Warszawa – Kraków 2002, s. 218–219.

[150] M.M. Wojnar, *Basilian missionary work – missionaries and missions (XVII–XVIII)*, „Analecta OSBM" 1974, series II, sectio II, vol. IX (XV), fasc. 1–4, s. 95–110.

[151] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 45, 62.

ronnej, wydrukowany we Lwowie w 1768 r. Jego autorem był najprawdopodobniej również Sroczyński[152]. Katechizm podawał prawdy wiary oraz przykazania boże i kościelne, ujęte w formie krótkich pytań i odpowiedzi, np. *Od kogoż się nazywacie chrześcijanami?*, *Co jest Bóg?*, oraz rachunek sumienia. Ponadto umieszczono w nim zbiór modlitw, zarówno pacierz, jak i modlitwy okolicznościowe, np. po komunii św. Podano także dwanaście teksów pieśni, wśród nich pięć w języku polskim (m.in. „Boże w dobroci nigdy nie przebrany" oraz „Jezu w Ogrojcu mdlejący krwawy pot wylewający")[153]. Druk 2020 egzemplarzy „Katechizmu" oraz innych książeczek rozdawanych podczas głoszenia misji („Porządek nabożeństwa i nauk na missyi", „O święconej wodzie i jej skutkach") i ogłoszeń informujących o terminach misji oraz związanych z nimi odpustach papieskich był możliwy dzięki ofierze 300 złp, danych na ten cel bazylianom krystynopolskim przez wojewodzinę kijowską Annę Potocką[154].

Przed rozpoczęciem misji prowadzący ją zakonnicy musieli wystarać się o uprawnienia i odpusty nadane przez papieży, pozwalające rozgrzeszać grzechy zastrzeżone dla Stolicy Apostolskiej, odprawiać nabożeństwa za dusze czyśćcowe oraz święcić dewocjonalia i przedmioty kultu religijnego. Przełożony misji powiadamiał biskupów ordynariuszy obu obrządków o rozpoczęciu misji na terenie podległym ich jurysdykcji. Na miesiąc przed rozpoczęciem misji należało poczynić rekonesans na miejscu, wybrać miejsce przepowiadania, stancję dla misjonarzy oraz zadbać o konieczne sprzęty do odprawiania nabożeństw[155].

---

[152] ЛННБ, f. 3, od. zb. 159, k. 3–103; І. Назарко, *Методичний підручник василіянських місій о. К. Срочинського*, „Analecta OSBM" 1974, series II, sectio II, vol. IX (XV), fasc. 1–4, s. 143; R. Łukań, *Autor dziejopisu monasteru krystynopolskiego o. Korneliusz Sroczyński*, Kraków 1939, s. 6; P. Marceluk, *Bazylianie w Kościele unickim i ich misja ludowa – teoria i praktyka, XVII–XVIII w.* [w:] *Dziedzictwo unii brzeskiej* pod red. R. Dobrowolskiego, M. Zemło, Lublin – Supraśl 2012, s. 76.

[153] ЛННБ, f. 3, od. zb. 159, k. 75–103. *Katechizm krótko zebrany przedniejsze wiadomości do zbawienia potrzebne w sobie zawierający na Missjach Zakonu S. Bazylego Wielkiego Prowincyi Koronnej zwyczajny z dozwoleniem zwierzchności do druku podany*, Lwów 1768, k. 1–29v. Katechizm posiadał odrębną paginację.

[154] BBW, sygn. Krystynopol 57, k. 48v.

[155] ЛННБ, f. 3, od. zb. 159, k. 33–37v. O prowadzonej misji informowano poprzez formułę: *W imię Pańskie. Z woli S. Stolicy Apostolskiej i dozwolenia JJ. WW. Diecezyi… Pasterz… w roku teraźniejszym… dnia… miesiąca… podług… kalendarza zaczyna się w… Missya Apostolska przez WW. OO. Bazylianów Missyi… trwać mająca niedziel… z rannym i odwieczornym regularnie na godziny swoje ułożonym nabożeństwa porządkiem, w czasie którego będzie codziennie opowiadany trojaki rodzaj zbawiennych nauk, to jest:*

1. tłumaczenie i objaśnienie artykułow wiary s. katolickiej do pojęcia każdemu przez katechizm

2. powinności życia chrześcijańskiego i własne obowiązki każdego stanu ukazane roztrząśnione będą, tudzież potrzebne podług różności osób, okoliczności miejsca i czasu przestrogi dadzą się przez rozmowy duchowne

Misje bazyliańskie rozpoczynały się zawsze w niedzielę lub w święto. Trwały z reguły dwa tygodnie, rzadziej odbywały się misje tygodniowe i miesięczne. Sroczyński nie przewidywał misji krótszych niż tydzień, ale zdarzały się takie, zwłaszcza w latach 50. i 60. XVIII w., a więc jeszcze przed wydaniem podręcznika Sroczyńskiego. Misje dwutygodniowe najczęściej prowadziło dwóch misjonarzy. Rozpoczynały się od introdukcji, czyli procesjonalnego wprowadzenia misjonarzy, wyposażonych w krzyż misyjny, do cerkwi, gdzie odprawiano czytaną Służbę Bożą, po której zachęcano do udziału w nabożeństwach misyjnych i podawano ich porządek.

Według *Rozporządzenia nabożeństwa i nauk podczas missyi ZSBW* sformułowanego przez ojca Sroczyńskiego dzień pracy misjonarskiej rozpoczynał się od godz. 5 rano, kiedy dzwon zwoływał wiernych na nabożeństwo. Zebrani w świątyni celebrowali jutrznię i odmawiali „Anioł Pański". O godz. 6 odprawiano pierwszą mszę św., czyli prymarię, z wystawieniem Najświętszego Sakramentu. Po niej misjonarz podawał intencję na cały dzień oraz odmawiał z zebranymi pacierz, powtarzał przykazania boże i kościelne. Język, którym się posługiwał, zależał od mowy większości wiernych: *z Rusią ruskim, z Polakami polskim językiem*. Później następowało krótkie rozmyślanie, czyli medytacja. Od godz. 7 do 8 nauczano katechizmu oraz odmawiano pacierze za fundatorów i dobrodziejów misji. W ciągu kolejnej godziny prowadzono konferencję dotyczącą prawd wiary, przykazań boskich i kościelnych. Mogła mieć formę tzw. kontrowersji, czyli misjonarz zadawał wiernym pytania, ci zaś mieli na nie odpowiadać. Po niej odmawiano pacierze związane z dostąpieniem odpustu przewidzianego podczas misji. O godz. 10 sprawowano sumę, czyli mszę św. śpiewaną z kazaniem, stanowiącym kolejną naukę misyjną. Po kazaniu odbywała się procesja, w czasie której śpiewano pieśni i suplikacje. Nabożeństwo kończyło się w południe pokropieniem wiernych wodą święconą.

---

3. w trzecim nauk rodzaju to jest w kazaniach będą się zawierały pobudki różne do usprawiedliwienia się Panu Bogu, do czynienia pokuty, do poprawy życia, do chwytania się środków zbawiennych i nabycia cnot chrześcijańskich.

Te trojakie nauki przez cały czas missyi tak z rana jako i od południa codziennie opowiadane będą, na których kto by więcej nie mogąc, przynajmniej trzy dni był przytomny modląc się za podwyższenie Kościoła S. katolickiego, za wykorzenienie odszczepieństwa, za nawrócenie niewiernych do wiary s. katolickiej, za zgodę panów chrześciańskich, etc., tudzież spowiadał się szczerze i Najśw. Sakrament przyjął zupełnego odpustu od winy i kary dostąpi, i błogosławieństwa S. Stolicy Apostolskiej, które się przy końcu missyi imieniem Najśw. Ojca… dawać będzie. Będą się także przy końcu missyi poświęcać rożańce, koronki, metalliki, krzyżyki, obrazki na tabliczkach metallowych, z nadaniem i przywiązaniem do nich różnych odpustów, które się opowiedzą i potrzebującym na piśmie dadzą, a osobliwie odpustu zupełnego w godzinę śmierci. Na te zbawienne dzieło pomienieni OO. Missionarze wiernych Chrystusowych, a zwłaszcza mających zwierzchność nad drugiemi, żeby im przykładem i pobudką do missyi byli, pokornie upraszają.

Po południu o godz. 14 nabożeństwo misyjne rozpoczynało się od śpiewu pieśni i odmawiania pacierzy z dziećmi. Następnie misjonarz do godz. 16 prowadził naukę katechizmową oraz odmawiał z wiernymi pacierze w różnych intencjach. O godz. 16 odprawiano nieszpory, zakończone kazaniem. Po nich odbywała się procesja, w czasie której odmawiano suplikacje i „Anioł Pański". Na zakończenie dnia odprawiano modlitwy wieczorne z rachunkiem sumienia oraz następowało pokropienie wiernych wodą święconą. Misjonarz podawał intencję modlitewną na noc i następny dzień w formie krótkiego cytatu z Pisma Świętego, np. *Jaką korzyść ma człowiek, choćby cały świat zyskał, a na swej duszy szkodę poniósł?*[156]

Od trzeciego lub czwartego dnia misji wyznaczeni spowiednicy spowiadali wiernych w czasie prowadzonych nauk i nabożeństw. Jeden dzień podczas trwania misji, zwykle piątek, miał być poświęcony modlitwom za dusze zmarłych pozostające w czyśćcu. Wówczas należało ubogim i kapłanom rozdawać jałmużnę na odprawienie mszy św. za zmarłych. Zbieraniem jałmużny zajmowali się wyznaczeni wierni, a nie misjonarze. Na zakończenie misji (zazwyczaj w sobotnie popołudnie) stawiano uroczyście na pamiątkę drewniany krzyż z odpowiednimi napisami informującymi o czasie ich odprawiania i misjonarzach. W ostatnim dniu misji należało poświęcić dewocjonalia, udzielić stosownych odpustów i wpisać chętnych wiernych do Bractwa Szkaplerza Świętego[157].

W związku z udziałem w misjach wiernym przysługiwały odpusty zupełny oraz cząstkowe. Na kapitule generalnej w Brześciu w 1759 r. postanowiono wystąpić o papieskie błogosławieństwo dla prac misjonarskich. W 1766 r. prowincjał Jozafat Siedlecki pisał do Klemensa XIII, że w prowincji koronnej znajduje się *niemało monasterów, na których na życzenie fundatorów spoczywa obowiązek prowadzenia misji i znaczna liczba zakonników, którzy jako wychowankowie papieskich kolegiów licznie przyjęli to zobowiązanie*. Siedlecki prosił papieża o pozwolenie na stawianie krzyża na zakończenie misji, błogosławieństwo dewocjonaliów oraz stosowne odpusty. 4 I 1766 r. Klemens XIII udzielił odpustu zupełnego pod określonymi warunkami dla każdego wiernego uczestniczącego w misjach bazyliańskich. Wśród tych warunków był nakaz pojednania się z bliźnimi, uczestnictwo w naukach misyjnych przez przynajmniej trzy dni, odbycie spowiedzi św. oraz odmówienie przypisanych modlitw. Z kolei 3 X 1766 r. Klemens XIII pozwolił, aby każdy misjonarz bazyliański poświęcił w czasie misji pięćset dewocjonaliów oraz udzielał odpustu zupełnego wiernym w godzinę śmierci. Obecni podczas podniesienia krzyża misjonarskiego w ostat-

[156] ЛННБ, f. 3, od. zb. 159, k. 41; І. Назарко, dz. cyt., s. 146; S. Nabywaniec, *Unicka archidiecezja kijowska…*, s. 432–433.

[157] ЛННБ, f. 3, od. zb. 159, k. 41; І. Назарко, dz. cyt., s. 147–150.

nim dniu misji, którzy przystąpili do spowiedzi i komunii św., mogli dostąpić odpustu zupełnego[158]. Przywileje te na prośbę prowincjała Onufrego Bratkowskiego Klemens XIV rozszerzył w 1773 r. Pozwolił, aby każdy misjonarz zakonu bazyliańskiego odprawił podczas misji dwie msze św. za zmarłych przy każdym ołtarzu[159]. W lipcu tego roku prokurator generalny Hieroteusz Korczyński wyjaśniał, że każdy misjonarz, nawet kapłan słuchający spowiedzi, podczas misji może odprawić dwie msze św.[160] W 1778 r. Pius VI pozwolił święcić każdemu misjonarzowi po tysiąc koronek i medalików[161].

Działalność misjonarzy była przedmiotem zainteresowania władz prowincji. Omawiano ją podczas kapituł prowincjalnych, np. w Uniowie w 1776 r. W liście okólnym z 18 II (7 II) 1777 r. prowincjał Józef Morgulec powtarzał zalecenia tej kapituły w odniesieniu do przełożonych monasterów misyjnych, aby podejmowali starania o odprawianie corocznie misji. Środki finansowe potrzebne na ten cel miały pochodzić z kasy prowincji[162]. Z kolei w liście pisanym w Zahorowie 26 XI (15 XI) 1778 r. prowincjał Morgulec nakazywał: *Wiadomością od wielu mianą więcej niż upewnieni jesteśmy o missionarzach naszej prowincyi, że z nich jedni długością nadzwyczajną nauk słuchaczom wstręt do nich czynią, a drudzy nad umiarkowanie wysokim i krzykliwym głosem mówiąc, siły swe zrywają i mniej tym krzykiem w słuchaczu pożytkują niżby umiarkowanym głosem, z niego dla Boga korzystać mogli. Inni ciągnieniem nieprzerwanym przez 3, 4 i więcej czasem tygodni jednej missyi z ukróceniem życia nadwerężają zdrowie, a przez to zakonowi, któremu się poświęcili, krzywdę przynoszą, i początkowym missionarzom do missyi ochotę psują jako już w kilku osobach doświadczenie mamy. Dlatego z Radą naszą ustaliliśmy, ażeby najprzód nasi, z którego bądź monasteru nie więcej na rok missyi odprawiali jak po 4, wyjąwszy do tego potrzebę nadzwyczajną. Każda missya ma trwać nie dłużej 2 tygodnie, żeby nauki codzienne jeśli nie krócej, to ani minutą nad jedną godzinę nie były przeciągane, żeby się nauki missionarskie (także kaznodziejskie) mówiły głosem umiarkowanym i do okoliczności rzeczy, miejsca i sił mówiącego przystosowanym z oszczędzeniem tychże do mówienia w dalsze czasy. Kiedy zaś jednych o zbyteczne w tych zbawiennych pracach natężenie ostrzegamy, łatwo się domyślą drudzy, jakiej są nagany warci albo za leniwe albo za żadne missionarskie prace, a tak*

[158] *Bullae et brevia Summorum Pontificum…*, s. 141–144; *Kalendarz Polski y Ruski co do Świąt Nieruchomych Polskich, y Ruskich…*, k. 58–60; *Gratiae perpetua a Sede Apostolica variis temporibus concesse Monachis Ordinis Sancti Basilii Magni in Russia*, Varsaviae 1800, s. 15; S. Brzozecki, dz. cyt., s. 280–281; Wołyniak, *O Bazylianach w Humaniu*, s. 750.

[159] *Audientiae…*, vol. I, nr 150, s. 166; Н. Петровъ, *Очеркъ исторiи…*, „ТКДА” 1871, т. III, нр 7, s. 121–122.

[160] ЛННБ, f. 3, od. zb. 116, k. 5v–6.

[161] Н. Петровъ, *Очеркъ исторiи…*, „ТКДА” 1871, т. III, нр 7, s. 123.

[162] ІР НБУВ, f. I, nr 1104, k. 45.

za próżne imieniem missionarza szczycenie się[163]. Już po podziale prowincji koronnej w 1780 r. sprawami misji zajęto się na kapitule prowincji Opieki NMP w Zahorowie w 1784 r., gdzie powołując się na przywileje odpustowe Piusa VI, stwierdzono, że *missionarskie prace wysoki mają w Kościele Bożym szacunek*. Zwrócono się do zakonników, aby podejmowali działalność misyjną i przygotowywali się do niej przez gruntowne studia teologii dogmatyczno-moralnej oraz ćwiczenia w pisaniu i mówieniu kazań. Naukę w tym duchu realizowano w monasterze w Krzemieńcu. Na kapitule zahorowskiej wskazano monaster w Tryhorach jako miejsce szczególnego przygotowania młodych zakonników do pracy misjonarskiej, gdzie pod okiem doświadczonych misjonarzy mieli podejmować stosowne ćwiczenia[164].

Misjonarzami byli najczęściej absolwenci alumnatów papieskich i kursów teologicznych, którzy mieli dwuletnią praktykę kaznodziejską. W czasie wolnym od prowadzenia misji mieli obowiązek zajmować się głoszeniem Słowa Bożego[165].

W 1763 r. misjonarze zamojscy prowadzili misje ludowe w Tyszowcach, podczas których głosili kazania na rynku. Prowadzili również działalność misyjną wśród tamtejszych Żydów, na ich prośbę głosząc dwa kazania w miejscowej synagodze. Poruszali m.in. następujące tematy: *że błądzą w rozumieniu i tłumaczeniu Pisma Św., że być Żydem rozumie się być i żyć dobrze, że Mesjasz był obiecany Bóg i człowiek, że już przyszedł, że ten jest Jezus Chrystus Syn Boży, którego czczą katolicy*[166]. Od lutego do lipca 1764 r. dwaj misjonarze zamojscy prowadzili misje na Humańszczyźnie na prośbę wojewody kijowskiego Potockiego. Pomagali im dwaj bazylianie z Mańkówki. W rozpoczęciu misji uczestniczył władyka chełmski Maksymilian Ryłło, którego Potocki poprosił o pomoc w przywracaniu unii w swoich dobrach na terenach ukrainnych. Jak zapisano w kronice klasztornej, misjonarze bazyliańscy ponieśli podczas misji *pluremas molestias dla grubej i nieużytej prostoty i niedowiarstwa schizmatyckiego.* W Humaniu podczas misji za wstawiennictwem bazylianów zwolniono z więzienia humańskiego w Wielki Piątek kilku więźniów. Zakonnicy oddali ostatnią posługę trzem skazańcom. W Ładyżynie lud z płaczem odprowadzał bazylianów po odprawionej tam misji[167]. Humańszczyzna i ziemie ukrainne okazały się bardzo trudnym terenem dla prowadzenia działalności misyjnej. W 1766 r. misjonarzom z Humania prowadzą-

[163] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 2106/II, k. 56; IP НБУВ, f. I, nr 1104, k. 49.

[164] ЛННБ, f. 3, od. zb. 293, k. 39.

[165] Н. Петровъ, *Очеркъ исторіи…*, „ТКДА" 1871, т. III, нр 7, s. 125.

[166] APL, zespół 111/4, sygn. 29, k. 13.

[167] Tamże, k. 15–15v; A. Gil, *Chełmska diecezja unicka…*, s. 111; A. Kossowski, *Z dziejów zakonu…*, s. 216; tenże, *Blaski i cienie…*, s. 115; BJ, rkps 4502, k. 34. W aktach klasztoru humańskiego misję prowadzoną przez bazylianów z Zamościa odnotowano pod rokiem 1765. Datę tę powtórzył Wołyniak w: *O Bazylianach w Humaniu*, s. 751.

cym nauki w trzech miastach położonych w diecezji metropolitalnej: Smile, Czehryniu i Żabotyniu, przeszkadzali i utrudniali nauczanie hajdamacy pod dowództwem Charki. Z kolei w 1768 r. w Mańkówce podburzony lud nie chciał przyjąć misjonarzy. Tamtejsza ludność nie przychodziła słuchać kazań ani dzieci nie posyłała na naukę katechizmu. Dopiero spowiedź wielkanocna skłoniła wiernych do udziału w nabożeństwach misyjnych. Misja rozpoczęta 5 VI (25 V) 1768 r. w Bukach, miasteczku położonym w dobrach wojewody Potockiego, przez bazylianów humańskich przebiegała w cieniu zamieszek i buntów kozackich. Została przerwana, nie postawiono krzyża misyjnego, ale figurę św. Jana Nepomucena[168].

Prowadzenie misji na terenach województw ukrainnych nasunęło bazylianom spostrzeżenia co do postawy religijnej tamtejszej ludności. Zauważyli, że Rusini nie przyklękają, nie biją się w piersi, komunię świętą przyjmują na stojąco. Nie ufali zakonnikom, nie dowierzając, że są obrządku unickiego, i obawiając się, że będą skłaniać ich do przyjęcia obrządku łacińskiego[169].

Misjonarze bazyliańscy, podejmując misje ludowe, zabierali ze sobą przedmioty służące do sprawowania liturgii i ceremonii misyjnych. Wśród nich była skrzynka misjonarska, do której wkładano potrzebne utensylia: krzyż i pozłacaną monstrancję miedzianą, pozłacany kielich srebrny z pateną, łyżeczkę srebrną do komunikowania, puszkę na hostie. Do wytłaczania okolicznościowych obrazków służyły blaszki przedstawiające św.św. Józefa, Onufrego, Mikołaja oraz Matkę Bożą w wizerunku czernilawskim. Ponadto misjonarze zabierali z sobą skarbonę na zbieraną jałmużnę oraz książeczki zawierające katechizm, rozdawane uczestnikom misji[170].

W czasie misji bazylianie propagowali kult św. Onufrego przez zakładanie bractw poświęconych świętemu. W Siedliszczu w eparchii chełmskiej 15 V 1765 r. podczas misji bazylianie z Zamościa dokonali introdukcji bractwa do tamtejszej cerkwi[171].

Źródła bazyliańskie podkreślały zaangażowanie misjonarzy w działalność szerzenia i umacniania wiary. Hierotusz Korczyński, relacjonując wydarzenia rzezi humańskiej z 1768 r., podkreślał ofiarną pracę tamtejszych misjonarzy. Rektor humański Herakliusz Kostecki, wcześniej misjonarz w Krzemieńcu i Zamościu, będąc superiorem monasteru w Trembowli, misje *po różnych miejscach*

[168] BJ, rkps 4502, k. 34–35; ЛННБ, f. 3, od. zb. 116, k. 8; Wołyniak, *O Bazylianach w Humaniu*, s. 751–752.

[169] A. Kossowski, *Z dziejów zakonu…*, s. 216.

[170] APL, zespół 111/4, sygn. 9, k. 48v; sygn. 29, k. 13; ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3075, k. 4v, 10, 16v; С. Семеновичъ, *Изъ дневника Замостскаго базиліянскаго супериора Ираклія Костецкаго (съ 1758 по 1764 годъ)*, „Холмско-Варшавскій Епархіальный Вестникъ" 1880, P. IV, нр 24, s. 402.

[171] S. Braniewski, *Bractwo św. Onufrego przy cerkwi unickiej w Siedliszczu 1765–1799* [w:] *Bractwa religijne w średniowieczu i w okresie nowożytnym (do końca XVIII wieku)* pod red. D. Burdzy, B. Wojciechowskiej, Kielce 2014, s. 333.

w ziemie halickiej i okolicach miewał. Wzrostu małego i szczupłego z kompleksyj i ustawicznego umartwiania ciała […] *dnie i nocy prawie na tej usłudze trawił, to kapłanów upominając, aby jako pasterze około powierzonej sobie trzody czuli, to lud prosty i błędny wiary świętej artykułów nauczając i dusze ich zbawiennymi naukami posilając.* Kostecki został ranny, a następnie zabity 20 VI (9 VI) 1768 r. podczas rzezi humańskiej. Jego ciała ani grobu nie udało się odnaleźć[172]. Piękne świadectwo pracy misjonarskiej Kosteckiego wystawił Kornel Sroczyński, pisząc o rektorze humańskim jako *o prawdziwie apostolskim misjonarzu*, który *nigdzie kościoła, cerkwi, dworu, domów uczciwych nie minął, gdzieby czynieniem ołtarzowych ofiar, żarliwemi naukami, duchownemi rozmowami, zbawiennemi przestrogami, różnych cnot przykładami ludzi nie napasł, nie nasycił*[173]. Równie wysoko oceniał Korczyński postawę zamordowanego wicerektora klasztoru w Humaniu Jana Lewickiego jako *życia świątobliwością i gorliwością zbawienia dusz ludzkich wsławionego misjonarza*[174]. W aktach osobowych bazylianów odnotowano pracę misjonarską Martyniana Draczakiewicza oraz Benedykta Cholewczyńskiego, którzy swe obowiązki wykonywali *z wielką chwałą*[175]. Bardzo pozytywną opinię o działalności misjonarzy bazyliańskich wyrażał wojewoda kijowski Franciszek Salezy Potocki. Mówił do biskupa lwowskiego Leona Szeptyckiego: *XX. Bazylianów znam, jako i moich krystynopolskich, że są bardzo przykładni ustawicznie pracujący i w domu, i wszędzie misje odprawiający chwalebnie i pożytecznie, czegom sam świadkiem, bom był na ich misjach w Krystynopolu i wszyscy o nich toż świadczą*[176].

Problematyka oraz retoryka kazań i nauk misyjnych wygłaszanych przez misjonarzy bazyliańskich jest trudna do analizy ze względu na bardzo słabo zachowane przekazy źródłowe zawierające teksty homilii. Jako najważniejsze źródło jawi się rękopis zatytułowany *Sermones sacri pro festis sanctorum variis in locis ac temporibus habiti per P. Cornelium Sroczyński OSBM nunc simul collecti et compacti 1770 Anni*, przechowywany obecnie w klasztorze bazyliańskim w Mundare w Kanadzie. Wśród 47 homilii Kornela Sroczyńskiego, przygotowanych i wygłoszonych w latach 1755–1768, tylko jedną można powiązać z misjami ludowymi prowadzonymi przez tego czołowego misjonarza bazyliańskiego. Dotyczyła ona misji w Rejowcu w 1761 r.[177] Misjonarze bazyliańscy

[172] BJ, rkps 5402, k. 26v–27, 30v–32; *Документы объясняющіе исторію западно-русскаго края…*, s. 472–474, 496.

[173] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 50–50v; f. 45, op. 1, od. zb. 168 – Rzeź humańska roku 1768. Opisuje K. Sroczyński bywszy superior krystynopolski, k. 10–10v.

[174] BJ, rkps 5402, k. 27.

[175] ЛННБ, f. 3, od. zb. 614, k. 90; od. zb. 378, k. 28v.

[176] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3117, k. 26v.

[177] М. Ваврик, *О. Корнило Срочинський, ЧСВВ, історіограф і проповідник (1731–1790)*, „Analecta OSBM" 1960, series II, sectio II, vol. III (IX), fasc. 1–2, s. 435–439; О. Купранець,

zobowiązani byli do udzielania trojakich nauk: katechizmowej, polegającej na objaśnianiu prawd wiary, nauki duchownej, którą stanowiło tłumaczenie obowiązków stanów względem życia chrześcijańskiego, oraz głoszenia kazań pobudzających do pokuty i poprawy życia[178].

Zaangażowanie misyjne klasztorów bazyliańskich w II połowie XVIII w. przedstawia tabela nr 30. Szczegółowe informacje co do miejsc i terminów odprawienia misji ludowych posiadamy dla klasztoru w Zamościu. W latach 1755–1780 tamtejsi misjonarze odbyli 55 misji ludowych[179]. Z kolei dla klasztoru w Humaniu zachowały się dane tylko za lata 1766–1768, kiedy zorganizowano osiem misji[180]. Działalność misyjna pozostałych klasztorów została sporadycznie odnotowana w dostępnych źródłach.

Tabela 30

Misje głoszone przez bazylianów prowincji koronnej w latach 1755–1780 (wykaz niepełny)

Miejscowość miasto lub wieś/ diecezja	Termin kal. gregoriański/ kal. juliański	Czas trwania misji	Misjonarze	Uwagi
1	*2*	*3*	*4*	*5*
Zamość m/chełmska	11 V (30 IV) 1755	1 dzień	Zamość	odprawiona w cerkwi bazyliańskiej, wzięło udział ok. 7000 osób
Szczebrzeszyn m/chełmska	13 V (2 V) 1755	1 dzień	Zamość	wzięło udział ok. 3000 osób
Józefów m/chełmska	11 X – 12 X (30 IX – 1 X) 1755	2 dni	Zamość	wzięło udział ok. 2500 osób
Sól w/chełmska	13 V (2 V) 1756	1 dzień	Zamość	wzięło udział ok. 4000 osób
Piskorowice w/przemyska	V–VI 1756	–	Zamość	wzięło udział ok. 3050 osób
Otrocz w/chełmska	X 1757	–	Zamość	wzięło udział ok. 4000 osób
Żerniki w/chełmska	V 1757	–	Zamość	wzięło udział ok. 3000 osób
Tomaszów m/chełmska	6 X – 20 X (25 IX – 9 X) 1758	15 dni	Zamość	wzięło udział ok. 5000 osób
Łabunie w/chełmska	XII 1758–I 1759	–	Zamość	wzięło udział ok. 2000 osób

Василіянський проповідник XVIII ст. о. Корнилій Срочинський ЧСВВ, „Analecta OSBM" 1954, series II, sectio II, vol. II (VIII), fasc. 1–2, s. 265–266.

[178] ЛННБ, f. 3, od. zb. 159, k. 33.

[179] APL, zespół 111/4, sygn. 9, s. 5–24.

[180] BJ, rkps 4502, k. 34–35.

1	*2*	*3*	*4*	*5*
Tarnogród m/przemyska	6 VII – 20 VII (25 VI – 9 VII) 1759	15 dni	Zamość	wzięło udział ok. 6500 osób
Sokal m/chełmska	11 X – 25 X (30 IX – 14 X) 1759	15 dni	Zamość	wzięło udział ok. 7000 osób
Kossobudy w/chełmska	10 VI – 12 VI (30 V – 1 VI) 1760	3 dni	Zamość	wzięło udział ok. 2000 osób
Krzeszów m/przemyska	29 X – 14 XI (18 X – 3 XI) 1760	17 dni	Zamość	wzięło udział 5060 osób, rozpoczęła się i zakończyła w kościele ob. łacińskiego
Żmudź w/chełmska	14 XI – 2 XII (3 XI – 21 XI) 1760	19 dni	Zamość	wzięło udział 1698 osób
Rejowiec m/chełmska	21 V – 4 VI (10 V – 24 V) 1761	15 dni	Zamość	wzięło udział 6759 osób
Siedliska w/chełmska	25 VI – 10 VII (14 VI – 29 VI) 1761	15 dni	Zamość	wzięło udział 2345 osób
Klesztów w/chełmska	11 X – 25 X (30 IX – 14 X) 1761	15 dni	Zamość	wzięło udział ok. 3000 osób
Kraśniczyn w/chełmska	1 XI – 15 XI (21 X – 4 XI) 1761	15 dni	Zamość	wzięło udział ok. 4000 osób
Żółkiew m/lwowska	6 VI – 27 VI (26 V – 16 VI) 1762	22 dni	Zamość	wzięło udział 8891 osób
Stulno w/chełmska	12 IX – 28 IX (1 IX – 17 IX) 1762	17 dni	Zamość	wzięło udział 1357 osób
Turkowice w/chełmska	31 X – 15 XI (20 X – 4 XI) 1762	16 dni	Zamość	wzięło udział ok. 1500 osób
Krechów w/lwowska	15 V – 29 V (4 V – 18 V) 1763	15 dni	Zamość	wzięło udział 3547 osób
Biszcza w/przemyska	7 VI – 19 VI (25 V – 8 VI) 1763	13 dni	Zamość	wzięło udział 2507 osób
Hołowno w/chełmska	18 IX – 2 X (7 IX – 21 IX) 1763	15 dni	Zamość	wzięło udział 1051 osób
Tyszowce m/chełmska	16 X – 6 XI (5 X – 26 X) 1763	22 dni	Zamość	prowadzona w kościele, cerkwi i bożnicy, wzięły udział 3274 osoby
Humań m/kijowska	18 III – 15 IV (7 III – 4 IV) 1764	29 dni	Zamość	wzięło udział ok. 10 000 osób, prowadzona w kościele i cerkwi w języku ruskim
Tetyjów m/kijowka	20 IV – 30 IV (9 IV – 19 IV) 1764	11 dni	Zamość	wzięło udział ok. 1000 osób, prowadzona w języku ruskim
Targowica m/kijowska	4 V – 27 V (23 IV – 16 V) 1764	24 dni	Zamość	wzięło udział 6035 osób, prowadzona w języku ruskim

1	*2*	*3*	*4*	*5*
Ładyżyn m/kijowska	3 VI – 16 VI (23 V – 5 VI) 1764	14 dni	Zamość	wzięło udział 5000 osób, prowadzona w języku ruskim
Sucha Wola w/przemyska	19 V – 2 VI (8 V – 22 V) 1765	15 dni	Zamość	wzięło udział 1500 osób
Siedliszcze m/chełmska	9 VI – 23 VI (29 V – 12 VI) 1765	15 dni	Zamość	wzięło udział 5479 osób
Krystynopol m/chełmska	30 VI – 15 VII (19 VI – 4 VII) 1765	16 dni	Zamość	wzięło udział 8656 osób
Smiła m/kijowska	1766	–	Humań	–
Żabotyn m/kijowska	1766	–	Humań	–
Czehryń m/kijowska	1766	–	Humań	–
Pohynki w/chełmska	17 IV – 1 V (6 – 20 IV) 1766	15 dni	Zamość	wzięło udział ok. 1500 osób, prowadzona w języku ruskim
Klesztów w/chełmska	8 VI – 24 VI (28 V – 13 VI) 1766	17 dni	Zamość	wzięło udział ok. 1300 osób
Hłusza Wielka w/chełmska	19 X – 2 XI (8 X – 22 X) 1766	14 dni	Zamość	wzięło udział ok. 1080 osób
Niesuchojeże m/włodzimierska	9 XI – 15 XI (29 X – 4 XI) 1766	7 dni	Zamość	wzięło udział ok. 2000 osób
Uchanie m/chełmska	26 V – 13 VI (15 V – 2 VI) 1767	19 dni	Zamość	wzięło udział ok. 4000 osób
Piaseczna w/chełmska	23 VI – 7 VII (12 VI – 26 VI) 1767	15 dni	Zamość	wzięło udział ok. 2600 osób
Sokołówka m/kijowska	IX – X 1767	14 dni	Humań	wzięło udział ok. 4000 osób
Dorotyszcze w/włodzimierska	XI 1767	–	Zamość	wzięło udział ok. 1500 osób obu obrządków
Lisianka m/kijowska	XI 1767	21 dni	Humań	–
Mańkówka w/kijowska	III 1768	28 dni	Humań	–
Winnica m/kijowska	IV 1768	28 dni	Humań	kazania misyjne głoszono w kościele
Kaczyn w/włodzimierska	9 VI – 12 VI (29 V – 1 VI) 1768	4 dni	Zamość	wzięło udział ok. 2000 osób
Buki m/kijowska	V – VI 1768	13 dni	Humań	misja przerwana przez koliszczyznę
Krystynopol m/chełmska	V – VI 1770	–	Krystynopol	misja jubileuszowa
Dubienka m/chełmska	8 IX – 23 IX (28 VIII – 12 IX) 1770	16 dni	Zamość	misja jubileuszowa, wzięło udział ok. 4000 osób obu obrządków

1	*2*	*3*	*4*	*5*
Klesztów w/chełmska	26 V – 9 VI (15 V – 29 V) 1770	15 dni	Zamość	misja jubileuszowa, wzięły udział 1154 osoby
Chmielek w/przemyska	3 X – 17 X (22 IX – 6 X) 1771	15 dni	Zamość	wzięło udział ok. 1826 osób
Skierbieszów w/chełmska	31 X – 14 XI (20 X – 3 XI) 1771	15 dni	Zamość	wzięły udział 2682 osoby obu obrządków
Horyniec w/przemyska	X 1771	–	Krystynopol	–
Radziechów m/chełmska	9 VII (28 VI) 1772	1 dzień	Krystynopol	–
Bereżce w/chełmska	27 VI – 11 VII (16 VI – 30 VI) 1773	15 dni	Zamość	wzięło udział 2217 osób obu obrządków
Chorostków m/lwowska	IV – V 1773	–	Krystynopol	–
Poczajów w/łucka	15 IX – 18 IX (4 IX – 7 IX) 1773	4 dni	Krystynopol Krzemieniec Pohynki	misje przed koronacją Cudownego Obrazu Matki Bożej
Zdanów w/chełmska	25 VI – 9 VII (14 VI – 28 VI) 1775	15 dni	Zamość	wzięło udział 1578 osób obu obrządków
Krasnystaw m/chełmska	17 VI – 1 VII (6 VI – 20 VI) 1776	15 dni	Zamość	wzięło udział 7000 osób obu obrządków
Zamość m/chełmska	IX 1776	–	Zamość	wielki jubileusz, wzięło udział 6905 osób obu obrządków
Stojanów m/chełmska	X 1776	–	Krystynopol	–
Klesztów w/chełmska	X 1776	–	Zamość	wielki jubileusz, wzięły udział 3754 osoby obu obrządków, obecny był bp Ryłło
Tomaszów m/chełmska	X – XI 1776	–	Zamość	wzięło udział 2987 osób
Księżpol w/przemyska	V 1777	–	Zamość	wzięło udział 3507 osób
Łuck m/łucka	1777	–	Krzemieniec	–
Ostróg m/łucka	1777	–	Krzemieniec	–
Brusiłów m/kijowska	1777	–	Krzemieniec	–
Piskorowice w/przemyska	IX – X 1778	–	Zamość	wzięło udział 4749 osób
Lubar m/łucka	25 X – 9 XI (14 X – 29 X) 1778	15 dni	Krzemieniec	odprawiona w cerkwi bazyliańskiej
Zamch w/przemyska	8 XI – 29 XI (28 X – 18 XI) 1778	22 dni	Zamość	wzięło udział 4387 osób

1	*2*	*3*	*4*	*5*
Sól w/chełmska	1779	–	Zamość	wzięło udział ok. 4000 osób obu obrządków
Tartaków m/chełmska	IX 1779	2 dni	Krystynopol	–
Kołodeżna w/łucka	15 VI (4 VI) 1780	1 dzień	Krzemieniec	odprawiona w cerkwi bazyliańskiej
Krzeszów m/przemyska	12 XI – 26 XI (1 XI – 15 XI) 1780	15 dni	Zamość	wzięło udział 3948 osób obu obrządków

Źródło: APL, zespół 111/4, sygn. 9, s. 5–24; BJ, rkps 4502, k. 34–35; ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 35v, 72v, 90; od. zb. 436, k. 186v; ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3117, k. 14.

Misje ludowe były potężnym środkiem oddziaływania duszpasterskiego. Bazylianie poprzez naukę katechizmu, pieśni religijnych oraz głoszone kazania skłaniali słuchaczy, bardzo często obu obrządków katolickich, do pokuty i pojednania. Jednocześnie misje stanowiły czynnik kulturotwórczy, integrujący środowisko katolickie zwłaszcza na wschodzie Rzeczypospolitej, na obszarze współistnienia różnych wyznań. Działania misyjne kierowane były również do społeczności żydowskiej.

5. Kult Maryi i świętych

Ważną rolę w działalności duszpasterskiej bazylianów prowincji koronnej odgrywał kult maryjny. Był on nierozerwalnie związany z prawosławną tradycją kultu ikony. Kościół unicki zachował i rozwijał pobożność maryjną. W cerkwiach bazyliańskich przechowywano obrazy Bogarodzicy otaczane czcią i uważane za słynące łaskami i cudowne, którym cześć oddawali zarówno prawosławni, jak i katolicy. W XVIII w. polski katolicyzm przejął cechy maryjności. Powstawały nowe ośrodki kultu maryjnego, zaś ludowa religijność rozpowszechniała wiarę w cudotwórczą moc wizerunków maryjnych. Na ziemiach Rzeczypospolitej w tym czasie było już ponad sto mniejszych i większych sanktuariów maryjnych[181]. Również przy monasterach bazyliańskich posiadających cudowne wizerunki Bogarodzicy tworzono sanktuaria przyciągające pielgrzymów nieraz z odległych stron.

Sanktuaria z koronowanymi obrazami i figurami Matki Bożej zalicza się do miejsc pielgrzymkowych najwyższej rangi, ośrodków o szczególnej pobożności i ukształtowanej strukturze materialno-duszpasterskiej. Przeprowadzenie

[181] B. Rok, *Życie religijne w sanktuariach maryjnych na ziemiach Rzeczypospolitej w czasach saskich* [w:] *Między Barokiem a Oświeceniem. Obyczaje czasów saskich* pod red. K. Stasiewicz, S. Achremczyka, Olsztyn 2000, s. 155–159.

koronacji było z jednej strony potwierdzeniem długo trwającej czci o dużym zasięgu oddawanej Matce Bożej w danym miejscu, a z drugiej strony aktem religijnym wymagającym od opiekunów zakonnych podjęcia określonych starań w Rzymie. Była to zatem nobilitacja nie tylko miejsca, ale również wspólnoty zakonnej[182]. Nakładanie koron lub wieńców na obrazy otoczone kultem znane było już we wczesnym średniowieczu. Na początku XVII w. narodziła się tradycja podejmowania starań o papieską zgodę na koronację. Pierwszym obrazem uhonorowanym w ten sposób przez Klemensa VIII był jeden z najstarszych wizerunków maryjnych czczonych w Rzymie – ikona *Salus Populi Romani* z bazyliki Santa Maria Maggiore. W 1636 r. istniejąca w Rzymie Kapituła Bazyliki św. Piotra otrzymała znaczny fundusz od księcia Aleksandra Sforzy Pallavicino przeznaczony na przeprowadzanie uroczystych koronacji najsławniejszych wizerunków maryjnych. Z pieniędzy tych fundowano korony nakładane podczas obrzędu. Odtąd Kapituła za zgodą papieską wydawała pozwolenia na koronacje oraz opracowała obowiązujący rytuał ceremonii. Jej decyzje wymagały potwierdzenia papieskiego, stąd niejednokrotnie zwracano się z prośbą wprost do papieża albo do Kurii Rzymskiej. Zawsze jednak prośby te szły za pośrednictwem miejscowego biskupa, który stwierdzał starodawność i cudowny charakter wizerunku. W praktyce ukształtowały się trzy rodzaje kanonicznych koronacji obrazów: papieskie, w imieniu papieża oraz za zgodą wspomnianej Kapituły Watykańskiej[183]. Na ziemiach Rzeczypospolitej pierwszym obrazem ukoronowanym papieskimi koronami była ikona Matki Bożej Częstochowskiej. Warto zauważyć, że był to pierwszy obraz ukoronowany spoza Włoch. Do 1780 r. odbyło się na ziemiach polskich 26 koronacji obrazów i figur, a wśród nich tylko 4 nie były związane z patronatem zakonnym[184].

Sanktuarium maryjnym położonym na terenie prowincji koronnej o znaczeniu ponadregionalnym był Poczajów. O jego wyjątkowości świadczył fakt, że w 1773 r. ukoronowano cudowny obraz Matki Bożej koronami papieskimi. Była to druga na ziemiach Rzeczypospolitej koronacja cudownego wizerunku pozostającego pod opieką bazylianów, po uroczystości w Żyrowicach (litewska pro-

[182] P.P. Gach, *Struktury i działalność duszpasterska…*, s. 271.

[183] A. Witkowska, *Koronacja obrazów* [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. IX, Lublin 2002, kol. 884–886; Z. Janiec, *Koronacja obrazu Matki Boskiej jako przejaw czci maryjnej* [w:] *Kościół w Polsce. Dzieje i kultura*, t. VII pod red. J. Walkusza, Lublin 2008, s. 90.

[184] A. Witkowska, *Uroczyste koronacje wizerunków maryjnych na ziemiach polskich w latach 1717–2005* [w:] *Maria Regina. Koronacje wizerunków maryjnych w II Rzeczypospolitej* pod red. A. Witkowskiej, Tarnów 2011, s. 45; T. Ciesielski, *Koronacje cudownych obrazów w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej* [w:] *Cywilizacja prowincji szlacheckiej Rzeczypospolitej* pod red. A. Jankowskiego, A. Klondera, Bydgoszcz 2004, s. 196. Autor wyjaśnia problem różnych danych liczbowych koronacji dokonanych w XVIII w.

wincja Trójcy Świętej) w 1730 r., i trzecia związana z Kościołem unickim (po Żyrowicach i Chełmie w 1765 r.)[185].

Ikona poczajowska reprezentuje typ Eleusa (Umilenije). Wyobraża Bogarodzicę trzymającą na prawej ręce Dzieciątko, pochylającą głowę i przytulającą Jezusa do siebie. Ma niewielkie rozmiary (29 cm na 24 cm), malowana była na desce cyprysowej. Według XVIII-wiecznego opisu autorstwo obrazu przypisywano św. Łukaszowi Ewangeliście. Ikonę otrzymała w 1559 r. fundatorka monasteru w Poczajowie Anna Hojska od metropolity Neofita, późniejszego patriarchy Konstantynopola, podróżującego przez ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego i goszczonego przez Hojską w zamku Orla. Obraz przechowywany w prywatnych pokojach Hojskiej miał emanować światłem i za jego przyczyną odzyskał wzrok Filip Koziński, brat (lub bratanek) Hojskiej, niewidomy od urodzenia. W 1597 r. Hojska umieściła wizerunek Maryi w cerkwi Zaśnięcia NMP i oddała go w opiekę czerńcom reguły św. Bazylego Wielkiego[186]. Oprócz ikony Matki Bożej w Poczajowie znajdowała się skała, na której według tradycji jednemu z tamtejszych mnichów-pustelników objawiła się Maryja, pozostawiając odcisk swej lewej stopy, wypełniony wodą o cudownych właściwościach[187].

Pierwszym krokiem na drodze do koronacji było potwierdzenie starodawności i cudowności wizerunku. Łaski i cuda doświadczane za pośrednictwem Maryi w jej poczajowskim wizerunku były odnotowywane w *Księdze cudów obrazu Poczajowskiego*, prowadzonej przez zakonników i obejmującej lata 1664–1827[188]. W tym okresie odnotowano 277 zdarzeń uznanych za cudowne, z czego na lata 1745–1780 przypadały 164 cuda i łaski otrzymane za pośrednictwem Maryi obecnej w Poczajowie w cudownej ikonie. Nie były to wszystkie zdarzenia uznane za przejaw szczególnej opieki Najświętszej Panny Poczajowskiej. W 1739 r. odnotowano, że w wyniku niedbalstwa nie wpisano do księgi informacji spisywanych na luźnych kartkach[189]. Tabela nr 31 określa dynamikę kultu, który rósł zwłaszcza w czasie bezpośrednich przygotowań do koronacji oraz w ciągu kilku lat po niej[190].

---

[185] A. Witkowska, *Uroczyste koronacje wizerunków maryjnych…*, s. 45.

[186] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 14, k. 150–151; E. Zwolski, *Eleusa* [w:] EK, t. IV, Lublin 1983, kol. 879–881.

[187] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 14, k. 148–150.

[188] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 15, k. 1–99v. Łaski i cuda uzyskane w Poczajowie zostały opublikowane w tomie *Przesławna Góra Poczajowska Dawnością cudów Przenayczystszey Bogarodzicy Panny od Cudownego Jey Obrazu wynikających jaśniejąca, tak z wyrażeniem niektórych Jey łask, jako też z opisaniem Uroczystego tegoż cudownego Obrazu uwięczenia, w Roku 1773*, Poczajów 1807, k. 19v–49, 51v–58, 71–90, 144v–155.

[189] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 15, k. 19v.

[190] O roli źródła, jakim jest księga cudów, pisała A. Witkowska w: *Księgi cudów – źródło do badań praktyk pątniczych na ziemiach polskich* [w:] taż, *Sancti, Miracula, Peregrinationes. Wybór tekstów z lat 1974–2008*, Lublin 2009, s. 201–209.

Tabela 31

Liczba cudów przypisywanych wstawiennictwu Matki Bożej Poczajowskiej odnotowanych w latach 1745–1780

Rok	Liczba cudów	Rok	Liczba cudów	Rok	Liczba cudów
1745	4	1757	–	1769	2
1746	5	1758	1	1770	28
1747	4	1759	2	1771	32
1748	3	1760	1	1772	8
1749	–	1761	4	1773	14
1750	3	1762	3	1774	8
1751	1	1763	2	1775	7
1752	1	1764	3	1776	1
1753	3	1765	1	1777	3
1754	2	1766	3	1778	2
1755	–	1767	2	1779	8
1756	–	1768	2	1780	1

Źródło: APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 15, k. 19v–67, 86v–87, 90v.

Procedury związane z obrzędem koronacyjnym wymagały podjęcia szeregu działań, które wiązały się ze znacznymi środkami finansowymi. Bazylianie doskonale zdawali sobie z tego sprawę. Gdy pod koniec lat 50. XVIII w. jeden z zakonników Gedeon Gulski wyraził opinię o konieczności koronowania obrazu Matki Bożej Poczajowskiej, ówczesny prowincjał Hipacy Biliński skomentował ją następująco: *Poczajów wysilony, nie ma za co kupić chleba, soli i piwa, a on chce obrazy koronować*[191]. Na szczęście w tym czasie bazylianie pozyskali możnego patrona – osławionego starostę kaniowskiego Mikołaja Potockiego, który wskutek konfliktu z księżmi misjonarzami w Horodence przeszedł na obrządek unicki[192]. Potocki zamyślał o koronacji obrazu poczajowskiego już przed 1764 r. W liście do protoarchimandryty Hipacego Bilińskiego datowanym na 10 XII 1764 r. pisał o potrzebie ukoronowania wizerunku, a swe życzenie powtarzał w kolejnym piśmie z 2 XI 1767 r. W odpowiedzi generał Biliński odpisał, że podjęto już działania w Rzymie w sprawie koronacji, ale jeszcze nie otrzymał odpowiedzi ze Stolicy Apostolskiej[193]. Realizację tego przedsięwzięcia odsunęły w czasie wydarzenia polityczne w Rzeczypospolitej związane z wybu-

[191] ЛННБ, f. 6, od. zb. 158, k. 148v.

[192] Z. Zielińska, *Potocki Mikołaj Bazyli, hr. Pilawa* [w:] PSB, t. XXVIII, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1984–1985, s. 114.

[193] *Сказаніе историческое о Почаевской Успенской Лаври бывшаго намистника Лавры Архимандрита Амвросія*, Почаевъ 1886, s. 85, 89–90. W latach 1761–1771 Mikołaj Potocki napisał do protoarchimandryty Bilińskiego 37 listów dotyczących głównie działań fundacyjnych podjętych w Poczajowie.

chem konfederacji barskiej. Po deklaracji Mikołaja Potockiego o gotowości wsparcia finansowego wszelkich działań zmierzających do przeprowadzenia koronacji generał Biliński skonsultował ten projekt z egzarchą metropolii kijowskiej biskupem łuckim Sylwestrem Lubienieckim-Rudnickim. Ten ostatni skierował do wiernych eparchii list wydany w Rożyszczach 27 IV 1770 r., informujący o zwołaniu komisji, której celem było zatwierdzenie cudów przypisywanych Maryi w ikonie poczajowskiej[194].

25 VI 1770 r. w monasterze poczajowskim w obecności biskupa Lubienieckiego-Rudnickiego, duchowieństwa zakonnego na czele z protoarchimandrytą Bilińskim oraz licznie zebranych wiernych świeckich różnych stanów rozpoczęto przesłuchania świadków zeznających przed komisją. Łącznie przesłuchano 21 osób duchownych i świeckich. Wśród nich było 9 unickich księży diecezjalnych, bazylianin, dominikanin, 8 przedstawicieli szlachty obu płci oraz po 1 przedstawicielu mieszczaństwa i chłopstwa. Oprócz zeznań świadków komisja zapoznała się z księgami prowadzonymi w monasterze oraz zbadała wota wieszane przez wiernych w cerkwi w pobliżu obrazu Bogarodzicy. W imieniu szlachty województwa wołyńskiego kasztelan Jan Amor Tarnowski, właściciel dóbr poczajowskich, zaświadczył o dawności cudów i nieprzerwanym kulcie, którym ludność obu obrządków katolickich otacza wizerunek Maryi[195]. Komisja nie brała pod uwagę liczby mirakulów, ale oceniała „jakość" cudów. Koronowano zarówno obrazy, którym przypisywano kilkaset łask (np. w Chełmie – 692 do chwili koronacji), jak i kilkadziesiąt (np. w Sokalu ok. 50). Wśród zdarzeń cudownych występowały uzdrowienia ze śmiertelnych chorób, przywrócenie wzroku i mowy, uratowanie tonących. W przypadku ikony poczajowskiej brano pod uwagę jej rolę w czasie zmagań z protestantyzmem w XVII w., kiedy spadkobierca Hojskiej kasztelan bełski Andrzej Firlej, *zaraziwszy się sektą luterańską*, 4 VI 1640 r. nakazał swemu urzędnikowi Grzegorzowi Kozińskiemu zabrać cudowny obraz z Poczajowa i wywieźć go do zamku w Kozinie. Dopiero w 1647 r. dekretem Trybunału Koronnego Firlej zwrócił ikonę bazylianom poczajowskim[196].

W wyniku prac komisji władyka Lubieniecki-Rudnicki wydał dekret o uznaniu cudów dokonanych za pośrednictwem Bogarodzicy w obrazie poczajowskim. W dekrecie zapisano: *Iż było i jest wiadomo, nie tylko o dawności wyż wyrażonej Cudownej Stopki i Obrazu Najświętszej Maryi Panny Poczajowskiej, ale też i o istocie często wspomnionych cudów wiernym Chrystusowym wyświadczonych. Dla czego też same cuda* […] *za prawdziwe i niewątpliwe przy pomocy Łaski Boskiej uznawszy, ile tylko według prawa i przepisów możemy i powinniśmy, władzą naszą pasterską przypuszczamy, aprobujemy i stwierdzamy: i aby też od*

[194] *Przesławna Góra Poczajowska…*, k. 49–51v.
[195] Tamże, k. 58–67v.
[196] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 14, k. 152–154; T. Ciesielski, dz. cyt., s. 197–198.

wszystkich i każdego w szczególności, wiernych Chrystusowych za tak prawdziwe i aprobowane miane było i pobożnie trzymane chcemy. Owszem na większą chwałę Najświętszej i Nierozdzielnej Trójcy, na cześć Najbłogosławieńszej Maryi, zawsze Panny, na pomnożenie większe a większe ku niej w wiernych żarliwości, nabożeństwa i pobożności, na pokonanie heretyckiej uporczywości, błędów i bluźnierstwa, aby po cerkwiach od przepowiadaczów Słowa Bożego, publicznie opowiadane były, ogłaszane i wysławiane, pozwalamy[197].

Dalsze etapy procesu zmierzającego do koronacji opóźniła zaraza, która w drugiej połowie 1770 r. dotknęła województwa południowo-wschodniej Rzeczypospolitej. Dopiero w 1771 r. dokumentację przekazano do Rzymu na ręce prokuratora generalnego zakonu Ignacego Wołodźki. Jemu też poruczono starania o uzyskanie zgody na koronację Kapituły Watykańskiej, na której czele stał wówczas archiprezbiter Bazyliki Watykańskiej kardynał książę Henryk de York. Kapituła Watykańska wydała żądany dekret, wyznaczając biskupa Lubienieckiego-Rudnickiego do przeprowadzenia stosownego obrzędu. Wydała również dwie złote korony na głowy Matki Bożej i Dzieciątka oraz instrukcję obejmującą ceremoniał koronacji. Klemens XIV wystawił przywilej, podpisany 23 IV 1773 r., w którym udzielił ośmiodniowego odpustu dla uczestników uroczystości[198].

Biskup Lubieniecki-Rudnicki w liście do wiernych wydanym w maju 1773 r. ogłosił termin uroczystości koronacyjnych na 19 IX 1773 r., czyli w święto Narodzenia NMP według kalendarza juliańskiego. Superior monasteru poczajowskiego Domecjan Janowski zwrócił się z prośbą do hierarchów Kościoła w Polsce o wystosowanie listów pasterskich do wiernych z informacją o koronacji i jej terminie. Listy w tej sprawie wydali w sierpniu 1773 r. metropolita unicki Felicjan Filip Wołodkowicz, łaciński arcybiskup lwowski Wacław Hieronim Sierakowski oraz biskupi uniccy: chełmski Maksymilian Ryłło, lwowski Leon Szeptycki i przemyski Atanazy Szeptycki[199]. Prowincjał Onufry Bratkowski rozesłał do monasterów bazyliańskich list okólny, napisany w Krechowie 10 VIII (30 VI) 1773 r., w którym ogłaszał termin koronacji oraz nakazywał, aby kaznodzieje zakonni *po wszystkich naszych cerkwiach w poprzedzające dni świąteczne z ambon* informowali wiernych o uroczystości i przypisanych do niej odpustach[200]. Ponadto w sierpniu 1773 r. prowincjał nakazał superiorom klasztorów bazyliańskich przywiezienie do Poczajowa pieniędzy, przedmiotów potrzebnych w trakcie liturgii (antemisy, krzyże i lichtarze ołtarzowe, alby, humerały, paski, aparaty) oraz w refektarzu klasztornym (półmiski, talerze, sztućce, serwety). Nakazywał również oddelegowanie zakonników przydatnych do udzielania sa-

[197] *Przesławna Góra Poczajowska…*, k. 70–72.
[198] Tamże, k. 90v–92.
[199] Tamże, k. 98–102v.
[200] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 2106/II, k. 7v–8; ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3268, k. 1–2v.

kramentu spowiedzi, asystowania hierarchii kościelnej oraz wszelkiej pomocy w organizowaniu uroczystości. Mieli stawić się w Poczajowie na przynajmniej cztery dni przed rozpoczęciem aktu koronacji w stroju zakonnym. Pozostałych wzywał do pielgrzymowania do Poczajowa wraz z kompaniami wiernych[201].

Ponieważ nowa cerkiew bazyliańska była jeszcze nieukończona, uroczystości koronacyjne odbyły się na placu. Wystawiono tam kaplicę w formie ośmiobocznej szopy, otwartej na wszystkie strony, zwieńczonej kopułą z herbem Potockich, stojącej na podwyższeniu, w otoczeniu namiotów. Architektem tej konstrukcji był generał Jan de Witte, komendant twierdzy w Kamieńcu Podolskim. Wzniesiono pięć bram triumfalnych, o czterech piętrach, ozdobionych okolicznościowymi napisami, herbami, symbolami i obrazami nawiązującymi do uroczystości. Teksty polskie i łacińskie na malowanych obrazach ilustrujących cuda i łaski otrzymane za pośrednictwem Matki Bożej Poczajowskiej rozmieszczone wzdłuż drogi przygotował bazylianin, profesor filozofii z Łucka Leon Powszyński. On również był autorem okolicznościowych książeczek polsko-łacińskich wydanych z okazji koronacji[202].

Od 15 IX (4 IX) 1773 r. misjonarze z monasterów w Krystynopolu, Krzemieńcu i Pohynkach prowadzili misje przygotowujące przybyłych wiernych oraz miejscową ludność do uroczystości. Rozpoczynały się po południu nauką katechizmową oraz tłumaczeniem korzyści duchowych wynikających z udzielonego odpustu papieskiego. Następnie odprawiano nieszpory, zaś po nich jeden z misjonarzy wygłaszał kazanie. Do późnego wieczoru przy akompaniamencie kapeli śpiewano litanię do NMP oraz pobożne pieśni. Towarzyszyło temu również bicie w dzwony i strzały armatnie, oddawane przez rotę piechoty przybyłą z Dubna na rozkaz księcia Jana Sanguszki. Asystę wojskową zapewnił pułk kawalerii pod dowództwem regimentarza Ignacego Stempkowskiego, przysłany z rozkazu Komisji Wojskowej[203].

Właściwe uroczystości koronacyjne rozpoczęły się w wigilię święta Narodzenia NMP 18 IX (7 IX) 1773 r. Ich przebieg pokrywał się ze scenariuszem przygotowanym przez Kapitułę Watykańską. Pierwszym ich elementem było uroczyste wniesienie do cerkwi poczajowskiej koron, ufundowanych przez Mikołaja Potockiego, pobłogosławionych przez papieża i przywiezionych z Rzymu przez Bonifacego Fizykiewicza, bazyliańskiego alumna Kolegium Rozkrzewiania Wiary. W godzinach popołudniowych rozpoczęły się nieszpory poprowadzone przez władykę Lubienieckiego-Rudnickiego z kazaniem wygłoszonym przez

[201] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 2106/II, k. 8v–9; f. 3, od. zb. 802, k. 89v. Kwoty pieniężne wymagane od poszczególnych monasterów były zróżnicowane ze względu na zamożność danego domu. Wahały się od 100 czerwonych złotych (1800 złp – Krechów) do 1 czerwonego złotego (18 złp – Łanowce).

[202] *Przesławna Góra Poczajowska…*, k. 103–119.

[203] Tamże, k. 119v–120v.

ks. Teodozjusza Brodowicza, eklezjarchę unickiej katedry w Łucku. Po nich w procesji z udziałem bractw religijnych, duchowieństwa obu obrządków oraz wiernych, wśród których było wielu przedstawicieli szlachty, przeniesiono cudowną ikonę Bogarodzicy na miejsce koronacji. W trakcie przemarszu przez bramy triumfalne śpiewano litanię do NMP oraz „Pod Twoją obronę" *słowieńskim językiem*. Na noc w kaplicy pozostawiono dwunastu bazylianów, którzy mieli czuwać przy obrazie, odprawiać nabożeństwa oraz msze św. Następnego dnia 19 IX (8 IX) po procesyjnym przyniesieniu koron do przygotowanej kaplicy biskup łucki Rudnicki, na prośbę protoihumena prowincji koronnej Onufrego Bratkowskiego oraz ihumena poczajowskiego Domecjana Janowskiego, poprowadził ceremonię koronacji. Wśród obowiązkowych punktów obrzędu koronacyjnego było odczytanie bulli papieskiej zezwalającej na koronację i dekretu ogłaszającego odpust dla wiernych uczestniczących w tej uroczystości i nawiedzających sanktuarium w okresie oktawy oraz złożenie przysięgi przez prowincjała i ihumena poczajowskiego, że będą chronić korony i nie zdejmą ich z obrazu. Koronator nałożył korony, wypowiadając formuły przewidziane dla tego obrzędu. Po ceremonii znów w uroczystej procesji wzdłuż bram triumfalnych wrócono do cerkwi. Ukoronowany obraz nieśli na ramionach przedstawiciele władz zakonnych: Porfiry Skarbek-Ważyński, Onufry Bratkowski, Innocenty Matkowski i Domecjan Janowski. W cerkwi odprawiono Służbę Bożą z kazaniem wygłoszonym przez ks. Jana Kantego Bożydara Podhorodeńskiego, doktora obojga praw, archidiakona katedralnego i oficjała generalnego łuckiego. Na jej zakończenie generał Porfiry Skarbek-Ważyński podziękował wszystkim, którzy przyczynili się do przeprowadzenia koronacji. Po południu odprawiono nieszpory, które poprowadził władyka chełmski Maksymilian Ryłło[204].

Na pamiątkę uroczystości uczestnikom rozdawano medaliki, zwane koronatkami (5 tys. sztuk), wykonane ze złota, srebra, miedzi lub mosiądzu, a także papierowe obrazki z wizerunkiem Cudownego Obrazu (11 tys.) oraz drukowane książeczki[205]. Wieczorem w dzień koronacji odbył się pokaz sztucznych ogni, sprowadzonych specjalnie w tym celu z Warszawy. Został on przygotowany przez majora inżyniera Chrystiana Godfryda Deybel de Hammerau i zawierał elementy nawiązujące do uroczystości, m.in. fajerwerki tworzyły imię Maria, czy też herby fundatora i koronatora. Ognie puszczano ze specjalnie wzniesionego w tym celu gmachu. Pokaz trwał ponad 2 godziny. Koszt tego przedsięwzięcia oceniono na 20 tys. złp. Fajerwerki *dziełu koronacji okazałości niepośledniej przydały*[206].

[204] Tamże, k. 121–130; А.Ф. Хойнацкий, *Почаевская Успенская Лавра. Историческое описаніе*, Почаевь 1897, s. 106–119.

[205] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3271, k. 20v; *Przesławna Góra Poczajowska…*, k. 129v.

[206] *Przesławna Góra Poczajowska…*, k. 131v.

Przez następne dni, aż do 26 IX (15 IX), świętowano koronację. Z tej okazji odprawiano Służby Boże i nieszpory z kazaniami, głoszonymi przez przedstawicieli duchowieństwa zakonnego obu obrządków katolickich (bazylianie, dominikanie, franciszkanie, reformaci, karmelici, pijarzy, trynitarze)[207]. Przybywały również liczne pielgrzymki wiernych z okolicznych miejscowości, przynoszące wota składane przed ukoronowanym obrazem. W czasie oktawy wieczorami zorganizowano pokazy fajerwerków, nad których przygotowaniem czuwał porucznik Wiktoryn Wodaszyński, pozostający na służbie u starosty śniatyńskiego hr. Piotra Potockiego. Odbyła się również dysputa teologiczna, podczas której na pytania teologów dominikańskich odpowiadał bazylianin, absolwent teologii w monasterze świętojurskim we Lwowie Hilarion Tarasowski[208]. W okresie oktawy koronacji biskup Ryłło udzielił święceń prezbiteriatu i diakonatu zakonnikom bazyliańskim[209].

Koronacja cudownego obrazu Matki Bożej przyciągnęła do Poczajowa rzesze wiernych. Była największym zgromadzeniem, jakie miało miejsce w omawianym czasie w bazyliańskiej prowincji koronnej. Obliczano, że w uroczystościach wzięło udział 100 000 osób. Według statystyk zakonnych w okresie oktawy do spowiedzi i komunii św. przystąpiły 24 000 ludzi obrządku unickiego i 9300 wiernych obrządku rzymskokatolickiego. Koszty tego przedsięwzięcia sfinansował Mikołaj Potocki, który w latach 1771–1778 przeznaczył na budowę zespołu cerkiewno-klasztornego w Poczajowie prawie 2 mln 200 tys. złp[210].

Koronacja ikony poczajowskiej przyczyniła się do rozwoju kultu maryjnego oraz powstania ważnego sanktuarium, które swą rangę zachowało nawet po przejściu pod zarząd prawosławny.

Obok sanktuarium poczajowskiego w bazyliańskiej prowincji koronnej kult maryjny związany był z wieloma wizerunkami czczonymi jako łaskawe i cudowne. Obraz Matki Bożej otaczany kultem posiadał monaster w Ułaszkowcach. Został on podarowany przez Szymona i Katarzynę z Dobrudzkich Raciborskich w 1765 r. Obraz przedstawiający Maryję z Dzieciątkiem, wzorowany na ikonie częstochowskiej, należał do babki Katarzyny Raciborskiej – Justyny z Krzeczowskich Popławskiej. Według relacji spisanej w II połowie XIX w.

[207] Tamże, k. 132v–141; BJ, Oddział Starych Druków, sygn. 58997/III – *Dzieło uroczystego uwieńczenia Rzymskiemi Watykańskiemi Koronami cudownego Poczaiowskiego obrazu Przeczystey Bogarodzicy Maryi Panny Nayświetszey Niemowle Jezusa na łonie swym piastuiącey, Szczodrotą Jaśnie Wielmożnego Mikołaia Potockiego woiewodzica bełzkiego kawalera maltańskiego czynnością J.W. Sylwestra Łubienieckiego Rudnickiego Exarchi całey Rusi, Łuckiego y Ostrog. Biskupa, Kawalera Orderu S. Stanisława, w roku 1773 w dzień Nayświetszego Jey Narodzenia szczęśliwie wykonane Kazaniami znamienitych rożnych Kaznodzieiów przez całą oktawę Cerkwi Monasteru Poczaiowskiego Z.S.B.W. wysławiane, na publiczny widok światu wydane za dozwoleniem zwierzchności*, Poczajów 1775, k. 1–114v.

[208] *Przesławna Góra Poczajowska…*, k. 132v.

[209] Tamże, k. 133–134, 139v.

[210] Tamże, k. 141; T. Ciesielski, dz. cyt., s. 34.

obraz miał być w posiadaniu królowej Cecylii Renaty, a poprzez ród Sobieskich otrzymał go ks. Dąbrowski, wychowawca Jana Sobieskiego, krewny Krzeczkowskiej. Wizerunek przechowywano w dworze Raciborskich w Ułaszkowcach, gdzie otaczano go kultem, przypisując mu wyzdrowienie syna Raciborskich – Juliana. W 1730 r. komisja powołana przez władykę lwowskiego Atanazego Szeptyckiego uznała obraz za słynący łaskami, zaś w 1731 r. Szeptycki ogłosił go jako cudowny. Raciborscy przekazali obraz monasterowi bazyliańskiemu w Ułaszkowcach. Uroczystość odbyła się 8 IX 1765 r. Sam Szymon Raciborski procesjonalnie wniósł wizerunek do kaplicy pw. św. Jana Chrzciciela. Za dar dziękował ówczesny ihumen Leon Podsoński. Uroczystościom przewodzili unicki dziekan czortkowski ks. Zarzecki oraz kanonik katedralny z Kamieńca Podolskiego ks. Chorzewski[211]. Obraz Matki Bożej umieszczony był w ołtarzu wielkim cerkwi monasterskiej[212]. W latach 70. XVIII w. odnotowywano cuda przypisywane Maryi w tym wizerunku[213]. Hilarion Łątowski, superior ułaszkowski, 1 XI 1773 r. ułożył nawet pieśń poświęconą ikonie słynącej cudami, zapisaną alfabetem łacińskim w języku ruskim[214]. Oprócz pieśni poświęconych Matce Bożej Ułaszkowskiej spisano litanię i okolicznościowe modlitwy[215].

Obraz Matki Bożej, wzorowany na częstochowskiej ikonie, uważany za łaskawy, znajdował się w cerkwi bazyliańskiej pw. św. Jana Chrzciciela w Szarogrodzie[216]. Podobnie i w cerkwi bazyliańskiej w Hoszowie umieszczono wizerunek Matki Boskiej Częstochowskiej słynący łaskami, czczony najpierw prywatnie w rodzinie Mikołaja Hoszowskiego, a w 1737 r. uznany za łaskawy przez metropolitę Atanazego Szeptyckiego[217].

Obraz Matki Bożej czczony jako słynący łaskami z cerkwi w Hołubicy został w 1694 r. przeniesiony do cerkwi monasterskiej w Podhorcach[218]. W 1770 r.

---

[211] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3022 – Wiadomość o monasterze w Ułaszkowcach 1746, k. 6; APP, ABGK, sygn. 9403 – Wiadomość o cudownym obrazie Matki Bożej XVIII w., s. 9–18. Relacje zawarte w obu źródłach zawierają pomyłki w datowaniu wydarzeń, zaś historia o losach wizerunku przed pojawieniem się w rodzinie Raciborskich nie jest spójna pod względem chronologii opisywanych wydarzeń.

[212] ЦДІА, f. 181, op. 1, sp. 5945, k. 124.

[213] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3022, k. 7; APP, ABGK, sygn. 9403, s. 58–71.

[214] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3022, k. 10.

[215] APP, ABGK, sygn. 9403, s. 72–142.

[216] НМЛ, Рукописи латинські, rkps 26, k. 84v–85.

[217] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1231 – Dekret kijowskiego metropolity Atanazego Szeptyckiego o ikonie NMP w monasterze hoszowskim 1737–1847, k. 1–3. Obraz zakupił w Oławie porucznik chorągwi węgierskiej królewicza Jakuba Sobieskiego Andrzej Szukay, a poprzez jego córki trafił on do Mikołaja Hoszowskiego, pełniącego funkcję zarządcy dóbr dunajowskich. O historii obrazu zob. ЦДІА, f. 408, op. 1, sp. 975, k. 1–7v.

[218] НМЛ, Рукописи латинські, rkps 23, k. 117; ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2628 – Inwentarz monasteru w Podhorcach 1780, k. 3v.

odbyła się w cerkwi podhoreckiej dysputa poświęcona NMP *w obrazie tutejszym słynącym łaskami*, prowadzona przez bazylianów z Poczajowia – Hieronima Strzeleckiego, cenzora w diecezji łuckiej, oraz kaznodzieję Onufrego Krzyżanowskiego, zaś odpowiadał student teologii January Jagielnicki[219].

Obraz NMP w klasztorze w Wicyniu umieszczony był w ołtarzu wielkim drewnianej cerkwi pw. Narodzenia NMP. Został uznany za cudowny w 1707 r. Cieszył się wielkim kultem okolicznej ludności obu obrządków katolickich, o czym świadczyły wota. Czcicielami Matki Bożej w obrazie wicyńskim byli metropolita Atanazy Szeptycki, który przypisywał Jej wstawiennictwu wyleczenie z bezsenności, oraz arcybiskup lwowski obrządku łacińskiego Wacław Hieronim Sierakowski. Hierarcha modlił się wielokrotnie przed obrazem w Wicyniu[220]. W związku z rozwijanym kultem maryjnym bazylianie starali się o uzyskanie stosownych odpustów papieskich. W liście z 28 I 1766 r. pisanym do Kongregacji Rozkrzewiania Wiary superior monasteru w Wicyniu Hiacynt Nesterski wystąpił z prośbą o pomoc w pozyskaniu indulgencji, z których wierni mogliby skorzystać w święta maryjne[221].

Cudowny wizerunek Maryi, bardzo mały (*nie większy od ćwiartki papieru ordynaryjnego*), w drewnianych pozłacanych ramkach oraz ze srebrną sukienką, wisiał w cerkwi bazyliańskiej w Krechowie. Według świadectwa spisanego w 1775 r. przez przełożonego klasztoru Sylwestra Łaszczewskiego na podstawie relacji poprzedniego wieloletniego ihumena Jozafata Światkowskiego obraz pierwotnie był własnością mieszczan lwowskich Zofii ze Strzeleckich i Stefana Krassowskich. Ci przypisywali Maryi w czczonym przez siebie wizerunku uzdrowienie swojej niewidomej córki. W podziękowaniu wybudowali drewnianą cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego w monasterze krechowskim i oddali do niej obraz. Wisiał tam aż do 1740 r., kiedy ihumen Jozafat Wysocki wybudował murowaną cerkiew i w kaplicy bocznej po lewej stronie świątyni ulokował obraz Matki Bożej. Wizerunek ten słynął łaskami, ale do 1775 r. ich nie odnotowywano[222].

W cerkwi bazyliańskiej w Werchracie znajdował się obraz Matki Bożej, uznany za cudowny dekretem eparchy Józefa Szumlańskiego z 21 VIII 1688 r. Został tam sprowadzony po 1680 r. przez ihumena Izaaka Sokalskiego, który kupił go u malarza Mateusza w Zamościu. Była to ikona w typie Eleusa, czyli Umilenije. Kult maryjny związany z prawosławnym okresem w dziejach monasteru werchrackiego trwał również po jego przejściu na unię. Po zniesieniu

[219] ЛННБ, f. 3, od. zb. 308, k. 54v.

[220] ЛННБ, f. 3, od. zb. 276, k. 2v, 4–7v; ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1204, k. 22, 25, 32v.

[221] ASPF, Scritture Riferite nei Congressi Moscovia, Polonia e Ruteni, vol. 9, k. 542–543v. Nesterski zabiegał też o odpusty dla trzech cerkwi parochialnych prowadzonych przez duchownych diecezjalnych.

[222] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2032, k. 2–2v.

klasztoru na początku XIX w. cudowny obraz Bogarodzicy został przeniesiony do Krechowa[223].

W swojej cerkwi w Krystynopolu bazylianie posiadali obraz Matki Bożej Częstochowskiej słynący łaskami, *bardzo dawny, na płótnie malowany*, o wymiarach 60 x 45 cm, ofiarowany im w 1765 r. przez byłego łowczego bełskiego i starostę ropczyckiego Stanisława Kostkę Sadowskiego, wówczas marszałka dworu Franciszka Salezego Potockiego. Wizerunek ten znajdował się od dawna w posiadaniu rodziny Sadowskich, ale ze względu na możliwość oddawania mu większej czci w publicznym miejscu został powierzony bazylianom. Sadowski zarezerwował sobie jednak prawo odebrania ikony. Superiorzy monasteru w Krystynopolu Kornel Sroczyński i Ampliat Krzyżanowski starali się uzyskać potwierdzenie bazylianów co do własności wizerunku, ale do 1777 r. nie udało się tego osiągnąć. Ihumen Sroczyński kazał w 1771 r. potajemnie wykonać kopię obrazu bazylianinowi – malarzowi Ignacemu Bieńkowskiemu, na wypadek gdyby Sadowski odebrał oryginał. Również w 1771 r. Anna Potocka, wojewodzina ziem kijowskich, modląca się wielokrotnie przed tym wizerunkiem, ufundowała kopię obrazu Matki Bożej Częstochowskiej w pozłacanych ramach. W 1773 r. z ofiar wiernych oraz darów samych zakonników sporządzono pozłacane korony oraz srebrną sukienkę, którymi przyozdobiono tę kopię. Superior Sroczyński zaczął spisywać łaski otrzymywane za wstawiennictwem Maryi. Odnotował zwłaszcza ocalenie cerkwi i klasztoru bazyliańskiego w czasie pożaru Krystynopola w 1768 r. oraz ludności miasta podczas epidemii w 1770 r.[224] Bazylianie krystynopolscy propagowali kult maryjny wśród parafian. W 1776 r. czeladź monasterska mieszkająca przy tamtejszym klasztorze poprosiła superiora, aby pozwolił każdego wieczoru po kolacji odmawiać litanię do NMP i śpiewać „Pod Twoją obronę" w klasztorze, na korytarzu dolnym, przed obrazem Matki Boskiej. Ten zgodził się na to i *pochwalił im to nabożeństwo*[225].

Obrazy Matki Bożej słynącej łaskami znajdowały się w również w dwóch cerkwiach należących do monasteru w Złoczowie – w Grabinie i Buczynie. W wielkim ołtarzu cerkwi pw. Wniebowstąpienia Pańskiego w Grabinie umiesz-

[223] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1186, k. 3v, 16–16v; sp. 1181 – Uznanie ikony Matki Bożej w Werchracie za cudowną przez episkopa lwowskiego Józefa Szumlańskiego 1688, k. 1–11. W latach 1668–1780 odnotowano pięćdziesiąt różnych łask i zdarzeń przypisywanych wstawiennictwu Matki Bożej Werchrackiej; A. Gil, *Chełmska diecezja unicka…*, s. 218–219; E. Zwolski (dz. cyt., kol. 879–881) przypisuje autorstwo obrazu Marcinowi Altomontemu lub Bazylemu ze Lwowa.

[224] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 32–32v, 35–36; ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3075, k. 3; A. Gil, *Cerkwie Krystynopola…*, s. 173, 175. Po II wojnie światowej obraz ten znalazł się w cerkwi bazyliańskiej w Warszawie, zaś w 1994 r. wrócił do Krystynopola. J. Krętosz, *Kult Matki Boskiej Częstochowskiej na terenie archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego w XX wieku* [w:] *Kościół w Polsce. Dzieje i kultura*, t. VII pod red. J. Walkusza, Lublin 2008, s. 151.

[225] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 130.

czony był obraz Matki Bożej Łaskawej, prawdopodobnie ofiarowany przez Gedeona Gulskiego, tamtejszego superiora. W „Księdze historii monasteru" sporządzonej w 1770 r. zapisano łaski i uzdrowienia doświadczone dzięki wstawiennictwu Maryi w tym wizerunku[226]. W drugiej cerkwi bazyliańskiej (pw. Trójcy Świętej w Buczynie) znajdował się wizerunek Matki Bożej, mały, sporządzony na desce, *z oryginału częstochowskiego malowany i pocierany*[227].

Kolejny obraz Matki Bożej otoczony czcią jako cudowny umieszczony był w cerkwi bazyliańskiej w Poddębcach. Wyobrażał Bogurodzicę trzymającą na lewej ręce Jezusa. Usytuowany był w wielkim ołtarzu. Już od 1728 r. notowano łaski i cuda przypisywane wstawiennictwu Maryi w tym wizerunku. W 1754 r. komisja duchowna powołana przez biskupa łuckiego Sylwestra Lubienieckiego-Rudnickiego uznała obraz za cudowny, co 6 VIII 1755 r. zaaprobował tenże władyka[228].

O dwóch obrazach wyobrażających Matkę Bożą słynących łaskami wspominały źródła dotyczące cerkwi bazyliańskiej w Pohynkach. Zostały one umieszczone w wielkim ołtarzu przez władykę chełmskiego Ryłłę 5 VIII (25 VII) 1765 r. w czasie konsekracji świątyni. Pierwszy z nich, namalowany na płótnie, wyobrażał Matkę Boską Pocieszenia, zaś drugi obraz, sporządzony w Kowlu, *na drzewie pięknie malowany i malarsko wyzłocony* – Matkę Boską Częstochowską. Pierwszy z wizerunków został przywieziony z wojen tureckich w końcu XVII w. przez porucznika wojsk królewskich Stanisława Piaskowskiego herbu Junosza. Wokół obrazów umieszczonych w wielkim ołtarzu wisiały liczne wota świadczące o rozwoju tamtejszego sanktuarium maryjnego, jednego z najważniejszych w II połowie XVIII w. na Wołyniu[229]. Również w cerkwi monasterskiej w Zahajcach Małych czczono obraz Bogurodzicy, zwanej „Miłująca Wszystkich". Pierwotnie znajdował się on w kaplicy dworskiej podkomorzego krzemienieckiego Stefana Malińskiego w Kruhelu, gdzie oddawano mu cześć przez *kilkaset lat*. Maliński darował go bazylianom z Zahajec w 1750 r.[230]

Ośrodkiem kultu maryjnego w XVIII w. był również monaster w Uniowie. Odwiedzano go zwłaszcza w czasie odpustu przypadającego na święto Zaśnięcia NMP. W cerkwi monasterskiej znajdował się obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem

[226] ЛННБ, f. 3, od. zb. 809, k. 5v–7.

[227] ЛННБ, f. 3, od. zb. 814, k. 22–22v; ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1855, k. 2v.

[228] В. Александрович, *Нові джерельні матеріали до мистецького життя Луцька в першій половині середині XVIII століття* [w:] *Волинська ікона: дослідження та реставрація*, вип. 11, Луцьк 2004, s. 120–121; X. Wacław z Sulgostowa [W. Nowakowski], *O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej. Wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne*, Kraków 1902, s. 527; Wołyniak, *Spis klasztorów unickich…*, s. 83.

[229] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 533–534; P. Sygowski, *Monastyr w Puhynkach na Wołyniu…*, s. 167–168.

[230] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 254.

w typie Hodegetria, znany z przekazów z I połowy XVII w., który zaginął po zamknięciu Ławry Uniowskiej w 1950 r. Według miejscowej tradycji ikona Bogarodzicy była koronowana, ale XVIII-wieczne przekazy źródłowe nie potwierdzały tej opinii[231].

Tabela 32

Obrazy maryjne uznane za cudowne i słynące łaskami w cerkwiach bazyliańskich prowincji koronnej w XVIII w.

Lp.	Monaster	Obraz	Źródło
1	*2*	*3*	*4*
1	Białołówka	Matki Bożej	ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 19.
2	Bilina Wielka	Matki Bożej Opiekunki Grzeszników	ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1086, k. 7.
3	Czernilawa	Matki Bożej	ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 535v.
4	Dobrzany	Matki Bożej	ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1293, k. 1v.
5	Horodyszcze	Matki Bożej	ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 96–96v.
6	Hoszcza	Matki Bożej	ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 124.
7	Hoszów	Matki Bożej Częstochowskiej	ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1231, k. 1.
8	Kołodeżna	Matki Bożej	Н. Теодоровичъ, *Къ исторіи Колодежненскаго…*, „ВЕВ” 1895, нр 22, s. 733.
9	Krechów	Matki Bożej	ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2032, k. 2–2v.
10	Kryłos św. Eliasz	Matki Bożej z monasteru w Radawie	ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 25.
11	Kryłos Wniebowzięcie NMP	Matki Bożej z monasteru w Sokole	ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 21.
12	Krystynopol	Matki Bożej Częstochowskiej	ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 32–32v.
13	Lublin	Matki Bożej	ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 359.
14	Lwów św. Jerzy	Matki Bożej Trembowelskiej	ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2184, k. 17.
15	Mańkówka	Matki Bożej	BJ, rkps 4502, k. 37v.
16	Milcza Mała	Matki Bożej	ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 168.
17	Poczajów	Matki Bożej	ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 199.
18	Poddębce	Matki Bożej	Wołyniak, *Spis klasztorów…*, s. 83.
19	Podhorce	Matki Bożej	ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 215v.
20	Pohonia	Matki Bożej	ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 487v.
21	Pohynki	Matki Bożej Pocieszenia Matki Bożej Częstochowskiej	P. Sygowski, *Monastyr…*, s. 167–168.
22	Sokulec	Matki Bożej	ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 515v.

[231] І. Мицько, *Святоуспенська Лавра в Уневі…*, s. 42–49.

1	*2*	*3*	*4*
23	Szarogród	Matki Bożej Częstochowskiej	НМЛ, Рукописи латинські, rkps 26, k. 84v.
24	Ułaszkowce	Matki Bożej Częstochowskiej	ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3022, k. 6.
25	Uniów	Matki Bożej	І. Мицько, *Святоуспенська Лавра…*, s. 44.
26	Werchrata	Matki Bożej	ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 250.
27	Wicyń	Matki Bożej	ЛННБ, f. 3, od. zb. 276, k. 2v, 4–7v.
28	Zahajce Małe	Matki Bożej	ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 252.
29	Zahorów	Matki Bożej	ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 267–267v.
30	Zimno	Matki Bożej	ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 277v–278.
31	Złoczów	Matki Bożej Częstochowskiej Matki Bożej Łaskawej	ЛННБ, f. 3, od. zb. 814, k. 22–22v.

Kult maryjny rozwijany i propagowany przez bazylianów prowincji koronnej integrował społeczności obu obrządków katolickich i ludzi wszelkich stanów społecznych. Wśród czcicieli Bogarodzicy była zarówno słynna z dumy i nieprzystępności wojewodzina kijowska Anna Potocka, jak i prości chłopi zamieszkujący w jej dobrach. Wszyscy oni spotykali się na uroczystych nabożeństwach przed obrazem Matki Bożej w bazyliańskiej cerkwi w Krystynopolu[232]. Kult maryjny dawał społeczeństwu poczucie bezpieczeństwa w życiu doczesnym dzięki łaskom i uzdrowieniom indywidualnych osób oraz tak licznym informacjom o obronie przed zarazą, pożarem czy najazdem obcych wojsk. Ponadto kult ten podtrzymywał nadzieję eschatologiczną oraz niósł pomoc dla dusz zmarłych.

Bazylianie propagowali również kult świętych, zwłaszcza św. Mikołaja i św. Onufrego Pustelnika. W cerkwiach monasterskich prowincji koronnej znajdowały się obrazy poświęcone tym patronom, otaczane szczególną czcią jako cudowne. W Krechowie w cerkwi murowanej pw. św. Mikołaja przechowywano otoczony kultem obraz z wyobrażeniem patrona, umieszczony najpierw w wielkim ołtarzu, a później przeniesiony do kaplicy po prawej stronie cerkwi. Jak zanotował superior krechowski: *była szczęśliwa ręka tego malarza, bo św. Mikołaj w tym obrazie łaski uciekającym się do siebie świadczy*. Według tradycji obraz miał zostać przyniesiony przez założyciela monasteru krechowskiego Joela w XVII w. Początkowo nie spisywano łask doświadczanych za wstawiennictwem św. Mikołaja. Dopiero w latach 70. XVIII w. zaczęto je odnotowywać w kronice klasztornej[233].

[232] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 32–37.

[233] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2032, k. 3–5. Według jednej z opinii zanotowanej w kronice krechowskiej obraz św. Mikołaja miał namalować malarz lwowski nazwiskiem Dunajowski około

Tabela 33

Kult obrazów świętych w cerkwiach bazyliańskich prowincji koronnej w XVIII w.

Lp.	Monaster	Obraz	Źródło
1	Krechów	św. Mikołaja	ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k.179.
2	Lubar	św. Onufrego	ІР НБУВ, f. I, nr 1104, k. 14.
3	Lwów św. Onufry	św. Onufrego	ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2235, k. 2v.
4	Mielce	św. Mikołaja	ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k.159.
5	Szarogród-Kalinówka	św. Onufrego	ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 241v.
6	Wicyń	św. Onufrego	ЛННБ, f. 3, od. zb. 276, k. 2v, 4–7v.
7	Zawałów	św. Mikołaja	ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 481.
8	Zbaraż	św. Onufrego	ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 2074/II, k. 7.

W cerkwi bazyliańskiej w Wicyniu znajdował się od 1773 r. ołtarz, w którym umieszczono słynący łaskami obraz św. Onufrego, przeniesiony z monasteru w Litwinowie[234].

Tabela 34

Wezwania cerkwi bazyliańskich w prowincji koronnej w 1776 r.

Typ wezwania	Liczba	Odsetek
trynitarne	7	8,9
chrystologiczne	19	24,0
maryjne	27	34,2
anielskie	3	3,8
świętych	23	29,1
Suma	**79**	**100**

Źródło: *Catalogus Monasteriorum Ordinis S. Basilii Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1776 in Annum 1777* [w:] М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 155–175.

O popularności kultu maryjnego i świętych wśród bazylianów świadczyły wezwania cerkwi bazyliańskich. Dane ujęte w tabeli nr 34 wskazują na ich dominację wśród patrociniów świątyń. Liczby te byłyby jeszcze wyższe, gdyby oprócz wezwania głównej cerkwi ująć patronów innych świątyń i kaplic należących do monasterów. Jako przykład takiej sytuacji można wymienić klasztor w Krechowie, gdzie obok cerkwi pw. Przemienienia Pańskiego znajdowała się nowa świątynia pw. św. Mikołaja, a poza zabudowaniami monasterskimi, w dobrach należących do zakonników, jeszcze trzy cerkwie i kaplice[235]. Z kolei w Krystynopolu do pierwotnego wezwania cerkwi – św. Jerzego

1750 r. W I połowie XVIII w. pracowało dwóch braci bazylianów trudniących się malarstwem – Teofil i Benedykt Dunajowscy.

[234] ЛННБ, f. 3, od. zb. 276, k. 2v, 4–7v.C

[235] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2029, k. 1–4.

dodano św. Onufrego[236]. Z grupy patrociniów świętych to właśnie święci Mikołaj i Onufry byli najczęściej wybierani na patronów cerkwi[237].

Bazylianów należy zresztą uznać za propagatorów kultu św. Onufrego na ziemiach Rzeczypospolitej. Świadczyły o tym liczne wezwania cerkwi monasterskich, wydawanie dzieł przybliżających jego biografię w drukarniach bazyliańskich, cześć oddawana mu w wizerunkach otaczanych szczególnym kultem oraz propagowanie bractw cerkiewnych pozostających pod jego opieką[238].

6. Bractwa cerkiewne

Przy cerkwiach bazyliańskich organizowano bractwa religijne skupiające zarówno samych zakonników, duchowieństwo diecezjalne obu obrządków katolickich oraz wiernych świeckich wywodzących się z różnych stanów społecznych. Konfraternie te były stowarzyszeniami religijnymi zatroskanymi o szerzenie czci Boga i świętych oraz zbawienie swoich członków. Wymiar eschatologiczny bractw wpływał na nakazy modlitewnej pamięci o zmarłych konfratrach. Członkowie konfraterni mieli również przyczyniać się do uświetniania nabożeństw, upiększania świątyni oraz pozyskiwania funduszy na jej utrzymanie.

Bractwem szczególnie związanym z zakonem bazyliańskim była konfraternia poświęcona św. Onufremu. Kult tego świętego Anachorety, pochodzącego z kręgu kultury koptyjskiej, a żyjącego w IV w., rozwijał się głównie tam, gdzie sięgały wpływy Kościoła wschodniego. Nie można jednak ograniczać go tylko do Cerkwi prawosławnej czy Kościoła katolickiego obrządku wschodniego, gdyż propagatorami nabożeństwa do św. Onufrego były również zakony łacińskie, np. karmelici[239].

---

[236] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3075, k. 2v. *Była przed tym założona tylko pod tytułem ś. Jerzego Męczennika, a po naszym do niej wprowadzeniu przydany jest tytuł drugi ś. Onufrego Pustelnika*.

[237] O kulcie św. Mikołaja w Kościele łacińskim i Cerkwi pisał R. Pelczar w: *Kult św. Mikołaja w łacińskiej diecezji przemyskiej w okresie przedrozbiorowym* [w:] *Europa dwóch serc* pod red. J. Zimnego, Sandomierz 2006, s. 182–183.

[238] О. Сидор, *Святий Онуфрій Великий у давньому українському мистецтві*, „Старосамбірщина" 2003, т. 3, s. 219.

[239] A. Sienkiewicz-Bartoszuk, *Przedstawienia św. Onufrego na ziemiach polskich*, „Series Byzantina" 2004, t. II, s. 155–156; M. Cubrzyńska-Leonarczyk, *Z dziejów kultu św. Onufrego w Warszawie XVIII–XIX wieku*, „Rocznik Warszawski" 2012, t. 37, s. 93–113; *Gość pożądany Patron w Potrzebach skuteczny S. Onufryusz wielki królewicz Perski Pustelnik, w Relikwiach od zeyścia swego w czternastym wieku z Persyi przez Rzym do Metropolij Korony Polskiey Miasta stołecznego Krakowa, przez Archikonfraternią Literacką pod Tytułem Wniebowzięcia Nayświętszey Maryi Panny, y s. Jana Nepomucena, w kościele świętego Woyciecha zostaiącą zaproszony, na którego Honor y Powitanie Nabożeństwo przedtym przez tęż Archikonfraternią zebrane, a teraz powtórnie przydatkiem y Summaryuszem życia, y o Relikwiach tegoż Świętego opisaniem*, Kraków 1740.

W XVIII w. Bractwo św. Onufrego funkcjonowało przy wielu cerkwiach bazyliańskich na terenie Rzeczypospolitej. Jednymi z najstarszych były konfraternie zorganizowane w latach 40. XVIII w. we Włodzimierzu Wołyńskim i Warszawie[240]. Na terenie prowincji koronnej Bractwo św. Onufrego najwcześniej założono przy cerkwi monasterskiej w Lublinie. Jego erekcję datowano na 1752 r. Wtedy konfraternia miała otrzymać statut i przywileje odpustowe nadane przez Benedykta XIV[241].

W cerkwi bazyliańskiej w Zamościu Bractwo św. Onufrego wprowadzono za rządów superiora Joachima Spendowskiego, trwających od 9 II 1755 r. do 18 IX 1758 r.[242] Według ustaleń Andrzeja Gila bractwo miał zatwierdzić władyka Felicjan Filip Wołodkowicz 12 VI 1755 r., ale konfraternia wymieniona była już w 1753 r. w bulli Benedykta XIV[243]. W czerwcu 1765 r. wprowadzono Bractwo św. Onufrego do cerkwi monasterskiej pod wezwaniem tego świętego we Lwowie. W uroczystości uczestniczyli deputaci Trybunału Koronnego, który wówczas zebrał się we Lwowie[244]. Jeden z zakonników tamtejszego klasztoru stał na czele bractwa jako promotor. W 1775 r. był nim Terencjusz Bielecki, za którego doszło do konfliktu bractwa z superiorem Gedeonem Gulskim. Superior sformułował przeciw promotorowi konfraterni 56 zarzutów, które dotyczyły m.in. prób przejęcia przez bractwo sprzętów cerkiewnych i lamp należących do monasteru[245].

W latach 1771 i 1772 Klemens XIV wydał przywileje odpustowe dla bractw św. Onufrego zaprowadzonych w Szczepłotach, Dobromilu i Krystynopolu.

---

[240] B. Lorens, *O introdukcjach bractw religijnych do cerkwi bazyliańskich w Rzeczypospolitej w XVIII wieku* [w:] *Od Lwówka Śląskiego do Lwowa. Studia i materiały z dziejów południowej Polski* pod red. Z. Budzyńskiego, Rzeszów 2012, s. 92; taż, *Bractwo św. Onufrego przy cerkwi bazyliańskiej w Warszawie w latach 1745–1761*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 2010, R. LVIII, z. 1, s. 35–46.

[241] G. Kuprianowicz, M. Roszczenko, *Cerkiew prawosławna Przemienienia Pańskiego w Lublinie*, Lublin 1993, s. 22, 24. W opisach wizytacyjnych z lat 60. XVIII w. nie ma wzmianki o funkcjonowaniu Bractwa św. Onufrego, ale w 1793 r. w Poczajowie wydano *Officium i summariusz Przedziwnego żywota S. Oyca Onufrego Wielkiego Królewica Perskiego i Pustelnika w obrazie WW. XX. Bazylianów Monasteru Lubelskiego znacznemi Łaskami słynącego, w każdych potrzebach niezawodnego Patrona, napisany po Grecku od Pafnucego Mnicha, potym Polskim Językiem obszernie wydany. A teraz przy Officium sumowany na większe pomnożenie czci Tego S. Patrona, z wyrażeniem obowiązków Bractwa. Z przydaniem nabożeństwa do S. Erazma Męczennika, tudzież do S. Wilgeforty Panny za Pozwoleniem wierzchności do druku podany*. Bardzo dziękuję ks. prof. Januszowi Królikowskiemu za udostępnienie starodruku.

[242] APL, zespół 111/4, sygn. 29, k. 2v–3.

[243] A. Gil, *Chełmska diecezja unicka…*, s. 234. W artykule Bogdana Pietnoczki OSBM (*Bazylianie polscy. Ostatnie lata w Królestwie* [w:] *Śladami unii brzeskiej*, s. 378) ustanowienie Bractwa św. Onufrego przy klasztorze bazyliańskim w Zamościu określono na rok 1764, jednak w świetle źródeł fakt ten miał miejsce blisko dziesięć lat wcześniej.

[244] ЛННБ, f. 3, od. zb. 132, k. 16v.

[245] Tamże, k. 31v–33v.

Klasztor w Szczepłotach i tamtejsza cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego otrzymały od papieża przywilej odpustowy dla Bractwa Ołtarza św. Onufrego, datowany na 16 XI 1771 r. Potwierdzony został przez władyków przemyskich Atanazego Szeptyckiego w Walawie 12 IX 1772 r. oraz Maksymiliana Ryłłę w Straszewicach 22 VIII 1783 r.[246] Z kolei erekcja Bractwa św. Onufrego w cerkwi klasztornej w Dobromilu nastąpiła na mocy bulli papieskiej wystawionej w grudniu 1772 r. Przywilej ten zatwierdził następnie biskup Atanazy Szeptycki w Straszewicach 20 IV (9 IV) 1773 r., a następnie potwierdził Maksymilian Ryłło w Straszewicach 22 VIII 1783 r.[247] W przeddzień święta św. Onufrego w czerwcu 1773 r. Bractwo św. Onufrego zostało wprowadzone do cerkwi bazyliańskiej, zaś dwa lata później sprowadzono tam relikwie św. Onufrego. W 1774 r. siostry należące do tegoż bractwa uroczyście obchodziły jego święto[248]. Konfraternia poświęcona św. Onufremu miała zostać ufundowana przy cerkwi monasterskiej w Podhorcach. Obietnicę taką złożyli wierni obrządku łacińskiego, którym bazylianie udzielali posługi sakramentalnej podczas zarazy w 1770 r. Jak jednak odnotowano w kronice monasteru, zamiar ten *do skutku przyprowadzić zaniedbano*[249].

Konfraternię poświęconą świętemu Onufremu ustanowiono również w cerkwi bazyliańskiej w Krystynopolu. Bazylianie na mocy fundacji wojewody kijowskiego Franciszka Salezego Potockiego i jego żony Anny, ustanowionej 6 IX 1763 r., przejęli cerkiew krystynopolską noszącą wezwanie św. Jerzego. Po osiedleniu się zakonników dodano drugiego patrona cerkwi – św. Onufrego. W świątyni w ołtarzu bocznym znajdował się obraz Pustelnika, który wierni na czele z fundatorem monasteru, jego rodziną i dworem otaczali szczególną czcią[250]. Zakonnicy postanowili wystarać się o papieską zgodę na utworzenie Bractwa św. Onufrego. Od 1770 r. trzykrotnie ponawiali pisemne prośby słane do Rzymu w tej sprawie. Wreszcie w marcu 1773 r. otrzymali zgodę na utworzenie bractwa wraz z odpustami przewidzianymi dla jego członków oraz pismo papieskie z odpustami dla ołtarza św. Onufrego. Przywileje podpisał papież Klemens XIV 30 XII 1772 r., natomiast władyka chełmski Maksymilian Ryłło zatwierdził je w Krystynopolu 3 VI (23 V) 1773 r. Ten sam hierarcha już jako biskup przemyski 22 VIII 1783 r. w Straszewicach ponownie wyraził akceptację dla przywilejów brackich[251].

---

[246] APP, Kapituła greckokatolicka w Przemyślu, sygn. 450 – Odpisy przywilejów papieskich 1606…1829, s. 60.

[247] Tamże, s. 63, 67–68.

[248] ЛННБ, f. 3, od. zb. 109, k. 18, 19v, 22.

[249] ЛННБ, f. 3, od. zb. 308, k. 55v.

[250] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3075, k. 2–2v, 3v; ЛННБ, f. 3, od. zb. 851/5 – Materiały z archiwum o. Juliana Dolija protoarchimandryty OSBM przełożonego monasteru w Krystynopolu, k. 1.

[251] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3067, k. 3–4, 43v; APP, Kapituła greckokatolicka w Przemyślu, sygn. 450, s. 65, 69–71.

Inicjatorzy utworzenia bractw najczęściej przygotowywali okoliczną ludność do przystępowania do stowarzyszeń przez propagowanie wiedzy o świętym patronie, korzyściach duchowych wynikających z członkostwa oraz zachęcali do modlitwy zanoszonej za pośrednictwem patrona. W tym celu przygotowywano specjalne książeczki wydawane drukiem, nieraz w dużym nakładzie, i rozdawane wiernym. Superior klasztoru w Krystynopolu Kornel Sroczyński wydał na początku czerwca 1773 r., a więc tuż przed introdukcją bractwa, książeczkę zawierającą życiorys św. Onufrego oraz modlitwy jemu poświęcone, m.in. godzinki i litanię. Zamieszczono w niej również odpusty i przywileje papieskie oraz pieśni ułożone przez superiora na cześć św. Onufrego i innych świętych w języku polskim i ruskim (ukraińskim). Książka dedykowana była właścicielowi Krystynopola, staroście bełskiemu Stanisławowi Szczęsnemu Potockiemu, któremu wręczono ozdobny egzemplarz oprawiony w zielony aksamit. Tysiąc egzemplarzy tej książeczki wydrukowano w typografii franciszkanów we Lwowie[252]. Równocześnie bazylianie krystynopolscy otrzymali relikwie św. Onufrego z potwierdzeniem ich autentyczności wystawionym w Rzymie 12 VII 1766 r. Ich ofiarodawczynią była córka fundatora klasztoru Marianna z Potockich Brűhlowa, żona generała artylerii koronnej Alojzego Fryderyka von Brűhla. Relikwie zostały umieszczone w pacyfikale (relikwiarzu w kształcie krzyża lub monstrancji) *wiedeńskiej roboty*, darowanym do cerkwi bazyliańskiej przez Stanisława Szczęsnego Potockiego[253].

Działalność bractw poprzedzało ich uroczyste wprowadzenie do cerkwi bazyliańskich. Było ono znakiem zaistnienia konfraterni i jego inauguracją. Zyskiwało wyjątkową rangę ze względu na okazałość ceremonii organizowanych z tej okazji, co można stwierdzić na podstawie opisów uroczystości introdukcyjnych zachowanych w księgach brackich i kronikach klasztornych. Podobny ceremoniał towarzyszył introdukcjom konfraterni rzymskokatolickich, organizowanym nie tylko w większych ośrodkach miejskich, ale również w parafiach wiejskich[254]. Tak uroczyste introdukcje nie występowały natomiast w przypadku bractw cerkiewnych funkcjonujących przy prawosławnych i unickich świątyniach parochialnych.

Uroczystości introdukcji Bractwa św. Onufrego do cerkwi bazyliańskiej w Krystynopolu odbyły się 22 VI – 23 VI (11 VI – 12 VI) 1773 r. Zaszczycili je swą obecnością: Marianna z Potockich i Alojzy Fryderyk Brűhlowie, wojewo-

[252] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3067, k. 43v–44; R. Łukań, *Autor dziejopisu monasteru…*, s. 8–9.

[253] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3067, k. 44.

[254] S. Tracz, *Bractwa religijne w dekanacie żywieckim (1598–1772)*, Kraków 2005, s. 104–111; S. Zabraniak, *Z dziejów religijności. Rozwój życia brackiego w dekanacie krzepickim do połowy XVIII wieku*, „Częstochowskie Wiadomości Archidiecezjalne" 2007, R. 81, nr 3, s. 131–132.

dzianka kijowska Ludwika Potocka, szwagier Stanisława Szczęsnego Potockiego podkomorzyc litewski Michał Jerzy Wandelin Mniszech. Obecne było duchowieństwo obu obrządków. Dopisali zwłaszcza bernardyni z Krystynopola i Sokala. Licznie przybyli wierni, zarówno unici, jak i łacinnicy. Część z nich przybyła w zorganizowanych kompaniach, których naliczono 27. Liczbę zgromadzonych w ciągu dwóch dni uroczystości szacowano na 5 tysięcy[255].

Nabożeństwo introdukcji zaczynało się po południu w wigilię święta patrona bractwa. Po odprawionych nieszporach w uroczystej procesji wnoszono przyozdobiony obraz z wyobrażeniem świętego, czasem jego relikwie, dekrety papieskie do odświętnie udekorowanej cerkwi lub kaplicy. Procesja formowała się według określonego porządku. Najpierw postępowały bractwa religijne, cechy rzemieślnicze i towarzystwa kupieckie ze swymi chorągwiami i świecami. Następnie szły władze miejskie, duchowieństwo diecezjalne i zakonne obu obrządków, osoby niosące obraz bracki i inne przedmioty, celebrans ze swoim orszakiem, a za nim wszyscy zebrani. Procesji towarzyszyła kapela, która wykonywała pieśni religijne. Czasem na zmianę z kapelą zakonnicy śpiewali zwrotki specjalnie na tę okazję ułożonych pieśni. W Krystynopolu śpiewano pieśń „O Ojczyzno niespokojna, głód, powietrze, ogień, wojna", ułożoną przez superiora Sroczyńskiego. Niestety, tekstu pieśni nie wpisano do księgi brackiej. Funkcję introduktora pełnił unicki biskup chełmski Ryłło[256]. Po przyjściu do cerkwi bazyliańskiej odprawiono nieszpory z wystawieniem Najświętszego Sakramentu. Nabożeństwu towarzyszyła kapela zamkowa. Następnego dnia od wczesnych godzin rannych odprawiano Służby Boże i msze św., podczas których głoszono okolicznościowe homilie. Jako kaznodzieje zapraszani byli duchowni cieszący się sławą w tej dziedzinie. Zgromadzone duchowieństwo spowiadało przybyłą ludność, która wpisywała się wówczas do albumu brackiego. Uroczystości kończyły się drugiego dnia odprawieniem o godz. 16 nieszporów. Po zakończeniu nabożeństw kapela grała melodie religijne, zaś zakonnicy śpiewali pieśni, stojąc na miejscu przygotowanym na bramie triumfalnej, oświetlonej pochodniami[257].

Zarówno po zakończeniu nabożeństw pierwszego dnia, jak i w ciągu drugiego dnia gospodarze podejmowali zaproszone duchowieństwo i rodziny szlacheckie poczęstunkiem. W Krystynopolu z racji tego, że monaster bazyliański znajdował się w budowie, gospodarzom z pomocą przyszli bernardyni, którzy udzielili gościny unickiemu biskupowi i jego oficjalistom. W klasztorze bazyliańskim w refektarzu i celi superiorskiej przyjmowano kapłanów diecezjalnych i zakonnych oraz szlachtę. Cechy, bractwa i kapelę podejmowano gościną

[255] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3067, k. 43.
[256] Tamże, k. 43v.
[257] Tamże.

w mieście[258]. Uroczystości introdukcyjne pochłaniały nieraz znaczne fundusze. Superior Sroczyński z Krystynopola odnotował, że wydano na sfinansowanie imprezy ponad 670 złp[259].

W drugim dniu uroczystości introdukcyjnych dokonywano wpisu wiernych do bractwa. Temu wydarzeniu towarzyszył obrzęd, który został zapisany w księdze Bractwa św. Onufrego w Krystynopolu zatytułowanej: *Pustynia ludna, bo licznym Ludem w Towarzystwo S. Pustelnika Onufrego królewica perskiego za przodującą S. Bazylego W. kolumną idącym pod cieniem Półtrzecia Krzyżowego Drzewa JJ. WW. Pilawitów osadzona, do górnego raju drogę im z siebie ukazująca, to jest liczne Imiona tu wpisane i mające się wpisywać przyjmujących Bractwo wspomnianego wielkiego Pustelnika, do Cerkwi Krystynopolskiej ZSBW w r. 1773 dnia 11 czerwca s.k. wprowadzone a to dla pewniejszego przy opiece niezawodnej tegoż S. Patrona w Poczet Niebieskiego Towarzystwa policzenia się*. Zarówno teksty modlitw związane z ceremoniałem przyjęcia do konfraterni, jak i statut bracki zostały ułożone przez superiora Sroczyńskiego[260].

Obrzęd obejmował dziewięć punktów uwzględniających kolejne czynności, które mieli wykonać kandydaci na członków bractwa pod kierownictwem promotora. Wygłaszane modlitwy zostały opracowane w trzech wersjach językowych – łacińskiej, polskiej i cerkiewnosłowiańskiej – w zależności od obrządku i wykształcenia przyszłych konfratrów. W dniu przyjmowania do bractwa należało przystąpić w cerkwi bazyliańskiej w Krystynopolu do sakramentu spowiedzi i przyjąć Najświętszy Sakrament. Kandydaci na klęczkach odmawiali modlitwę do Ducha Świętego. Następnie modlił się promotor, przyzywając wstawiennictwa św. Onufrego. Kolejnym krokiem było wzbudzenie żalu za grzechy i pragnienia dostąpienia odpustu zupełnego, po którym kapłan-promotor wygłaszał formułę przyjęcia do bractwa. Później miał promotor wpisać nowo przyjętych z nazwiska i imienia do albumu brackiego pod odpowiednią datą, w dniu, w którym przystępowali do konfraterni. Wpisani powinni polecić się opiece świętego patrona, odmawiając przypisaną modlitwę. Następnie promotor miał zapoznać konfratrów z obowiązkami braci i sióstr, polegającymi na zachowaniu postu w trzy poniedziałki w roku, codziennym odmawianiu trzech pacierzy i trzech „Zdrowaś Mario" (trzymając ręce podniesione do góry, jeśli to możliwe) oraz spowiadaniu się i przyjmowaniu komunii św. w cerkwi brackiej w dniu św. Onufrego. Promotor powinien poinformować braci, że złamanie powyższych obowiązków nie wiąże się z grzechem ciężkim. Szczególnym dniem poświęconym św. Onufremu ustanowiono poniedziałek. Kapłan sprawujący pieczę nad

[258] Tamże.
[259] Tamże.
[260] Tamże, k. 3.

bractwem powinien zapoznać członków konfraterni z treścią przywilejów i odpustów nadanych bractwu[261].

Z kolei statut bracki opracowany przez Sroczyńskiego składał się z dwunastu artykułów. Nadawał on konfraterni wymiar głównie dewocyjny, chociaż wśród nakazów znalazł się też postulat dotyczący troski o utrzymanie ołtarza św. Onufrego. Bracia i siostry powinni dbać o prowadzenie chrześcijańskiego życia i pełnienie uczynków miłosierdzia wobec bliźnich. Ich obowiązkiem był udział w poniedziałkowych liturgiach, po których odmawiano litanię do św. Onufrego. Troską modlitewną mieli otoczyć zwłaszcza zmarłych członków towarzystwa, za których należało odprawić przynajmniej jedną Służbę Bożą rocznie. Porządek bracki wymagał spotkania na dwóch sesjach generalnych w roku. Jedna – elekcyjna – odbywała się nazajutrz po święcie św. Onufrego, a więc 13 VI według kalendarza juliańskiego, zaś druga – w niedzielę po uroczystości Zwiastowania NMP. Informacje o terminie zebrania przekazywano w różny sposób – podawano z ambony w cerkwi lub poprzez znak bracki oraz bicie w dzwony na pół godziny przed sesją. Skład zarządu brackiego podzielony był ze względu na płeć. Oddzielnie ustanawiano urzędników dla mężczyzn i dla kobiet. Wybierano protektora i protektorkę bractwa, którymi zostali fundatorzy konfraterni – chorąży wielki koronny Stanisław Szczęsny Potocki i jego żona Józefa z Mniszchów Potocka. Na czele bractwa stali starszy brat i starsza siostra oraz zastępujący ich podstarszy i podstarsza. Ponadto wyłaniano radnych i radne, podskarbiego i podskarbinę, prowizora i prowizorkę, dwóch kwestarzów i dwie kwestarki, cztery panny do noszenia obrazu na procesjach oraz czterech braci do noszenia chorągwi. Tylko z męskiego grona wybierano pisarza, zakrystianina i podzakrystianina, czterech braci do asystowania ze świecami oraz dwóch marszałków. Zarząd liczył zatem ponad 35 osób (nie podano, po ilu radnych wyłaniano), a więc był bardzo liczny i można przypuszczać, że rzadko obsadzano wszystkie stanowiska lub jedna osoba pełniła kilka funkcji[262].

Tabela 35

Członkowie Bractwa św. Onufrego przy cerkwi bazyliańskiej w Krystynopolu w latach 1773–1780

Grupy społeczno-zawodowe	Ogółem	Kobiety	Mężczyźni	Unici	Łacinnicy	Bez określenia obrządku
Duchowieństwo	32	18	14	14	18	–
Szlachta	101	77	24	5	30	66
Mieszczanie	159	130	29	28	45	86
Chłopi	64	58	6	40	18	6

Źródło: ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3067, k. 7–21v.

[261] Tamże, k. 5–6v.
[262] Tamże, k. 6–8v.

Katalog członków Bractwa św. Onufrego w Krystynopolu został podzielony na cztery części ze względu na stany społeczne i zawodowe. W latach 1773–1780 do bractwa wpisało się łącznie 356 osób wywodzących się z różnych stanów społecznych, obrządków katolickich i miejscowości (Krystynopol, Sokal, Uhnów, Bełz). Wśród duchowieństwa obecni byli głównie zakonnicy bazyliańscy, ale odnotowano też dwóch przedstawicieli obrządku łacińskiego: franciszkanina oraz księdza promotora bractwa różańcowego z Tartakowa. W 1778 r. wpisało się aż szesnaście sióstr brygidek z Sokala. Zwracała uwagę duża grupa szlachty pełniącej funkcje urzędnicze na dworze i w administracji dóbr Potockich oraz Mniszchów[263].

Bractwo św. Onufrego zostało uroczyście zaprowadzone przy cerkwi parochialnej pw. Wniebowzięcia NMP w miasteczku Siedliszcze nad Wieprzem w eparchii chełmskiej 15 V 1765 r. podczas misji odprawionej tam przez bazylianów z Zamościa. Wprawdzie inicjatywa utworzenia tej konfraterni wyszła od właścicieli Siedliszcza – podstolego buskiego Wojciecha Longina Węgleńskiego i jego żony Marianny z Zakrzewskich, ale obecność bazylianów mogła wpłynąć na charakter bractwa. Obowiązki członków konfraterni były tożsame z tymi, które nadano w Krystynopolu. Statut, który nadał bractwu charakter stowarzyszenia parochialnego, wystawił 23 VI 1766 r. biskup chełmski Ryłło. Ustawa ta składała się z piętnastu artykułów regulujących funkcjonowanie wspólnoty. Bractwo św. Onufrego funkcjonowało w Siedliszczu do 1848 r.[264]

Z klasztorami w Trembowli i św. Jerzego we Lwowie związane było Bractwo Najświętszej Panny Maryi Trembowelskiej. Jego powstanie wiązało się z kultem, jakim otaczano wizerunek Maryi, który towarzyszył obronie Trembowli przed Turkami w 1672 r. Jeszcze w 1673 r. z inicjatywy eparchy Józefa Szumlańskiego ówczesny ihumen monasteru trembowelskiego Dionizy Aleksandrowicz *dla inkursji tureckiej* odwiózł ikonę do cerkwi przy klasztorze św. Jerzego we Lwowie[265]. Obraz umieszczono w kaplicy Opieki NMP, zbudowanej przy cerkwi katedralnej św. Jerzego, i oddano pod opiekę tamtejszym bazylianom. W 1722 r. w kaplicy wystawiono ołtarz Niepokalanego Poczęcia, w którym umieszczono obraz, otoczony powszechnym kultem nie tylko przez unitów, ale i ludność rzymskokatolicką wszystkich stanów[266]. Bractwo Niepokalanego

[263] Tamże, k. 7–21v.

[264] Zbiory prywatne (rękopiśmienny statut Bractwa św. Onufrego w Siedliszczach, rejestry członków, regestr) Sławomira Braniewskiego, któremu bardzo dziękuję za ich udostępnienie. S. Braniewski, dz. cyt., s. 331–340.

[265] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3009 – Zapisy dotyczące monasteru w Trembowli, k. 66–67.

[266] ЦДІА, f. 408, op. 1, sp. 985 – Dokumenty dotyczące sporu o cudowną ikonę Matki Bożej Trembowelskiej 1766–1776, k. 1–1v, 19, 28a; І. Скочиляс, *Галицька (Львівська) єпархія…*, s. 576–578. Bazylianie trembowelscy w II połowie XVIII w. podjęli starania o odzyskanie ikony, próbując pozyskać do tego szlachtę halicką. W 1766 r. na sejmiku w Haliczu do instrukcji posel-

Poczęcia przy cudownym obrazie Najświętszej Maryi Panny Trembowelskiej otrzymało statut aprobowany przez biskupa lwowskiego Atanazego Szeptyckiego 5 IV 1712 r. Ustawa ta 12 III 1717 r. została wydrukowana w typografii lwowskiego Bractwa Stauropigialnego[267]. Władyka dodał bractwu drugiego patrona – św. Prokopa, którego relikwie przechowywano w cerkwi katedralnej. Stronę tytułową druku ozdobiono grawerowanymi rysunkami (grafikami) przedstawiającymi cztery sceny ewangeliczne: u góry Zesłanie Ducha Świętego, zaś u dołu: Zmartwychwstanie Pańskie, Narodzenie Chrystusa (Pokłon pasterzy) oraz Wniebowstąpienie. Z obu boków strony w górnej części znalazły się postacie św.św. Piotra i Pawła, zaś pod nimi archaniołowie Michał i Gabriel. W 1775 r. promotor bractwa Adrian Andruszkiewicz przetłumaczył statut na język polski *tak dla łatwiejszego zrozumienia i każdemu poznania swoich zaprzysięgłych obowiązków, jako też i dla prędszego nierozumiejącym języka słowieńskiego onych przepowiedzenia*[268]. Składał się on z dwunastu artykułów, określających sposób przyjęcia do bractwa, jego organizację, a także powinności wpisanych. Konfraternia była otwarta dla wiernych obu płci. Przed złożeniem przysięgi wymagano odbycia spowiedzi i przyjęcia komunii św. Na czele bractwa stali dwaj starsi bracia oraz dwie starsze siostry. Byli oni zobowiązani do corocznego rozliczenia się ze sprawowanego urzędu. Elekcja odbywała się raz w roku, we wtorek po święcie Zesłania Ducha Świętego. Zebrania brackie (schadzki) organizowano cztery razy w roku. Nieobecność była karana oddaniem wosku na oświetlenie ołtarza brackiego. Przy zapisie do konfraterni pobierano opłatę (1 zł 6 gr). Składki miesięczne uiszczane przez braci wynosiły po 3 gr. Oprócz wnoszonych opłat bractwo mogło prowadzić kwestę w mieście i na przedmieściach Lwowa, z której środki przeznaczane były na ozdobienie cudownego obrazu. Członkowie bractwa byli zobowiązani do obchodzenia wszystkich świąt cerkiewnych, z ich okazji mieli przystępować do sakramentów spowiedzi i komunii św., każdego dnia oprócz zwykłego pacierza odmawiać po trzy razy „Ojcze nasz" i „Zdrowaś Mario" w intencji zachowania od grzechów śmiertelnych, a także *o uproszenie pokoju, utwierdzenie świętej wiary katolickiej i prawowiernej Cerkwi*, za dusze czyśćcowe. Ponadto należało odmawiać akatysty ku czci Matki Bożej. Członkowie bractwa będący rodzicami powinni dbać o naukę ka-

skiej wpisano nakaz podjęcia przez posłów starań o uzyskanie konstytucji sejmowej nakazującej oddanie cudownego obrazu wraz ze wszelką *argenterią* spisaną w 1676 r. monasterowi w Trembowli. AGZ, t. 25, nr 331, s. 629.

[267] ЛННБ, Відділ рідкісної книги, Ст-190, k. 1–5. Egzemplarz statutu posiada również Biblioteka Narodowa w Warszawie (dalej cyt. BN), Cyr. 544 – Regulamin przyjęcia do Bractwa Cudownego Obrazu Matki Boskiej Trembowelskiej, k. 1–5. I. Skoczylas (*Галицька (Львівська) єпархія…*, s. 578) datuje biskupią aprobatę statutu na 1717 r., lecz rok podany na końcu zatwierdzenia biskupiego wskazuje na wcześniejsze wystawienie ustawy.

[268] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3009, k. 38v.

techizmu swoich dzieci, wszyscy zaś mieli pełnić uczynki miłosierdzia w stosunku do chorych i zmarłych. Za tych ostatnich należało odprawiać Służby Boże oraz zapisywać ich imiona w rejestrze czytanym podczas nabożeństw[269].

Bazylianie pełniący funkcję promotorów bractwa spisywali rejestry zmarłych członków Konfraterni Najświętszej Panny Trembowelskiej. W 1749 r. Jozafat Łoziński sporządził katalog zmarłych, w którym odnotował imiona samych kobiet[270]. Kolejny rejestr, uwzględniający 42 imiona członkiń bractwa, pochodził z 1754 r. Został zapisany w rejestrze zmarłych cerkwi św. Jerzego we Lwowie (pominalniku) polecanych modlitewnej pamięci[271].

Oprócz Konfraterni św. Onufrego przy cerkwiach klasztornych funkcjonowały bractwa parochialne, często odziedziczone po okresie, gdy świątynia pozostawała w dyspozycji duchowieństwa diecezjalnego. W Krystynopolu bazylianie zastali bractwo cerkiewne pod tytułem Opieki NMP, złożone z parochian. Ponieważ działało bez umocowania prawnego i określenia w statucie obowiązków konfratrów, superior klasztoru krystynopolskiego Kornel Sroczyński przeprowadził jego reformę i *do porządku należytego przywiódł*[272]. Funkcję promotorów Bractwa Opieki NMP pełnili bazylianie krystynopolscy: Benedykt Cholewczyński (1765–1766), Ignacy Horodecki (1766–1767), Józef Korczyński (1767–1768), Modest Śliwiński (1768–1770), Ignacy Bieńkowski (1770–1773), Innocenty Kulikowski (1773)[273].

W Zamościu z kolei takim bractwem parochialnym była Konfraternia św. Mikołaja przy cerkwi pod tym samym wezwaniem, przy której na początku XVIII w. zostali osadzeni bazylianie. Początkowo trwały spory o podłożu ekonomicznym między zakonnikami a bractwem, zakończone przez władykę Wołodkowicza podporządkowaniem konfraterni bazylianom. W 1752 r. przy okazji wizytacji cerkwi bractwo otrzymało z kancelarii biskupiej statut *dla wszystkich bractw zwyczajny*. Ponownie pod zarządem Bractwa św. Mikołaja cerkiew znalazła się w latach 1758–1762. Jednak 10 I 1762 r. zawarto umowę, na mocy której bractwo zrzekło się wszelkich praw do świątyni na rzecz bazylianów, pozostawiając sobie tylko ołtarz św. Mikołaja. Oprócz starszego bractwa funkcjonowało również bractwo młodsze, najprawdopodobniej pod tytułem Opieki NMP[274]. Z 1771 r. pochodziła informacja o bractwie przy przedmiejskiej cerkwi

[269] Tamże, k. 37–38v; ЛННБ, Відділ рідкісної книги, Ст-190, k. 1–5; BN, Cyr. 544, k. 1–5.

[270] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3009, k. 8–9.

[271] ЛННБ, f. 3, od. zb. 354 – Pominalnik cerkwi św. Jerzego we Lwowie 1721–1768, k. 33; І. Скочиляс, *Галицька (Львівська) єпархія…*, s. 579.

[272] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3067, k. 43v; R. Łukań, *Autor dziejopisu monasteru…*, s. 6–7, 11.

[273] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 24–29.

[274] APL, zespół 111/4, sygn. 29, k. 9–9v; zespół 95, sygn. 579, s. 5–6; A. Gil, *Chełmska diecezja unicka…*, s. 233–234.

pw. Wniebowstąpienia Pańskiego w Zamościu administrowanej przez tamtejszych bazylianów[275].

W Szarogrodzie przy cerkwi monasterskiej działały bractwa parafialne skupiające mężczyzn i kobiety[276]. Również przy parochii w Załużu Wielkim prowadzonej przez bazylianów ze Zbaraża w latach 60. XVIII w. funkcjonowało bractwo parochialne, dysponujące własną ustawą. Posiadało ono pasiekę, z której wosk oraz dochody pieniężne przeznaczane były na oświetlenie cerkwi. Funkcję promotora konfraterni pełnił wikary z konwentu zbaraskiego[277]. Przy cerkwi bazyliańskiej w Horodence funkcjonowało bractwo parochialne, utrzymujące diaka oraz dbające o wygląd świątyni[278]. Również przy cerkwi w Kołodeżnej, prowadzonej przez bazylianów, funkcjonowała konfraternia parafialna[279]. Przy cerkwi monasterskiej w Pitryczu w latach 40. XVIII w. działało Bractwo pw. Przemienienia Pańskiego, które zarządzało srebrem cerkiewnym i szatami liturgicznymi[280]. W Poczajowie bazylianie rozwijali kult św. Barbary poprzez zaprowadzenie bractwa parochialnego. Koncentrował się on wokół relikwii św. Barbary, darowanych monasterowi poczajowskiemu przez władykę łuckiego Józefa Wyhowskiego w drugim dziesięcioleciu XVIII w. Tej patronce dobrej śmierci przypisywano ocalenie okolicznych wsi od zbierającej śmiertelne żniwo w 1714 r. na Podolu i Wołyniu zarazy[281].

4 VII (23 VI) 1742 r. w Uniowie metropolita kijowski Atanazy Szeptycki wydał przywilej na utworzenie bractwa męskiego przy nowo wybudowanej cerkwi bazyliańskiej w Satanowie, w którym pisał: *Exponowano nam jest imieniem Przewielebnego Xiędza superiora klasztoru satanowskiego zakonu świętego Bazylego Wielkiego* [Barlaam Sawicki – przyp. B.L.] *jako wielu różnej kondycyi ludzi usilnie tego pragną, ażeby dla zbawienia dusz swoich ku pomnożeniu większej Chwały Boga w Trójcy S. Jedynego in album confraternitatis pod tytułem tejże S. i nierozdzielnej Trójcy przy cerkwi wyż specyfikowanej WW. XX. Bazylianów satanowskiej de novo erigendae wpisywać się i wpisani ochotnie Bogu służyć mogli.* Dalej hierarcha dawał pozwolenie na utworzenie bractwa męskiego pod tytułem Trójcy Świętej, skupiającego *wszelakiej kondycyi ludzi płci męskiej.* Obowiązkiem wpisanych było *do zgonu życia swego Panu Bogu jako najuczciwiej dla*

[275] APL, zespół 95, sygn. 112 – Akta dawne Konsystorza Chełmskiego i Brzeskiego zawierające wizyty i inwentarze 1763–1774, k. 263–264.

[276] НМЛ, Рукописи латинські, rkps 26, k. 85.

[277] НМЛ, Рукописи латинські, rkps 27, s. 559–560; ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 526–526v.

[278] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 299–299v.

[279] ІР НБУВ, f. I, nr 1104, k. 41–41v.

[280] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 27.

[281] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 15, k. 100–100v; ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1206 – Spis bractwa cerkwi św. Barbary w Poczajowie 1751, k. 1–45.

zbawienia dusz swoich służyć, starszych i młodszych braci co rok przy prezydencyi przewielebnego starszego tamecznego obierać, sesje braterskie czynić i na nich o dobrach i porządkach cerkiewnych jako najlepiej myśleć i radzić[282]. Konfraternia Trójcy Świętej w 1756 r. otrzymała od oficjała kamienieckiego ks. Antoniego Onufryjewicza zgodę na kwestowanie i zbieranie jałmużny na terenie parochii satanowskich[283]. Oprócz bractwa męskiego działała również konfraternia skupiająca kobiety, która w latach 1775–1779 ufundowała sukienkę srebrną na obraz Matki Bożej[284].

O funkcjonowaniu bractwa, zorganizowanego na wzór konfraterni łacińskich, przy cerkwi bazyliańskiej pw. Trójcy Świętej w Kamieńcu Podolskim świadczyła ustawa bracka nadana przez władykę lwowskiego Atanazego Szeptyckiego w 1735 r. Konfraternia ta miała zastąpić prawosławne Bractwo Parochialne Trójcy Świętej, nieprzyjaźnie nastawione do gospodarzy cerkwi. Wiadomo, że nowo utworzona konfraternia, mimo iż w źródłach określana była jako Bractwo Trójcy Świętej oo. Bazylianów, otaczała szczególną czcią św. Onufrego, posiadała jego obraz oraz w dniu jego święta organizowała uroczystości z udziałem kapeli. Uczestnikiem tych nabożeństw był metropolita Szeptycki, który przyjechał na nie w 1745 r. Członkami tegoż bractwa byli również łacinnicy[285].

W 1778 r. bazylianie z monasteru w Wicyniu wystarali się w Stolicy Apostolskiej o indulgencje dla wiernych wstępujących do Bractwa Dobrej Śmierci pozostającego pod wezwaniem św. Józefa. Wprowadzenie tej konfraterni miało na celu *pomnożyć chwałę Bożą i wiernych zagrzać do nabożeństwa i miłości bliźnich żyjących na świecie i czyśćcu pokutujących*. Zakonnicy zwrócili się do metropolity kijowskiego o zgodę na zaprowadzenie tegoż bractwa, ale ten nakazał zwrócić się o pozwolenie do Gubernium we Lwowie, bo zgodnie z dekretem cesarskim należało uzyskać akceptację dla przywileju wystawionego w Rzymie, czyli poza granicami monarchii habsburskiej. Ostatecznie decyzja władz gubernialnych była negatywna i bractwo nie zostało erygowane[286].

W prowincji litewskiej misjonarze z monasteru w Białej organizowali Konfraternie Niepokalanego Poczęcia NMP oraz bł. Jozafata. Dla obu bractw posiadali indulty wydane przez Klemensa XIII w 1768 r. oraz Piusa VI w 1777 r. Propagowali również Konfraternie Szkaplerza Świętego i Nauki Chrześcijańskiej[287].

---

[282] ЛННБ, f. 3, od. zb. 293/2 – Zbiór dokumentów bazyliańskiego monasteru w Satanowie, k. 1; ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 614.

[283] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 614.

[284] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 2106/II, k. 22v.

[285] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 29; A.J. Rolle, *Zameczki podolskie na kresach multańskich*, t. 2, Warszawa 1880, s. 240–241; R. Król-Mazur, dz. cyt., s. 369.

[286] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1204, k. 41v–42.

[287] APL, zespół 111/1, sygn. 1, s. 17; *Missia Bialska XX. Bazylianow podaiąca sposob łatwy do ćwiczenia się w Modlitwie umysłowey i społeczney w Rozmowach Zbawiennych, o Nauce Kate-*

Z kolei bazylianie w Buczaczu, należący do prowincji litewskiej, ale działający na terenie ziem koronnych, w swojej cerkwi zorganizowali Bractwo Krzyża Świętego. Inicjatorem założenia bractwa był protoarchimandryta Herakliusz Lisański. W 1753 r. konfraternia wystarała się o odpusty papieskie[288].

Zakon w XVIII w. propagował podobne wzorce religijności jak zgromadzenia łacińskie. Bazylianie gorliwie szerzyli kult św. Onufrego oraz innych świętych związanych z ich zakonem, np. Jozafata Kuncewicza, wówczas błogosławionego. Zakładanie i uroczyste wprowadzanie do cerkwi klasztornych bractw dewocyjnych wiązało się z trwaniem barokowych form pobożności potrydenckiej. Widowiskowość organizowanych uroczystości introdukcyjnych, wykraczających poza mury świątyń, pozwalała zetknąć się z nabożeństwem większemu gronu osób. Ponieważ w Cerkwi unickiej nie występował zwyczaj uroczystego wprowadzania bractw do świątyni, można przyjąć, iż bazylianie naśladowali wzorce wdrożone przez Kościół łaciński i przejmowali typowe dla niego praktyki religijne. Zjawisko to łączyć należy z tym, że sami bazylianie często wywodzili się z rodzin rzymskokatolickich oraz utrzymywali ścisłe związki z możnymi fundatorami i dobrodziejami klasztorów[289]. Introdukcje brackie były również okazją do opracowywania i wydawania publikacji krzewiących kult świętych, dedykowanych najczęściej możnym protektorom. Przez przyciąganie do bractw nie tylko unitów, lecz i łacinników następowało wzajemne przenikanie się różnych pierwiastków kultury religijnej. Rozwój ruchu brackiego w formie propagowanej przez bazylianów można zaliczyć do przykładów latynizacji obrządku unickiego.

7. Działalność charytatywna

W ramach troski duszpasterskiej duchowieństwo zakonne prowadziło nieraz różnego rodzaju działalność charytatywną. Przybierała ona formę zakładania przytułków (szpitali) dla ubogich, aptek zakonnych, polegała na opiece nad lud-

chizyczney i o Uspokoieniu Sumnienia, poświęcaiąc na to Dzień, Tydzień, Miesiąc i Rok: iako Cząstki Życia Stworcy, od ktorego całe życie bierzemy, oto dla Ludu prostego po Wioskach i Miasteczkach żyiącego za dozwoleniem zwierzchności Kościelney i zakonney przez X. Tymoteusza Szczurowskiego ZSBW ułożona i do druku podana, Supraśl 1792, s. 43–44.

[288] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 6196/II – Diarium actorum collegij Buczacensis connotatorum per Patrem Hieronymum Nereziusz 1750, k. 9; BUW, sygn. 4g.1.9.100 (mkf.18637) – *Owoc zbawienny Drzewa Krzyża Jezusowego ze skarbu Stolicy S. Apostolskiey do używania wiernym katolikom dany: to jest Konfraternia Krzyża S. Miłościwym Przywileiem Nayświętszego Oyca Benedykta XIV teraz szczęśliwie panuiącego, Bazylice Buczackiey pod tytułem S. Krzyża WW. OO. Bazylianow ze wszystkiemi odpustami, zwyczaiami y uroczystościami teyże Konfraternij pozwolona…*, Lwów 1754.

[289] A. Nowicka-Jeżowa, *Bazylianie na Kresach – pośrednicy między kulturą oficjalną a ludową* [w:] *Literatura i instytucje w dawnej Polsce* pod red. H. Dziechcińskiej, Warszawa 1994, s. 65.

nością w czasie zarazy czy nad podrzutkami, a także udzielaniu proszącym pieniężnej jałmużny.

Reguła bazyliańska nie zakładała prowadzenia szpitali, jednak w wyniku zobowiązań fundacyjnych odnotowano ich funkcjonowanie przy kilku monasterach. Ponadto bazylianie przejęli przytułki działające przy prowadzonych przez nich parafiach. W XVII w. szpitale funkcjonowały przy monasterach w Krzemieńcu, Łucku (przy monasterze brackim), Hoszczy, Milczy Małej, Czetwertni[290]. Jednak, jak się wydaje, w XVIII w. ich działalność ustała. Często były one prowadzone przez bractwa cerkiewne, a jedynie lokalizacją związane z monasterami. Szpital przy monasterze bazyliańskim w Krzemieńcu, zatwierdzony przywilejem króla Władysława IV w 1633 r., wzmiankowany był w źródłach w pierwszej ćwierci XVIII w. W 1754 r. podczaszy gostyński Jakub Michał Tadeusz Abramowicz zapisał *ubogim szpitalnym* przy monasterze krzemienieckim kwotę 300 złp, aby ci każdego piątku w wielkim poście odmawiali po siedem pacierzy za dusze rodziców, a po jego śmierci za niego i jego żonę oraz dusze znikąd niemające pomocy[291]. W dziesięć lat później w izbie szpitalnej mieszkał niejaki Wasyl Poleszczuk, płacący monasterowi 6 złp czynszu[292].

Przytułek *dla dziadków* w Milczy Małej ufundował Aleksander Gniewosz Jełowicki 30 IX 1641 r., w rok po fundacji tamtejszego monasteru. W szpitalu poddanym *pod dozór superiorów milczeckich* miało przebywać sześciu ubogich, którym zapewniono wikt, odzież i opał budynku. Szpital funkcjonował do 1743 r. Wtedy fundusz szpitalny został zajęty przez spadkobiercę Jełowickich Franciszka Czarneckiego, co stało się przyczyną sporów sądowych trwających przez całą II połowę XVIII w.[293] W inwentarzu z 1752 r. nie wspominano już szpitala, wymieniano natomiast apteczkę umieszczoną przy celi przełożonego[294].

Z kolei przy monasterze św. Onufrego we Lwowie funkcjonowały szpital i kuchnia nadzorowane przez Stauropigię. Pomieszczenie szpitalne (murowaną izbę) w 1765 r. odkupiono od bractwa i zamieniono na cele zakonne. Nowy szpital miał powstać w innym miejscu[295]. Z rejestru dochodów i wydatków monasteru św. Onufrego wynikało, że przy klasztorze w latach 70. XVIII w. funkcjonował przytułek, którym opiekowali się zakonnicy, dbający o zapewnienie przebywającym w nim osobom żywności, odzieży i obuwia[296].

---

[290] С. Горін, *Монастирі Луцько-Острозької єпархії...*, s. 433.

[291] ЦДІА, f. 201, op. 46, sp. 1917, k. 149, 151, 154v.

[292] Tamże, k. 163v.

[293] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 17, k. 2, 3v, 19v, 20v, 23.

[294] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 136v.

[295] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2235, k. 1; sp. 2598 – Ugoda Stauropigii i superiora monasteru św. Onufrego we Lwowie do wystawienia kuchni 1765, k. 1; Д. Зубрицький, dz. cyt., s. 290–291.

[296] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2357, *passim*.

O szpitalu istniejącym przy cerkwi pw. św. Jana Chrzciciela w Szarogrodzie wspominał podstoli koronny Stanisław Lubomirski przy okazji oddania świątyni w ręce bazylianów w 1749 r. Również w wizytacji z 1760 r. wymieniano *stary szpital z dwiema izbami upadającymi* funkcjonujący przy tamtejszym monasterze i kolegium[297]. Z opisu wnosić można, że przytułek nie pełnił już wówczas swych funkcji.

W wizytacjach monasterów bazyliańskich z II połowy XVIII w. wzmiankowany był szpital przy brackim monasterze Podwyższenia Krzyża Świętego w Łucku. W 1752 r. drewniany budynek szpitalny, przykryty dachem gontowym, położony był w obrębie zabudowań monasterskich nad rzeką Głuszec. Składał się z dwóch izb z alkierzami i sieni[298]. We wrześniu 1761 r. monaster wraz ze szpitalem został zniszczony przez pożar. Według wizytacji z lat 1763–1764 po pożarze na miejscu szpitala postawiono nową murowaną dzwonnicę na kształt tej przy łacińskiej katedrze w Łucku[299].

W II połowie XVIII w. bazylianie utrzymywali szpital dla ubogich przy monasterze poczajowskim. Zgodnie z decyzją Mikołaja Potockiego w 1766 r. miał on otrzymać 30 tys. złp, z których należało zapewnić byt ośmiu osobom. Fundator nałożył na pensjonariuszy obowiązki religijne – codzienny udział we mszy św., przystępowanie co miesiąc do spowiedzi i komunii św., odmawianie codziennie rano modlitwy w intencji Potockiego (5 razy „Ojcze nasz" i 7 razy „Zdrowaś Mario"), zaś wieczorem za dusze jego rodziców (3 pacierze oraz „Pod Twoją obronę")[300]. W 1775 r. w szpitalu przebywało dziesięć osób. Otrzymywały one odzież (żupan na 2 lata, płaszcz na 3 lata, kożuch *pokąd wystarczy*, czapkę, pas rzemienny, 2 pary chust na rok) oraz jedną parę butów na rok. Oprócz nałożonych na nich zobowiązań religijnych miały również usługiwać w cerkwi, dbać o porządek zarówno w samej świątyni, jak i na trasach procesji, pilnować ognia na bocznych ołtarzach[301].

W 1764 r. w Poczajowie utrzymywano aptekę, do której kupiono lekarstwa za 12 złp. Przechowywano w niej również zapas alkoholu, który służył do sporządzania różnych mikstur. Zarząd nad apteką należał do zakonnika, który rozliczał się z dochodów i wydatków związanych z jej funkcjonowaniem[302].

---

[297] Е. Сецинскій, dz. cyt., s. 423, 425.

[298] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 106; В. Александрович, *Протоколи визізитацій Луцького Хрестовоздвиженського братського монастиря 1752 та 1763 років*, „Ковчег" 2007, ч. 5, s. 354–365.

[299] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 462–466; В. Александрович, *Протоколи визізитацій Луцького…*, s. 337–338, 365–383.

[300] ЛННБ, f. 3, od. zb. 308, k. 42v.

[301] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3271, k. 6, 37.

[302] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 163, k. 80; sp. 3271, *passim*.

Zdarzało się, że do monasterów bazyliańskich podrzucano dzieci, których utrzymanie przekraczało możliwości matek. Taki przypadek miał miejsce w 1770 r. w Zadarowie. Zakonnicy zastanawiali się, co zrobić ze znalezionym dzieckiem, postanowili odnieść je do zamku w Uściu Zielonym, ponieważ opieka nad malcem wymagała zatrudnienia mamki. Ostatecznie po dziecko zgłosiła się matka, która chciała wsparcia pieniężnego, ale przełożony monasteru odmówił datku[303].

Działalność charytatywna bardzo często ograniczała się do dawania jałmużny i zapomóg ubogim zgłaszającym się do monasteru. Były to bardzo skromne datki udzielane głównie w monasterach położonych w miastach, np. w monasterze św. Jerzego we Lwowie w 1758 r. dawano po 1–2 gr. W 1759 r. przekazano datek 6 gr kupcowi z Florencji kwestującemu na wykup niewolników[304]. Z kolei w lwowskim monasterze św. Onufrego wspierano duchownych katolickich aż z odległej Szwajcarii, eksjezuitów oraz ubogich proszących o datki[305]. Podobnie w Poczajowie i Podhorcach udzielano wsparcia ubogim i kwestarzom[306].

Działalność charytatywna nastawiona na opiekę nad osobami świeckimi w szpitalach była dość rzadko realizowana przez bazylianów. Zakładanie przytułków przy monasterach było inicjatywą przeważnie fundatorów i bractw cerkiewnych, natomiast zakonnicy koncentrowali się na trosce o chorych współbraci, których umieszczano w infirmeriach klasztornych.

[303] ЛННБ, f. 3, od. zb. 310, k. 13.

[304] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2355, k. 2, 23.

[305] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2357, k. 71.

[306] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3271, k. 5v, 31v–32; ЛННБ, f. 3, od. zb. 1301 – Rejestr pieniężny monasteru w Podhorcach 1749–1757, k. 76, 81v–82.

ROZDZIAŁ VI

Publiczne szkolnictwo bazyliańskie w XVIII w.

1. Tradycja oświatowa zakonu

Szkolnictwo bazyliańskie nie miało rodzimego wzorca wywodzącego się z monastycyzmu wschodniego. Zakonne szkoły ruskie do czasów unii brzeskiej nie istniały w formie zorganizowanej, bo mnisi reguły św. Bazylego do reformy w XVII w. prowadzili niewiele szkół[1]. Istniały natomiast znane szkoły prawosławne prowadzone przez bractwa cerkiewne we Lwowie, w Wilnie, Łucku, Mohylewie i Kijowie. Ta ostatnia placówka została przekształcona przez metropolitę kijowskiego Piotra Mohyłę w kolegium zwane Akademią Kijowsko-Mohylańską. Ważną rolę edukacyjno-naukową pełniło również kolegium w Ostrogu, powstałe w ostatniej ćwierci XVI w.[2] Szkoły bazyliańskie funkcjonujące w tym okresie stawiały sobie za cel głównie wykształcenie własnych członków, ewentualnie kleru diecezjalnego, nie zaś edukację świeckich przedstawicieli warstw społecznych[3].

Właściwy rozwój szkolnictwa bazyliańskiego wiązać należy z działalnością metropolity Józefa Welamina Rutskiego. Rutski jeszcze przed wstąpieniem do monasteru Trójcy Świętej w Wilnie w 1603 r. założył i utrzymywał w tym mieście własnym kosztem szkołę dla chłopców[4]. W memoriale z 1605 r. dotyczącym reformy duchowieństwa zakonnego przedstawił swoje postulaty w zakresie organizacji i funkcjonowania szkół zakonnych. Plan ten zakładał podniesienie poziomu szkolnictwa i oświaty w Kościele unickim przez uznanie wyższości

[1] M. Pidłypczak-Majerowicz, *Szkoły i książki w działalności bazylianów w XVII i XVIII w.* [w:] *Dzieło chrystianizacji Rusi Kijowskiej i jego konsekwencje w kulturze Europy* pod red. R. Łużnego, Lublin 1988, s. 193.

[2] A. Mironowicz, *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej* [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej* pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk, P. Chomika, Białystok 2002, s. 21–27; T. Chynczewska-Hennel, *Akademia Kijowsko-Mohylańska* [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej…*, s. 44–46; T. Kempa, *Akademia Ostrogska* [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej…*, s. 55–79.

[3] M. Pidłypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie…*, s. 29–30.

[4] M. Szegda, *Rutski (Welamin Rutski) Jan h. Wąż* [w:] PSB, t. XXXIII, Wrocław – Warszawa – Kraków 1991–1992, s. 256.

szkolnictwa zakonnego i nauczycieli duchownych nad świeckimi oraz kształcenie młodzieży we własnych szkołach w celu obrony przed wynarodowieniem[5]. Biskupi ruscy, przystępując do unii z Kościołem łacińskim, zażądali prawa do organizowania szkół i seminariów duchownych z językiem greckim i cerkiewnosłowiańskim. Zabiegi metropolity Rutskiego w sprawie organizacji szkół zakończyły się uzyskaniem przywilejów królewskich i papieskich. Zygmunt III Waza 31 III 1613 r. pozwolił bazylianom organizować szkoły z greckim, łacińskim, cerkiewnosłowiańskim, ruskim i polskim językiem nauczania[6]. W 1615 r. metropolita Józef Welamin Rutski podczas pobytu w Rzymie wystarał się o podobne przywileje dla szkół bazyliańskich, jakie miały szkoły jezuickie. Papież Paweł V wydał w tej sprawie 3 XII 1615 r. breve „Piis et elevatis", mocą którego szkolnictwo bazyliańskie otrzymało prawa analogiczne do kolegiów jezuickich, m.in. możliwość erygowania Sodalicji Mariańskiej[7].

Projekt Rutskiego zakładał głównie powstanie placówek szkolnych typu średniego przeznaczonych dla duchowieństwa zakonnego, ale zaczęła z nich korzystać także młodzież świecka. W swym planie Rutski przewidywał bowiem również kształcenie przyszłych urzędników państwowych. Placówki niższego stopnia prowadziły nauczanie elementarne, dające umiejętności pisania i czytania oraz początkową znajomość łaciny i języka cerkiewnosłowiańskiego. Wyższy stopień wykształcenia zdobywano w szkołach nauczających filozofii i teologii, dość często przekształcanych w seminaria duchowne. Program nauczania obejmował naukę języka cerkiewnosłowiańskiego, czytanie i komentowanie pism ojców Kościoła oraz nauki wykładane w klasach od infimy do retoryki włącznie[8].

Informacji o bazyliańskim ustawodawstwie dotyczącym szkół publicznych mogły dostarczyć konstytucje zakonne i relacje z obrad kapituł generalnych, na których przedstawiano i rozwiązywano aktualne problemy życia zakonnego. Jednak ustawy zakonne (Regulae Monasticae Ordinis Sancti Basilii M.) opracowane przez metropolitę Józefa Welamina Rutskiego, oparte na regułach większej i mniejszej Bazylego Wielkiego, nie zawierały wzmianek o działalności oświatowej[9]. Kwestie związane z edukacją pojawiły się za to w regułach szczegóło-

[5] П. Підручний, *Василіянський чин від берестейського з'єднання…*, s. 107; M. Pidłypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie…*, s. 29.

[6] M. Pidłypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie…*, s. 30–31. M. Szegda, *Rutski…*, s. 257.

[7] *Breve Pauli V concedens erectione scholarum in partibus Russiae et earundem scholaribus induligentias concessas Sodalibus Clericorum Regularium SJ* [w:] *Bullae et brevia Summorum Pontificum Sacrarum…*, s. 30–35; П. Підручний, *Василіянський чин від берестейського з'єднання…*, s. 115; S. Załęski, *Reforma XX. Bazylianów w Polsce w XVII wieku*, Lwów 1883, s. 21.

[8] M. Pidłypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie…*, s. 30–31.

[9] *Epistolae Josephi Velamin Rutskyj…*, nr 8, s. 33–48; *Ustawy Świętego Oyca Naszego Bazylego Wielkiego wkrótce zebrane* [w:] *Cedr mistyczny. Święty Bazyliusz Wielki…*, s. 225 i n.; BCz, rkps 3704/I, s. 9–71.

wych dotyczących instytucji i urzędów zakonnych (Regulae particulares singulorum officiorum). W rozdziale „De scholis" wskazano na konieczność prowadzenia przy monasterach oprócz studiów zakonnych również szkół dla młodzieży świeckiej[10].

Kwestie przygotowania planu nauczania i określenia obowiązków nauczycieli w szkołach bazyliańskich były przedmiotem obrad kapituł generalnych w XVII w. Problem funkcjonowania szkół publicznych podjęła I kapituła generalna odbyta w lipcu 1617 r. w Nowogrodowicach. Wówczas zauważono konieczność opracowania programu szkolnego obejmującego plan nauczania w poszczególnych klasach, jednakowego dla wszystkich placówek bazyliańskich. Jego sporządzenie pozostawiano w gestii protoarchimandryty, który miał przedstawić swoje propozycje na następnej kongregacji zakonnej. Równocześnie przedstawiciele zakonu zatroszczyli się o szkoły dla młodzieży świeckiej otwarte obok wewnętrznych studiów zakonnych w Nowogródku i Mińsku, stwierdzając potrzebę ich utrzymania i rozszerzenia. Zalecili również rozdzielenie klas szkoły w Mińsku na dwa poziomy: niższy (ruski) i wyższy (łaciński). O ile w klasach łacińskich uczyć mieli dwaj profesorowie-zakonnicy, to w niższych pozwolono nauczać świeckiemu bakałarzowi, podległemu jednak jednemu z profesorów. Przełożeni monasterów w tych miastach mieli kontrolować działanie szkół, *nawiedzając je i badając o sposobie uczenia i o postępku dzieci w nauce*[11]. Wbrew zapowiedziom z 1617 r. na następnej kongregacji w Ławryszewie w 1721 r. nie poruszono kwestii programu dydaktyczno-wychowawczego bazyliańskich szkół publicznych[12]. Wspomniano o nim ponownie podczas obrad kongregacji generalnej wileńskiej w 1636 r., gdy stwierdzono, iż *szkolni profesorowie nasi nie mają sobie reguł opisanych*[13].

W 1639 r. unicki biskup chełmski Metody Terlecki otworzył bazyliańskie gimnazjum przy cerkwi katedralnej w Chełmie. Jego organizacja i program nauczania oparte były na rozwiązaniach przyjętych w szkolnictwie jezuickim. Plan nauki, obejmujący języki łaciński i grecki oraz *wszelkie wyzwolone sztuki i teologię*, realizowano w ramach pięciu klas, z których dwie ostatnie były najprawdopodobniej dwuletnie. Pierwszym rektorem tejże szkoły, kształcącej

[10] *Epistolae Josephi Velamin Rutskyj…*, nr 187, s. 337. *Curabit etiam ut pro docendis quoque iuvenibus saecularibus in locis aptioribus terrarum Russiae erigantur scholae, in quibus diligenter bonoque ordine doceantur tam literae liberales quam pietas christiana.*

[11] *Археографическій сборникъ…*, т. XII, s. 15. *Sporządzenie nauk, to jest, co ma być czytano i uczono w której szkole, przesłano będzie od protoarchimandryty, w czym przestrzegać tego potrzeba, żeby sposób uczenia naszego wszędy był jednakowy, według osobliwych reguł, które na przyszłej da Pan Bóg congregacjej podane będą.*

[12] Tamże, s. 17–27.

[13] Tamże, s. 38.

młodzież świecką obu obrządków katolickich, był Jakub Susza, późniejszy władyka chełmski. 7 VI 1640 r. gimnazjum uzyskało przywilej królewski wystawiony przez Władysława IV, zaś 16 I 1644 r. breve podpisane przez papieża Urbana VIII. Gimnazjum, od 1727 r. nazywane kolegium, działało do 1759 r., kiedy władyka Maksymilian Ryłło przekształcił je w greckokatolickie seminarium duchowne[14].

Do początku XVIII w. bazylianie nadal nie opracowali własnego systemu szkolnego, mimo iż uruchomiono w tym czasie placówki szkolne kształcące młodzież świecką we Włodzimierzu Wołyńskim i Żyrowicach (*studia philosophica et minora*). Najpewniej przy organizowaniu tych szkół przyjęto „Ratio studiorum", zapożyczoną od jezuitów, bowiem na kapitule w Białej w 1709 r. nakazywano zatroszczyć się o organizowanie w kolegium żyrowickim publicznych dysput i dialogów, odbywanych przecież w szkołach jezuickich[15].

O sformułowaniu własnego programu dydaktyczno-wychowawczego nie wzmiankowano w okresie podejmowania kolejnych reform zakonnych związanych z powstaniem drugiej kongregacji bazyliańskiej – pw. Opieki Najświętszej Marii Panny, skupiającej monastery położone w południowej części metropolii kijowskiej, oraz połączeniem w 1743 r. obu kongregacji w jeden Zakon Ruski św. Bazylego Wielkiego. Podczas kapituły generalnej w Dubnie w 1743 r., jak również w czasie następnych zgromadzeń zakonnych nie podejmowano spraw związanych z edukacją młodzieży świeckiej[16].

W 1759 r. w imieniu władz zakonu prokurator generalny Hieronim Oziemkiewicz zwrócił się do Kongregacji Rozkrzewiania Wiary o wydanie przywilejów dla założonych i otwartych szkół publicznych prowadzących naukę w klasach niższych (od infimy do retoryki) oraz wyższych (filozofii i teologii spekulatywnej oraz dogmatyczno-moralnej). W klasach niższych uczono języków łacińskiego, greckiego i cerkiewnosłowiańskiego oraz dogmatów wiary katolickiej. W piśmie wymieniano placówki już istniejące, kształcące młodzież świecką i zakonną w obu prowincjach. Szkoły te miały zostać objęte przywilejami nadanymi przez papieża Pawła V w breve „Piis et devotis" z 3 XII 1615 r. oraz prawami wynikającymi z dekretu Kongregacji Rozkrzewiania Wiary z 24 VIII 1643 r. W piśmie uzasadniano konieczność funkcjonowania szkół bazyliańskich tym, aby młodzież

[14] ASPF, Scritture Riferite nei Congressi Moscovia, Polonia e Ruteni, vol. 14, k. 28v–29; A. Winiarz, *Greckokatolickie gimnazjum bazyliańskie w Chełmie (1639–1769)*, „Rocznik Chełmski" 1995, t. 1, s. 31–39.

[15] *Археографическій сборникъ…*, т. XII, s. 161, 165; R. Dobrowolski, *Szkoły bazyliańskie w Żyrowicach XVIII–XIX w.* [w:] *Małe miasta. Religie* pod red. M. Zemło, Lublin – Supraśl 2006, s. 411–415.

[16] ASV, Arch. Nunt. Varsaviensis, nr 108, k. 2–75; M.M. Wojnar, *De capitulis Basilianorum*, s. 23–26.

nie musiała szukać wykształcenia poza granicami Rzeczypospolitej, w Kijowie czy Czernichowie. Poza tym szkoły te mogły oddziaływać na pozyskanie ludności prawosławnej do unii kościelnej[17].

Problem szkolnictwa publicznego i zakonnego wystąpił w pracach komisji powołanej na kapitule generalnej w Brześciu Litewskim w 1759 r., której zadaniem było opracowanie tekstu nowych ustaw zakonnych. W projekcie konstytucji, nazywanych hoszczańskimi, uwzględniono rozdział poświęcony działalności oświatowej, a w nim regulacje dotyczące szkół dla młodzieży świeckiej. Sformułowano również obowiązki osób pełniących funkcje zakonne, w tym profesorów. Zredagowane konstytucje zostały wydrukowane i rozesłane do monasterów w celu konsultacji, lecz nie zostały przedstawione na kolejnej kapitule generalnej w Brześciu[18]. Pomimo to na tym zjeździe od 2 II do 23 II 1772 r. pojawiła się sprawa szkolnictwa, zwłaszcza zakonnego. Protoihumenom nakazano dbać o rozwój filozoficznych i teologicznych studiów zakonnych, a także szkół publicznych. Polecono im również zatroszczyć się o nauczanie teologii moralnej w języku ruskim tych zakonników, którzy nie znali języka łacińskiego i przeznaczeni byli tylko „do chóru"[19].

Do 1780 r. nie udało się zredagować i przyjąć nowych konstytucji zakonnych. Nastąpiły wówczas kolejne zmiany w strukturze organizacyjnej bazylianów, polegające na podziale na cztery prowincje. Wynikły one z sytuacji politycznej, w jakiej znalazły się ziemie polskie po I rozbiorze. Dopiero na kapitule generalnej w Żydyczynie w 1788 r. ponownie powrócono do dyskusji nad projektem nowych konstytucji. Polecono opracować nowe reguły, których podstawą miały być propozycje zawarte w konstytucjach hoszczańskich, uzupełnione o zgłoszone uwagi. W 1791 r. opublikowano projekt nowych reguł zakonnych, zatytułowany „Codex Constitutionum Ordinis S. Basilii Magni". Znalazła się w nim część poświęcona szkolnictwu, nazwana „De ratione et institutione Studiorum"[20]. Dotyczyła przede wszystkim organizacji wewnętrznych studiów zakonnych. Szczegółowo rozpisano obowiązki profesorów oraz program poszczególnych przedmiotów. Rozwiązania dotyczące podziału treści wskazywały na wpływ jezuickiej „Ratio studiorum". W rozdziale zatytułowanym „De Scholis et Institutione Externorum" wspomniano o szkołach publicznych oraz parafialnych prowadzonych przez bazylianów[21]. Jednak przygoto-

[17] *Supplicationes Ecclesiae…*, vol. III, nr 1046, s. 168–169.

[18] WBP, sygn. P-18-o-2145, s. 151; M.M. Wojnar, *De regimine Basilianorum…*, s. 93–94.

[19] ASV, Arch. Nunt. Varsavienis, nr 108, k. 219 (druk *Constitutiones capituli Basiliani Generalis Brestae A.D. 1772 diebus febr. celebrati synopsi actorum totius capituli pro notitia et commmodo provinciae lithuaniae vulgatae*, Vilnae 1772, s. 75); M.M. Wojnar, *De regimine Basilianorum…*, s. 96; І. Патрило, *Нарис історії Василіян…*, s. 212–213.

[20] *Codex constitutionum ordinis S. Basilii M...*, s. 144–170.

[21] Tamże, s. 152–153.

wany projekt nie wszedł w życie, ponieważ nie zebrała się już kapituła generalna, która miała go zatwierdzić[22].

Analiza konstytucji przyjmowanych na kolejnych bazyliańskich kapitułach generalnych pozwala stwierdzić, że w XVII i XVIII w. nie udało się bazylianom opracować i wdrożyć jednolitego systemu edukacyjnego w zakresie funkcjonowania szkół publicznych. Ograniczano się jedynie do reagowania na bieżące problemy, wykorzystując wzorce jezuickie. Bazylianie nie podjęli reform szkolnych w takim zakresie jak inne zgromadzenia zakonne zajmujące się działalnością edukacyjną, np. pijarzy, którzy do połowy XVIII w. organizowali swoje szkoły według zasad wyznaczonych przez konstytucje zakonne z 1694 r. Od 1741 r. pijar ks. Stanisław Konarski rozpoczął reformowanie tych instytucji w Koronie przez wprowadzanie zmian, które ostatecznie zostały zaakceptowane dopiero w 1753 r. Te nowe postulaty wychowawczo-dydaktyczne szkolnictwa pijarskiego zostały zawarte w „Ordynacjach wizytacji apostolskiej dla polskiej prowincji Szkół Pobożnych", opracowanych w 1753 r., a opublikowanych w latach 1755–1756[23]. Była to pierwsza polska reforma szkolna, której idee płynęły z zagranicy, ale pomysł, struktura i programy nowych szkół zawierały myśl polską[24].

2. Fundacje kolegiów publicznych w prowincji koronnej do 1772 r.

Po utworzeniu bazyliańskiej prowincji koronnej na jej terenie znalazła się zaledwie jedna placówka prowadząca działalność oświatową w zakresie kształcenia młodzieży świeckiej. W porównaniu z prowincją litewską, która dysponowała szkołami we Włodzimierzu Wołyńskim, Żyrowicach, Chełmie i Wilnie, prowincja koronna pozostawała w tyle, jeśli chodzi o edukację publiczną[25]. Jednak w przeciągu następnych lat te zapóźnienia w stosunku do prowincji litewskiej udało się zniwelować, a nawet prześcignąć ją w ilości prowadzonych kolegiów.

Spośród monasterów bazyliańskich należących do prowincji Opieki NMP najwcześniej szkołę publiczną prowadziła placówka w Hoszczy w województwie wołyńskim. Geneza tamtejszego ośrodka edukacyjnego sięgała I połowy

[22] І. Патрило, *Нарис історії Василіян…*, s. 231–232.

[23] S. Janeczek, *Ideały wychowawcze i dydaktyczne w szkolnictwie pijarskim a „Oświecenie chrześcijańskie". Próba syntezy*, „Nasza Przeszłość" 1994, t. 82, s. 122.

[24] M. Ausz, *Szkoły pijarskie na Lubelszczyźnie w wiekach XVII–XIX*, Lublin 2006, s. 26.

[25] O kolegiach bazyliańskich w Żyrowicach i Włodzimierzu Wołyńskim pisali: R. Dobrowolski, dz. cyt., s. 411–467; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Bazylianie we Włodzimierzu i Tryhorach*, Kraków 1912, s. 46–144.

XVII w. Fundatorka prawosławnego monasteru oddanego czerńcom kasztelanowa smoleńska księżna Regina z Hoyskich Sołomerecka w akcie fundacyjnym wystawionym 2 I 1639 r. poleciła, aby w Hoszczy *szkoły publiczne byli i młódź wszelkiej kondycji ludzi, swoją należytą edukacyją miała i oraz aby tejże młodzi zakonnicy mnisi edukacyją pomienioną dawali*[26]. Szkoła bazyliańska miała przeciwstawić się słynnej placówce ariańskiej funkcjonującej w Hoszczy i spowodować powrót wiernych do Cerkwi[27]. W 1640 r. w Hoszczy miała się znaleźć kadra nauczycielska prowadząca szkołę prawosławną w Winnicy. Program nauczania miał tam być oparty na wzorcach jezuickich, widocznych w podziale klas na infimę, gramatykę, syntaksę, poetykę i retorykę. W pierwszych trzech klasach kładziono nacisk na naukę języków: greki, łaciny, cerkiewnosłowiańskiego i polskiego[28].

W pierwszym dziesięcioleciu XVIII w. funkcjonowała przy monasterze w Hoszczy szkoła dla młodzieży świeckiej prowadzona przez bazylianów[29]. Około 1725 r. rektorem szkoły w Hoszczy miał być Teodozy Lubieniecki-Rudnicki, późniejszy unicki biskup łucki (1730–1751). Podczas kapituły generalnej w Dubnie w 1743 r. obecny był rektor tej placówki Ambroży Seredowicz[30]. W relacji opisującej stan monasterów na terenie eparchii łuckiej w 1749 r. wymieniano kolegium hoszczańskie jako szkołę dla młodzieży świeckiej i zakonnej, w której nauczano gramatyki i retoryki[31]. Publiczna szkoła bazyliańska w Hoszczy funkcjonowała do 1777 r., kiedy naukę przeniesiono do pojezuickiego kolegium w Ostrogu, przejętego za zgodą Komisji Edukacji Narodowej.

Kolejna placówka szkolna, w której oprócz młodzieży zakonnej kształcono również świecką, powstała w Szarogrodzie na Podolu. Właściciel miasta podstoli koronny Stanisław Lubomirski na mocy aktu przyjętego 13 I 1749 r. we Lwowie oddał bazylianom z pobliskiej Kalinówki cerkiew parochialną pw. św. Jana Chrzciciela. Lubomirski zobowiązał zakonników do prowadzenia szkoły *dla większego pomnożenia chwały Boskiej, exercytowania się zaś w artykułach wiary świętej prostym ludziom w tamtych krajach potrzebnego, ćwiczenia się młodzi.* Powinność bazylianów – *przez katechizmy, kazania i inne nieustające nabo-*

[26] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 62v; APK, Archiwum Podhoreckie, Podh XI 1/42, k. 6v–12. Oprócz przywilejów dla klasztoru w Werchracie znajduje się tutaj odpis przywileju Reginy Sołomereckiej, potwierdzony przez króla Władysława IV 4 VI 1640 r. i Augusta III 12 XI 1740 r.; T. Kempa, *Sołomerecka z Hoyskich Regina* [w:] PSB, t. XL, Warszawa – Kraków 2000–2001, s. 325–326.

[27] Wołyniak [J.M. Giżycki], *Z przeszłości Hoszczy na Wołyniu*, Kraków b.r.w., s. 55–56. Akt fundacji potwierdzono w 1639 i 1640 r.

[28] T. Chynczewska-Hennel, dz. cyt., s. 46.

[29] M. Pidłypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie…*, s. 36.

[30] Wołyniak [J.M. Giżycki], *Z przeszłości Hoszczy…*, s. 63.

[31] *Litterae basilianorum…*, vol. II, nr 285, s. 193–195.

żeństwa nauczając prostych ludzi artykułów wiary świętej wykonywać będą, wskazywała, że obok kolegium mogła być prowadzona szkoła parafialna[32]. Datowanie genezy kolegium szarogrodzkiego nastręcza trudności. Przywilej Lubomirskiego wskazywałby na rok 1748 lub 1749 jako początek działalności. Tymczasem w źródłach związanych z biografiami zakonników bazyliańskich znalazło się stwierdzenie, iż bazylianin Nicefor Hobczyński w czerwcu 1744 r. został skierowany do Szarogrodu jako wikary i profesor *nowo założonej szkoły w Kalinówce*[33]. Zatem swe funkcjonowanie szkoła, zapewne parafialna, mogła rozpocząć w pierwszej połowie lat 40. XVIII w., jeszcze w okresie, gdy ich siedziba zlokalizowana była w Kalinówce. Działalność edukacyjna miała stać się głównym zadaniem bazylianów szarogrodzkich. W 1788 r. właścicielka Szarogrodu Tekla Sosnowska zawarła umowę z ówczesnym rektorem szkoły Jordanem Mickiewiczem, iż jeżeliby bazylianie przestali utrzymywać szkołę i kształcić młodzież, straciliby cały fundusz oddany do ich dyspozycji. W tym czasie już sam monaster, a z nim i kolegium zostały przeniesione w nowe miejsce – na plac po dawnym zamku w Szarogrodzie. Stało się tak zgodnie z życzeniem Józefa Sosnowskiego, męża Tekli, wyrażonym około 1782 r. Sosnowska, powołując się na wcześniejsze deklaracje fundatorów, dbała o stan szkoły. Władze prowincji miały zapewnić wykształconych i światłych nauczycieli, zaś ci troszczyć się o pobożne wychowanie młodzieży. Do ich zadań należało utrzymanie dyscypliny wśród uczniów, których w razie konieczności miały karać nie tylko władze szkolne, ale i miejskie[34].

Konwikt dla młodzieży szlacheckiej i szkoła działały również przy klasztorze w Malejowcach na Podolu, założonym w 1708 r. przez sędziego ziemskiego podolskiego Wawrzyńca Pepłowskiego na miejscu monasteru prawosławnego zniszczonego w połowie XVII w. Miano w nim uczyć języków łacińskiego i niemieckiego. Według katalogu monasterów prowincji z 1773/1774 r. tego pierwszego języka uczył Benedykt Skolski, zaś niemieckiego Auksenty Dubnicki. Nic bliższego o funkcjonowaniu tegoż konwiktu nie ustalono[35].

---

[32] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 236v; *Архивъ Юго-Западной Россіи…*, ч. 1, т. 4, nr CCIII, s. 473–475. Według J.M. Giżyckiego (Wołyniaka) (*Z przeszłości Zakonu Bazyliańskiego na Litwie i Rusi*, „Przewodnik Naukowy i Literacki" 1904, R. XXXII, s. 456–457) początkowo szkoła dla młodzieży świeckiej miała charakter szkółki parafialnej i dopiero około 1780 r. jej status podniesiono do rangi placówki podwydziałowej. Jednak domniemywać można, z racji występowania w latach 1748–1754 dwóch lub trzech profesorów, wyższego niż parafialny stopnia organizacji szkoły w Szarogrodzie.

[33] ЛННБ, f. 3, od. zb. 436, k. 39v.

[34] Е. Сецинскій, dz. cyt., s. 410–414; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Z przeszłości Zakonu Bazyliańskiego…*, s. 452–453.

[35] Е. Сецинскій, dz. cyt., s. 321, 326–328. W wizytacji monasteru z 1741 r. nie ma wzmianki o funkcjonowaniu szkoły czy konwiktu; *Catalogus Monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni*

Publiczne kolegium działało również przy monasterze w Lubarze w województwie wołyńskim. Tamtejszy klasztor nieznanej fundacji został w 1666 r. otoczony opieką Lubomirskich. W wizytacji z 1752 r. wspominano o pomieszczeniach szkolnych składających się z izby z alkierzem. Jednak w katalogu monasterów prowincji koronnej z 1754 r. klasztor lubarski nie był traktowany jako kolegium, a wśród przebywających w nim zakonników żaden nie został określony jako nauczyciel. Wnioskować można, iż mogła tam funkcjonować szkoła parafialna, która dopiero po 1757 r. podjęła nauczanie w klasach do retoryki włącznie. W tym okresie bowiem wymieniany był Anatol Wodziński pełniący funkcje profesora retoryki i poetyki oraz prefekta szkoły[36]. W roku szkolnym 1769/1770 odnotowano klasę filozofii, a w skład grona profesorskiego wchodził profesor tego przedmiotu. W latach 70. XVIII w. przy klasztorze lubarskim istniał konwikt dla młodzieży świeckiej. W 1776 r. znajdowało się w nim sześciu przedstawicieli szlachty oraz dwóch studentów przysłanych przez księcia Marcina Lubomirskiego. W kolejnych latach w konwikcie mieszkało trzech–czterech studentów[37].

Tylko kolegia w Hoszczy i Szarogrodzie znalazły się wśród szkół bazyliańskich z terenu prowincji koronnej wymienionych w piśmie prokuratora generalnego Hieronima Oziemkiewicza do Kongregacji Rozkrzewiania Wiary z 1759 r.[38] Z kolei o zatwierdzenie konstytucją sejmową fundacji kolegiów w Szarogrodzie, Lubarze i Hoszczy (oraz we Włodzimierzu Wołyńskim w prowincji litewskiej) wystąpiła szlachta województwa bełskiego, która w instrukcji poselskiej na sejm koronacyjny w 1764 r. nakazała, aby szkoły wyżej wymienione *sub cura Ojców Bazylianów były aprobowane, i w tych szkołach, aby edukowała się młódź Fidei Catholicae, a przy nich aby drugie szkoły nie fundowały się*[39].

W latach 60. XVIII w. w prowincji koronnej zamierzano utworzyć kolejne placówki oświatowe. Fundacja szkoły publicznej w Humaniu była od początku zamierzeniem generała ziem kijowskich Franciszka Salezego Potockiego. Już w liście do generała zakonu Hipacego Bilińskiego z 2 IV 1765 r. zaznaczał: *ucze-*

Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae […] *ex Anno 1773 a Mense Septembri, ad Septembrem 1774 Anni*, b.p.; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Z przeszłości Zakonu Bazyliańskiego…*, s. 461–462; L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego…*, s. 1018.

[36] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 126–126v; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Spis klasztorów unickich…*, s. 49–50; *Catalogus monasteriorum et personarum provinciae Protectionis B.V. Mariae Ordinis S. Basilii Magni Anni 1754* [w:] M.M. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 108–109.

[37] ІР НБУВ, f. I, nr 1104, k. 20, 34v, 42; В.Е. Лось, *„Akta monasterii lubarensis": джерело до вивчення історії василіанського чернецтва Правобережної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.)*, „Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів" 2009, вип. 13, s. 234.

[38] *Supplicationes Ecclesiae…*, vol. III, nr 1046, s. 168–169.

[39] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3075, k. 31v–32.

nie szkół, prowadzenie missyi, etc – bo to jest celem tej mojej intencyi[40]. W drugiej połowie 1765 r. Potocki prowadził konsultacje dotyczące funkcjonowania kolegium z jego rektorem Herakliuszem Kosteckim. Sam akt fundacyjny został podpisany w lutym 1766 r. w Krystynopolu. Potocki zapisał w nim: *aby raz na zawsze przy klasztorze i cerkwi humańskiej Xięży Bazylianów osób czternaście, to jest misjonarzów czterech, profesorów tyleż lub więcej, gdy tego zgromadzenie studentów począwszy od szkół mniejszych aż do teologii moralnej wyciągać będzie.* […] *Ciż wielebni Xięża Bazylianie w Humaniu rezydujący edukacją młodzi od najmniejszej szkoły, aż do moralnej teologii w wierze świętej katolickiej jak najprzychylniejszą dawali, studentów zaś w należytym dozorze i karności trzymali*[41].

Szkoła humańska uruchomiona już we wrześniu 1765 r. od początku cieszyła się wielkim zainteresowaniem uczniów. W listopadzie tego roku przełożony miejsca ojciec Kostecki pisał do Potockiego: *Nadspodziewanie w tym roku i zaraz z początku pomnożyła się liczba studentów na sto kilkadziesiąt, a co dzień przybywa więcej i profesorowie aż do filozofii uczą*[42].

Kolejna placówka szkolna miała funkcjonować przy nowo utworzonym klasztorze bazyliańskim w Warszawie. Konstytucją sejmu ekstraordynaryjnego z 1768 r. zaaprobowano plan budowy przez bazylianów prowincji koronnej monasteru, przy którym miała powstać szkoła dla *publicznej usługi* w nauczaniu języka greckiego i słowiańskiego, czyli cyrylicy, oraz tzw. skoropisu, czyli pisma pośpiesznego stosowanego w piśmiennictwie świeckim. Przyszły klasztor zlokalizowany miał być w Ujazdowie[43]. Powstanie tej szkoły zyskało akceptację Stanisława Augusta Poniatowskiego, który był przekonany o korzyściach wynikających z uruchomienia placówki podejmującej *nauczanie języków orientalnych i innych nauk, w szczególności zaś formowanie rozumu i serca młodzi krajowej*[44]. Pomysłodawca utworzenia klasztoru bazyliańskiego w stolicy i jego przełożony Metrofan Komarkiewicz, od 1769 r. przynależący do prowincji koronnej, przeznaczył 100 tys. złp na edukowanie dwunastu sierot oraz utrzymanie dwóch profesorów. Beneficjentami tego funduszu miała być uboga młodzież obrządku unickiego[45]. Pomysł utworzenia w stolicy szkoły kształcącej Rusinów nie do końca przekonywał samych bazylianów. Pretensje zgłaszała zwłaszcza prowincja litewska, zniechęcona do tego projektu również propozycją zabrania funduszy należących do jej klasztorów. Swoje krytyczne stanowisko wobec uruchomienia w Warszawie szko-

[40] BJ, rkps 4502, k. 38.
[41] Tamże, k. 7.
[42] Tamże, k. 39v–40.
[43] *Volumina legum*, t. VII, s. 379.
[44] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1231, k. 3–3v, 20.
[45] Tamże, k. 16; BCz, sygn. 739/IV, s. 759. Według tego źródła z funduszu Komarkiewicza miała korzystać młodzież szlachecka wywodząca się z ziemi stężyckiej.

ły kształcącej młodzież ruską bazylianie prowincji litewskiej zgłosili w 1775 r., pisząc: *Ruś najbardziej rzemiosłem bawiąca się albo oddawać dzieci nie będzie albo jeżeli który i odda to tylko, aby w początkach swoich ćwiczenie swoje wzięły, bardziej ich do tego sposobiąc co pożytek w dalszy czas i majątek pomnożyć może. Jeżeli zaś i dla innych krajowych obywatelów te w tamtym kraju ludzie od ruskiego i greckiego języka dalecy, owszem gardzący temi językami, niełatwo się nakłonić dadzą, aby z tychże języków korzystali, a jeżeliby który chciał to dla kilku osób dość funduszu*[46]. Jednak zarówno fundacja monasteru, jak i szkoły nie doszły do skutku, mimo że w 1776 r. zaczęto kopać fundamenty i wznosić mury[47]. W 1783 r. bazylianie prowincji koronnej zwrócili się z prośbą o przeznaczenie środków zgromadzonych przez Komarkiewicza na edukację sześciu zakonników bazyliańskich w Akademii Krakowskiej w celu ich *doskonalenia we wszelkich umiejętnościach i sposobienia do dawania innym w publicznych szkołach nauk*[48].

O wzrastającej roli bazylianów jako zakonników prowadzących szkoły świadczyła opinia na ich temat utrzymująca się w środowisku szlacheckim województwa ruskiego. Wyrazicielem jej był Marcin Lipski, starosta jabłonowski, który w 1772 r. na zamku w Krystynopolu w towarzystwie wojewody Franciszka Salezego Potockiego mówił: *Przed tym ganiono jezuicką dzieci edukacyą, a chwalono pijarską, teraz ganią obydwie a chwalą bazyliańską, takie jest teraz wszystkich zdanie*[49].

Z okresu do 1772 r. niewiele wiadomo o funkcjonowaniu bazyliańskiego szkolnictwa parafialnego. Zgodnie z ustawami synodu zamojskiego z 1720 r. hierarchia cerkiewna miała się starać o uruchomienie szkół parochialnych tam, gdzie jeszcze nie istniały, lub podtrzymywać funkcjonowanie już działających. Obowiązek ten spadał na parochów, a zatem również zakonników prowadzących działalność duszpasterską we własnych parochiach. Program nauczania w tychże placówkach oprócz pacierza i katechizmu zakładał naukę czytania i pisania[50]. W 1752 r. podczas wizytacji miejskiej parochii przy cerkwi św. Mikołaja w Zamościu prowadzonej przez bazylianów zobligowano tamtejszego superiora Maurycego Rabca do wskazania zakonnika obowiązanego do nauczania dzieci. Zgodnie ze wcześniej ustanowionymi prawami, sformułowanymi w 1727 r., funkcję nauczyciela przy tej cerkwi pełnił bakałarz, ale po objęciu zwierzchnictwa nad cerkwią i parochią przez bazylianów oni przejęli na siebie ten obowiązek[51]. W 1771 r.

[46] BUW, sygn. 132, k. 225–225v.

[47] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1231, k. 20.

[48] BCz, sygn. 739/IV, s. 761.

[49] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3117, k. 38v. Lipski prosił prowincjała Bratkowskiego o przydzielenie zakonnika uczącego jego synów w domu.

[50] *Synod prowincialny ruski…*, s. 157.

[51] APL, zespół 95, sygn. 579, s. 6.

funkcjonowała szkoła przy przedmiejskiej cerkwi pw. Wniebowstąpienia Pańskiego w Zamościu, administrowanej przez tamtejszych bazylianów. Nie ma, niestety, informacji, czy sami bazylianie prowadzili naukę czy też na usługach parochii pozostawał diak świecki[52]. Szkoła parafialna zorganizowana dzięki staraniu zakonników i parochian działała od 1768 r. w Krystynopolu. Budynek szkolny wystawiono na placu klasztornym, a kiedy w 1772 r. ruszyły prace budowlane przy nowym klasztorze, szkołę przeniesiono w inne miejsce. Jak zapisano w aktach parafii, *dzieci parochian naszych i inne z miasta uczyli się częścią u zakonników naszych, częścią przez diaków*[53].

Według opinii historyków bazyliańskich szkoły parafialne istniały niemal przy każdym monasterze w prowincji koronnej. Realizowały skromny program nauczania, w skład którego wchodziły: czytanie i pisanie w języku polskim i ruskim, katechizm, śpiew cerkiewny, podstawy arytmetyki, rzadziej łaciny. Nauką obejmowały małe grupy chłopców – przeważnie do dwudziestu osób[54].

3. Sieć szkół bazyliańskich w latach 1772–1780

I rozbiór Polski, dokonany w 1772 r., podzielił bazyliańską prowincję koronną. Jej część zachodnia weszła w skład monarchii habsburskiej, zaś wschodnia pozostała w granicach Rzeczypospolitej. Miało to wpływ na działalność szkół zakonnych. Nowe perspektywy dla ich rozwoju pojawiły się w związku z kasatą zakonu jezuitów oraz utworzeniem w 1773 r. w Rzeczypospolitej Komisji Edukacji Narodowej (KEN). Na mocy uniwersału z 24 X 1773 r. *wszystkie generalne akademie, gimnazja, kolonie akademickie, szkoły publiczne żadnych nie wyłączając* zostały poddane nadzorowi Komisji[55]. Bazylianie czuli się przygotowani do prowadzenia działalności edukacyjnej, która była przez nich postrzegana jako zaszczyt i wyjątkowe zadanie. Jak stwierdził jeden z bazylianów: *nic bardziej sławy naszej pomnożyć nie może nad usługi nasze w uczeniu szkół publico świadczone*[56]. Plany te popierał nuncjusz Garampi, który radził bazylia-

[52] APL, zespół 95, sygn. 112, k. 264.

[53] BBW, sygn. Krystynopol 28, b.p.

[54] I. Patryło, *Rola Zakonu Bazyliańskiego w życiu unickiej metropolii kijowskiej (1617–1839)* [w:] *Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The Foundationis in East Central Europe*, Lublin – Rzym 1994, s. 293–294.

[55] *Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej. Rozporządzenia, ustawy edukacyjne i organizacyjne (1773–1793)*, zeb. J. Lewicki, Kraków 1925, s. 2; A. Meissner, *Szkoły zakonne wobec Komisji Edukacji Narodowej* [w:] *W kręgu wielkiej reformy* pod red. K. Mrozowskiej, R. Dutkowej, Warszawa – Kraków 1977, s. 243.

[56] ЛННБ, f. 3, od. zb. 649/1 – Materiały z kanonicznych wizytacji klasztoru i szkoły w Buczaczu 1755–1781, 1813–1852, k. 13v.

nom podnieść poziom własnych szkół, aby odeprzeć zarzuty o niskim poziomie nauczania. Już 21 XI 1773 r. prokuratorzy obu prowincji bazyliańskich: Paschazy Leszyński – w imieniu litewskiej, i Hilarion Komarnicki – koronnej, skierowali do króla Stanisława Augusta Poniatowskiego memoriał dotyczący przekazania w ręce bazylianów kolegiów pojezuickich. Zgłosili *chęci swoje w pełnieniu winnej Ojczyźnie przysługi*, powołując się na dotychczasowe doświadczenia w edukacji publicznej. Wymieniali przy tym kolegia przez nich wówczas prowadzone. W prowincji litewskiej były to szkoły w Żyrowicach, Włodzimierzu Wołyńskim, Borunach, Buczaczu i Jakobstadt, położonym w Kurlandii. Z kolei prowincja koronna w 1773 r. dysponowała czterema placówkami: w Szarogrodzie (kolegium z klasą teologii), Lubarze (z klasą filozofii), Hoszczy (z klasą retoryki) i Humaniu (z klasą teologii). Łącznie w szkołach tych kształciło się wówczas ok. 1100 uczniów. Prokuratorzy podkreślali, że podjęcie przez bazylianów misji edukacyjnej odziedziczonej po jezuitach wymaga oddania im budynków i funduszy przypisanych do ich kolegiów, gdyż *bazylianie przy monasterach swoich szczupłością położenia ściśnionych w murach i budowlach dla niedostatku upośledzonych nie byliby sposobni do pełnienia z wygodą własną i uczącej się młodzi tych obowiązków, które pełnili XX. Jezuici*. Złożyli również konkretne propozycje dotyczące przekazania szkół pojezuickich. W prowincji koronnej postulowali objęcie dziewięciu szkół. Były wśród nich: placówka w Barze, do której mieli się przenieść zakonnicy z pobliskiego monasteru w Semenkach, kolegium w Żytomierzu, gdzie przeszliby zakonnicy z Tryhorów, kolegia w Kamieńcu Podolskim, Łucku, Krzemieńcu, Owruczu, Lublinie, gdzie osiąść mieli miejscowi bazylianie, oraz kolegia w Ostrogu i Winnicy, do których przeszliby zakonnicy z innych klasztorów[57]. O poparcie prośby o przekazanie bazylianom kolegiów jezuickich zwrócił się 1 XII 1773 r. protoarchimandryta Porfiry Skarbek-Ważyński do Kongregacji Rozkrzewiania Wiary[58].

Ze swoim projektem bazylianie wystąpili podczas sesji KEN 27 V 1774 r.[59] Na żądanie komisarza departamentu ruskiego księcia Adama Kazimierza Czartoryskiego sporządzili szczegółowy plan przejęcia kolegiów pojezuickich. Został on przedstawiony na sesji Komisji 15 VIII 1774 r. przez Czartoryskiego[60]. Memoriał zatytułowany *Projekt o szkołach znajdujących się w województwie kijowskim, wołyńskim, podolskim i bracławskim i potrzebnie znajdować się mogących na rozkaz J.O. Xięcia Imci Czartoryskiego Generała ziem Podolskich dany* za-

[57] ЛННБ, f. 3, od. zb. 116, k. 62v–63.

[58] ЛННБ, f. 6, od. zb. 52, k. 205.

[59] *Komisya Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 37: *Protokóły posiedzeń Komisyi Edukacyi Narodowej 1773–1777*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1910, s. 19.

[60] Tamże, s. 27; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, opr. M. Mitera-Dobrowolska, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1973, s. 30.

wierał prośbę o przekazanie bazylianom kolegiów pojezuickich w Owruczu, Żytomierzu, Łucku, Krzemieńcu, Ostrogu, Kamieńcu Podolskim, Barze i Winnicy. Wnioskowano też o utworzenie szkół powiatowych prowadzonych przez bazylianów w Białołówce, Międzybożu (po przeniesieniu tam bazylianów z monasteru w Hołowczyńcach) i Granowie. Przejęcie szkół jezuickich wraz z przynależącymi do nich funduszami miałoby zostać potwierdzone ustawą sejmową. W przypadkach braku zabezpieczenia materialnego placówek KEN miała zatroszczyć się o utrzymanie profesorów i konwiktów. Z kolei bazylianie zobowiązywali się sprostać wymaganiom stawianym nauczycielom przez Komisję. Wiązało się z tym podjęcie przez zakonników nauki języków nowożytnych, przetłumaczenie na język polski francuskich podręczników polecanych przez Komisję oraz wydanie ich w drukarni w Poczajowie. Bazylianie zobowiązywali się również do zatrudnienia w kolegiach chętnych eksjezuitów, którym mieli zapewnić mieszkanie i połowę pensji wypłacanej przez Komisję profesorom. Na żądanie szlachty województwa podolskiego bazylianie wyrazili chęć zorganizowania drukarni w Kamieńcu Podolskim, jeśli na mocy królewskiego przywileju będą czerpać z niej dochody. W końcowej części projekt bazyliański przedstawiał korzyści płynące z przyjęcia memoriału. W sześciu punktach ukazano pożytki, jakie KEN odniesie po przyjęciu propozycji bazyliańskich. Wymieniano przede wszystkim oszczędności, jakie można wdrożyć, realizując ten projekt. Wskazano również motyw polityczny, wynikający z nieufności szlachty ruskiej do kolegiów jezuickich, czego skutkiem było posyłanie dzieci do szkół położonych nieraz poza granicami państwa. Oddanie kolegiów w ręce bazylianów ma sprawić, że społeczeństwo nabierze zaufania do szkół państwowych, a sami zakonnicy uświadamiać będą jedność obrządków oraz szerzyć patriotyzm wśród społeczeństwa unickiego, *ponieważ w tych województwach najwięcej jest pospólstwa obrządku ruskiego, a tego nie znającego się na wewnętrznych przyczynach religii i tylko z powierzchowności sądzącego, to, gdy widziało innego obrządku nauczycielów, mało kiedy młódź swoją na nauki oddawało; owszem, wolało za granicę na edukacją młódź swoją wysyłać aniżeli w kraju innego obrządku powierzyć nauczycielom; a tak wyedukowana za granicą młódź bardziej sobie smakując zagraniczne wpojenie, częstokroć traciła miłość ku Ojczyźnie i panom swoim, skąd różne w kraju widzieć dawały się zamieszania. To tedy pospólstwo, gdy obaczy nauczycielów tegoż obrządku, do którego równie z religią jest przywiązane, wstrzyma się od wysyłania dzieci swoich za sąsiedzką granicę, a odda je do szkół od bazylianów mających się uczyć, od których to bazylianów gdy pozna, że żadnej różnicy nie masz w religii między ludźmi łacińskiego i ruskiego obrządku, wzajemną przod między sobą zabierze miłość, a potem poznawszy niedoskonałość sąsiedzkiej religii z miłości ku Ojczyźnie i panom swoim będzie pełnić obowiązki, które teraz*

jakoby z musu i nad własną wolę, pełnić zdaje się, a tym sposobem wszelkie do zamieszania w tym kraju uprzątnąć się mogą przyczyny i pożądana zawsze szerzyć się spokojność[61]. Według Tadeusza Mizi to właśnie te ostatnie argumenty miały decydować o tym, że projekt bazylianów nie został od razu odrzucony, lecz powierzono księciu Czartoryskiemu dalsze poprowadzenie sprawy[62]. Również Andrzej Meissner podkreślał korzyści wynikające z prowadzenia przez bazylianów placówek oświatowych na ziemiach o zróżnicowanym składzie etnicznym i społecznym, jednak zwracał uwagę na małe możliwości kadrowe związane z obsadą stanowisk profesorskich[63].

W 1774 r. KEN zaleciła wizytację funkcjonujących szkół, która miała się przyczynić do zorganizowania sieci szkolnej. Książę Czartoryski, odpowiadający za okręg obejmujący województwa podolskie, bracławskie, kijowskie i wołyńskie, wysłał jako wizytatorów – subdelegatów podkomorzego latyczewskiego Józefa Lipińskiego, sędziego ziemskiego województwa bracławskiego Leonarda Marcina Świejkowskiego, podstarościego grodzkiego latyczewskiego Andrzeja Gawrońskiego i pracowników KEN eksjezuitę Adama Jakukiewicza i Franciszka Zabłockiego. Przy okazji wizytacji Czartoryski polecił rozeznać sytuację szkół bazyliańskich i opinię szlachty województw południowo-wschodnich na temat oddania bazylianom kolegiów jezuickich. Uwagi obywateli województwa bracławskiego zawarł w swym sprawozdaniu o stanie placówki w Winnicy delegat Świejkowski. Według niego sprawę oddania szkół bazylianom należy przesunąć w czasie, bo dopóki można korzystać z usług eksjezuitów, to nie należy nic zmieniać. Obywatele województwa bracławskiego w przeciwieństwie do bazylianów traktowali ich działalność edukacyjną wśród społeczności ruskiej jako niebezpieczną ze względu na bliskość granicy rosyjskiej i wpływy Rosji na tym terenie. Korzystniejsze według nich było prowadzenie szkół przez duchowieństwo łacińskie: *w tamtych województwach, gdzie jest wiele Rusi, najbezpieczniej być zdaje się, aby kościoły i szkoły rządzone były przez księży ritus latini.* Bazylianie przygotowani do funkcji nauczycielskich mogliby uczyć, ale pod zwierzchnictwem księży łacińskich[64]. Opinia ta wpłynęła, zdaje się, na odsuwa-

[61] BCz, rkps 1709 – Zbiór aktów, listów, mów, pism o rzeczach edukacyjnych, wojskowych oraz innych prac naukowych z papierów ks. Adama Kazimierza Czartoryskiego, s. 293–295; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1979, s. 35.

[62] M. Miterzanka, *Działalność pedagogiczna Adama ks. Czartoryskiego generała ziem podolskich*, Warszawa – Lwów 1931, s. 172–175; T. Mizia, *Szkoły średnie Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony*, Warszawa 1975, s. 28.

[63] A. Meissner, dz. cyt., s. 244.

[64] *Komisya Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 24: *Raporty generalnych wizytatorów z r. 1774*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1906, s. 40; M. Miterzanka, dz. cyt., s. 173–174.

nie w czasie przekazania kolegiów jezuickich bazylianom. 28 X 1774 r. ponownie dyskutowano na posiedzeniu KEN o projekcie bazylianów. Postanowiono przychylnie odnieść się do ich próśb. Jednak o losie kolegiów pojezuickich decyzje miały być podejmowane nie gremialnie, ale oddzielnie w przypadku każdej szkoły[65].

Pierwszym kolegium pojezuickim, które do 1780 r. udało się objąć bazylianom, był Ostróg. Starania o przejęcie tejże szkoły prowincja koronna podjęła w latach 1774–1775. Działania w tym kierunku poparła kapituła prowincji zebrana w Uniowie w 1776 r.[66] Na początku lutego 1777 r. odbyła się konsulta w Poczajowie, na której postanowiono wysłać do Warszawy Kornela Sroczyńskiego, polecając mu m.in. starania o przekazanie bazylianom kolegium w Ostrogu. Miał także poruczyć prokuratorowi prowincji koronnej w Warszawie Hilarionowi Komarnickiemu czuwanie nad sprawą pozyskania szkół w Kamieńcu Podolskim, Barze i Owruczu[67]. 2 III 1777 r. Sroczyński stanął w Warszawie, gdzie pomocy w uzyskaniu posłuchania u prominentnych osób udzielili mu prokurator prowincji koronnej Hilarion Komarnicki i superior warszawski Metrofan Komarkiewicz. W stolicy towarzyszył im eksjezuita Adam Jakukiewicz, prefekt szkoły w Warszawie. 11 III 1777 r. delegacja bazyliańska została przyjęta na audiencji przez biskupa płockiego Michała Poniatowskiego, prezesa KEN, do którego zwrócono się z prośbą, aby po przyznaniu bazylianom koronnym prowadzenia kolegium w Ostrogu wesprzeć ich również finansami potrzebnymi do utrzymania budynków. Biskup Poniatowski odpowiedział jednak, że fundusze na utrzymanie szkoły w Ostrogu winny pochodzić ze środków bazyliańskich. Kolegium w Hoszczy należało zamknąć ze względu na to, że w pobliżu funkcjonuje kolegium pijarskie. Bazylianie mieli przenieść się do Ostroga, zaś dochody uzyskiwane z dóbr Kurozwany miały być przeznaczane na wynagrodzenie dla profesorów. Do Ostroga mieli bazylianie przenieść również nowicjat wraz z funduszem. Ponadto biskup płocki jako możliwość pozyskania środków na prowadzenie szkoły wskazywał wynajmowanie stancji dla studentów w budynkach kolegium oraz podpowiadał rozebranie niepotrzebnych obiektów i przeznaczenie uzyskanych w ten sposób materiałów na remonty budynku szkoły. Spotkanie ujawniło ponadto, że obie prowincje bazyliańskie osobno negocjują uzyskanie pomocy finansowej dla swoich kolegiów, biskup Poniatowski zaś traktował te kwestie łącznie, przypominając o staraniach księcia Czartoryskiego o uzyskanie pomocy finansowej dla kolegium we Włodzimierzu Wołyńskim. Delegaci odpowiedzieli mu wówczas, że z tej sprawy oni nie odniosą korzyści, bo Włodzimierz należy do prowincji litewskiej, co Poniatowski skomentował: *dziwuję się*

[65] *Komisya Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 37, s. 40.
[66] ЛІННБ, f. 3, od. zb. 816/4 – Kronika monasteru ostrogskiego, k. 1.
[67] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3267, k. 10–11.

tej niejedności, wszak i włodzimierscy nie Amerykanie. 12 III delegacja udała się na spotkanie z Czartoryskim, któremu przedłożono prośbę o przyznanie wsparcia finansowego dla bazylianów w Ostrogu przeznaczonego na płace dla profesorów i utrzymanie budynków. Odpowiedź od księcia generała nadeszła 15 III. Czartoryski był zdania, że bazylianie powinni zadowolić się uzyskanymi dochodami ze wsi Kurozwany i sumą 1000 złp. Obiecał jednak wyznaczyć pensje dla profesorów, gdy *obaczemy użyteczność lepszą krajową, a osobliwie przez uczenie języka słowiańskiego z skoropisem, a języka greckiego przynajmniej w Ostrogu, na którego uczenie profesora sprowadzić* powinni. Generał zapowiedział również oddanie bazylianom kościoła z wyposażeniem oraz dochodu z apteki, prowadzonej przez eksjezuitę, wynoszącego 400 złp rocznie. Ks. Jakukiewicz miał jechać z Komarnickim do Ostroga, aby przekazać tamtejsze szkoły nowym użytkownikom. Ponadto dano nadzieję bazylianom na przejęcie w przeszłości szkół w Barze, Kamieńcu Podolskim i Owruczu. Delegacja bazyliańska opuściła stolicę 23 III 1777 r.[68]

Na sesji prezydium KEN 18 IV 1777 r. obradowano nad odstąpieniem kolegium w Ostrogu bazylianom i wyrażono zgodę na przekazanie majątku pojezuickiego, wnosząc pewne zastrzeżenia. Dotyczyły one likwidacji szkoły bazyliańskiej w Hoszczy, a przeniesienia grona profesorskiego do Ostroga. Powierzono również poprowadzenie dalszych rozmów z bazylianami księciu Czartoryskiemu[69]. Przeciw oddaniu kolegium ostrogskiego bazylianom protestował jeden z tamtejszych nauczycieli ks. Józef Korzeniowski, pisząc w tej sprawie do sekretarza Komisji Joachima Gintowta Dziewiałtowskiego w liście z 8 VI 1777 r.[70] Mimo to 7 VIII 1777 r. w Puławach Czartoryski podpisał przywilej przyznający bazylianom prowincji koronnej kolegium pojezuickie w Ostrogu. Mieli objąć budynki klasztoru, szkoły, kościoła, apteki wraz z wszelkimi ruchomościami. Z kasy KEN otrzymywali sumę 2000 złp rocznie, zaś przez sześć lat (1777–1783) 4400 złp na pensje dla trzech profesorów (po 1200 złp) i kaznodziei (800 złp). Ponadto zgodnie z prośbą bazylianów do kolegium ostrogskiego dołączono dochody z dóbr Kurozwany, zapisanych w 1639 r. monasterowi w Hoszczy. W zamian bazylianie zobowiązywali się prowadzić *w temże Collegium ostrogskiem szkoły powiatowe, tak jako je dotychczas utrzymywali w Hoszczy, mając trzech profesorów, prefekta i osobnego rektora* […]. *Nadto dla wygody i koniecznej potrzeby studentów obrządku łacińskiego trzymać u siebie dwóch, a przynajmniej jednego księdza tegoż obrządku.* Równocześnie Czartoryski za-

[68] ЛННБ, f. 3, od. zb. 412/37 – Dziennik podróży do Warszawy w sprawie subsydium i przejęcia szkół ostrogskich 1777, k. 1–2v.

[69] *Komisya Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 38, s. 149–150.

[70] H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni Komisji Edukacji Narodowej. Monografia z dziejów administracji szkolnej Komisji Edukacji Narodowej*, Lublin 1957, s. 29.

bezpieczył funkcjonowanie monasteru w Hoszczy, w którym nadal miała być prowadzona szkoła zakonna w zakresie retoryki, oddając do jego dyspozycji rezydencję w Horodyszczu, zamienioną na folwark[71].

Ostatecznie w sierpniu 1777 r. nastąpiło przekazanie dóbr pojezuickich w Ostrogu bazylianom. Pierwszym bazyliańskim rektorem kolegium został Hilarion Komarnicki, ale już w 1778 r. zastąpił go Hiacynt Nesterski[72]. Przywilej wystawiony przez Czartoryskiego został oficjalnie potwierdzony na posiedzeniu członków KEN 21 XI 1780 r.[73]

Już w maju 1778 r. opat kaniowski Innocenty Matkowski snuł plany uruchomienia publicznej szkoły prowadzonej przez bazylianów w Kaniowie. Liczył na przyciągnięcie do tej placówki młodzieży ruskiej do tej pory wyjeżdżającej do szkół w Perejasławiu czy Kijowie i rzadko wracającej do Rzeczypospolitej[74]. Plany te udało się zrealizować dopiero w 1785 r., od kiedy to bazylianie zarządzali szkołą w Kaniowie.

Na początku lat 80. XVIII w. w ręce bazylianów przeszły jeszcze kolegia pojezuickie w Barze (1781) i Owruczu (1783)[75]. Według bazylianów ich działalność oświatowa skutecznie wypełniła lukę powstałą w związku z kasatą Towarzystwa Jezusowego. Autor kroniki monasteru w Satanowie odnotował: *szkoły nasze bazyliańskie tu w okolicy będące więcej coraz zalety, pochwał i honoru od obywatelów tutejszych, swoje w nich syny mieszczących brały, przeto Komisja Edukacyjna, która dawniej przed tym kolegium pojezuickie ostrogskie z szkołami zakonowi naszemu oddała teraz kolegium barskie i szkoły przy nim, z mocą uczenia wiecznemi czasy* […] *oddała tutejszej prowincji pt. Opieki NMP*[76].

W drugiej połowie 1774 r. rektorzy kolegiów bazyliańskich zostali poinformowani o ustanowieniu nowych przepisów nauczania przez odezwę prezesa KEN biskupa wileńskiego Ignacego Jakuba Massalskiego rozesłaną do rektorów szkół. Pisał w niej m.in., *aby nauk porządek i sposób uczenia jednakowy we wszystkich ogólnie miejscach podług przepisów był przyjęty i ściśle zachowany*[77]. Rektorzy szkół bazyliańskich wydawali się życzliwie usposobieni wobec zarządzeń wydawanych przez KEN. W 1774 r. podczas wizytacji kolegium

[71] *Komisya Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 38, s. 223–225.

[72] ЛННБ, f. 3, od. zb. 816/4, k. 1–2; ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3217, k. 28v.

[73] ASPF, Scritture Riferite nei Congressi Moscovia, Polonia e Ruteni, vol. 14, k. 214–214v; *Komisya Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 38, s. 223.

[74] BUW, sygn. 132, k. 210.

[75] J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński (1579–1831)*, t. I, Kraków 1899–1900, s. 229–231. Zamieszczono tutaj decyzję Komisji Edukacji Narodowej o przekazaniu kolegium pojezuickiego w Barze bazylianom z monasteru w Barze-Semenkach. M. Pidłypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie…*, s. 43.

[76] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 2106/II, k. 25.

[77] BJ, rkps 4502, k. 48v.

w Hoszczy bazylianie poprzez powitanie wizytatorów wygłoszone przez uczniów deklarowali, że *wierne posłuszeństwo wyrokom P. Kommisyi będzie dla nich zawsze szczególnem prawidłem, a wypełnienie najmniejszego skinienia jedynym szczęściem*[78]. Hieroteusz Senimski, rektor kolegium w Szarogrodzie, który na wezwanie wizytatorów stawił się pod koniec sierpnia 1774 r. w Barze w celu odebrania przepisów dotyczących nowego systemu nauczania, oświadczył, iż dotarła już do niego odezwa prezesa KEN biskupa Massalskiego i że *przychyliłby się do woli P. Komisyi ochoczo, gdyby miał sobie książki przysłane, do zaszczepienia nauk w swoich szkołach potrzebne*. Do czasu przysłania owych książek zadeklarował prowadzenie nauki w szkole szarogrodzkiej na zasadach do tej pory obowiązujących[79]. Również rektor szkoły lubarskiej Leon Podsoński w 1774 r. deklarował w liście do księcia Czartoryskiego: *zakon jedynie z miłości ku Ojczyźnie szlachetną edukować podjął się młódź i teraz tej nie tylko nie odmawia powolności i owszem by zakonne osoby próżnością toczone nie były wszelkie Prześwietnej Edukacyjnej Komissyi i J.O. Waszej Xiążęcej Mości Pana Dobrodzieja Protektora w województwach ruskich nauk rozkazy i przepisy* […] *doskonale pełnić żąda i pragnie*[80]. Te deklaracje i pragnienia ścisłego podporządkowania się nakazom przepisów KEN nie do końca były realizowane w praktyce szkolnej, gdyż w 1782 r. sekretarz KEN Joachim Giwtont Dziewiałtowski przygotował list do generała zakonu bazyliańskiego, w którym informował, że *szkoły zgromadzeniu jego powierzone, sposobu uczenia przez Komisję przepisanego dotąd nie zachowują*. Wskazywał na nieprzestrzeganie przepisów dotyczących karania uczniów, zastąpienia starych podręczników książkami polecanymi przez Komisję, przestrzegania rozporządzeń co do organizacji nauki. Nakazał zamknąć szkoły otworzone bez pozwolenia oraz ograniczyć zwyczaje związane z działalnością Sodalicji Mariańskiej[81].

Sieć szkół podlegających KEN kształtowała się przez pierwsze dziesięciolecie funkcjonowania Komisji. Podział administracyjny warunkowany był działalnością wizytacyjną poszczególnych komisarzy, którzy wysuwali propozycje ustanawiania lub kasowania szkół, przekazywania placówek jezuickich innym zakonom lub instytucjom, podziału na wydziały. Według planu sieci szkolnej przedstawionego przez przedstawiciela KEN posła Kazimierza Lipińskiego sejmowi w 1776 r. szkoły bazyliańskie prowadzone przez zakonników prowincji koronnej do 1778 r. należały do departamentu ruskiego, złożonego z województw podolskiego, bracławskiego, kijowskiego i wołyńskiego, podlegającego

[78] *Komisya Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 23: *Raporty szkół niższych o szkołach parafialnych 1776–1793*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1908, s. 24,105.

[79] *Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 24, s. 49.

[80] IP НБУВ, f. I, nr 1104, k. 8.

[81] *Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej…*, s. XXXII–XXXIV.

generałowi podolskiemu Adamowi Kazimierzowi Czartoryskiemu. Kolegia w Lubarze i Humaniu określane były jako szkoły wojewódzkie, zaś w Szarogrodzie i Hoszczy jako powiatowe. Ze względu na wielkość tego okręgu szkolnego w 1778 r. wydzielono z niego departament wołyński. Jednak ostateczna sieć administracyjna szkół KEN wykrystalizowała się w 1783 r. i wówczas szkoły prowadzone przez bazylianów prowincji koronnej znalazły się w dwóch wydziałach – wołyńskim i ukraińskim. W tym pierwszym bazyliańskie szkoły funkcjonowały w Ostrogu, Barze i Szarogrodzie, zaś w drugim – w Owruczu, Lubarze i Humaniu. Wszystkie one miały status szkół podwydziałowych, którą to nazwą określano dawne szkoły powiatowe[82].

Publiczne szkoły bazyliańskie podległe KEN były wizytowane przez delegowanych w tym celu wizytatorów. W 1774 r. ks. Adam Jakukiewicz w towarzystwie Franciszka Zabłockiego odwiedził szkoły w Hoszczy (21 X – 22 X), Lubarze (28 X), Szarogrodzie (16 XI – 17 XI). Ze względu na nieprzejezdne drogi wizytatorzy nie dotarli do Humania, lecz na ich wezwanie prefekt tamtejszych szkół Filaret Moczarski zreferował sytuację placówki, stawiając się na spotkanie w Kamieńcu Podolskim[83]. Książę Czartoryski 13 V 1780 r. osobiście wizytował szkołę w Lubarze. Jak odnotowano w kronice klasztornej, książę przybył tam 12 V, a nazajutrz w otoczeniu licznych gości, rodziców uczniów oraz obywateli województwa wołyńskiego, m.in. księcia Marcina Lubomirskiego, generałów Świejkowskiego i Kamińskiego osobiście egzaminował młodzież szkolną. Następnie po obiedzie w pałacu Lubomirskiego odjechał do Cudnowa[84]. Z kolei do szkół w Humaniu (9 VII – 13 VII) i Szarogrodzie (19 VII) Czartoryski wysłał jako swojego subdelegata ks. Ignacego Omiecińskiego, proboszcza z Tuczyna[85].

Funkcjonowanie szkół prowadzonych przez zakony, a pozostających pod zwierzchnictwem KEN wynikało z potrzeby utrzymania na dotychczasowym poziomie organizacji szkolnej, braku kadr nauczycieli świeckich oraz trudności finansowych[86]. Bazylianie doczekali się pozytywnych opinii na temat swej działalności edukacyjnej. Hugo Kołłątaj chwalił ich za podjęcie tego typu pracy w czasach, gdy państwo potrzebowało większego zaangażowania się duchowieństwa w propagowanie szkolnictwa[87].

W części zachodniej prowincji koronnej, pozostającej pod rządami monarchii habsburskiej, w latach 70. XVIII w. udało się uruchomić dwie placówki

[82] H. Pohoska, dz. cyt., s. 129–135; T. Mizia, dz. cyt., s. 34–42.

[83] *Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 24, s. 116; H. Pohoska, dz. cyt., s. 86–87.

[84] IP НБУВ, f. I, nr 1104, k. 51–51v.

[85] *Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 24, s. 43–51.

[86] A. Meissner, dz. cyt., s. 245–246, 249.

[87] H. Kołłątaj, dz. cyt., s. 33.

kształcące młodzież świecką. Pierwszą z nich było sześcioklasowe gimnazjum przy utworzonym w 1775 r. klasztorze w Drohobyczu. Gubernium lwowskie 16 VIII 1774 r. wydało zgodę na założenie szkoły przy mającym powstać monasterze. Utrzymanie materialne placówki obciążało klasztor, ale bazylianie drohobyccy mogli również liczyć na wsparcie finansowe ze strony magistratu, żywo zainteresowanego rozwojem szkoły. W 1780 r. kapituła generalna w Torokaniach udzieliła nauczycielom gimnazjum bazyliańskiego pochwały, a przełożonemu klasztoru przyznała tytuł rektora[88].

Drugi ośrodek edukacyjny związany był z Ławrowem. Przy tamtejszym studium zakonnym w latach 70. XVIII w. funkcjonował konwikt dla młodzieży świeckiej wywodzącej się ze stanu szlacheckiego oraz mieszczańskiego. W latach 1774–1775 edukację klasztorną pobierało dziewięciu chłopców, w 1777 r. przybyło dwóch konwiktorów, zaś w 1778 r. trzech szlachciców. Wraz z likwidacją zakonnych studiów wewnętrznych na mocy dekretu nadwornego z 1783 r. zaprzestano najpewniej przyjmowania konwiktorów[89].

Z propozycją poprowadzenia nauki w byłych kolegiach jezuickich na ziemiach polskich zajętych przez Austrię wystąpił zwierzchnik prowincji koronnej Onufry Bratkowski. Wysunął pomysł, aby bazylianie przejęli prowadzenie szkół pojezuickich w Jarosławiu (bazylianie w Szczepłotach), Samborze (bazylianie z Ławrowa) i Stanisławowie (bazylianie z Pohoni). Bratkowski pisał o tym w styczniu 1774 r. do Pafnucego Kuchalskiego, przebywającego w Wiedniu, oraz w liście do cesarza Józefa II, adresowanym na ręce gubernatora Galicji hr. Andreasa Hadika von Futak, datowanym na 24 V 1774 r.[90] Sprawa nie doszła wówczas do skutku głównie z powodu wniosku bazylianów, aby to rząd austriacki ponosił koszty ich utrzymania[91].

Niewiele wiadomo o sieci szkół elementarnych prowadzonych przez bazylianów koronnych. Według Marii Pidłypczak-Majerowicz znacznie lepiej działały szkoły tego typu na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego, gdzie było ich ponad dwadzieścia[92]. W liście datowanym na maj 1775 r. prowincjał Onufry Bratkowski wspomniał o otwarciu szkoły *dla edukacji młodzi* w monasterze w Białołówce, którą miano uruchomić dzięki pomocy właścicielki tamtejszych

[88] ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 224, 229v; Z. Kultys, *Historya gimnazyum drohobyckiego*, Drohobycz 1908, s. 5–6; М. Кріль, Ю. Стецик, В. Тельвак, *В умовах монархії Габсбургів* [w:] *Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку XXI ст.)*, ред. Л. Тимошенко, Дрогобич 2009, s. 126.

[89] ЛННБ, f. 3, od. zb. 306, k. 12v, 13v, 15; М. Ваврик, *Лаврівська хроніка…*, s. 75–78; B. Lorens, *Bazyliański klasztor św. Onufrego w Ławrowie…*, s. 81; S. Nabywaniec, *Diecezja przemyska greckokatolicka…*, s. 245.

[90] ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 172v–173v, 196–197; f. 3, od. zb. 116, k. 33v–34v, 36–38.

[91] W. Chotkowski, *Redukcje monasterów bazyliańskich…*, s. 76.

[92] M. Pidłypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie…*, s. 40.

dóbr księżnej Heleny z Przeździeckich Radziwiłłowej, żony miecznika litewskiego Michała Hieronima Radziwiłła. Fundatorka oferowała pomoc w uzyskaniu zgody władz na otwarcie placówki. Prowincjał Bratkowski, odpowiadając na ofertę, podkreślał trudności i przeszkody w realizacji tego celu: *w Biłyłówce niedostatek panuje, koszty przysposobienia biblioteki, wystawienia budowli do uczenia potrzebnej, zapewnienia nauczycielów* […] *należy plac na szkoły i dworki do pomieszkania studentów wyznaczyć, budowli klasztoru przyczynić*, co przerastało możliwości zakonu[93]. Brak bardziej szczegółowej informacji nie pozwala określić typu tej placówki, tak jak w przypadku szkoły parafialnej w Turzysku w województwie wołyńskim, ufundowanej w 1778 r. i prowadzonej przez bazylianów prowincji litewskiej[94].

4. Kadra nauczająca

Grono profesorskie w publicznych kolegiach bazyliańskich do 1780 r. stanowili ojcowie i bracia zakonni. Nie zatrudniano jeszcze wówczas w szkołach prowadzonych przez zakon nauczycieli świeckich. Pojawili się oni w placówkach podległych KEN dopiero w połowie lat 80. XVIII w. i nauczali głównie języków obcych (metrowie).

Nauczyciele bazyliańscy wykazywali się znajomością języków: łacińskiego, polskiego oraz cerkiewnosłowiańskiego. Wielu spośród nich znało także nowożytne języki europejskie. W czerwcu 1779 r. w Lubarze profesor filozofii Hieroteusz Lesieniecki witał goszczącego u księcia Marcina Lubomirskiego generała wojsk rosyjskich Grzegorza Potiomkina mową wygłoszoną w języku rosyjskim[95].

Kontrolę nad profesorami bazyliańskimi sprawowały władze prowincji. One decydowały o kierowaniu osób o odpowiednich zdolnościach i predyspozycjach pedagogicznych do placówek szkolnych. Zasady organizacji pracy nauczycieli były wzorowane na praktyce szkół jezuickich. Zwykle karierę nauczycielską rozpoczynano w młodym wieku, po złożeniu profesji zakonnej, a przed święceniami kapłańskimi. Zakonnicy, którzy ukończyli retorykę przed wstąpieniem do zakonu (najczęściej w kolegiach jezuickich) lub uczyli się jej w ramach studiów zakonnych, byli kierowani do nauczania niższych klas (infima, gramatyka). Po takiej praktyce kandydata wysyłano na studia filozoficzne i teologiczne w uczelniach polskich i zagranicznych albo kontynuował naukę podczas studiów za-

[93] ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 227–227v.

[94] ЛННБ, f. 3, od. zb. 116, s. 53–54; f. 5, op. 1, od. zb. 3365/III – Papiery odnoszące się do klasztoru bazyliańskiego w mieście Turzysku, k. 44, 47–47v.

[95] IP НБУВ, f. I, nr 1104, k. 46.

konnych, organizowanych w różnych klasztorach prowincji. Po ich zakończeniu zakonnik angażowany był jako profesor retoryki, filozofii czy teologii. W jednym miejscu pozostawał najczęściej tylko przez 1–2 lata, a później był przenoszony do innej szkoły prowadzonej przez prowincję, o czym decydowały władze zakonne. Ten ruch kadrowy pozostawał poza kontrolą KEN, co było przedmiotem zatargów. Władze prowincji koronnej zapewniały jednak, że zmiany obsadowe dotyczą tylko miejsca, a nie przedmiotu nauczania[96]. Obsadę personalną kolegiów bazyliańskich w okresie 1743–1780 przedstawiono w tabelach 4–9 zamieszczonych w aneksie.

Praca dydaktyczna była bardzo często wstępem do dalszej kariery zakonnej. Oznaczało to, że doświadczeni pedagodzy zakonni po przepracowaniu kilkudziesięciu lat byli mianowani przełożonymi monasterów. Wielu dostojników zakonnych i hierarchów Cerkwi unickiej było związanych z nauczaniem. Troska o jak najlepsze przygotowanie zakonników do pełnienia funkcji nauczycielskich miała odzwierciedlenie w decyzjach władz prowincji. W liście okólnym z 18 II (7 II) 1777 r. prowincjał Józef Morgulec nakazywał przełożonym klasztorów prowadzących szkoły *tak domowe jako i publiczne* egzaminować pisemnie profesorów retoryki i filozofii, a także magistrów pozostałych klas, a *o ich zdatności sprawiedliwe zdania na piśmie* wyrażone mieli superiorzy przesyłać do monasteru w Zahorowie, gdzie wówczas rezydował prowincjał, w terminie do początku czerwca według kalendarza juliańskiego[97].

Wśród ponad 130 bazylianów prowincji koronnej, którzy do 1780 r. pełnili funkcje nauczycielskie w kolegiach publicznych, znakomita większość posiadała wykształcenie w zakresie filozofii i teologii. Wielu z nich uczyło się w klasach retorycznych w kolegiach jezuickich (Jarosław, Lwów, Przemyśl, Sambor, Kamieniec Podolski, Łuck, Ostróg, Ołyka, Krzemieniec, Żytomierz, Winnica) i pijarskich (Złoczów, Wareż). Byli również absolwenci szkół bazyliańskich (Szarogród, Hoszcza, Buczacz). Studia wyższe w zakresie filozofii i teologii profesorowie bazyliańscy odbywali w Kolegium Greckim św. Atanazego i Kolegium Rozkrzewiania Wiary w Rzymie, w Papieskim Kolegium w Braniewie oraz w Alumnacie w Wilnie[98]. Wielu nauczycieli edukację pobierało w szkołach zakonnych prowadzonych w bazyliańskiej prowincji koronnej.

Liczba nauczycieli w poszczególnych szkołach bazyliańskich zależała od ilości prowadzonych klas oraz tego, czy klasy nie były łączone. Dość często jeden nauczyciel prowadził zajęcia dla infimy i gramatyki oraz poetyki i retoryki. Naj-

[96] I. Szybiak, *Nauczyciele szkół średnich Komisji Edukacji Narodowej*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1980, s. 81.

[97] IP НБУВ, f. I, nr 1104, k. 45.

[98] D. Blażejowskyj, *Ukrainian and Bielorussian students in the Pontificio Collegio Urbano…*, s. 212–219.

częściej liczba profesorów wahała się od trzech do siedmiu. Również pod zarządem KEN nauczyciele wykładali po kilka przedmiotów, np. w Humaniu w 1780 r. geometrii uczył profesor filozofii, w Szarogrodzie zaś nauczyciel retoryki[99].

Pracą kolegium bazyliańskiego kierował prefekt szkoły. Do jego obowiązków należał nadzór nad nauczycielami i uczniami, organizowanie dysput i egzaminów, przyjmowanie nowych uczniów i wystawianie zaświadczeń szkolnych. Funkcję prefekta szkoły zwykle powierzano profesorowi najwyższej klasy – filozofii lub retoryki.

Oprócz wizytacji dokonywanych przez władze szkolne z ramienia KEN działalność nauczycieli podlegała też nadzorowi ze strony władz zakonnych. W 1777 r. podczas wizytacji kolegium w Lubarze prowincjał Józef Morgulec nakazał, aby *nauczyciele swych powinności szkolnych najszczerzej pilnowali nic nie odstępując od Prześwietnej Komissyi Edukacyjnej*. Zwracał uwagę, aby profesorowie zachowali stosowny dystans do uczniów i dyrektorów, gdyż zbytnie spoufalanie się powodowało opuszczanie się w nauce tych pierwszych, zaś hardość u drugich. Co do karania to zalecał czynić to, gdy *będzie kazała sprawiedliwość z rozmysłem, bez okazania passy, nieskwapliwie*. Również *wizytując gospody postrzegłszy co nieprzyzwoitego, pokazać tylko nieukontentowanie i rzecz spokojnie w szkole zaspokoić roztropnie, wszak doświadczenie uczy że przeciwne postępki nauczycielów najwięcej wzniecają i czynią między studentami rozruchy i nie tylko kary, ale uszczypliwe częstokroć słowa*. Zgodnie z zaleceniem prowincjała rektor kolegium miał czuwać nad postępowaniem grona profesorskiego. Podobnie względem konwiktorów zalecano przełożonemu (regensowi konwiktu), aby *traktowanie paniąt było uczciwe.* Z kolei prefekt szkoły miał w ważniejszych sprawach dotyczących kolegium po naradzeniu się z profesorami zasięgnąć opinii rektora[100].

Oprócz obowiązków związanych z funkcją nauczycielską bazylianie zobowiązani byli do przestrzegania powinności zakonnych. Należało do nich uczestnictwo w życiu duchowym konwentu, udział we wspólnych modlitwach i nabożeństwach. Do obowiązków profesorów w kolegium lubarskim należało głoszenie kazań w święta[101].

Profesorowie zobowiązani byli do sporządzania miesięcznych raportów dotyczących postępów w nauce ich studentów, które były następnie przesyłane KEN. Profesor retoryki w Lubarze Amfiloch Skorecki w lipcu 1776 r. nie sporządził wymaganych raportów, a gdy władze kolegium poleciły mu przygotować pisma, kazał je pisać swoim studentom, którzy *po ulicach się z raportami no-*

[99] *Komisya Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 25: *Raporty generalnych wizytatorów z lat 1780–1782*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1907, s. 46, 50.

[100] IP НБУВ, f. I, nr 1104, k. 26.

[101] Tamże, k. 15v.

sząc, na ostatnią hańbę zakonną onych nie wygotowali. Wówczas ojciec Skorecki miał pozostać zamknięty w swojej celi dotąd, dopóki wymaganych raportów własną ręką nie napisze i nie odda. Nie było to zresztą jedyne wykroczenie wspomnianego profesora. W tym samym roku oskarżono go o zaniedbywanie obowiązków nauczycielskich z powodu pijaństwa. Przez kilka tygodni nie przychodził do szkoły, wymawiając się chorobą, upijał się w obecności dwóch konwiktorów, z którymi mieszkał w celi zakonnej, oskarżał przed studentami innych profesorów, podważał rozporządzenia władz kolegium[102]. Dochodziło również do konfliktów pomiędzy poszczególnymi profesorami związanych z zatrudnianiem kalefaktora, czyli pomocnika utrzymywanego przez kolegium do posług takich jak palenie w piecu i dbanie o porządek w izbach szkolnych oraz wymierzanie kar uczniom. Kalefaktor w zamian za pensję lub utrzymanie w klasztorze oraz możliwość korzystania z nauki rąbał drwa, palił w piecu, zamiatał klasę szkolną. W Lubarze każdy profesor zatrudniał kalefaktora dla swej klasy[103].

Nauczyciele szkół bazyliańskich oceniani byli przez wizytatorów z ramienia KEN. W raportach wizytacyjnych z 1780 r. profesorowie w Lubarze określeni zostali jako *dosyć zdatni, rokujący, że będą uczyć pożytecznie po zaprowadzeniu porządku*. Z kolei profesorów szarogrodzkich określono jako *przyzwoitych swemu urzędowi*[104]. W celu kontroli szkół podległych KEN podjęto uchwałę o obsadzaniu stanowisk prefektów nauczycielami-akademikami. Dzięki porozumieniu z Komisją bazylianie obsadzali stanowiska prefektów własnymi profesorami, którzy byli następnie przez nią zatwierdzani. Równocześnie podejmowano starania o kształcenie kleryków bazyliańskich w Akademii Krakowskiej[105]. Nauczyciele podlegali podwójnej władzy – świeckiej i zakonnej. Pozwalało to zgromadzeniom nauczającym wywierać wpływ na działalność szkoły, zwłaszcza na wysokość funduszy, obsadę kadrową, kierunek wychowania[106]. Profesorów szkoły powiatowej w Hoszczy Antoniego Katyńskiego i Pawła Romanowicza określono w raporcie o nauczycielach jako *zdatnych, pilnych, obyczajów chwalebnych*. Równocześnie oszacowano ich kondycję fizyczną, opisując pierwszego jako *zdrowia słabego*, zaś drugiego *zdrowia średniego*[107]. 27 VI 1775 r. prezydium KEN podjęło rezolucję o przyznaniu rektorowi kolegium w Szarogrodzie 2000 złp rocznie, wypłacanych w dwóch ratach – w czerwcu i styczniu, które miały być przeznaczone na pensje dla nauczycieli języka francuskiego (1500 złp rocznie) i języka cerkiewnosłowiańskiego (500 złp)[108].

[102] Tamże, k. 15v–17v.
[103] Tamże, k. 17v–18.
[104] *Komisya Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 25, s. 39, 50.
[105] A. Meissner, dz. cyt., s. 250–251.
[106] Tamże, s. 252.
[107] *Komisya Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 23, s. 155.
[108] *Komisya Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 37, s. 69.

Wśród bazylianów o zainteresowaniach i ambicjach naukowych byli profesorowie kolegiów. Spośród nich wyróżniał się Łukasz Sulżyński, bardzo dobrze oceniany przez wizytatorów KEN jako *gruntownie posiadający nie tylko swoją naukę, ale też wszystkie inne szkolne* […] *słowem ze wszech miar zdatny rządca i nauczyciel.* Był on autorem opracowań z zakresu fizyki przedłożonych do druku w latach 80. XVIII w.[109] Jego korespondencja z pierwszego dziesięciolecia XIX w. dostarczała wielu informacji o historii zakonu oraz rozwoju szkolnictwa bazyliańskiego[110]. Jednak na polu naukowym dominowali bazylianie prowincji litewskiej. Wystarczy wymienić chociażby Juliana Antonowicza, autora gramatyki angielskiej dla Polaków, rektora szkoły we Włodzimierzu Wołyńskim, czy też Aleksandra Żórawskiego, współpracownika „Monitora", który wyrażał chęć napisania podręcznika do gramatyki języka cerkiewnosłowiańskiego[111].

5. Społeczność uczniowska

Młodzież świecka kształcąca się w kolegiach bazyliańskich pochodziła w przeważającej większości z rodzin szlacheckich zamieszkujących województwa południowo-wschodniej Rzeczypospolitej. Do tych szkół przyjmowano również dzieci mieszczan oraz chłopców wywodzących się z rodzin duchownych greckokatolickich. Ze względu na brak źródeł dotyczących stanu liczbowego uczniów oraz danych określających ich pochodzenie do lat 70. XVIII w. nie można przeprowadzić systematycznej analizy społeczności uczniowskiej. Z kolei z lat 1772–1780 dysponujemy jedynie pojedynczymi przekazami na temat kolegiów bazyliańskich. Jedyną szkołą, o której uczniach zachowały się szczegółowe dane, było kolegium w Buczaczu, położone w ziemi halickiej województwa ruskiego, ale przynależne w tym czasie do litewskiej prowincji zakonu bazyliańskiego[112]. Jednak ustalenia związane ze składem liczbowym, pochodzeniem i obrządkiem uczniów kolegium buczackiego można odnosić również do innych szkół bazyliańskich położonych na terenie Korony. W kolegium buczackim w latach 1754–1773 społeczność uczniowską stanowili głównie przedstawiciele szlachty, pochodzący przede wszystkim z województw podolskiego i ruskiego, ale również bełskiego, brzeskiego, podlaskiego i wołyń-

[109] Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego (dalej cyt. AUJ), rkps 244 – Kod. pap. z r. 1786/93, k. 156.

[110] Н. Петровъ, *Краткія извистія о положеніи базиліанскаго ордена и разныхъ переминахъ въ его управленіи отъ 1772 г. до 1811 г.*, „ТКДА" 1868, т. IV, нр 11, s. 275–302.

[111] AUJ, rkps 8 – Kod. pap. z r. 1787/97, s. 205; A. Meissner, dz. cyt., s. 251.

[112] ЛННБ, f. 3, od. zb. 131 – Acta ab Excordio Scholarum Buczacensium 1754–1773, k. 1–182v; od. zb. 643 – Continuatio iudiciorum Scholasticorum 1773–1780, k. 1–124v.

skiego. Oprócz szlachty przyjmowano dzieci z rodzin mieszczańskich oraz synów parochów greckokatolickich. W pierwszym roku nauki zdecydowanie przeważali uczniowie wyznania unickiego (67%), ale wraz z upływem lat rosło zaufanie społeczności rzymskokatolickiej do tej placówki, co przekładało się na odsetek uczącej się tam młodzieży obrządku łacińskiego. W roku szkolnym 1772/1773 wśród uczniów było już 46% studentów-łacinników[113].

Tabela 36

Liczba uczniów w kolegiach bazyliańskich prowincji koronnej w latach 1773–1782

Szkoła	1773	1774	1776	1780	1782
Hoszcza	100	97	98	–	–
Humań	300	243	–	–	400
Lubar	300	389	–	326	450
Ostróg	–	–	–	–	260
Szarogród	400	331	–	–	600 (obecnych 300)

Źródło: LNNB, f. 3, sp. 116, k. 63; W. Wisłocki, *Ks. Szczepana Hołowczyca Raport Wizyty Generalnej południowo-wschodnich wydziałów szkolnych odprawionej imieniem Komisyi edukacyjnej w roku 1782*, „Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce" 1878, seria I, t. 1, s. 21–70; *Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 23, s. 155–158; *Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 24, s. 106, 109, 116, 120; *Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 25, s. 39.

Liczba uczniów w kolegiach bazyliańskich kształtowała się na poziomie od 100 do 450. Wprawdzie w Szarogrodzie podano liczbę aż 600 uczniów, ale w czasie wizytacji w szkole odnotowano obecność tylko połowy z wpisanych studentów. Powyższe dane były podobne do statystyk dotyczących kolegiów jezuickich z terenu południowo-wschodniej Rzeczypospolitej do 1773 r.[114]

Tabela 37

Uczniowie bazyliańskiej szkoły w Hoszczy w roku szkolnym 1776/1777

Klasa	Semestr I (grudzień 1776)	Semestr II (lipiec 1777)
klasa początkowa	18	–
klasa I	13	22
klasa II	35	35
klasa III	12	10
klasa IV	14	11
Suma	**92**	**78**

Źródło: *Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 23, s. 155–158.

[113] B. Lorens, *Problemy wychowawcze w szkołach bazyliańskich w drugiej połowie XVIII wieku na przykładzie kolegium w Buczaczu*, „Biuletyn Historii Wychowania" 2013, t. 29, s. 31.

[114] R. Pelczar, *Działalność oświatowo-kulturalna…*, s. 51–52.

W katalogu zawierającym nazwiska uczniów szkoły w Hoszczy w roku szkolnym 1776/1777, a więc ostatnim roku jej funkcjonowania, odnotowano 98 uczniów pochodzących z województwa wołyńskiego. Powtarzające się wśród nich nazwiska wskazywały na posyłanie do szkoły kolejnych przedstawicieli tych samych rodzin. W szkole w Hoszczy przebywało wówczas po trzech Buczyńskich, Janiewiczów, Lelawskich, Suszkowskich. Społeczność uczniowska była najpewniej zróżnicowana obrządkowo i społecznie. Przeważała szlachta, ale wydaje się, że kształcili się również synowie mieszczan i duchownych greckokatolickich. W poszczególnych klasach zasiadali obok siebie chłopcy w wieku 6–7 lat i mężczyźni 20–24-letni. Ta duża rozpiętość wiekowa w klasach była charakterystyczna dla wszystkich szkół tego czasu. W Hoszczy do klasy początkowej zapisano uczniów w wieku 6–14 lat, do klasy I uczęszczała młodzież w wieku 9–19 lat, do II – 11–19-letnia, do III – 14–21-letnia, zaś do najstarszej, IV klasy – 14–21-letnia. Zatem po naukę do kolegium przychodziła często młodzież już dojrzała, z wyniesionymi z domów rodzinnych przyzwyczajeniami i nawykami, którą nieraz trudno było nagiąć do dyscypliny szkolnej[115].

Niektórzy uczniowie starszych klas (III i IV) pełnili obowiązki dyrektorów, czyli opiekunów i korepetytorów młodzieży uczącej się w kolegium. Mieli oni stały i bezpośredni kontakt z wychowankami przez wspólne mieszkanie. Dyrektorzy byli zatrudniani i wynagradzani przez rodziców uczniów mieszkających w majątkach położonych w dalszej odległości od szkoły, którzy dla swych synów wynajmowali w mieście stancję. Rekrutowali się przeważnie z uczniów starszych klas kolegium, często ubogich, ale zdolnych i mających już pewien zasób wiedzy. Ich obowiązkiem była opieka nad powierzonym sobie jednym lub częściej kilkoma wychowankami. Bezpośrednim zwierzchnikiem dyrektorów był prefekt szkoły[116]. W Hoszczy w roku szkolnym 1776/1777 odnotowano obecność 15 dyrektorów, pod których opieką pozostawało 76 uczniów[117]. O potrzebie zatrudnienia dyrektora dla Michała Wróblewskiego, ucznia kolegium w Ostrogu, podopiecznego wojewody wołyńskiego księcia Hieronima Sanguszki, donosił w liście rektor kolegium Hiacynt Nesterski. Pisał do Sanguszki, iż Wróblewski *kilka razy do Matuni uciekał, znać Matunia pieści, dlatego młody niewielką ma ochotę do nauki, trzebaby koniecznie drugiego do niego, bo magister i szkoły i choru pilnujący nie może raz na raz mieć go na oku*[118]. Pozyskanie dyrektora dla konwiktorów nakazywano w zaleceniach powizyta-

[115] *Komisya Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 23, s. 155–158.

[116] T. Mizia, dz. cyt., s. 280–288.

[117] *Komisya Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 23, s. 155–158.

[118] APK, Archiwum Sanguszków, teka 410, plik 1 – X. Hieronim wojewoda wołyński i starosta czerkieski. Listy od różnych w interesach kościelnych, klasztornych i innych pisane 1781, s. 25–28.

cyjnych rektorowi kolegium w Lubarze w 1777 r. Wśród wymagań mu stawianych oprócz stateczności i wiedzy była gra na klawikordzie lub skrzypcach. Mniejszą zaś uwagę przykładano do znajomości języków obcych[119].

Przy klasztorze w Ławrowie w latach 1774–1778 utrzymywano konwikt, który działał przy zakonnym studium wewnętrznym. Oddawano do niego na wychowanie młodzież z rodzin szlacheckich oraz synów mieszczan. W latach 1774 i 1775 edukację klasztorną w Ławrowie pobierało dziewięciu przedstawicieli szlachty z województwa ruskiego: Fredrów, Turkułów, Monasterskich i Terleckich. W 1777 r. przyjęto za zgodą superiora ławrowskiego dwóch przedstawicieli mieszczaństwa ze Lwowa i z Jarosławia – niejakiego Krzyżanowskiego i Jana Wierzbieńca. Edukacja ich trwała niedługo. Wierzbieńca zabrali rodzice po roku nauki, a ojcowie bazylianie wystawili mu niezbyt korzystne świadectwo: *bardziej swawoli aniżeli nauki pilnował, pamięci i dowcipu był dosyć dobrego, lecz tego na dobre użyć nie chciał, w pobożności się mniej kochał*. Z kolei Krzyżanowski *obrządku greckiego, w leciach młody, w dowcipie i pamięci cale mizerny był. Przeto samej tylko uczył się liczby*. W lutym 1778 r. do konwiktu przyjęto dwóch braci Ząbowskich wraz ze służącym oraz niejakiego Laskowskiego, syna stolnika żytomierskiego. Konwiktorzy mieli od 8 do 14 lat, jadali wraz z zakonnikami, śpiewali w chórze zakonnym i usługiwali w czasie nabożeństw. Za roczne utrzymanie w szkole płacono po 200–300 zł. Opieka nad konwiktorami należała do słuchaczy filozoficznych studiów zakonnych[120].

Młodzież szlachecka pobierała naukę nieraz w kilku placówkach, np. Wawrzyniec Turkuł w 1775 r. uczył się w Ławrowie, zaś w 1776 r. był konwiktorem w Lubarze. Wiązało się to zapewne z niepełnym kursem nauczania (do retoryki) w Ławrowie i koniecznością kontynuowania nauki w kolegium prowadzącym klasę filozofii[121].

Studenci szkół bazyliańskich byli elementem niespokojnym. Obowiązujące regulaminy szkolne były łamane. Ich przepisy wzorowane były na jezuickiej „Ratio studiorum", a zwłaszcza na regułach przewidzianych dla uczniów kolegiów niebędących członkami zakonu. Sformułowane zostały w piętnastu krótkich punktach, określających wymogi stawiane młodzieży szkolnej[122]. Nie udało się odnaleźć regulaminów obowiązujących w kolegiach bazyliańskich funkcjonujących w prowincji koronnej. Jedynym przykładem praw szkolnych był regulamin przeznaczony dla uczniów kolegium bazyliańskiego w Buczaczu pochodzący z 1764 r.,

[119] IP НБУВ, f. I, nr 1104, k. 25v.

[120] ЛННБ, f. 3, od. zb. 306, k. 12v, 13v, 15–15v; B. Lorens, *Bazyliański klasztor św. Onufrego w Ławrowie…*, s. 81; P.P. Gach, *Szkoły i drukarnie zakonne na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej w XVIII–XIX wieku*, „Roczniki Nauk Społecznych" 2002, t. XXX, z. 2, s. 115–116.

[121] IP НБУВ, f. I, nr 1104, k. 20; ЛННБ, f. 3, od. zb. 306, k. 15.

[122] *Ratio atque institutio studiorum SJ czyli Ustawa szkolna Towarzystwa Jezusowego (1599)*, opr. K. Bartnicka, T. Bieńkowski, Warszawa 2000, s. 112–113.

a zatytułowany *Prawa szkół buczackich Zakonu św. Bazylego Wielkiego*. Został on wpisany do księgi dokumentującej działalność szkolną prowadzoną przez poszczególnych nauczycieli jako zakończenie prac przygotowanych pod kierunkiem profesora retoryki i poetyki oraz prefekta kolegium Gedeona Hajewskiego w roku szkolnym 1763/1764. Sformułowany został w języku łacińskim i dotyczył jedynie kwestii wychowawczych, obejmujących zachowanie się uczniów w szkole i poza nią. *Prawa szkół buczackich* nie poruszały kwestii związanych z programem i metodami nauczania. Umieszczenie ich w zbiorze oracji, tekstów dramatów i pieśni przygotowywanych przez profesorów uczących w kolegium, a wygłaszanych i wystawianych przez uczniów sugeruje ich powstanie w lokalnym środowisku szkolnym. Obowiązki szkolne uczniów kolegium buczackiego sprowadzono do maksymy: *módl się i miarkuj, milcz, słuchaj, ucz się, powtarzaj, ćwicz, bądź widoczny* (*Ora et tempera, tace, audi, disce, repete, exerce, patere*). Buczackie przepisy szkolne z 1764 r. składały się z sześciu punktów dotyczących postępowania studentów względem Boga i nauczycieli, zachowania się w szkole, w domu oraz miejscach publicznych, a także kwestii relegowania z kolegium. Ponadto zamieszczono wzór pisma prefekta szkoły wystawianego uczniom podejmującym naukę w kolegium bazyliańskim lub przenoszącym się do innych placówek szkolnych, zobowiązanym do przestrzegania regulaminu szkolnego (*żeby gorliwie służył szkole i aby nie czynił niczego sprzecznego z dobrymi obyczajami i prawami szkolnymi*)[123]. O *Regułach Szkolnych* obowiązujących studentów wspominano przy planowaniu fundacji kolegium w Humaniu. W projekcie tejże fundacji zaznaczono, iż uczniowie podlegać mają wyłącznie władzom szkolnym i nie powinni być pociągani do odpowiedzialności przez inne organy. Tylko na wyraźną prośbę rektora i prefekta szkoły dwór może udzielić pomocy w zaprowadzeniu porządku wśród studentów[124]. W samym akcie fundacyjnym sprawę utrzymania dyscypliny wśród uczniów sformułowano bardzo wyraźnie, nakazując władzom szkolnym, aby *studentów w należytym dozorze i karności trzymali i onym żadnych w mieście kłótni wszczynać i w czasie zaczynających się wakacji wymyślać gratek nie dopuszczali, które gdyby się miały praktykować za rekwizycyą zamkową przyzwoitym uskromieniem wstrzymywali*[125].

Największą bolączką szkół bazyliańskich było zbyt wczesne rozjeżdżanie się uczniów na przerwy świąteczne i wakacje oraz opóźnianie terminu powrotu.

[123] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 4788/II – Acta continentia in se Opera Publice in Gymnasio Buczacensi studio, et sedulitate Magistrorum conscripta cura et iussu Perillustris Reverendissimi Domini Hieronymi Nereziusz Abbatis Braslaviensis 1763–1767, s. 164–165. Tekst regulaminu został opublikowany. Zob. B. Lorens, *Regulaminy szkolne bazyliańskiego kolegium w Buczaczu na tle programów szkolnictwa staropolskiego*, „Czasy Nowożytne" 2013, t. 26, s. 149–163.

[124] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3075, k. 18–18v.

[125] BJ, rkps 4502, k. 7.

Działo się to za przyzwoleniem rodziców, którzy nieraz wcześniej zabierali syna do domu, a potem nie śpieszyli się z jego przywiezieniem do szkoły. W ten sposób 1 IX, kiedy oficjalnie rozpoczynano naukę, nie było uczniów, którzy zjeżdżali się nieraz do początku listopada. W 1777 r. w Lubarze zajęcia rozpoczęły się 14 IX, a mimo to studentów było mało[126]. W 1780 r. w Humaniu i Szarogrodzie wizytujący tamtejsze kolegia ks. Ignacy Omieciński odnotował, iż uczniowie rozjeżdżają się *na wakacje także kilku dniami przed wyznaczonym czasem, a to za usilnem naleganiem rodziców tychże studentów. Po wakacjach też późno niektórzy zjeżdżają się*. Nie przestrzegano także przepisów KEN o zakazie wyjazdów z kolegium na czas świąt[127].

Chuligaństwo uczniów poza murami szkolnymi to *signum temporis* epoki. Niekiedy odbywało się ono za zgodą lub wiedzą profesorów. W Lubarze w 1770 r. młodzież wyprowadzona za miasto przez magistra infimy zbiła kijami poddaną klasztorną. Z kolei w 1776 r. doszło tam do konfliktu studentów z władzami kolegium. Prefekt szkoły buntującą się, uzbrojoną młodzież straszył wprowadzeniem do stancji żołnierzy. Ostatecznie spór zakończył się polubownie[128]. W 1779 r. doszło do zamieszek w Ostrogu z udziałem studentów tamtejszego kolegium bazyliańskiego. Ich powodem był konflikt o cenny krucyfiks, który został zabrany z dawnego kościoła jezuickiego, oddanego bazylianom, i przeniesiony do fary. Bazylianie upominali się o jego zwrot i interweniowali u władz kościelnych i szkolnych. Jednak, jak pisał rektor kolegium ostrogskiego Hiacynt Nesterski, *studenci dali się gorliwości ująć i dnia 30 octobra* [1779 r.] *nie zastawszy nikogo w kościele farnym, oprócz dziada sygnującego, wynieśli Pana Jezusa z fary i na dawne miejsce do nas przynieśli, szkody ani gwałtu nie uczyniwszy, wyjąwszy, że pomienionego dziada i zakrystiańczyka, który wkrótce nadszedł, przytrzymano, by nie krzyczeli i nie donieśli j.w. sufraganowi w przykościelnej swojej rezydencji pod tę porę znajdującemu się; i potłuczono lamp kilka i tyleż świec złamano przez skwapliwość czynności*[129]. Czyn ten wywołał oburzenie duchowieństwa łacińskiego w Ostrogu, które poddało krytyce edukację prowadzoną przez bazylianów i odmawiało spowiadania studentów obrządku rzymskokatolickiego[130]. Do KEN w 1779 r. wniesiono skargi na bazylianów w Ostrogu o brak karności studentów. Było to przedmiotem posiedzenia Komisji, która na sesji 22 XII zaleciła komisarzowi departamentu Michałowi

[126] IP НБУВ, f. I, nr 1104, k. 33v.

[127] *Komisya Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 25, s. 47, 51.

[128] IP НБУВ, f. I, nr 1104, k. 1v, 17–17v.

[129] Hiacynt Nesterski do Ignacego Potockiego, 7 XI 1779 [w:] *Korespondencja Ignacego Potockiego w sprawach edukacyjnych (1774–1809)*, opr. B. Michalik, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1978, s. 55.

[130] Tamże, s. 56.

Mniszchowi rozwiązanie problemu. Ten 6 V 1780 r. przedstawił dekret wydany przez delegata pisarza ziemskiego włodzimierskiego Szumowskiego[131]. W rezultacie ustalono, że o przynależności krucyfiksu miał zadecydować biskup łucki obrządku łacińskiego Feliks Paweł Turski[132]. Zdaje się, że działania podjęte przez biskupa Turskiego nie były po myśli bazylianów, bo w kwietniu 1781 r. rektor Nesterski skarżył się na biskupa w liście do księcia Hieronima Sanguszki[133].

Bardzo często dochodziło do konfliktów studentów szkół zakonnych ze społecznością żydowską. Najczęściej polegały na obrzucaniu kamieniami konduktów odprowadzających zmarłych na cmentarz żydowski, zwany okopiskiem, lub też słownym lżeniu napotkanych Żydów. Zdawał sobie sprawę z takiego zachowania młodzieży Franciszek Salezy Potocki, fundator kolegium w Humaniu, który sporządzając uwagi do projektu fundacji, zaznaczał, *ażeby nie była pozwalana swawola młodzieży, która ma zawsze antypatyą osobliwie do Żydów*[134].

Wykroczenia studentów karane były przez władze szkolne. Stosowano kary fizyczne, które wprawdzie zostały zakazane przepisami KEN, ale faktycznie były wykonywane. Komisja upominała w tej sprawie rektorów kolegiów w Ostrogu i Szarogrodzie w 1782 r., określając takie postępowanie jako *niezgodne z sprawiedliwością i ludzkością*[135].

Oprócz nauki studenci kolegiów bazyliańskich uczestniczyli w wydarzeniach ważnych dla lokalnej społeczności. Z okazji świąt i uroczystości religijnych wygłaszali oracje w różnych językach, wieczorami śpiewali pieśni religijne z wieży cerkiewnej. Odwiedzali domy magnatów i dobrodziejów monasterów z racji przyjazdu, imienin czy uroczystości rodzinnych, witali okolicznościowymi mowami gości przyjeżdżających do kolegiów. W Lubarze reprezentanci studentów, głównie uczniowie starszych klas – retoryki i filozofii, wraz z profesorem, a nierzadko rektorem kolegium witali księcia Marcina Lubomirskiego po jego przyjazdach do miasta. W lutym 1777 r. z okazji jego kolejnego ślubu z kasztelanką kijowską Honoratą Stempkowską uroczyście obchodzili przenosiny pary książęcej do Lubaru[136].

Dla uczniów opuszczających szkołę wydawano świadectwo potwierdzające ich pobyt w kolegium, stosunek do praw szkolnych i dobrych obyczajów oraz

[131] *Komisya Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 38, s. 146–147, 175–176.

[132] *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej…*, s. 149.

[133] APK, Archiwum Sanguszków, teka 410, plik 1, s. 25–28.

[134] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3075, k. 18.

[135] *Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej…*, s. XXXIII. O stosowaniu kar cielesnych w kolegiach bazyliańskich pisał ich uczeń, pamiętnikarz Jan Duklan Ochocki, bratanek bazylianina Jozafata Ochockiego. Zaznaczał jednak, że wymiar kary dostosowany był *do wieku, klassy i siły penitenta.* Zob. *Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego*, wyd. J.I. Kraszewski, t. 1, Wilno 1857, s. 14.

[136] ІР НБУВ, f. I, nr 1104, k. 20v, 21, 25, 31.

postęp w naukach, potwierdzone podpisem prefekta i pieczęcią szkoły[137]. Sporządzano je najczęściej w języku łacińskim, rzadziej w języku polskim. Przykładem tego ostatniego było zaświadczenie wystawione 4 IX 1778 r. przez prefekta szkoły w Lubarze Hipacego Kuchalskiego. Oto jego treść: *Po dopełnionym edukacyi swojej czasie zabierając się do innego za szkołami życia sposobu Imć Pan Tomasz Oczarowski ma ode mnie zaświadczenie, iż bawiąc się w szkołach lubarskich od roku 1773 doszedł do klassy siódmej to jest filozofii, w której lat dwie przebywszy postępek z dawanych w tej klasie umiejętności uczynił niepośledni. W obyczajności przez czas cały bowiem w Lubarze był niewykrocznym. Zasłużył przeto sobie, abym u czytających te moje zaświadczane pismo łaskawych dla zaświadczonego dopraszał się względów. Co gdy wykonywam ważność pisma niniejszego przyciśnieniem pieczęci szkolnej i podpisem ręki mojej umacniam*[138]. W latach 70. XVIII w. używano również drukowanych blankietów, w których należało uzupełnić dane uczniów. W Szarogrodzie posługiwano się pieczęcią szkolną z wyobrażeniem korony królewskiej i napisem „Pieczęć szkoł Szarogrodskich"[139].

6. Proces dydaktyczno-wychowawczy

Pod względem organizacji szkoły publiczne prowadzone przez bazylianów z prowincji koronnej do czasu reform KEN były kolegiami niższymi edukującymi młodzież w zakresie klas od infimy do retoryki, z trzema lub czterema profesorami. Tylko kolegium w Lubarze w okresie do 1772 r. prowadziło wyższy kurs filozofii, trwający 2–3 lata.

Bazyliański system szkolny nie był oryginalny, lecz wzorowany na jezuickim. Zgodnie z założeniami „Ratio studiorum" z 1599 r. nauka miała charakter humanistyczny. Zespół przedmiotów realizowano w pięciu klasach, w cyklu 7-letnim (dwie trwały po 2 lata). W klasie I (infimie) uczono podstaw gramatyki, wymowy oraz składni języka łacińskiego. Ponadto zapoznawano z wiadomościami z zakresu arytmetyki i geografii oraz wymagano, by uczniowie przyswoili sobie elementy katechizmu. Podręcznikiem języka łacińskiego pozostawała gramatyka Emanuela Alvareza (Alwara). Czytano i tłumaczono listy Cycerona oraz bajki Fedrusa. Klasa II (gramatyka) służyła uzupełnianiu wiedzy z podstaw gramatyki i składni łacińskiej oraz doskonaleniu znajomości języka łacińskiego przez lek-

[137] BN, zbiór Aleksandra Czołowskiego, rkps 6940 – Świadectwa różnych szkół z terenu Podola, Wołynia i Ukrainy z lat 1761–1800, k. 7, 11, 16, 17.

[138] І. Свєнцїцкий, *Шкільна освіта духовних кандидатів в рр. 1756–1788* [w:] *Матеріяли до історії галицько-руського шкільництва XVIII і XIX вв.*, Львов 1909, s. 3.

[139] BN, zbiór Aleksandra Czołowskiego, rkps 6940, k. 17.

turę dzieł autorów starożytnych, głównie Cycerona. W kolejnej klasie (syntaksie) ćwiczono umiejętność tłumaczenia teksów łacińskich, wykorzystując prace Wergiliusza czy Owidiusza. Poznawano również język grecki. W klasie IV (poetyce) – dwuletniej – doskonalono znajomość języka łacińskiego w zakresie tłumaczenia i rozumienia. Podstawowymi lekturami były mowy Cycerona, „Ody" Horacego, pisma Cezara oraz epigramaty Marka Waleriusza Marcjalisa. W klasie V (retoryce) – także dwuletniej – uczeń miał osiągnąć doskonałość w posługiwaniu się językiem łacińskim. Uczył się zasad teorii oraz praktyki wymowy, doskonalił pamięć, ćwiczył deklamowanie i komentowanie mów. Podstawę studiów stanowiły mowy Cycerona, dzieła Seneki, Liwiusza, Tacyta. Przez cały okres nauki w kolegium uczono religii, rozumianej jako wykład podstawowych prawd wiary dla młodszych klas i kurs dogmatyki (kontrowersje) dla starszych klas. Religię wykładano w niedziele. Klasami wyższymi w kolegiach jezuickich były filozofia i teologia. W ramach kursu filozofii studiowano logikę, fizykę, metafizykę, etykę i matematykę. Podstawą wykładów była filozofia Arystotelesa. Zwykle kurs filozofii dla słuchaczy świeckich trwał 2 lata. Z kolei teologia, trwająca zazwyczaj 4 lata, była przeznaczona dla kandydatów do stanu duchownego – zakonników i duchownych diecezjalnych[140].

Program nauczania obowiązujący na kursie poetyki i retoryki w kolegium bazyliańskim pokrywał się zapewne w znacznym stopniu z zakresem przedmiotów nauczanych w wewnętrznym studium z retoryki funkcjonującym w Ławrowie w roku szkolnym 1783/1784. Jako podstawowy podręcznik stosowana była gramatyka łacińska Alvareza, zaś lekturami przeznaczonymi do tłumaczeń były przede wszystkim dzieła Owidiusza, Wergiliusza, Cycerona[141]. Jeden dzień w tygodniu poświęcony był rekreacji, czyli regeneracji sił fizycznych przez spacery, organizowane gry i zabawy na świeżym powietrzu. W okresie wiosennym (głównie w maju) odbywały się wyjścia na tzw. rosę, czyli wycieczki trwające kilka godzin, zwykle rozpoczynające się o świcie. Profesorowie bazyliańscy najczęściej zabierali młodzież do majątków klasztornych lub rezydencji położonych w pewnym oddaleniu od kolegium.

Nie udało się odnaleźć żadnych wzmianek na temat planu nauczania realizowanego w kolegiach bazyliańskich prowincji koronnej przed ich podporządkowaniem KEN. Z tego okresu pochodziły tylko pojedyncze przykłady utworów pisanych przez profesorów kolegiów, a prezentowanych przez uczniów poszczególnych klas w związku z uroczystościami szkolnymi. Jednym z takich tekstów jest

[140] S. Bednarski, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce*, Kraków 1933, s. 106–108; R. Pelczar, *Działalność oświatowo-kulturalna…*, s. 68–77; M. Pidłypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie…*, s. 38.

[141] Й. Скрутень, *Сторінка з історії монастирської школи в Лаврові*, „Записки ЧСВВ" 1926, т. II, вип. 1–2, s. 437–438.

oracja poświęcona św. Onufremu Pustelnikowi, zatytułowana *Corona laudis, virtutis probitatisque Regem Persarum*, napisana w języku łacińskim przez profesora poetyki i retoryki kolegium w Szarogrodzie Hiacynta Nesterskiego. Powstała 26 VI (15 VI) 1758 r. najpewniej w związku z imieninami rektora placówki Onufrego Bratkowskiego i jemu też została zadedykowana. Utwór składał się z dwóch części: dłuższej mowy na chwałę św. Onufrego, pisanej prozą, oraz krótszej, wierszowanej elegii, której tematem było również życie tego świętego[142].

Więcej informacji o działalności naukowo-dydaktycznej podejmowanej w szkołach bazyliańskich tego czasu wnoszą księgi szkolne kolegium w Buczaczu, położonego co prawda na terenie Korony, ale oficjalnie podległego prowincji litewskiej i prowadzonego przez bazylianów tamtejszej prowincji. Zawierają one ćwiczenia retoryczne w postaci tekstów oracji, anagramów, epigramatów, pieśni, elegii w języku łacińskim i polskim, wygłaszanych w trakcie uroczystości religijnych i szkolnych. W ramach nauki uczniowie kolegium organizowali sejmiki szkolne, wdrażające do wykształcenia umiejętności wystąpień publicznych. Poświęcone były różnym zagadnieniom politycznym i gospodarczym. Uczniowie podczas swoich przemówień mieli wyrazić opinię o danym problemie, wysunąć kandydata na dany urząd lub podziękować za powierzoną funkcję. Ta forma ćwiczeń stanowiła przygotowanie do uczestnictwa w życiu publicznym i zaznajamiała z kulturą polityczną obowiązującą w Rzeczypospolitej. Spisane teksty przekonują o charakterze placówki kształcącej w sztuce wymowy. Dopiero w roku szkolnym 1774/1775 pojawiły się krótkie teksty w języku niemieckim, uprawniające do stwierdzenia o wdrożeniu nauczania tego języka w kolegium buczackim[143].

Po objęciu zwierzchnictwa nad szkołami przez KEN szkoły bazyliańskie otrzymały status szkół wojewódzkich lub powiatowych. Ich zwierzchnicy zobowiązali się do wdrożenia programu nauczania zgodnego z planami i organizacją nauki przewidzianymi dla tych typów szkół. Kolegia bazyliańskie w 1774 r. składały się przeważnie z czterech klas, gdzie klasa IV to filozofia, klasa III – poetyka i retoryka, klasa II – gramatyka i syntaktyka, zaś klasa I – infima. Uczyło w nich czterech profesorów. Tylko kolegium w Hoszczy było wówczas trzyklasowe, nie prowadziło klasy filozofii. W 1780 r. liczba klas w Lubarze, Szarogrodzie i Humaniu zwiększyła się do pięciu z powodu oddzielenia gramatyki i syntaksy albo poetyki i retoryki oraz powiększenia grona profesorskiego. Klasa V w szkole hu-

[142] BJ, rkps 3466 – Corona laudis, virtutis probitatisque regem Persarum […] per Hyacinthum Nesterski, k. 1–25v.

[143] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 4787/II – Acta, qui bus publica scholarum Buczacensium inscribuntur opera, studio et labore…1758–1763; od. zb. 4788/II; od. zb. 4789/II – Acta, qui bus publica scholarum Buczacensium, inscribuntur opera…1769–1774; od. zb. 4790/II – Acta scholarum Buczacensium continuata… 1774–1781.

mańskiej była ponadto dwuletnia[144]. W programie nauczania ograniczono dominującą rolę łaciny na rzecz języka polskiego, rozszerzono zakres matematyki, wprowadzono nauki przyrodnicze i elementy fizyki, wyodrębniono historię i geografię.

W kolegiach bazyliańskich nadal pierwszorzędne znaczenie miała nauka języka łacińskiego. Dominująca rola łaciny w procesie nauczania była krytykowana przez działaczy KEN, jednak nie oznaczało to negowania potrzeby nauki tego przedmiotu. Jasno wyraził to książę Adam Kazimierz Czartoryski w swoim raporcie z wizytacji szkół departamentu ukraińskiego i wołyńskiego w 1780 r. W każdej wizytowanej placówce oświadczał on gronu profesorskiemu, *iż bardzo niektórzy źle sądzą, co mniemają i mówią, iż Komisya nie stara się, aby po szkołach kwitnął język łaciński*[145]. Do 1774 r. w Hoszczy uczniowie opanowywali język łaciński w oparciu o podręcznik gramatyki Alwara, ćwiczenia retoryczne ułożone przez jednego z profesorów bazyliańskich oraz listy i mowy Antoniego Franciszka Muretusa. W 1774 r. w czteroklasowym kolegium w Lubarze w I klasie uczono języka łacińskiego, którym uczniowie posługiwali się sprawnie. W klasie II, obejmującej gramatykę i syntaksę, uczniowie recytowali i tłumaczyli autorów klasycznych[146]. W 1776 r. w Hoszczy stosowano nadal gramatykę Alwara. Wśród lektur odnotowano listy Cycerona i bajki Fedrusa czytane we wszystkich czterech klasach, zaś ponadto w klasach III i IV – fragmenty utworów Marcjalisa, Owidiusza i Wergiliusza[147]. Podstawą nauczania języka łacińskiego w Lubarze w 1780 r. nadal była gramatyka Alwara. Ponadto do lektur szkolnych należały listy i mowy Cycerona, bajki Fedrusa, epigramy Marcjalisa, elegie Owidiusza, fragmenty „Eneidy" Wergiliusza, list Muretusa do Jana Zamoyskiego. Uczniowie retoryki układali epigramy w języku polskim i łacińskim, pisali mowy i listy. Tematami ćwiczeń oratorskich były np. męka Chrystusa lub *aby na potrzeby Rzeczypospolitej nowe podatki ustanowione, a dawne powiększone były*[148]. Efekty nauczania języka łacińskiego w kolegium w Lubarze w 1780 r. zostały ocenione przez wizytującego szkołę księcia Czartoryskiego jako bardzo dobre[149]. W tym samym roku w Humaniu i Szarogrodzie podstawą nauczania języka łacińskiego była również gramatyka Alwara, ale w niższych klasach używano podręczników elementarnych preferowanych przez KEN, m.in. „Wypisów z autorów klasycznych" i „Dykcjonarza łacińsko-polskiego". Ponadto

[144] *Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 24, s. 106, 109, 117, 120; z. 25, s. 39, 43, 48.

[145] *Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 25, s. 38.

[146] *Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 24, s. 106, 108.

[147] *Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 23, s. 143–154.

[148] BCz, sygn. 31117/II – *Dowód półrocznego postępku z nauk* […] *pod zaszczytem* […] *Adama Czartoryskiego generała ziem podolskich* […] *okazany w szkołach J.K.Mci Lubarskich XX. Bazylianow*, Berdyczów 1780, k. 3–10.

[149] *Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 25, s. 39.

do ćwiczeń gramatycznych i retorycznych posługiwano się dziełami autorstwa Gabriela Franciszka Le Jaya. Do tłumaczeń wykorzystywano utwory autorów klasycznych, m.in. mowy i listy Cycerona, bajki Fedrusa, utwory Juwenalisa i Horacego[150]. Dla potrzeb dydaktycznych bazylianie wydali w 1771 r. w Poczajowie podręcznik retoryki zatytułowany „Epitome praeceptorum Rhetoricorum Selectissimis exemplis Distinctorum in Gratiam et commodiorem usum Juventutis Scholarum Ordinis S.B.M. facta atque cum Licentia Suorum Superiorum secundo Typis", podzielony na pięć części i zawierający informacje na temat przedmiotu w formie pytań i odpowiedzi[151].

Oprócz łaciny niektóre z kolegiów bazyliańskich miały podjąć nauczanie greki. Podczas negocjacji w sprawie przejęcia kolegium w Ostrogu przez bazylianów nakazano im zatrudnić nauczyciela języka greckiego[152].

Niewiele wiadomo z relacji wizytatorskich o nauczaniu języka polskiego, który dopiero zdobywał sobie miejsce wśród wykładanych przedmiotów. Z raportów nadsyłanych przez profesorów z Hoszczy z 1776 r. wynikało, że w klasie III (syntaksa) uczono się ortografii polskiej. W drukowanych popisach szkolnych wspominano o układaniu mów i epigramatów w języku polskim oraz tłumaczeniu poezji Horacego[153].

Nauczanie historii i geografii wprowadzano w kolegiach bazyliańskich stopniowo. W Hoszczy w 1774 r. studenci uczyli się historii Królestwa Polskiego i innych monarchii po łacinie. Nie prowadzono natomiast nauki geografii. W tym samym czasie w Lubarze uczniowie nie posiadali prawie żadnej wiedzy z historii i geografii, a co więcej – również uczący tam bazylianie nie znali historii nawet współczesnej Rzeczypospolitej. W kolegium szarogrodzkim w 1774 r. nie nauczano geografii i historii[154]. Poprawa tego stanu nastąpiła już w najbliższych latach. Z raportów nadesłanych przez profesorów szkoły w Hoszczy za pierwsze półrocze 1776 r. wynika, że wskazówki wizytatorów KEN były realizowane. W programie nauczania klas I–III pojawiły się *historia święta Starego Prawa*, czyli historia Starego Testamentu, oraz historia ojczysta. Do nauczania tej ostatniej służyły podręczniki „Ius publicum Regni Poloniae" Gotfryda Lengnicha oraz „Historia polityczna dla szlachetnej młodzi, zawierająca zebranie krótkie przypadków" ks. Kajetana Józefa Skrzetuskiego. Do programu naucza-

[150] Tamże, s. 44, 48–49.

[151] ЛННБ, Відділ рідкісної книги, Ст IV-29093 – *Epitome praeceptorum Rhetoricorum Selectissimis exemplis Distinctorum in Gratiam et commodiorem usum Juventutis Scholarum Ordinis S.B.M.*, Poczajoviae 1771, k. 1–126.

[152] ЛННБ, f. 3, od. zb. 412/37, k. 2.

[153] *Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 23, s. 146; *Dowód półrocznego postępku z nauk* […] *pod zaszczytem* […] *Adama Czartoryskiego generała ziem podolskich…*, k. 3–10.

[154] *Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 24, s. 106, 108, 120.

nia włączono również geografię powszechną, polityczną i naturalną[155]. W 1780 r. historia i geografia nauczane były również w Humaniu, Szarogrodzie i Lubarze. W poznawaniu geografii korzystano głównie z podręcznika ks. Karola Wyrwicza. W Lubarze uczono historii narodowej (do panowania Władysława Łokietka) i historii litewskiej (do panowania Jagiełły) oraz historii powszechnej (starożytnej), a także geografii. Efekty kształcenia w tych przedmiotach Czartoryski ocenił jednak jako *mierne*, co tłumaczono brakiem podręczników i pomocy dydaktycznych, głównie map i atlasów[156].

Matematyka nauczana była w rozbiciu na arytmetykę, algebrę i geometrię. W 1774 r. w szkole w Hoszczy prowadzono zajęcia tylko w zakresie arytmetyki, nauczanej w języku łacińskim. Nie było zajęć z geometrii, chociaż wizytator zanotował, iż tamtejszy prefekt Laurenty Czyżewicz był przygotowany do nauczania tej ostatniej. W Lubarze i Szarogrodzie nie uczono wówczas nawet arytmetyki[157]. W 1776 r. w Hoszczy edukowano w zakresie arytmetyki w każdej klasie, algebrę wprowadzono w III (syntaksa), zaś geometrię w klasie IV (poetyka i retoryka)[158]. Z kolei w 1780 r. w Lubarze nauczano arytmetyki *dosyć pożytecznie* i geometrii *ledwie miernie*. Podobnie było i w Humaniu, gdzie brakowało pomocy dydaktycznych służących poznaniu geometrii oraz uczący tego przedmiotu profesor, równocześnie wykładający filozofię, *więcej przywiązania i sposobności ma do filozoficznych lekcyi*. Ten sam problem odnotowano w Szarogrodzie: *geometryi nauka bardzo słaba, częścią dla niedostatku instrumentów geometrycznych, częścią dla niedoskonałości profesora tej nauki, którym jest tenże sam, co uczy retoryki*[159].

Stopniowo do nauczania wprowadzano nauki przyrodnicze w postaci historii naturalnej, botaniki, rolnictwa, kopalin. Zagadnienia związane z tymi dziedzinami znalazły się podczas popisu szkolnego w Lubarze w 1780 r.[160] Z kolei logika, metafizyka, fizyka i mechanika realizowane były w klasie filozofii. Ich poziom w Lubarze, Humaniu i Szarogrodzie został oceniony pozytywnie, mimo zastrzeżeń co do nauczania logiki w Lubarze[161].

Nowym przedmiotem wdrażanym w szkołach objętych patronatem KEN była nauka moralna, na którą składały się elementy nauk o prawie, polityce i ekonomii.

---

[155] *Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 23, s. 143–154.

[156] *Komisya Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 25, s. 39, 44, 48; *Dowód półrocznego postępku z nauk* […] *pod zaszczytem* […] *Adama Czartoryskiego generała ziem podolskich…*, k. 1–10.

[157] *Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 24, s. 106, 108, 120.

[158] *Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 23, s. 143–154.

[159] *Komisya Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 25, s. 39, 44–46, 50.

[160] *Dowód półrocznego postępku z nauk* […] *pod zaszczytem* […] *Adama Czartoryskiego generała ziem podolskich…*, k. 1–10.

[161] *Komisya Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 25, s. 39, 46, 48.

Zgodnie z rozporządzeniem dotyczącym rozkładu przedmiotów w szkołach wojewódzkich uznawano ją za najważniejszą dziedzinę szkolnictwa, gdyż była *najpierwszym i najistotniejszym wszelkiej edukacji, owszem każdego w szczególności człowieka gruntem*[162]. Odtąd wychowanie nie ograniczało się jedynie do kształtowania pobożności chrześcijańskiej, ale wprowadzano również wychowanie patriotyczno-obywatelskie. W 1776 r. w Szarogrodzie co niedzielę rano odbywała się *godzina czytania książek moralnych, z wybadywaniem się pożytków duchowych od studentów*, podobnie jak w Szkole Rycerskiej w Warszawie. W edukowaniu w zakresie nauki moralnej używano wówczas książeczki zatytułowanej „Obowiązki studenckie, przez pytania i odpowiedzi" autorstwa księcia Adama Kazimierza Czartoryskiego. Stanowiła ona modyfikację „Katechizmu kadeckiego" Szkoły Rycerskiej. Przeznaczona była początkowo dla szkół departamentu ruskiego, później dla wszystkich szkół KEN. „Obowiązki studenckie" zawierały elementy nauki moralnej i stanowiły podręcznik dla niższych klas. W 1778 r. w szkole szarogrodzkiej zaczęto używać wydanego wówczas podręcznika nauki moralnej napisanego przez ks. Antoniego Popławskiego. Do czasu upowszechnienia tej pracy „Obowiązki studenckie" stosowano w procesie dydaktyczno-wychowawczym w szkołach bazyliańskich w Hoszczy, Ostrogu czy Włodzimierzu Wołyńskim[163].

KEN zalecała wprowadzenie do programów nauczania szkół średnich języków nowożytnych, zwłaszcza niemieckiego i francuskiego[164]. Przepis ten starano się realizować również w kolegiach bazyliańskich, chociaż ze względu na brak środków finansowych oraz nauczycieli przygotowanych do nauczania tych języków były trudności z egzekucją przepisów. W opinii samych bazylianów decydujący był czynnik finansowy. Rektor szkoły w Humaniu Atanazy Nazarewicz w listopadzie 1774 r. w odpowiedzi na pismo w sprawie nauczania języka nowożytnego wystosowane przez wizytatora ks. Adama Jakukiewicza napisał, iż *w naszym zakonie znajdują się osoby sposobne do uczenia języków różnych*, jednak decyzja o przysłaniu nauczyciela należała do prowincjała. Udało się to zrealizować dopiero po kilku latach. W roku szkolnym 1778/1779 magister infimy brat Hiacynt Hromaczewski podjął nauczanie języka niemieckiego[165]. Już w 1774 r. rektor szkoły lubarskiej Leon Podsoński informował księcia Czartoryskiego, że zalecenie dotyczące utrzymania w Lubarze dwóch profesorów języków obcych (niemieckiego i francuskiego) nie może być zrealizowane ze względu brak środków finansowych. Jednak w latach 1775–1777 wśród profesorów lubarskich występował Auksenty Dubnicki, nauczyciel języka niemiec-

[162] *Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 24, s. 93.

[163] M. Miterzanka, dz. cyt., s. 182–184.

[164] T. Mizia, dz. cyt., s. 139–140.

[165] BJ, rkps 4502, k. 49; *Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 24, s. 117.

kiego[166]. Z kolei w Hoszczy w 1776 r. Innocenty Krzyżanowski uczył studentów języka włoskiego, zaś w raportach z lipca tego samego roku wspominano o egzaminie z języka niemieckiego[167]. Również w kolegium w Ostrogu, przejętym przez bazylianów, uczono języka niemieckiego. Nauczania tego języka podjęli się także zakonnicy w szkołach położonych w granicach Galicji, jednak nastąpiło to po 1780 r.[168] Na wysokim poziomie w szkołach bazyliańskich stała nauka języka cerkiewnosłowiańskiego w mowie i piśmie (skoropis), który poznawali nie tylko uczniowie obrządku unickiego, ale i łacinnicy. Spotkało się to z pochwałą ze strony wizytatora KEN, który w odniesieniu do szkoły w Humaniu stwierdził *prawdziwie chwalebne* działanie w tej materii[169]. Języka cerkiewnosłowiańskiego uczono nie tylko w kolegiach publicznych, ale i w monasterach nieprowadzących działalności edukacyjnej, np. bazylianie z Krystynopola uczyli tegoż języka Piotra Potockiego, syna wojewody poznańskiego Stanisława, w okresie 20 VI – 25 VI 1771 r.[170] W kształceniu językowym mieli bazylianie swoje zasługi. Jedną z najlepszych szkół podległą KEN i prowadzącą nauczanie języków obcych było kolegium bazyliańskie we Włodzimierzu Wołyńskim, gdzie uczono, oprócz polskiego i łaciny, aż pięciu języków, mianowicie: angielskiego, francuskiego, niemieckiego włoskiego i cerkiewnosłowiańskiego[171].

Zgodnie z zaleceniami KEN w kolegiach bazyliańskich odbywały się zajęcia wychowania fizycznego, obejmujące również przygotowanie wojskowe, które zresztą cieszyło się największą popularnością wśród form aktywności fizycznej. Wśród tych ćwiczeń były marsze, ustawianie się w szyku bojowym, zwroty wojskowe, manewry taktyczne, pojedynki na kije[172]. Organizowane one były w czasie rekreacji przypadającej na wtorkowe i czwartkowe popołudnia. Zajęcia z musztry dla uczniów retoryki, zalecane przez KEN, były realizowane w kolegium w Lubarze w 1776 r. Zdarzało się jednak, że młodzież była zwalniana z udziału w ćwiczeniach przez profesorów, czasem wbrew decyzjom rektora czy prefekta szkoły. Umiejętności studentów nabyte dzięki ćwiczeniom wojskowym wykorzystywane były podczas uroczystości religijnych i szkolnych. W Lubarze takie popisy odbywały się przy okazji obchodów dnia św. Onufrego. W 1776 r. rozpoczęły się one już w przededniu uroczystości 22 VI (11 VI) po południu, gdy studenci *postrojeni po janyczarsku i rozdzieleni na dwie dywizje* […] *należycie wyeksercytowani w musztrze przeparadowali na odwach zbudowany na to przed klasztorem i gdy*

[166] IP НБУВ, f. I, nr 1104, k. 8.

[167] *Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 23, s. 154.

[168] Z. Kultys, dz. cyt., s. 5–6.

[169] *Komisya Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 23, s. 154–155; z. 25, s. 44, 49.

[170] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 59v.

[171] H. Pohoska, dz. cyt., s. 192.

[172] T. Mizia, dz. cyt., s. 247–248.

się zaczynali nieszpory ci raźnie zmustrowawszy się dali ognia razy trzy […] *i zwyczajem żołnirskim po zabiciu capstrzyku rozeszli się po stancjach*. Również następnego dnia studenci ponownie przebrani w stroje żołnierzy uświetnili nabożeństwo w cerkwi, a następnie przemaszerowali do pałacu Lubomirskich, gdzie uformowała się uroczysta procesja podążająca do świątyni[173]. Z kolei w Humaniu i Szarogrodzie w 1780 r. odbywały się zajęcia w *biciu się w kije*, czyli tzw. ślepy fechtunek. Podczas ćwiczeń wojskowych używano nieraz broni palnej lub szabli[174].

Dużą wagę przykładano do wychowania religijnego poprzez uczestnictwo w praktykach religijnych. Młodzież szkolna obowiązana była do przystępowania do spowiedzi co miesiąc, odprawiania trzydniowych rekolekcji przed Wielkanocą oraz określonych modlitw, np. studenci w Humaniu co sobotę po nieszporach odmawiali litanię, najprawdopodobniej do NMP. Nauka katechizmu odbywała się w niedziele i święta przed południem dla klas starszych, po południu zaś dla młodszych w cerkwi lub sali należącej do Sodalicji Mariańskiej[175].

Rok szkolny rozpoczynał się 1 IX, ale ze względu na opóźnienia w przyjeździe uczniów nauka w klasach rozpoczynała się po kilku tygodniach, nieraz dopiero w październiku. Kończyła się na ogół w połowie lipca. W 1776 r. konwiktorzy lubarscy wyjechali z klasztoru na wakacje 12 VII, zaś w następnym roku zakończenie nauki odbyło się 14 VII[176]. Zgodnie z rozporządzeniem KEN z 25 IV 1777 r. wakacje szkolne miały trwać dwa miesiące – od 25 VII do 25 IX. Rok szkolny rozpoczynał się więc 26 IX uroczystą inauguracją, podczas której stosowną mowę wygłaszał profesor wymowy i poezji[177]. W szkołach bazyliańskich podległych KEN naukę dla uczniów obrządku rzymskokatolickiego i unickiego organizowano według kalendarza juliańskiego, tzn. dni wolne przypadały w święta obrządku unickiego. W 1780 r. takich wolnych dni było 36. Uczniowie rozjeżdżali się na święta Bożego Narodzenia i Wielkanoc[178]. Inaczej było w kolegium w Buczaczu, prowadzonym przez bazylianów prowincji litewskiej, gdzie obchodzono święta według kalendarza gregoriańskiego. Zarzut, że nauka odbywała się w dni, na które przypadały święta unickie, sformułowano podczas wizytacji eparchii lwowskiej w 1761 r.[179]

Dzień szkolny rozpoczynał się między godz. 7 a 7.30 od mszy św. studenckiej. Lekcje trwały od godz. 8 do 11 przed południem, po południu zaś od godz. 14 do 17. Wolne od nauki w klasach były popołudnia we wtorki i czwartki, gdy młodzież wraz z profesorami udawała się na rekreację.

---

[173] IP НБУВ, f. I, nr 1104, k. 14v–15, 17.
[174] *Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 25, s. 47, 51.
[175] Tamże, s. 45, 49; BJ, rkps 4502, k. 124v.
[176] IP НБУВ, f. I, nr 1104, k. 19v, 32, 33v.
[177] *Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej…*, s. 119–120.
[178] *Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 25, s. 45, 49.
[179] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 6196/II, k. 48v.

Nauczanie utrudniał brak stosownych podręczników. Jeden z wizytatorów KEN zauważał, że szkoły *zakonne bazyliańskie, które w niedostatku książek elementarnych chwytają się, jakich mogą, a tym samym niedopełniają zamiaru Komisji*[180].

Podstawową metodą nauczania przez cały omawiany okres pozostawało pamięciowe opanowanie materiału. Do 1774 r. w Hoszczy w trzech klasach stosowano głównie naukę metodą pamięciową, a nie „na rozum"[181]. Dopiero po zaprowadzeniu KEN zaczęto zwracać uwagę na zrozumienie przez uczniów wykładanych treści. Wprowadzano też metody poglądowe dzięki pomocom dydaktycznym. Kładziono nacisk na dostosowanie treści nauczania do pojętności uczniów, co było zadaniem trudnym, zważywszy, że w klasie zasiadała młodzież bardzo zróżnicowana wiekowo. Ten ostatni czynnik miał według wizytatorów KEN znaczenie pierwszorzędne, jeśli chodzi o duże różnice w wiedzy uczniów. Napominano również nauczycieli, aby odwoływali się do wcześniejszych wykładów i wiadomości już przyswojonych przez uczniów[182].

W kolegiach bazyliańskich, podobnie jak i w innych zakonnych placówkach oświatowych, na zakończenie roku nauki odbywały się publiczne egzaminy uczniów, zwane popisami. Wychowankowie prezentowali nabytą wiedzę wobec rodziców i zaproszonych gości. Tradycję organizowania publicznych egzaminów przejęły również szkoły pozostające pod nadzorem KEN. W dniach 19 VII – 23 VII 1780 r. w Szarogrodzie odbył się egzamin uczniów, na którym pojawił się hetman polny litewski Michał Aleksander Sapieha wraz z żoną i bawiącymi u niego gośćmi[183]. Podobnie w Lubarze na zakończenie roku szkolnego 14 VII 1777 r. odbył się egzamin w kościele *przy znacznym zgromadzeniu* ludzi, po którym zaproszeni goście udali się na poczęstunek do konwiktu[184]. Dokumentowanie przeprowadzonych popisów nie było obowiązkiem władz szkolnych, najczęściej odnotowywano ich odbycie w formie krótkich zapisków w dokumentach szkolnych. Niekiedy utrwalano przebieg egzaminów w formie drukowanej broszury. W polskich bibliotekach zachowały się 92 egzemplarze drukowanych popisów dla szkół średnich pozostających pod nadzorem KEN [185]. Również szkoły bazyliań-

[180] *Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 24, s. 49; z. 29: *Raporty generalnych wizytatorów z r. 1786 Waleryana Bogdanowicza i Bonifacego Garyckiego*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1914, s. 83.

[181] *Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 24, s. 106.

[182] *Komisya Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 25, s. 46, 50.

[183] Tamże, s. 50.

[184] IP НБУВ, f. I, nr 1104, k. 32.

[185] R.W. Wołoszyński, *Popisy uczniów w szkołach Komisji Edukacji Narodowej jako wyraz przyswajania nowych treści naukowych* [w:] *Nowożytna myśl naukowa w szkołach Komisji Edukacji Narodowej* pod red. I. Stasiewicz-Jasiukowej, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1973, s. 159–165.

skie położone w prowincji koronnej utrwalały w formie drukowanej przeprowadzane egzaminy publiczne. Najwięcej ukazało się ich w latach 80. XVIII w. i dotyczyły szkół w Lubarze, Owruczu i Szarogrodzie[186]. Spośród kolegiów bazyliańskich w Rzeczypospolitej najwięcej druków wydała placówka we Włodzimierzu Wołyńskim[187]. Z okresu do 1780 r. pochodził tylko jeden druk dotyczący szkoły bazyliańskiej przy monasterze położonym w prowincji koronnej i informował on o działalności placówki w Lubarze[188]. Szczegółowe plany nauczania zachowały się dla szkół w Lubarze i Humaniu, ale dotyczyły I połowy XIX w.[189]

Społeczności profesorów i uczniów kolegiów bazyliańskich wydawały okolicznościowe publikacje poświęcone najczęściej fundatorom i dobroczyńcom placówek bądź też przedstawicielom władz zakonnych czy hierarchii cerkiewnej. W 1752 r. z okazji objęcia funkcji unickiego biskupa łucko-ostrogskiego przez Sylwestra Lubienieckiego-Rudnickiego kolegium bazyliańskie w Hoszczy dedykowało mu panegiryk opublikowany w Poczajowie w języku łacińskim, pisany prozą i wierszem, a zatytułowany „Cursus Astrorum et armorum in a vito et Infulato Zodiaco". Zawierał pochwałę rodu nowego eparchy, odwoływał się do zasług jego poprzedników oraz wyrażał nadzieje i życzenia związane z jego rządami[190]. Również kolegium w Humaniu z okazji różnorodnych uroczystości w rodzinie fundatora Franciszka Salezego Potockiego publikowało stosowne

[186] BJ, Oddział Starych Druków, sygn. Programy szkolne – *Popis szlachetnej młodzi edukującej się w szkołach publicznych szarogrodzkich Zgromadzenia XX. Bazylianów, z nauk w ciągu roku dawanych* […] *odprawiony w roku 1787 miesiącu lipcu*, Poczajów 1787; sygn. 56515/I – *Popis z algebry geometryi i trygonometrii* […] *w szkołach wojewódzkich lubarskich okazany roku 1781 dnia 23 czerwca*, w Berdyczowie [1781]; *Dowód powszechnego ukontentowania i czci powinnej* […] *od szlachetnej młodzi w szkołach powiatu owruckiego pod dozorem XX. Bazylianów edukującej się przez treść rocznych zabaw na popis doroczny pod wysokim tegoż zaszczytem zebraną w kończącym się szkolnym roku 1785 okazany*, w Berdyczowie [1785].

[187] *Doświadczenie roczne z nauk* […] *w szkołach wojewódzkich włodzimierskich 1779 lipca*, Poczajów 1779; *Doświadczenie rocznej korzyści z nauk* […] *w szkołach wojewódzkich włodzimierskich w dniach lipca 1780*, Poczajów 1780; *Popis roczny szkół włodzimierskich* […] *odprawiony w lipcu 1783*, Poczajów 1783.

[188] *Dowód półrocznego postępku z nauk* […] *pod zaszczytem* […] *Adama Czartoryskiego generała ziem podolskich…*, k. 1–10.

[189] *Materie nauk i umiejętności w szkole powiatowej Humańskiej XX. Bazylijanów w dniach ostatnich czerwca 1828 roku na popisy publiczne podane*, [1828], s. 1–16; CPAH, f. 684, op. 1, sp. 3262 – Materye z Nauk w szkole Powiatowej Lubarskiej XX. Bazylianów w przeciągu roku szkolnego wyłożonych na popisy publiczne uczniów tejże szkoły w ostatnich dniach czerwca 1818 roku podane, k. 1–46.

[190] ЛННБ, Відділ рідкісної книги, Ст-49762 – *Cursus Astrorum et armorum in a vito et Infulato Zodiaco, Illustrissimi Excellentissimi Reverendissimi Domini Domini Sylvestri Łubieniecki Rudnicki Exarchae totus Russiae episcopi luceoriensis et ostrogiensis, abbatis ovrucensis, circa fautissimum, suae Cathedrae ingres sum, obsequioso intuitu a Dioecesano Collegio Hoscensi Ordinis S. Basilii Magni Provinciae Polonae sub Titulo Protectionis B.V. Mariae observantus* […] *Anno 1752*, Poczajoviensis [1752], k. 1–12.

panegiryki. Najważniejsze dotyczyły śmierci i pogrzebu Potockiego. Ich autorem był profesor filozofii z Trembowli Leon Powszyński. Z okazji śmierci i pogrzebu Potockiego opublikował utwór w języku łacińskim pt. „Carmen Lugubre Perpessorum sub Cruce Trina Illustrissimae Domus Potoccianae Dolorum […] dedicatum a scholis Umanensibus OSBM", wydany w Poczajowie w 1772 r. Książeczki te były rozdawane rodzinie i gościom uczestniczącym w pogrzebie, którym wiersz *srodze się podobał*. Utwór został również odśpiewany podczas uroczystości pogrzebowych przez chór szkolny uczniów z Humania. Rok później z okazji pogrzebu serca Potockiego Powszyński znów w imieniu kolegium humańskiego opublikował, tym razem po polsku, „Wiersz żałosny na Pogrzeb w Sokalskim WW. OO. Bernardynów kościele odprawiony serca…", drukowany w Poczajowie. Powszyński był również autorem panegiryku z okazji ślubu Stanisława Szczęsnego Potockiego i imienin jego żony Józefy z Mniszchów („Sława prześwietnych w Polszcze imion po ziednoczeniu ślubnym…", Poczajów 1775), napisanych w imieniu nauczycieli i studentów z Humania[191].

Wizytatorzy szkół z ramienia KEN wystawiali placówkom opinię o ich działalności dydaktycznej, używając różnych terminów na określenie pracy w szkole: wybornie, dobrze, dość dobrze, miernie, źle, nikczemnie itp. Na podstawie ocen zawartych w raportach wizytatorów Hanna Pohoska dokonała zestawienia zbiorczych opinii o poszczególnych placówkach funkcjonujących pod nadzorem KEN w latach 1774–1793. W okresie 1774–1780 szkoły bazyliańskie prowincji koronnej określone zostały jako dość dobre (Szarogród, Lubar, Humań)[192]. Pozytywną opinię o procesie nauczania i wychowania w kolegiach bazyliańskich potwierdzały również relacje pamiętnikarskie pochodzące z końca XVIII w.[193]

7. Teatr szkolny

Istotną częścią składową systemu nauczania i wychowania w szkołach europejskich od czasu renesansu i reformacji był teatr uczniowski. Po raz pierwszy w sposób systematyczny został wprowadzony do szkoły humanistycznej przez

[191] *Carmen Lugubre Perpessorum sub Cruce Trina Illustrissimae Domus Potoccianae Dolorum in funere Illustrissimi Excellentissimi Domini Domini Francisci Salesii a Potok Potocki Palatini Generalis Terrarum Kijoviensium* […] *Fundatoris Munificentissimi amaris lachrymis Decantatum a scholis Umanensibus Ord. S.B.M.*, Poczajoviae 1772, k. 1–9. Egzemplarz przechowywany w ЛННБ, f. 6, od. zb. 158, k. 113–121. Fragmenty panegiryku w pracy J. Czerneckiego, dz. cyt., s. 236–237, 247–250. Utwory te powstały na zamówienie władz prowincji, a napisane zostały *niby* w imieniu uczniów kolegium w Humaniu. ЛННБ, f. 3, od. zb. 308, k. 62.

[192] H. Pohoska, dz. cyt., s. 348 dodatek XI.

[193] D. Rolnik, *Pamiętnikarze czasów panowania Stanisława Augusta o nauczaniu zakonnym w Rzeczypospolitej (1764–1795)* [w:] *Klasztory mnisze na wschodnich terenach dawnej Rzeczypospolitej…*, s. 444.

Jana Sturma, organizatora słynnego gimnazjum w Strasburgu. Uznawał on teatr za ważny element w procesie kształcenia humanisty. Do repertuaru wchodziły komedie i tragedie greckie oraz rzymskie. Przedstawienia stawały się wielką atrakcją, ściągając do gimnazjum licznych gości, a ponadto upowszechniały i reklamowały pedagogiczne metody stosowane przez Sturma. W kolegiach tworzonych przez jezuitów teatr spełniał ważną rolę środka oddziaływania. Poprzez występy sceniczne przygotowywano i przyzwyczajano młodzież do wystąpień publicznych, doskonalono sztukę wymowy, znajomość łaciny, historii biblijnej i dziejów starożytnych oraz wyrabiano odwagę cywilną. Teatrowi przypisywano ponadto duże wartości wychowujące. „Praktyka sceniczna" stawała się elementem edukacji literackiej. Instytucja ta oddziaływała także w sposób reprezentacyjny i propagandowy na ówczesne społeczeństwo. Teatr towarzyszył uroczystościom szkolnym, kościelnym, miejskim i państwowym. Nie tylko uświetniał życie kolegiów przez popisy młodzieży wobec całej szkoły, rodziców, gości i przypadkowych widzów, ale stanowił także integralny składnik procesu dydaktycznego[194]. Zgodnie z zaleceniami zawartymi w „Ratio Studiorum" treść tragedii i komedii wystawianych na jezuickich scenach szkolnych miała być przeniknięta duchem pobożności. Sztuki należało wystawiać rzadko i tylko w języku łacińskim. Zabraniano wprowadzania ról i kostiumów kobiecych[195].

Bazylianie wzorem jezuitów utrzymywali w swoich kolegiach teatr szkolny. Wiadomo o kilkudziesięciu sztukach wystawionych do 1780 r. na scenach ich kolegiów w prowincji litewskiej. Informacje te dotyczyły placówek szkolnych we Włodzimierzu Wołyńskim, Żyrowicach i Buczaczu. Zachowały się w czterech rękopiśmiennych tomach akta szkolne zawierające teksty sztuk wystawianych na scenie w Buczaczu oraz jeden tom dotyczący repertuaru teatru w Żyrowicach[196].

Ponadto wiadomo o dwóch drukowanych programach teatralnych z Włodzimierza Wołyńskiego i jednym z Buczacza. Najwcześniejszy z nich pochodził z 1738 r. i zatytułowany był „Lumen honoris seu primae magnitudinis sidus olim in Arthaxerxe Persici imperii rege extinctum, nunc Theodosii Lubieniecki Rudnicki illustratum, nec non metagymnastico actu ab iuventute Scholarum Vladi-

[194] S. Bednarski, dz. cyt., s. 431–438; R. Pelczar, *Działalność oświatowo-kulturalna…*, s. 85.

[195] *Ratio atque Institutio Studiorum SJ…*, s. 45.

[196] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 4787/II; od. zb. 4788/II; od. zb. 4789/II; od. zb. 4790/II; od. zb. 6278/II – Dialogi i intermedia szkół oo. Bazylianów w Żyrowicach i Buczaczu 1751. Małgorzata Mieszek podaje, iż znane są dwa rękopisy z kolegium w Buczaczu i trzy z kolegium w Żyrowicach, lecz nie przytacza tytułów ani miejsca przechowywania rękopisów. Powołuje się głównie na maszynowy odpis rękopisu 4787, przechowywany w Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, rkps 7075/II – Teki Bernackiego. Zob. M. Mieszek, *Intermedium polskie XVI–XVIII wieku (teatry szkolne)*, Kraków 2007, s. 94–96.

miriensium Ordinis Divi Basilii Magni ad decursum Scholastici anni luci publicae repraesentatum anno 1738 die 26 Julii", zaś drugi program włodzimierski wydany został w 1754 r. i dotyczył przedstawienia „Sława Zacnego Narodu Polskiego Niegdyś w Ianie III Naiaśnieyszym Monarsze Polskim z wielkim wszystkich podziwieniem widziana, a teraz znowu na publiczny widok okazana od Prześwietney Młodzi Krasomowskiey Szkoł Włodzimierskich Zakonu S. Bazylego W. Roku Pańskiego 1754 Miesiąca Lutego Dnia 23"[197]. Znane są informacje o utworach dramatycznych autorstwa nauczyciela retoryki Tymoteusza Szczurowskiego wystawianych przez studentów włodzimierskich: „Chwała Nieśmiertelnego Boga w nawróceniu grzesznych do wiary prawdziwej y pokuty świętey albo Włodzimierz wszystkiey Rusi Cesarz y Książę Dziedziczny z Konstantyna Cesarza Rzymskiego krwie idący. Tragedia X. Antoniemu Młodowskiemu Biskupowi Brzeskiemu […] przypisana od Prześwietney Młodzi […] wprawiona Roku Pańskiego 1769 dnia 16 miesiąca maja" oraz „Perła czystości w Pierścieniu Małżeńskim czyli Miłośnik wstrzemięźliwy Alexiusz święty wyznawca", wydrukowana w 1773 r. W 1769 r. ukazała się sztuka „Jan Złotousty pokoy z wygnania niesie do Konstantynopolskiey stolice. Tragedia […] Józefowi Cieszkowskiemu […] przypisana"[198].

Z kolei bazylianie buczaccy wydali program sztuki, wystawionej 24 II 1759 r., dedykowanej fundatorowi kolegium Mikołajowi Potockiemu, a zatytułowanej „Decus et gloria orthodoxorum caesarum in Constantino Magno spectata"[199]. W 1752 r. w kolegium żyrowickim wystawiano pięcioaktową tragedię w języku łacińskim pt. „Cicero" autorstwa bazylianina Samuela Nowickiego, do której muzykę przygotował Bogusław Zgirski, prefekt muzyki w monasterze w Wilnie[200].

W porównaniu z dokumentami źródłowymi poświadczającymi działalność teatralną w kolegiach bazyliańskich prowincji litewskiej o funkcjonowaniu scen szkolnych w prowincji koronnej pozostały znacznie skromniejsze informacje, pochodzące z okresu po 1765 r. O repertuarze sceny uczniowskiej w Szarogro-

[197] BUW, sygn. 4.22.1.4 – *Lumen honoris* […] *Teodosij Lubieniecki-Rudnicki*, Leopoli 1738 (mkf. 6154); *Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej. Bibliografia*, t. II: *Programy drukiem wydane do r. 1765*, cz. 2: *Programy teatru pijarskiego oraz innych zakonów i szkół katolickich*, opr. W. Korotaj, J. Szwedowska, M. Szymańska, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1978, s. 339–341.

[198] L. Simon, *Dykcjonarz teatrów polskich czynnych od czasów najdawniejszych do roku 1863*, Warszawa 1935, s. 108–109.

[199] *Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej. Bibliografia*, t. II, cz. 2, s. 3–5.

[200] BJ, Oddział Starych Druków, sygn. 27052/I – *Cicero Tragoedia sub Faustissimis auspiciis Perillustris Reverendissimi Nomini D. Antonini Młodowski Ordinis Sancti Basilii Magni abbatis polocensis Vicarii Generalis in Spiritualibus totus Russiae acta a Perillustri Juventute Gymnasii Basiliani Zyrovicensis Ludis Metagymnasticis Anno 1752*, Vilnae [b.r.w.], k. 1–24.

dzie w 1765 r. świadczył program tragedii zatytułowanej „Okrutne łakomstwo ukarane, czyli Joas", dedykowanej przez grono profesorów i studentów kolegium stolnikowi latyczowskiemu Andrzejowi Godziembie-Wardeńskiemu[201]. Jej autorem był profesor poetyki i retoryki German Dronowicz. Podstawą fabuły była historia przejęcia władzy przez króla judzkiego Joasa w 835 r. p.n.e., zaczerpnięta z „Drugiej Księgi Królewskiej" (rozdział 11, wersy 1–20). Temat ten wykorzystywały teatry konwiktowe. W 1752 r. wystawiono tragedię „Joas" na scenie pijarskiego Collegium Nobilium w Warszawie, zaś w 1765 r. na deskach teatru jezuickiego kolegium w Poznaniu. Adaptacja warszawska oparta była na dramacie Jeana Racine'a pt. „Atalia"[202]. Trudno wskazać, na ile inspiracją dla tekstu Dronowicza była wersja przygotowana na potrzeby sceny pijarskiej, przetłumaczona w 1751 r., a na ile oryginalny tekst Racine'a. Sam Dronowicz jako źródło utworu podawał jedynie Pismo Święte. Oprócz pięcioaktowej budowy występuje wiele różnic między obydwoma tekstami. W dramacie wystawianym na scenach kolegiów pijarskich pojawiały się role kobiece (grane przez uczniów), których nie było w tragedii przedstawionej przez bazylianów. Tekst podawany przez aktorów z kolegiów pijarskich był rymowany. Różne były również imiona noszone przez niektórych bohaterów. Sztuka odegrana w Szarogrodzie składała się z pięciu dzieł (aktów) podzielonych na widoki (sceny – od sześciu do dziewięciu w każdym akcie). W przedstawieniu brało udział dziesięciu aktorów odtwarzających role imienne oraz grupy uczniów wcielających się w lewitów (kapłanów i służbę świątynną) i żołnierzy. Na scenie pojawiała się także kapela, złożona z uczniów kolegium. Tekst sztuki spisany został prozą w języku polskim. Zawarto w nim didaskalia dotyczące gestów i ruchów na scenie. Oprócz tekstu mówionego, śpiewu i muzyki w sztuce pojawiły się elementy tańca i baletu, wykonywane w akcie pierwszym, gdy na scenę wchodziły *śmierci różnej wielkości według różności lat pokazując się i w taneczne idąc koło*. Jako rekwizytów używano pałaszy, włóczni oraz zegarka[203].

O dialogach odgrywanych przez studentów w okresie karnawału w latach 70. XVIII w. informowano w kronice monasteru w Lubarze. Wspominano ponadto o przedstawieniach organizowanych w czerwcu z okazji odpustu ku czci św. Onufrego. Miejscem wystawienia tych spektakli, odgrywanych przez uczniów retoryki, była cerkiew. W kronice nie podano szczegółów co do wysta-

[201] BJ, Oddział Starych Druków, sygn. 33701/III – *Okrutne łakomstwo ukarane czyli Ioas tragedya pod Wielkim Protektorskiego y Fundatorskiego Imienia zaszczytem Wielmożnego Imci Pana Andrzeia Godziemby Wardeńskiego stolnika latyczowskiego wyprawiona od Szlachetney Młodzi Szkoł Szarogrodzkich ZSBW Roku 1765*, [b.m.w.] 1765, k. 1–18.

[202] BOss, rkps 684/I – *Joas. Tragedia z Pisma Św. wyjęta przez pana Racina*, s. 1–69. Utwór ten wystawiono na scenie teatru pijarskiego w Rzeszowie 1 VII 1777 r. z okazji święta św. Józefa Kalasancjusza.

[203] Tamże, k. 5–18v.

wianych sztuk, zaznaczono tylko, że zostały odnotowane *obszernie w aktach szkolnych*. Niestety, te rękopisy nie zostały odnalezione[204].

Zapewne sceny teatralne funkcjonowały przed 1780 r. w Hoszczy i Humaniu. Dopiero z lipca 1785 r. pochodziły informacje o spektaklach w Humaniu wystawionych z okazji corocznego jarmarku oraz przyjazdu do miasta wojewody ruskiego Stanisława Szczęsnego Potockiego i jego gości: Franciszka Ksawerego Branickiego oraz Ignacego Potockiego. Przedstawienia odbywały się w osobnym budynku, położonym w pobliżu kolegium. Występy trwały wtedy cztery dni, od 2 VII do 5 VII. Studenci odegrali kolejno dramat „Karność wojskowa", operę komiczną „Soliman Drugi", dramat „Nieszczęśliwy Werter", oparty na dziele Johanna Wolfganga Goethego, oraz komedię „Dziura we drzwiach". Ponadto wystąpili z okolicznościowymi oracjami wygłoszonymi w językach łacińskim i polskim. Zwrócono uwagę zwłaszcza na przedstawienie poświęcone sułtanowi Sulejmanowi Wspaniałemu, podczas którego *stroje tureckie od kupców tamecznych na jarmark przybyłych użyczone dodawały widokowi ozdoby*. Jednak *przytomni tej zabawie tureccy kupcy z przyczyny częstego Mahometa wspomnienia z końcem pierwszego aktu teatralną porzucili salę*[205].

Ową powszechność organizowania przedstawień teatralnych w kolegiach bazyliańskich dostrzegali wizytatorzy KEN, odwiedzający szkoły w latach 80. XVIII w. W odniesieniu do kolegium w Ostrogu, dokąd przeniesiono naukę z Hoszczy w 1777 r., pisano, iż bazylianie dziesięć lat później organizowali tam przedstawienia *bez żadnego gustu, co rok a niekiedy dwa razy wyprawiają dialogi, wprowadzając na teatr uczniów najzdatniejszych, aby grali rolę Żyda, chłopa itd*.[206] KEN zajęła wobec działalności teatralnej negatywne stanowisko, gdyż organizowanie przedstawień *jest z ujmą czasu naukom poświęconego i kazi dobry gust w uczniach i słuchających*[207].

Terminy uczniowskich występów teatralnych podyktowane były kalendarzem świąt kościelnych oraz uroczystości szkolnych. Występy szkolne, jak i publiczne obejmowały dialogi, deklamacje, oracje, dysputy, śpiewy, a także bardziej rozbudowane przedstawienia alegoryczne i panegiryczne oraz sztuki dramatyczne (komedie, tragedie, dramaty, tragikomedie, komediodramaty). Czasem teatralnych występów uczniowskich był karnawał (luty–marzec) oraz zakończenie roku szkolnego (lipiec). Okazją do inscenizacji były też odwiedziny gości – dostojników państwowych i kościelnych, fundatorów i dobrodziejów, odpusty cerkiewne, a nawet jarmarki odbywające się w mieście.

[204] IP НБУВ, f. I, nr 1104, k. 2, 46.

[205] BJ, rkps 4502, k. 105–105v; J. Komorowski, *Teatr na Kijowszczyźnie*, „Pamiętnik Teatralny" 1984, R. XXXII, z. 1–2, s. 502.

[206] AUJ, rkps 8, s. 206; I. Szybiak, dz. cyt., s. 84.

[207] K. Bartnicka, *Wychowanie patriotyczne w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1973, s. 220–221.

Tematyka dramatów odgrywanych na scenach bazyliańskich nie odbiegała od repertuaru teatrów jezuickich i pijarskich. Egzemplaryczny charakter repertuaru teatralnego kolegiów bazyliańskich prowincji koronnej nie pozwala na sformułowanie jednoznacznych wniosków w tej sprawie. Opierając się jednak na znajomości tematyki spektakli wystawionych na scenie bazyliańskiej w Buczaczu w latach 1759–1781, można już pokusić się o analizę treści i motywów. Przywołanie w tym miejscu kolegium buczackiego prowadzonego przez bazylianów należących do litewskiej prowincji Trójcy Świętej ma uzasadnienie z racji jego geograficznego usytuowania na ziemiach koronnych, a od 1772 r. w granicach monarchii habsburskiej. Na scenie kolegium buczackiego w okresie 1759–1781 wystawiono 33 spektakle – 18 tragedii, 14 komedii (w tym komedie dell'arte) oraz 1 sztukę określoną jako tragikomedia.

Tabela 38

Sztuki teatralne wystawione w kolegium bazyliańskim w Buczaczu w latach 1759–1781

Tytuł sztuki	Gatunek/autor	Język przedstawienia	Data wystawienia
1	*2*	*3*	*4*
Konstantyn Wielki	tragedia	łaciński	24 II 1759
Joannes III Sobiescius Magnus Rex Poloniarum	tragedia	łaciński/polski	26 VII 1759
Daniel albo cześć Boga prawdziwego w wschodnich państwach rozmnożona	tragedia G.F. Le Jay	polski	16 II 1760
Napaść niewinna	komedia	polski	26 VII 1760
Józef zaprzedany od braci	tragedia G.F. Le Jay	polski	1761
Józef Egiptu rządcą uczyniony	tragedia G.F. Le Jay	polski	1761
Józef braci poznający	tragedia G.F. Le Jay	polski	25 VII 1762
Hermenegild męczennik	tragedia K. Porée	polski	27 VII 1763
Kozroes	tragedia	polski	19 VII 1764
Niesprawiedliwość mocą władzy wsparta wiele szkodzi	komedia dell'arte	polski	19 VII 1764
Nabuchodonozor	tragedia	polski	1765
Ciekawość	komedia	polski	1765
Pantaleon	tragedia	polski	1766
Pieszczoty rodziców	komedia F. Bohomolec	polski	1766
Żądze nieumiarkowane panowania Juliusza Cesarza śmiercią ukrócone	tragedia	polski	2 VI 1767
Anzelm w staroświecczyźnie kochający się	komedia dell'arte	polski	1767

1	*2*	*3*	*4*
Trajana	tragedia	polski	2 II 1769
Dziwak	komedia	polski	2 II 1769
Syn marnotrawny	komedia	polski	21 i 29 VI 1770
Ludwik IX król francuski	tragedia	polski	1772
O zmyślnościach ciała	komedia	polski	1773
Pobożność	tragedia	polski	1773
Napaść	komedia	polski	1773
Stylikon	tragedia	polski	1774
Stracigrosz albo kartownik	komedia	polski	1774
Edward i Eleonora	tragedia	polski	1775
Letkowierski	komedia	polski	1775
Kodrus	tragedia Andreas Fritz	polski	1776
Komminoniuchski z Pobłażalskim	komedia	polski	1776
O domowej niedbałej edukacji	komedia	polski	1776
Hojnym na nauki w cudzych krajach	komedia	polski	1777
Sługa dwóch panów	tragikomedia	polski	1778
Belizariusz	tragedia	polski	1781

Źródło: ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 4787/II, *passim*; od. zb. 4788/II, *passim*; od. zb. 4789/II, *passim*; od. zb. 4790/II, *passim*; od. zb. 6196/II, *passim*.

Na podstawie tytułów i tematyki prezentowanych utworów nie można zidentyfikować zakonu, który prowadził kolegium. Nie starano się wprowadzać historycznej tematyki ruskiej ani podkreślać związków z kulturą i obrządkiem wschodnim. Żaden z tekstów teatralnych nie nawiązywał do przeszłości związanej z Rusią i Cerkwią. Teksty wystawianych w Buczaczu sztuk to przeróbki dramatów głównie autorów francuskich i polskich. Najczęściej dokonywano adaptacji tragedii francuskich jezuitów Gabriela Franciszka Le Jaya i Karola Porée. Z kolei wystawiane komedie były autorstwa Franciszka Bohomolca[208]. Motywy, na których oparto przedstawienia, pochodziły z Pisma Świętego, historii powszechnej i polskiej. Najczęściej oscylowały wokół walki o tron, wojny w obronie ojczyzny lub wiary. Zarówno tragedie, jak i komedie miały wymowę moralną *dla przestrogi i poprawy w młodych obyczajów lada jakich*[209]. Trudno doszukać się w nich specyfiki wynikającej z charakteru zakonu (propagowanie unii) oraz położenia na wschodnich obszarach Rzeczypospolitej, co w opinii Jana Okonia determinowało zawartość treściową i wymowę ideową

[208] *Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej. Bibliografia*, t. I: *Teksty dramatyczne drukiem wydane do r. 1765*, opr. W. Korotaj, Wrocław – Warszawa – Kraków 1965, s. 54, 79–80; F. Bohomolec, *Komedie konwiktowe*, t. 1, opr. J. Kott, Warszawa 1959, s. 33–37; J.A. Załuski, *Tragedie duchowne*, opr. J. Lewański, Lublin 2000, s. 296–358;

[209] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 4789/II, s. 57–60.

repertuaru[210]. Jak stwierdził Julian Lewański, teatr bazyliański sporadycznie sięgał do historii Rusi i Cerkwi, nie był szczególnie wyczulony na tematykę nawiązującą do własnej tradycji. Do nielicznych przykładów wykorzystania motywów związanych z obrządkiem wschodnim można zaliczyć dramat wystawiony w kolegium we Włodzimierzu Wołyńskim w 1769 r. zatytułowany „Chwała Nieśmiertelnego Boga […] albo Włodzimierz wszystkiej Rusi cesarz i książę dziedziczny". Jej autor, bazylianin Tymoteusz Szczurowski pisał o wspólnej tożsamości polsko-ruskiej: *Swój wynalazek wysoko szacujemy, bo to jest, cośmy znaleźli, skarbem w niepamięci miasta tego zagrzebionym, chwałą i Koroną Polo-Ruskiego Narodu*[211]. Zachował się we fragmentach tekst dialogu z nieznanego teatru szkolnego poświęcony powołaniu św. Bazylego do życia zakonnego. Oprócz założyciela zakonu występowały w dialogu postacie św. Barlaama Pustelnika i królewicza indyjskiego Jozafata. Brak w tekście jakichkolwiek odniesień topograficznych nie pozwala na precyzyjne określenie kolegium, w którym ten dialog wykonywano. Julian Lewański wiąże go zdecydowanie z bazyliańską sceną szkolną, najpewniej Żyrowic lub Włodzimierza Wołyńskiego. Czas powstania tego utworu oscylował ok. 1740 r. Wierszowany tekst utworu sporządzony został w języku polskim[212].

Dzięki zachowanym tekstom sztuk i drukowanym programom teatralnym pochodzącym jednak głównie z kolegiów podległych prowincji litewskiej wiadomo, że bazylianie sięgali w swoim teatrze również po gatunek intermedium, czyli dialogi grywane w przerwach między aktami poszczególnych sztuk. Miały one charakter komiczny, służyły rozweseleniu widowni. Często układane były w większe cykle, którym nadawano tytuły. W porównaniu do treści wystawianych tragedii i komedii w intermediach znalazło się nieco więcej kolorytu lokalnego, związanego z Cerkwią unicką i otoczeniem kresowym. Jednak według badaczy tej problematyki w międzyaktach pochodzących z teatrów bazyliańskich z XVIII w. zamieszczano stosunkowo mało nawiązań do zagadnień i postaci związanych z otoczeniem białoruskim czy ukraińskim. Jak podkreślała Paulina Lewin, w intermediach bazyliańskich brakowało związków z otoczeniem oraz posługiwano się w nich niemal wyłącznie językiem polskim. Według niej były nudne, bez polotu, humoru i nieudolne[213]. Z kolei Julian Lewański

[210] J. Lewański, *Teatry szkolne przed powstaniem Teatru Narodowego* [w:] *Teatr Narodowy w dobie Oświecenia* pod red. E. Heise, K. Wierzbickiej-Michalskiej, Wrocław – Warszawa – Kraków 1967, s. 161–164; J. Okoń, *Barokowy dramat i teatr szkolny w Polsce. Wśród zadań publicznych i religijnych* [w:] tenże, *Na scenach jezuickich w dawnej Polsce (rodzimość i europejskość)*, Warszawa 2006, s. 87.

[211] J. Lewański, *Związki literackie polsko-ruskie w dziedzinie dramatu wieku XVII i XVIII* [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, Warszawa 1958, s. 66–67; tenże, *Teatry szkolne…*, s. 162.

[212] BOss., rkps 7075/II, s. 35–51; J. Lewański, *Związki literackie…*, s. 67.

[213] P. Lewin, *O intermediach tak zwanych białoruskich*, „Slavia Orientalis" 1963, R. XII, nr 3, s. 312–313.

określił najbardziej znane intermedia buczackie jako „niezłe", choć w szkole, gdzie uczono retoryki, należało się spodziewać lepszych wyników. Zachowawczy trend w korzystaniu z odwołań do przeszłości i kultury ruskiej Lewański tłumaczył dbałością o to, aby przez wprowadzenie języka ruskiego i komizmu związanego z miejscowymi zwyczajami nie urazić zarówno widzów, jak i uczniów rekrutujących się z domów okolicznej szlachty, a także i z miasta[214]. W najnowszej publikacji poświęconej intermediom granym w teatrach szkolnych Małgorzata Mieszek podważa dotychczasowe opinie badaczy tej problematyki. Według niej międzyakty bazyliańskie (głównie grane w kolegium buczackim) obok treści moralizatorskich zawierały też treści bardziej frywolne, czy nawet aluzje erotyczne. Niepozbawione również były dynamizmu. Występowały w nich typowe dla intermediów bójki, pogonie, w didaskaliach opisane zostały gwałtowne gesty i zachowania bohaterów. Obecny był w nich bowiem komizm sytuacyjny i słowny. Autorka przedstawia też elementy świadczące o odwoływaniu się w intermediach bazyliańskich do kultury pogranicza etnicznego. Wskazuje na występowanie w tych tekstach języka ruskiego (lub stylizowanego na ruski), postaci lokalnych, nazw geograficznych, form nazwisk[215]. W języku ruskim rozmawiali niektórzy bohaterowie tzw. cyklu żydowskiego odegranego w Buczaczu przy okazji wystawienia w 1761 r. tragedii „Józef zaprzedany od braci". W tym dialogu znalazło się również odniesienie do Buczacza, leżącego nad rzeką Strypą, gdy jeden z bohaterów mówił: *Żysiu, o Żysiu, czy dasz dwieście tynfów dla nas? Jeżeli obiecujesz dać, to cię wraz wypuściemy z wora, a jeżeli dać nie zechcesz, to cię zaraz powleczemy i utopiemy w Strypie*. Tutaj wspomniano także o zgromadzonej na widowni grupie studentów i panów[216]. W 1773 r. w intermediach zatytułowanych „Komediant i gość", poprzedzających komedię „Napaść", stanowiącą najpewniej przeróbkę „Bliźniąt" Bohomolca, wystąpił Kozak mówiący po rusku[217]. O szkołach buczackich wspominał oszust o znaczącym imieniu Wykręt w intermediach odegranych przy okazji wystawienia komedii „Uciecha albo śmiech jedyny" w 1763 r. Na pytanie, co słychać, odpowiedział, że synowie sąsiada *przyjechali ze szkół buczackich, ale wszyscy głupiusieńkie jak sadło*[218]. Jak stwierdziła Małgorzata Mieszek, w tych przykładach uwidoczniła się wyraźnie próba osadzenia akcji w realiach znanych i bliskich widzom oraz aktorom[219]. Najbardziej znanym intermedium pochodzącym

[214] J. Lewański, *Związki literackie…*, s. 67–68.

[215] M. Mieszek, dz. cyt., s. 99–100.

[216] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 4787/II, s. 426; M. Mieszek, dz. cyt., s. 99.

[217] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 4789/II, k. 115. Kozak mówił: *czy nie bude tutki jakoho fajerwerku jak u nas czasom buwaje na S[wjato]ho Petra w Kyjowi*.

[218] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 4787/II, s. 793.

[219] M. Mieszek, dz. cyt., s. 99.

z Buczacza był cykl zatytułowany „Pan Piwosza", wystawiony w 1761 r. przy okazji prezentowania sztuki „O Józefie patriarsze rządcą Egiptu uczynionym". Tematem scenek jest utrata majątku i szlachectwa przez pijaństwo. Mimo pozornego komizmu intermedium to można uznać za dydaktyczny obrazek obyczajowy. Do „Pana Piwoszy" wyraźnie nawiązał Franciszek Bohomolec w swej komedii „Pijacy", wystawionej na publicznej scenie w Warszawie 24 II 1767 r. Historycy literatury znaleźli wiele podobieństw (temat, morał, konstrukcja scen, stylistyka) łączących sztukę Bohomolca i intermedium w buczackim kolegium bazyliańskim[220].

Od końca lat 50. XVIII w. na scenach bazyliańskich teatrów szkolnych dominował język polski, który wyparł łacinę. W intermediach dominującym językiem był polski. Co prawda, niektóre postacie mówiły po rusku, wtrącały kwestie po łacinie lub wypowiadały się łamaną polszczyzną stylizowaną na niemiecki, ale były to zabiegi związane z wprowadzeniem elementów komizmu. W podobnym czasie język polski pojawił się na scenie teatru kolegium teatynów w Warszawie oraz w teatrach szkół jezuickich[221].

Zmieniła się również wówczas forma wypowiedzi. O ile jeszcze w latach 50. XVIII w. tekst łaciński był wierszowany, to od początku lat 60. tego stulecia na scenie buczackiej zdecydowanie zwycięża proza. Zmiany te studenci buczaccy tłumaczyli w przedmowie do tragedii „Józef zaprzedany od braci", wystawionej podczas zapustów 1761 r.: *żebyście zaś w pojęciu rzeczy tej tragedyi żadnej nie mieli trudności, nie tylko języka ojczystego, ale też i rozwiązłego stylu dla wyrażenia onych użyjemy*[222]. Było to jednocześnie podyktowane przemianami dokonującymi się w szkolnej sztuce scenicznej w XVIII w. wprowadzającej język narodowy nie tylko do intermediów czy komedii, ale również do tragedii. Propagatorami takiego kursu byli pijarzy, którzy już w XVII w. starali się ograniczyć ogólnie przyjętą łacinę. W ich kolegiach także już w latach 50. XVIII w. miejsce wierszowanych dialogów zajęła proza[223].

Powszechne używanie języka polskiego na scenie bazyliańskiej można postrzegać jako traktowanie go w kategoriach mowy, którą posługują się wyższe

[220] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 4787/II, s. 495–505; I. Kadulska, *Komedia w polskim teatrze jezuickim XVIII wieku*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1993, s. 107; taż, *Formy intermediów sceny szkolnej połowy XVIII wieku* [w:] *Miscellanea z doby Oświecenia*, t. 6 pod red. Z. Golińskiego, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1982, s. 13. Tutaj też wydrukowano tekst „Pana Piwoszy" (s. 39–59).

[221] R. Pelczar, *Teatyni w Warszawie…*, s. 178–179; tenże, *Teatr Collegium Nobilium teatynów w Warszawie w XVIII wieku i jego rola kulturotwórcza*, „Pamiętnik Teatralny" 2007, R. 55, z. 1–2, s. 52; tenże, *Teatr w kolegiach jezuickich na terenie diecezji przemyskiej w XVI–XVIII wieku*, „Nasza Przeszłość" 1997, t. 87, s. 188.

[222] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 4787/II, s. 390.

[223] J. Lewański, *Teatry szkolne…*, s. 166–167.

klasy społeczne i za pomocą której można wyrazić wszelkie treści życia naukowego, społecznego i politycznego. Ponadto ze względu na odbiorców sztuki przedstawienie w języku polskim było zrozumiałe również dla publiczności posługującej się na co dzień językiem ruskim[224].

Autorstwo lub adaptacja tekstów odgrywanych sztuk było obowiązkiem nauczycieli kolegium. Najczęściej przygotowaniem repertuaru zajmowali się profesorowie poetyki i retoryki. Byli oni także reżyserami spektaklu. W przygotowaniu tekstu uczestniczyć mogli również uczniowie retoryki, którzy tłumaczyli obcojęzyczne utwory będące podstawą adaptacji. Nadzór nad funkcjonowaniem teatru szkolnego należał do prefekta szkoły i rektora kolegium[225].

Role aktorskie powierzano uczniom klas starszych kolegium – poetyki i retoryki, w wieku od dwunastu do osiemnastu lat, posiadającym przygotowanie w deklamacjach i dialogach oraz reprezentującym odpowiedni poziom wiedzy. Zadania sceniczne przydzielano hierarchicznie, tzn. główne role kreowali uczniowie wysoko urodzeni, zaś nieutytułowanym przydzielano role anonimowe (chór, wojsko). W obsadzie dramatu „Okrutne łakomstwo ukarane czyli Joas" odegranego w 1765 r. w Szarogrodzie wśród dziesięciu ról osiem grali przedstawiciele szlachty, synowie urzędników ziemskich, np. dwóch synów podstolego różańskiego Hurkowskiego, miecznika mścisławskiego Olszowskiego, chorążego smoleńskiego Jełowickiego, stolnika podlaskiego Paprockiego[226].

Miejscem występów teatralnych w przypadku kolegiów jezuickich czy pijarskich była specjalna sala ze sceną w kolegium, a niekiedy nawet osobny budynek, wyposażony w maszynerię do monumentalnych zmian dekoracji oraz inne urządzenia inscenizacyjne, sztuczne oświetlenie, latarnię czarnoksięską do ukazywania zjaw. Kolegia bazyliańskie w prowincji koronnej posiadały najczęściej odpowiednią salę ze sceną mieszczącą się w budynku szkolnym, ale inwentarze klasztorne nie wymieniały przedmiotów wykorzystywanych przy tworzeniu scenografii. Niekiedy spektakle urządzano w cerkwi. Przedstawienia ubogacano występami muzycznymi. Chór wykonywał pieśni, grała kapela, a nawet wykonywano elementy baletu[227].

Przedstawienia, często poprzedzone próbą generalną, trwały od dwóch do trzech godzin. Rozpoczynały się zazwyczaj około godz. 15–16. Niektóre spektakle były rozłożone na dwa dni. Widownię tworzyli uczniowie, ich rodzice, zaproszeni goście, dobrodzieje zakonu i ludność miejska, która mogła obejrzeć przedstawienie. Była to w większości publiczność męska. Kobiety reprezento-

[224] J. Lewański, *Związki literackie…*, s. 68.

[225] R. Pelczar, *Działalność oświatowo-kulturalna…*, s. 86–87.

[226] BJ, Oddział Starych Druków, *Okrutne łakomstwo ukarane czyli Joas…*, k. 4v.

[227] *Teatr jezuicki XVIII i XIX wieku w Polsce. Z antologią dramatu*, opr. I. Kadulska, Gdańsk 1997, s. 38–39.

wały głównie rodzinę fundatorów kolegium. Zdarzało się, że zaproszeni goście ze względu na długość spektaklu lub treść, która nie przypadła im do gustu, opuszczali salę, nie dotrwawszy do końca sztuki[228].

Kontakt między uczniami kolegium a widzami, znakomitymi członkami społeczeństwa, był utrwalany przez drukowane programy, zawierające skrót (sumariusz) lub pełne teksty odgrywanych dramatów. Były one wręczane znaczniejszym gościom, przez co kontakt z przekazywanymi treściami przedłużał oddziaływanie teatru[229]. Jednocześnie publikacje te reklamowały i rozsławiały kolegium w środowisku lokalnym, promując dzieła profesorów i uczniów. W drukowanych programach tekst sztuki poprzedzony był bardzo często okolicznościowym panegirykiem na cześć fundatorów i benefaktorów szkoły, który wyrażał wdzięczność społeczności szkolnej dla dobrodziejów. Do tej tradycji nawiązywali i bazylianie buczaccy, chcąc przyciągnąć do swego kolegium dzieci znakomitszej szlachty, której nazwiska podnosiłyby rangę szkoły. W 1759 r. rektor Maurycy Kaskowicz zapowiedział wydrukowanie treści tragedii poświęconej Konstantynowi Wielkiemu, dedykowanej Mikołajowi Potockiemu, a przeznaczonej do wystawienia 24 II 1759 r. Gdy Potocki stwierdził, że to niepotrzebny wydatek, rektor odpowiedział: *kiedy Ichmościowie XX. jezuici i piarowie ucząc szkoły, dla lepszej edukacji i zachęcenia do swych szkół szlachetnej dystyngowanej młodzi z wyrażeniem ich imion, przezwisk i urzędów podają częstokroć do druku dialogi i inne opera, za cóż bazylianie mają być w tych okolicznościach upośledzeni, którym przy łasce Pana Boga i zasługach św. Bazylego jak przed czasy od tylu wieków dawniejsze, nie schodziło, tak i teraz nie schodzi na subiektach mających prawą, zakonną professją potwierdzoną ochotę ku większemu chwały Boskiej pomnożeniu, bliźnich do tejże chwały pobudzeniu i zbudowaniu, dobrodziejom zakonowi przychylnym* […] *publicznej wdzięczności okazaniu oraz utrzymaniu zakonnego honoru i zalety*[230]. Potocki uznał argumenty rektora, czego rezultatem był druk programu teatralnego w typografii poczajowskiej. Mimo deklaracji rektora Kaskowicza co do ambicji dorównania jezuitom i pijarom w utrwalaniu działalności teatru szkolnego wydrukowano stosunkowo niewiele programów[231].

---

[228] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 6196/II, k. 32v, 107, 155; od. zb. 4789/II, s. 57–60; I. Kadulska, *Publiczność szkolnego teatru jezuickiego w XVIII wieku. W kręgu reguł, norm i praktyki* [w:] *Publiczność literacka i teatralna w dawnej Polsce* pod red. H. Dziechcińskiej, Warszawa – Łódź 1985, s. 98–99.

[229] *Teatr jezuicki XVIII i XIX wieku w Polsce…*, s. 20–23.

[230] LNNB, f. 5, op. 1, od. zb. 6196/II, k. 24.

[231] *Dramat staropolski…*, t. II, cz. 2, s. 3–5, 339–341 odnotowuje zaledwie trzy programy – z Buczacza (1) i Włodzimierza (2). L. Simon (*Dykcjonarz teatrów polskich…*, s. 5, 80, 108–109, 112) wymienia siedem programów teatralnych, pochodzących z Buczacza (1), Szarogrodu (1), Włodzimierza (4) i Żyrowic (1).

Działalność teatralna prowadzona w kolegiach zakonnych tego czasu wynikała z edukacyjnej roli teatru. Podyktowana była zarówno misją umacniania wiary, widowiskową tradycją baroku, jak i przygotowywaniem młodzieży szlacheckiej do uczestnictwa w życiu publicznym. Teatr szkolny bazylianów określony został przez znawców tematyki jako dobry, nieodbiegający tematyką od scen jezuickich czy pijarskich, wprowadzający trendy charakterystyczne dla nowożytnego teatru, a więc język polski, prozę w wypowiedzi, motywy charakterystyczne dla ówczesnego czasu[232].

8. Sodalicja Mariańska

Sodalicja Mariańska była ważną formą aktywizacji religijnej stosowaną w kolegiach zakonnych. Skupiała młodzież szkolną wyróżniającą się pobożnością i dobrymi wynikami w nauce. Członkostwo w organizacji świadczyło o przynależności do elity uczniowskiej. Celem sodalicji było pogłębianie własnej pobożności, ale również miała ona aspekt społeczny, bowiem przez organizowane nabożeństwa, elekcje władz, gospodarowanie funduszami wdrażano do aktywnego uczestnictwa w życiu publicznym. Przynależność do kongregacji młodzieży pochodzącej z różnych grup społecznych kształtowała zrozumienie potrzeb społeczeństwa. Sodalisi mieli poprzez solidną naukę podnosić poziom naukowy szkoły, włączać się w nauczanie katechizmu, uświetniać uroczystości kościelne, opiekować się chorymi i ubogimi. Działalność sodalicji stanowiła ważny czynnik wychowawczy i przygotowywała młodzież do życia publicznego[233].

Swój początek Sodalicja Mariańska wzięła w rzymskim kolegium jezuickim w 1563 r. Jej założycielem był kleryk jezuicki Jan Leunis. Celem wspólnoty było osiągnięcie cnót chrześcijańskich przez propagowanie pobożności maryjnej. W 1584 r. papież Grzegorz XIII na mocy bulli „Omnipotentis Dei Salvatoris nostri" ustanowił przy kościele Il Gesu pierwszą kongregację, czyli Sodalicję pw. Zwiastowania NMP, nazywaną Prima Primaria, i pozwolił na dalszy rozwój tego typu stowarzyszenia przy kolegiach jezuickich na całym świecie, podporządkowując je jednocześnie kongregacji rzymskiej. Zatwierdził ustawy sodalicji oraz nadał jej odpusty[234]. Dla potrzeb sodalicji generał zakonu Klaudiusz Aquaviva ułożył statut, który był w XVI–XVIII w. wielo-

[232] J. Lewański, *Związki literackie…*, s. 66.

[233] R. Pelczar, *Działalność oświatowo-kulturalna…*, s. 78–79; S. Kościelak, *Jezuici w Gdańsku…*, s. 160.

[234] *Historya kongregacyi Maryańskich*, „Sodalis Marianus" 1896, R. I, nr 1, s. 2–3; E. Kabat, *Sodalicje mariańskie w diecezji tarnowskiej*, „Rocznik Tarnowski" 1997/1998, s. 155.

krotnie wydawany w Rzeczypospolitej[235]. Miejsce i rolę kongregacji w kolegiach jezuickich określało „Ratio studiorum" z 1599 r., gdzie wśród obowiązków nałożonych na rektora kolegium wymieniano też staranie się o założenie Sodalicji Mariańskiej[236].

Pierwsza kongregacja na ziemiach polskich została erygowana w kolegium jezuickim w Braniewie w 1571 r. Według ustaleń Jerzego Flagi w 1772 r., a więc tuż przed kasatą zakonu jezuickiego, na terenie Rzeczypospolitej funkcjonowało 71 bractw studenckich, czyli sodalicji[237]. Do 1751 r. do Sodalicji Mariańskiej przyjmowano wyłącznie młodzież męską, zaś po tym roku do grona sodalisów włączano również dziewczęta[238].

Wśród publicznych szkół bazyliańskich zorganizowanych na terenie prowincji koronnej do 1780 r. udało się odnaleźć informacje o funkcjonowaniu Sodalicji Mariańskiej w kolegiach w Hoszczy, Humaniu, Lubarze, Szarogrodzie oraz Ostrogu.

W aktach wizytacji kolegium w Hoszczy z 1755 r. wspominano o funkcjonowaniu Sodalicji Mariańskiej skupiającej studentów retoryki. Posiadali oni ołtarzyk oraz akcesoria używane do nabożeństw. Ołtarz usytuowany był w dużym refektarzu znajdującym się na piętrze kolegium. Nie odnotowano szczegółów dotyczących wyglądu tegoż ołtarzyka oprócz tego, że wykonany był *stolarską robotą* oraz posiadał mensę, zaopatrzoną w szuflady. Wśród akcesoriów używanych przez sodalisów znajdowały się m.in. antepedium, jedna para lichtarzy cynowych gdańskich, druga para lichtarzy cynowych stołowych, obrazy i bielizna ołtarzowa, laski marszałkowskie służące do procesji[239]. Szkoła w Hoszczy została w 1777 r. przeniesiona do Ostroga, gdzie bazylianie przejęli kolegium pojezuickie. W nowych warunkach również kontynuowana była działalność kongregacji, co nie spotkało się z pozytywną oceną wizytatorów KEN. W 1782 r. ks. Szczepan Hołowczyc zabronił członkom organizacji wydawania *uczt podczas elekcji prefektów sodalistwa*[240].

---

[235] M. Inglot, *Kongregacje (Sodalicje) Mariańskie w szkołach jezuickich od XVI do XVIII wieku. (Postulat badawczy)* [w:] *Historia. Społeczeństwo. Wychowanie. Księga Pamiątkowa dedykowana Profesorowi Józefowi Miąso*, Pułtusk – Warszawa 2004, s. 280.

[236] *Ratio atque insitutio studiorum SJ…*, s. 47. *Niech dołoży starań, by Zgromadzenie Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny zostało przeniesione z Kolegium Rzymskiego do jego kolegium; ten kto się do niego nie zapisze nie powinien zostać przyjęty do akademii, w której odbywają się ćwiczenia z literatury; chyba że sam rektor z natchnienia Pana postanowi inaczej.*

[237] J. Flaga, *Bractwa i sodalicje jezuickie w Polsce w 2 poł. XVIII w.*, „Summarium" 1974, nr 3(23), s. 146; tenże, *Z problematyki jezuickich bractw i sodalicji w XVIII wieku* [w:] *Państwo – Kościół – Niepodległość* pod red. J. Skarbka, J. Ziółka, Lublin 1986, s. 175.

[238] B. Kumor, *Kościelne stowarzyszenia świeckich na ziemiach polskich w okresie przedrozbiorowym*, „Prawo Kanoniczne" 1967, R. X, nr 1–2, s. 339.

[239] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 43v, 58–58v, 66v.

[240] ЛННБ, f. 3, od. zb. 816/4, k. 1–2; M. Miterzanka, dz. cyt., s. 175; W. Wisłocki, dz. cyt., s. 37.

Sodalicja Mariańska w kolegium w Humaniu, pozostająca pw. Opieki NMP, powstała najprawdopodobniej zaraz po otwarciu szkoły, ale po wydarzeniach 1768 r. prefekt szkoły i profesor filozofii Filaret Moczarski ponownie podjął starania o uzyskanie dla jej członków odpustów papieskich z okazji świąt maryjnych. Pisał o tym w liście do Kongregacji Rozkrzewiania Wiary z 6 IX (27 VIII) 1773 r.[241] Odpowiedni przywilej podpisał 12 XII 1773 r. Klemens XIV. Na jego mocy szczególne łaski można było uzyskać, przystępując do sakramentów św. w następujące święta maryjne: Zwiastowanie (25 III), Oczyszczenie (2 II), Narodzenie (8 IX), Wniebowzięcie (15 VIII) i Niepokalane Poczęcie NMP (8 XII), a także w święta: św.św. Piotra i Pawła (29 VI), Podwyższenia Krzyża Świętego (14 IX) oraz św. Mikołaja (6 XII)[242]. O kongregacji studenckiej wspominano także w aktach klasztornych w 1781 r., zaś 6 XII 1789 r. przeniesiono podczas podniosłej uroczystości obraz Matki Bożej słynący łaskami do nowo poświęconej siedziby sodalicji[243].

Zapewne niedługo po uruchomieniu kolegium w Szarogrodzie zorganizowano tam Sodalicję Mariańską, pozostającą pw. Opieki NMP. Zachowana formuła przyjęcia w poczet tamtejszego towarzystwa ucznia Maksyma Howińskiego, pochodząca z 13 XI 1767 r., a odnowiona 1 VII 1772 r., zawierała łaciński tekst przysięgi składanej przez sodalisa. Brzmiał on następująco: *Reguła Towarzystwa Sodalicji Błogosławionej Dziewicy Maryi. Święta Mario Matko Boga i Dziewico. Ja dzisiaj wybieram Ciebie za Panią, Patronkę i Opiekunkę moją, stanowczo postanawiam i obiecuję nigdy Ciebie nie porzucić i przeciwko Tobie nic nie mówić lub działać i nie pozwalać, żeby z mojego podpuszczenia ktoś przeciw Twojej czci kiedykolwiek cokolwiek wypowiedział lub wykonał. Błagam Cię tedy, przyjmij mnie za niewolnika na wieczność, pomagaj mi we wszystkich działaniach moich i nie opuszczaj mnie w godzinie śmierci. Amen*[244]. Była to standardowa rota występująca w formułach używa-

[241] ASPF, Scritture Riferite nei Congressi Moscovia, Polonia e Ruteni, vol. 11, k. 715v–716.

[242] ЛННБ, f. 6, od. zb. 52, s. 203–204; *Audientiae…*, vol. I, nr 159, s. 173–174; *Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 24, s. 116–117. Według J.M. Giżyckiego (*O bazylianach w Humaniu…*, s. 946) sodalicja w szkole humańskiej pozostawała pod patronatem św. Jana Chrzciciela. Rzeczywiście w 1769 r. funkcjonowało przy monasterze bractwo, czyli Archikonfraternia św. Jana Chrzciciela, skupiające szlachtę urzędniczą z majątków Franciszka Salezego Potockiego oraz dowódców jego oddziałów prywatnych. Funkcję seniora pełnił w nim łowczy przemyski Tomasz Wężyk-Rudzki, ekonom humański. Zob. ЛННБ, f. 3, od. zb. 1386, k. 7–7v.

[243] BJ, rkps 4502, k. 116v.

[244] *Formula Sodalium Congregationis Beatae Virginis Mariae. Sancta Maria Mater Dei et Virgo Ego NN Te hodie in Dominam, Patronam et Advocatam eligo, firmiterque statuo ac propono me nunquam Te derelictorum, neque contra Te, aliquid unquam dictorum, aut factorum neque permissorum, ut a meis subditis aliquid contra Tuum Honorem unquam agatur. Obsecro Te igitur, suscipe me in servum perpetuum, adsis mihi in omnibus actionibus meis, nec me deseras in*

nych w kolegiach jezuickich w XVII w., a także wydrukowana w 1778 r. w książeczce opublikowanej w drukarni poczajowskiej dotyczącej wymogów stawianych przyszłym sodalisom i postępowania przy okazji przyjmowania w szeregi Kongregacji Mariańskiej[245].

Świadectwo włączenia w poczet sodalisów miało formę arkusza, na którym wydrukowano tekst przysięgi i wizerunek Maryi otaczającej płaszczem zgromadzonych ludzi uciekających się pod Jej opiekę. Zarówno tekst, jak i obraz obwiedzione były bordiurą złożoną z elementów roślinnych. Motywem zdobniczym zastosowanym w tekście roty był również inicjał ornamentalny. W 1767 r. prefektem kongregacji szarogrodzkiej był Michał Gacki, sekretarzem zaś Tadeusz Barański. Z kolei w 1772 r. jako prefekt towarzystwa występował Ignacy Łozieliński[246]. Sodalicja Mariańska w kolegium szarogrodzkim działała także po przejęciu kontroli nad szkołą przez KEN. Wspominano o niej w raporcie wizytacyjnym z 1783 r.[247]

Sodalicja Mariańska pw. Niepokalanego Poczęcia NMP funkcjonowała w latach 70. XVIII w. w kolegium bazyliańskim w Lubarze. Jej prezesem pozostawał każdorazowy profesor retoryki. Ze składek członków kongregacji fundowano poczęstunek dla gości przybyłych do kolegium[248].

Dla uczniów kolegiów bazyliańskich w Hoszczy, Lubarze i Szarogrodzie w 1764 r. zakupiono dziewięćset obrazków, medalików i koronek, wydając z kasy prowincji na ten cel 55 złp[249]. Przedmioty te zapewne rozdzielane były wśród sodalisów.

Funkcjonowanie Sodalicji Mariańskiej w placówkach podległych KEN w latach 80. XVIII w. było krytykowane przez wizytatorów odwiedzających szkoły. Ks. Szczepan Hołowczyc, który w 1782 r. zwizytował wydziały szkolne w południowo-wschodniej Rzeczypospolitej, odnotował, że kongregacje, czyli sodalistwa, wydają się *fundamentem ćwiczenia w pobożności*. W spostrzeżeniach powizytacyjnych zaznaczył: *Trzeba koniecznie uczynić jakoweś umiarkowanie w przydatkowem nabożeństwie Sodalitatis Marianae w szkołach pojezuickich, pijarskich i bazyliańskich praktykowanej, którą takoż zwykli nazywać kongregacyją. To nabożeństwo podług dawnego zwyczaju wyciąga trochę podatku, elekcyi prefektów i innych ceremonij, za któremi następują czasem inkonweni-*

hora mortis. Amen. AGAD, zbiór A. Czołowskiego, sygn. 621 – Dyplomy i zaświadczenia o przynależności do bractw, itp. 1733–1767, s. 4.

[245] Tamże, s. 1–3; WBP, sygn. P-18-o-1674/1 – *Instructiones Tyronibus Pro Sodalitio Beatissimae Virginis Mariae certantibus ad Ediscendum propositae*, Poczajoviensi 1778, s. 28. Na końcu książki zapisano odręcznie za pomocą alfabetu łacińskiego tekst przysięgi w języku ruskim.

[246] AGAD, zbiór A. Czołowskiego, sygn. 621, s. 4.

[247] *Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 26, s. 68, 92–93.

[248] Tamże, s. 71, 94–95; IP НБУВ, f. I, nr 1104, k. 15, 18v; W. Wisłocki, dz. cyt., s. 47.

[249] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 163, k. 9v, 14v, 85.

jencyje. Sądziłbym tę pobożność zamienić (jeśli koniecznie pragną tych kongregacji) w towarzystwo miłosierdzia, ogniwem cnoty i wzajemnego wspomożenia spojone[250]. Również wizytatorzy generalni odwiedzający szkoły położone na ziemiach polskich w 1783 r. w swoim raporcie zaznaczyli: *Kongregacye czyli sodalitates według opisu szczególnego i wiadomości pobocznej bywają z znacznemi składkami tak przez uczniów, jako i przez obywatelów w niektórych miejscach; możnaby te sodalitatos albo reformować, albo tak rozporządzić, aby z nich cząstka na ubogich studentów i chorych potrzebnych dostała się*[251]. Protokoły posiedzeń KEN nie zawierały jednak żadnych informacji na temat zmian w działaniu Sodalicji Mariańskiej[252].

W placówkach prowadzonych przez bazylianów Sodalicja Mariańska stanowiła składnik procesu dydaktyczno-wychowawczego. Organizowana była na tych samych zasadach co kongregacje w kolegiach jezuickich. Występowała w ośrodkach, które założone zostały w XVII lub I połowie XVIII w., albo w szkołach przejętych z rąk jezuitów. Bazylianie doprowadzali wówczas do ponownego uruchomienia organizacji, powołując się na wcześniejszą tradycję. Nie udało się natomiast odnaleźć śladów funkcjonowania Sodalicji Mariańskiej w szkołach publicznych zorganizowanych pod koniec XVIII w. na ziemiach polskich zabranych przez Austrię, jak np. w placówkach w Drohobyczu czy Ławrowie. Na przeszkodzie powołania tam sodalicji stała szerząca się w tym czasie na ziemiach polskich ideologia oświeceniowa, a przede wszystkim polityka religijna monarchii habsburskiej, niechętna brackim formom pobożności. Jej przejawem był patent Józefa II z 22 V 1783 r. kasujący bractwa kościelne[253]. Również stosunek KEN do działalności kongregacji w szkołach pozostających pod jej nadzorem był negatywny. Sodalicję postrzegano jako organizację o charakterze dewocyjnym, której członkowie marnotrawili fundusze na wystawne zebrania i nabożeństwa, zamiast skoncentrować się na działalności użytecznej społecznie.

Działalność Sodalicji Mariańskiej była świadectwem pobożności młodzieży kształcącej się w szkołach bazyliańskich oraz przygotowywała uczniów do życia publicznego poprzez zdobywanie doświadczenia oratorskiego. Mimo że w ostatniej ćwierci XVIII w. kongregacje były traktowane jako przejaw religijności

[250] W. Wisłocki, dz. cyt., s. 58–59.

[251] *Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 26: *Raporty generalnych wizytatorów z r. 1783 Bonifacego Garyckiego i Franciszka Kolendowicza*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1910, s. 82.

[252] *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, *passim*; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786–1794*, opr. T. Mizia, Wrocław – Warszawa – Kraków 1969, *passim*.

[253] T. Śliwa, *Kościół greckokatolicki w zaborze austriackim (1772–1815)* [w:] *Historia Kościoła w Polsce* pod red. B. Kumora, Z. Obertyńskiego, t. II, cz. 1, Poznań – Warszawa 1979, s. 298.

potrydenckiej, kojarzonej z barokową skłonnością do przerostu zewnętrznych form, nieprzystającej do potrzeb czasu, to jednak przetrwały okres oświeceniowych zmian i odrodziły się w XIX w., zajmując ważne miejsce wśród stowarzyszeń skupiających młodzież uczącą się i studiującą.

9. Budynki szkolne

Prowadzenie szkół publicznych wymagało od zakonników zadbania o wydzielenie pomieszczeń na sale szkolne nienaruszających klauzury zakonnej. Na potrzeby szkolne najczęściej wznoszono osobne budynki, przeważnie drewniane, ale dość często przeznaczano na naukę refektarz klasztorny czy cele położone w pobliżu wejścia. Tak było w przypadku kolegium w Hoszczy, gdzie do lat 50. XVIII w. klasy niższe – infima, gramatyka i syntaksa – miały swoje pomieszczenia w starym budynku należącym do monasteru, natomiast uczniowie poetyki i retoryki korzystali z refektarza. Stan budynku szkolnego, posiadającego ganek, zaopatrzonego w piece kaflowe, był zły. Szczególnie naprawy wymagał gontowy dach. Z kolei w dobrym stanie była sala dużego, malowanego refektarza, zaopatrzonego w cztery okna, piec kaflowy, podłogę z tarcic. Oprócz szafy na naczynia i stołu umieszczono w nim drewniane ławki przeznaczone dla studentów. Z refektarza korzystała też Sodalicja Mariańska, do której należał ołtarzyk z mensą, stojący między oknami. W 1750 r. wybudowano nowe pomieszczenia dla szkoły z drewna sosnowego, heblowanego, wzniesione w bezpośrednim sąsiedztwie cerkwi. Budynek posiadał galerię, czyli ganek, nad którym zlokalizowana była kopułka mieszcząca dzwonek szkolny. Składał się z czterech izb, z oknami taflowymi, piecami kaflowymi, murowanymi kominami. Dach pokryty był gontem[254]. Podobnie opisywano budynek szkolny w wizytacji monasteru z 1763 r. Wspominano również o dwóch drewnianych budynkach zlokalizowanych w obrębie placu klasztornego, w których znaleźli miejsce konwiktorzy[255].

W wizytacji kolegium w Lubarze z 1752 r. wspominano o szkole mieszczącej się w jednej izbie z alkierzem[256]. W 1764 r. klasy szkolne znajdowały się w nowym budynku wystawionym po lewej stronie cerkwi. Był on najprawdopodobniej drewniany, posiadał ganek od strony południowej, sale szkolne zaopatrzone były w piece i ławki. Brakowało natomiast okiennic i posadzki na korytarzu szkolnym[257]. Z kolei konwikt mieścił się w budynku klasztornym. Konwik-

[254] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 58v, 60v; ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 114v.
[255] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 114v.
[256] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 126v.
[257] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 132.

torzy mieszkali w celach wraz z zakonnikiem, który sprawował nad nimi opiekę. Taka sytuacja rodziła problemy z wzajemnymi relacjami, gdyż nieraz zachowanie osób zakonnych lub też złe traktowanie konwiktorów szkodziło klasztorowi. Prowadzenie konwiktu dla dzieci i młodzieży szlacheckiej niosło ze sobą korzyści związane z większą ofiarnością na rzecz klasztoru. W 1777 r. podczas wizytacji prowincjał Józef Morgulec nakazał przebudować pomieszczenia, w których mieszkali konwiktorzy lubarscy, aby były wygodniejsze i pozwoliły pozyskać ich większą liczbę. Ponadto *zawsze ma być w klasztorze kawa, herbatha, etc. do dobrego gotowania jeden i drugi wyuczony chłopiec, czyste choć ubogie imbryki, filiżanki etc.*, aby częstować rodziców odwiedzających swe dzieci czy też przybyłych gości[258].

Szkoła w Szarogrodzie mieściła się początkowo, tak jak i rezydencja zakonna, w kamienicy naprzeciwko cerkwi św. Jana Chrzciciela, położonej za rynkiem miejskim, w pobliżu ruin starego zamku[259]. W 1760 r. drewniany budynek szkolny określano jako *walący się*, ale do 1765 r. wybudowano murowany dom mieszczący kolegium. Jego fundatorem był stolnik latyczowski Andrzej Godziemba-Wardeński[260]. Na początku lat 80. XVIII w. (1783 r.) pomieszczenia szkolne były obszerne, ale potrzebujące remontu. Rozpoczęła się wówczas budowa nowej murowanej siedziby dla kolegium[261].

Pierwsze pomieszczenia szkolne w Humaniu zbudowane zostały po ustanowieniu fundacji kolegium przez Franciszka Salezego Potockiego w 1766 r. Rektor kolegium humańskiego Herakliusz Kostecki prosił Potockiego w liście datowanym na 7 XI 1765 r. o pomoc w budowaniu stancji i pomieszczeń szkolnych dla zwiększającej się liczby uczniów oraz o zabezpieczenie studentów przed atakami Kozaków i Żydów. Zapewnienie uczniom dobrych warunków mieszkaniowych oraz poprawienie dróg było warunkiem rozwoju kolegium humańskiego. Potocki uznał, że zyski czerpane z udostępnienia stancji studentom przekonają mieszkańców Humania do ich budowy[262]. Obowiązki zarządcy włości humańskiej pełnił wówczas Rafał Deszpot-Mładanowicz i to jemu przypisuje się wystawienie cerkwi, rezydencji i szkoły bazyliańskiej. Ta ostatnia mieściła się w drewnianych budynkach na kształt dworków, mieszczących po dwie klasy[263]. Po wydarzeniach związanych z rzezią humańską w 1768 r. pomieszczenia klasztorne i szkolne wymagały całkowitego remontu. Ponadto w październiku 1782

[258] ІРНБУВ, f. I, nr 1104, k. 16, 25v–26.

[259] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 241.

[260] Е. Сецинскій, dz. cyt., s. 423; BJ, Oddział Starych Druków, *Okrutne łakomstwo ukarane czyli Joas…*, k. 1.

[261] *Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794*, z. 26, s. 68.

[262] BJ, rkps 4502, k. 39v–40; M. Pidłypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie…*, s. 36.

[263] *Humań* [w:] *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, t. III, Warszawa 1882, s. 215.

i w lutym 1783 r. budynki szkolne dwukrotnie płonęły. Do pomieszczeń murowanych przeniesiono naukę dopiero w listopadzie 1789 r.[264]

Również drewnianym budynkiem, położonym przy cerkwi pw. św.św. Piotra i Pawła, dysponowała szkoła w Drohobyczu. Był to obiekt parterowy, kryty gontem, składający się z czterech sal i korytarza. Klasy szkolne ogrzewane były piecami kaflowymi. Opis ten pochodził wprawdzie z 1803 r., ale przyjąć można, że po utworzeniu gimnazjum w 1775 r. korzystano z tego budynku[265].

Warunki lokalowe kolegiów bazyliańskich przedstawiały się bardzo skromnie. Na cele szkolne adaptowano początkowo pomieszczenia klasztorne. Dopiero pod koniec XVIII w. inwestowano w budowę osobnych murowanych budynków szkolnych lub też zajmowano gmachy kolegiów jezuickich.

[264] BJ, rkps 4502, k. 104–104v, 116v.
[265] ЦДІА, f. 159, op. 9, sp. 3595, k. 4.

ROZDZIAŁ VII

Wkład bazylianów w rozwój kultury ziem ruskich Rzeczypospolitej w II połowie XVIII w.

1. Twórczość literacka i artystyczna bazylianów

Klasztory już od początku swego istnienia stanowiły centra kultury nie tylko religijnej. Również monastery bazyliańskie prowincji koronnej w II połowie XVIII w. odgrywały rolę ośrodków kultury, gromadzących dorobek przeszłości, ale też zaangażowanych w działalność twórczą. Zależne to było w dużej mierze od ich pozycji w środowisku lokalnym, zabezpieczenia materialnego, prowadzonej działalności edukacyjnej czy duszpasterskiej, w końcu składu personalnego konwentów. Jednak można założyć, że wokół większości placówek bazyliańskich koncentrowało się nie tylko życie religijne i gospodarcze danych społeczności lokalnych, ale również były one ośrodkami kultury. Jeszcze w pierwszych dziesięcioleciach XVIII w. kultura religijna czerpała głównie z bazy wschodniosłowiańskiej, którą stanowiły języki cerkiewnosłowiański i ruski oraz motywy związane z tradycją wschodnią, natomiast w okresie późniejszym uwidoczniły się wpływy cywilizacji zachodnioeuropejskiej, zauważalne w twórczości literackiej, malarskiej czy muzycznej.

W II połowie XVIII w. na twórczość bazylianów prowincji koronnej mocniej niż do tej pory oddziaływała kultura łacińska i szlachecka[1]. Trend ten był widoczny we wzroście znaczenia łaciny oraz języka polskiego używanych przez samych bazylianów. Jak zapisał we wstępie do swego dzieła „Monologium bazyliańskie, to iest, Żywoty Świętych Pańskich oboiey płci z Zakonu S. Bazylego W. na miesiące rozłożone, zebrane…" bazylianin prowincji litewskiej Ignacy Kulczyński: *Te zaś żywoty z łacińskiego i włoskiego wyjęte, na język polski przetłumaczyłem z tej przyczyny, iż w tych naszych krajach my mnisi pomieniony język ile jako ojczysty* […] *w pospolitym mamy używaniu*[2].

[1] L. Bieńkowski, *Kultura intelektualna w kręgu Kościoła wschodniego w XVII i XVIII wieku* [w:] *Między Wschodem i Zachodem*, cz. I: *Kultura umysłowa* pod red. J. Kłoczowskiego, Warszawa 1989, s. 111.

[2] Cyt. za: J. Getka, *Polskojęzyczne druki bazyliańskie (XVIII wiek)*, Warszawa 2013, s. 21.

Scharakteryzowana twórczość bazylianów prowincji koronnej stanowi dowód, że to właśnie język polski był dla nich w przeważającym zakresie „pierwszym". Owszem, dla zachowania tradycji i podniesienia rangi mowy potocznej dokonywali również tłumaczeń utworów łacińskich i polskich na język ruski, przyczyniając się do jego nobilitacji.

Działalność literacka bazylianów prowincji koronnej koncentrowała się głównie na publikowaniu traktatów religijnych, utworów homiletycznych, panegirycznych i teatralnych, rzadziej prac naukowych. Kaznodziejstwo bazyliańskie opierało się na podobnych zasadach jak homiletyka katolicka. Przesiąknięte było cechami charakterystycznymi dla przełomu baroku i oświecenia w Polsce. Cechowało go z jednej strony rozplanowanie i podział treści, zaś z drugiej stosowanie dużej liczby figur retorycznych i wpadanie w patos[3].

Przykłady kaznodziejstwa uprawianego przez bazylianów prowincji koronnej zawierała publikacja poświęcona koronacji obrazu Matki Bożej Poczajowskiej, zatytułowana „Dzieło uroczystego uwieńczenia Rzymskiemi Watykańskiemi Koronami cudownego Poczaiowskiego obrazu Przeczystey Bogarodzicy Maryi Panny Nayświetszey Niemowle Jezusa na łonie swym piastuiącey…", wydana w 1775 r.[4] Wśród siedemnastu kazań wygłoszonych przez przedstawicieli zakonów łacińskich, duchowieństwo diecezjalne i bazylianów znalazły się trzy homilie przygotowane przez zakonników prowincji koronnej. Autorami ich byli: konsultor prowincji Bonifacy Krownicki, który mówił kazanie w szóstym dniu po koronacji 25 IX (14 IX) 1773 r., profesor teologii w monasterze w Trembowli Gimnazy Lewicki oraz profesor teologii w monasterze w Krzemieńcu Onufry Krzyżanowski. Dwaj ostatni głosili kazania następnego dnia, czyli 26 IX[5]. Ponadto w zbiorze umieszczono dwa kazania przygotowane przez bazylianów prowincji koronnej w miejsce niedostarczonych przez innych kaznodziejów zakonnych. Były to teksty profesora teologii w monasterze w Trembowli Waleriana Sienickiego oraz tamtejszego korepetytora filozofii Adriana Szubowicza[6]. Wszystkie kazania oparte były na wybranych tematach z Pisma Świętego. Miały wyraźną i logiczną konstrukcję. Zdradzały znajomość historii Kościoła i pism ojców Kościoła. Nawiązywały do przeszłości monasteru w Poczajowie i cudów związanych z ikoną poczajowską. Podkreślano w nich zasługi Mikołaja Potockiego, biskupa łuckiego Sylwestra Lubienieckiego-Rudnickiego i papieża Klemensa XIV. Onufry Krzyżanowski wyraźnie nawiązywał do historii

[3] K. Panuś, *Zarys historii kaznodziejstwa w Kościele katolickim*, cz. II: *Kaznodziejstwo w Polsce od Oświecenia do XX wieku*, Kraków 2001, s. 32.

[4] *Dzieło uroczystego uwieńczenia Rzymskiemi Watykańskiemi Koronami cudownego Poczaiowskiego obrazu Przeczystey Bogarodzicy Maryi Panny Nayświetszey Niemowle Jezusa na łonie swym piastuiącey…*, k. 1–129v.

[5] Tamże, k. 74v–88v, 98v–115.

[6] Tamże, k. 115–129v.

Polski, a swoją homilię zakończył: *Czasy! Ach! Czasy te nasze, trosków i nieszczęścia pełne, zaszczyć mocnym bezpieczeństwem Narodu, o Miłościwa Przenayświętsza Polska Królowo!* […] *Któż to wie, jeżeli nie dlatego przyjęłaś, w polskich jeszcze uszczuplonych dziś granicach, koronę na głowę Twoją, abyś czasy opłakane zmieniła w pociechę*[7].

W 1772 r. ukazał się w drukarni poczajowskiej zbiór kazań w języku ruskim na niedziele całego roku i niektóre święta zatytułowany „Сімя слова божія, на ниві сердец человіческих сіяннаго…"[8]. Został opracowany przez zakonników monasteru poczajowskiego na podstawie różnych wydawnictw kaznodziejskich. Zezwolenie na druk podpisał protoarchimandryta Hipacy Biliński w 1770 r. oraz cenzor władyki łuckiego Hieronim Strzelecki. W pracy znalazły się 82 teksty pouczeń opartych na wybranych wersetach z Pisma Świętego.

Z wymowy kaznodziejskiej słynął Donat Popielewicz (1723–1768), pełniący funkcje kaznodziei i superiora w wielu monasterach prowincji koronnej oraz sekretarza prowincji[9]. Jako superior w Świętym Spasie w czerwcu 1761 r. wydał cykl siedmiu kazań zatytułowany „Traiedya Nieukoionych pełna żalow okrutnych boleści Jezusowych scenami dosyć smutna Miłością Syna Bożego ku narodowi ludzkiemu od wiekow sławna", wygłoszonych wcześniej w lwowskiej cerkwi stauropigialnej, zaś obecnie dedykowanych unickiemu biskupowi przemyskiemu Onufremu Szumlańskiemu z okazji imienin. Dedykacja zawierała herb Korczak, którym legitymowali się Szumlańscy, oraz nawiązujący do niego wiersz. Kazania spisane w języku polskim zawierały liczne cytaty i nawiązania do tekstu Pisma Świętego, żywotów świętych, myśli ojców i doktorów Kościoła, m.in. św.św. Augustyna, Ambrożego, Cypriana, Wawrzyńca, Bernarda[10]. Sadok Barącz odnotował, że niekiedy w treść kazań Popielewicz wtrącał żartobliwe wierszyki:

Iść do kościoła, gdzie nabożnie grają,
Nie rade często damy się chadzają
Ale do tańca, są takiego ducha
Urwałaby się druga i z łańcucha[11].

[7] Tamże, k. 115.

[8] *Сімя слова божія, на ниві сердец человіческих сіяннаго…*, Почаїв 1772. Drugie wydanie pochodziło z 1781 r. i skierowane zostało do druku przez prowincjała Józefa Morgulca.

[9] ЛННБ, f. 3, od. zb. 614, k. 146v.

[10] *Traiedya Nieukoionych pełna żalow okrutnych boleści Jezusowych scenami dosyć smutna Miłością Syna Bożego ku narodowi ludzkiemu od wiekow sławna w siedmiu niegdyś kazaniach w Stauropigii Lwowskiey ogłoszona a teraz Jaśnie Wielmożnemu Imści Xiędzu Onufremu na Wielkich Szumlanach Szumlańskiemu biskupowi przemyskiemu, sanockiemu y Samborskiemu na dowod nieśmiertelney wdzięczności Przy dorocznych Imieninach Dedykowana y Trwałemu wiekami Pismu pod Prasę Drukarską za pozwoleniem starszych podana przez X. Donata Popielewicza Z.S. Bazylego W.*, Lwów [1761], k. 1–318.

[11] ЛННБ, f. 3, od. zb. 378, k. 109v–110v.

Wprawdzie z okresu późniejszego, bo już po podziale prowincji bazyliańskich w 1780 r., pochodził wydany zbiór kazań Waleriana Sienickiego, zatytułowany „Kazania na święta całego roku, które święta wschodnia cerkiew uroczystym święci obchodem i uroczystym upoważa nabożeństwem na dwie xiążki rozdzielone”[12]. Wydany został w Poczajowie w 1793 r., ale pozwolenie na druk podpisano już w 1787 r. W „Przedmowie do Łaskawego Czytelnika” autor wyjaśniał przyczyny wydania dzieła: *Dwoma atoli przyczynami radzących zostałem przekonany: jakowążkolwiek dla Czytelnika przysługą; i nowością a prawie pierwszością dzieła; ponieważ nie widziałem jeszcze w polskim języku, tym porządkiem, na święta, uroczyście w Cerkwi Świętej Wschodniej obchodzące się, kazań ułożonych; a przeto dałem ręce, mnie do wydania wzbudzającym i wabiącym. Są one przydługie, są wyższem nieco słów szykowaniem ułożone, i niby krasomówstwem powleczone, ale obydwie te przyczyny, nie powinne Czytelnika odrażać, i smaku jemu w czytaniu psuć i tępić; milej bowiem jest rzemieślnikowi, gdy materii do udziałania jakowego rękodzieła zbywa, niżeli nie dostaje*. Zatem według samego Sienickiego było zapotrzebowanie na kazania wydane w języku polskim, ale przeznaczone dla Cerkwi unickiej. Dzieło Sienickiego składało się z osiemnastu kazań świątecznych, pisanych czystą polszczyzną, bez makaronizmów, opartych na wersetach nawiązujących do poszczególnych świąt zaczerpniętych z Pisma Świętego. Kazania miały charakter katechizmowy, wyjaśniający i przybliżający prawdy wiary. Jednocześnie zgodnie z tradycją z wcześniejszych stuleci były dedykowane opatowi owruckiemu Jozafatowi Ochockiemu. Na odwrocie karty tytułowej zamieszczono herb Ochockich – Nowina z okolicznościowym wierszem w języku polskim, złożonym z trzech czterowersowych strof. W dedykacji autor podkreślał szczególne zasługi ojca Ochockiego dla zakonu, zwłaszcza jego pracę kaznodziejską i nauczycielską po odbyciu studiów rzymskich. Pisał: *Wysokiej tej umiejętności Twojej, powróciwszy z Rzymu, jawnie dałeś doświadczenia i dowody, już z kazalnic gorliwie dając ludziom nauki, i tych do zamiłowania się w cnocie, w pobożności, i dobrych obyczajach apostolskim duchem zachęcając: już wierszopistwa i krasomówstwa młódź szlachetną w publicznych szkołach, mądrze przykładnie nauczając; już filozoficzne zawiłości i trudności, jaśnie i każdemu do pojęcia rozwiązując, i do wyrozumienia wykładając; już teologiczne subtelności tak objaśniając i tłumacząc, jak wartość tej przezacnej i wysokiej umiejętności wymaga i wyciąga. Cóż Panie mam mówić o Twojej roztropności i przezorności, o Twojej łagodności i ludzkości, o Twojej*

[12] *Kazania na święta całego roku, które święta wschodnia cerkiew uroczystym święci obchodem i uroczystym upoważa nabożeństwem na dwie xiążki rozdzielone napisane i miewane przez xiędza Waleriana Sienickiego, Zakonu Świętego Bazylego Wielkiego* [...] *a teraz za zezwoleniem władzy i zwierzchności do druku podane*, t. 1, Poczajów 1793.

obyczajności i przyjemności? cale nie wiem. Te bowiem cnoty jako w najwyższym posiadasz i dziedziczysz stopniu[13].

Również Ignacy Filipowicz wydawał kazania wygłaszane w cerkwiach i kościołach łacińskich z okazji różnych świąt. Były one publikowane już po 1780 r.[14] W rękopisie zachowało się natomiast kazanie napisane w języku polskim i wygłoszone najprawdopodobniej w Poczajowie zatytułowane *Kazanie na uroczystość ścięcia Głowy S. Jana Chrzciciela miane przez X. Ignacego Filipowicza Zakonu S. Bazylego W. Kaznodzieje Poczajowskiego dnia 29 sierpnia roku 1776*[15].

Większość znanych tekstów kazań bazylianów prowincji koronnej pozostała jednak w rękopisach. Były to zbiory przygotowywane często przez kilka lat. Zawierały zarówno teksty spisane w trakcie nauki w szkołach zakonnych, jak i kazania głoszone w czasie posługi duszpasterskiej. Zgodnie z wymogami władz zakonnych zakonnik pełniący funkcję kaznodziei powinien swe kazania spisywać i przedstawiać do akceptacji podczas wizyt prowincjała. Zbiór 47 rękopiśmiennych kazań, przywołanych już w niniejszej pracy przy przybliżaniu działalności misyjnej bazylianów, pozostawił Kornel Sroczyński. Zostały przygotowane i wygłoszone w latach 1755–1768 głównie z okazji uroczystości świętych Pańskich. Niektóre zostały napisane jeszcze w okresie przygotowywania się do stanu zakonnego, np. kazania pochodzące z 1755 r. powstały podczas jego pobytu w nowicjacie dobromilskim. Homilie wygłaszane były nieraz kilkakrotnie albo też nie zostały wygłoszone, co autor odnotowywał. Przeznaczone były zarówno dla wiernych obrządku unickiego, jak i łacinników. Sroczyński wygłaszał je w kościołach Jezuitów i Dominikanów we Lwowie, Reformatów w Zamościu, Klarysek w Zamościu, Brygidek i Dominikanek we Lwowie. 10 V 1767 r. miał uroczystą homilię z okazji introdukcji obrazu i Bractwa św. Tekli do kościoła Augustianów w Witkowie. Homilie były pisane w języku polskim, posiadały łacińskie nagłówki in-

[13] *Kazania na święta całego roku, które święta wschodnia cerkiew uroczystym święci obchodem…*, k. 1–199.

[14] Dzieła te zostały odnotowane przez K. Estreichera w *Bibliografii Polskiej*, t. XVI, Kraków 1898, s. 220–221: *In laudem divi Gregorii Nazianzeni Eccl. Doct. Oratio dicta in basilica princ. Apost. S. Petri Vaticana Romae A. 1774 d. 15 Junii per R.P. Ignat. Filipowicz*, Leopoli 1789, s. 1–14; *Kazanie na uroczystość Wniebowzięcia Nayśw. Maryi Panny miane w Cerkwi Stauropigialney Lwowskiey R.P. 1781 d. 15 Sierpnia przez x. Ignacego Filipowicza Bazylianina S.T.D. i Professora w klasztorze lwowskim S. Jerzego M.*, Lwów [1781], s. 1–34; *W Dzień Uroczysty B. Jana z Dukli w Kościele J. XX. Bernardynow w Lwowie Kazanie JW. X. Piotrowi Bielańskiemu Biskupowi Lwowskiemu, Halickiemu, Kamienieckiemu przypisane dnia 13 lipca 1788 miane przez x. Ignacego Filipowicza ZSBW Filozofii i S. Teologii Doktora*, Lwów [1788], k. 1–7; *Bytność powtorzona X. Piotra Bielańskiego biskupa lwowskiego, halickiego i kamienieckiego w klasztorze bazyliańskim Podhorzeckim celebrującego w dzień s. Onufrego P.K.P. 1791 12 czerwca ogłoszona*, Lwów [1791], k. 1–4.

[15] ЛННБ, f. 3, od. zb. 635/2 – Materiały Ignacego Filipowicza OSBM, k. 1–4.

formujące o okolicznościach ich wygłoszenia. Tylko jedno z kazań zawierało makaronizmy. Autor odwoływał się do Pisma Świętego, z którego cytaty zapisane były w języku cerkiewnosłowiańskim, oraz do pracy bazylianina Waleriana Zawadzkiego pt. „Medytacje zakonne", wydanej w Supraślu w 1734 r. Uwzględniając formę i treść kazań, wskazywano na ich jasną i logiczną kompozycję, a choć nie brakowało w nich powtórzeń i słabszych fragmentów, oceniano je wysoko, porównując Sroczyńskiego do najbardziej znanych prawosławnych kaznodziejów z XVII w. – Joanicjusza Galatowskiego i Łazarza Baranowicza[16]. Teksty własnych kazań i mów zapisywał w prowadzonych przez siebie księgach monasteru w Krystynopolu. Na końcu *Diariusza fabryki…* umieścił mowę wygłoszoną podczas wmurowywania kamienia węgielnego pod nową cerkiew monasterską 15 IX (4 IX) 1771 r. Oparta była na wersecie zaczerpniętym z „Księgi Aggeusza", zawierała cytaty z Pisma Świętego w języku łacińskim. Zapisał tam też mowę pogrzebową wygłoszoną przy bramie naprzeciwko klasztoru bazyliańskiego podczas przenoszenia ciała wojewody kijowskiego Franciszka Salezego Potockiego do kościoła Bernardynów w Krystynopolu 30 XI 1772 r. Jej autorem był Sroczyński, natomiast wygłosił ją misjonarz bazyliański *tak ogromnym głosem, że ją całe miasto po domach nawet słyszało.* Jak odnotowano, wzruszyła ona uczestników uroczystości pogrzebowych[17].

Zbiór kazań Benedykta Szulewicza na niedziele i święta pochodzących z lat 1757–1765 zawierał łącznie 93 homilie wygłaszane w cerkwiach bazyliańskich i kościołach łacińskich[18]. Najwcześniejsza homilia przeznaczona była na dzień św. Antoniego z Padwy, a wygłoszona została w kościele Bernardynów w Łucku w 1757 r.[19] Cykl kazań niedzielnych, w liczbie 27, przeznaczony był do wygłoszenia w cerkwi monasterskiej w Lubarze w 1761 i 1762 r. Spisane zostały w języku polskim, zawierały liczne cytaty łacińskie i makaronizmy[20]. Pozostałe kazania poświęcone były tematyce świątecznej i okolicznościowej, m.in. jedno z nich wygłoszone zostało z okazji obłóczyn łowczanki wendyńskiej Marianny Czarneckiej w klasztorze bazylianek[21].

Zbiór kazań w rękopisie pozostawił także Augustyn Sławiński[22]. Powstały w latach 1769–1778, kiedy to zakonnik studiował teologię w Wilnie, a potem

[16] М. Ваврик, *О. Корнило Срочинський…*, s. 435–439; О. Купранець, dz. cyt., s. 265–266.

[17] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3117, k. 99–101v; ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 76.

[18] ЛННБ, f. 3, od. zb. 673 – Sermones Sacri in Dominicas Totius Anni, k. 1–202v. Podczas wizytacji monasteru w Wicyniu w lutym 1767 r. prowincjał Siedlecki przeglądnął kazania Szulewicza.

[19] Tamże, k. 160–163.

[20] Tamże, k. 2–70.

[21] Tamże, k. 153–157.

[22] Augustyn Sławiński urodził się w 1746 r. w mieście Kozin. Nosił imię chrzestne Antoni, był synem Andrzeja i Katarzyny. Wstąpił do monasteru w Poczajowie w 1769 r. i rok później

przebywał jako nauczyciel retoryki w monasterze w Białostoku. Ponadto odnotowano kilka homilii świątecznych wygłoszonych w Poczajowie i Zahorowie oraz w kościołach łacińskich (m.in. w świątyniach Dominikanów, Karmelitów i Teatynów w Łucku). Zapisano również kazania pogrzebowe oraz mowy gratulacyjne. Zbiór zawierał 45 kazań i mów spisanych w języku polskim i łacińskim, nie wszystkie jednak były autorstwa Sławińskiego. Dwie z mów gratulacyjnych podpisane były przez jego uczniów – Hiacynta Hromaczewskiego i Klemensa Wesołowskiego[23]. Zapiski wskazywały na to, że kazania były spisywane na kilka dni przed wygłoszeniem, np. kazanie z okazji święta św. Eliasza Proroka w kościele karmelickim zostało spisane 19 VII 1777 r., a wygłoszone następnego dnia[24]. Mowy pogrzebowe Sławiński wygłaszał na pogrzebach władyki łuckiego Sylwestra Lubienieckiego-Rudnickiego w 1777 r. oraz skarbnika czernichowskiego Bałabana w 1775 r.[25] W kazaniach oprócz odwołań do Pisma Świętego występowały odniesienia do historii Polski (konflikt króla Bolesława Śmiałego z biskupem Stanisławem) oraz żywotów świętych. Wynotowano także potrzebne cytaty i sentencje łacińskie wykorzystywane do przygotowania kazań.

Znanym kaznodzieją bazyliańskim był również misjonarz Martynian Draczakiewicz, urodzony w 1742 r. w Krakowcu, uczeń kolegium jezuickiego w Jarosławiu i student filozofii i teologii w bazyliańskich szkołach zakonnych w prowincji[26]. Styl kaznodziejstwa reprezentowany przez niego został oceniony jako odejście od barokowych form na rzecz czystego i jasnego języka, wolnego od makaronizmów i ozdobników. Był autorem kazania podczas publikacji dekretu o uznaniu za cudowny obrazu NMP Niepokalanego Poczęcia w kościele rzymskokatolickim w Tartakowie w 1777 r.[27] Podczas pogrzebu Anny Potockiej w lutym 1772 r. miał ekshortę ocenioną jako *bardzo dobra i warta słuchania*[28].

złożył profesję. Studiował filozofię i teologię w alumnacie papieskim w Wilnie w latach 1770–1774, uzyskując magisterium z filozofii i licencjat z teologii. Po studiach przebywał w monasterze w Białostoku (1775 r.), gdzie był profesorem retoryki. Następnie był kaznodzieją i superiorem klasztoru w Łucku (1777 r.). W 1780 r. przebywał w Zamościu, gdzie pełnił funkcję profesora filozofii. Po 1784 r. przebywał w Drohobyczu, potem w Buczaczu, gdzie był dyrektorem szkoły. W latach 1786–1791 uczył matematyki i fizyki w szkole bazyliańskiej w Kaniowie. Przez ostatnie dwa lata był również prefektem szkoły. Od początku XIX w. do 1811 r. przebywał we Włodzimierzu Wołyńskim, gdzie był przełożonym monasteru. Po tej dacie wyjechał do Poczajowa i tam zmarł. ЛННБ, f. 3, od. zb. 614, k. 63v; M. Pidłypczak-Majerowicz, *Sławiński Augustyn* [w:] PSB, t. XXXVIII, Warszawa – Kraków 1997–1998, s. 606–607.

[23] ЛННБ, f. 3, od. zb. 180, k. 1–124.

[24] Tamże, k. 77–80v.

[25] Tamże, k. 95–102.

[26] ЛННБ, f. 3, od. zb. 436, k. 8v.

[27] ЛННБ, f. 3, od. zb. 378, k. 28v–29; od. zb. 802, k. 132, 134v.

[28] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 65v.

Spośród grup kazań wyróżniających się w XVIII w. poczesne miejsce zajmowały kazania pogrzebowe. Stanowiły ważny przejaw sztuki kaznodziejskiej. W Polsce były wydawane drukiem już od końca XVI w. Ich podstawowymi elementami były nawiązania do życia osoby zmarłej, podkreślenie jej zasług i religijności, porównanie do postaci biblijnych. Bardzo często zadaniem kaznodziei było wzruszenie słuchaczy, skłonienie ich do łez, co poddano krytyce w epoce oświecenia. Taki styl kazań pogrzebowych rozwijali również bazylianie prowincji koronnej[29]. Autorem drukowanego kazania pogrzebowego był Gimnazy Lewicki[30]. W 1773 r. w typografii poczajowskiej wydrukowano „Kazanie pogrzebowe przy ostatniej usłudze Wielmożnej S.P. Helenie z Studzińskich Iwaszkowej cześnikowy owruckiej, dla nieśmiertelnej pamięci i godnych czynności Tej Pani, przyjętej do zasług zakonnych", wygłoszone w cerkwi szarogrodzkiej 5 V (24 IV) 1772 r.[31] Zmarła była córką pułkownika Konstantego Studzińskiego i Aleksandry Drocówny, żoną Grzegorza Iwaszki. Wraz z mężem wspomagała klasztory bazyliańskie w Trembowli, Kamieńcu Podolskim, Szarogrodzie i Hołowczyńcach. Krewnym Heleny Iwaszko był prowincjał bazyliański Jozafat Siedlecki. Kazanie, wydrukowane na 28 kartach, zostało spisane w języku polskim i zawierało przede wszystkim wyliczenie koligacji i zasług zmarłej. Z kolei w 1762 r. Donat Popielewicz wydał kazanie wygłoszone w Ławrowie na pogrzebie miecznika trembowelskiego Józefa Winnickiego, dedykowane jego żonie Katarzynie z Sołtyków Winnickiej[32].

[29] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 76. Mowa z okazji pogrzebu Franciszka Salezego Potockiego *z wielkim płaczem wszystkich*.

[30] ЛННБ, f. 3, od. zb. 435, k. 29v. Gimnazy Lewicki, absolwent retoryki w jezuickim kolegium w Ostrogu oraz teologii w Braniewie, od złożenia profesji w 1759 r. pełnił funkcję nauczyciela retoryki, filozofii i teologii moralnej w bazyliańskich kolegiach publicznych i szkołach zakonnych, m.in. w Hoszczy, Szarogrodzie, Trembowli, Ławrowie, Kamieńcu Podolskim. Był też kaznodzieją w parafialnym kościele łacińskim w Trembowli oraz Poczajowie.

[31] BJ, Oddział Starych Druków, sygn. 24505/I – *Kazanie pogrzebowe przy ostatniej usłudze Wielmożnej S.P. Helenie z Studzińskich Iwaszkowej cześnikowy owruckiej, dla nieśmiertelnej pamięci i godnych czynności Tej Pani, przyjętej do zasług zakonnych miane w cerkwi szarogrodzkiej przez księdza Gymnazego Lewickiego Zakonu Świętego Bazylego Wielkiego, Professora Filozofii, i Prefekta Szkoł Szarogrodzkich Roku 1772 dnia 24 Apryla w s.k. we wtorek po Przewodnej Niedzieli, Roku zaś 1773 przez tegoż księdza Świętej Teologii Professora w klasztorze Trembowelskim Imieniem pomienionego klasztoru Trembowelskiego obowiązanego Prześwietnemu Domowi Iwaszków Wielmożnemu Jegomci Panu Bazylemu Iwaszkowi wojskiemu czerniechowskiemu Bratu osierocałemu po s.p. Helenie dla ulżenia Pańskich żalow, z najgłębszym uszanowaniem poświęcone*, Poczajów 1773, b.p.

[32] *Ulga w Powszechnych Żalach Pociecha w podzielonych na wielu smutkach w śmierci Miłego wszystkim Józefa Wielmożnego Winnickiego Miecznika Trembowelskiego Z wielorakich przyczyn Dwoiaka Nieśmiertelność w Xiążęcym Lawra Monasterze Lawrowskim Zakonu S. Bazylego Wielkiego Kazaniem Pogrzebowym ogłoszona A na ukrocenie w szczególności łez dotąd nieutamowanych Wielmożney JMości Pani y Dobrodzieyce Katarzynie z Sołtykow Winnickiey Miecznikowey Trembowelskiey* […] *podana przez X. Donata Popielewicza*, Lwów [1762], k. 1–27.

Do kazań okolicznościowych zaliczyć można tekst wspomnianego już Gimnazego Lewickiego, opublikowany w 1772 r., zaś wygłoszony w święto Nawiedzenia NMP (2 VII) tego roku podczas wmurowania kamienia węgielnego pod kościół Dominikanów w Morachwie[33].

Literaturę religijną reprezentował również wierszowany krótki tekst w języku łacińskim poświęcony Męce Chrystusa, zatytułowany „Elegia De Passione Christi, cum Inductione ad eamdem Tragica", wydany w 1770 r. przez Leona Powszyńskiego[34].

Bazylianie przygotowywali także medytacje wygłaszane podczas rekolekcji zakonnych. Wśród utworów Sylwestra Łaszczewskiego znalazł się tekst medytacji przeznaczony dla bazylianek w Korcu na Wołyniu. Został wygłoszony podczas rekolekcji przeprowadzonych w 1766 r. z polecenia biskupa łuckiego Sylwestra Lubienieckiego-Rudnickiego. Łaszczewski był wówczas rektorem kolegium bazyliańskiego w Hoszczy[35]. Z kolei w księdze monasteru w Krystynopolu odnotowano tekst łacińskiej homilii (oraz jej wersję w języku polskim) wygłoszonej przez Łaszczewskiego podczas uroczystego wprowadzenia bazylianów do monasteru w Krystynopolu w maju 1766 r. Zawierała ona liczne odwołania do historii Polski oraz nawiązania do genealogii Potockich[36].

Ważną dziedziną twórczości literackiej bazylianów koronnych w II połowie XVIII w. były panegiryki, powstałe przeważnie z okazji ważnych chwil w życiu osób szczególnie przychylnych zakonowi, głównie fundatorów i dobroczyńców. Wśród nich obecni byli również dostojnicy Cerkwi unickiej, którym nieraz mimo konfliktów dedykowano utwory literackie. Panegiryk ogłaszano w formie drukowanej lub też wygłaszano publicznie. Jednym z najwcześniejszych był, pochodzący z 1747 r., panegiryk „Via Aeternitatis per Januam mortis patefacta avitae soleae pie defuncti Illustrissimi Excellentissimi Reverendissimi Domini D. Athanasii in Szeptyce Szeptycki Dei […] Archiepiscopi Kijowiensis, Metro-

[33] *Kazanie na Nawiedzenie Nayświętszey Maryi Panny przy założeniu pierwszego kamienia na kościoł WW. OO. Dominikanów Prowincyi Ruskiey, pod tytułem Niepokalanego Poczęcia w Morachwie, dobrach Jaśnie Wielmożnego Jego Mci Pana Joachima Potockiego podczaszego Wielkiego Xięstwa Litewskiego* […] *temuż J.W. Joachimowi Potockiemu podczaszemu litewskiemu, y J.W. Teodorowi Potockiemu staroście smotryckiemu, półkownikowi(!) artyleryi koron: oraz całey familii Jaśnie Wielmożnych Potockich, panom, fundatorom, y dobrodziejom z naygłębszym uszanowaniem poświęcone, Dnia 2. Lipca, roku 1772 w Morachwie miane przez x. Gymnazego Lewickiego Z.S.B.W. professora filozofii y prefekta szkół szarogrodzkich Prowincyi Polskiey*, [Poczajów] 1772.

[34] BJ, Oddział Starych Druków, sygn. 42399/I – *Elegia De Passione Christi, cum Inductione ad eamdem Tragica ab A.R.P. Leono Powszyński Ordinis S. Basilii M. elucubrata 1770 Anno*, [b.m.w.], s. 1–12.

[35] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1202 – Rękopiśmienne teksty pieśni i modlitw 1759–1768, k. 7–10v.

[36] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 7–12.

politae totius Russiae […] eundem ad finem Ultimum cum Funebri Pompa deducens"[37]. Jego autorem był bazylianin Mojżesz Bohaczewski, ihumen monasteru św. Jerzego we Lwowie i oficjał eparchii lwowskiej. Tekst wydany w języku łacińskim opiewa chwałę i opisuje ceremoniał pogrzebu metropolity Szeptyckiego, zmarłego 11 XII 1746 r. Ta ostatnia część utworu przedstawia znaczną wartość dla badaczy kultury funeralnej XVIII w.[38] Z kolei z okazji objęcia godności władyki przemyskiego przez protoihumena prowincji koronnej Atanazego Szeptyckiego w 1762 r. ofiarowali mu panegiryk zakonnicy monasteru w Szarogrodzie[39]. Hiacynt Nesterski jako profesor retoryki i poetyki w kolegium w Szarogrodzie ułożył w 1758 r. mowę w języku łacińskim dedykowaną rektorowi kolegium Onufremu Bratkowskiemu[40]. Z kolei Sylwester Łaszczewski, będąc profesorem filozofii w monasterze w Łucku w 1754 r., napisał wierszowany panegiryk po łacinie ofiarowany zakonowi trynitarskiemu[41].

Bardzo podobne pod względem konstrukcji i formy były panegiryki ofiarowane hierarchom unickim i fundatorom monasterów przez społeczność profesorów i uczniów kolegiów bazyliańskich, przywołane już w poprzednim rozdziale, poświęconym szkolnictwu bazyliańskiemu[42]. Ich autorów najczęściej wyznaczały władze prowincji, głównie spośród profesorów nauczających w kolegiach publicznych lub zakonnych. Tak było w przypadku Leona Powszyńskiego, lektora filozofii w monasterze trembowelskim, który był autorem wiersza „Carmen Lugubre" na pogrzeb Franciszka Salezego Potockiego, ofiarowanego w imieniu kolegium w Humaniu[43]. Utwór ten spodobał się czytającym. Dodatkowo dla nieznających łaciny kobiet i rodziny zmarłego autor przygotował tłumaczenie

[37] ЛННБ, Відділ рідкісної книги, Ст-33352 – *Via Aeternitatis per Januam mortis patefacta avitae soleae pie defuncti Illustrissimi Excellentissimi Reverendissimi Domini D. Athanasii in Szeptyce Szeptycki Dei, et Sanctae Sedis Apostolicae Gratia, Archiepiscopi Kijowiensis, Metropolitae totius Russiae, Episcopi Leopoliensis, Haliciensis, et Kamenecensis, etc. Abbatis Kijowo-Peczariensis, Unioviensis, etc. eundem ad finem Ultimum cum Funebri Pompa deducens*, Leopoli 1747.

[38] Ю. Татьяніна, *Українська фунеральна традиція середини XVIII ст. (латиномовний панегірик 1747 р. на честь київського митроплита Атанасія Шептицького)*, „Історія релігій в Україні" 2013, кн. I, s. 221–226.

[39] *Via per omnem campum honorum summorum, virtutum ac meritorum protrita, nec non religionis orthodoxae et libertatis ecclesiasticae vigilantissimis pastoribus szeptyccianis ampliata in ipso infulati honoris ascensu Illustrissimo Excellentissimo et Reverendissimo Domino Domino Athanasio in Szeptyce Szeptycki Dei et Apostolicae Sedis gratia Episcopo Premisliensi, Samboriensi et Sanocensi, ex intima cordis propensione erga mecaenatem suum amplissimum à Monasterio Szarogrodensi Or. S.B.M. officiosa panegyri perta*, [Poczajoviae] 1763. Nie udało się odnaleźć egzemplarza tego druku.

[40] BJ, rkps 3466, k. 1–25v.

[41] ЛННБ, f. 3, od. zb. 409/7 – Panegiryk „Elogium in laudem Sacratissimi Ordinis Trinitariorum" 1754, k. 1–2v.

[42] ЛННБ, Відділ рідкісної книги, Ст-49762.

[43] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 77, 106v; od. zb. 308, k. 62; f. 6, od. zb. 158, k. 113–121.

w języku polskim, rozdawane podczas pogrzebu serca fundatora 4 II 1773 r.[44] Również Leon Powszyński, już wówczas profesor filozofii w Łucku, miał przygotować panegiryki na ślub Stanisława Szczęsnego Potockiego z Józefą Mniszchówną oraz książeczki z wierszami w językach polskim i łacińskim z okazji koronacji ikony poczajowskiej. Z kolei do napisania stosownego utworu na ślub wojewodzianki Ludwiki Potockiej z pisarzem koronnym Kazimierzem Sewerynem Rzewuskim wyznaczony został profesor retoryki z Lubaru Hipacy Kuchalski[45]. Forma twórczości literackiej, jaką był panegiryk, była mocno inspirowana zależnościami zachodzącymi pomiędzy bohaterem panegiryku a twórcą. Na pewno stanowiła rodzaj podziękowania za fundację i opiekę nad klasztorem, z drugiej strony miała pobudzić dalszą hojność rodu.

Twórczość religijną uprawiał Ignacy Filipowicz. W latach 1769–1770 jako student filozofii w Zamościu i teologii w Kolegium Greckim w Rzymie napisał wierszowane utwory poświęcone świętym szczególnie czczonym przez bazylianów: św. Bazylemu Wielkiemu (*Wiersze polskim językiem na pochwałę Świętego O. Bazylego Wielkiego napisane dnia pierwszego stycznia Roku Pańskiego 1770 w Zamościu przez księdza Ignacego Filipowicza Z.S. Bazylego W.*), św. Onufremu (*Wiersze na pochwałę Świętego Onufrego Pustelnika cudami słynącego w Zamościu u XX. Bazylianow napisane przez ks. Ignacego Filipowicza Zakonu S. Bazylego Wielkiego w Zamościu Roku 1769 dnia 12 miesiąca czerwca*) i bł. Jozafatowi Kuncewiczowi (*Wiersze polskie na pochwałę Świętego Jozafata Zakonu Świętego Bazylego Wielkiego Arcybiskupa Połockiego Męczenika Patrona Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego przez ks. Ignacego Filipowicza Zakonu Świętego Bazylego Wielkiego roku 1770 dnia 16 września w Rzymie napisane*)[46]. Autor tworzył w języku polskim, natomiast fragmenty utworów zapisywał w językach łacińskim i greckim. Ponadto wprowadzał uwagi w języku włoskim. W rękopisie znalazła się również ciekawa wskazówka: *Dla lepszej wiadomości trzeba czytać życie B. Jozafata ode mnie z włoskiego na polski język przetłumaczone*[47]. Jednak nie udało się odnaleźć tej anonsowanej przez Filipowicza publikacji. Z okresu studiów pochodził utwór Filipowicza zatytułowany *Opisanie Historyi Humańskiej wierszami*, inspirowany wydarzeniami, które miały miejsce w Humaniu w czerwcu 1768 r.[48] Wierszowany tekst przybliżał tragedię, jaka stała się udziałem bazylianów i uczniów kolegium w Humaniu, przypominając osobę tamtejszego rektora:

[44] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 77, 81.

[45] Tamże, k. 105; *Przesławna Góra Poczajowska…*, k. 260.

[46] ЛННБ, f. 3, od. zb. 635/1 – Materiały z archiwum Ignacego Filipowicza ZSBW, k. 1–12v.

[47] Tamże, k. 12v.

[48] AGAD, zbiór A. Czołowskiego, sygn. 66 – Publica – różne materiały informacyjne dotyczące życia publicznego, s. 70–77.

Z missionarzow ten się bardzo wiele wsławił
Xiądz Herakli Kostecki, który zawsze bawił
U konfesjonału oraz na ambonie
I tamże bez przerwania myślał o obronie
Dusz ludzkich, bowiem wiele tych się znajdowało.

Temat rzezi humeńskiej pojawiał się zresztą dość często w środowisku bazylianów, o czym świadczył wierszyk zapisany w kronice monasteru w Lubarze w 1770 r.[49]

Twórczość homiletyczna i panegiryczna trafiała do ściśle określonego grona odbiorców, głównie samych bazylianów względnie duchowieństwa diecezjalnego, któremu miała służyć jako pomoc duszpasterska, oraz do rodzin osób będących bohaterami panegiryków.

Dziełami bazylianów, które trafiały do bardzo szerokiego grona czytelników, były kalendarze, bardzo popularne w XVIII w. Dostarczały informacji z zakresu różnych spraw interesujących czytelników, przybliżały i popularyzowały w formie ciekawostek wiedzę, najnowsze odkrycia, teorie naukowe. Uzupełniane były wiadomościami o charakterze lokalnym, np. podawano terminy jarmarków, odpustów. Służyły również jako miejsce prowadzenia własnych obserwacji i notatek. O ile były bardzo popularne wśród społeczeństwa, o tyle wyśmiewane przez oświeceniowych twórców jako źródło zabobonów i ciemnoty. Kalendarze bazyliańskie zawierały najczęściej treści dewocyjno-liturgiczne, informacyjne związane ze specyfiką zakonu, spisy dobroczyńców. Ich podstawą było obrachowanie czasu, stąd zawierały podwójne kalendarium według nowego i starego stylu. Kalendarze bazyliańskie wydawała przede wszystkim drukarnia bazyliańska w Supraślu. Bazylianie z prowincji koronnej wydali w Poczajowie tylko jeden znany kalendarz, pochodzący z 1775 r. Jego autorem był wymieniany już wcześniej Gimnazy Lewicki. Kalendarz zawierał tablice ułatwiające ustalenie terminów świąt na najbliższe lata. Dzięki niemu można było wykonać obliczenia aż do 2004 r. Lewicki przywoływał w nim teorie astronomiczne Mikołaja Kopernika i Alfonsa X Mądrego. Ponadto umieszczał informacje z życia Kościoła, ogłaszał dekrety papieskie i bulle, decyzje o zmniejszeniu liczby obchodzonych uroczyście świąt pozostających dniami wolnymi od pracy[50].

Jednak największy odzew prostego ludu i wiernych budziły zapewne pieśni cerkiewne autorstwa bazylianów. Zgodnie z Mickiewiczowskim zawołaniem *pieśń ujdzie cało* ich trwałość w pamięci gminnej przewyższyła inne rodzaje twórczości literackiej. W 1759 r. superior w Wicyniu Sylwester Łaszczewski napisał pieśń poświęconą Matce Boskiej Wicyńskiej oraz ułożył do Niej modli-

[49] IP НБУВ, f. I, nr 1104, k. 1.
[50] *Kalendarz Polski y Ruski…*, k. 1–60; J. Getka, *Polskojęzyczne druki…*, s. 185–222.

twę. Treść pieśni, składającej się z dwunastu zwrotek, spisanej w języku polskim, nawiązywała do historii cudownego obrazu. Śpiewano ją na melodię popularnej w XVIII w. pieśni „Boże w dobroci". Rozpoczynała się od słów:

Drogi klejnocie Narodu ruskiego
Wielki zaszczycie synów Bazylego
Witaj w klasztorze wicińskim cudami
Matko słynąca za Gołogórami[51].

Z kolei podczas pobytu w Hoszczy, gdzie pełnił funkcję rektora kolegium w 1768 r., Łaszczewski napisał *Pieśń o Najświętszej Matce Hojskiej*, składającą się aż z siedemnastu zwrotek ułożonych w języku polskim. W tym przypadku melodię oparł na pieśni ruskiej „Preczystaia Diwo Maty", poświęconej Matce Boskiej Podkamienieckiej[52]. Pieśni pisał również Hilarion Łątowski, o którym wiadomo, iż posiadał pewne przygotowanie muzyczne, bowiem grał na skrzypcach. W połowie lat 70. XVIII w. był superiorem monasteru w Ułaszkowcach, gdzie napisał dwie pieśni. Pierwsza *Pieśń o NMP w tutejszym obrazie łaskami słynącym napisana z cudów i dowodów* powstała 1 XI 1773 r., zaś druga *Pieśń o świętym Janie Krzcicielu łaskami słynącym w tutejszej skale* pochodziła z 1776 r. Obie zanotował w języku ruskim, ale łacińskim alfabetem[53]. Autorem pieśni cerkiewnych był też superior krystynopolski Kornel Sroczyński. W wydrukowanej we Lwowie w 1773 r. książeczce, mieszczącej nabożeństwo do św. Onufrego, zamieścił sześć ułożonych przez siebie pieśni: dwie poświęcone Matce Bożej, jedną o Panu Jezusie, zaś trzy o świętych Pańskich: Onufrym (*O Ojczyzno niespokojna! Głód, powietrze, ogień, wojna*), Mikołaju i Bazylim[54].

[51] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1202, k. 1v–3v. Współcześnie pieśń do Matki Bożej Wicyńskiej popularyzuje środowisko dawnych mieszkańców Wicynia. Zob. *Uratują od zapomnienia*, „Niedziela", Edycja Bielsko-Żywiecka, 2013, nr 50, s. 7.

[52] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1202, k. 5v–6v. Melodia pieśni wybrana przez Łaszczewskiego była bardzo popularna w XVIII stuleciu. Zob. J. Medwedyk, *Z dziejów ukraińskiej pieśni religijnej* [w:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 2 pod red. S. Stępnia, Przemyśl 1994, s. 401; tenże, *Poczajowski „Bohohłasnyk". Okoliczności powstania oraz źródła antologii ukraińskiej pieśni religijnej* [w:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5 pod red. S. Stępnia, Przemyśl 2000, s. 351.

[53] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3022 – Historyczna wiadomość o monasterze w Ułaszkowcach 1746–1851, k. 10, 13v. Pieśń o św. Janie Chrzcicielu należało śpiewać na melodię hymnu „Omni die dico Mariae", spopularyzowanego na terenach Rzeczypospolitej dzięki św. królewiczowi Kazimierzowi Jagiellończykowi, którego był ulubioną modlitwą.

[54] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 86. Wydrukowano wówczas tysiąc książeczek, ale niestety obecnie nie udało się znaleźć żadnego zachowanego egzemplarza, stąd nic nie wiadomo o treści tych pieśni. R. Łukań (*Autor dziejopisu monasteru…*, s. 8–9) podawał, iż w książce znalazły się dwie pieśni poświęcone Jezusowi, a jedna Matce Boskiej. Utwór dedykowany św. Onufremu był zapisany w wersji polskiej i ruskiej.

Pieśni tych nie udało się odnaleźć w śpiewniku wydanym w 1790 r. w drukarni poczajowskiej. Znalazły się tam natomiast inne, których autorami byli bazylianie, niewymienieni jednak z nazwiska. Wśród tych pieśni znalazło się piętnaście utworów, pisanych w języku polskim i ruskim, poświęconych Matce Bożej czczonej w obrazach cudownych i słynących łaskami w monasterach prowincji koronnej (Poczajów, Zahorów, Poddębce, Krzemieniec, Podhorce, Białostok, Tryhory, Zahajce Małe, Zimno, Pohynki) oraz siedem pieśni dedykowanych świętym[55]. Według Jerzego Medwedyka autorem dwóch pieśni drukowanych w śpiewniku był Adrian Szubowicz, bazylianin z Owrucza[56]. Pieśni, proste w formie i treści, w sposób zrozumiały i przystępny informowały o życiu i świętości patronów oraz cudownych zdarzeniach związanych z ikonami czczonymi w cerkwiach monasterskich. Według znawców tej problematyki pieśni były popularne nie tylko w środowisku unitów, ale również śpiewane były przez prawosławnych.

Bazylianie w II połowie XVIII w. tłumaczyli bądź opracowywali podręczniki wykorzystywane w procesie nauczania w kolegiach publicznych i szkołach zakonnych. Znacznie częściej robili to bazylianie z prowincji litewskiej, wśród których wyróżniał się Tymoteusz Szczurowski[57]. W 1756 r. ukazał się w Poczajowie katechizm w językach cerkiewnosłowiańskim i ruskim, zatytułowany „Народовіщаніе, или Слово к народу католіческому через монахов чина святого Василія Великого в провенции Полской…”[58]. Było to naj-

[55] Zob. *Богогласник. Пісни благоговіины…*, Почаїв 1790, k. 1–296. Egzemplarz w wersji elektronicznej dostępny na stronach Instytutu Rękopisów Narodowej Biblioteki Ukrainy im. Vernadskiego w Kijowie www.irbis-nbuv.gov.ua/E_lib/EIF0000001 (dostęp: marzec 2014).

[56] Ю. Медведик, *Українські духовні пісні у львівських польськомовних стародруках XVIII ст.* [w:] *Musica Galiciana*, вип. VI, Львів 2001, s. 17. Miał on być autorem tekstu pieśni w języku ruskim na święto Przemienienia Pańskiego (nr 68) oraz w języku polskim „Ach mój Boże” (nr 220). W śpiewniku nie wymieniano jednak nazwiska autora.

[57] T. Szczurowski, *Etnologia czyli nauka dla młodzi szkolnej…*, Poczajów 1772; BJ, Oddział Starych Druków, sygn. 52024/I – *Poesis didactica Totius Regni Naturae Divitiarum de lineatrix, atque Magistra Perillustris ac Magnifici Domini Michaelis Gurowski capitanei zwinogrodensis maecenatis amplissimi, et plurimis gratis, et Nominis splendore ad Nobilissimae Juventutis Scholarum Vladimiriensium sub umbra Basilianae tutela commorantis, majus emolumentum et Patriae decus, suumque perenne obsequium insignita authore P. Thimotheo Szczurowski Hieromonacho Basiliano*, [Poczajów] 1770; D. Wereda, *Działalność Tymoteusza Szczurowskiego na Podlasiu* [w:] *Zeszyty dziedzictwa kulturalnego*, t. I pod red. K. Łopateckiego, W. Walczaka, Białystok 2007, s. 55, 68.

[58] *Народовіщаніе, или Слово к народу католіческому через монахов чина святого Василія Великого в провенции Полской…*, Poczajów 1756. Wydanie z 1765 r. zawierało dedykację dla biskupa łuckiego Sylwestra Lubienieckiego-Rudnickiego, podpisaną przez ihumena monasteru w Krzemieńcu Hieronima Kaletyńskiego. Zob. BJ, Oddział Starych Druków, sygn. 390659. W 1756 r. miał się również ukazać *Краткій катихісм історическій от Писаній Ветхаго и Новаго Завіта избраныи*, упоряд. о. Макарій Неронович, Почаїв 1756, k. 98.

pewniej tłumaczenie z języka polskiego, dokonane przez Makarego Neronowicza (1698–1766), związanego z monasterem w Krzemieńcu[59]. Katechizm zawierał objaśnienie głównych prawd wiary, przykazań Bożych i cerkiewnych, naukę o sakramentach, modlitwy i nabożeństwa oraz pytania i odpowiedzi katechizmowe. Bazylianie poczajowscy dokonywali również przekładów dzieł teologicznych z łaciny na język ruski. W 1776 r. ukazało się tłumaczenie książki teologa Pawła Gabriela Antoine'a, zaś w 1779 r. praca przybliżająca teologię Antoine'a oraz Johanna Georga Reiffenstuela[60]. Inne dzieła z tego zakresu pochodziły już z czasów po podziale prowincji w 1780 r. Tłumaczem prac teologicznych był Pantaleon Kulczycki, korektor typografii poczajowskiej i cenzor eparchii łuckiej. Dzięki jego tłumaczeniu w 1787 r. przygotowano wydanie „Treść teologiczney nauki obyczayney z autorów klassycznych Antoine i innych łacińskich przez rozmowy na kształt katechizmu dla łatwieyszego uczenia się i pojęcia osobom duchownym Oyczystym językiem […] podana"[61]. Książka zawierała wykład teologiczny dotyczący takich spraw jak: obżarstwo, wojna, zabobony, lichwa, gry hazardowe i zakłady, powinności zakonników, lekarzy, sędziów.

Autorem podręcznika pt. „Institutiones arithmeticae", wzorowanego na dziełach matematyków niemieckich i francuskich, był Augustyn Sławiński. Książka została opublikowana w 1782 r. w drukarni Akademii Zamojskiej, lecz należy sądzić, że proces jej powstania zaczął się już wcześniej, gdy Sławiński był profesorem filozofii w monasterze w Zamościu[62].

Wśród bazylianów należących do prowincji koronnej nie było zakonników zajmujących się historią zakonu czy też Kościoła wschodniego. Była to domena bazylianów z prowincji litewskiej. Maria Pidłypczak-Majerowicz tłumaczyła ten trend dłuższym trwaniem i tradycją tamtej prowincji, koniecznością rywalizacji

[59] ЛННБ, f. 3, od. zb. 378, k. 91v; M. Pidłypczak-Majerowicz, *Książka i biblioteka bazyliańska w XVII–XVIII w. oraz wpływ kasat na stan ich zachowania i opracowania*, „Hereditas Monasteriorum" 2012, vol. 1, s. 90.

[60] П.Г. Антоіне, *Богословіе нравоучителное Ново монахами чина святаго Василіа Великаго на русскій діалект преведеное* […] *З благословенія єпископа Сильвестра Лубенецького Рудницького*, Почаїв 1776, k. 236; *Богословіе нравоучителное из Богословія Антоіне, Турнели и Реіффенстуель* [...] *о тайнах и ценсурах, сирічь казнех либо надзираніях церковных* […] *За бажанням і з благословення єпископа Кипріяна Стецького*, Почаїв 1779, k. 227.

[61] *Treść teologiczney nauki obyczayney z autorów klassycznych Antoine i innych łacińskich przez rozmowy na kształt katechizmu dla łatwieyszego uczenia się i pojęcia osobom duchownym Oyczystym językiem od J.X. Pantaleona Kulczyckiego, Zakonu Ś. Bazylego Wielkiego teologa, typografii Poczajowskiey korrektora oraz bywszego diecezalnego ksiąg censora wybrana i za pozwoleniem zwierzchności do druku podana*, [Poczajów] 1787. Drugie wydanie w 1792 r.

[62] *Institutiones arithmeticae ab Augustino Sławiński hieromonacho Basiliano* […] *in Monasterio Zamoscensi* […] *Professore elucubratae usibusque Scholasticae Juventutis accomodatae*, Zamoscii 1782.

z innymi zakonami łacińskimi obecnymi na terenach litewskich oraz dostosowaniem do nich aktywności intelektualnej[63]. Dodać należałoby także aspekt przeciwstawiania się prawosławiu w XVII w. i prowadzenia polemiki wyznaniowej, czego nie musieli robić bazylianie z prowincji koronnej, którzy w szeregi zakonu wstępowali w warunkach przewagi i panowania obrządku unickiego nad wyznaniem prawosławnym na obszarach Korony. Twórczość literacka bazylianów prowincji koronnej związana była z ich działalnością duszpasterską i misyjną oraz edukacyjną. Przybierała formę bardziej praktyczną niż naukową. Skoncentrowała się na tych aspektach, które służyły ludności unickiej zamieszkującej obszar południowo-wschodniej Rzeczypospolitej.

W twórczości literackiej bazylianów dominowały języki polski i łaciński. Posługiwanie się nimi postulowali już w I połowie XVII w. wybitni przedstawiciele Cerkwi prawosławnej na czele z metropolitą Piotrem Mohyłą[64]. Potrzebę tę motywowali koniecznością udziału szlachty ruskiej w życiu politycznym Rzeczypospolitej. Na zwrócenie się społeczności ruskiej ku tradycji łacińskiej ogromny wpływ miało ówczesne szkolnictwo. Tym bardziej nie powinno dziwić preferowanie języka polskiego i łaciny przez bazylianów, dużo silniej związanych z łacińsko-polskim systemem wychowania i kształcenia. Jednak w ich działalności literackiej pojawiły się inicjatywy związane z tłumaczeniami, zwłaszcza literatury teologicznej, na język ruski oraz publikowaniem kazań w tym języku, będących swoistymi podręcznikami dla duchowieństwa parafialnego.

Wśród bazylianów obecni byli artyści malarze. Najczęściej wstępowali do zakonu, dysponując już wiedzą i pewną praktyką w zakresie twórczości malarskiej, którą w miarę możliwości kontynuowali w klasztorach bazyliańskich. Już na przełomie lat 30. i 40. XVIII w. wśród zakonników bazyliańskich w monasterach na terenie Korony przebywali malarze, m.in. Joil Podlaszecki we Lwowie, Ananiasz Mazikiewicz w Milczy, Michał Bokowski w Wicyniu[65]. Zapewne ich twórczość obejmowała również grafikę książkową i ulotną. W 1740 r. w monasterze w Białostoku przebywał malarz Hiob Kondzielewicz, pochodzący z Żółkwi, liczący sobie wówczas już 73 lata, który podczas wizytacji klasztoru prosił, aby oddać mu na naukę młodego zakonnika. Chciał go wykształcić i przekazać

[63] M. Pidłypczak-Majerowicz, *Bazylianie – historycy Kościoła wschodniego* [w:] *Klasztor w Kościele średniowiecznym i nowożytnym* pod red. M. Derwicha, A. Pobóg-Lenartowicz, Warszawa – Wrocław – Opole 2010, s. 461. Do najbardziej znanych historyków bazyliańskich w XVIII w. należeli Ignacy Kulczyński, Hilarion Karpiński, Maksymilian Ryłło, Ignacy Stebelski i Porfiry Skarbek-Ważyński.

[64] Znany prawosławny teolog i pisarz Sylwester Kossow pisał w 1633 r.: *Przyjdzie nieborak Rusin na Trybunał, na sejm, na sejmik do grodu, do ziemstwa: bez łaciny płaci winy*. Cyt. za: J.D. Wagilewicz, *Pisarze polscy Rusini wraz z dodatkiem Pisarze łacińscy Rusini*, przyg. R. Radyszewśkyj, Przemyśl 1996, s. 19.

[65] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1194, k. 2v, 7, 18v.

mu tajniki swego warsztatu[66]. Na przełomie XVII i XVIII w. Kondzielewicz pracował dla prawosławnego monasteru w Skicie Maniawskim. Jego szkoła malarska, funkcjonująca na Wołyniu, była znana historykom sztuki. Wyróżniała się znajomością zarówno tradycji ikonopisarskiej, jak i zasad warsztatu europejskiego[67].

W monasterze poczajowskim od czasu utworzenia Kongregacji Opieki NMP i przez całą II połowę XVIII w. znajdowała się „malarnia", gdzie artyści bazyliańscy prowadzili działalność oraz kształcili swe umiejętności[68]. Na przełomie lat 30. i 40. XVIII w. uczył się tam malarstwa brat Metrofan Sozański[69]. W tym samym czasie malarstwem trudnił się Modest Czarniawski[70]. Tamtejszy ośrodek malarski współpracował z miejscową drukarnią, a ponadto wykształceni w nim zakonnicy byli wysyłani do prac artystycznych przy dekoracji wznoszonych cerkwi monasterskich. Hiacynt Kalinowicz (1726–1781) po profesji zaczął naukę malarstwa w Poczajowie. Jako zakonnik bazyliański od 1752 r. malował na zlecenie poszczególnych monasterów w prowincji koronnej. W 1760 r. pracował w Poczajowie. Malował wówczas obraz św. Barbary dla bractwa funkcjonującego przy świątyni monasterskiej[71]. Dla cerkwi bazyliańskiej w Krechowie w latach 1776–1777 namalował obraz św. Jana Złotoustego na zasuwie obrazu św. Mikołaja oraz co najmniej cztery obrazy na desce, okrągłe w kształcie, w ramach, przedstawiające świętych: Teklę, Judę Tadeusza Apostoła, Józefa i Jana Nepomucena. W 1776 r. na bramie prowadzącej do monasteru krechowskiego namalował freski przedstawiające św. Mikołaja i Przemienienie Pańskie[72]. Był też autorem portretu Mikołaja Potockiego dla monasteru w Złoczowie, pochodzącego z 1773 r. Pracował również na Litwie, ale z wiekiem tracił wzrok, dlatego delegowano go do innych obowiązków w klasztorach[73].

Ciekawe były koleje życia Antoniego Gruszeckiego, urodzonego w 1734 r. na Wołyniu, który w 1751 r. w wieku siedemnastu lat wstąpił do bazylianów w Poczajowie. Już wówczas zdobył wykształcenie plastyczne, kształcąc się naj-

[66] Tamże, k. 15.

[67] R. Biskupski, *Sztuka Kościoła prawosławnego i unickiego na terenie diecezji przemyskiej w XVII i w pierwszej połowie XVIII wieku* [w:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 2 pod red. S. Stępnia, Przemyśl 1994, s. 356; O. Remjeniaka, *Wpływy unijne w malarstwie ikonowym Wołynia XVII–XVIII wieku* [w:] *Śladami unii brzeskiej* pod red. M. Zemło, R. Dobrowolskiego, Lublin – Supraśl 2010, s. 552–553.

[68] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3271, k. 10v, 42. Malarze poczajowscy prowadzili działalność zarobkową, np. w 1749 r. za portret dla jednego z konsultorów prowincji otrzymali 7 złp.

[69] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1194, k. 5; APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 2, k. 124. Nauka malarstwa dziwi w jego przypadku, bo miał mieć niesprawną prawą rękę.

[70] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1194, k. 5v.

[71] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 22, k. 41v. Bractwo zapłaciło za obraz 11 złp.

[72] ЛННБ, f. 3, od. zb. 121b, k. 1, 8, 9.

[73] ЛННБ, f. 3, od. zb. 378, k. 51; od. zb. 435, k. 73.

pierw w Kamieńcu Podolskim u boku malarza Krzysztofa Radziwiłowskiego (Radziłowskiego) oraz lwowskiego freskanta Stanisława Stroińskiego. Podczas pobytu w Podhorcach, gdzie znajdował się monaster bazyliański, opiekował się nim i łożył na jego naukę hetman Wacław Rzewuski. Tam dla cerkwi monasterskiej Gruszecki namalował dwa obrazy przedstawiające Zbawiciela i Matkę Bożą, umieszczone w ołtarzach bocznych[74]. W 1760 r., zrzuciwszy szaty zakonne, Gruszecki udał się do Krakowa, gdzie używał nazwiska Antoni Ignacy Dombrowski. Tam został malarzem cechowym, związanym z Akademią Krakowską. Pracował na zlecenie tamtejszych klasztorów i mieszczan. W 1770 r. w przededniu walk konfederatów barskich z Rosjanami Gruszecki opuścił Kraków i udał się do Warszawy, a stamtąd do Supraśla, gdzie wstąpił ponownie do nowicjatu bazyliańskiego. W trakcie pobytu w archimandrii malował obrazy oraz mógł współpracować z drukarnią supraską. 12 X 1774 r. spotkał się z goszczącym w opactwie Stanisławem Augustem Poniatowskim. Spotkanie zaowocowało zleceniami malarskimi przy ozdabianiu pałacu Antoniego Tyzenhausa w Horodnicy. Przebywał tam aż do 1792 r. Jednocześnie malował dla galerii królewskiej, w której znajdowało się jedenaście jego obrazów. Król polecił mu wypłacić 10 dukatów pensji, stąd Gruszecki używał nawet tytułu „malarza Jego Królewskiej Mości". W tym charakterze bezskutecznie prosił o przyznanie mu wakującego opactwa supraskiego po zmarłym w 1778 r. biskupie Młodowskim. Po krachu fortuny Tyzenhausa w 1792 r. powrócił do Supraśla, gdzie zmarł w 1798 r.[75]

Podobne były losy Alimpiego Tokarzewskiego, urodzonego w 1743 r. w Niemirowie, twórcy ołtarzy w Poczajowie i Zahorowie. Do 1773 r. przebywał w zakonie, zaś potem, *uległszy namowom złych ludzi*, opuścił szeregi bazylianów i wyjechał za granicę, gdzie zmarł[76].

Do grona bazylianów-malarzy wchodził też Pambo Koziarkiewicz, ochrzczony jako Paweł, urodzony w 1727 r. w ziemi przemyskiej, zmarły w 1767 r. W 1746 r. wstąpił do monasteru w Poczajowie już jako malarz. W marcu 1749 r. został wysłany do Kamieńca Podolskiego w celu kontynuowania nauki malarstwa u słynącego tam artysty, a jednocześnie poczmistrza kamienieckiego Jerzego Radziwiłowskiego (Radziłowskiego). Być może, że wraz z nim przybył do Lwowa, gdzie Radziwiłowski pracował w unickiej katedrze

[74] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2627 – Inwentarz monasteru w Podhorcach 1767–1772, k. 6; sp. 2628, k. 4; A. Ryszkiewicz, *Malarz Antoni Gruszecki vel Dombrowski bazylianin z Supraśla*, „Rocznik Białostocki" 1967, t. VII, s. 105–112. Wydaje się, że malarzem uczącym Gruszeckiego był Jerzy Radziwiłowski, pełniący funkcję poczmistrza kamienieckiego, który w 1750 r. malował obraz św. Onufrego dla monasteru w Podhorcach. ЛННБ, f. 3, od. zb. 1301, k. 12v.

[75] ЛННБ, f. 6, od. zb. 52, s. 30 II paginacji, od. zb. 614, k. 33; M. Cubrzyńska-Leonarczyk, *Oficyna supraska 1695–1803. Dzieje i publikacje unickiej drukarni ojców bazylianów*, Warszawa 1993, s. 70–71; A. Ryszkiewicz, dz. cyt., s. 113–132.

[76] ЛННБ, f. 3, od. zb. 378, k. 147v.

św. Jerzego. Koziarkiewicz ozdabiał malowidłami cerkiew w Wicyniu w 1759 r., potem zaś pracował w Lubarze[77]. Również już jako początkujący malarze posiadający pewne przygotowanie do tego zawodu w nowicjacie bazyliańskim znaleźli się Ignacy Bieńkowski i Joachim Borysiewicz. Pierwszy wstąpił do monasteru w Poczajowie w 1752 r. Po złożeniu profesji obok podejmowania zajęć zakonnych zapewne realizował też zlecenia artystyczne[78]. Drugi z nich, Joachim Borysiewicz, pochodzący z Sądowej Wiszni, wstąpił do klasztoru w Krechowie jako człowiek dojrzały, bo już 37-letni. Po złożeniu profesji w 1752 r. wykonywał prace malarskie w cerkwiach monasterskich w Werchracie, Dobromilu, Ławrowie i Domaszowie[79]. Jako malarz został również określony Benedykt Dunajowski, zmarły w 1750 r., ale on z kolei nie wykorzystywał swych umiejętności z powodu kłopotów ze wzrokiem[80]. Spisy zakonników prowincji koronnej jako malarzy wykonujących swój fach uwzględniały także Genadego Onsakowskiego, pochodzącego z Wołynia, który w 1753 r. wstąpił do nowicjatu w Poczajowie i po złożeniu profesji pracował w Poddębcach, Poczajowie i Malejowcach[81], oraz Sabbę Kalinowicza, urodzonego w 1737 r., być może spokrewnionego ze wspomnianym już malarzem bazyliańskim Hiacyntem Kalinowiczem. Sabba wstąpił do monasteru w Poczajowie w 1760 r. Jako malarz pracował w Zahorowie, Podhorcach oraz Krechowie[82]. Jako malarz został również odnotowany Samson Skrzypecki, nowicjusz dobromilski w 1750 r.[83] Z kolei Dionizy Hołowczyński miał wykonywać prace rzeźbiarskie w Owruczu i Żółkwi w latach 60. i 70. XVIII w[84].

Największa liczba malarzy bazyliańskich pracowała przy wykończeniu monasterskiej cerkwi pw. Zwiastowania NMP w Podhorcach. Ikonostas dla tej świątyni zaprojektowany został w 1754 r. przez jezuitę Pawła Giżyckiego, zaś wykonał go snycerz Stefan z Krzemieńca w latach 1755–1756. Zamontowano go w 1757 r. Zapłacono za niego 3722 złp 52 gr. Wykonanie ikon znawcy łączą z bazyliańską pracownią malarstwa ikonowego w Poczajowie. Stamtąd właśnie przybyli do Podhorzec malarze Izych Głowacki i Sabba Kalinowicz, obecni wśród zakonników podhoreckich w latach 1766–1767[85]. Izych Głowacki,

[77] Tamże, k. 61; od. zb. 436, k. 65v.

[78] ЛННБ, f. 3, od. zb. 435, k. 89v.

[79] Tamże, k. 111v; od. zb. 378, k. 20v; J. Skruteń, *Borysiewicz Joachim* [w:] PSB, t. II, s. 357.

[80] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 2, k. 107v.

[81] ЛННБ, f. 3, od. zb. 435, k. 3v.

[82] ЛННБ, f. 3, od. zb. 436, k. 92.

[83] Tamże, k. 102.

[84] ЛННБ, f. 3, od. zb. 614, k. 137; М. Голубець, *Малярі-Василіяни на тлі західноукраїнського церковного малярства XVIII в.*, „Записки ЧСВВ" 1928–1930, P. VII, т. III, s. 458.

[85] ЛННБ, f. 3, od. zb. 308, k. 16, 41, 49v; B. Woźnicki, *Ikonostas w cerkwi Bazylianów w Podhorcach* [w:] *Sztuka Kresów Wschodnich* pod red. J.K. Ostrowskiego, t. 2, Kraków 1996,

ochrzczony jako Jakub, urodzony w 1735 r., po profesji złożonej w Poczajowie w 1763 r. wykonywał swój fach w Zahorowie i Podhorcach. Dla monasteru w Buczaczu miał sporządzić portrety fundatora Mikołaja Potockiego[86]. Według ustaleń Mikołaja Gołubca Głowacki był autorem polichromii na sklepieniu cerkwi bazyliańskiej w Buczaczu. Przedstawił tam sceny związane z historią drzewa Krzyża Świętego, począwszy od czasów cesarza Konstantyna aż po Juliana Apostatę. W kaplicach bocznych znalazły się sceny z Apokalipsy św. Jana Apostoła oraz poświęcone św.św. Efremowi i Bazylemu Wielkiemu[87]. Przy powstaniu ikonostasu w Podhorcach pracował także malarz Barsonufiusz Moderawski (Moderacki)[88]. Ściany cerkwi milczeckiej ozdabiał malowidłami Pafnucy Popiel. Znajdowało się tam osiemnaście obrazów wyobrażających Mękę Pańską, być może były to stacje Drogi Krzyżowej autorstwa ojca Popiela[89]. W Dobromilu i Ławrowie znajdowały się obrazy Jozafata Kochanowicza, który tworzył w II połowie XVIII w. i na początku XIX stulecia[90].

Twórczość malarzy bazyliańskich związanych z *malarnią* poczajowską oceniana była przez znawców tematu jako tradycyjna sztuka barokowa, posługująca się formami obiegowymi, charakterystycznymi dla południowo-wschodnich krańców Rzeczypospolitej, nawiązująca w malarstwie religijnym do wzorców włoskich. Wśród twórców związanych z nią w II połowie XVIII w. za najbardziej uzdolnionego uważa się Antoniego Gruszeckiego[91].

Bazylianie nie liczyli tylko na własnych artystów, lecz zatrudniali malarzy świeckich, m.in. w cerkwi monasterskiej w Krechowie pracował malarz lwowski Bielawski *edukacyi włoskiej*. Jego dziełem były freski w kaplicy św. Mikołaja, które kosztowały 630 złp i 60 fur drewna z lasów monasterskich. Z kolei ołtarz Matki Bożej malował pochodzący także ze Lwowa Stefan Uhnicki, określony jako *bardzo dobry*[92]. Dla cerkwi bazyliańskiej w Podhorcach snycerz z Podola Józef Lorenc w 1770 r. wykonał ambonę, krucyfiksy na ołtarze oraz figurę Matki Bożej noszoną na procesjach[93]. Zachował się również kontrakt monasteru w Dereżycach ze snycerzem drohobyckim i jednocześnie burmistrzem tego miasta Łukaszem Zaydakiewiczem zawarty w lipcu 1744 r.

s. 375–378. Dwóch bazylianów, niewymienionych z nazwiska, pracowało w Podhorcach w 1765 r. Byli to najpewniej Kalinowicz i Głowacki. A. Ryszkiewicz, dz. cyt., s. 109.

[86] ЛННБ, f. 3, od. zb. 378, k. 41–41v.

[87] BOss, akc. 62/89, b.p. Polichromia na sklepieniu cerkwi została częściowo zmieniona w 1794 r. podczas malowania wielkiego ołtarza. Określona została wówczas jako *niezgrabna, całkiem starta*. М. Голубець, *Малярі-Василіяни…*, s. 458.

[88] ЛННБ, f. 3, od. zb. 614, k. 83v.

[89] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 8, k. 103v, 113v.

[90] М. Голубець, *Малярі-Василіяни…*, s. 464.

[91] A. Ryszkiewicz, dz. cyt., s. 128–129.

[92] ЛННБ, f. 3, od. zb. 121b, k. 6v, 13.

[93] ЛННБ, f. 3, od. zb. 308, k. 55v.

Zaydakiewicz miał sporządzić do cerkwi monasterskiej ołtarz poświęcony Najświętszej Marii Pannie[94].

Monastery bazyliańskie w XVII w. były ośrodkami śpiewu cerkiewnego oraz spisywania ksiąg liturgicznych zawierających zapis nutowy jednogłosowego śpiewu wykonywanego podczas nabożeństw, czyli irmologionów (irmołoj). W monasterach przebywali czerńcy trudniący się przepisywaniem zapisu nutowego[95]. Początkowo w Cerkwi prawosławnej, a potem unickiej muzykę stosowano wyłącznie w postaci śpiewu chóralnego lub solowego. W XVII w. coraz większą rolę odgrywał śpiew wielogłosowy[96]. W XVIII w., po reformach synodu zamojskiego, Cerkiew unicka zaczęła posługiwać się również muzyką instrumentalną. Bazylianie byli prekursorami jej wprowadzenia do liturgii.

Pod koniec lat 30. XVIII w. jako „prefekt muzyki" w rezydencji bazyliańskiej przy katedrze unickiej w Łucku występował Gedeon Dembczyński[97]. Z kolei zakonnik szczepłocki brat Gedeon z Lipowca, Mardary Dobrosiński z Pacykowa oraz Tarazy Juszczyk z Kryłosa (rezydencja pw. św. Eliasza) określeni zostali jako jarmołoiści[98].

Najbardziej zasłużony dla rozwoju muzyki w bazyliańskiej prowincji koronnej w II połowie XVIII w. był Tarazy Tarnawski, pełniący przez długie lata funkcję „regensa muzyki" w monasterze poczajowskim[99]. Ten zakonnik pochodzący z Kańczugi, urodzony w 1725 r., ochrzczony jako Tymoteusz, wstąpił do zakonu bazyliańskiego w Dobromilu w 1753 r., a rok później złożył profesję oraz przyjął święcenia kapłańskie[100]. Kierował kapelą złożoną z około dziesięciu muzyków. W 1773 r. w księdze wydatków monasteru w Poczajowie odnotowano dziesięć–jedenaście osób związanych z kapelą. Byli to zarówno zakonnicy, jak i osoby świeckie. Tych pierwszych reprezentowali Tarnawski i Hilarion Łątowski, grający na skrzypcach, oraz ojciec Bessarion, określony jako *kapelista*[101]. Wśród muzyków świeckich byli m.in. dwaj trębacze Grzegorz Krzywicki i Bińkowski (wynagrodzeni odpowiednio kwotami 30 i 33 złp), oboista Jędrzej Soko-

[94] APK, Teki Schneidra, rkps 435 – Drohobycz, s. 481.

[95] J. Jasinowskij, *Znaczenie eparchii przemyskiej w rozwoju ukraińskiej muzyki cerkiewnej* [w:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 2 pod red. S. Stępnia, Przemyśl 1994, s. 405–407.

[96] L. Mazepa, *Życie muzyczne dawnego Lwowa (XIII–XVII wiek)* [w:] *Musica Galiciana*, t. I pod red. L. Mazepy, Rzeszów 1997, s. 17–19.

[97] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1194, k. 10.

[98] Tamże, k. 26, 35v, 37v.

[99] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3271, k. 59v.

[100] ЛННБ, f. 3, od. zb. 436, k. 147; *Catalogus Professorum Ordinis S.B. Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1778 in Annum 1779*, Poczajów 1778, b.p.

[101] Chodzi o Bessariona Geruszyńskiego, którego w szematyzmach bazyliańskich określano *ad chorum musices. Catalogus monasteriorum Ordinis S. Basilii Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1776 in Annum 1777* [w:] М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 167.

łowski (105 złp), a także śpiewak (*głosista*) nazwiskiem Giżycki (otrzymywał 68 złp) oraz *dyszkancista*. Ponadto wymieniano nazwiska trzech instrumentalistów, nie podając bliższych szczegółów związanych z ich funkcjami (Antoni Krocki – 158 złp, Sokolnicki – 60 złp, Trocki – 140 złp)[102]. Kapelmistrzem w latach 1776 i 1777 był niejaki Żurowski, któremu zlecano komponowanie mszy i nieszporów granych przez kapelę[103].

Na potrzeby kapeli kupowano instrumenty muzyczne (skrzypce, trąby) i nuty (papiery muzyczne)[104]. Tarnawski w styczniu 1777 r. pojechał w tej sprawie do Lwowa, gdzie zakupił dwie waltornie (90 złp), dwie trąby (60 złp), dwa oboje (36 złp), struny do basetli, kalafonię (1 złp), oddał do naprawy skrzypce (72 złp)[105]. Również we Lwowie w latach 70. XVIII w. zlecano przepisywanie nut i sporządzanie partytur dla kapeli poczajowskiej[106]. Dla członków kapeli przygotowywano także odpowiednie stroje, nieraz przerabiane z odzieży świeckiej pozostawionej przez zakonników. Przypuszczać zatem można, że kapeliści ubierali się w żupany i kontusze, przepasywali pasami[107].

Kapela ta uświetniała uroczystości i odpusty cerkiewne w Poczajowie, zwłaszcza w czasie koronacji ikony Matki Bożej w 1773 r.[108] Przygrywała również za opłatą podczas odpustów w zakonnych świątyniach łacińskich, np. w kościele Pijarów w Złoczowie, a także podczas kolędy i zapustów, a nawet na weselach okolicznej szlachty. Środki finansowe wypracowane w ten sposób zasilały kasę klasztoru[109]. Wnosić z tego można, że repertuar kapeli nie ograniczał się do utworów religijnych, ale występowała w nich też tematyka świecka, pieśni popularne i stosowne do uroczystości.

Monaster w Poczajowie w świetle źródeł z II połowy XVIII w. jawił się jako jedyny monaster w prowincji koronnej utrzymujący kapelę i rozwijający kulturę

[102] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3271, k. 6–16, 30v, 52–52v. W 1777 r. Sokołowski występował jako trębacz. W tym samym czasie kapeliście Jakubowi Paszczyńskiemu wypłacono za pół roku 40 złp.

[103] Tamże, k. 50, 57v. Jego kwartalna pensja wraz z dodatkami wynosiła 71 złp.

[104] Tamże, k. 7, 8.

[105] Tamże, k. 50.

[106] Tamże, k. 6, 40. W 1773 r. *seniorowi u św. Jerzego we Lwowie za przepisanie nut 24 złp*. W 1776 r. *za papiery muzyczne od pożyczenia i przepisania dla kapeli zapłaciło się panu Bogdanowiczowi we Lwowie dwoma razami 35 złp.*

[107] Tamże, k. 36v. O podobnych zwyczajach związanych z jezuicką bursą muzyczną i kapelą kolegiacką w Jarosławiu pisał R. Pelczar w: *Życie muzyczne w kościołach i klasztorach Jarosławia w XVI–XVIII w.*, „Nasza Przeszłość" 2007, t. 107, s. 27–28; tenże, *Muzyka w kolegiacie jarosławskiej w latach 1523–1800*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia" 2005 (wyd. 2006), t. XVI, s. 13.

[108] *Przesławna Góra Poczajowska…*, k. 260.

[109] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 22, k. 78, 91v, 94. W 1775 r. podczas kolęd i zabaw zapustnych uzyskiwano 6–10 złp, zaś z usług świadczonych podczas odpustów i wesel dochód wynosił 35–54 złp.

muzyczną. W latach 40. XVIII w. działała kapela w Uniowie, ale inicjatywa jej zorganizowania należała do metropolity unickiego Atanazego Szeptyckiego, wówczas archimandryty uniowskiego (do 1746 r.). Jej kapelmistrzem był bazylianin Abraham Hulewicz, należący do małej grupy bazylianów trudniących się muzyką. Hulewicz, noszący imię chrzestne Antoni, urodził się w 1712 r. w Jaworowie. Do nowicjatu bazyliańskiego w Poczajowie wstąpił już jako *słynny muzyk* w 1743 r.[110] Kapela uniowska z okazji świąt maryjnych dawała całodzienne koncerty. Z okazji święta Przemienienia Pańskiego przygrywała również w monasterze bazylianek w Uniowie. Członkowie kapeli mieszkali w przysiółku należącym do folwarku archimandrii zwanym Kapelówką. Posiadali grunty orne, łąki i ogrody, z których nie byli zobowiązani do posług ani robocizn[111]. Kapele utrzymywano również w monasterach prowincji litewskiej. Klasztor w Chełmie pod koniec XVIII w. utrzymywał pięciu kapelistów oraz posiadał specjalną fundację pieniężną przeznaczoną na opłacenie trębaczy[112].

Z inwentarza monasteru w Zahorowie, sporządzonego w 1752 r., wiadomo, że znajdowały się w nim cerkiewne instrumenty muzyczne: niewielki pozytyw na chórze, dwie trąby, dwie waltornie, obój, skrzypce, klawikord. Zostały one określone jako stare. Można przypuszczać, że służyły głównie podczas odpustów cerkiewnych[113].

Wśród bazylianów był również wykształcony organista Marcin Jasiński, pochodzący z ziemi lwowskiej (powiat żydaczewski), urodzony w 1743 r., który w 1763 r. rozpoczął nowicjat bazyliański w Poczajowie. W trakcie swej posługi zakonnej pełnił funkcje zakrystianina, parocha oraz organisty[114]. W kronice klasztornej w Zamościu odnotowano w 1762 r. zamontowanie małych organów, wartych 1000 złp, w tamtejszej cerkwi bazyliańskiej[115]. Obecność organów i organisty świadczyła o przenikaniu muzycznych wzorców łacińskich do liturgii cerkiewnej.

2. Biblioteki klasztorne

Księgozbiory bazyliańskie były już przedmiotem badań i opracowań naukowych. Problem ten w ostatnich latach najszerzej przedstawiła Maria Pidłyp-

[110] ЛННБ, f. 3, od. zb. 378, k. 47.

[111] *Візитація унівського монастиря 1747 р.*, „Лавра" 1999, нр 4, s. 40. Inwentarz wizytacyjny z 1747 r. wymieniał następujących członków kapeli: jako seniora Józefa Turzańskiego, Jana Dumanowskiego, Piotra Nowakowskiego, Kosmę Orzechowskiego, Jana Karpińskiego i Teodora Kolczewskiego. І. Мицько, *Святоуспенська Лавра…*, s. 76.

[112] APL, zespół 111/2, sygn. 1, s. 10, 19.

[113] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 274v.

[114] ЛННБ, f. 3, od. zb. 436, k. 6.

[115] APL, zespół 111/4, sygn. 29, k. 8v.

czak-Majerowicz[116]. W tym rozdziale zaprezentowane zostaną biblioteki bazyliańskie w świetle akt wizytacyjnych i kronik klasztornych niedostępnych wspomnianej badaczce.

Działalności duszpasterskiej, edukacyjnej i twórczej bazylianów służyły biblioteki klasztorne, zakładane równocześnie z fundacją monasteru. Zdecydowana większość placówek bazyliańskich w prowincji koronnej odziedziczyła zbiory gromadzone przez mnichów prawosławnych. Wśród nich były cenne kolekcje ksiąg rękopiśmiennych powstałych w skryptoriach klasztornych. O wielkości i tematyce księgozbiorów bazyliańskich w II połowie XVIII w. decydowało wiele czynników. Do najważniejszych należał na pewno stan majątkowy danego monasteru, pozwalający na wydatkowanie sum na zakup ksiąg. Duże znaczenie miał też status klasztoru oraz funkcje pełnione przez obecnych w nim zakonników. Niebagatelną rolę odgrywały również zainteresowania osobiste poszczególnych przełożonych klasztorów.

O wadze książki w życiu zakonników bazyliańskich świadczyły reguły i konstytucje zakonne. W przyjętych na I kapitule Kongregacji Trójcy Świętej w 1617 r. konstytucjach, opracowanych przez metropolitę Józefa Welamina Rutskiego, w rozdziale III, zatytułowanym „Ubóstwo", w przepisie 2. określono, jak zakonnik nie powinien postępować z księgami (*niech nie łamie, nie niszczy, gdzie bądź nie zostawia, niech nie pisze ani litery, albo świecąc do nich woskiem lub łojem nie pokapie*). Z kolei w rozdziale IV „Czystość", w przepisie 20. nakazano zakonnikom dokształcanie się i czytanie ksiąg religijnych, zaś w rozdziale VI „Sposób życia zakonnego", w przepisie 16. zalecano czytanie *książek pobożnych* podczas posiłków, aby *pokrzepić również duszę*[117]. Kolejne kapituły bazyliańskie w XVII w. precyzowały stosunek zakonników do korzystania z książek, np. kapituła wileńska z 1636 r. pod karą grzechu ciężkiego zobowiązywała profesów do zwrotu pożyczonych dzieł monasterskich przetrzymywanych bez zgody przełożonego oraz zabraniała pod groźbą ekskomuniki samowolnego pożyczania tomów[118]. Sprawy bibliotek zakonnych były również omawiane podczas kapituł generalnych i prowincjalnych w okresie 1743–1780. Książki należały do majątku ruchomego monasterów, stąd zwracano uwagę, aby klasztory miały aktualny katalog swoich zbiorów, okazywany podczas wizytacji. Przypominali o tym w swych listach protoihumeni prowincji koronnej. Na kapitule prowincji koronnej w Uniowie w 1776 r. podczas sesji 16. przyjęto postulat, aby przełożeni monasterów, rozeznawszy zawartość biblioteki, prze-

[116] M. Pidłypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie…*, s. 143–166; taż, *Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne…*, *passim*.

[117] M. Szegda, *Działalność prawno-organizacyjna…*, s. 95, 109, 123; M.M. Wojnar, *De regimine Basilianorum…*, s. 204, 210, 217.

[118] *Археографическій сборникъ…*, т. XII, s. 43.

kazali dublety czy tryplety książek na rzecz monasterów nieposiadających ich w swoich zbiorach[119]. Sprawę tę poruszono również na kapitule generalnej w Torokaniach w 1780 r., zachęcając do wymienienia się książkami lub też ich odsprzedania za godziwą cenę[120].

Obowiązki zakonników pełniących funkcje bibliotekarzy zostały ujęte w 11 punktach w regułach partykularnych (Regulae Particulares Singulorum Officiorum), ułożonych przez metropolitę Rutskiego[121]. Zostały sformułowane również w konstytucjach hoszczańskich z 1766 r., uchwalonych dopiero w 1780 r.[122] Jednak w przypadku zdecydowanej większości monasterów prowincji koronnej nie wyznaczano oddzielnego zakonnika pełniącego funkcję bibliotekarza. Nadzór nad zbiorami należał do przełożonego monasteru.

Biblioteki sytuowano najczęściej w cerkwiach. Przeznaczano na nie pomieszczenia znajdujące się przy ołtarzu, chórze zakonnym czy nad zakrystią. W archimandrii mieleckiej biblioteka i archiwum znajdowały się na piętrze, nad zakrystią przy cerkwi św. Mikołaja. Prowadziły do niej zewnętrzne schody pod dachem. W pomieszczeniu znajdowała się szafa na książki[123]. W Krystynopolu biblioteka mieściła się w klasztorze na piętrze, w pomieszczeniu przylegającym do cerkwi i znajdującym się bezpośrednio nad zakrystią. Było to pomieszczenie dość widne, z dwoma oknami. Umieszczono w nim dwie wielkie szafy oraz kilka mniejszych. W szafce z zamykanymi szufladami złożono dokumenty monasterskie, składające się na archiwum klasztorne. Wyposażenie uzupełniał stół *dla wygody wartujących nad księgami* oraz składana drabina[124]. W jesieni 1776 r. superior Ampliat Krzyżanowski postanowił w bibliotece przygotować izbę dla prowincjała i z tego powodu książki wraz z szafą wyniesiono do celi kaznodziejskiej[125]. Również w Drohobyczu biblioteka, połączona ze skarbcem, znajdowała się przy monasterskiej cerkwi św.św. Piotra i Pawła[126]. Z kolei w monasterze św. Onufrego we Lwowie bibliotekę umieszczono w wielkiej celi, zamykanej na klucz[127]. Osobnym pomieszczeniem dysponowała biblioteka we wzniesionym w latach 70. XVIII w. budynku klasztornym w Podhorcach[128]. Zapewne biblioteka zlokalizowana w odpowiednim po-

[119] ЛННБ, f. 6, od. zb. 158, k. 162 v–164.

[120] BJ, rkps 4502, k. 90v.

[121] *Epistolae Josephi Velamin Rutskyj…*, nr 187, s. 361–362.

[122] WBPL, sygn. P-18-o-2145, s. 120 II paginacji; *Codex constitutionum ordinis S. Basilii M.…*, s. 140–141. Obowiązki bibliotekarzy spisano w dwunastu punktach.

[123] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 147v; ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 28.

[124] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3076, k. 27, 30.

[125] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3117, k. 94.

[126] ЦДІА, f. 159, op. 9, sp. 3595, k. 4.

[127] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2357 – Regestr monasteru św. Onufrego we Lwowie 1770, k. 54.

[128] ЛННБ, f. 3, od. zb. 308, k. 109. W 1786 r. zwiedzał ją starosta drohobycki Józef Rzewuski.

mieszczeniu była również w monasterze poczajowskim. W 1772 r. zapłacono stolarzom za naprawę znajdujących się w niej szaf i stolików[129]. O szafce na książki, w której ślusarz zamontował zamek, informował rejestr wydatków monasteru w Werchracie w 1776 r.[130]

W przypadku wielu monasterów prowincji koronnej dysponujących rezydencjami o kilku celach księgozbiór, zwykle dość skromny, sytuowano w szafach stojących w refektarzu lub w celi ihumena. Taki wniosek wynika z opisów budynków monasterskich, w których nie wspomina się o oddzielnych pomieszczeniach bibliotecznych[131]. W monasterach, przy których prowadzono kolegia dla młodzieży świeckiej, nie wydzielano osobnego księgozbioru szkolnego, lecz książki przechowywano w bibliotece. Być może oddzielnym księgozbiorem dysponowały nowicjaty. Zapisy w księgach rachunkowych monasteru poczajowskiego sugerowały, że w tamtejszym klasztorze nowicjat dysponował osobną biblioteczką[132].

Stan bibliotek pozostawiał wiele do życzenia. W 1747 r. podczas wizytacji w monasterze w Krechowie odnotowano: *żadnego porządku w bibliotece nie ma, bo księgi walają się po ziemi*[133]. Problemem było również niszczenie książek z powodu wilgoci panującej w pomieszczeniach klasztornych oraz przez wszechobecne szczury. Te ostatnie spustoszyły księgozbiór monasterów w Tuminie i Lublinie[134]. Bardzo często księgi były uszkodzone, nie zawierały kart początkowych lub końcowych. Nie wszystkie też posiadały oprawę introligatorską[135].

Jak można przypuszczać, korzystanie z księgozbiorów monasterskich nie było powszechne wśród zakonników. Kontakt z książką mieli ci, którzy pełnili funkcje kaznodziejów, spowiedników, misjonarzy, nauczycieli w publicznych kolegiach i szkołach zakonnych. Bardzo często posiadali oni własne księgozbiory, liczące po 10–30 pozycji, które były oznakowane ich ekslibrisami. Wprawdzie posiadanie jakiejkolwiek własności, w tym książek, było sprzeczne z regułą i konstytucjami zakonnymi, ale omijano przepisy w ten sposób, że po śmierci zakonnika książki przechodziły na własność monasteru, w którym zmarł. Niekiedy zakonnicy dysponowali swymi zbiorami jeszcze za życia, przekazując je

[129] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3271, k. 2v.

[130] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1194 – Księga regestrów monasteru w Werchracie 1776–1798, k. 4.

[131] ЛННБ, f. 3, od. zb. 613, k. 2–2v. Tak było w przypadku monasteru w Zawałowie.

[132] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3271, k. 17. Dla nowicjatu poczajowskiego w 1774 r. zakupiono za 7 złp księgę autorstwa Knapiusza.

[133] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 2, k. 23.

[134] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 227v; ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2614 – Inwentarzowy opis monasteru w Lublinie 1799–1809, k. 6.

[135] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 349. W Dereżycach część zawartości biblioteki określono jako *szpargały*.

dla wybranego przez siebie klasztoru[136]. Innocenty Dubaczewski oddał swój księgozbiór, liczący 23 tomy, wśród których było 6 rękopiśmiennych ksiąg, monasterowi w Zbarażu, czym znacznie poszerzył tamtejszą książnicę, liczącą w 1765 r. zaledwie 7 tomów[137]. Po zmarłym opacie kaniowskim Joachimie Spendowskim w monasterze w Milczy Małej pozostało 10 książek, które wciągnięto do katalogu bibliotecznego 19 VI 1772 r.[138] Z kolei po śmierci Innocentego Teodorowicza klasztor w Zimnie w 1760 r. otrzymał 18 dzieł, głównie w językach polskim i łacińskim. Warto przy tym zauważyć, że na stanie biblioteki monasterskiej było wówczas tylko 6 woluminów[139]. 27 II 1757 r. po śmierci superiora kamienieckiego Jozafata Prunickiego do biblioteki monasteru w Kamieńcu Podolskim oddano 44 książki ruskie, polskie i łacińskie, drukowane i pisane[140]. Podobnie w 1777 r. do biblioteki klasztornej w Lubarze włączono księgozbiór Justyna Libicza, liczący 25 tytułów w 35 tomach[141]. W 1755 r. Justyn Kossowicz przysłał z archimandrii w Mielcach do monasteru w Hoszczy 20 tomów ksiąg drukowanych i rękopisów[142].

Rzadziej korzystali z książek bazylianie pełniący funkcje zakrystianów czy ekonomów klasztornych. Czytanie książek, oczywiście odpowiednio wyselekcjonowanych, zalecano zakonnikom skazanym na pokutę. W Krechowie, pełniącym funkcję domu poprawy, w celi zakonnej pozwolono mieć książkę do nabożeństwa, psałterz, reguły św. Bazylego Wielkiego oraz medytacje zakonne autorstwa ks. Rubczyńskiego[143].

Księgi biblioteczne były darem fundatorów klasztorów lub ich rodziny. Franciszek Salezy Potocki w lutym 1767 r. dał superiorowi nowo utworzonego monasteru w Krystynopolu Kornelowi Sroczyńskiemu 500 złp na zakup ksiąg do biblioteki[144]. W listopadzie 1770 r. monaster św. Jana we Lwowie otrzymał z drukarni poczajowskiej 12 oprawionych ksiąg liturgicznych, zawierających modlitwy i teksty liturgiczne przeznaczone na każdy miesiąc (Mineje), które

[136] M. Pidłypczak-Majerowicz, *Książka i biblioteka bazyliańska w XVII–XVIII w.…*, s. 91–93. Autorka prowadzi badania nad starodrukami zgromadzonymi w polskich bibliotekach i ich zapisami proweniencyjnymi oraz znakami własnościowymi.

[137] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 524v.

[138] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 8, k. 125v.

[139] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 281.

[140] Tamże, *k.* 25–25v.

[141] В. Лось, *Василіанські бібліотеки в світлі монастирських інвентарів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (Правобережна Україна XVIII–XIX століття)* [w:] *Między Rzymem a Nowosybirskiem. Księga jubileuszowa dedykowana ks. Marianowi Radwanowi SCJ* pod red. I. Wodzianowskiej, H. Łaszkiewicza, Lublin 2012, s. 611.

[142] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 69–69v. Być może były to dublety z tamtejszej biblioteki i książki przydatne do prowadzonego w Hoszczy kolegium dla młodzieży świeckiej.

[143] ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 155–156.

[144] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3117, k. 2v.

były darem stolnika owruckiego Aleksandra Starzawskiego[145]. Wierni Cerkwi unickiej najczęściej fundowali księgi liturgiczne. W Podhorcach w 1767 r. pobożna mieszkanka folwarku monasterskiego podarowała tamtejszej cerkwi Ewangelię wydrukowaną w typografii bazyliańskiej w Poczajowie. Kosztem tamtejszego klasztoru oprawiono ją w czerwony aksamit oraz sporządzono srebrne okucia z wytłoczonymi przedstawieniami Zwiastowania NMP z wierzchu księgi, na jej rogach czterech ewangelistów, zaś na tylnej stronie oprawy św. Onufrego. Dla zabezpieczenia cennych ksiąg liturgicznych sporządzano też odpowiednie futerały (*pudełko*)[146]. W 1769 r. pensjonariusze szpitala przy monasterze św. Onufrego we Lwowie, znani tylko z imienia Marianna i Jan, zakupili dla klasztoru „Mineje" z drukarni poczajowskiej w intencji *odpuszczenia grzechow*[147].

Księgozbiory w monasterach bazyliańskich dzieliły się zwykle na dwa odrębne zespoły – księgi cerkiewne i biblioteczne. O ile pierwsza kategoria występowała we wszystkich monasterach, przy których funkcjonowały cerkwie i kaplice, druga odnosiła się tylko do części klasztorów. To właśnie księgi biblioteczne będą przedmiotem szczegółowej analizy, zwłaszcza ilościowej i tematycznej, zamieszczonej poniżej.

Jak wynika z tabeli 39, biblioteki monasterskie liczyły przeważnie kilkadziesiąt woluminów. Tylko największe klasztory w prowincji koronnej, o długiej tradycji, zabezpieczone materialnie, prowadzące kolegia publiczne i szkoły zakonne posiadały bogatsze zbiory, liczące powyżej stu tomów. Jeden z największych i najbogatszych księgozbiorów posiadał monaster w Dobromilu. Według informacji zawartej w inwentarzu z wizytacji przeprowadzonej w 1763 r. w tamtejszej bibliotece było 668 tomów[148]. Ustępowała jej biblioteka monasteru w Ławrowie, która w I połowie XVIII w. liczyła 174 woluminy. Ponadto zgromadzono tam 79 tomów ksiąg cerkiewnych *służących do nabożeństwa*[149]. W 1788 r. w bibliotece ławrowskiej odnotowano już przynajmniej 474 tomy[150].

[145] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2183 – Rewers ihumena monasteru św. Jana we Lwowie 1770, k. 1.

[146] М. Кольбух, *Книгозбірня Підгорецького монастиря: історія формування*, „Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника" 2011, вип. 3 (19), s. 409.

[147] Й. Скрутень, *Бібліотека львівських Василіян*, „Записки ЧСВВ" 1924, P. I, т. I, s. 166.

[148] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 97. Niestety, katalog biblioteki został spisany oddzielnie i nie dołączono go do inwentarza.

[149] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2139 – Inwentarz wyderkafów od różnych Ichmościów monasterowi ławrowskiemu należących 1723, k. 28–29.

[150] BN, akc. 10794 – Katalogi bibliotek bazyliańskich 1788, k. 21–26v. Rękopis ten był przed II wojną światową w posiadaniu Biblioteki Uniwersyteckiej we Lwowie i nosił sygnaturę 272. B. Lorens, *Bazyliański klasztor św. Onufrego…*, s. 83. Ustalenie liczby tomów utrudniały uszkodzone karty zmikrofilmowanego rękopisu. M. Pidłypczak-Majerowicz, *Biblioteki klasztorne prowincji koronnej zakonu bazylianów w XVIII wieku* [w:] *Z badań nad polskimi księgo-*

Pod koniec lat 80. XVIII w. monaster w Bilczach posiadał w swej książnicy 77 tomów (73 tytuły), w Czernilawie – 129 tomów (87 tytułów), w Krasnopuszczy – 403 tomy (300 tytułów), w Świętym Spasie – co najmniej 130 tomów (105 tytułów), w Trembowli – 196 tomów (109 tytułów), w Zamościu – 319 tomów, w Zbarażu – 26 tomów[151].

Tabela 39

Liczba ksiąg w bibliotekach monasterskich w latach 60. XVIII w.

Monaster	Książki cyrylickie	Książki polskie	Książki łacińskie	Książki w innych językach	Suma
Bilina Wielka	1	3	1	–	5
Czernilawa	24	3	6	–	33
Horodenka	2	22	14	–	38
Krzemieniec	9	22	42	1	74
Lisznia	6	8	17	–	37
Lubar	8	21	90	2	121
Lublin	5	13	9	–	27
Łuck św. Krzyż	38	23	112	4	177
Milcza Mała	41	42	61	1	145
Podhorce	95	43	15	–	153
Satanów	11	23	15	1	50
Trembowla	20	14	12	–	46
Uhorniki	11	8	1	1	21
Ułaszkowce	5	35	7	1	48
Werchrata	99	23	12	–	134
Wolica (Derewlany)	28	25	6	–	59
Wołświn	4	35	16	–	55
Zahajce Małe	3	3	–	–	6
Zamość	42	18	31	1	92
Zawałów	17	14	11	–	42
Zbaraż	8	14	8	–	30
Zimno	3	20	8	–	31

Źródło: ЦДІА, f. 201, op. 46, sp. 1917, k. 84–84v, 103v–104, 134v–136, 146, 161v–162, 208v, 219v–221v, 229v–230, 265v–266, 296–296v, 301, 356, 424–424v, 431, 435v, 451–453v, 459v–460, 471–473, 482v, 502v, 524v, 627.

W latach 50. XVIII w. w kolegium bazyliańskim w Hoszczy zdecydowanie dominowały księgi w językach łacińskim i polskim, podzielone tematycznie. Jed-

zbiorami historycznymi. Studia i materiały, t. 16 pod red. J. Wojakowskiego, Warszawa 1995, s. 38–40. Autorka ustaliła, że biblioteka liczyła według katalogu 365 tytułów i 490 tomów.

[151] BN, akc. 10794, k. 2–2v, 12–13v, 16–19, 35–36, 39–40v, 45–47, 52.

nak ten podział nie był konsekwentny i zwłaszcza w grupie woluminów o treści teologicznej umieszczono księgi o różnorodnej tematyce. W bibliotece znajdowały się wówczas 163 tomy, z czego 11 woluminów określono jako księgi w języku słowiańskim[152]. W tym samym czasie w Zahorowie zgromadzono 142 tomy, ale w liczbę tę włączono również księgi cerkiewne[153]. Według inwentarza biblioteki archimandrii mieleckiej z 1753 r., spisanego z podziałem na język i format, tamtejsza książnica liczyła 194 tomy drukowane i pisane, w zdecydowanej przewadze łacińskie i polskie, bowiem ksiąg cyrylickich było 32 woluminy[154]. W kolejnych latach w inwentarzach biblioteki archimandrii mieleckiej uwzględniono 187 tomów (1766 r.) oraz 231 woluminów (1775 r.)[155]. Mniejszą ilość tomów posiadała archimandria uniowska. Inwentarz z 1747 r. zawierał informacje o księgach liturgicznych i chórowych oraz księgach bibliotecznych pisanych i drukowanych w językach ruskim, polskim, łacińskim i włoskim. Biblioteka klasztorna (bez ksiąg cerkiewnych i chórowych) liczyła 89 woluminów (w tym 30 rękopiśmiennych). Zdecydowanie dominowały w niej księgi cyrylickie[156]. Według kolejnego katalogu pochodzącego sprzed 1775 r., uwzględniającego podział na księgi cerkiewne i biblioteczne, książnica monasterska liczyła 61 woluminów, wśród których większość stanowiły dzieła w językach łacińskim i polskim[157]. Zatem w trzeciej ćwierci XVIII w. obserwować można trendy związane z latynizacją i polonizacją zawartości biblioteki monasterskiej. W 1772 r. biblioteka monasteru Trójcy Świętej w Kamieńcu Podolskim zawierała 159 tytułów w 171 woluminach. Zdecydowanie przeważały księgi łacińskie (82 tomy drukowane i 30 tomów rękopisów). Na użytek zakonników zgromadzono też 10 woluminów w nowożytnych językach obcych (francuski, włoski i niemiecki). W inwentarzu odnotowano tylko 14 tomów drukowanych cyrylicą. Podobnie mniejszość stanowiły publikacje w języku polskim (35 tytułów)[158]. Według danych pochodzących również z lat 70. XVIII w. w bibliotece monasteru w Wicyniu znajdowało się 109 tomów, z czego ksiąg *ruskich* rękopiśmiennych i drukowanych było 20 woluminów, zaś polskich i łacińskich podzielonych ze względu na format 89 egzemplarzy[159]. Z kolei

[152] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 66v–70.

[153] Tamże, k. 273v–274v

[154] Tamże, k. 163–164.

[155] В. Лось, *Василіанські бібліотеки…*, s. 613, 620. W 1775 r. nadal utrzymywała się w bibliotece znaczna przewaga ksiąg łacińsko-polskich, gdyż odnotowano zaledwie 32 woluminy ruskie.

[156] *Візитація унівського монастиря 1747 р.*, „Лавра" 1999, нр 3, s. 30–31; B. Lorens, *Inwentarz biblioteki archimandrii bazyliańskiej w Uniowie z 1789 r.*, „Hereditas Monasteriorum" 2013, vol. 2, s. 255.

[157] *Матеріали до історії унівської бібліотеки*, „Лавра" 1999, нр 3, s. 32; B. Lorens, *Inwentarz biblioteki…*, s. 255–256.

[158] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 12, k. 33–43.

[159] ЛННБ, f. 3, od. zb. 276, k. 12v–15.

w książnicy monasteru w Świętym Spasie w tym samym okresie wyodrębniono 65 tomów, podzielonych tematycznie[160].

Monaster św. Onufrego we Lwowie według *Inwentarza ksiąg bibliotecznych łacińskich, włoskich, polskich i ruskich podług tytułów swoich to jest o czym traktują, tak też Authorów imion ułożony*, sporządzonego 3 IX (23 VIII) 1778 r., posiadał księgi w języku łacińskim w liczbie 82 tytułów (117 tomów), włoskim – 21 tytułów (22 tomy), francuskim – 8 tytułów (9 tomów), greckim – 4 tytuły, polskim – 42 tytuły (43 tomy) oraz druki cyrylickie – 36 tytułów (55 tomów). Ponadto znajdowały się w nim księgi rękopiśmienne – w językach łacińskim (7 tomów) oraz cerkiewnosłowiańskim – 3 tytuły (4 tomy)[161]. W sumie biblioteka liczyła 203 tytuły i 261 woluminów. Księgi były w pewnej mierze dziedzictwem po zmarłych zakonnikach: Bademie Kopystyńskim, Jozafacie Łozińskim (33 tytuły), Justynie Ilaszewiczu (23 tytuły), Walerianie Podwieszczyńskim (10 tytułów). Z kolei Teofilakt Oryszczyc ofiarował w 1774 r. monasterowi pięć tomów rękopiśmiennej filozofii, zaś w 1777 r. dalsze trzy tytuły[162].

Tabela 40

Biblioteka monasteru w Krechowie w II połowie XVIII w.

Rok	Księgi łacińskie	Księgi polskie	Księgi ruskie drukowane	Księgi ruskie rękopiśmienne	Suma
1759	105		38	33	176
1766	114		45	48	207
1772	105		38	48	191
1777	201	153	70	50	474

Źródło: ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2044, k. 9v–12; sp. 2045, k. 20v–22v; sp. 2029, k. 24–27, 59–65v.

Wzrost liczby tomów (nie tytułów) w księgozbiorze monasteru w Krechowie w okresie 1759–1777 obrazuje tabela 40. Zdecydowany wzrost ilościowy odnotowano w połowie lat 70. XVIII w., gdy ihumenem monasteru krechowskiego był były konsultor prowincji Sylwester Łaszczewski. Zbiór biblioteczny wzbogaciły przede wszystkim księgi w językach łacińskim i polskim, związane z zaprowadzeniem w tamtejszym monasterze studium teologicznego. Jednak cały czas uzupełniano także zbiór prac drukowanych cyrylicą. Jedynie rękopi-

[160] ЦДІА, f. 5, op. 1, sp. 2105, k. 9–10v.

[161] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2186 – Inwentarz monasteru św. Onufrego we Lwowie 1769–1778, k. 48–59.

[162] Tamże, k. 19v–23; Й. Скрутень (*Бібліотека…*, „Записки ЧСВВ" 1924, P. I, т. I, s. 167) podawał, że po ojcu Kopystyńskim monaster otrzymał 44 tomy, Łozińskim – 39, Ilaszewiczu – 40, Podwieszczyńskim – 41, Oryszczycu – 45. Wymieniał też księgozbiór po Bonifacym Krownickim (38 tomów) oraz po Gedeonie Gulskim (41 tomów).

śmienne księgi, pisane *charakterami ruskiemi różnemi,* jak zauważał autor inwentarza z 1777 r., już wówczas stanowiły poważny problem dla czytających związany z trudnością odczytania pisma (*niektórych i przeczytać trudno)*[163]. Pod koniec lat 70. XVIII w. biblioteka monasteru krechowskiego była jedną z najzasobniejszych książnic w bazyliańskiej prowincji koronnej.

Inwentarze biblioteki monasteru św. Jerzego we Lwowie spisane w II połowie XVIII w. dzieliły księgi według języków, grup tematycznych oraz formatów. Tabela nr 41 obrazuje zmiany ilościowe księgozbioru występujące w tym czasie.

Tabela 41

Księgozbiór biblioteki monasteru św. Jerzego we Lwowie w II połowie XVIII w.

Rok	Księgi cyrylickie	Księgi łacińskie	Księgi polskie	Księgi włoskie	Księgi greckie	Inne	Prohibity	Pisane	Suma
1752	59	311		–	20	–	–	–	390
1766	41	288		1	15	6	3	103	457
1773	69	416		1	15	6	3	103	613

Źródło: ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2234, k. 10, 13–15; sp. 2184, k. 42–52v; sp. 2239, k. 1–8.

We wskazanym czasie księgozbiór monasteru św. Jerzego ulegał sukcesywnemu powiększeniu. Wzrastało zapotrzebowanie na publikacje z zakresu teologii z racji prowadzonych tam wewnętrznych studiów zakonnych[164]. Literatura ta wydawana była głównie w języku łacińskim i kupowana podczas podróży do Włoch. Od danych ukazanych w tabeli odbiegał nieco inwentarz biblioteki monasterskiej zapisany w aktach klasztoru świętojurskiego z lat 1763–1771. Spis ten zawierał księgi podzielone językowo i tematycznie. Uwzględniał 175 tytułów w 217 tomach. Dominowały wśród nich woluminy łacińskie (67 tytułów w 81 woluminach drukowanych i 7 pisanych). Ksiąg ruskich było 55 tomów (36 tytułów), polskich – 40 tomów, zaś w językach nowożytnych – 34 tomy[165]. Nie zaznaczono w nim prohibitów. Wydaje się, że spis ten nie był kompletny. Przy tytułach zapisano cyframi arabskimi numery oznaczające zapewne swoistą sygnaturę książki w bibliotece.

[163] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2029, k. 65v.

[164] B. Lorens, *Biblioteka bazyliańskiego klasztoru św. Jerzego we Lwowie w drugiej połowie XVIII wieku w świetle inwentarzy* [w:] *Kraków – Lwów: książki – czasopisma – biblioteki XIX i XX wieku*, t. VII pod red. H. Kosętki, Kraków 2006, s. 276–286. O bibliotekach bazylianów lwowskich pisała również M. Pidłypczak-Majerowicz w: *Biblioteki bazylianów lwowskich i dawnej prowincji koronnej zakonu w XVII–XX wieku* [w:] *Kraków – Lwów: książki – czasopisma – biblioteki XIX i XX wieku*, t. IX, cz. 1 pod red. H. Kosętki, B. Góry, E. Wójcik, Kraków 2009, s. 233–234.

[165] ЛННБ, f. 5, op. 1, od. zb. 2086/I, k. 55– 60v.

Warto zaznaczyć, że nie wszystkie zachowane inwentarze monasterów z II połowy XVIII w. odnotowały obecność ksiąg bibliotecznych. Nie posiadały ich m.in. monastery w województwie kijowskim przy granicy z Rosją (Lebiedyn, Bohusław, Rzyszczów, Kaniów, Korsuń, Lisianka, Mańkówka), ale też małe placówki, takie jak Łukwica, Letnia, Czortków, Kryłos, Pitrycz, Smolin, Sokulec[166]. Na problemy związane z ustaleniem liczby bibliotek bazyliańskich w prowincji koronnej zwracała już uwagę Maria Pidłypczak-Majerowicz[167]. W świetle poczynionych obecnie ustaleń można przyjąć, że pod koniec lat 60. XVIII w. biblioteki funkcjonowały w 90% monasterów bazyliańskich w prowincji koronnej.

Biblioteka monasteru zwykle mieściła również archiwum klasztorne. Wśród ksiąg *pisanych* wymieniano dokumenty fundacyjne, kroniki klasztorne, rejestry rachunkowe, księgi metrykalne, pomianiki zawierające nazwiska zmarłych zakonników i ludzi szczególnie zasłużonych dla danego monasteru, księgi brackie. W księgozbiorze monasteru pw. Krzyża Świętego w Łucku oprócz archiwaliów odnotowano także drukowane miedziorytowe obrazki przedstawiające świętych Pańskich (kopersztychy)[168]. Ta praktyka łączenia biblioteki z archiwum monasteru wynikała z ograniczonych możliwości lokalowych oraz zbyt małej liczby zakonników w klasztorach[169]. Tylko monaster w Poczajowie, gdzie znajdowało się archiwum prowincji, dysponował osobnym miejscem oraz zakonnikiem, w gestii którego było czuwanie nad zgromadzonymi tam dokumentami. W latach 1776–1779 obowiązki archiwisty pełnił Kornel Ławrowicz. Zgodnie z decyzją protoihumena Onufrego Bratkowskiego i rady prowincji ogłoszoną w liście z sierpnia 1773 r. do Poczajowa należało przesłać inwentarze zawierające dokładny opis stanu materialnego każdego monasteru należącego do prowincji koronnej[170].

Dość rzadko w bibliotekach monasterskich przechowywano tzw. książki zakazane, prohibita, zastrzeżone przez władze kościelne. Były one odznaczane w spisach katalogowych jako „Księgi zakazane". Dostęp do nich był mocno ograniczony. Na korzystanie z nich należało mieć zgodę Stolicy Apostolskiej uzyskaną za pośrednictwem władz zakonnych. W prowincji koronnej posiadał ją m.in. Ignacy Filipowicz. Wśród inwentarzy książnic bazyliańskich odnotowanych podczas wizytacji księgi zakazane uwzględniono tylko w dwóch monasterach. W klaszto-

[166] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, *passim*. Inwentarze wizytacyjne tych placówek z lat 60. XVIII w. nie zawierały informacji o książkach bibliotecznych, ale nie znaczy to, że w późniejszych latach nie przybyło tam przynajmniej kilka tomów. Tak stało się w przypadku Pitrycza, gdzie w inwentarzu sporządzonym z okazji kasaty klasztoru w latach 80. XVIII w. znalazło się 35 tomów (w tym także księgi cerkiewne). BN, akc. 10794, k. 29–30.

[167] M. Pidłypczak-Majerowicz, *Biblioteki klasztorne prowincji koronnej…*, s. 37.

[168] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 471–473.

[169] M. Pidłypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie…*, s. 155.

[170] *Catalogus Professorum Ordinis S.B. Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1778 in Annum 1779*, *passim*; BJ, rkps 4502, k. 43–43v.

rze brackim w Łucku w rejestrze z 1763 r. trzy księgi łacińskie zostały określone jako „prohibita". Znalazły się wśród nich prace protestantów Jana Henryka Ursinusa i Hieronima Zanchiusza[171]. Również trzy księgi zakazane, bliżej nieokreślone, przechowywano w 1773 r. w bibliotece monasteru św. Jerzego we Lwowie[172].

Biblioteki monasterskie oznaczały swój księgozbiór najczęściej przez wpis na karcie tytułowej zawierający nazwę klasztoru, np. „Bibliotheca Basilianorum Dobromiliensis". Dopiero w ostatniej ćwierci XVIII w. zaczęto stosować pieczęcie na oznakowanie tomów należących do danej biblioteki. Maria Kolbuch jako przykład takiej pieczęci podawała stempel używany w monasterze w Podhorcach zawierający napis „Biblioteka OO. Bazylianów w Podhorcach" oraz liczbę katalogową tomu[173].

Księgozbiory bibliotek bazyliańskich w II połowie XVIII w. świadczyły bardzo wyraźnie o wzajemnym przenikaniu się wpływów tradycji i kultury wschodniej z kulturą zachodnią. Cyrylickie księgi rękopiśmienne, a także częściowo drukowane były przeważnie spadkiem po okresie przynależności monasterów położonych na terenie ziem ruskich Korony do prawosławia[174]. Skutkiem działalności licznych szkół zakonnych w II połowie XVIII w. były rękopisy zawierające traktaty i wykłady filozoficzne oraz teologiczne spisywane w języku łacińskim. To właśnie łacina zaczęła wówczas dominować jako język ksiąg drukowanych gromadzonych w bibliotekach monasterskich. Wzrastała też sukcesywnie rola języka polskiego, którym bazylianie posługiwali się w codziennym życiu. Ponadto coraz częściej wraz z upływem XVIII w. w bibliotekach monasterskich można było spotkać, obok dzieł w języku greckim, publikacje wydane w językach włoskim, francuskim czy niemieckim. Niekiedy klasztory bazyliańskie posiadały egzemplarze ksiąg drukowanych w rzadziej występujących językach obcych. W Uhornikach znajdowała się *Biblia kroackim językiem i dialektem*[175], zaś w Zamościu *kazania węgierskim drukiem*[176].

Pod względem zawartości treściowej zgromadzona w księgozbiorach bazyliańskich literatura miała zdecydowanie religijny charakter. Składały się na nią egzemplarze Pisma Świętego i komentarze do niego, zbiory kazań, podręczniki ascetyczne, żywoty świętych, traktaty teologiczne, pisma polemiczne. W kolegiach zakonnych gromadzono podręczniki szkolne, leksykony i słowniki, litera-

[171] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 471v.

[172] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2239 – Spis książek z biblioteki monasteru św. Jerzego w Lwowie 1773, k. 8.

[173] М. Кольбух, dz. cyt., s. 412.

[174] Tamże, s. 398–401. W monasterze w Podhorcach w 1699 r. było zaledwie 6 książek drukowanych w języku polskim, zaś w 1705 r. – 27. Tomów pisanych lub wydanych cyrylicą było analogicznie 77 i 135. W inwentarzach z tego okresu nie odnotowano publikacji w języku łacińskim.

[175] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 502v.

[176] BN, akc. 10794, k. 45.

turę piękną, dzieła naukowe z dziedziny historii, filozofii, matematyki. Nie brakowało również ksiąg prawniczych, zarówno z dziedziny prawa kanonicznego, jak i państwowego, herbarzy, poradników medycznych, kalendarzy[177].

Szczegółowe opracowania katalogów i inwentarzy bibliotek monasterów bazyliańskich prowincji koronnej dostarczają informacji wskazujących, że do tych książnic trafiała produkcja wydawnicza z terenu Rzeczypospolitej oraz Europy Zachodniej i Południowej[178]. W księgozbiorach znalazły się przede wszystkim księgi wydawane w typografiach bazyliańskich. Druki dotyczące samego zakonu, takie jak reguły św. Bazylego Wielkiego czy konstytucje opracowane w Hoszczy, były rozsyłane do wszystkich monasterów.

Przeglądając rachunki klasztoru w Poczajowie, nasuwa się wniosek, że corocznie nabywano od kilku do kilkunastu egzemplarzy nowych ksiąg do biblioteki monasterskiej. W 1772 r. kupiono 5 ksiąg do biblioteki poczajowskiej, za które zapłacono 89 złp. Najdroższą z nich było nieokreślone z tytułu dzieło Prospera Fagnaniego (może „Ius canonicum") warte 54 złp[179]. W 1774 r. zakupiono 17 tomów, wśród których znalazły się dzieła francuskiego teologa dominikanina Aleksandra Natalisa oraz kazania Zachariasza Lazelve[180]. W 1777 r. bazylianie poczajowscy sprowadzili z Warszawy wydanie kazań nieokreślonego z nazwiska pijara *in crudo*, czyli w formie zadrukowanych arkuszy, ale nie złamanych, przeznaczonych do hurtowej sprzedaży. Zapłacili za nie 32 złp. Zostały najprawdopodobniej przygotowane do dystrybucji w introligatorni działającej w monasterze[181]. Książki sprowadzano także z drukarni lwowskich, na pewno z należącej do Bractwa Stauropigialnego[182].

W książki zaopatrywano się też we Włoszech. Zadanie takie zlecano studentom bazyliańskim udającym się do Rzymu na studia oraz zakonnikom podróżującym w interesach zakonu. W latach 1775–1776 na polecenie superiora poczajowskiego Hieronima Kaletyńskiego sprowadzono z Włoch dla tamtejszej biblioteki oraz do monasterów prowincji koronnej dzieła bollandystów poświęcone świętym katolickim. Za 47 tomów zapłacono powyżej 1000 złp. W 1777 r. zakupiono również dzieła kardynała Cezara Baroniusza, zapewne dwunastotomowe „Annales ecclesiasticia a Christo nato ad annum 1198", za sumę 1152 złp[183].

---

[177] O zawartości treściowej bibliotek bazyliańskich pisała M. Pidłypczak-Majerowicz w: *Bazylianie w Koronie…*, s. 156–167.

[178] B. Lorens, *Inwentarz biblioteki…*, s. 258. Najwięcej druków zostało wydanych w Wenecji (15 tytułów), a dopiero na drugim miejscu był Lwów (9 tytułów).

[179] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3271, k. 3.

[180] Tamże, k. 18–21.

[181] Tamże, k. 54.

[182] Tamże, k. 20.

[183] Tamże, k. 27v, 37v, 45v, 49, 51v. Bollandyści kontynuowali wydawanie dzieł hagiograficznych (Acta sanctorum) rozpoczęte w XVII w. przez jezuitę Jeana Bollanda w Antwerpii.

Z kolei w 1766 r. na zakup książek *w krajach włoskich* klasztor w Podhorcach wydał ze swej kasy 216 złp. Jednocześnie sporządzono rejestr pożądanych 12 dzieł, które studiujący w Rzymie bazylianie mieli przywieźć do Podhorzec. Były wśród nich prace, głównie dotyczące teologii moralnej, autorstwa Jakuba Tirinusa, Alfonsa Liguoriego, Fransa van Ransta, Augustyna Calmeta, Innocentego Ansaldiego, Antoniego Sandino, Ascania Tamburiniego, Tomasza Franciszka Rotariusza, Gaspare'a Juenina, Zachariasza Lazelve, Hiacynta Renata Drouvena, Daniela Concina[184]. W 1770 r. zakupione tytuły w liczbie 27 tomów ujęto w katalogu bibliotecznym[185]. Dla biblioteki kolegium w Lubarze w 1760 r. zakupiono za sumę 72 złp 2 tomy dzieła jezuity Andreasa Spannera zatytułowanego „Polyanthea Sacra ex Universae Sacrae Scripturae utriusque Test. Figuris, Symbolis, Testimoniis…" wydane w Wenecji w 1741 r.[186]

Mniejsze placówki bazyliańskie, niepełniące funkcji duszpasterskich czy edukacyjnych, o bardzo skromnych dochodach, nie dbały o uzupełnianie księgozbioru bibliotecznego. Z rachunków monasteru w Zadarowie z lat 1755–1768 wynikało, iż w tym okresie zakupiono 2 książki, na które wydano 5 złp i 8 gr[187].

Księgozbiory bazyliańskie odzwierciedlały procesy kulturowe zachodzące w Zakonie św. Bazylego Wielkiego. Ukazywały proces angażowania się zakonników w nowe inicjatywy, głównie edukacyjne i misyjne, podejmowane w XVIII w. Bazylianie potrafili przystosować się do potrzeb czasu i warunków, w których pracowali. Biblioteki, odziedziczone po okresie przynależności do prawosławia, zostały wzbogacone o liczne prace w językach łacińskim i polskim, konieczne do prowadzenia edukacji zarówno w szkołach zakonnych, jak i publicznych oraz działalności kaznodziejskiej. Bazylianie gromadzili księgozbiór odzwierciedlający zróżnicowany układ etniczny samego zakonu, jak i południowo-wschodniej Rzeczypospolitej. Tym samym przyczyniali się do przenikania się elementów kultury wschodniej, ruskiej, cerkiewnej z zachodnią – łacińską i polską.

3. Ruch edytorski

Działalność wydawnicza bazylianów w XVII–XIX w. była przedmiotem dociekań podejmowanych przez historyków i bibliologów polskich i ukraińskich. Owocem tych badań są opracowania oraz katalogi druków wydanych przez określone typografie[188].

[184] ЛННБ, f. 3, od. zb. 308, k. 48v.

[185] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 2627, k. 24–25.

[186] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 134v–136.

[187] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 1847, k. 6v–25v.

[188] M. Cubrzyńska-Leonarczyk, *Oficyna supraska 1695–1803. Dzieje i publikacje unickiej drukarni ojców bazylianów*, Warszawa 1993; P.I. Tylawskyj, *Monastero di Počaiv – la sua Tipo-*

Tradycja wydawnicza zakonu bazyliańskiego związana była z typografią działającą od 1628 r. przy monasterze Trójcy Świętej w Wilnie. Wydawała ona głównie druki religijne i utwory panegiryczne[189]. Ważną rolę w dziejach kultury Rzeczypospolitej odegrała drukarnia w Supraślu, która w latach 1695–1803 opublikowała aż ⅓ całości produkcji wydawniczej bazylianów[190].

Na terenie bazyliańskiej prowincji koronnej w II połowie XVIII w. działały dwie typografie związane z monasterami. Najdłużej funkcjonowała typografia w Poczajowie, która założona na początku lat 30. XVIII w., była czynna przez cały okres przynależności monasteru do unii, a później także w okresie prawosławia (do 1918 r.). Drugą typografią była drukarnia związana z archimandrią w Uniowie. Metropolita Atanazy Szeptycki, będąc archimandrytą uniowskim, założył typografię w 1732 r., zaś działała ona do 1771 r. Był to już trzeci okres w dziejach drukarni uniowskiej, bo wcześniej w XVII w. dwukrotnie udało się uruchomić jej działalność[191].

Obecność na rynku wydawniczym obu drukarni bazyliańskich napotkała sprzeciw monopolisty w zakresie drukowania ksiąg cyrylickich, a mianowicie Stauropigii lwowskiej. Posiadała ona przywilej na utrzymywanie drukarni i sprzedaż ksiąg w języku cerkiewnosłowiańskim, nadany 30 X 1730 r. przez króla Augusta II. Dla łamiących to prawo, obowiązujące na terenie ziem koronnych, przewidziano karę grzywny pieniężnej i konfiskatę towaru[192]. Już 29 IV 1733 r. Stauropigia złożyła skargę do nuncjusza Camilla Paolucciego na metropolitę Szeptyckiego, obwiniając go o złamanie przywileju królewskiego. Pozwała też metropolitę do sądu królewskiego nadwornego w 1736 r. Metropolita Szeptycki bronił się, twierdząc, że bractwo drukuje księgi schizmatyckie, niezgodne z doktryną religijną. Sąd nadworny wydał wyrok 9 V 1739 r., stwierdzając, że przywilej Stauropigii należy stosować tylko do Lwowa, a zatem drukarnia w Uniowie może działać pod warunkami, aby nie drukowano tam książek, które produkuje typografia bracka, oraz ograniczono ich dystrybucję tylko poprzez księgarzy, a nie sprzedaż bezpośrednio w monasterze czy na jarmarkach. Ponadto król August III 14 XI 1740 r. podpisał przywilej

grafia e le me edizioni, „Analecta OSBM" 1963, series II, sectio II, vol. IV (X), fasc. 1–2, s. 230–292; О.О. Железняк, *Бібліографія публікацій про друкарню Почаївського Свято-Успенського монастиря та її видання* [w:] *Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки*, ред. О.С. Онищенко, Київ 2011, s. 247–261.

[189] R. Stępień, *Wkład bazylianów do kultury i oświaty polskiej na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego w drugiej połowie XVIII w.* [w:] *Rola mniejszości narodowych w kulturze i oświacie polskiej w latach 1700–1939* pod red. A. Bilewicz, S. Walasek, Wrocław 1998, s. 46.

[190] M. Pidłypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie…*, s. 61.

[191] Tamże, s. 67– 69, 74–75.

[192] Д. Зубрицький, dz. cyt., s. 251–253.

dla Bractwa Stauropigialnego, który zawierał spis tytułów ksiąg zastrzeżonych dla drukarni brackiej[193].

Równie szybko nastąpił konflikt z bazylianami poczajowskimi w sprawie uruchomienia typografii. We wrześniu 1732 r. sąd Nuncjatury Apostolskiej wydał wyrok niekorzystny dla bazylianów, zabraniający im drukowania w języku ruskim. Ci jednak nie poddali się, a odpowiedzialny za drukarnię superior Gedeon Kazubski, pozyskawszy protekcję unickiego biskupa łuckiego Teodozego Lubienieckiego-Rudnickiego, podjął starania o uzyskanie przywileju królewskiego. Powoływał się przy tych staraniach na tradycję funkcjonowania drukarni w Poczajowie w XVII w. Starania te zakończyły się sukcesem i 18 II 1732 r. August II przyznał bazylianom poczajowskim prawo drukowania ksiąg w językach polskim, łacińskim i ruskim, z zastrzeżeniem, aby nie zawierały niczego sprzecznego z wiarą katolicką, dobrymi obyczajami i prawem Rzeczypospolitej[194].

W odpowiedzi przedstawiciele Bractwa Stauropigialnego w 1737 r. wystąpili do Trybunału Nuncjatury Apostolskiej, ale wyrok sądu był tym razem korzystny dla bazylianów. Ponadto skasowano orzeczenie z 1732 r. Stauropigia próbowała jeszcze apelować, ale Kongregacja Rozkrzewiania Wiary dekretem z 22 III (11 III) 1745 r. uznała wyrok za sprawiedliwy. Dopiero ten werdykt ostudził nieco ambicje bractwa. Jednak nie zrezygnowało ono z sądowej batalii o zamknięcie typografii poczajowskiej i w 1753 r. ponownie zaskarżyło bazylianów poczajowskich za drukowanie ksiąg wydawanych przez bractwo przed sądem biskupim lwowskim, zaś w 1761 r. wniosło kolejne skargi tym razem do sądu nadwornego (asesorskiego). Konflikt zakończył się rozstrzygnięciem dopiero po dziesięciu latach[195]. 26 XI 1771 r. ogłoszono wyrok, w którym powołując się na decyzję sądu z 1739 r. w sprawie z archimandrią uniowską, zabroniono drukować, przedrukowywać i sprzedawać oficynie poczajowskiej księgi liturgiczne oraz służące potrzebom szkolnym[196]. Na poparcie uprawnień drukarni Bractwa Stauropigialnego przytaczano przywilej dany bractwu przez Augusta III 14 XI 1740 r.[197] Ponieważ w drukarni poczajowskiej wydrukowano już księgi wymienione w dekrecie królewskim, powołano komisję, która miała na miejscu w Poczajowie przeprowadzić ich rekwizycję. Stauropigia miała bazylianom za nie zapłacić. Jednak komisja nie podjęła działań, więc Stanisław August Poniatow-

[193] Tamże, s. 255–259.

[194] A. Borkowski, *Dzieje drukarni poczajowskiej* [w:] *Klasztory i kultura krajów słowiańskich* pod red. W. Stępniak-Minczewy, Z.J. Kijasa, Kraków 2001, s. 290–291.

[195] *Acta S.C. de Propaganda Fide…*, vol. IV, nr 1181, s. 37–38; A. Borkowski, *Dzieje drukarni poczajowskiej* [w:] *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej* pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk, P. Chomika, Białystok 2004, s. 154–157.

[196] Д. Зубрицький, dz. cyt., s. 292.

[197] Tamże, s. 257–259.

ski dekretem z 11 II 1772 r. ustanowił drugą. Komisarzami zostali: lwowski kanonik obrządku łacińskiego Wojciech Mirkiewicz, komornik lwowski Teodor Srokowski oraz dwóch urzędników ziemi lwowskiej Jakub Wójcicki i Józef Gromnicki. Komisja przybyła do Poczajowa, gdzie w obecności przedstawicieli Stauropigii 11 V 1772 r. przystąpiła do wykonania królewskiego dekretu. Jednak bazylianie, broniąc się przed niekorzystnym dla siebie rozwiązaniem, wnieśli sprawę do sądu królewskiego. Mieli również kontynuować sprzedaż ksiąg wbrew zakazowi. Stauropigia podjęła dalszą batalię sądową, ale dokonany rozbiór Polski uczynił spór bezpodstawnym, ponieważ Lwów znalazł się w granicach monarchii habsburskiej, zaś Poczajów pozostał w Rzeczypospolitej[198].

W tym czasie drukarnia poczajowska przejęła prasy i wyposażenie drukarskie od archimandrii uniowskiej[199]. Zawarła też układ z władyką łuckim Sylwestrem Lubienieckim-Rudnickim, podpisany w Rożyszczach 3 XII 1772 r., w wyniku którego stawała się właściwie typografią biskupią. Miała dostarczać książki liturgiczne oraz prace potrzebne w procesie edukacji duchowieństwa dla unickiej diecezji łuckiej, a w zamian biskup pokrywał koszty jej funkcjonowania. Umowa została zaaprobowana przywilejem Stanisława Augusta Poniatowskiego w marcu 1773 r., zaś bazylianie poczajowscy za wystawienie owego przywileju ponieśli koszty szacowane na 900 złp[200].

Jak wynika z powyższych rozważań, przywilej drukowania ksiąg w językach ruskim i cerkiewnosłowiańskim był pilnie strzeżony przez Stauropigię lwowską, która starała się eliminować jakąkolwiek konkurencję na tym polu, nie zawsze zresztą związaną z bazylianami. Gdy 25 IV 1757 r. drukarz lwowski Jan Filipowicz uzyskał od Augusta III pozwolenie na druk w tych językach, Stauropigia wystąpiła przeciw niemu, grożąc mu procesem i zmuszając do zrzeczenia się tego prawa[201].

Organizowanie drukarni poczajowskiej rozpoczęto od zatrudnienia gisera, którego bazylianie ściągnęli aż z Kijowa. Na sporządzenie czcionek użyto blachy ołowianej ściągniętej z dachu cerkwi. W latach 30. XVIII w. podpisano umowy z giserami z Sokala oraz introligatorem Wojciechem Bodnikiewiczem z Krzemieńca[202]. Według umowy zawartej w 1743 r. mistrz giserski Zeylik Ludkiewicz, Żyd z Sokala, oprócz sporządzenia czcionek pisma łacińskiego miał wyuczyć dwóch zakonników swego rzemiosła[203].

---

[198] Tamże, s. 292–293.

[199] M. Pidłypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie…*, s. 75.

[200] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3271, k. 13v. Pieniądze pożyczono z kasy prowincji. A. Borkowski, *Dzieje drukarni poczajowskiej* [w:] *Klasztory i kultura krajów słowiańskich*, s. 296–297.

[201] Д. Зубрицький, dz. cyt., s. 286–287.

[202] J. Nieć, *Drukarnia klasztoru oo. Bazyljanów w Poczajowie*, Kraków 1935 (odbitka z „Przeglądu Bibliotecznego" 1935, R. IX, z. 4), s. 4–8.

[203] Tamże, s. 8.

W drukarni poczajowskiej pracowali zakonnicy specjalizujący się w określonych zadaniach. Nadzór nad drukarnią należał do prefekta typografii. W 1741 r. był nim Innocenty Bojarski[204]. Po nim funkcję tę pełnił Adrian Hromaczewski (do 1743 r.)[205]. Kolejnym prefektem aż do 1759 r. był Paizjusz Grzybowski (ur. 1713 r. w Żółkwi)[206]. Od 1760 r. aż do 1780 r. obowiązki prefekta typografii przejął Spirydion Kobierski (ur. 1723 r. w Krzywczy)[207]. Na usługach drukarni poczajowskiej pozostawali również korektorzy. Byli to z reguły zakonnicy posiadający wykształcenie teologiczne. Funkcję korektora pełnił Hieronim Kamczyc[208]. Do 1763 r. korektorem typografii był Barlaam Kakayłowicz[209]. Po nim obowiązki przejął Hermolaus Oropkiewicz (ur. 1731 r. w Drohojowie w ziemi przemyskiej). Był on korektorem dwukrotnie, bo ponownie od 1773 r.[210] W 1776 r. funkcję korektora pełniło dwóch zakonników – oprócz Oropkiewicza również Pantaleon Kulczycki[211]. Z kolei w 1777 r. jako korektor poczajowski pracował profesor teologii Walerian Sienicki[212]. Pracownikami drukarni, głównie zecerami i introligatorami, byli również Sergiusz Głowacki (1739 r.), Gabriel Dronczewski (1739–1741), brat Samuel Koncewicz (1739–1741), Alimpi Laskowski (1739 r.), Dionizy Serechowicz (1741 r.), Izajasz Lipowicz (1741 r.), Teofan Słociński (1755 r.), Parteni Pawłowicz (1756 r.), brat Izydor Ławrowski (1776 r.), Atanazy Michalski (1778 r.)[213].

[204] ЛННБ, f. 3, od. zb. 435, k. 103; APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 2, k. 129.

[205] ЛННБ, f. 3, od. zb. 614, k. 9; Я. Ісаєвич, *Книговидання і друкарство в Почаєві: ініціатори та виконавці* [w:] *Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки*, Київ 2011, s. 16.

[206] ЛННБ, f. 3, od. zb. 436, k. 62; APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 22, k. 1.

[207] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 22, k. 42–100. Na tym stanowisku Koberski był jeszcze w 1802 r. Liczył sobie wówczas osiemdziesiąt lat. В. Бочковська, *Малодосліджені сторінки в історії почаївського монастиря XVIII – початку XIX ст. (за матеріалами візитаційних описів)* [w:] *Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки*, Київ 2011, s. 129; J. Getka, *Drukarnia w Poczajowie – XVIII-wieczne centrum interkulturowości*, „Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej" 2007, t. 1, s. 110–121; A. Borkowski, *Dzieje drukarni poczajowskiej* [w:] *Klasztory i kultura krajów słowiańskich*, s. 279–303; R. Ergetowski, *Poczajowska Ławra*, „Wrocławskie Studia Wschodnie" 2005, t. 9, s. 101–121.

[208] ЛННБ, f. 3, od. zb. 435, k. 49v.

[209] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 22, k. 48.

[210] ЛННБ, f. 3, od. zb. 435, k. 39v.

[211] *Catalogus monasteriorum Ordinis S. Basilii Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1776 in Annum 1777* [w:] М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 166.

[212] ЛННБ, f. 3, od. zb. 436, k. 191v.

[213] Tamże, k. 74, 167v; ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1194, k. 5–6; APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 2, k. 124–130; *Catalogus monasteriorum Ordinis S. Basilii Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1776 in Annum 1777* [w:] М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 167; *Catalogus Professorum Ordinis S.B. Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1778 in Annum 1779*, b.p.

Pracowali oni nieodpłatnie, w ramach swych obowiązków zakonnych. Zatrudniano też pomocników – *chłopców drukarskich*, którym prefekt drukarni wypłacał pensję w wysokości 5 złp miesięcznie[214]. Druki były również poddawane cenzurze kościelnej wykonywanej przez zakonnika, zwykle należącego do wyższych urzędników zakonnych (konsultorów) lub pełniącego odpowiedzialną funkcję. W 1776 r. obowiązki cenzora pełnił w Poczajowie mistrz nowicjatu Hieronim Strzelecki[215].

Z opisu inwentarzowego z 1736 r., a więc tuż po uruchomieniu drukarni poczajowskiej, wynikało, że na jej wyposażeniu były trzy prasy drukarskie oraz jedna do drukowania obrazków na blasze, czcionki, obrazki do powielania rzeźbione w drewnie oraz ryte na blasze. W giserni znajdowały się narzędzia potrzebne do odlewania liter oraz przyrządy introligatorskie[216]. Wizytacje z 1752 i 1755 r. określały położenie drukarni i giserni jako izb usytuowanych naprzeciwko refektarza zakonnego, w pobliżu bramy prowadzącej do monasteru[217].

W okresie 2 VI 1737 – 28 XI 1739 r., a więc poprzedzającym utworzenie Kongregacji Opieki NMP, przychód drukarni poczajowskiej wynosił 7073 złp. Wraz z remanentem z poprzednich lat sięgał poziomu 11 757 złp 29 gr. Z sumy tej wydano wówczas 11 441 złp 24 gr[218].

Tabela 42

Wpływy z drukarni do budżetu klasztornego w Poczajowie w latach 1745–1780

Rok	Kwota	Rok	Kwota	Rok	Kwota
1745	1706	1761	9000	1771	7000
1746	2818	1762	0	1772	12 000
1747	4274	1763	126	1773	20 000
1748	2774	1764	10 000 za 3 lata	1774	8670
1749	2951	1765	0	1775	6434
1750	5683	1766	0	1776	6350
1751	3013	1767	10 000	1777	15 218
1752	780	1768	7000	1778	5309
1759	7008	1769	7000	1779	11 711
1760	18 000	1770	3500	1780	14 716

Źródło: APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 22, k. 1–102.

Sądząc po sumach wpłacanych do kasy klasztornej, drukarnia przynosiła wymierne zyski. Oczywiście wymagała inwestowania, bo prasy drukarskie

[214] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 22, k. 41v.

[215] *Catalogus monasteriorum Ordinis S. Basilii Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* […] *ex Anno 1776 in Annum 1777* [w:] М.М. Ваврик, *Нарис розвитку…*, s. 167.

[216] В. Бочковська, *Малодосліджені сторінки…*, s. 128.

[217] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1254, k. 194v, 198v.

[218] ДАТО, f. 258, op. 3, sp. 1194, k. 6v.

i czcionki były w II połowie XVIII w. drogimi narzędziami. Według ustaleń Haliny Rusińskiej-Giertych cena warsztatów drukarskich sięgała 4–9 tys. złp[219]. Jednak sumy, jakie wpływały do kasy, rekompensowały poniesione wydatki. Były one znaczne, bo porównując je z franciszkańską drukarnią we Lwowie przynoszącą na początku lat 70. XVIII w. zyski roczne na poziomie do 1000 złp, przewaga typografii poczajowskiej jest bardzo widoczna[220]. Z wpisów do księgi rachunkowej wynika, że prefekt drukarni poczajowskiej wpłacał pieniądze z wyprzedzeniem, np. w 1764 r. odnotowano, że suma 10 tys. złp stanowiła trzyletnią opłatę, stąd w następnych latach nie odnotowano dochodów z drukarni. Przedstawione dane sugerują, że produkcja drukarni poczajowskiej zaspokajała oczekiwania i potrzeby rynku, przynosząc dochody monasterowi.

Według badań Marii Pidłypczak-Majerowicz bazylianie prowincji koronnej nie posiadali własnej papierni, ale od 1789 r. mieli dzierżawić papiernię w Komnatce, której właścicielem był Jan Amor Tarnowski[221]. Tymczasem z księgi rachunkowej monasteru wynika, że od 1758 r. pobierali czynsz płacony przez papiernika komnateckiego o imieniu Kazimierz. Rocznie wynosił 480 złp. W 1759 r. zamiast opłaty pieniężnej papiernik dostarczył papier do drukarni poczajowskiej. Z kolei w latach 1761–1763 zakonnicy przeprowadzali remont papierni, który zamknął się sumą 888 złp, przekazaną przez klasztor w Poczajowie[222]. Wnosić zatem można, że bazylianie zaopatrywali się w papier w papierni zlokalizowanej w ich dobrach. Ze wzmianek źródłowych można domniemywać, że płacili za otrzymany towar, a tylko w wyjątkowych sytuacjach zamiast czynszu pieniężnego pobierali ekwiwalent w postaci papieru. Zapewne nie było to również ich jedyne źródło zaopatrzenia. W monasterze działała także introligatornia, w której oprawiano księgi, głównie liturgiczne. Na jej potrzeby kupowano aksamit oraz złoto służące do ozdabiania opraw książek bibliotecznych[223].

Drukarnia poczajowska zaopatrywała cerkwie unickie położone w południowo-wschodniej Rzeczypospolitej w księgi liturgiczne drukowane w cyrylicy[224]. W czerwcu 1760 r. prefekt typografii poczajowskiej Spirydion Kobierski sprzedał w rezydencji władyki przemyskiego w Walawie książki przeznaczone

[219] H. Rusińska-Giertych, *Dochody klasztorów wynikające z działalności typograficznej na przykładzie drukarni franciszkanów we Lwowie (1770–1776)* [w:] *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej* pod red. M. Derwicha, Wrocław 2013, s. 555–556.

[220] Tamże, s. 567.

[221] M. Pidłypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie…*, s. 121–122. Komnatka była przedmiotem długoletnich sporów sądowych toczonych przez bazylianów poczajowskich z Tarnowskimi.

[222] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 22, k. 35v, 38, 48v, 50v, 59v.

[223] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3271, k. 5.

[224] M. Pidłypczak-Majerowicz, *Cyrylickie druki bazylianów jako łącznik między kulturą religijną Wschodu i Zachodu w XVII–XVIII w.* [w:] *Klasztory mnisze na wschodnich terenach dawnej Rzeczypospolitej…*, s. 319–329.

dla eparchii za sumę 3008 złp 9 gr. Odebrał wówczas sumę 1278 złp, zaś resztę (1730 złp 9 gr) należało uiścić później[225]. Z kolei bazylianie z Krystynopola przebywający we wrześniu 1773 r. w Poczajowie na uroczystościach koronacyjnych zabrali z sobą 34 tomy ksiąg liturgicznych zakupione do cerkwi krystynopolskiej za kwotę 772 złp[226]. W 1777 r. Hieronim Strzelecki, udając się do Wiednia w celu objęcia funkcji parocha przy kościele św. Barbary i opieki nad studiującymi w tamtejszym seminarium klerykami bazyliańskimi, zabrał z sobą księgi przeznaczone do liturgii i wspólnych modlitw chórowych za sumę 3050 złp[227]. W 1770 r. ihumen monasteru św. Onufrego we Lwowie zakupił księgi liturgiczne wydrukowane w Poczajowie: dwa tomy triodów, oktoich, czasosłów oraz irmologion[228]. Jak wynikało z ksiąg rachunkowych monasteru w Poczajowie, książki drukowane w typografii sprzedawano m.in. do monasterów w Dobromilu, Ławrowie, Łucku, Humaniu, Mielcach[229]. Dystrybucja i sprzedaż ksiąg odbywała się zatem przeważnie przez osobisty kolportaż prowadzony przez osoby odpowiedzialne za drukarnię, przez podróżujących zakonników przewożących zamówione woluminy, czy też w końcu w bezpośredniej sprzedaży w Poczajowie. Stałymi terminami handlu książką były jarmarki związane z odpustami cerkiewnymi. Największe dochody przynosił zapewne jarmark sierpniowy z okazji Wniebowzięcia NMP.

Produkcję typograficzną klasztor poczajowski rozdawał innym monasterom lub duchownym, spłacając w ten sposób swe zobowiązania mszalne. W księgach rachunkowych w drugiej połowie lat 70. XVIII w. występowały wpisy świadczące o tego typu rozwiązaniach[230].

W 1760 r. drukarnia poczajowska wydała katalog księgarski, służący reklamie własnej produkcji typograficznej[231]. Był zatytułowany „Такса книг в типографии св. обители Почаевскія обретающихся" . Uważa się go za pierwszy katalog ksiąg wydanych przez typografię drukującą księgi cyrylickie na ziemiach koronnych. Zawierał tytuły dzieł cyrylickich oraz drukowanych alfabetem łacińskim wraz z ich cenami. Był przygotowany w językach ruskim i polskim. Uwzględniał stan drukarni na dzień 16 III 1760 r. Wydania cyrylickie podzielono na cztery grupy w zależności od formatu. I tak w grupie pierwszej, *in folio* (2°), było wymienionych dwanaście wydań. Były wśród nich: apostoł, Ewangelie, mineje, służebniki, triody, „Troje nabożeństwa", czasosłow, oktoich, „Obszczia służ-

[225] BOss., rkps 9540/II, s. 214.

[226] ЛННБ, f. 3, od. zb. 802, k. 91.

[227] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 22, k. 87.

[228] Й. Скрутень, *Бібліотека…*, „Записки ЧСВВ" 1924, P. I, т. I, s. 167.

[229] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 22, *passim*.

[230] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3271, k. 30v, 42v. W maju 1776 r. *na Msze św. rozdał książkami X. Spirydion 1229 złp*.

[231] M. Pidłypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie…*, s. 80.

by". W drugiej grupie, w formacie *in quarto* (4°), ujęto sześć wydań, m.in. kazusy, psałterz, katechizm, „Cuda Przeświętej Bogurodzicy", „Obraz primirenija". W trzeciej – *in octavo* (8°), znalazło się dziewięć druków: akafisty, gramatyka, moleben, półustawy, trebniki, czasosłowy, „Czasy carskie", „Namerenia". W czwartej – w formacie *in duodecimo* (12°), wydrukowano tylko dwa tytuły: półustaw mały i psatłterz. Księgi drukowane łacińskim alfabetem miały osobny tytuł: „Taxa ksiąg łacinskich y polskich w drukarni I.K.M. Poczajowskiey W.W. O.O. Basilianow. A.D. 1760". Zostały podzielone również według formatów, ale na trzy grupy. W pierwszej – *in folio* (2°) – znalazła się tylko jedna księga „Meditacye codzienne całoroczne". W drugiej, w formacie *in quarto* (4°), były ujęte cztery tytuły: „Josaphatidos seu de nece Beati Josaphat", „Kazania pokutne", „Gora poczajowska", „Woysko affektow". W trzeciej grupie – *in octavo* (8°), znalazło się aż dwanaście tytułów: „Akathist o N.M. Pannie łacinski y polski", „Akathist o N.M.P. polski", „Axiomata o czworakiey wieczności", „Elementarz", „Grzesznik przymuszony", „Ludzkie utrapienie", „Officium y życie S. Onufrego", „Przygotowanie do śmierci", „Reguły S.O.N. Bazylego W.", „Snopek mirry", „Specimen orthodoxae Ecclesiae", „Tydzien Opatrznosci Boskiey z rozrywkami historycznemi"[232].

W obu rozdziałach „Taksy" znalazły się dane dotyczące 46 wydań poczajowskich: 29 cyrylickich, 14 polskich, 2 łacińskich i 1 księgi dwujęzycznej – łacińsko-polskiej. W sprzedaży były egzemplarze oprawione i nieoprawione (w oprawie i *in crudo*). Oprawa również mogła być *prosta* lub *pod margines*. Ceny egzemplarzy zależały od formatu ksiąg oraz oprawy[233].

Działalność typografii poczajowskiej podzielono na dwa okresy, obejmujące lata 1734–1771 oraz 1772–1800. W pierwszym z nich wydano w Poczajowie 146 druków, w tym 86 cerkiewnych, zaś 60 łacińsko-polskich. W drugim okresie spod pras drukarskich w Poczajowie zeszło aż 237 tytułów, w tym 129 cyrylicą, a 108 łacińsko-polskich[234]. Według najnowszych ustaleń Joanny Getki drukarnia poczajowska w okresie 1734–1800 wydała 446 tytułów, w tym polskojęzycznych – 171, łacińskich – 51, zaś cyrylicą – 224. Z kolei typografia w Uniowie w latach 1628–1771 wydała 69 druków cyrylickich[235].

Drukarnie bazyliańskie prowincji koronnej produkowały głównie księgi liturgiczne oraz literaturę religijną. Druki o tematyce świeckiej wydawano tylko w Poczajowie. Tamtejsza drukarnia podjęła współpracę w wydawaniu utworów hetmana Wacława Rzewuskiego. Już w październiku 1756 r. przebywali w mona-

[232] О.О. Железняк, *Кириличні видання світського призначення друкарні Почаївського Успенського монастиря*, „Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів" 2012, вип. 16, s. 204–205.

[233] Tamże.

[234] M. Pidłypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie…*, s. 75–76.

[235] J. Getka, *Polskojęzyczne druki…*, s. 248.

sterze poczajowskim kapucyn i dworzanin hetmana, którzy tu *drukowali książki*. W 1756 r. ukazała się w Poczajowie praca „Myśli w teraźniejszych okolicznościach Rzeczpospolitej", zaś w 1759 r. komedia pt. „Natręt". Kolejną obecność ludzi podległych Rzewuskiemu, określonych jako *dworzanie* hetmańscy, odnotowano w lipcu i październiku 1761 r. Przez prawie sześć tygodni przebywali oni na terenie klasztoru, pracując przy wydaniu najprawdopodobniej „Mów i listów" lub „Zabaw wierszopiskich i krasomowskich". Ponownie dwóch pracowników hetmana Rzewuskiego pojawiło się w drukarni poczajowskiej we wrześniu 1763 r. Przebywali tutaj przez tydzień[236]. Wydatki związane z pobytem dworzan Rzewuskiego w Poczajowie poniesione przez bazylianów zostały im zwrócone. Wynika z tego, że hetman sprawował w ten sposób nadzór nad publikacją swych dzieł. Wydawanie utworów Rzewuskiego Maria Pidłypczak-Majerowicz zaliczyła do najważniejszych dokonań typografii poczajowskiej w XVIII w.[237]

Obok utworów literatury religijnej, pięknej, podręczników i kazań bazylianie poczajowscy wydali też w 1776 r. „Godzinki o Niepokalanym Poczęciu Najświętszej Marii Panny". Był to druk nietrwały i tani, bo za materiał i pracę drukarzy klasztor zapłacił tylko 17 złp[238].

W 1775 r. dokonano kradzieży księgi w Poczajowie. Jeden z tamtejszych zakonników Terafont Popiel, już wcześniej łamiący przepisy zakonne i wielokrotnie karany, zabrał wydrukowany tam psałterz z zamiarem jego sprzedaży[239].

Dużo mniej wiadomo o funkcjonowaniu drukarni uniowskiej. W latach 1737–1741 tamtejszym prefektem drukarni i korektorem był Innocenty Dydycki (ur. 1712 r.)[240]. Według wizytacji z 1747 r. w klasztorze znajdowała się izdebka z małym piecykiem giserskim do odlewania liter oraz drukarnia – duża izba z pięcioma oknami, z drewnianą podłogą i powałą, ogrzewana kaflowym piecem[241]. Typografia w Uniowie w latach 1628–1771 wydała 69 druków cyrylickich[242]. W okresie 1731–1771 typografia uniowska w trudnych warunkach procesów z Bractwem Stauropigialnym wydała 24 tytuły. Były to wyłącznie księgi cerkiewne, w które zaopatrywali się duchowni uniccy[243].

W materiałach wizytacyjnych wystąpiły wzmianki o przechowywaniu narzędzi drukarskich w monasterze w Ławrowie. Znajdowały się tam m.in. prasy żelazna i drewniana oraz przybory do rycia obrazków[244]. Domniemywać można,

[236] APPD, Ławra Poczajowska, sygn. 22, k. 31v, 44–44v, 48.
[237] M. Pidłypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie…*, s. 96.
[238] ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3271, k. 30v.
[239] ЛННБ, f. 3, od. zb. 137, k. 230v–231.
[240] ЛННБ, f. 3, od. zb. 435, k. 98.
[241] *Візитація унівського монастиря 1747 р.*, „Лавра" 1999, нр 3, s. 27–28.
[242] J. Getka, *Polskojęzyczne druki…*, s. 248.
[243] M. Pidłypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie…*, s. 69–70.
[244] ЦДІА, f. 201, op. 4б, sp. 1917, k. 317v.

że służyły zakonnikom parającym się introligatorstwem i oprawą książek. Najpewniej drukowano obrazki i niewielkie grafiki do celów religijnych.

Na terenach południowo-wschodniej Rzeczypospolitej unia kościelna miała w XVIII w. stosunkowo krótką historię w porównaniu z obszarami położonymi w Wielkim Księstwie Litewskim. Bazylianie prowincji koronnej w porównaniu do swych współbraci z prowincji litewskiej silniej związani byli z tradycją wschodnią, prawosławną. Mimo że byli niewątpliwie propagatorami unii, prekursorami wprowadzania zwyczajów, nabożeństw, wyposażenia charakterystycznego dla Kościoła łacińskiego, to jednak w swej działalności wydawniczej byli, jak określiła Maria Pidłypczak-Majerowicz, konserwatywni. Produkcję typograficzną kierowali głównie do duchowieństwa unickiego oraz społeczności ruskiej – drobnej szlachty i mieszczaństwa[245]. W II połowie XVIII w. podejmowali jednak współpracę przy wydawaniu ksiąg o tematyce świeckiej, co przynosiło im korzyści nie tylko finansowe, ale również podnosiło ich prestiż w społeczeństwie. Bazylianie prowincji koronnej poruszali się w dwóch płaszczyznach, łącząc kulturę religijną Wschodu i Zachodu.

[245] M. Pidłypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie…*, s. 67.

Zakończenie

Zakon bazyliański był najlepiej zorganizowaną strukturą w ramach XVIII-wiecznej Cerkwi unickiej w Rzeczypospolitej, dostarczającą kadr dla hierarchii biskupiej, kształcącą nie tylko młodzież zakonną, ale również świecką czy duchowieństwo diecezjalne, prowadzącą duszpasterstwo w znanych ośrodkach kultu maryjnego, wreszcie przodującą w społeczeństwie ruskim pod względem uczestnictwa w kulturze staropolskiej. Z tej racji zasługiwał na szczególną uwagę badaczy. Mimo stosunkowo licznej literatury poświęconej pewnym wycinkowym obszarom funkcjonowania tej wspólnoty brakowało całościowego odniesienia się do jego działalności, opartego na szerszej niż do tej pory kwerendzie źródłowej, uwzględniającej dokumentację wizytacyjną, kroniki i inwentarze, dorobek twórczy bazylianów. Niniejsza książka jest próbą wypełnienia tej luki w odniesieniu do bazyliańskiej prowincji koronnej w latach 1743–1780.

Na ziemiach południowo-wschodniej Rzeczypospolitej swe struktury bazylianie budowali dopiero w I połowie XVIII stulecia. Realizując ustawy synodu prowincjalnego Kościoła unickiego przyjęte w Zamościu w 1720 r., doszło do połączenia monasterów położonych w eparchiach lwowskiej, przemyskiej, częściowo łuckiej, chełmskiej, włodzimierskiej i metropolitalnej kijowskiej w jedną kongregację zakonną pod wezwaniem Opieki NMP. Ustanowiona na kapitule we Lwowie w 1739 r. Kongregacja Opieki NMP miała krótki żywot, bo już w 1743 r. zjednoczyła się z litewską Kongregacją Trójcy Świętej. Owo zjednoczenie było w dużej mierze skutkiem nacisku Stolicy Apostolskiej, pragnącej utworzenia jednolitej struktury administracyjnej, podzielonej na prowincje. Mimo początkowych różnic w realizowaniu reguły zakonnej oraz sporów o przynależność monasterów z eparchii włodzimierskiej i łuckiej wypracowano warunki funkcjonowania Zakonu Ruskiego św. Bazylego Wielkiego.

U swojego początku prowincja koronna, będąca obiektem szczegółowych rozważań, miała znaczną przewagę nad prowincją litewską co do ilości monasterów i duże zapóźnienie związane z brakiem szkolnictwa zakonnego. Jeśli chodzi o liczbę placówek zakonnych, to w latach 40. XVIII w. na terenach objętych granicami eparchii zarejestrowano co najmniej 135 monasterów, w których przebywało około siedmiuset mnichów. W przeważającej liczbie były to placówki małe, skupiające od jednego do trzech czerńców, często już podupadłe ze względu na burzliwą przeszłość tych ziem, zwłaszcza Wołynia i Podola, w II połowie

XVII w. Zgodnie też z decyzją Benedykta XIV rozpoczęła się od 1745 r. akcja kasaty ośrodków zakonnych utrzymujących mniej niż ośmiu zakonników. Przez cały omawiany okres procesem zdecydowanie dominującym w prowincji koronnej było likwidowanie i łączenie monasterów. Cerkwie i ich uposażenie przechodziło na rzecz duchowieństwa diecezjalnego, zaś ruchomości i inwentarz żywy były przekazywane innym klasztorom bazyliańskim, przeważnie najbliżej położonym. Mimo działań opóźniających realizację wytycznych Stolicy Apostolskiej podejmowanych przez władze zakonu i prowincji do 1780 r. bazylianie w prowincji koronnej stracili 60 placówek, czyli 45% wyjściowego stanu. Nie zrekompensowały tej straty pod względem ilości nowe fundacje klasztorne. Związane one były głównie z protekcją najpotężniejszego w latach 60. XVIII w. magnata kresowego – wojewody kijowskiego Franciszka Salezego Potockiego. Łącznie powstało 7 nowych klasztorów (Krystynopol, Humań, Strusów, Pohynki, Drohobycz, Ostróg i Warszawa), położonych przynajmniej w kilku przypadkach w centrach osadnictwa i zobowiązanych do wykonywania ważnych zadań związanych z edukacją publiczną oraz działalnością misyjną. W 1780 r., tuż przed podziałem, prowincja koronna liczyła 69 monasterów i 7 podporządkowanych im rezydencji.

Zakonnicy reguły św. Bazylego Wielkiego do czasu zorganizowania Kongregacji Opieki NMP, a potem wejścia w struktury Zakonu Ruskiego św. Bazylego Wielkiego stanowili główne zaplecze biskupów unickich w zarządzaniu diecezjami. Pełnili funkcje audytorów, oficjałów i wikariuszy generalnych, ekonomów, teologów. Świadczyło to o nich jako o elicie wśród duchowieństwa unickiego. Nadanie im egzempcji zaostrzyło stosunki z hierarchią cerkiewną, czego efektem było odsunięcie bazylianów od wpływu na zarządzanie diecezjami. Zainicjowało również długi okres konfliktów o prawa do dóbr stanowiących uposażenie katedr unickich. Zwycięsko wyszli z tej batalii biskupi, ale toczone spory bardzo osłabiły wizerunek całego Kościoła unickiego w Rzeczypospolitej. Spośród zakonników prowincji koronnej tylko jeden – Hipacy Biliński – objął w analizowanym w książce okresie najwyższą godność zakonną – urząd protoarchimandryty. Sprawował ją aż dwie kadencje, aczkolwiek drugą przerwała jego śmierć w 1771 r. Jednak łącznie jego rządy zakonem trwały imponującą liczbę szesnastu lat. Żaden inny zakonnik nie rządził tak długo zakonem jako jego generał. Jednocześnie Biliński również dwukrotnie wybierany był na protoihumena prowincji koronnej. Pełnił tę funkcję osiem lat. Na podstawie tych danych można śmiało stwierdzić, że był osobą szczególnie cenioną przez współbraci, powierzających mu kierownictwo sprawami zakonu. W związku z prezentacją władz prowincji podjęto w niniejszym opracowaniu temat finansowania działalności prowincji oraz pozyskiwania funduszy na ten cel. Problem ten nie był dotychczas przedmiotem zainteresowania historyków. Głównym źródłem środków pieniężnych były opłaty roczne, tzw. kontrybucje, wnoszone przez

klasztory podległe władzom prowincji. Ich wysokość uiszczana przez poszczególne monastery kształtowała się na poziomie od 8 do 300 złp rocznie.

Typowy portert bazylianina prowincji koronnej, jaki wyłania się z rozważań dotyczących duchowieństwa zakonnego, każe postrzegać go jako człowieka wywodzącego się głównie ze społeczności unickiej zamieszkałej na terytorium południowo-wschodniej Rzeczypospolitej, wstępującego do zakonu najczęściej w wieku 24–25 lat. Pogląd o dominującej liczbie zakonników związanych urodzeniem z obrządkiem łacińskim nie znalazł potwierdzenia w źródłach. Owszem, wśród bazylianów wybieranych na urzędy i godności zakonne, z powodu preferowanego szlachectwa, byli przeważnie profesi pochodzący z rodzin rzymskokatolickich, ale w liczbie ogólnej nie stanowili większości. Zdecydowanej przewagi nie mieli też zakonnicy wywodzący się ze stanu szlacheckiego, zresztą przeważnie reprezentowali drobną szlachtę. W zbiorowości bazylianów prowincji koronnej obecni byli również przedstawiciele stanu mieszczańskiego oraz chłopskiego. Część osób wywodziła się z rodzin kapłańskich. Przed wstąpieniem do monasteru część profesów odebrała wykształcenie w kolegiach. Odsetek uczniów kolegiów rósł wraz z upływem lat i w 1776 r. wynosił prawie 39% zakonników prowincji. W latach 40. XVIII w. prowincja zorganizowała wewnętrzne studia zakonne z zakresu retoryki, filozofii i teologii, na które uczęszczało wielu przedstawicieli wspólnoty. W II połowie XVIII w. bazylianie w zakresie realizacji założeń wynikających z reguły zakonnej borykali się z podobnymi problemami jak zgromadzenia rzymskokatolickie. Na plan pierwszy wysuwało się pijaństwo wśród zakonników oraz włóczęgostwo.

Do najważniejszych problemów, jakie udało się zbadać, trzeba zaliczyć majątkowe podstawy funkcjonowania monasterów, do tej pory nieanalizowane w literaturze naukowej. Poczyniono ustalenia świadczące o dużym zróżnicowaniu monasterów pod względem majątkowym, przy czym przeważały zdecydowanie placówki bardzo słabo uposażone. Ośrodki o podobnym statusie majątkowym jak klasztory łacińskie były wyjątkami. Determinowało to w dużej mierze podejmowaną działalność, skazując wspólnoty zakonne ubogich monasterów na wieczną troskę o zapewnienie utrzymania ludziom oraz odpowiedni stan zabudowań klasztornych.

Bazylianie prowincji koronnej wyróżniali się w prowadzeniu działalności duszpasterskiej. Posiadając prawa *cura animarum*, gorliwie wypełniali obowiązki nałożone na parochów przez postanowienia synodu zamojskiego oraz dekrety papieskie. Administrowali sakramentami, prowadzili katechizację, słynęli jako kaznodzieje. Propagowali kult maryjny, o czym świadczyły liczne obrazy uznane za cudowne lub łaskami słynące. Przeprowadzili w 1773 r. koronację obrazu Matki Bożej w Poczajowie, zyskując tym samym sanktuarium o podobnej randze jak Żyrowice, należące do bazylianów prowincji litewskiej. Szerzyli kult świętych szczególnie związanych z zakonem bazyliańskim, ale też propagowali nabożeń-

stwa rozpowszechnione wśród ludności rzymskokatolickiej, takie jak różaniec, godzinki czy nabożeństwa Męki Pańskiej. Na uwagę zasługuje działalność misyjna podjęta zwłaszcza na prawobrzeżnej Ukrainie wśród ludności niechętnej unii. Wyrazem tej niechęci była męczeńska śmierć zakonników, wśród których był wytrawny misjonarz Herakliusz Kostecki, w Humaniu w czerwcu 1768 r.

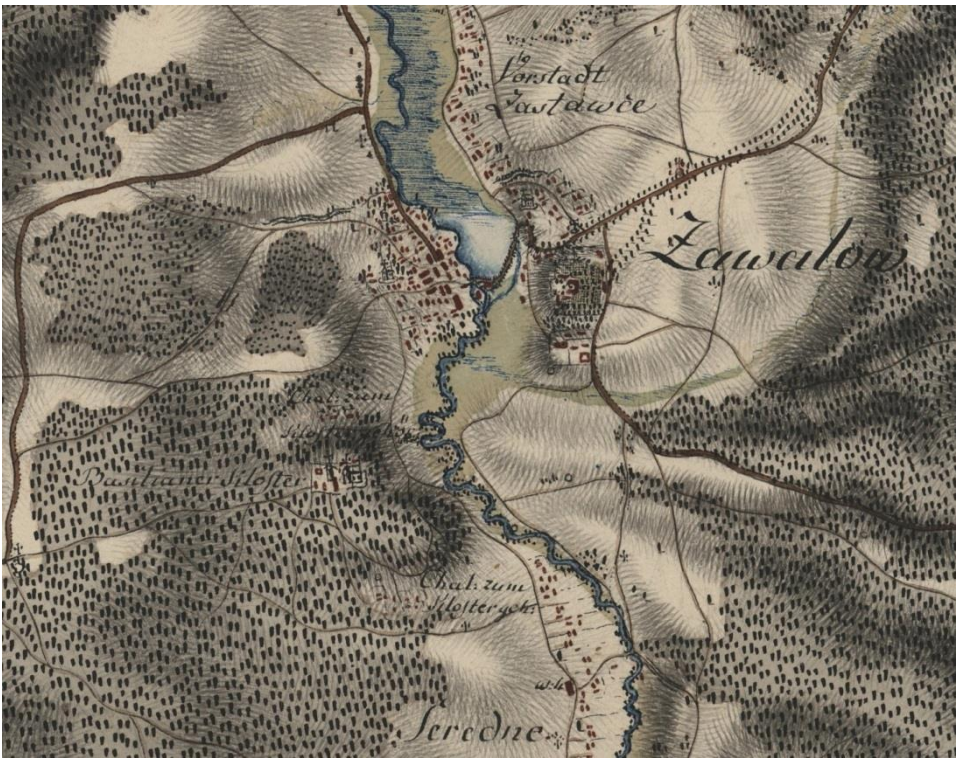
Równie istotne wydają się konstatacje związane z rozwojem szkolnictwa publicznego prowadzonego przez bazylianów prowincji koronnej. Ich starania w tym zakresie były naprawdę imponujące, biorąc pod uwagę punkt wyjściowy w 1743 r. W tej dyscyplinie dogonili, a pod względem liczby kolegiów nawet w pewnym momencie wyprzedzili swoich współbraci z prowincji litewskiej. Mimo skromnych możliwości finansowych starali się jak najlepiej przystosować do wymagań związanych z utrzymaniem szkół publicznych. Z powodu działalności edukacyjnej zyskali niewątpliwie szacunek społeczeństwa szlacheckiego na kresach południowo-wschodnich. Uczynione postępy predestynowały ich do sukcesji po jezuitach w zakresie edukacji publicznej. O pozytywnej roli bazylianów w prowadzeniu szkół zaświadczali wizytatorzy Komisji Edukacji Narodowej, a o edukacji odebranej w szkołach bazyliańskich w XIX w. dobrze wypowiadali się ich absolwenci. Szczegółowe badania źródłowe pozwoliły ustalić nazwiska bazylianów zajmujących się edukacją w kolegiach publicznych, co w przyszłości mogłoby się przyczynić do powstania słownika nauczycieli KEN.

Klasztory bazyliańskie w prowincji koronnej należały, obok może jeszcze lwowskiego Bractwa Stauropigialnego, do najważniejszych ośrodków kultury, łączących wpływy tradycji wschodniej z elementami cywilizacji zachodnioeuropejskiej. Synteza tych pierwiastków obecna była w różnych dziedzinach kultury i sztuki: w literaturze, architekturze, malarstwie, muzyce. Obciążanie jednak bazylianów wyłącznie zarzutem latynizowania obrządku unickiego nie do końca oddaje stan rzeczy. Owa latynizacja, przejawiająca się głównie w używaniu języków polskiego i łacińskiego, zaznaczyła się już w Cerkwi prawosławnej, a jej zwolennikiem był metropolita Piotr Mohyła, uważający wzorce edukacji zachodnioeuropejskiej za godne przeniesienia na grunt wschodni. Wdrażane zmiany w dziedzinie liturgii czy wystroju świątyń bazyliańskich wynikały z praktycznego dopasowania się do potrzeb i oczekiwań społeczeństwa. Jednocześnie bazylianie starali się o przekazanie duchowieństwu diecezjalnemu wiedzy teologicznej oraz sztuki kaznodziejskiej przez wydawanie tłumaczeń na język ruski dzieł łacińskich z tej tematyki.

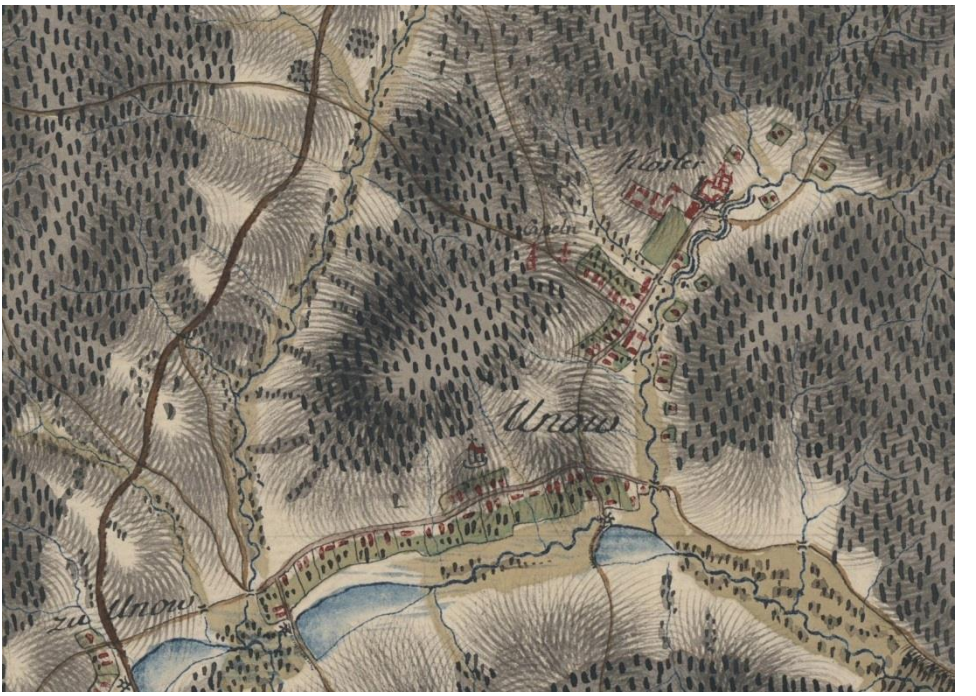
Niniejsza książka jest efektem analizy źródeł. Dzięki temu uzyskano możliwie najszerszą wiedzę o bazyliańskiej wspólnocie zakonnej. Mimo fragmentaryczności materiału archiwalnego w zakresie chociażby funkcjonowania nowicjatu czy kolegiów publicznych starano się ukazać całościowy obraz bazylianów prowincji koronnej w latach 1743–1780, a tym samym uzupełnić dotychczasowy stan badań nad tą problematyką.

Aneks

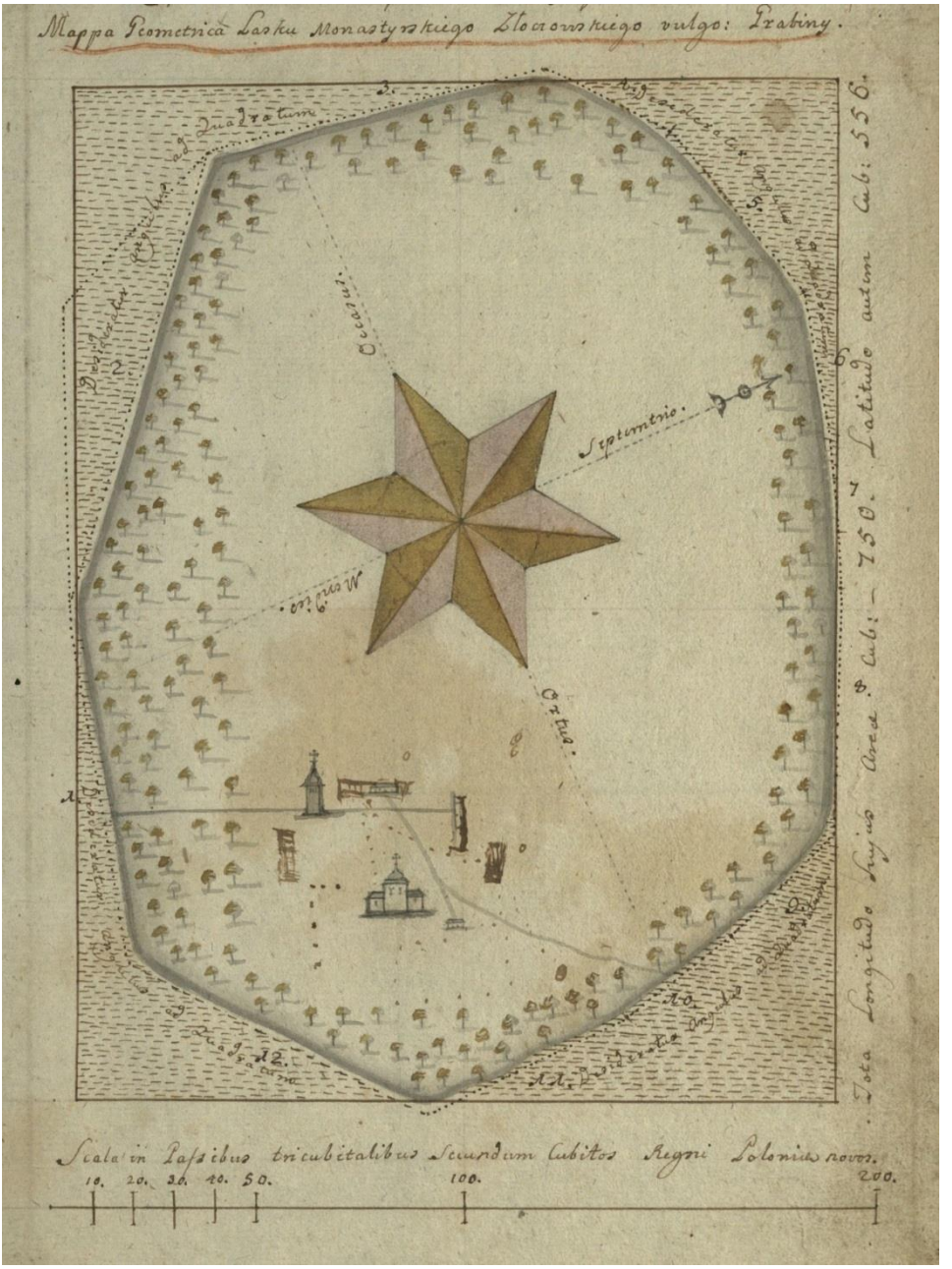
Ilustracje

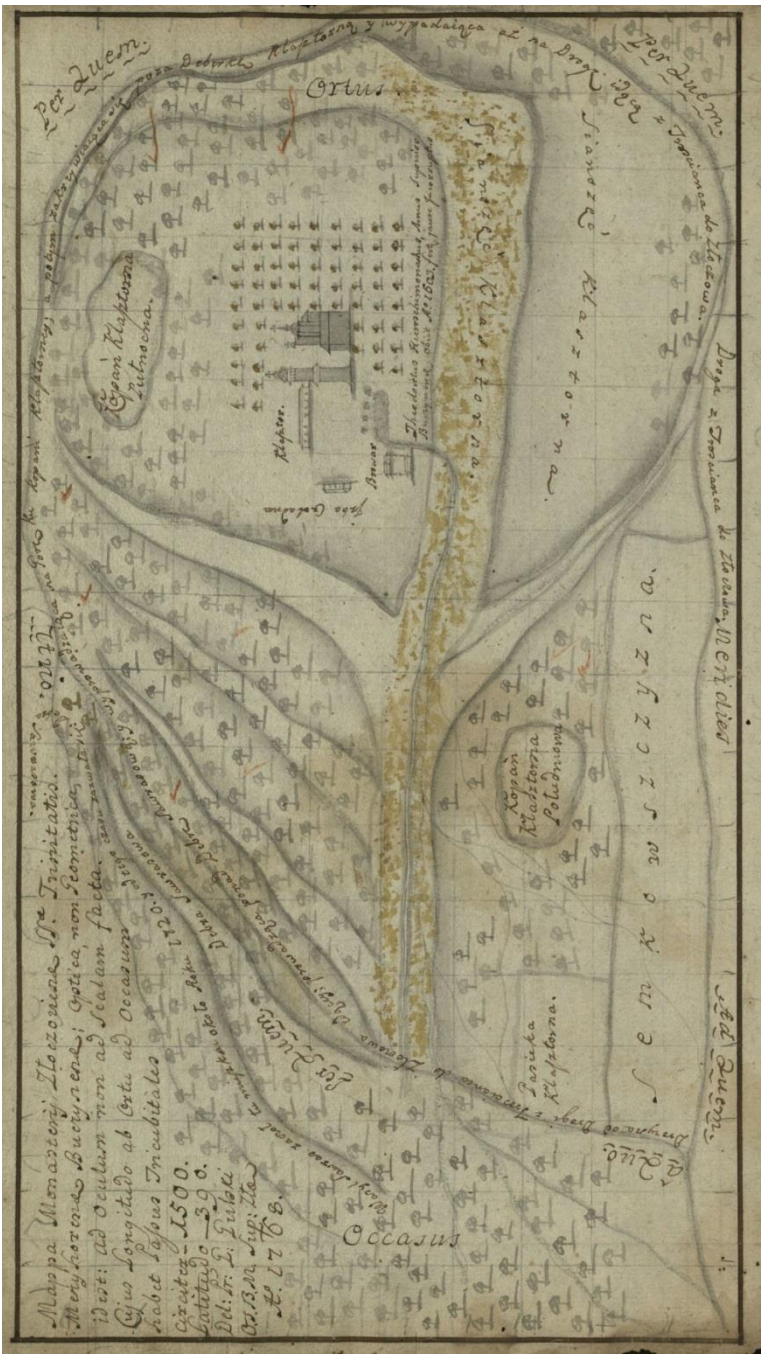
Ryc. 1. Monaster w Zawałowie na mapie Fryderyka von Miega (1779–1783)

Ryc. 2. Archimandria w Uniowie na mapie Fryderyka von Miega (1779–1783)

Ryc. 3. Plan zabudowań i gruntów monasteru w Grabinie-Złoczowie w 1768 r. autorstwa ihumena Gedeona Gulskiego

Ryc. 4. Plan zabudowań i gruntów monasteru w Buczynie w 1768 r. autorstwa ihumena Gedeona Gulskiego

Ryc. 5. Hipacy Biliński, protoarchimandryta w latach 1747–1751 i 1759–1771

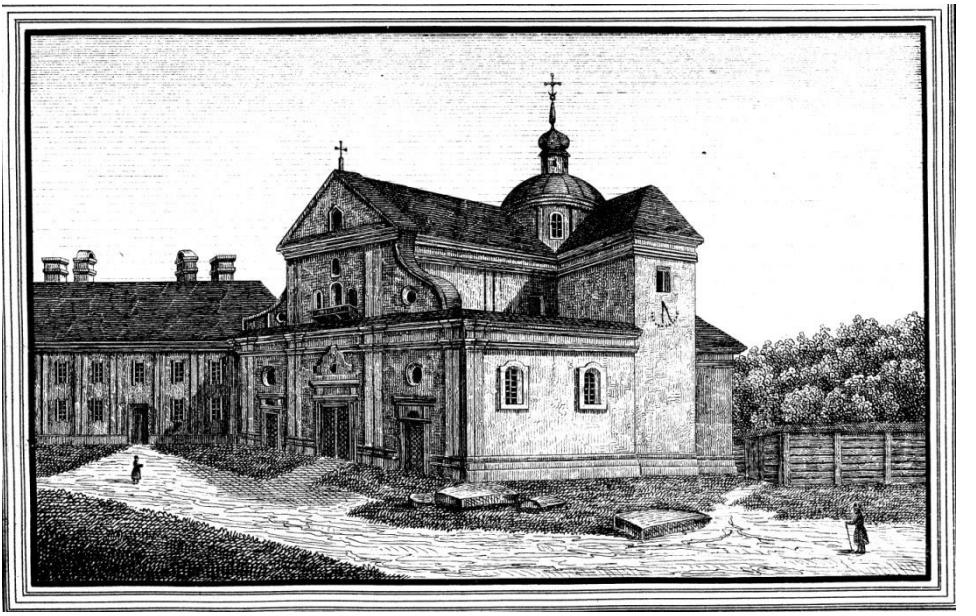
Ryc. 6. Szkic klasztoru bazyliańskiego w Trembowli z 1751 r.

Ryc. 7. Monaster i cerkiew pw. św. Onufrego w Dobromilu

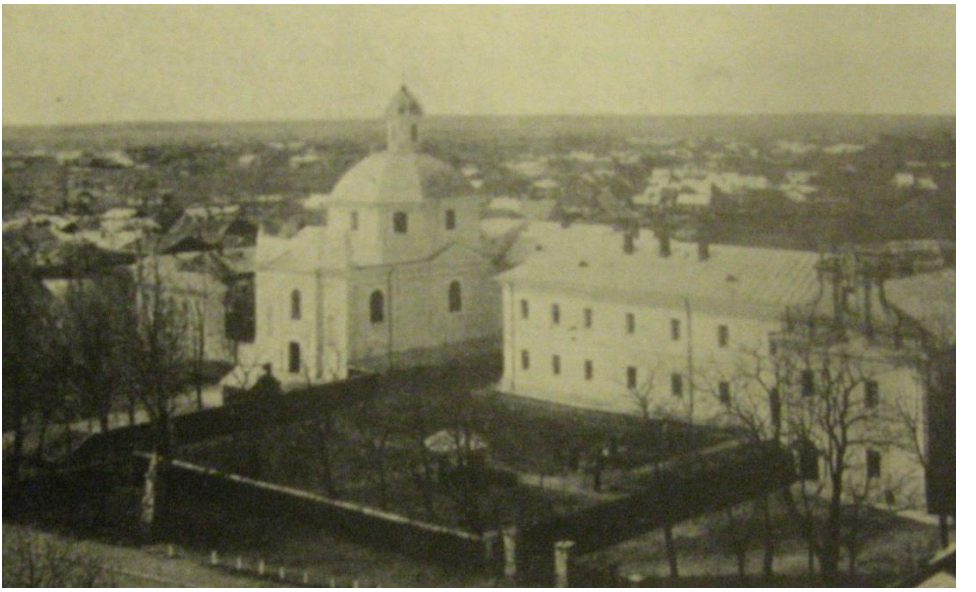
Ryc. 8. Monaster w Krechowie, widok w 1979 r.

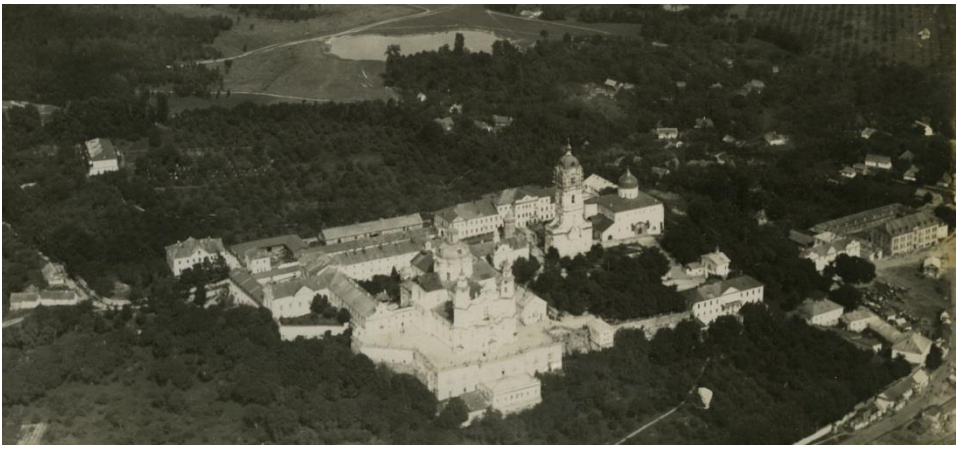
Ryc. 9. Cerkiew i monaster bazylianów w Podhorcach w 1848 r.

Ryc. 10. Monaster bazyliański i kolegium w Humaniu po 1785 r.

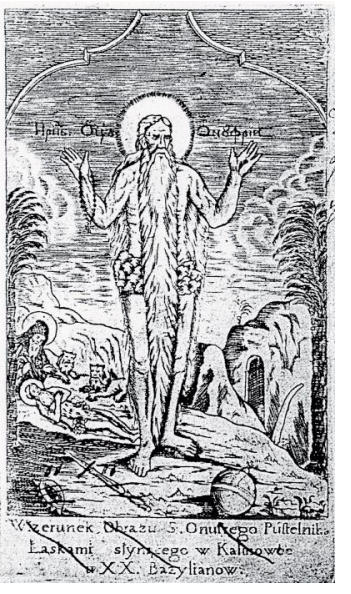
Ryc. 11. Cerkiew i monaster bazyliański w Krystynopolu

Ryc. 12. Ławra Poczajowska w 1939 r.

Ryc. 13. Pamiątka koronacji ikony Matki Bożej Poczajowskiej w 1773 r.

Ryc. 14. Obraz św. Onufrego słynący łaskami w cerkwi monasteru Szarogród-Kalinówka. Grawer poczajowski (ostatnia ćwierć XVIII w.)

Ryc. 15. Cudowny obraz św. Onufrego z cerkwi monasterskiej w Lubarze. Miedzioryt autorstwa Józefa Goczemskiego z 1752 r.

Ryc. 16. Strona tytułowa księgi Bractwa św. Onufrego przy cerkwi monasterskiej w Krystynopolu z 1773 r.

Ryc. 17. Strona tytułowa statutu Bractwa Matki Bożej Trembowelskiej z 1717 r.

Ryc. 18. Portret bazylianina autorstwa prawdopodobnie o. Jozafata Boszkowskiego z 1771 r.

Tabele

1. Monastery bazyliańskie w prowincji Opieki NMP w latach 1743–1780

Lp.	Monaster	Eparchia	Wezwanie	Status	Założenie	Likwidacja
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*
1	Bakocyn/ Bakoczyn	lwowska	św. Michał	rezydencja	1696	1749
2	Bar/Semenki	lwowska	św.św. Piotr i Paweł	monaster	XVII w., n.f. 1715	1837
3	Berszada	kijowska	PPańskie	monaster	1616	1744
4	Białołówka/ Biłyłówka	kijowska	św. Jerzy	monaster	1619	1795
5	Białostok	łucka	ZDucha Św.	monaster	1636	1833
6	Biesiady	lwowska	WnNMP	monaster, rezydencja	1659–1667	1787 (od 1776 r. do Żółkwi)
7	Bilcze	lwowska	PKrzyża Św.	monaster	XVII w. n.f. 1735	1793
8	Bilina Wielka	przemyska	WnNMP	rezydencja	1686	1811 (od 1775 r. do Ławrowa)
9	Bohusław	kijowska	św. Mikołaj	rezydencja	1575	1768
10	Bołochów	lwowska	św. Michał?	rezydencja	1680	1756
11	Bołożynów	lwowska	św. Jan Ew.	rezydencja	XVII w.	1754
12	Brzeżany/ Leśniki	lwowska	WnPańskie	rezydencja	1619	1746
13	Brzuchowica	przemyska	WnPańskie	rezydencja	1706	1745
14	Bucniów	lwowska	NPoczNMP	rezydencja	1744	1748
15	Buczyna/ Meżyhory	lwowska	Trójca Św.	rezydencja	1567, f. 1665	1946 (od 1748 r. do Złoczowa)
16	Czernilawa/ Lasek	przemyska	Trójca Św.	monaster	1633	1796
17	Czetwertnia	łucka	PPańskie	rezydencja	1437 f. 1622	1801 (od 1773 r. do Tumina)
18	Czortków	lwowska	PKrzyża Św.	monaster	1676	1792
19	Derewlany/ Wolica	chełmska	WnPańskie	monaster	1662	1788
20	Dereżyce/ Derażyce	przemyska	WnNMP	monaster	1531	1775
21	Dobromil	przemyska	św. Onufry	monaster	1613	1946
22	Dobrzany/ Derewacz	lwowska	WnPańskie	monaster	1582 f. 1667	1776

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*
23	Domaszów	chełmska	św. Mikołaj	monaster	1616, f. 1638	1784
24	Dorohów	lwowska	ZmPańskie	rezydencja	1682	1754
25	Dorożów	przemyska	PPańskie	rezydencja	XVII w.	1746
26	Drohobycz	przemyska	św.św. Piotr i Paweł	monaster	1775	1946
27	Głębokie/ Hłuboczek	przemyska	Opieka NMP	rezydencja	1688	1755
28	Grabów	lwowska	św. Michał	rezydencja	1669	1745
29	Granów	kijowska	PPańskie	rezydencja	1711	1795–1796
30	Hałajkowce	lwowska	św.św. Kosma i Damian	rezydencja	1727	1749
31	Hołowczyńce/ Międzyboż	lwowska	PPańskie	rezydencja	1540	1795
32	Horodenka	lwowska	św. Mikołaj	rezydencja	f. 1695	1764–1765
33	Horodyszcze	chełmska	WnNMP	rezydencja	20. XVII w.	1748 (do Wołświna)
34	Horodyszcze	łucka	ZwNMP	rezydencja	1538	1777
35	Horpin	lwowska	Opieka NMP	rezydencja	1712	1782 (od 1766 r. do Lwowa św. Jerzy, od 1778 r. do Derewlan)
36	Hoszcza	łucka	św. Michał	monaster	1639	1833
37	Hoszów	lwowska	PPańskie	rezydencja/ monaster	1570, n.f. 1662	1946
38	Humań	kijowska	Nar św. Jana Chrz.	monaster	1765	1834
39	Humieniec	lwowska	Nar św. Jana Chrz.	rezydencja	kon. XVII w.	1746
40	Jamnica/ Smolin	przemyska	WnNMP	rezydencja	1614	1764 do Werchraty
41	Jazienica	lwowska	PKrzyża Św.	rezydencja, monaster	1620	1788
42	Kamieniec Podolski	lwowska	Trójca Św.	monaster	1718	1795
43	Kaniów	kijowska	WnNMP	monaster	XII–XVI w.?, n.f. 1772	1831
44	Kłodzienko	przemyska	św. Onufry	rezydencja	XVII w.	1745
45	Kołodeżna	łucka	WnPańskie	rezydencja	XVI w.	1775
46	Korolówka	lwowska	Nar św. Jana Chrz.	rezydencja	XVII w.	1745
47	Korsuń	kijowska	św. Onufry	rezydencja	XVII w.	1765
48	Korżowce	lwowska	NarNMP	monaster, rezydencja	1742	1795

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*
49	Kosów	lwowska	Przen. św. Mikołaja	rezydencja	1655	1745
50	Krasnohórka	kijowska	św. Michał?	monaster	1615	1757
51	Krasnopuszcza	lwowska	Nar św. Jana Chrz.	monaster	1665	1946
52	Krechów	lwowska	PPańskie	monaster	1613	1946
53	Krupiec	chełmska	Trójca Św.	rezydencja	1680	1745
54	Kryłos	lwowska	WnNMP	monaster	XV w., n.f. 1704	1782–1784
55	Kryłos	lwowska	św. Eliasz	rezydencja	XIII w., n.f. 1704	1748 (do Kryłosa)
56	Krystynopol	chełmska	św. Jerzy	monaster	1763–1766	1946
57	Krzemieniec	łucka	ObjPańskie	monaster	1636	1839
58	Ladawa	lwowska	Ś św. Jana Chrz.	rezydencja	1600	1749
59	Lebiedyn/ Łebedyn	kijowska	św. Jerzy	rezydencja	XVI w.	1776
60	Letnia	przemyska	PPańskie	rezydencja	XVII w.	1775
61	Lewkowicze	kijowska	św. Mikołaj	rezydencja	XVII w.	1753
62	Lisianka/ Łysianka	kijowska	Trójca Św.	monaster	1604, f. 1729	1834
63	Lisznia	przemyska	św. Eliasz	monaster	1665	1775
64	Litwinów	lwowska	św. Onufry	rezydencja	1586	1773
65	Lubar	łucka	św. Jerzy	monaster	1604	1839
66	Lublin	chełmska	PPańskie	monaster	30. XVII w.	1864
67	Lwów	lwowska	św. Jerzy	monaster	1341, n.f. 1685	1817
68	Lwów	lwowska	św. Jan Ew.	monaster, rezydencja	1640	1802
69	Lwów	lwowska	św. Onufry	monaster, rezydencja	XIV w., f. 1463	1946
70	Lwów	lwowska	WnNMP	rezydencja	1624	1753
71	Łanowce	lwowska	Ś św. Jana Chrz.	rezydencja	przed 1712	1783 (od 1768 r. do Bilcza)
72	Ławrów	przemyska	św. Onufry	monaster	XIII w.	1946
73	Łuck	łucka	PKrzyża Św.	monaster	1624	1835
74	Łuck	łucka	św. Jan Ew. (katedra)	monaster	1240 (1601)	1758
75	Łuka	lwowska	Trójca Św.	monaster, rezydencja	1600	1789
76	Łukwica	lwowska	NarNMP	rezydencja	1688	1774
77	Malejowce	lwowska	PKrzyża Św.	monaster	1708	1810
78	Mańkówka	kijowska	św. Michał	rezydencja	XVII w.	1766

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*
79	Mielce	włodzimierska	św. Mikołaj	archimandria	1532	1839
80	Milcza Mała	łucka	NarNMP	monaster	1602	1833
81	Niemirów	kijowska	św. Mikołaj	rezydencja	XVII w.	1748
82	Niskienicze	włodzimierska	OpNMP	monaster	1621, f. 1643	1806
83	Ohladów	chełmska	św. Prakseda	rezydencja	1654	1754
84	Ostróg	łucka	PPańskie	monaster	1777	1795
85	Owrucz	kijowska	WnNMP	archimandria	1499	1831
86	Pacyków	lwowska	WnNMP	monaster, rezydencja	1692	1792 (od 1776 r. do Hoszowa)
87	Perehińsko	lwowska	św. Onufry	rezydencja	XV w., n.f. 1691	1746
88	Perekały	łucka	OpNMP	rezydencja	1 poł. XVII w.	1748
89	Piatniczany	lwowska	WnNMP	rezydencja	1712	1745
90	Pitrycz	lwowska	WnNMP	rezydencja	1556	1789 (od 1748 r. do Kryłosa)
91	Poczajów	łucka	WnNMP	monaster	f. 1597	1831
92	Poddębce	łucka	NarNMP	monaster	XVII w.	1833
93	Podgrodzie/ Rohatyn	lwowska	św. Jan Chrz./ WnPańskie	rezydencja	1458	1757
94	Podhorce	lwowska	ZwNMP	monaster	1659	1946
95	Podhorodysz-cze	lwowska	PPańskie	rezydencja	1654	1757
96	Pohonia	lwowska	św. Onufry	monaster	1634, n.f. 1739	1946
97	Pohynki/ Puhynki	chełmska	św. Anna	monaster	1764	1833
98	Przemyśl	przemyska	św. Jan Chrz. (katedra)	rezydencja	XVII w.	1746
99	Rudniki	lwowska	Trójca Św.	rezydencja	1627	1750
100	Rzyszczów/ Rzyszczew	kijowska	PPańskie	monaster	1649	1778
101	Satanów	lwowska	Trójca Św.	monaster	1600	1793
102	Sińków	lwowska	św. Mikołaj	rezydencja	1630	1758
103	Sokół	lwowska	PKrzyża Św.	rezydencja	1435, n.f. 1689	1756
104	Sokulec	lwowska	OpNMP	rezydencja	1609	1818–1819
105	Stojanów	chełmska	WnNMP	rezydencja	ok. 1620	1754
106	Stożek	łucka	PPańskie	rezydencja	1619	1754
107	Strakłów	łucka	NarNMP	monaster	1665	1812
108	Strusów	lwowska	św. Mikołaj	monaster	f. 1771	1788
109	Stryj	przemyska	ZwNMP	rezydencja	XVII w.	1745

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*
110	Swaryczów	lwowska	NarNMP	rezydencja	XVII w.	1789 (od 1776 r. do Hoszowa)
111	Szarogród/ Kalinówka	lwowska	NarNMP	monaster	1715–1718	1794
112	Szczepłoty	przemyska	WnNMP	monaster	1626	1788
113	Święty Spas	przemyska	PPańskie	monaster	XVII w.	1789
114	Tłumaczyk	lwowska	WnNMP	rezydencja	1629	1745
115	Topolnica	przemyska	WnNMP	rezydencja	1616	1788 (od 1776 r. do Świętego Spasa)
116	Trembowla	lwowska	PPańskie	monaster	1576	1789
117	Tryhory	kijowska	PPańskie	monaster	1583	1839
118	Tumin	łucka	PKrzyża Św.	monaster	1635, f. 1690	1833
119	Turopin	włodzimierska	–	rezydencja	1641	1754
120	Tyszyca	chełmska	WnNMP	rezydencja	1608, f. 1628	1745
121	Uhorniki/ Uherniki/ Babianka	lwowska	św. Michał	monaster	1603–1612	1818 –1819
122	Ulucz	przemyska	WnPańskie	monaster	1570	1753
123	Ułaszkowce	lwowska	Nar św. Jana Chrz.	monaster	XIV w.	1946
124	Uniów	lwowska	WnNMP	archimandria	XIII w.	1790
125	Warszawa	kijowska	św. Bazyli?	monaster	1768	1784
126	Werchrata	chełmska	ZłSNMP	monaster	1678	1806
127	Wicyń	lwowska	NarNMP	monaster	1699	1818
128	Winnica	kijowska	ZwNMP	rezydencja	1616	1753
129	Wołświn	chełmska	PKrzyża Św.	monaster, rezydencja	ok. 1620, f. 1629	1765
130	Wyspa	lwowska	PKrzyża Św.	rezydencja	1677	1752
131	Zadarów	lwowska	św. Prakseda	rezydencja, monaster	1613	1818–1819
132	Zagwóźdź	lwowska	Nar św. Jana Chrz.	rezydencja	1458	1754
133	Zahajce Małe	łucka	św. Jan Jałmużnik	monaster	1637, f. 1639	1795
134	Zahorów	włodzimierska	NarNMP	monaster	1548	1839
135	Zamczysko/ Zameczek	chełmska	–	rezydencja	przed 1732	1745
136	Zamość	chełmska	św. Mikołaj	monaster	1706	1864
137	Zawałów	lwowska	św. Mikołaj	monaster	1614	1793
138	Zbaraż	łucka	PPańskie	rezydencja	1480, n.f. 1678	1786
139	Zimno	włodzimierska	WnNMP	monaster	XI w.	1806

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*
140	Złoczów/ Grabina/ Lasek	lwowska	WnPańskie	monaster	1704	1946
141	Zwiniacz/ Dzwiniacz	lwowska	WnPańskie św. Prakseda	rezydencja	przed 1706	1745
142	Żółkiew	lwowska	NarChrystusa	archimandria	1682	1946

Uwagi:
– – brak danych
f. – fundacja
n.f. – nowa fundacja
NarChrystusa – Narodzenie Jezusa Chrystusa
NarNMP – Narodzenie Najświętszej Marii Panny
Nar św. Jana Ch. – Narodzenie św. Jana Chrzciciela
NPoczNMP – Niepokalane Poczęcie Najświętszej Marii Panny
ObjPańskie – Objawienie Pańskie
OpNMP – Opieka Najświętszej Marii Panny
PKrzyża Św. – Podwyższenie Krzyża Świętego
PPańskie – Przemienienie Pańskie
Ś św. Jana Chrz. – Ścięcie św. Jana Chrzciciela
św. Jana Chrz. – św. Jana Chrzciciela
WnNMP – Wniebowzięcie Najświętszej Marii Panny
WnPańskie – Wniebowstąpienie Pańskie
ZDucha Św. – Zesłanie Ducha Świętego
ZłSNMP – Złożenie Szat Najświętszej Marii Panny
ZmPańskie – Zmartwychwstanie Pańskie
ZwNMP – Zwiastowanie Najświętszej Marii Panny

2. Zakonnicy prowincji koronnej w latach 1743–1780

Lp.	**Nazwisko i imię**	**Lata życia**	**Wstąpienie**	**Profesja**	**Prezbiterat**
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
1	Abramowicz Teodor	zm. 1745	–	–	–
2	Adamowicz Hiob	1704–1769	1731	1732	1736
3	Adłasiewicz (Jedłasiewicz) Charłamp	ur. 1735	1753	1754	1759
4	Aleksandrowicz Bartłomiej	zm. 1751	–	–	x
5	Aleksandrowicz Efrem	zm. 1749	–	–	x
6	Aleksiewicz Martynian	ur. 1713	1740	1741	–
7	Aleksiewicz Teofil	–	–	–	–
8	Andruszkiewicz Adrian	ur. 1747	1770	1771	1772
9	Andruszkiewicz Awerciusz	1725–1771	1748	1749	x
10	Angełłowicz Alimpi	ur. 1736	1757	1758	x
11	Angełłowicz Filaret	ur. 1756	1778	1779	–
12	Antoniewski Teodozy, br.	ur. 1748	1773	1774	–
13	Antonowicz (Antowicz) Herakliusz, br.	ur. ok. 1690	ok. 1712	ok. 1713	–

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
14	Antonowicz Innocenty	1720–1770	1742	1743	1744
15	Antonowicz Serafion	ok. 1699–1764	1732	1733	1737
16	Arłamowski Barlaam	–	–	–	–
17	Arłamowski Gabriel	zm. 1761	–	–	x
18	Arłamowski Pachomiusz	ok. 1714–1754	1736	1737	1740
19	Arnołuski Teofil	1740–1781	1772	1773	x
20	Artymowicz Hilarion	ur. 1747	1778	1779	–
21	Atłaszewicz Arsen	ur. ok. 1690	ok. 1719	ok. 1720	ok. 1728
22	Bachnowski Jerzy	–	–	–	–
23	Baczawski Aretas	zm. 1753	–	–	–
24	Baczyński Antoni	zm. 1756	–	–	x
25	Baczyński Bokulus (Prokulus), br.	1719–1755	1748	1750	–
26	Bajewski Gabriel	1731–1796	1755	1756	x
27	Balicki Barlaam	–	–	–	–
28	Balicki Bonifacy, br.	1679–1775	1748	1749	–
29	Balicki Jozafat	–	–	–	–
30	Baładowski German	1696–1759	ok. 1717	1718	1722
31	Bałko Pachomiusz	zm. 1749	–	–	–
32	Bandida Hipolit	–	–	–	–
33	Barankiewicz Porfiry	ur. 1705	1731	1732	1733
34	Baranowski Anatol	ur. ok. 1707	ok. 1721	ok. 1722	ok. 1747
35	Barczyński Jozafat	1747–1784	1772	1773	x
36	Bartoszewicz Jan	–	–	–	–
37	Barycki Barnaba	1706–1780	1744	1745	1748
38	Basiukiewicz Jan	–	–	–	–
39	Basztykowski Thyrsus	ur. 1737	1760	1761	1767
40	Bazylewicz Doroteusz	1708–1755	ok. 1721	1722	1724
41	Bączakowski Ezechiel	ok. 1682–1755	1709	1710	1713
42	Begicki Metody	ur. 1719	ok. 1753	1754	x
43	Bekieszowski Makary, br.	ur. 1746	1775	1776	–
44	Bełzecki Józef	1721–1787	1744	1745	1749
45	Berezecki Jonasz	zm. 1754	–	–	x
46	Berezecki (Bereżecki) Józef	ur. 1711	1739	1740	1740
47	Berezowski Justyn, br.	zm. 1747	–	–	–
48	Berezowski Metody	ur. 1717	1733	1734	ok. 1740
49	Bereżyński Laurenty	–	–	–	–
50	Bereźnicki Barlaam	–	–	–	–
51	Bereźnicki Hilarion	zm. 1752	–	–	x
52	Bereźnicki Innocenty	–	–	–	–
53	Bereźnicki Konstanty	–	–	–	–
54	Bereźnicki Wincenty	ur. ok. 1717	1741	1742	1742
55	Białkowski Bassian	ur. 1719	1746	1749	1752
56	Białkowski Filip, br.	ur. 1747	1773	1774	–
57	Białogórski Spirydion	1748–1813	1776	1777	1780

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
58	Białostocki German	zm. 1750			x
59	Białowąsowicz Izajasz	1742 – przed 1776	1766	1767	–
60	Bielawski Leon	zm. 1745	–	–	x
61	Bielecki Terencjusz	ur. 1728	1747	1748	1753
62	Bielewicz Benedykt	zm. 1761	–	–	x
63	Bielkiewicz Herakliusz	ur. 1745	1763	1764	1768
64	Bielkiewicz Hilarion	1711–1755	ok. 1721	1722	ok. 1738
65	Bieńkowski Ignacy	1732–1778	1752	1753	x
66	Biliński Ambroży	ok. 1706–1757	ok. 1724	ok. 1725	1730
67	Biliński Awerciusz	1725–1752	1752	ok. 1753	x
68	Biliński Eustratiusz	1699–1774	1718	1719	1724
69	Biliński Gedeon	–	–	–	–
70	Biliński Hieroteusz	ur. 1730	1760	1761	1766
71	Biliński Hipacy	1702–1771	1729	1730	1736
72	Biliński January	1744–1783	1761	1762	1770
73	Biliński Jason, br.	–	–	–	–
74	Biliński Józef	1709–1794	1776	1777	x
75	Biliński Marceli	1711–1776	1737	1739	1739
76	Biliński Martynian, br.	ur. 1720	1742	1745	–
77	Biliński Sebastian	zm. 1748			
78	Biliński Wincenty	1708–1752	1744	1745	x
79	Bobisiewicz (Bibasiewicz) Sabba	1722–1770	1752	1753	x
80	Bobowski Barlaam	ur. 1726	1758	1759	x
81	Bobowski Lazariusz, br.	ur. 1735	1761	1762	–
82	Bobrowicz Joachim, br.	1750–1777	1771	1772	–
83	Bodreńko German	ur. 1700	1742	1743	–
84	Bohaczewski Mojżesz	1698–1768	1732	1733	1730
85	Bojakowski Innocenty	ur. 1708	1752	1765	–
86	Bojarski Innocenty	1698–1776	1728	1729	1739
87	Bojniewicz Sewerian	ur. ok. 1707	ok. 1726	ok. 1727	ok. 1731
88	Bołha (Botha) Innocenty	ur. 1732	1749	1750	x
89	Bołha (Botha) Jowin, br.	ur. 1751	1774	1775	–
90	Bołha (Botha) Marceli	ur. 1739	1760	1761	1765
91	Bonoński Beniamin	ok. 1672–1755	ok. 1700	ok. 1701	ok. 1709
92	Borecki Arsen	ok. 1698–1765	ok. 1717	ok. 1718	ok. 1728
93	Borecki Bonifacy	ur. ok. 1716	ok. 1740	ok. 1741	ok. 1744
94	Borecki Jonasz	1716–1770	1750	1751	1753
95	Borgielewicz Józef	ur. 1751	1774	1775	1778
96	Borkowski Kazimierz, br.	ur. 1755	1772	1773	–
97	Borkowski Justus	ur. 1746	1765	1766	1769
98	Borodycz Gedeon	zm. 1753	–	–	x
99	Borodycz Irenarchus, br.	ur. 1752	1775	1776	–
100	Boroński Benedykt	zm. 1753	–	–	x

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
101	Borowski Beniamin	zm. 1755	–	–	–
102	Bortniewicz Sabba	ur. 1739	1763	1764	1770
103	Borysiewicz (Borysewicz) Joachim	1713–1774	1750	1752	x
104	Borysiewicz Tadeusz, br.	1744–1770	1764	1765	–
105	Borysławski Andronik	ur. 1752	1773	1779	1788
106	Boskowicz Bazyli	1719–1785	1740	1741	1744
107	Boszkowski Jozafat	ur. 1735	1769	1770	1771
108	Bozowski (Bożowski) Dionizy	ur. 1731	1757	1758	1758
109	Bozowski (Bożowski) Makary	ur. 1733	1757	1758	ok. 1760
110	Braciszewski Augustyn, br.	ur. 1754	1770	1771	–
111	Bratkowski Onufry	1722–1790	1742	1743	1750
112	Bratkowski Zenobi	–	–	–	–
113	Brodowicz Porfiry	ur. 1735	1758	1759	1761
114	Brodowski Dionizy	zm. 1752			x
115	Brodziański Cyryl	1740–1769	1757	1758	1765
116	Broniewicz Sewerian	–	–	–	–
117	Brosnowski Barlaam	–	–	–	–
118	Bruchowicki Barlaam	–	–	–	–
119	Brusiński Dalmat, br.	1746–1774	1770	1771	–
120	Bruszczacki Justyn, br.	ur. 1745	1769	1770	–
121	Brzeżański Józef	–	–	–	–
122	Brzeźniakiewicz Porfiry	ur. 1751	1771	1772	x
123	Brzochowski Pachomiusz	–	–	–	–
124	Brzozowski Barlaam	–	–	–	–
125	Brzozowski Bartłomiej	1724–1761	1750	1751	x
126	Brzuchowski Barlaam	ok. 1651–1761	–	–	x
127	Bubicz Sabba	–	–	–	–
128	Bubliński Antoni	1700–1774	1722	1723	1724
129	Bucowski Dionizy	zm. 1757	–	–	x
130	Buczkowski Sewerian	ur. 1734	1757	1758	x
131	Budziński Gedeon	1724–1787	1744	1745	1749
132	Bujnicki Gedeon	1680–1756	ok. 1701	1702	1712
133	Bułanowski Irinarchus	–	–	–	–
134	Bułowicz (Butowicz) Joanicjusz	ur. 1737	1757	1758	x
135	Bunelik Ambroży, br.	1729–1774	1765	1766	–
136	Burowski Dionizy	ur. ok. 1703	–	ok. 1726	–
137	Bursztyński Sofron	ur. ok. 1693	1723	1724	1730
138	Butrynowski Teodoziusz	ur. 1722	1746	1747	1755
139	Bużarowski Justynian	zm. 1767	1726	1727	x
140	Bydlewski January	zm. 1746	–	–	–
141	Carewicz Gimnazy	–	–	–	–

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
142	Celewicz Konstanty	1726–1781	1765	1766	x
143	Chadzyński Konrad	–	–	–	–
144	Chanikowski Sofron, br.	1756–1783	1779	1780	–
145	Charczyński Teofan	ur. ok. 1711	ok. 1732	ok. 1733	–
146	Charczyński Teofilakt	1722–1767	1755	1756	x
147	Chilimonowicz Martynian	1713–1772	1741	1742	1754
148	Chitrowski Sofron	1705–1751	ok. 1731	1732	x
149	Chlebowski Florian	ur. 1721	1753	1754	1762
150	Chmielewicz Daniel	1728–1786	1752	1754	x
151	Chmielewicz Sylwester	ur. 1736	1754	1755	1760
152	Chmielewski (Chmielowski) Laurenty	–	–	–	–
153	Chmieliński Eliasz	ok. 1722–1756	ok. 1744	ok. 1745	ok. 1747
154	Chmielnicki Jerzy	ur. 1727	1767	1768	1769
155	Chmielowski Wiktor	–	–	–	–
156	Cholewczyński Benedykt	1733–1794	1754	1755	1759
157	Chomicki Ambroży	ur. 1733	1760	1762	
158	Chomicki (Chomiński) Sofron	zm. 1762	–	–	x
159	Chomikowski Bonifacy	ur. 1736	1763	1764	1770
160	Chomikowski Melecy	zm. 1752			
161	Chycewicz Maksymilian	ur. 1729	1758	1759	1763
162	Cichocki Ireneusz	ur. 1695	1718	1719	1729
163	Ciesielski Hieroteusz	–	–	–	–
164	Curkiewicz Józef, br.	ur. 1746	1780	1781	–
165	Cymborski Sosypater	1726–1780	1748	1749	1752
166	Cyngula (Czyngula) Ireneusz	1744–1776	1766	1767	1776
167	Czabanowski Joanicjusz, br.	1681–1772	1734	1735	–
168	Czaczkowski Józef	ur. 1734	1762	1763	x
169	Czajkowski Erazm, br.	1732–1796	1778	1779	–
170	Czajkowski Eutymiusz	1723–1778	1757	1758	1760
171	Czajkowski Gerazym	ur. 1750	1777	1778	–
172	Czajkowski Ignacy	ur. 1739	1755	1756	1764
173	Czajkowski Izaak	zm. 1750	–	–	x
174	Czajkowski Izaak, br.	ur. 1740	1770	1771	–
175	Czajkowski Izajasz	1703–1778	1727	1728	1739
176	Czajkowski Sylwester	ok. 1703–1753	ok. 1733	ok. 1734	ok. 1735
177	Czajkowski Teodozy	zm. 1744	–	–	–
178	Czapski Sadok, br.	ok. 1699–1756	1716	1717	–
179	Czarkowski Atanazy	1698–1760	ok. 1736	1737	1737
180	Czarnecki Hilarion	ok. 1697–1764	ok. 1732	ok. 1733	ok. 1739
181	Czarnecki Teoktyst	ur. 1717	ok. 1735	1736	1736
182	Czarniawski Izydor	ur. 1712	1741	1742	–
183	Czarnecki Spirydion	–	–	–	–
184	Czebanowski January	ur. 1718	1741	1742	x

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
185	Czebanowski Joanicjusz	1681–1772	1734	1735	x
186	Czebentowski Hieroteusz, br.	ur. 1755	1779	1780	–
187	Czechowicz Józef	zm. 1749	–	–	x
188	Czechowski Gimnazy	1726–1780	1751	1752	1752
189	Czechowski Justus	ur. 1758	1777	1778	1783
190	Czechowski Nestor	ur. 1736	1758	1759	1765
191	Czechryński Benedykt, br.	zm. 1745	–	–	–
192	Czeheryński Pachomiusz	–	–	–	–
193	Czehulewicz (Czechulewicz) Walerian	ur. 1747	1764	1765	x
194	Czemeryński Damian, br.	ur. 1756	1775	1776	–
195	Czepiel Sylwester	1711–1776	1733	1733	1733
196	Czerewkiewicz Hipolit	zm. 1746	–	–	x
197	Czerkawski Nikodem	ur. ok. 1689	ok. 1735	ok. 1736	ok. 1737
198	Czerkawski Parteniusz	zm. 1751	–	–	–
199	Czerniawski Artem	ur. 1720	1749	1750	1750
200	Czerniawski Barsonufiusz	zm. 1752			x
201	Czerniawski Pambo	ur. 1743	1760	1761	x
202	Czerniawski Modest	ur. 1713	1732	1733	1734
203	Czernichowski (Cześnikowski) Innocenty, br.	1729–1776	1745	1746	–
204	Czernichowski Spirydion, br.	ur. ok. 1707	ok. 1724	ok. 1725	–
205	Czerniecki Samuel	ur. 1738	1759	1760	1762
206	Czernigiewicz Innocenty	zm. 1754	–	–	x
207	Czerpalik (Czerpalski) Polikarp	zm. 1757	–	–	x
208	Czerwiński Hieroteusz	1718–1776	1733	1734	1735
209	Czołowski Hilarion	–	–	–	–
210	Czopowski Julian	ur. 1725	1746	1747	1750
211	Czujkowski Jerzy	ur. 1735	1757	1758	x
212	Czyżewicz Laurenty	ur. 1745	1760	1761	1769
213	Czyżewicz Paizjusz, br.	1739–1764	1759	1760	–
214	Ćwiliński Daniel	–	–	–	–
215	Ćwinicki (Ćwinowski) Domecjan	ok. 1705–1763	ok. 1732	ok. 1733	1736
216	Ćwinkowski Pafnucy	1732–1786	1756	1757	x
217	Dadzicki Sergiusz	ur. 1746	1772	1773	1779
218	Damaszkiewicz Bassian (Kasjan)	1704–1749	1730	ok. 1731	x
219	Damaszkiewicz January	ok. 1693–1749	ok. 1719	ok. 1720	x
220	Damianowicz Tarazy	zm. 1760	–	–	x
221	Daniłowicz Arsen	ur. ok. 1707	ok. 1728	ok. 1729	ok. 1737
222	Daniłowicz Laurenty	ur. 1724	1754	1755	1757
223	Dardycki Hiacynt	zm. 1747	–	–	x
224	Daszkiewicz Adam	1684–1755	1708	1709	1718

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
225	Daszkiewicz Arsen	ur. 1742	1765	1766	–
226	Daszkiewicz Gerwazy	–	ok. 1754	ok. 1755	–
227	Daszkiewicz Gimnazy	ur. 1759	1778	1779	–
228	Daszkiewicz Izydor	–	–	–	–
229	Daszkowski Joanicjusz	ur. 1741	1764	1765	1767
230	Dąbrowski Antoni	ur. 1716	1748	1749	1750
231	Dąbrowski Tadeusz, br.	ur. 1762	1778	1779	–
232	Deberski Joanicjusz, br.	ur. 1752	1770	1771	–
233	Dembczyński (Dąbczyński) Gedeon	1706–1759	1731	1732	1734
234	Dembicki Pantaleon	ur. 1713	1739	1740	x
235	Demkowicz Leon	1747–1824	1769	1770	1774
236	Demuszewski Marcjan	ur. 1731	1754	1755	1760
237	Demuszewski Nikodem, br.	ur. 1755	1771	1772	–
238	Denisowicz Jakub, br.	ur. 1748	1775	1776	–
239	Derewiński Benedykt	1719–1766	1735	1736	x
240	Derewiński Gedeon	zm. 1746	–	–	x
241	Deyma Jakub	1724–1748	1743	1744	x
242	Dmitrowicz Doroteusz	ur. 1730	1760	1761	1767
243	Dmitrowicz Dositeusz, br.	ok. 1718–1759	1732	1733	–
244	Dmitrowski Sewerian, br.	ur. 1745	1775	1776	–
245	Dobrowolski Ildefons	ur. 1741	1760	1761	1766
246	Dobrowolski Merkury	ur. 1750	1772	1773	1780
247	Dobrowolski Paweł	ur. 1752	1774	–	–
248	Dobrusiński Mardariusz	ur. ok. 1706	ok. 1721	1722	1728
249	Dobryłowski Julian	1758/1760–1825	–	–	–
250	Dobrzański Antoni	–	–	–	–
251	Dobrzański Gedeon	1702–1750	1727	1728	1730
252	Dobrzański Hieronim	zm. 1764	1729	1730	
253	Dobrzański Sofron	1698–1774	1733	1734	1734
254	Doktorowicz Włodzimierz, br.	ur. 1757	1776	ok. 1777	–
255	Dolański Melecy	1717–1758	1747	1748	x
256	Doliński Ambroży	ur. 1721	1746	1747	1750
257	Doliński Sebastian	1707–1764	ok. 1729	ok. 1730	1738
258	Doliński Teodozjusz	1704–1781	1740	1741	1743
259	Dołbiński Joachim	–	–	–	–
260	Domaszewski Bassian	ur. ok. 1714	ok. 1729	ok. 1730	ok. 1740
261	Doroszewicz Jonasz, br.	ok. 1682–1755	ok. 1727	ok. 1728	–
262	Draczakiewicz Martynian	1742–1783	1762	1763	1767
263	Draczyński Józef	zm. 1749	–	–	x
264	Dronczewski Gabriel	1717–1744	1736	1737	x
265	Droniecki (Drohynicki) Tomasz	1710–1763	ok. 1726	1727	1737
266	Dronowicz German	1736–1788	1756	1757	1764
267	Drozdowski Jan Chryzostom	zm. 1763	–	–	x

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
268	Drozdowski Krzysztof	1717–1766	1743	1744	x
269	Drozdowski Makary	1727–1807	1754	1756	1767
270	Drozdowski Sylwester	–	–	–	–
271	Drzewiański Benedykt	ur. ok. 1719	ok. 1735	ok. 1736	–
272	Drzewiński Auksenty	ur. 1733	1762	1763	1768
273	Dubaczewski Innocenty	1692–1774	1721	ok. 1722	x
274	Dubicki Glicery	1738–1813	1762	1763	1766
275	Dubnicki Auksenty	ur. 1738	1766	1767	1771
276	Dubowski Andronik	1706–1778	1736	1737	1740
277	Duchowski Hiob	zm. 1751	–	–	–
278	Duczakiewicz Błażej	1715–1773	1743	1744	1745
279	Dunajewski Gedeon, br.	ur. 1752	1778	1779	–
280	Dunajowski Benedykt	ok. 1691–1750	ok. 1725	ok. 1726	1727
281	Dunajowski Doroteusz	zm. 1751	–	–	x
282	Duszyński Leon	ur. 1731	1749	1750	x
283	Duszyński Teofan	ur. 1728	1751	1752	1753
284	Dwornicki Józef	ur. 1733	1755	1756	1759
285	Dyczyński Innocenty	–	–	–	x
286	Dydycki Atanazy	ur. 1726	1756	1757	1758
287	Dydycki Augustyn	ur. 1726	1756	1757	x
288	Dydycki Innocenty	1712–1768	1736	1737	1737
289	Dyżyński Gerwazy	1710–1769	1728	1734	1735
290	Dziedzicki Anastazy	1742–1818	1762	1763	x
291	Dziedzicki Kasjan	1754–1831	1777	1778	1781
292	Dzielnicki Aleksy, br.	1750–1774	1769	1770	–
293	Dziokowski Barlaam	–	–	–	–
294	Dziokowski Benedykt, br.	1713–1781	1768	1769	–
295	Dziokowski (Diakowski) Józef	1738–1794	1755	1756	1761
296	Dziubiński Hipolit	1727–1764	1741	1742	x
297	Dziubiński Pankracy	ur. 1731	1753	1754	1756
298	Dzyndrowski Andrzej	ur. 1740	1762	1763	–
299	Falewski Bartłomiej	–	–	–	–
300	Faliński Bonifacy, br.	1729–1755	1753	1754	–
301	Falkiewicz Herodion	1725–1772	1746	1747	x
302	Fastowski Melecy	–	–	–	–
303	Febliński Epifan	zm. 1791	–	–	–
304	Fedorkiewicz Józef, br.	ur. 1749	1771	1772	–
305	Fedorkiewicz Metody	ur. ok. 1711	ok. 1726	ok. 1727	–
306	Fedorkiewicz Teofil	ur. 1720	1735	1738	1745
307	Fedorowicz Gabiniusz	ur. 1718	1736	1737	x
308	Fedorowicz Innocenty	–	–	–	–
309	Fedorowicz Irinarchus	–	–	–	–
310	Fedorowicz Teofan	–	–	–	–
311	Fedorowicz Tryfilus	zm. 1756	–	–	–

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
312	Feduszyński Leon	–	–	–	–
313	Fedynkiewicz Gorgon	ur. 1721	1746	1747	1764
314	Fedynkiewicz Jerzy	–	–	–	–
315	Fidrycki Alimpi	1733–1769	1751	1752	1758
316	Figner Arsen, br.	ur. 1754	1777	1778	–
317	Figner Nicefor, br.	ur. 1758	1777	1783	–
318	Filański Justyn	–	–	–	–
319	Filański Nikodem	–	–	–	–
320	Filimonowicz Martynian	ur. 1713	1741	1742	1754
321	Filipowicz Anatol	ur. ok. 1715	–	–	ok. 1739
322	Filipowicz Barlaam	zm. 1754	–	–	x
323	Filipowicz Galakteon	1709–1769	1743	1744	x
324	Filipowicz Ignacy	1751–1800	1767	1768	1773
325	Filaszewicz Marceli	–	–	–	–
326	Firlikowski Hieronim	1712–1755	1740	1741	1742
327	Fizykiewicz Bonifacy	u. 1749	1765	1766	1773
328	Floriański Sergiusz	ur. 1737	1757	1758	x
329	Fłominowski (Frominowski) Tychon	ur. 1712	1733	1734	1740
330	Forostecki Antoni	ok. 1712–1753	ok. 1730	ok. 1731	ok. 1735
331	Fryziński Sebastian	ur. 1751	1771	1772	1781
332	Gajecki Teofil	–	–	–	–
333	Gajewski Leonty	zm. 1752	–	–	x
334	Gajewski Teodozy	ok. 1687–1759	ok. 1710	ok. 1711	ok. 1720
335	Gajski Gerwazy	–	–	–	–
336	Galiński Florian	1733–1774	1755	1756	1757
337	Gałęzowski Fortunat, br.	ur. 1756	1774	1775	–
338	Gałuszecki Melecy	zm. 1749	–	–	–
339	Garanowski Sergiusz	1712–1754	1742	1743	x
340	Garbaczewski Józef	ur. 1705	1734	1735	1739
341	Gardziejowski (Gardziejewski) Hipolit	ur. 1723	1765	1766	x
342	Gaszyński Klemens	1741–1770	1755	1758	x
343	Gaydaszewicz Pachomiusz	1710–1765	ok. 1727	1728	1739
344	Gazyński Efrem	ur. 1724	1744	1745	1763
345	Geruszyński Bessarion	ur. 1744	1769	1769	x
346	Geruszyński Dionizy	ur. 1728	1751	1752	1754
347	Geruszyński Hipacy	ur. 1730	1758	1770	
348	Gidziewicz Pafnucy	ur. ok. 1693	ok. 1736	ok. 1737	ok. 1717
349	Gilewicz Bartłomiej	1733–1770	1762	1763	x
350	Gizowski Polichroniusz	1723–1770	1747	1748	1750
351	Gliński Antoni	ok. 1680–1751	ok. 1711	ok. 1712	1716
352	Głębocki Ezaw	1730– 1778	1759	1760	x
353	Głowacki Hesychius (Ezechiel)	ur. 1735	1762	1763	x

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
354	Głowacki Pachomiusz	ur. 1738	1757	1758	x
355	Głowacki Sergiusz	ur. 1711	1730	1731	1739
356	Głowacki Symeon	ur. 1735	1758	1759	x
357	Głowacki Witalis, br.	1705–1766	1747	1748	–
358	Głuchowski Hilarion	ur. ok. 1721	ok. 1742	ok. 1743	ok. 1745
359	Gmitrowski Seweryn, br.	ur. 1745	1775	1776	–
360	Gnatkowski Teofil	1748–1791	1776	1777	1780
361	Gnatowski Dionizy	ur. 1721	1752	–	–
362	Golanowski Benedykt	zm. 1757	–	–	x
363	Golanowski Klemens	ok. 1728–1766	ok. 1747	ok. 1748	x
364	Goralewski Antoni	ur. 1758	1777	1778	–
365	Goralewski Bonifacy	ur. 1715	1739	1741	1742
366	Gotkowski Gerazym	ur. 1756	1780	–	–
367	Górski Bassian	zm. 1748	–	–	x
368	Górzański Parteniusz	1711–1779	1732	1733	1737
369	Grabianka Makary	zm. 1829	–	–	x
370	Grabowiecki Barsonufiusz, br.	ur. 1734	1766	1767	–
371	Grabowiecki Deodat	1733–1767	1756	1757	x
372	Grabowiecki (Grabownicki) Mojżesz	1692–1774	1721	1722	1728
373	Grabowski Innocenty, br.	ok. 1711–1774	1758	1759	–
374	Grabowski Nikodem, br.	ur. 1752	1772	1773	–
375	Grabowski Teodozy	ur. 1711	1741	1742	–
376	Gratski (Groński) Grzegorz	1729–1761	1752	1753	1760
377	Grąziewicz Michał	ur. 1723	1752	1753	1754
378	Grodecki Jozafat	1711–1783	1736	1737	1740
379	Grodziewski Gedeon	zm. 1757	–	–	x
380	Grodzikiewicz Gedeon	ur. ok. 1706	ok. 1733	ok. 1734	–
381	Gromnicki Polikarp	1731–1799	1749	1750	x
382	Groński Grzegorz Nazianzen	1729–1761	1752	1753	1760
383	Gruszecki Antoni, br.	1734–1798	1751	1752 (wystąpił w 1760 r.)	–
384	Grynicki Metrofan	ok. 1662–1765	ok. 1708	ok. 1709	ok. 1719
385	Grzybowski Hieroteusz	zm. 1747	–	–	x
386	Grzybowski Paizjusz	ur. 1712	1738	1740	1741
387	Gulski Gedeon	1720–1796	1753	1754	1755
388	Gumakowski Leonty, br.	ur. 1750	1772	1773	–
389	Gurowski Beniamin	–	–	–	–
390	Gurnicki (Górnicki) Porfiry	ur. 1709	1727	1729	1736
391	Gurzański Parteniusz	ur. 1711	1732	1733	1740
392	Gutkowski Ambroży	1757–1790	1778	1781	–
393	Gutkowski Gerazy	ur. 1755	1780		–
394	Gutz Platon	ur. 1728	1746	1747	1753

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
395	Hackiewicz (Haczewski) German, br.	ur. 1709	1740	1741	–
396	Halewicz Hiob	ok. 1690–1764	ok. 1713	ok. 1714	ok. 1728
397	Haliczkowicz Ambroży	ur. 1757	1774	1781	x
398	Haliczkowicz Euzebiusz, br.	ur. 1755	1776	–	–
399	Haliński Ambroży	zm. 1748	–	–	x
400	Halkiewicz Tomasz	ur. 1735	1771	1772	x
401	Hałuziński Jozafat	ur. 1715	1740	1741	–
402	Hamarowski Cyprian	1711–1758	ok. 1732	1733	1739
403	Hanczakowski Jozafat	1733–1810	1772	1773	x
404	Hankiewicz Hipolit, br.	ur. 1757	1775	1776	–
405	Hański Adrian	ok. 1700–1760	ok. 1725	ok. 1726	ok. 1730
406	Harasimowicz Alypius	ur. 1727	1751	1752	1764
407	Harasimowicz Filemon	ur. 1743	1777	–	–
408	Harasimowicz (Harasymowicz) Hieronim	1732–1794	1753	1754	x
409	Harasimowicz Innocenty	ok. 1690–1759	ok. 1717	1718	ok. 1719
410	Harasimowicz Joanicjusz	–	–	–	–
411	Harasimowicz (Harasymowicz) Rafał	ur. 1740	1769	1770	x
412	Harasymowicz Arsen	zm. 1754	–	–	x
413	Harasymowicz Gordian	–	–	–	–
414	Haraszkowski Teofil	–	–	–	–
415	Hermanowski (Hermanowicz) Innocenty	ur. 1699	1712	1713	1723
416	Hilewicz Jozafat	zm. 1756	–	–	x
417	Hirczewski Joanicjusz	–	–	–	–
418	Hirczowski (Hirczewski) Izaak	1702–1776	1729	1730	1732
419	Hirski Pachomiusz, br.	ur. 1733	1763	1764	–
420	Hladzki Jozafat	ok. 1679–1752	1708	1709	1710
421	Hnatowicz Ambroży	ur. 1737	1762	1763	1767
422	Hnatowicz Dalmat	ur. 1721	1751	1752	1753
423	Hnatowicz Tomasz	1728–1805	1758	1759	1764
424	Hobczakiewicz (Hobczakowski) Adrian, br.	1701–1773	ok. 1739	ok. 1740	–
425	Hobczyński Nicefor	ur. 1713	1733	1734	1738
426	Hołdajewicz Teofan	1752–1822	1772	1773	1778
427	Hołowczyński Dionizy	1714–1786	1733	1734	1743
428	Hołowiecki Alimpi	1711–1780	1744	1745	1745
429	Hołownia Marcin	–	–	–	–
430	Hołubczański Sewerian	ur. 1717	1740	1741	x
431	Horbaczewski Nikodem	ok. 1679–1757	ok. 1710	ok. 1711	ok. 1719
432	Hordowski Metody	ur. 1708	1734	1735	x
433	Hordyński Aleksy, br.	ur. 1756	1776	–	–

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
434	Hordyński Krzysztof	ur. 1731	1761	1762	x
435	Hordyński Teofil	1696–1776	1726	1727	1727
436	Hordziejowski Sykstus	1730–1768	1749	1750	x
437	Horodecki Antoni	zm. 1756	–	–	x
438	Horodecki Ignacy	1723–1774	1741	1742	x
439	Horodyski Tadeusz, br.	ur. 1736	1769	1770	–
440	Howiński Marian	1753–1782	1776	1777	1778
441	Hoszkiewicz Paweł, br.	ur. 1747	1772	1773	–
442	Hoszowski Ambroży	1696–1770	1755	1756	1756
443	Hoszowski Benedykt	zm. 1755	–	–	x
444	Hoszowski Józef	1701–1763	ok. 1720	1721	1724
445	Hościsławski Beniamin	–	–	–	–
446	Hościsławski Benignus	ur. 1724	1749	1750	1750
447	Hrebicki Nicefor	–	–	–	–
448	Hrebnicki Florian	–	–	–	–
449	Hrehorowicz Teodor	ur. 1732	1747	1748	1755
450	Hreorowicz Juwenalis	1730–1776	1744	1745	1751
451	Hreorowicz Sylwester	1725–1786	1742	1743	1753
452	Hreorowicz Teodozy	1732–1775	1747	1748	1755
453	Hromaczewski Adrian	1718–1775	1738	1739	x
454	Hromaczewski Bazyli	ur. 1715	1739	1740	1741
455	Hromaczewski Hiacynt, br.	ur. 1758	1773	1774	–
456	Hromaczewski January	ur. 1743	1771	1772	x
457	Hromkiewicz Adrian, br.	ur. 1747	1775	1776	–
458	Hryniewiecki Melecy	1758–1823	1777	1778	1789
459	Hubalski Sebastian	zm. 1755	–	–	–
460	Hubczakowski (Hobczakiewicz) Adrian	zm. 1772	–	–	–
461	Hubicki Jerzy	1710–1790	1738	1738	1739
462	Hubicz Symeon, br.	1755–1779	1774	1775	–
463	Huczyński Pachomiusz	zm. 1759	–	–	x
464	Hulewicz Abraham	1712–1770	1743	1744	x
465	Hurko Gerwazy	zm. 1746	–	–	x
466	Huryn Hieronim, br.	ur. 1758	1775	1776	–
467	Husakowski Justus	ur. 1746	1769	1770	–
468	Husiatyński Wiktor	zm. 1753	–	–	–
469	Huslewicz Porfiry	–	–	–	–
470	Hyblewski Sebastian	zm. 1755	–	–	x
471	Ihnatowicz Leonty	–	–	–	–
472	Ilaszewicz Augustyn, br.	ur. 1751	1774	1775	–
473	Ilaszewicz Dionizy	zm. 1761	–	–	x
474	Ilaszewicz Justyn	1708–1776	1738	1740	1740
475	Ilaszewski Hilarion	1722–1778	1738	1739	1745
476	Ilaszewski Onufry	ur. 1751	1771	1772	–
477	Ilaszewski Zenobiusz, br.	ur. 1741	1773	1774	–

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
478	Ilczycki Terafon	ur. 1741	1770	1771	1777
479	Ilnicki Hilarion, br.	ur. 1730	1751	1752	–
480	Ilnicki Józef, br.	ur. ok. 1679	ok. 1718	ok. 1719	–
481	Ilnicki Sebastian, br.	–	–	–	–
482	Ilnicki Sofron	1727–1781	1754	1755	1757
483	Iskra Honorat, br.	ur. 1753	1772	1773	1780
484	Iskra Pafnucy	1733–1783	1751	1752	1760
485	Iwanicki Arsen	zm. 1750	–	–	x
486	Iwanicki Gedeon	1702–1788	1726	1727	1734
487	Iwanicki Gimnazy	ur. 1717	1743	1744	1752
488	Iwanowski (Iwański) Sylwester	1722–1778	1746	1747	1750
489	Iwaszkiewicz Dionizy, br.	1687–1759	ok. 1725	1726	–
490	Iwaszkiewicz Izajasz	1729–1767	1756	1757	1766
491	Iwaszkiewicz Sebastian, br.	ur. 1757	1773	1779	1783
492	Jabłonowski Genady	zm. 1757	–	–	x
493	Jabłoński Awerciusz, br.	zm. 1753	–	–	–
494	Jabłoński Genady	ur. ok. 1693	ok. 1711	ok. 1712	1722
495	Jachimowicz Sylwester	1719–1775	1750	1751	x
496	Jachimowski Narcyz	1724–1788	1748	1749	1749
497	Jackowski Florian	1727–1785	1760	1761	1762
498	Jagielnicki January	ur. 1744	1764	1765	x
499	Jakubiński Eliasz	zm. 1765	–	–	x
500	Jakubowicz Epifan	–	–	–	–
501	Jamiński Hiob, br.	ok. 1677–1750	ok. 1706	ok. 1707	–
502	Janczycki Jozafat	1728–1782	1748	1749	x
503	Janicki Dionizy	ur. 1741	1763	1764	1768
504	Janicki Gerwazy	1729–1771	1746	1747	1754
505	Janiszewski Atanazy	1696–1777	1725	1726	1734
506	Jankowski Innocenty	ur. 1719	1743	1744	1745
507	Jankowski Kornel	ur. 1718	1751	1752	1754
508	Jankowski Leonty	1724–1770	1754	1755	x
509	Jankowski Makary	1721–1785	1749	1750	x
510	Jankowski Parteniusz	zm. 1749	–	–	–
511	Jankowski Sebastian	ur. 1739	1762	1763	1766
512	Janowicki German	1729–1765	1757	1758	x
513	Janowicz Longin	ur. 1755	1775	1776	1781
514	Janowicz Spirydion, br.	–	–	–	–
515	Janowski Domecjan	1724–1780	1747	1748	x
516	Janowski Genady	ok. 1683–1763	ok. 1720	1721	1723
517	Jarembkiewicz Atanazy	1732–1788	1762	1763	1769
518	Jarembkiewicz Faust	1721–1765	1743	1744	x
519	Jarembkiewicz Jerzy	1716–1783	1740	1741	1742
520	Jaroszewicz Pafnucy, br.	ur. 1744	1772	1773	–
521	Jarynowski (Jawanowski) Józef	1701–1757	ok. 1730	ok. 1731	x

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
522	Jarzembkowski (Jarzębkowski) Wiktor	1718–1779	1737	1738	1742
523	Jasiński Marcin	1743–1814	1763	1764	1776
524	Jasiński Metrofan	–	–	–	–
525	Jasiński Sylwester	zm. 1745	–	–	–
526	Jastrzembski Izajasz	–	–	–	–
527	Jastrzembski Teofilakt	ur. 1704	1722	1723	–
528	Jastrzębski Teofil	ur. 1707	1718	1719	1726
529	Jaszczewski Alimpi	ur. 1727	1751	1752	1764
530	Jawornicki Hiacynt	ur. 1721	1741	1742	–
531	Jaworski Domecjan	1700–1761	1730	1731	ok. 1734
532	Jaworski Hiob	1711–1783	1749	1750	x
533	Jaworski Jason, br.	1742	1773	1774	–
534	Jaworski Jonasz	ur. 1680	–	–	1733
535	Jaworski Martynian	ur. 1722	1749	1750	1752
536	Jaworski Paweł	–	–	–	–
537	Jaworski Turecki Symeon, br.	1707–1774	1760	1764	–
538	Jedliński Lucjan	–	–	–	–
539	Jedliński Samuel	1734–1813	1752	1753	1761
540	Jedłasiewicz Arsen	ur. ok. 1690	ok. 1715	ok. 1716	–
541	Jemiałkowski Izydor	ur. 1715	1746	1748	1767
542	Jerowicki Filaret	ur. 1732	1766	1767	–
543	Jewłaszewicz Donat	ur. 1722	1748	1749	x
544	Józefowicz Adam, br.	ur. 1752	1773	1774	–
545	Juchniewicz (Juchnowski) Józef, br.	1723–1784	1755	1756	–
546	Jurewicz Hilarion	ur. 1732	1757	1761	1766
547	Jurkiewicz Józef	1700–1780	1728	1729	1733
548	Jurkiewicz Samuel	1699–1770	1729	1730	1730
549	Jurkiewicz Sergiusz	–	–	–	–
550	Jurkiewicz Wiktor, br.	ur. 1762	1778	1779	–
551	Jurkowicz Atanazy	ok. 1677–1750	ok. 1696	ok. 1697	ok. 1707
552	Jurowiecki Filaret	ur. 1732	1766	1767	1769
553	Juszczakowski Tarazy	1694–1765	ok. 1724	1725	x
554	Juszczyński Jozafat	–	–	–	–
555	Juszczyński Pafnucy, br.	ur. 1753	1774	1775	–
556	Juszewski German, br.	–	–	–	–
557	Juziakiewicz Paizjusz, br.	ur. 1747	1773	1774	–
558	Kaczalski Sabba	1698–1764	ok. 1719	1720	1731
559	Kaczanowski Hiacynt	1740–1785	1767	1768	1776
560	Kaczkowski Józef, br.	–	–	–	–
561	Kaczorowski Gerwazy	ur. 1740	1764	1765	1770
562	Kaczorowski Jerzy	1716–1783	1747	1748	1757
563	Kaffilewicz Cyprian	1749–1779	1770	1771	1777
564	Kakayłowicz Barlaam	ok. 1710–1763	ok. 1732	ok. 1733	x

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
565	Kakołowski Makary	–	–	–	–
566	Kaleński Porfiry	1723–1770	1756	1757	1758
567	Kaletyński (Kalityński) Hieronim	1717–1782	1747	1748	x
568	Kalimowski Hieronim	ur. 1732	1752	1753	1758
569	Kalimowski Teofilakt	–	–	–	–
570	Kalinkowicz Teofil	1677–1767	1738	1739	1741
571	Kalinowicz Barlaam	ur. 1739	1764	1765	1768
572	Kalinowicz Hiacynt	1726–1781	1751	1752	1753
573	Kalinowicz Sabba	1737–1795	1760	1761	1765
574	Kalinowski Teofilakt	ok. 1707–1758	ok. 1719	ok. 1720	x
575	Kaliński Józef	1728–1785	1744	1745	x
576	Kalorski Pachomiusz, br.	ur. 1725	1742	1743	–
577	Kałowski Innocenty	zm. 1750	–	–	–
578	Kałuszowski Cyryl, br.	zm. 1765	–	–	–
579	Kamczyc Hieronim	1700–1775	1739	1739	1739
580	Kamieniecki Józef	1718–1774	1742	1743	1746
581	Kamieniecki Melecy	ok. 1690–1765	ok. 1719	ok. 1720	ok. 1722
582	Kamiński Kornel	ur. 1743	1767	1768	x
583	Kanafocki Gerwazy	ur. 1760	1780	–	–
584	Kaniewicz Benedykt	ur. 1728	1747	1749	1751
585	Karasiewicz Nikodem	ok. 1690–1760	ok. 1738	ok. 1739	x
586	Karasiewicz Sebastian	–	–	–	–
587	Karczewski Aleksy	ur. 1745	1771	1772	1781
588	Karczewski Sebastian, br.	–	–	–	–
589	Karolkiewicz Gerwazy	ur. 1719	1739	1740	1744
590	Karpiński Beniamin	zm. 1770	–	–	x
591	Kassarabowicz Jerzy, br.	ur. 1757	1776	1777	–
592	Kasperowicz Auksenty, br.	ur. 1739	1763	1764	–
593	Kaszubiniec Parteniusz	ok. 1673–1765	1714	1715	1716
594	Katyński Antoni	1749–1783	1771	1772	1781
595	Katyński Sabba, br.	ur. 1747	1772	1774	–
596	Kawecki Ambroży	1720–1778	1751	1752	1753
597	Kidyński Witali, br.	zm. 1776	–	–	–
598	Kieczerzyński Dionizy	zm. 1752	–	–	x
599	Kiernowicz Józef	1678–1754	ok. 1706	ok. 1707	ok. 1709
600	Kierżewski Modest, br.	ur. 1759	1776	1777	–
601	Kikalski Antoni	–	–	–	–
602	Kimakowicz Jozafat	ur. 1753	1778	1779	–
603	Kirbald Kleofas	1726–1781	1755	1756	1757
604	Kisielewicz Doroteusz, br.	1742–1780	1766	1768	–
605	Kisielewski Hieronim	–	–	–	–
606	Kiszczyński Joanicjusz	ur. 1733	1760	1761	–
607	Kitajowski Justyn	1721–1759	1745	1746	x
608	Kitajowski Wincenty	1725–1763	1750	1751	x

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
609	Klembarski Gelazy	1734–1792	1777	1778	1782
610	Klewiński Tadeusz	ur. 1753	1774	1775	x
611	Klimowicz Teofil	zm. 1764	–	–	x
612	Kłonicki Spirydion	zm. 1766	–	–	–
613	Knachowski German	ok. 1715–1757	ok. 1737	ok. 1738	1742
614	Kniehynicki Sabba	1706–1768	1735	1736	1728
615	Kobierski Spirydion	ur. 1723	1746	1747	x
616	Koblański Salustiusz	1724–1780	1748	1749	1755
617	Koblański Serafion	1712–1783	1746	1747	x
618	Koblański Sylwester	1713–1757	1740	1741	1741
619	Kobusowicz Melchizedek	–	–	–	–
620	Kobylański Gabriel	1731–1762	1756	1757	x
621	Kobyliński Leon	1743–1796	1774	1775	x
622	Kocikiewicz Trofym	ur. 1737	1759	1760	1763
623	Kochanowicz Jozafat	zm. 1828	–	–	x
624	Kochanowski Serafion	ur. 1709	1741	1742	1742
625	Kochanowski Wiktor	–	–	–	–
626	Kociubiński Patrycy, br.	ur. 1715	1752	1752	–
627	Kolankowski January	1712–1780	1739	1740	1742
628	Kołczyński Izajasz	ur. ok. 1688	ok. 1723	ok. 1724	ok. 1725
629	Kołkowicz Nikodem	–	–	–	–
630	Komarkiewicz Metrofan	1728–1782	1756	1757 (do prowincji koronnej w 1769 r.)	1757
631	Komarnicki Augustyn	1742–1768	1763	1764	x
632	Komarnicki Bartłomiej	ur. ok. 1689	1737	1738	1741
633	Komarnicki Hilarion	1739–1779	1762	1763	1770
634	Komarnicki Innocenty	–	–	–	–
635	Komarnicki Józef	ur. 1729	1761	1762	1764
636	Komarnicki Salustiusz	ur. 1742	1761	1762	1767
637	Komarzański Antoni	ok. 1705–1756	ok. 1725	ok. 1726	x
638	Komarzański Józef	ok. 1691–1767	ok. 1717	1718	ok. 1732
639	Komarzański Melchizedek	–	–	–	–
640	Komarzyński Spirydion, br.	1738–1818	1760	1761	–
641	Komorowski Augustyn	1728–1763	1745	1746	x
642	Konarowski (Komarowski) Ambroży	ok. 1707–1763	ok. 1728	ok. 1729	ok. 1737
643	Konarzewski Teofan	1720–1765	1747	1747	x
644	Koncewicz Gerwazy	1716–1779	1739	1741	1742
645	Koncewicz Hiob	zm. 1749	–	–	x
646	Koncewicz Innocenty, br.	ur. 1753	1771	1772	–
647	Koncewicz Józef	1722–1771	1745	1746	x
648	Koncewicz Patrycy, br.	ur. 1759	1774	1775	–
649	Koncewicz Samuel, br.	1711–1747	1735	1736	–

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
650	Kondracki Łukasz	1752–1819	1776	1777	1779
651	Kondracki Serafion, br.	ok. 1698–1773	ok. 1735	ok. 1736	–
652	Kondracki Tarazy, br.	ur. 1728	1762	1763	–
653	Kondratowicz Sewerian, br.	ur. 1755	1774	1775	–
654	Konikowicz Hilarion, br.	zm. 1747	–	–	–
655	Konkolowski Makary	ur. 1710	ok. 1731	ok. 1732	–
656	Koński Atanazy, br.	ur. 1748	1771	1772	–
657	Kopczyński Izajasz	zm. 1759	–	–	x
658	Kopczyński Walerian	1700–1776	1749	1750	1751
659	Kopystyński Badem (Wadim)	1724–1771	1746	1747	1750
660	Kopystyński Gabriel, br.	ur. 1755	1773	1774	–
661	Kopystyński Joanicjusz	1707–1786	1730	1731	1736
662	Kopystyński Maurycy	1738–1780	1763	1764	x
663	Korabanowicz Ignacy	zm. 1761	–	–	x
664	Korczyński Amicet	–	–	–	–
665	Korczyński Hieroteusz	ur. 1737	1754	1755	1762
666	Korczyński Józef	ur. 1726	1752	1754	1757
667	Korczyński (Kurczyński) Sylwan	1728–1787	1749	1750	1754
668	Korczyński Terafon	ur. 1739	1760	1761	1764
669	Kordaszewski Hilarion	–	–	–	–
670	Kordaszewski Sabba, br.	ur. 1728	1752	1753	–
671	Korendowicz Józef	1715–1784	1746	1747	1751
672	Kornelewicz Teofan	ok. 1709–1776	ok. 1736	ok. 1737	ok. 1738
673	Kornicki Antoni	1699–1755	ok. 1729	ok. 1730	x
674	Kornicki Atanazy	zm. 1745	–	–	x
675	Kornicki Barlaam	1708–1767	1735	1735	1737
676	Kornicki Teodozy	ur. ok. 1709	ok. 1728	ok. 1729	x
677	Kornikiewicz Witalis, br.	ur. 1722	1755	1756	–
678	Korolewicz Gerwazy	–	–	–	–
679	Koronczewski Gedeon	ur. 1755	1779	1780	–
680	Korosteński Metrofan	ok. 1702–1757	1745	1746	1748
681	Korzanowski Ambroży, br.	–	–	–	–
682	Korzelnicki Bassian	1698–1774	1728	1729	1732
683	Korzeniewicz Ambroży	1717–1770	1745	1746	1748
684	Korzeniewicz Jason, br.	ur. 1754	1775	1776	–
685	Korzeniewicz Teodozy	zm. 1767	–	–	x
686	Kosacki Jonasz, br.	–	–	–	–
687	Kosiewicz Augustyn	1756–1805	1779	1781	x
688	Kosowicz Cyryl	–	–	–	–
689	Kosowicz Kornel	1737–1770	1753	1754	1762
690	Kossowicz Justyn	1694–1770	1732	1735	1735
691	Kossowicz Laurenty	1699–1758	ok. 1717	1718	1722
692	Kostecki Efrem, br.	1756–1814	1777	1778	–
693	Kostecki Herakliusz	1724–1768	1748	1749	1755

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
694	Kosteniecki Teodozy, br.	–	–	–	–
695	Kostewicz Benedykt	1728–1756	1747	1748	x
696	Kościukiewicz Innocenty	ur. 1756	1776	1777	–
697	Kotowicz Benedykt	1705–1774	1727	1728	1730
698	Kotowicz Jordan	–	–	–	–
699	Kotowski Joanicjusz, br.	ur. 1722	1742	1743	–
700	Kottoni Adrian	1738–1778	1753	1754	1761
701	Kottoni Glicery	1728–1760	1748	1749	x
702	Kottoni Nazariusz	ur. 1731	1749	1750	1756
703	Koutkow (Kowtko) Atanazy, br.	ok. 1686–1758	ok. 1712	ok. 1713	–
704	Kowalicki Tadeusz	ur. 1712	1752	1754	1760
705	Kowalski Irenarchus	ur. 1745	1764	1765	x
706	Kowczyński Auksenty, br.	ur. ok. 1718	1733	1734	–
707	Kozakiewicz Joachim	1746–1782	1772	1773	x
708	Kozakiewicz Michał, br.	ur. 1742	1771	1772	–
709	Koziarkiewicz Pambo	1727–1767	1746	1747	1751
710	Kozicki Gabriel	1728–1786	1754	1755	1757
711	Koziński (Kozicki) Sadok	1716–1785	1748	1750	1762
712	Kozłowski Joanicjusz	ur. 1744	1767	1768	1772
713	Kozłowski Jonasz	zm. 1768	–	–	x
714	Kozubowski Eleuteriusz	zm. 1775	–	–	x
715	Kozubowski Patrycy	ur. 1740	1760	1761	x
716	Kożarowski Ambroży	ur. 1732	1750	1751	x
717	Kożuchowski Antoni	1699–1775	1729	1729	x
718	Krajewski Augustyn	ur. 1750	1778	1779	–
719	Krasiłowicz Jozafat	–	–	–	–
720	Krasnopolski Melecy	1700–1756	ok. 1717	ok. 1718	ok. 1721
721	Krasocki Sebastian	zm. 1747	–	–	–
722	Kraśniański Izaak	zm. 1750	–	–	–
723	Kraśniański Protazy	1713–1779	1746	1747	1747
724	Kraśnicki (Krasicki) Sylwan	ur. 1739	1762	1763	x
725	Krechowski Merkury	ur. 1756	1777	–	–
726	Kropiwnicki Epifan	ur. 1727	1751	1752	1755
727	Kropiwnicki Eustratiusz	ur. 1727	1757	–	–
728	Kropiwnicki Justyn	ur. 1711	1744	1746	1762
729	Krowicki (Krownicki) Bonifacy	ur. 1724	1756	1757	x
730	Krowicki Gedeon	ur. 1742	1770	1771	–
731	Krowicki Teofilakt	ur. 1736	1763	1764	x
732	Królikiewicz Eugeniusz	ur. 1728	1748	1749	1753
733	Kruczkowski Grzegorz	ur. 1743	1767	1768	x
734	Kruhlicki Martynian	zm. 1747	–	–	–
735	Krukowicz Gerazym	ur. 1760	1778	1779	–
736	Krukowiecki Izajasz	ur. ok. 1667	ok. 1700	ok. 1701	ok. 1704

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
737	Krupski Adrian	1739–1775	1765	1766	1769
738	Kruszelnicki Sosypater	zm. 1745	–	–	–
739	Krychtewicz Ignacy	ok. 1708–1750	ok. 1732	ok. 1733	ok. 1735
740	Krynicki Doroteusz	1724–1780	1751	1752	1754
741	Krynicki Sysoius	1736–1770	1761	1762	x
742	Krynicki Wacław	ur. 1737	1767	1768	1769
743	Krzymowski Daniel	1725–1778	1743	1744	1766
744	Krzywicki Gerwazy	1700–1754	ok. 1727	ok. 1728	ok. 1731
745	Krzywicki Metody	–	–	–	–
746	Krzywicki Sofron	–	–	–	–
747	Krzyżanowski Ampliat	1733–1788	1748	1749	1753
748	Krzyżanowski Atanazy	–	–	–	–
749	Krzyżanowski Innocenty	ur. 1751	1767	1768	x
750	Krzyżanowski Józef	1752–1782	1770	1771	x
751	Krzyżanowski Onufry	1735–1793	1748	1751	1761
752	Księżymowski Innocenty	ok. 1673–1761	–	–	x
753	Księżymowski Filaret	1727–1783	1751	1752	1754
754	Kubajewicz Hilarion	1720–1746	1741	1742	1745
755	Kubajewicz Teofan, br.	ur. 1758	1779	1780	–
756	Kuchalski Hipacy	ur. 1739	1766	1767	1769
757	Kuchalski Pafnucy	ur. 1740	1758	1759	1766
758	Kuchalski Pantaleon, br.	ur. 1756	1772	1773	–
759	Kucharski Bassian, br.	zm. 1750	–	–	–
760	Kuczarowski Teodor	ur. 1741	1759	1760	1768
761	Kuczewicz Alimpi, br.	1742–1770	1766	1767	–
762	Kuczkowski (Kuczakowski) Onufry, br.	zm. 1756	–	–	–
763	Kudrewicz Florian	–	–	–	–
764	Kukura Bessarion	zm. 1840	–	–	–
765	Kulawski Parteniusz, br.	ur. ok. 1733	1746	1747	–
766	Kulczycki Auksenty, br.	ur. 1717	1735	1736	–
767	Kulczycki Hilarion	ur. 1752	1774	1777	–
768	Kulczycki Juliusz, br.	ur. 1755	1776	–	–
769	Kulczycki Metrofan, br.	ur. 1739	1765	1766	–
770	Kulczycki Pantaleon	ur. 1724	1749	1750	1752
771	Kulczycki Stachys (Eustachy), br.	ur. 1756	1771	1772	–
772	Kulczycki Teodozy	1747–1797	1768	1769	x
773	Kulczyński Hieronim	ur. 1734	1762	1763	1764
774	Kulikowski Innocenty	ur. 1731	1757	1758	1762
775	Kulpiński Witus	1720–1782	1751	1752	x
776	Kumaniecki Eustachy	ur. 1733	1754	1755	x
777	Kunicki Hipolit	ur. 1738	1768	1769	1771
778	Kunicz Gabriel	1707–1772	1728	1734	1734
779	Kupiecowicz Józef	1714–1780	1736	1737	1740

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
780	Kurczyni (Kurczyński) Sylwan, br.	1728–1787	1749	1750	1754
781	Kurnicki Barlaam	1736–1785	1756	1757	1763
782	Kuropatnicki Marceli, br.	–	–	–	–
783	Kuryłowicz Gedeon	ok. 1701–1753	ok. 1715	ok. 1716	ok. 1720
784	Kuryłowicz Innocenty	1699–1771	1739	1740	x
785	Kuszczyński Jason	1725–1799	1749	1750	1760
786	Kuszczyński Joanicjusz, br.	ur. 1733	1759	1760	–
787	Kuszpeciński Justyn	1749–1780	1773	1774	x
788	Kuydyczyński Gabriel	1731–1790	1752	1753	1756
789	Kuydyczyński Hilarion	zm. 1768	–	–	x
790	Kuziemski Anatol, br.	–	–	–	–
791	Kwaterni Tarazy, br.	zm. 1760	–	–	–
792	Kwasowski Hierontiusz	1729–1760	1752	1753	x
793	Kwiatkowski Aleksander	ur. 1747	1767	1768	–
794	Kwiatkowski Maurycy	ur. 1761	1780	–	–
795	Kyrbala Kleofas	ur. 1726	1755	1756	1757
796	Lachowicz Józef	zm. 1752	–	–	x
797	Lachowiecki Jan	–	1767	1768	–
798	Ladczyński Ananiasz	zm. 1759	ok. 1711	1712	1718
799	Laskowski Alimpi	1699–1774	1726	1727	1729
800	Laskowski Onufry	ur. 1734	1753	1754	1759
801	Laszczewski Aleksander (Aleksy)	zm. 1768	–	–	–
802	Laszkowski Metody, br.	–	–	–	–
803	Latorowski Manuel	1723–1763	1742	1743	x
804	Lawertowski Mojżesz	–	–	–	–
805	Lebedyński (Łebedyński) Faust	zm. 1765	–	–	x
806	Lechowicz Józef	ur. ok. 1708	ok. 1732	ok. 1733	ok. 1734
807	Lelawski Hilarion	ur. 1754	1775	1776	–
808	Lelicki Gerazym	1729–1788	1759	1760	1767
809	Lenkiewicz Hipolit	ur. 1742	1762	1763	1771
810	Lenkiewicz Jozafat	ur. 1724	1753	1754	1754
811	Lenkiewicz Martyriusz	1732–1757	1749	1750	x
812	Leontowicz Gabriel	1718–1771	1745	–	–
813	Leontowicz Guriusz	ur. 1718	1745	1746	–
814	Lepszycki Heron	ur. 1750	1770	1774	x
815	Lesiecki (Lisiecki) Jonasz	ur. 1737	1770	1771	1776
816	Lesieniecki (Lesieniecki) Hieroteusz	ur. 1749	1767	1768	1774
817	Lesiewicz Błażej	1721–1778	1748	1749	1751
818	Lesiewicz Gedeon	1730–1770	1749	1750	1754
819	Lesiewicz Genady	1695–1751	1715	1716	1717
820	Lesiewicz Pafnucy	–	–	–	–

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
821	Lesiewicz (Lisiewicz) Paizjusz	ur. 1750	1769	1770	x
822	Leśnicki Wiktor	ur. ok. 1713	1733	1734	1745
823	Leśniowski Teoktyst	1729–1798	1761	1762	1763
824	Letniański Genady	–	–	–	–
825	Lewczycki Cyryl	zm. 1751	–	–	x
826	Lewicki Antoni, br.	zm. 1756	–	–	–
827	Lewicki Arsen	1693–1766	1726	1727	1728
828	Lewicki Barlaam	zm. 1749	–	–	x
829	Lewicki Bessarion	ur. 1740	1758	1759	–
830	Lewicki Dionizy	ur. ok. 1689	ok. 1717	ok. 1718	ok. 1720
831	Lewicki Donat	–	–	–	–
832	Lewicki Dositeusz, br.	–	–	–	–
833	Lewicki Erazm, br.	–	–	–	–
834	Lewicki Gedeon, br.	ur. 1706	1745	1746	–
835	Lewicki Gedeon	ok. 1687–1748	ok. 1705	ok. 1706	ok. 1710
836	Lewicki Gedeon	zm. 1749	–	–	x
837	Lewicki Genady	zm. 1765	–	–	x
838	Lewicki Gerazym	ur. 1730	1752	1753	1761
839	Lewicki Gimnazy	ur. 1739	1758	1759	1766
840	Lewicki Hilarion	1718–1747	1740	1742	x
841	Lewicki Innocenty	ur. 1718	1750	1751	1755
842	Lewicki Jan	1714–1768	1751	1752	x
843	Lewicki Jeremiasz	ur. 1745	1770	1771	–
844	Lewicki Joanicjusz	ur. ok. 1709	ok. 1733	ok. 1734	ok. 1737
845	Lewicki Melecy, br.	ur. ok. 1702	1721	1722	–
846	Lewicki Metrofan	ur. ok. 1693	ok. 1714	ok. 1715	ok. 1723
847	Lewicki Nikon	u. ok. 1708	ok. 1733	ok. 1734	ok. 1737
848	Lewicki Pankracy	ur. ok. 1679	ok. 1712	ok. 1713	ok. 1719
849	Lewicki Serafion	zm. 1756	–	–	x
850	Lewicki Tarazy	ok. 1686–1766	ok. 1722	ok. 1723	ok. 1725
851	Lewicki Teodozy	1705–1784	1736	1737	1741
852	Lewitowicz Gabriel	ur. 1698	1734	1734	1719
853	Lewkiewicz Józef	ur. ok. 1689	ok. 1720	ok. 1721	ok. 1722
854	Lewkowicz Bassian	ur. ok. 1705	ok. 1718	ok. 1719	x
855	Lewkowicz Pallady, br.	1724–1776	1747	1749	–
856	Lewkowicz Sofron	ok. 1710–1755	ok. 1731	ok. 1732	ok. 1733
857	Lewkowski Antonin	ur. 1742	1764	1765	1776
858	Lewkowski Dionizy	zm. 1821	–	–	–
859	Lewkowski Serafion	ur. 1728	1765	1766	1769
860	Libacki Gedeon	1700–1771	1736	1737	1740
861	Libicz Izaak	1725–1752	1749	1750	x
862	Libicz Jozafat	1734–1808	1758	1759	1764
863	Libicz Justyn	1736–1776	1758	1759	x
864	Ligęziewicz Antym	ur. 1722	1749	1750	1751

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
865	Lipczyński Pallady, br.	–	–	–	–
866	Lipiński Hieronim, br.	1756–1786	1779	1780	–
867	Lipkowski Autonomus (Antoni)	ur. 1723	1748	1749	x
868	Lipnicki Innocenty	1706–1748	1726	1727	1730
869	Lipowicz Izajasz	ur. 1723	1739	ok. 1740	x
870	Lipsański Sabba	zm. 1744	–	–	–
871	Lisiewicz Metody	1720–1770	1738	1739	1739
872	Lisiewicz Sofron, br.	1727–1770	1753	ok. 1754	–
873	Lityński Gracjan	–	–	–	–
874	Lityński Spirydion	1729–1767	1750	1751	1754
875	Lotret Julian	ur. 1746	1759	1762	x
876	Lubaczewski Innocenty	1727–1775	–	–	–
877	Lubarski Metrofan	zm. 1749	–	–	–
878	Lubczyn Tarazy	–	–	–	–
879	Lubieniecki Teoktyst	zm. 1744	–	–	–
880	Ludwiniec Hilarion	–	–	–	–
881	Lutorowicz Filaret	–	–	–	–
882	Łabowski German	ur. 1753	1774	1775	1781
883	Łachocki Epifan	1739–1781	1758	1759	x
884	Łahodowski Pankracy	–	–	–	–
885	Łapkiewicz Beniamin, br.	zm. 1756	–	–	–
886	Łaszczewski Aleksy	ok. 1700–1768	ok. 1719	ok. 1720	ok. 1730
887	Łaszczewski Sylwester	1726–1782	1742	1743	x
888	Łaszkiewicz Ignacy, br.	ur. 1706	1747	1748	–
889	Łaszkiewicz (Laszkiewicz) Tadeusz	ur. 1744	1761	1762	1767
890	Łataszkiewicz (Lotuszkiewicz) Parteniusz	1711–1769	1747	1748	1750
891	Ławrowicz Kornel	ur. 1711	1756	1757	1762
892	Ławrowski Izydor, br.	ur. 1744	1775	1776	–
893	Łątowski Hilarion	ur. 1736	1760	1761	1764
894	Łobaczewski Laurenty	ur. 1723	1744	1745	1750
895	Łobkowski Narcyz	ur. 1719	1739	1740	1742
896	Łobodziński Sofron	ur. 1744	1772	1773	x
897	Łopuszański Laurenty	1716–1760	1739	ok. 1740	ok. 1740
898	Łotocki Antonin	zm. 1822	–	–	x
899	Łotocki Bassian	zm. 1756	–	–	x
900	Łowiecki Hilarion, br.	ok. 1669–1747	ok. 1695	ok. 1696	–
901	Łoziński Abraam, br.	1681–1758	ok. 1713	ok. 1714	–
902	Łoziński German	1736–1796	1765	1766	x
903	Łoziński January	ur. 1745	1768	1769	–
904	Łoziński Jozafat	1719–1774	1740	1741	1742
905	Łoziński Józef	1707–1789	1728	1729	1733
906	Łoziński Mojżesz	zm. 1758	–	–	x

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
907	Łoziński Nikodem	1732–1792	1760	1761	x
908	Łoziński Paizjusz	ur. ok. 1719	1741	1742	1746
909	Łoziński Sadok	ur. 1724	1747	1748	1752
910	Łozowicz Gerwazy	ok. 1701–1758	ok. 1719	ok. 1720	ok. 1725
911	Łucki Ambroży	zm. 1748	–	–	–
912	Łukaszewicz Antoni	zm. 1750	–	–	x
913	Łukaszewicz Nikanor	ur. 1710	1739	ok. 1740	–
914	Łukowski Atanazy	zm. 1752	–	–	x
915	Łukowski Jonasz	zm. 1757	–	–	x
916	Łuszczyński Tarazy	1701–1781	1721	1722	1724
917	Macewicz Efrem	–	–	–	–
918	Macewicz Marek, br.	ur. 1752	1776	1777	–
919	Macoszyński Doroteusz	ok. 1699–1762	ok. 1732	ok. 1733	ok. 1735
920	Magierewicz Eliasz	1731–1768	1754	1755	1758
921	Magierewicz Martynian	1719–1770	1741	1742	1744
922	Majecki Makary	–	–	–	–
923	Majewski Justyn	1733–1786	1764	1765	1772
924	Majowski Metody, br.	1743–1768	1767	1768	–
925	Makaranowicz Abraam, br.	ur. 1746	1770	1771	–
926	Makarewicz Jozafat	ur. 1731	1750	1751	1759
927	Makarski Barsonufiusz	ur. 1726	1746	1747	–
928	Makochoński (Morochowski) Sofron	ur. 1712	1731	1732	–
929	Makowski Efrem	ur. ok. 1709	ok. 1743	ok. 1744	ok. 1744
930	Makowski Sekundus	1722–1770	1747	1748	1749
931	Maksiewicz Benedykt	1710–1768	1732	1733	x
932	Maksymowicz Genady	1707–1770	1722	1723	1730
933	Maksymowicz Walerian	–	–	–	–
934	Makuliński Wiktor	1697–1774	1746	1747	1747
935	Malewicz Nataniel	zm. 1761	–	–	x
936	Malinowski Sadok	1706–1768	1734	1736	1739
937	Maliszewski Samuel	–	–	–	–
938	Maliszkiewicz Pantaleon	ur. 1751	1771	1772	x
939	Malski Sylwester	1697–1773	1728	1729	1729
940	Mańkiewicz Gerwazy	ur. 1745	1770	1771	1774
941	Mańkowski Benedykt	ok. 1679–1750	1708	1709	1717
942	Mańkowski Pafnucy	1700–1761	ok. 1728	1729	1730
943	Marcewicz Benedykt	–	–	–	–
944	Marciniewicz Antoni	ur. 1740	1773	1774	x
945	Markiewicz Antym	ok. 1687–1751	ok. 1715	ok. 1716	ok. 1718
946	Markiewicz Hieronim	1728–1770	1750	1752	x
947	Markiewicz Hipolit, br.	ur. 1715	1732	1733	–
948	Markiewicz Jozafat	ur. ok. 1708	ok. 1731	ok. 1732	ok. 1733
949	Markiewicz Lampadiusz, br.	ur. 1730	1775	1776	–
950	Markiewicz Nikodem	1718–1779	1746	1747	1747

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
951	Markowski Izaak	ur. 1716	1740	1741	–
952	Markowski Kasjan	1711–1768	1741	1742	1742
953	Markowski Platon	zm. 1746	–	–	–
954	Markowski Zosymus	–	–	–	–
955	Martynowicz Pachomiusz	1680–1750	1697	1698	1708
956	Maszczakiewicz Laurenty	1702–1775	1732	1734	1735
957	Maszkiewicz Atanazy	zm. 1747	–	–	x
958	Matkowski Ambroży	1699–1769	1725	1726	1729
959	Matkowski Innocenty	1722–1781	1745	1746	1751
960	Mazurkiewicz Innocenty, br.	1756–1778	1774	1775	–
961	Mądrzykiewicz Ignacy	1747–1782	1765	1766	1770
962	Mdzewski Jan	ur. 1723	1767	1768	1776
963	Medem Antoni	ur. 1730	1747	1748	1753
964	Medem Rafael	ur. 1727	1747	1748	1754
965	Mediowski Hieronim	1727–1785	1750	1751	1753
966	Medyński Daniel	–	–	–	–
967	Metelski Antoni, br.	1723–1786	1756	1757	–
968	Męciński Sebastian	zm. 1747	–	–	–
969	Męczyc Patrycy	1726–1785	1751	1752	1757
970	Michalewicz Ambroży	ur. 1720	1743	1744	1745
971	Michalewicz (Mihalewicz) Artem	ur. ok. 1699	1727	1728	1737
972	Michalewicz Jozafat	–	–	–	–
973	Michalewicz Jozjasz	–	–	–	–
974	Michalewicz Józef	ok. 1700–1767	–	–	ok. 1728
975	Michalewicz Zenobi	ur. ok. 1707	ok. 1729	ok. 1730	ok. 1733
976	Michalski Atanazy	1759–1819	1778	1779	1786
977	Michalski Doroteusz	1746–1809	1770	1771	x
978	Michałowicz (Michalewicz) Pachomiusz	1737–1775	1761	1762	1766
979	Michałowicz Sylwester	–	–	–	–
980	Michałowski Izajasz	zm. 1758	–	–	x
981	Michniewicz Hilarion	zm. 1763	–	–	x
982	Mickiewicz Teofil	ur. 1688	1708	1709	1734
983	Miczyński Walerian, br.	ur. ok. 1682	ok. 1705	1706	–
984	Miecowicz Justus	1723–1774	1748	1749	1752
985	Mieczajowski Justyn	–	–	–	–
986	Mieczyński Andrzej	–	–	–	–
987	Mielecki Teofan	zm. 1746	–	–	–
988	Mikłaszewski Nikodem	ok. 1704–1757	ok. 1725	ok. 1726	ok. 1738
989	Mikuliński (Mituliński) Teodozy	zm. 1753	–	–	–
990	Milczakowski Joanicjusz	1718–1762	ok. 1734	1735	x
991	Milecki Izajasz	1707–1753			x
992	Milewicz Cyprian	ok. 1705–1772	ok. 1727	ok. 1728	x

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
993	Misiewicz Modest	–	–	–	–
994	Miśkiewicz Dawid, br.	1728–1758	1744	1745	–
995	Miśkiewicz Gabriel	ur. 1727	1755	1756	x
996	Miśkiewicz Teofil	1687–1776	1716	1718	1720
997	Mizakiewicz Laurenty	–	–	–	–
998	Młodecki Kalikst, br.	zm. 1753	–	–	–
999	Młodowski Genady	zm. 1745	–	–	x
1000	Młodowski Polikarp, br.	ur. ok. 1697	–	–	–
1001	Moczarski Filaret	1742–1785	1758	1759	1768
1002	Moczarski Spirydion	zm. 1749	–	–	–
1003	Moderawski (Moderacki) Barsonufiusz	1729–1808	1751	1752	1768
1004	Mohiłowski Cyprian, br.	1715–1770	1743	1745	–
1005	Mokrzycki Tomasz, br.	ok. 1694–1765	ok. 1739	ok. 1740	–
1006	Mołodecki Konstanty	1719–1783	1741	1742	x
1007	Morgulec Joachim	ur. 1728	1750	1751	1758
1008	Morgulec Jozafat	1746–1794	1764	1766	x
1009	Morgulec Józef	1733–1786	1750	1751	1758
1010	Morochowski Sofron	1712–1782	1731	1732	x
1011	Moroz Dionizy, br.	ok. 1668–1754	ok. 1717	ok. 1718	–
1012	Murkowski Ambroży	ur. 1707	1728	1729	1734
1013	Murski (Morski) Barsonufiusz	ur. ok. 1693	ok. 1728	ok. 1729	1745
1014	Mostowski Ambroży	1685–1766	1712	1713	1718
1015	Motowidło Gerazym, br.	zm. 1761	–	–	–
1016	Muczyński Atanazy	–	–	–	
1017	Mulkowski Jonasz	ur. 1737	1762	1763	1767
1018	Musakowski Augustyn	–	–	–	–
1019	Muszyński Anatol	ur. 1728	1753	1754	1757
1020	Mychowicz Józef	zm. 1745	–	–	–
1021	Myckiewicz Auksenty	1732–1770	1755	1756	1766
1022	Myckiewicz Gabriel	ur. 1727	1755	1756	1759
1023	Myckiewicz (Mickiewicz) Jordan	ur. 1745	1774	1775	x
1024	Myśliński Wiktor	1718–1774	1741	1742	x
1025	Nachimowski Orest	1737–1784	1755	1756	x
1026	Nachniłowski Józef	zm. 1747	–	–	x
1027	Nahujewski Jan	1732–1770	1758	1759	1767
1028	Nakowski (Nakoński) Justyn	zm. 1748	–	–	x
1029	Nanowski Hilarion	zm. 1775	–	–	x
1030	Narolski Józef	–	–	–	–
1031	Nartowski Metrofan	–	–	–	–
1032	Nawrocki Łukasz, br.	ur. 1714	ok. 1738	ok. 1739	–
1033	Nazarewicz Atanazy	1737–1794	1759	1760	1764
1034	Nazarowski Gedeon	1730–1770	1758	1759	1760

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
1035	Nehrebecki Bartłomiej	ok. 1697–1756	ok. 1720	ok. 1721	ok. 1724
1036	Nehrebecki Ezechiel	ok. 1687–1759	ok. 1706	ok. 1707	ok. 1717
1037	Nehrebecki Pachomiusz	ok. 1690–1775	1721	1722	1724
1038	Neronowicz Beniamin	1728–1776	1746	1747	1757
1039	Neronowicz Makary	1698–1766	1728	1729	x
1040	Nesterski Hiacynt	ur. 1733	1748	1750	1757
1041	Nestorowicz Jeremiasz	1724–1760	1754	1755	x
1042	Nieczapski Sadok, br.	–	–	–	–
1043	Niemirowski Hieronim	ur. 1721	1742	1743	1746
1044	Niestrzański Dionizy	1702–1758	ok. 1734	1735	1727
1045	Niewiadomski Gabriel	zm. 1750	–	–	x
1046	Nosalewicz Hilarion, br.	ur. 1758	1777	–	–
1047	Nosalski Adam, br.	1713–1780	1767	1768	–
1048	Nowakowski Bartłomiej	1719–1770	1753	1754	x
1049	Nowicki Gedeon	ok. 1699–1757	ok. 1728	ok. 1729	ok. 1737
1050	Nowicki Makary, br.	ur. 1750	1774	1775	–
1051	Nowodworski Innocenty	1684–1751	ok. 1727	1728	1715
1052	Nowosielecki Anatol	ur. 1755	1775	1776	1780
1053	Nowosielecki Arsen	ur. 1729	1749	1750	–
1054	Nowosielecki Didymus	ur. ok. 1727	ok. 1747	ok. 1748	ok. 1749
1055	Nowosielecki Marcel	ur. 1748	1763	1767	1778
1056	Nowostawski Bassian	ur. 1732	1754	1755	–
1057	Nowostawski Beniamin	1731–1766	1754	1755	1756
1058	Nowostawski Sebastian	ok. 1720–1749	1744	1745	1745
1059	Nowoszycki Pachomiusz	zm. 1750	–	–	–
1060	Obrocki Bartłomiej	–	–	–	–
1061	Ochocki Jozafat	1746–1806	1761	1762	1769
1062	Ochrymowicz Bartłomiej	ur. ok. 1685	1708	1709	1719
1063	Oczawski Liberiusz, br.	1727–1768	1748	1749	–
1064	Ohilimowicz Martynian	zm. 1773	–	–	–
1065	Okiński Jozafat, br.	zm. 1746	–	–	–
1066	Okuński Apoloniusz	1721–1785	1747	1748	1751
1067	Oleksiński Hilarion	1715–1774	1733	1734	1739
1068	Olesiecki Martyriusz	ur. 1737	1762	1762	–
1069	Oleśnicki Innocenty	1700–1782	1729	1730	1730
1070	Oleśnicki Sylwester	zm. 1751	–	–	–
1071	Oliszkiewicz Glicery	ur. 1745	1771	1772	1774
1072	Olszański Benedykt	–	–	–	–
1073	Onsakowski Barlaam	1723–1786	1753	1754	1757
1074	Onsakowski Genady	1725–1770	1753	1754	x
1075	Onukowski Pemen, br.	ur. 1725	1746	1748	–
1076	Onuszkiewicz Eutymiusz	zm. 1744	–	–	x
1077	Opacki Lucjan, br.	ur. 1729	1751	1752	–
1078	Opucki (Opuski) Sofron, br.	1758–1834	1777	1778	–
1079	Oraczewski Benedykt	1750–1830	1776	1777	–

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
1080	Orłowski Gerazym	zm. 1763	–	–	x
1081	Oropkiewicz Hermolaus	1731–1776	1754	1755	1758
1082	Oryszczakiewicz Teodozy	1705–1776	1732	1733	1733
1083	Oryszczyc Teofilakt	1720–1781	1750	1751	1751
1084	Ostrowski Benedykt	ur. 1732	1771	1772	–
1085	Ostrowski Hieronim	1708–1756	ok. 1730	1731	1732
1086	Ostrożyński Metody, br.	ur. ok. 1677	ok. 1716	ok. 1717	–
1087	Oszarkowski Juwenalis	ur. 1744	1761	1762	1771
1088	Oziemkiewicz Hieronim	1706–1772	1736	1737	x
1089	Ożomylski Nikodem	ur. ok. 1707	ok. 1731	ok. 1732	ok. 1744
1090	Pagórski Metrofan	1724–1769	1746	1747	x
1091	Pakowski Jerzy	zm. 1745	–	–	x
1092	Palczewski Benedykt	1701–1755	ok. 1728	1729	1731
1093	Palczykiewicz Istuchatiusz, br.	ur. 1732	1752	1753	–
1094	Pałandowski German	–	–	–	–
1095	Pankiewicz Gedeon, br.	ur. 1714	1736	1738	–
1096	Pankiewicz Julian, br.	ur. 1725	1747	1748	–
1097	Parnicki Gracjan	ur. 1737	1759	1760	1762
1098	Parafianowicz Antoni, br.	ur. 1747	1774	1775	–
1099	Parafianowicz Domecjan, br.	ur. 1750	1771	1772	–
1100	Parzycki Arkadiusz	ur. 1728	1747	1748	1751
1101	Parzyński Julian	1749–1788	1770	1771	1777
1102	Pasiuta Beniamin	ur. 1716	1749	1750	1741
1103	Pasławski Gerwazy	1708–1759	ok. 1732	ok. 1733	ok. 1734
1104	Pasławski Herakliusz	1711–1778	1731	1732	1735
1105	Pasławski Innocenty	ok. 1708–1749	ok. 1730	ok. 1731	x
1106	Pasławski Joanicjusz	ur. ok. 1688	ok. 1719	ok. 1720	ok. 1722
1107	Pasławski Justynian	1705–1764	1749	1750	x
1108	Pasławski Metrofan	1710–1768	1740	1741	x
1109	Pasławski Sylwester	–	–	–	–
1110	Passich Teofil	–	–	–	–
1111	Paszczyński Jonasz	1718–1761	1746	1747	x
1112	Paszkiewicz Bessarion	–	–	–	–
1113	Paszkowski Efrem	ur. 1715	1742	1743	1776
1114	Paszkowski Hieronim	–	–	–	–
1115	Paszkowski Jeremiasz	ur. ok. 1700	ok. 1716	ok. 1717	ok. 1722
1116	Paszkowski Mikołaj	1734–1781	1759	1760	x
1117	Patyński Deodat	1740–1780	1763	1764	x
1118	Patyński Innocenty	ur. 1742	1764	1765	x
1119	Pawłowicz Joel	1729–1766	1760	1761	x
1120	Pawłowicz Parteniusz	ur. 1735	1754	1756	1763
1121	Pawłowicz Teofan	ur. ok. 1688	ok. 1707	ok. 1708	ok. 1712
1122	Pawłowicz Tryfon	ur. 1734	1761	1762	1766
1123	Pawszyński Leon	1736–1775	1761	1762	x

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
1124	Pączkiewicz Nilus	1721–1773	1743	1744	1750
1125	Perczenicki German	ur. 1740	1760	1761	–
1126	Perfecki Joachim	1739–1787	1764	1765	1767
1127	Petryński Flawian	ur. 1747	1771	1772	1773
1128	Piasecki Hieronim	ok. 1712–1756	ok. 1735	ok. 1736	ok. 1732
1129	Piasecki Pachomiusz	–	–	–	–
1130	Piasecki Teofil, br.	ur. ok. 1690	ok. 1719	ok. 1720	–
1131	Piaskowski Sylwester	1736–1776	1775	1776	x
1132	Piątkowski Hilarion, br.	ur. 1753	1774	1775	–
1133	Piątkowski Sebastian	zm. 1751	–	–	–
1134	Piechnowicz Artem	ur. ok. 1722	ok. 1744	ok. 1745	x
1135	Piechowicz Barlaam	1709–1771	1735	1736	1736
1136	Piechowicz Innocenty	zm. 1749	–	–	x
1137	Pieńkowski Ambroży	ur. 1725	1756	1757	1761
1138	Pierożyński Jason	1748–1813	1771	1772	1773
1139	Pietnicki Innocenty	–	–	–	–
1140	Pietnicki Ireneusz	1723–1770	1750	1751	1755
1141	Pietnicki Teofan	ur. 1740	1765	1766	–
1142	Pietraszewicz Hipolit	1756–1788	1778	–	–
1143	Pikulski Melecy	ur. 1730	1761	1762	1764
1144	Pilaterski Damascen, br.	–	–	–	–
1145	Piliński Witalis	1700–1771	1733	1734	1735
1146	Pimakowicz Jozafat	ur. 1753	1777	–	–
1147	Piotrowski Anastazy	1729–1792	1748	1749	1753
1148	Piotrowski Leonty	–	–	–	–
1149	Piotrowski Pachomiusz, br.	ur. 1706	1778	–	–
1150	Piotrowski Teodor	–	–	–	–
1151	Piotrowski Sabinus	1721–1776	1745	1746	1747
1152	Piotrowski Samuel, br.	ur. 1748	1770	1771	–
1153	Piotruszewski Onufry	ok. 1673–1747	ok. 1707	ok. 1708	–
1154	Pisanczewski Sylwester	zm. 1770	–	–	x
1155	Plaskaczewski Efrem	–	–	–	–
1156	Platkowicz Innocenty, br.	–	–	–	–
1157	Pleszkiewicz (Pliskiewicz) Terafont	1715–1758	1748	1749	x
1158	Plujko Sylwester, br.	ur. 1738	1779	1780	–
1159	Płoszczański Benedykt	ur. 1739	1759	1760	1765
1160	Płotycki Gedeon	ok. 1707–1763	ok. 1724	ok. 1725	ok. 1728
1161	Podgórski Antoni	zm. 1756	–	–	x
1162	Podgórski Augustyn	1738–1781	1757	1758	x
1163	Podlesiecki Samuel	1697–1767	1726	1726	1726
1164	Podłużewicz Ezechiel	ok. 1688–1764	ok. 1728	ok. 1729	ok. 1735
1165	Podobiński Bazyli, br.	ur. 1756	1774	1775	–
1166	Podrzemski Herontiusz	zm. 1759	–	–	x
1167	Podsoński Awerciusz	zm. 1745	–	–	x

1168	Podsoński Leon	ur. 1711	1744	1745	x
1169	Podwieszczyński Walerian	1713–1769	1745	1746	1748
1170	Pohorecki Atanazy, br.	ur. 1759	1774	1775	–
1171	Pohorylecki Justyn	ur. 1747	1767	1768	1771
1172	Polański Sofron	–	–	–	–
1173	Politycki (Potylicki) Bartłomiej	1691–1763	ok. 1720	1721	1722
1174	Połowiecki Izaak	ur. ok. 1699	ok. 1718	ok. 1719	ok. 1722
1175	Połuchowicz Apoloniusz	–	–	–	–
1176	Połuchowicz Melecy	zm. 1757	–	–	x
1177	Połużyński Gerwazy	ok. 1697–1754	ok. 1716	ok. 1717	ok. 1732
1178	Pomarzański Sylwester	ur. 1712	1731	1732	1734
1179	Pomorzański Barlaam, br.	ok. 1707–1761	ok. 1726	ok. 1727	–
1180	Poniakiewicz Hilarion	1713–1770	1732	1733	1739
1181	Poniatowski Klemens	1746–1783	1763	1764	1771
1182	Popiel Gabriel	ur. 1726	1752	1753	1755
1183	Popiel Gedeon	ok. 1677–1752	ok. 1718	ok. 1719	ok. 1720
1184	Popiel Onufry	ur. 1751	1767	1768	–
1185	Popiel Martyriusz	1748–1819	1779	1780	–
1186	Popiel Pafnucy	1718–1781	1744	1745	x
1187	Popiel Patrycy	1712–1766	1737	1738	1739
1188	Popiel Teofilakt	–	–	–	–
1189	Popiel Terafon, br.	ur. 1740	1764	1766	–
1190	Popielewicz Donat	1723–1768	1743	1744	x
1191	Popielnicki Tarazy	ur. ok. 1702	ok. 1719	ok. 1720	ok. 1726
1192	Popowski Innocenty	ok. 1707–1751	ok. 1731	ok. 1732	ok. 1733
1193	Poradowski Hieroteusz	zm. 1745	–	–	x
1194	Porczyński Olimpus	1726–1785	1750	1751	1754
1195	Potelicki Jozafat	ur. 1748	1770	1771	x
1196	Powityński Hipacy	zm. 1776	1750	1751	1751
1197	Powszyński Leon	1736–1776	1761	1762	1769
1198	Poznachowski Gabriel	ur. 1702	1729	1730	x
1199	Praczkowski Apolinary	–	–	–	–
1200	Prasowski Joel	zm. 1749	–	–	x
1201	Prawicki Onufry	zm. 1761	–	–	x
1202	Praznicki Apolinary	1734–1773	1753	1754	x
1203	Procewicz Teofil	1713–1775	1737	1738	x
1204	Prokopowicz Antoni	zm. 1764	–	–	x
1205	Prokopowicz Nikodem	–	–	–	–
1206	Prokopowicz Sofron	–	–	–	–
1207	Protański Gerwazy	1728–1774	1749	1750	1751
1208	Pruchnicki Laurenty	1708–1776	1743	1744	1745
1209	Prunicki Jozafat	zm. 1757	–	–	x
1210	Prusinowski Józef	ur. 1718	1735	1736	1738
1211	Prutkowski Bessarion, br.	ur. 1745	1772	1773	–
1212	Przewoźnikiewicz Jozafat	ur. 1726	1756	1757	1759

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
1213	Przygocki Gedeon	zm. 1761	–	–	x
1214	Przykucki Innocenty	ur. 1728	1750	1751	x
1215	Przyłucki (Przykucki) Serafion	zm. 1760	–	–	x
1216	Ptaszkiewicz Innocenty	–	–	–	–
1217	Puckiewicz German	–	–	–	–
1218	Pukasiewicz Ignacy	1736–1783	1772	1773	x
1219	Punikowski (Poniakiewicz) Hilarion	1713–1770	1732	1733	1739
1220	Puszczyński Parteniusz	1733–1779	1748	1750	x
1221	Puzyna Gerwazy	zm. 1746	–	–	x
1222	Pytkowicz Wiktor	–	–	–	–
1223	Pytkowski Bazyli	1713–1759	1757	1758	x
1224	Rabczyński Samon	1722–1765	1746	1747	x
1225	Rabiec Bazyli	1728–1770	1743	1744	1746
1226	Rabiec Maurycy	1722–1781	1743	1744	1746
1227	Raczyński Platon	zm. 1745	–	–	–
1228	Raczyński Rafał	ur. 1730	1756	1757	x
1229	Radkiewicz Arsen	1759–1821	1778	1779	1785
1230	Radkiewicz (Rotkiewicz) Józef, br.	1713–1774	1737	1738	–
1231	Radkiewicz (Rotkiewicz) Kornel	1702–1756	1740	1741	1742
1232	Radkiewicz Longin	ur. 1754	1769	1770	x
1233	Radkiewicz Teodozy	zm. 1748	–	–	–
1234	Radoszewski Bartłomiej	ur. 1697	1728	1729	–
1235	Radwański Gabriel	ur. 1716	1765	1766	x
1236	Radziejowski Mojżesz, br.	ur. 1739	1761	1762	–
1237	Rajski Paizjusz	ok. 1702–1758	ok. 1721	ok. 1722	ok. 1733
1238	Rakicki (Rokicki) Witalis	zm. 1764	–	–	x
1239	Reptakiewicz Gerwazy, br.	ur. 1734	1761	1764	–
1240	Rodakiewicz Dionizy	ur. 1726	1761	1762	x
1241	Rogowicz Barlaam	1693–1773	1728	1729	1739
1242	Rogowicz Hipolit	zm. 1744	–	–	x
1243	Rogowski (Rogowicz) Bazyli	ur. 1734	1755	1756	1761
1244	Rogowski Pafnucy	zm. 1770	–	–	x
1245	Rogoziński Tyburtiusz	1725–1764	1748	1749	x
1246	Rohatyński Teofan	–	–	–	–
1247	Rohoza Sylwester	zm. 1745	–	–	–
1248	Rohucki (Rohoziński) Izajasz	1692–1757	ok. 1711	1712	x
1249	Rokietański Auksenty	ur. 1749	1770	1772	x
1250	Rokotkiewicz Doroteusz	–	–	–	–
1251	Romaniewicz Nikodem	ur. 1696	1719	1721	1725
1252	Romanowicz Benedykt	1740–1764	1762	1763	–
1253	Romanowicz Doroteusz	ur. ok. 1691	ok. 1714	ok. 1715	ok. 1722

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
1254	Romanowicz Paweł	ur. 1740	1762	1763	x
1255	Romanowicz Sergiusz, br.	–	–	–	–
1256	Romanowski (Romanowicz) Dositeusz	zm. 1757	–	–	x
1257	Romanowski Sofron	ur. 1744	1767	1768	–
1258	Rosiński Melecy	1694–1751	1727	1728	x
1259	Rosołowicz Nektariusz, br.	1723–1785	1748	1749	–
1260	Rozemberski Sofron	1700–1758	ok. 1716	ok. 1717	ok. 1723
1261	Rozłucki Epifan	ur. 1732	1754	1755	x
1262	Rubanowski Jozafat	ur. 1749	1767	1768	–
1263	Rubaszewski Sylwester	ur. 1728	1756	1757	1760
1264	Rudakiewicz Dionizy	ur. 1726	1761	1762	x
1265	Rudnicki Anatol	ur. 1751	1771	1772	x
1266	Rudnicki-Lubieniecki Sylwester	1713–1777	1736	1737	1737
1267	Rudnicki Wiktor, br.	1756–1788	1772	1773	–
1268	Rybczyński Joanicjusz	1730–1774	1750	1751	1763
1269	Rybczyński Teofil	zm. 1744	–	–	–
1270	Rybicki Innocenty, br.	zm. 1766	–	–	–
1271	Rychłowski Bonifacy	1729–1765	1753	1754	x
1272	Rydaszowski Ambroży	ur. 1742	1764	1765	x
1273	Rylski Izydor, br.	ur. 1753	1780	–	–
1274	Rzeczycki Benedykt, br.	ur. 1757	1772	1773	–
1275	Sabatowicz Daniel	ur. 1738	1758	1759	–
1276	Sagałowicz Kandyd	ur. 1721	1747	1748	1748
1277	Sajkowicz (Sajkiewicz) Andrzej, br.	1748–1774	1768	1769	–
1278	Sakiełarowicz Tadeusz	1711–1779	1757	1758	1758
1279	Salamonowicz Barlaam	zm. 1755	–	–	x
1280	Saliński Eliasz	–	–	–	–
1281	Samborski Auksenty	1728–1770	1749	1750	x
1282	Samborski Maurycy	1722–1760	1747	1748	x
1283	Samsonowski Nicefor	ur. 1736	1766	1767	1770
1284	Sawawczucki Innocenty	1731–1769	1759	1760	x
1285	Sawicki Ambroży	1731–1761	1755	1756	1761
1286	Sawicki Atanazy	ur. 1724	1752	1753	–
1287	Sawicki Barlaam	1699–1767	1734	1735	1736
1288	Sawicki Glicery	1741–1782	1760	1761	1766
1289	Sawicki Izaak	ur. 1708	ok. 1729	1730	–
1290	Sawiński Sofron	–	–	–	–
1291	Semenowicz Huriusz	–	–	–	–
1292	Senimski (Sienimski) Hieroteusz	1735–1776	1756	1757	x
1293	Serechowicz Dionizy	ur. 1714	1738	1740	–
1294	Seredowicz Ambroży	1708–1747	1732	x	x

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
1295	Seredowicz Atanazy	ok. 1704–1768	ok. 1722	ok. 1723	x
1296	Serkizowski Emilian, br.	ur. 1752	1771	1772	–
1297	Siarkiewicz German	1716–1780	1730	1735	1739
1298	Sidorowicz Galakteon	ur. 1733	1759	1760	x
1299	Sidorowicz Nikon	1719–1786	1736	1737	1738
1300	Sidorski Izajasz, br.	ok. 1690–1761	ok. 1709	ok. 1710	–
1301	Sieczyński Jozafat	–	–	–	–
1302	Siedlecki Aleksy, br.	ur. 1752	1773	1774	–
1303	Siedlecki Jozafat	1716–1775	1745	1746	1747
1304	Siedlecki Wincenty, br.	ur. 1755	1779	1780	–
1305	Sieczyński Terafon	ur. 1748	1771	1772	1776
1306	Sielecki Didymus	1728–1777	1748	1749	–
1307	Sielecki Mojżesz	ur. 1697	1726	1730	1738
1308	Siemiątkowski Martynian	1698–1763	1731	1732	1733
1309	Siemieński Gurius	1721–1770	1746	1747	x
1310	Siemiński Marian	ur. 1753	1776	1777	–
1311	Sienicki Arsen	1723–1772	1744	1745	1746
1312	Sienicki Joachim	ur. 1745	1769	1770	1776
1313	Sienicki Spirydion	ur. 1740	1764	1765	x
1314	Sienicki Walerian	ur. 1736	1760	1761	1769
1315	Sieniuta Hieronim	zm. 1746	–	–	x
1316	Sieniżyński Anastazy	ur. 1737	1758	1759	x
1317	Sienkiewicz Dionizy	–	–	–	–
1318	Sieprawski Hieronim	ur. 1723	1743	1744	1746
1319	Sierociński Nicefor	ur. 1760	1776	1777	–
1320	Sierzputowski Flawian	–	–	–	–
1321	Silnicki Modest	ur. 1733	1751	1752	1757
1322	Skalski Ignacy	ur. 1739	1762	1763	1767
1323	Skislewicz Porfiry	ok. 1718–1761	ok. 1735	ok. 1736	1740
1324	Skolski Benedykt	ur. 1742	1766	1767	x
1325	Skorecki Amfiloch	1740–1781	1774	1775	x
1326	Skorski Donat	zm. 1833	–	–	x
1327	Skotnicki Samuel	–	–	–	–
1328	Skotyński Józef	1726–1795	1751	1752	1752
1329	Skrzybiński Faust	ur. 1744	1765	1766	1769
1330	Skrzyński Hilarion, br.	–	–	–	–
1331	Skrzypecki Samson	1723–1798	1750	1751	1752
1332	Słabuszewski Antoni	1726–1775	1752	1753	1765
1333	Sławiński Augustyn	1746 – po 1811	1769	1770	1774
1334	Słowicki Laurenty	zm. 1746	–	–	–
1335	Słowikowski Izajasz	1708–1779	1746	1748	1751
1336	Słowiński (Słociński) Teofan	1730–1774	1754	1755	1766
1337	Sławka Hieronim	1724–1775	1747	1749	1751
1338	Smereczański Izajasz, br.	ok. 1681–1762	ok. 1723	ok. 1724	–
1339	Smereczyński Antoni	ur. 1752	1766	1767	1779

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
1340	Smereczyński (Smerekowski) Atanazy	ok. 1677–1760	ok. 1712	ok. 1713	1717
1341	Smereczyński Sebastian	ur. 1725	1758	1759	–
1342	Smolnicki Gabriel	zm. 1762	–	–	x
1343	Smotrycz Grzegorz Nazianzen	ur. 1740	1757	1758	1764
1344	Smulski (Szmulski) Onufry	ur. 1733	1760	1761	1763
1345	Snowidecki (Snowodecki) Juwenalis, br.	ur. 1756	1776	1777	–
1346	Sobkiewicz Jan	1760–1788	1777	1778	–
1347	Sobolewski Bazyli, br.	ur. 1757	1774	1775	–
1348	Sobucki Antym	ur. 1746	1768	1769	–
1349	Sobucki Julian	ur. 1751	1775	1776	x
1350	Sochacki Joanicjusz	1712–1771	1730	1733	1736
1351	Sochaczewski Sabba, br.	1720–1778	1750	1751	–
1352	Sochaniewicz Sabba	ur. 1713	1745	1746	–
1353	Sokalski Teoktyst	–	–	–	–
1354	Sokolnicki Tarazy	zm. 1744	–	–	–
1355	Sokolski Izajasz	ur. ok. 1701	ok. 1723	ok. 1724	ok. 1729
1356	Sokołowski Eustratiusz	ur. 1718	1740	1741	–
1357	Sokołowski Metrofan, br.	ur. ok. 1690	ok. 1709	ok. 1710	–
1358	Sokołowski Tarazy	ur. ok. 1698	ok. 1727	ok. 1728	ok. 1729
1359	Sokulski Atanazy	zm. 1747	–	–	–
1360	Sokulski Hieronim	zm. 1747	–	–	–
1361	Sokulski Izajasz	1706–1767	1730	1731	1734
1362	Somikiewicz Izajasz	ur. 1710	1730	1731	1732
1363	Sopuszewski Terazy	–	–	–	–
1364	Soroczyński Antoni	ur. 1743	1773	1773	–
1365	Soroczyński Nikanor	1732–1786	1757	1758	x
1366	Soroczyński Saturnin, br.	ur. 1728	1748	1749	–
1367	Sozański Alfons, br.	ur. 1755	1773	1779	–
1368	Sozański Antym	zm. 1751	–	–	x
1369	Sozański Julian	1706–1769	1752	1753	1753
1370	Sozański Metrofan	1714–1787	1737	1738	x
1371	Spendowski Atanazy	ur. 1754	1769	1770	1780
1372	Spendowski Joachim	1723–1772	1740	1741	1750
1373	Spotowski Marcin, br.	zm. 1776	–	–	–
1374	Sprychowski Genady	ur. 1755	1776	1777	–
1375	Sprzyński Alimpi	zm. 1745	–	–	x
1376	Sroczyński Kornel	1731–1790	1754	1755	1756
1377	Srokowski Bazyli	ur. 1762	1775	1776	–
1378	Stachniakiewicz Bessarion	1725–1774	1745	1746	x
1379	Stachniakiewicz Damascen	ur. 1733	1761	1762	1763
1380	Stachniakiewicz Elizeusz	1720–1799	1749	1750	1751
1381	Stadnicki Ignacy	1743–1770	1763	1764	–

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
1382	Stajkowski Barlaam	zm. 1754	–	–	x
1383	Stakowski Jeremiasz	ur. 1712	1737	ok. 1738	–
1384	Stankiewicz Bassian	ur. 1718	1748	1749	1749
1385	Stankiewicz Samuel	ur. 1717	1752	1753	1754
1386	Starczewski Auksenty	ur. 1704	1731	1732	1743
1387	Starożyński Wiktor	1740–1808	1765	1766	1766
1388	Starzewski Doroteusz	1750–1786	1771	1772	x
1389	Starzyński German	1714–1778	1736	1738	1741
1390	Starzyński Nestor	zm. 1747	–	–	–
1391	Starzyński Stefan	ur. 1735	1757	1758	x
1392	Stasiewicz Artem, br.	ur. 1732	1765	1766	–
1393	Stasiewicz Efrem	ur. 1737	1761	1762	x
1394	Staszewski Teofan	–	–	–	–
1395	Stawowski Julian, br.	1733–1769	1760	1761	–
1396	Stebelski Hipacy	ur. 1721	1743	1744	–
1397	Stebelski Lucjan	ur. 1749	1768	1769	x
1398	Stebnicki Tryfon	1732–1772	1748	1748	1758
1399	Stefanowicz Innocenty	ur. 1743	1764	1765	1771
1400	Stocki Barsonufiusz	1731–1775	1756	1757	–
1401	Stoiński Filaret	zm. 1750	–	–	x
1402	Stojałowski Ireneusz, br.	ur. 1745	1775	1777	–
1403	Stojanowski Bazyli	1718–1774	1740	1750	1754
1404	Stokalski Hipolit	ur. 1742	1772	1773	1775
1405	Stokrynowski Makary	ur. 1741	1760	1762	x
1406	Stopakowski (Stupakowski) Nicefor	1731–1766	1753	1754	x
1407	Stopiański (Stopniański) Modest	1720–1771	1753	1754	1757
1408	Stopkiewicz Antoni	1745–1809	1768	1769	1773
1409	Straszewski Teofil, br.	–	–	–	–
1410	Straszycki Terafont	zm. 1751	–	–	–
1411	Strocki Teodozy	ur. 1732	1763	1764	–
1412	Stroński Symeon, br.	ur. 1749	1776	1777	–
1413	Strukowski Metrofan	zm. 1744	–	–	–
1414	Struś Anastazy	1730–1789	1769	1771	1776
1415	Strutyński Laurenty	ok. 1702–1764	ok. 1722	ok. 1723	ok. 1731
1416	Strutyński Samuel	zm. 1745	–	–	–
1417	Strzałkiewicz Jozafat	ur. 1743	1775	1776	x
1418	Strzelbicki (Strzelbiecki) Tadeusz, br.	ok. 1719–1759	1742	1743	–
1419	Strzelecki Bessarion	ur. 1742	1767	1768	1770
1420	Strzelecki Gerwazy	zm. 1755	–	–	x
1421	Strzelecki Hieronim	ur. 1732	1753	1754	1761
1422	Styczyński Augustyn	ur. 1712	1733	1733	1735
1423	Suchanowicz Sabba, br.	–	–	–	–

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
1424	Suchocki Joanicjusz	ur. ok. 1704	ok. 1734	ok. 1735	ok. 1738
1425	Sufanowicz Izajasz, br.	–	–	–	–
1426	Sulatycki Genady	–	–	–	–
1427	Sulima Stefan	zm. 1751	–	–	–
1428	Sulżyński Łukasz	ur. 1756	1772	1773	1778
1429	Sumikiewicz Izajasz	1692–1783	1730	1731	x
1430	Surowiecki Antoni	–	–	–	–
1431	Suski Merkury	zm. 1745	–	–	–
1432	Susłowicz Teodozy	–	–	–	–
1433	Suszczakowski Tarazy	–	–	–	–
1434	Suszczyński Gimnazy	ur. 1745	1769	1770	x
1435	Suszycki Ambroży	ur. 1749	1769	1770	x
1436	Swarzyński Melchizedek	ur. ok. 1677	ok. 1701	ok. 1702	ok. 1704
1437	Swawidorski Eliasz	1701–1750	ok. 1726	ok. 1727	ok. 1731
1438	Swiridowski Jerzy	1722–1774	1751	1752	–
1439	Syczyński Celestyn	1724–1771	1747	1748	1750
1440	Sydorowicz Galakteon	ur. 1733	1759	1760	1760
1441	Sydorowicz Nikon	ur. 1719	1736	1737	1738
1442	Sygidyński Jozafat	ur. 1745	1771	1772	x
1443	Szadurski Wigiliusz	1727–1772	1746	1747	1754
1444	Szarzyński Martynian, br.	ur. 1748	1768	1769	–
1445	Szaszkiewicz Florian	1756–1782	1771	1772	x
1446	Szawurski Jeraksion	ur. 1735	1760	1761	–
1447	Szczawiński Heliodor	1726–1775	1747	1748	1753
1448	Szczeblinowski Pafnucy	1740–1784	1766	1767	x
1449	Szczedrzycki Atanazy	ur. 1726	1753	1754	1761
1450	Szczepański Joanicjusz	1734–1770	1753	1754	1762
1451	Szczerbacki Faust	ur. 1748	1771	1772	x
1452	Szczerbacki Filemon	ur. 1728	1765	1766	–
1453	Szczukowski Jakub	zm. 1752	–	–	x
1454	Szczygielski Ambroży	1706–1786	1729	1730	1731
1455	Szczyrecki Laurenty, br.	ur. 1745	1765	1766	–
1456	Szczyrski (Szczewski) Teodozy	1697–1769	1712	1713	x
1457	Szelągowicz Benedykt	ur. ok. 1685	1710	1711	1716
1458	Szeprawski (Sieprawski) Hieronim	ur. 1723	1743	1744	1746
1459	Szeptycki Atanazy	1723–1779	1743	1744	1748
1460	Szeptycki Leon	1716–1779	1741	1742	1742
1461	Szeptycki Nicefor	1738–1776	1757	1758	1766
1462	Szewski Probus	ur. 1724	1746	1747	1752
1463	Szkolnicki Paweł	–	–	–	–
1464	Szladzki Bessarion	1725–1775	1744	1745	x
1465	Szmerecki Jonasz	ur. 1737	1760	1761	1766
1466	Szmulski Onufry	ur. 1733	1760	1761	1763

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
1467	Szostakowski Hieronim	ur. 1715	1741	1742	x
1468	Szostakowski Hilarion	1690–1769	1717	1718	1720
1469	Sztaude Hilarion	1714–1777	1741	1742	1745
1470	Sztuczkiewicz Atanazy	ur. 1726	1741	1742	–
1471	Szubowicz Adrian	ur. 1745	1762	1763	1769
1472	Szulewicz Benedykt	1736–1771	1754	1755	1761
1473	Szumowski Antioch	–	–	–	–
1474	Szumiński (Szumiłowski) Paizjusz	1699–1772	1719	1720	1723
1475	Szuszkiewicz Atanazy, br.	1719–1756	1744	1745	–
1476	Szychter Hilarion	1748–1770	1766	1767	x
1477	Szydyński Pachomiusz, br.	ur. 1733	1767	1768	–
1478	Szyszkowski Jozafat, br.	ur. 1746	1773	1774	–
1479	Ścisłowicz Sylwester	1697–1762	ok. 1718	1719	1730
1480	Ścisłowicz Teodozy	ok. 1691–1764	ok. 1712	ok. 1713	ok. 1730
1481	Śliwiński Elizeusz	zm. 1755	–	–	x
1482	Śliwiński Modest	ur. 1728	1742	1743	1745
1483	Ślizikiewicz Bazyli	1701–1786	1733	1736	1733
1484	Ślurzewski Paizjusz	zm. 1749	–	–	–
1485	Śniatyński Hilarion	–	–	–	–
1486	Śniatyński Petroniusz, br.	ur. 1742	1775	1776	–
1487	Śnitkowski Barlaam	zm. 1745	–	–	x
1488	Śnitowski Sofron	zm. 1758	–	–	x
1489	Świątkowski Jozafat	1701–1778	1730	1731	1731
1490	Świdrzycki Atanazy	–	–	–	–
1491	Świerski Julian, br.	–	–	–	–
1492	Tankowski Teodozy	ur. 1728	1749	1750	1753
1493	Tarasowicz Bartłomiej	–	–	–	–
1494	Tarasowski Hilarion	1746–1804	1765	1766	1770
1495	Taraszkiewicz Gerwazy, br.	1739–1760	1757	1758	–
1496	Tarczynowski (Tarczanowski) Józef, br.	ur. 1756	1780	1781	–
1497	Tarnawski Antoni	ur. 1738	1755	1756	1764
1498	Tarnawski Gerwazy, br.	1705–1784	1762	1765	–
1499	Tarnawski Hieronim	ur. 1730	1753	1754	1758
1500	Tarnawski Macedoniusz, br.	1725–1790	1751	1756	–
1501	Tarnawski Marcjan, br.	1755–1822	1773	1780	–
1502	Tarnawski Sylwester	ur. 1715	1742	1744	1745
1503	Tarnawski Tarazy	1725–1785	1753	1754	1754
1504	Tarnawski Teofan, br.	ur. 1732	1771	1772	–
1505	Tarnogrodzki Augustyn	1686–1769	1713	1715	1719
1506	Tarnopolski Onufry	zm. 1754	–	–	x
1507	Tatarkiewicz Izajasz	1736–1784	1760	1761	1771
1508	Tatarkiewicz Makary	ur. 1745	1762	1763	1768
1509	Tatarski Teofil	ok. 1680–1752	ok. 1699	ok. 1700	ok. 1706

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
1510	Tebliński Epifan	ur. 1746	1769	1771	x
1511	Telawski Justyn	–	–	–	–
1512	Telewicz Teofil	zm. 1750	–	–	–
1513	Teleżyński Adam	ur. 1730	1758	1759	x
1514	Teleżyński Manuel	ur. 1736	1763	1764	–
1515	Teodorkiewicz Metody	1711–1775	1728	1729	1739
1516	Teodorowicz Hiacynt	–	–	–	–
1517	Teodorowicz Innocenty	1717 – ok. 1760	–	–	x
1518	Teodorowicz Innocenty	1736–1770	1763	1764	x
1519	Teodorowicz Irenarchus	1714–1778	1745	1746	x
1520	Teodorowicz Jonasz	zm. 1756	–	–	–
1521	Teodorowicz Parmen	ur. 1745	1773	1775	1783
1522	Teodorowicz Teofil	1720–1781	1737	1738	x
1523	Teodorski Teofil	1694–1787	1730	1731	x
1524	Terlecki Gerazym	1701–1765	1714	1715	1723
1525	Terlecki Gracjan	–	–	–	–
1526	Teteruchowicz Herakliusz	1733–1774	1753	1754	1762
1527	Tokarski Teodozy	–	–	–	–
1528	Tokarzewski Alimpi	ur. 1743	1761	1762	x
1529	Tomaszyński Rafael	1727–1770	1751	1752	1754
1530	Tomczyński Józef	1711–1770	1732	1732	1741
1531	Topolnicki Sylwester	ok. 1700	ok. 1733	ok. 1734	ok. 1735
1532	Torawicz Teofil	ur. 1694	1728	1729	1731
1533	Totnay Prosper, br.	ur. 1757	1776	ok. 1777	–
1534	Towarnicki Atanazy	1711–1778	1732	1733	1734
1535	Towarnicki Wincenty, br.	ur. 1744	1763	1764	–
1536	Trusiewicz Modest	1724–1804	1752	1753	1753
1537	Trusiewicz Piotr, br.	ur. 1756	1771	1772	–
1538	Truszewski Serafin	1690–1778	1714	1717	1717
1539	Tucki Dionizy, br.	–	–	–	–
1540	Tuczapski Atanazy	ur. ok. 1701	ok. 1723	ok. 1724	ok. 1739
1541	Tuczapski Józef	1689–1776	1732	1733	1719
1542	Tuczapski Onufry	ur. 1751	1772	1773	x
1543	Tuniakiewicz Barlaam, br.	ur. 1753	1773	1774	–
1544	Tuninka Izajasz, br.	–	–	–	–
1545	Turczanowski Jakub, br.	ur. 1757	1776	1777	–
1546	Turewicz (Jurewicz) Teodozy	ur. 1702	1736	1737	x
1547	Turkowicz Błażej	ur. 1747	1771	1772	x
1548	Turzański Ambroży	1718–1774	1741	1742	x
1549	Turzyński Laurenty	1696–1778	1722	1723	1733
1550	Tustanowski Sabba	1687–1772	1721	1722	x
1551	Tustanowski Sebastian	ur. 1688	1722	1723	–
1552	Tutkiewicz Joachim	1720–1790	1750	1751	1752
1553	Tuwicki Gedeon	–	–	–	–
1554	Tychoniewicz Anicet	ur. 1744	1770	1771	–

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
1555	Tychoński Bonifacy, br.	ur. 1742	1773	1774	–
1556	Tychowicz Irinarchus	–	–	–	–
1557	Tyczyński Symeon	zm. 1763	–	–	x
1558	Tylawski Nikodem	ur. 1688	ok. 1720	1721	x
1559	Tymczyński Józef	ur. 1711	1732	1732	1741
1560	Tymonowicz Sylwester	1700–1768	1729	1730	1730
1561	Tymoszkiewicz Leonty	ur. 1745	1768	1769	1773
1562	Tymotejewicz Michał, br.	–	–	–	–
1563	Tymotejewicz Sergiusz	ur. 1711	1746	1747	1748
1564	Tyszkiewicz Hiob	zm. 1744	–	–	x
1565	Tyszycki Teodozy	zm. 1749	–	–	–
1566	Twardyłowski Hipacy	ur. 1722	1758	1759	–
1567	Uchański Ignacy	ur. 1724	1770	1771	x
1568	Uchrymowski Teofil	–	–	–	–
1569	Uhrynowicz Pantaleon	1744–1778	1770	1771	x
1570	Ulanicki Benedykt, br.	ur. 1742	1771	1772	–
1571	Ułanowski Atanazy	1708–1769	1737	1739	1739
1572	Ułaszewicz Konstanty	ur. 1740	1756	1757	1764
1573	Urbanowski Bazyli	1703–1770	1735	1736	1736
1574	Urlewski Erazm	–	–	–	–
1575	Ustrzycki Gedeon	zm. 1752	–	–	x
1576	Wadyński Sozon	ur. 1750	1769	1770	1775
1577	Walawski Metody	zm. 1752	–	–	–
1578	Wałkiewicz Martynian, br.	ur. ok. 1698	ok. 1719	ok. 1720	–
1579	Wasilewicz Longin	ur. 1727	1754	1755	x
1580	Wasilewski Innocenty	ur. 1721	1768	1769	x
1581	Wasilkowski Martyriusz	1716–1770	1740	1741	1741
1582	Wasilkowski Teofilakt	1716–1785	1740	1741	1741
1583	Wasiutyński January	ok. 1713–1766	1736	1737	1738
1584	Wasiutyński Sofron	1691–1760	1710	1711	1718
1585	Wasiutyński Teofil	1733–1781	1759	1759	1764
1586	Wasylewicz Joanicjusz	–	–	–	–
1587	Wasylkowski (Wasilkowski) Hilarion	ur. 1726	1749	1750	1752
1588	Wasylkowski Teofan	ur. 1716	1740	1741	1741
1589	Waśkiewicz Hipolit	ur. 1732	1760	1761	1764
1590	Wesołowski Sylwester	zm. 1750	–	–	–
1591	Werawski Paweł	ok. 1687–1760	1721	1722	1723
1592	Werchanowski German, br.	ur. 1749	1780	–	–
1593	Weresicki Barsonufiusz, br.	zm. 1757	–	–	–
1594	Wereszczaka Barlaam	1698–1763	ok. 1720	1721	1726
1595	Wereżyński Teodor, br.	ur. 1734	1769	1770	–
1596	Wereżyński Witalis, br.	1745–1781	1770	1771	–
1597	Wertelecki Epifan	–	–	–	–
1598	Wesołowski Klemens, br.	ur. 1758	1773	1774	–

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
1599	Węgrzynowicz Jozafat	zm. 1763	–	–	x
1600	Wieliczko Benedykt	1712–1782	1736	1737	1739
1601	Wieliczko Pachomiusz	ok. 1696–1760	ok. 1716	ok. 1717	x
1602	Wielkopolski Sofron	ur. ok. 1703	ok. 1727	ok. 1728	ok. 1733
1603	Wielopolski Justyn	1706–1764	ok. 1726	1727	1738
1604	Wierczacki Gracjan	–	–	–	–
1605	Wierzbicki Martynian	ok. 1711– 1762	ok. 1734	ok. 1735	ok. 1737
1606	Wierzbicki Nicefor	zm. 1752	–	–	–
1607	Wierzbicki Teodozy	zm. 1764	–	–	x
1608	Wilczek Damascen, br.	–	–	–	–
1609	Wilczyński Dionizy	1722–1794	1751	1753	x
1610	Wilczyński Hilarion	1722–1786	1744	1746	1746
1611	Winkowski Mojżesz	1693–1756	ok. 1721	1722	1722
1612	Wisłocki Dionizy	zm. 1753	–	–	x
1613	Wisłocki Melecy	ur. 1731	1762	1764	1768
1614	Wiszeński Atanazy, br.	–	–	–	–
1615	Wiszeński Efrem	1713–1769	1731	1731	1734
1616	Wiszniowski Andrzej	ur. 1691	1751	1753	
1617	Wiszniowski Antoni	1739–1790	1760	1761	1770
1618	Witkowicz Michał	zm. 1752	–	–	–
1619	Witkowski Zachariasz	–	–	–	–
1620	Witoszyński Filemon	1725–1787	1743	1745	x
1621	Witoszyński Hieronim	ur. 1737	1761	1762	x
1622	Witoszyński (Wituszyński) Ignacy	1727–1788	1750	1751	1753
1623	Witwicki Izaak	1724–1770	1752	1753	1752
1624	Wodziński Anatol	ur. 1731	1747	1748	1756
1625	Wodziński Jozafat, br.	1734–1762	1759	1760	–
1626	Wojakowski Bakchus	1714–1766	1745	1746	1746
1627	Wojciechowski Stachys	ur. 1720	1746	1748	1750
1628	Wojna Paweł	1746–1769	1762	1763	x
1629	Wolanowski Samson	ur. 1728	1752	1753	x
1630	Wolanowski Szymon, br.	–	–	–	–
1631	Wolański Bazyli	–	–	–	–
1632	Wolański Parteniusz	ok. 1700–1771	ok. 1724	1725	1729
1633	Wolański Polikarp	1712–1784	1738	1739	1739
1634	Wolański Walerian, br.	zm. 1753	–	–	–
1635	Wolner Tymoteusz	ur. 1748	1766	1767	–
1636	Wolski Barlaam	zm. 1745	–	–	x
1637	Wolski Makary, br.	1742–1771	1767	1768	–
1638	Wołczyński Arsen	zm. 1757	–	–	x
1639	Wołczyński Kasjan	–	–	–	–
1640	Wołkonowicz Gedeon	ur. ok. 1740	1771	1772	x
1641	Wołkowicz Eliasz, br.	ok. 1673–1759	ok. 1731	ok. 1732	–
1642	Wołkowicz Izydor	ur. 1727	1745	1746	1755

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
1643	Wołkowiński Józef	zm. 1763	–	–	x
1644	Wołkowiński Nikander, br.	ur. 1753	1774	1775	–
1645	Wołkowski Jan	ur. 1711	1732	1732	x
1646	Wołkowski Narcyz	–	–	–	–
1647	Wołocki Izaak	ur. 1740	1765	1766	1774
1648	Wołosowski Galakteon	1686–1779	1722	1725	1729
1649	Wołoszański Pafnucy	zm. 1747	–	–	–
1650	Wołoszynowicz Laurenty	ur. 1736	1763	1764	x
1651	Wołoszynowski Genady	ok. 1702–1763	ok. 1734	ok. 1735	1737
1652	Wołoszynowski Gracjan	ur. 1756	1775	1776	–
1653	Wołoszyński Teofilakt	–	–	–	–
1654	Worecki Rafał	zm. 1751	–	–	–
1655	Woronowicz Leonidas	1742–1816	1769	1770	1775
1656	Wrociszewski Augustyn	ur. 1752	1769	1770	x
1657	Wudziński Dionizy	ur. 1680	1740	1741	–
1658	Wysłouch Hieronim, br.	ur. 1760	1776	1777	–
1659	Wysocki Jozafat	ur. 1709	1733	1733	1734
1660	Wysocki Parteniusz	ur. ok. 1698	ok. 1717	ok. 1718	ok. 1719
1661	Wysoczański Ezechiel	zm. 1758	–	–	x
1662	Wysoczański Florus	ur. 1722	1743	1744	1748
1663	Wysoczański Justyn, br.	ur. 1742	1774	1777	–
1664	Wysoczański Teodozy	ok. 1694–1752	ok. 1724	1725	1725
1665	Wyszczakowski Tarazy	ur. ok. 1690	1721	1722	1735
1666	Wyszeński (Wyszyński) Dionizy	1728–1788	1752	1753	1763
1667	Wyszeński Serafion	ok. 1710–1761	ok. 1729	ok. 1730	x
1668	Wyszotrawka Joachim, br.	1756–1831	1773	1774	–
1669	Zabaty Apoloniusz	ur. 1754	1777	1778	–
1670	Zabawski Pafnucy, br.	ur. 1741	1762	1763	–
1671	Zaborowski Sofron	zm. 1754	–	–	–
1672	Zaczkiewicz German	ur. 1722	1741	1742	–
1673	Zadawski Hipacy	–	–	–	–
1674	Zadoliński Ezechiel	1703–1759	ok. 1722	ok. 1723	1734
1675	Zadrożyński Sylwester	1714–1760	ok. 1729	1730	1734
1676	Zahaczewski Augustyn	zm. 1749	–	–	–
1677	Zahaczewski Hilarion	1721–1752	1743	1744	x
1678	Zahorowski (Zahorowicz) Wincenty	ur. 1718	1744	1745	1748
1679	Zalewski Dalmat	ur. 1732	1759	1760	x
1680	Zalewski (Zaleski) Julian	1743–1779	1765	1765	1771
1681	Zalewski (Zaleski) Laurenty	1712–1783	1745	1746	1762
1682	Załuski Paweł	1717–1753	1739	1741	x
1683	Zaniewicz Melecy	zm. 1746	–	–	–
1684	Zankiewicz Tarazy, br.	ok. 1687–1766	ok. 1737	ok. 1738	–
1685	Zapolski Jan Hieronim	–	–	–	–

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
1686	Zardecki Marcin	1725–1769	1749	1750	x
1687	Zardecki Metrofan, br.	–	–	–	–
1688	Zarnicki Mateusz	ur. 1731	1762	1763	1766
1689	Zarzycki Florian	1713–1774	1753	1754	–
1690	Zasławski Leon	ur. 1734	1758	1759	x
1691	Zatwarnicki Herontius	1692–1772	1711	1712	1714
1692	Zatwarnicki Hieronim	–	–	–	–
1693	Zawadowski Laurenty	1697–1779	1721	1722	1730
1694	Zawadowski Tychon	ur. 1712	1732	1734	1740
1695	Zawadzki Hipolit	1702–1768	1732	1733	x
1696	Zawadzki Sylwester	ur. 1741	1764	1765	x
1697	Zawałkiewicz Gerwazy	ur. 1719	1739	1740	1744
1698	Zawistowski Ildefons	1703–1779	1745	1746	1731
1699	Zawisza Antoni	zm. 1745	–	–	x
1700	Zdziuszyński Julian	1743–1817	1774	1775	x
1701	Zieleniecki Nikander	ur. 1759	1776	1777	–
1702	Zieliborski Metrofan	–	–	–	–
1703	Zieliński German	ur. 1728	1753	1754	1755
1704	Zieliński Hipolit	ur. 1728	1754	1755	1761
1705	Zieliński Jozafat	ok. 1679–1760	1715	1716	1719
1706	Zieliński Józef	ur. 1688	ok. 1716	1717	1720
1707	Zieliński Leonty	ur. ok. 1703	ok. 1720	ok. 1721	ok. 1734
1708	Ziemiński Atanazy, br.	zm. 1756	–	–	–
1709	Zieniewicz Arkadiusz, br.	ur. 1752	1772	1773	–
1710	Zienkowski Atanazy, br.	–	–	–	–
1711	Zimik Leon	1745–1780	1766	1767	x
1712	Zinkiewicz Gerazym	ur. 1735	1756	1757	1759
1713	Zinkowski Innocenty	ok. 1701–1765	ok. 1731	ok. 1732	ok. 1733
1714	Złocki Izaak	1710–1760	ok. 1733	1734	1738
1715	Złoczowski Teodozy	ur. 1703	1738	1739	1740
1716	Znaczkiewicz Diodorus, br.	1715–1762	1747	1748	–
1717	Znojewski Augustyn	1717–1767	1741	1742	x
1718	Zoliński (Zobiński) Metody, br.	ur. 1740	1770	1774	–
1719	Zubaczyński Dositeusz	1731–1767	1748	1749	x
1720	Zubrzycki Porfiry	1700–1776	1734	1735	1729
1721	Zuliński German	ur. 1730	1753	1754	1755
1722	Zuliński Sabba	ur. 1668	–	–	–
1723	Zurbicki Jozafat	zm. 1762	–	–	x
1724	Zurbicki Marceli	zm. 1749	–	–	–
1725	Zurbicki Nicefor	–	–	–	–
1726	Zwieski Samuel, br.	–	–	–	–
1727	Zyhorowski Izajasz	ur. 1681	1708	ok. 1709	x
1728	Zypowski Jozafat	ur. 1745	1762	1763	–
1729	Żaba Bazyli	zm. 1749	–	–	x

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
1730	Żółkiewicz Irenarchus	ur. 1719	1750	–	–
1731	Żuczkowski Antoni	zm. 1748	–	–	x
1732	Żukiewicz Bassian	ur. 1708	1732	1733	1734
1733	Żukiewicz Ireneusz, br.	ur. 1717	1751	1752	–
1734	Żukowski Aleksander	1715–1755	1736	1737	x
1735	Żukowski Alimpi	ur. ok. 1700	ok. 1709	ok. 1710	ok. 1720
1736	Żukowski Dionizy	1713–1770	1737	1738	1740
1737	Żukowski Herakliusz	ok. 1691–1763	1711	1715	1728
1738	Żukowski Hieronim	1744–1796	1770	1772	1775
1739	Żukowski January	zm. 1756	–	–	x
1740	Żukowski Jozafat	–	–	–	–
1741	Żukowski Józef	1727–1770	1757	1758	1762
1742	Żurakowski Hieronim	zm. 1750	–	–	x
1743	Żyliński Paweł	–	–	–	–

x – przyjęcie święceń kapłańskich
– – brak danych

3. Studia zakonne prowadzone w klasztorach prowincji koronnej w latach 1743–1780

Rok	**Syntaksa**	**Retoryka**	**Filozofia**	**Teologia moralna**	**Teologia spekulatywno-dogmatyczna**
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
1743/1744	–	Hoszcza	Ławrów Łuck Lwów św. Jerzy	–	–
1744/1745	–	Hoszcza	Ławrów	–	Lwów św. Jerzy
1745/1746	–	Hoszcza	Ławrów	–	Lwów św. Jerzy
1746/1747	–	–	Ławrów Lwów św. Jerzy	–	–
1747/1748	–	–	Lwów św. Jerzy	–	–
1748/1749	–	Hoszcza	Lwów św. Jerzy	Ławrów	–
1749/1750	–	Hoszcza	Lwów św. Jerzy Ławrów	Ławrów	–
1750/1751	–	Hoszcza	Lwów św. Jerzy	Ławrów	Lwów św. Jerzy
1751/1752	–	Hoszcza	Ławrów Łuck Lwów św. Jerzy	Ławrów	–

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
1752/1753	–	Hoszcza	Ławrów Łuck	–	Lwów św. Jerzy
1753/1754	–	Hoszcza	Łuck	–	Lwów św. Jerzy
1754/1755	–	Hoszcza	Łuck Ławrów	Dobromil	Lwów św. Jerzy
1755/1756	–	Hoszcza	Łuck Ławrów	Dobromil	Lwów św. Jerzy
1756/1757	–	–	Ławrów Łuck	Dobromil	Lwów św. Jerzy
1757/1758	–	–	Ławrów	Dobromil	Lwów św. Jerzy
1758/1759	–	Hoszcza	Ławrów Łuck	Dobromil	Lwów św. Jerzy
1759/1760	–	Hoszcza	Ławrów Łuck	Dobromil	Lwów św. Jerzy
1760/1761	–	–	Ławrów Łuck	Dobromil	Lwów św. Jerzy
1761/1762	–	Hoszcza	Ławrów Zahajce Małe	–	Lwów św. Jerzy
1762/1763	–	Hoszcza Wicyń Milcza Mała	Ławrów Trembowla Zahajce Małe	Szczepłoty Dobromil	Lwów św. Jerzy Kamieniec Zamość
1763/1764	–	Białostok	Podhorce Zahajce Małe Ławrów	Dobromil Szczepłoty	Lwów św. Jerzy
1764/1765	–	Białostok Hoszcza	Ławrów Trembowla Zahajce Małe	Dobromil Podhorce	Lwów św. Jerzy
1765/1766	–	Białostok	Ławrów Trembowla Zahajce Małe	Dobromil Szczepłoty	Lwów św. Jerzy Podhorce
1766/1767	–	Hoszcza Wicyń	Ławrów Trembowla Zahajce	Podhorce	Dobromil Lwów św. Jerzy
1767/1768	–	Wicyń	Zamość Zahajce Małe	Podhorce Kamieniec Podolski Trembowla	Dobromil
1768/1769	–	Wicyń	Zamość Zahajce Małe	Trembowla Dobromil Zbaraż	Lwów św. Jerzy Trembowla
1769/1770	–	Wicyń	Zamość Zahajce Małe	Zbaraż	Lwów św. Jerzy Dobromil Podhorce
1770/1771	–	Wicyń	Zamość Zahajce Małe	Trembowla	Dobromil Lwów św. Jerzy

1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
1771/1772	–	Wicyń	Zamość Zahajce Małe	–	Ławrów Lwów św. Jerzy
1772/1773	Krasnopuszcza	Szczepłoty	Zamość Zahajce Małe Ławrów	–	Lwów św. Jerzy
1773/1774	Milcza Mała	Białostok	Zamość Trembowla Zahajce Małe Podhajce	Satanów	Kamieniec Podolski Ławrów Lwów św. Jerzy
1774/1775	Zahajce Małe	–	Zamość Trembowla Łuck	Satanów	Ławrów
1775/1776	Dobromil Białostok Zahajce Małe	Ławrów Szczepłoty	Zamość Łuck	Satanów	Kamieniec Podolski Lwów św. Jerzy Trembowla Satanów
1776/1777	Białostok Uniów	Święty Spas Krechów Hoszcza	Ławrów Łuck	Kamieniec Podolski Zbaraż	Lwów św. Jerzy Satanów Lwów św. Jerzy
1777/1778	Uniów	Święty Spas Krechów Hoszcza	Ławrów	Lwów św. Jerzy Satanów	Kamieniec Podolski
1778/1779	–	Święty Spas Krechów Białostok Hoszcza	Podhorce Łuck Uniów	Satanów Ławrów	Kamieniec Podolski Lwów św. Jerzy
1779/1780	Zbaraż	Święty Spas Krechów	Podhorce Łuck Uniów Zamość	Ławrów Satanów	Lwów św. Jerzy
1780/1781	–	–	Zbaraż Bar	Satanów Ławrów	Lwów św. Jerzy

4. Nauczyciele gimnazjum w Drohobyczu w latach 1775–1780 (wykaz niepełny)

Rok	**Rektor**	**Prefekt**	**Nauczyciele**
1	*2*	*3*	*4*
1775/1776	Glicery Dubicki	–	Jozafat Hanczakowski, profesor gramatyki Innocenty Patyński, profesor infimy
1776/1777	Glicery Dubicki	–	Jozafat Potelicki, profesor infimy
1777/1778	Glicery Dubicki	–	Doroteusz Starzewski, profesor retoryki Julian Zdziuszyński, profesor gramatyki Jozafat Potelicki, profesor infimy
1778/1779	Glicery Dubicki	Ignacy Skalski	Ignacy Skalski, profesor retoryki i poetyki Julian Zdziuszyński, profesor syntaksy Jozafat Potelicki, profesor gramatyki Alfons Sozański, magister infimy

1	*2*	*3*	*4*
1779/1780	Glicery Dubicki	–	Teofan Hołdajewicz, profesor retoryki i poetyki Jozafat Potelicki, profesor syntaksy Hilarion Artymowicz, profesor gramatyki
1780/1781	Glicery Dubicki	–	Arkadiusz Zieniewicz, profesor syntaksy Wincenty Siedlecki, magister infimy

5. Nauczyciele kolegium w Hoszczy w latach 1738–1777 (wykaz niepełny)

Rok	**Rektor**	**Prefekt**	**Nauczyciele**
1	*2*	*3*	*4*
1738/1739	Ambroży Seredowicz	–	Nicefor Hobczyński, magister infimy i gramatyki
1741/1742	–	–	Polikarp Wolański, profesor retoryki
1743/1744	–	Martyriusz Wasilkowski	–
1744/1745	Ambroży Seredowicz	Martyriusz Wasilkowski	Polikarp Wolański, profesor retoryki Martynian Magierewicz, magister gramatyki
1745/1746	Ambroży Seredowicz	–	Modest Śliwiński, profesor retoryki Sylwester Hreorowicz, magister infimy Leon Podsoński, magister infimy
1746/1747	Ambroży Seredowicz	–	Maurycy Rabiec, profesor syntaksy Innocenty Matkowski, magister gramatyki
1747/1748	Błażej Duczakiewicz	Protazy Kraśniański	Protazy Kraśniański, profesor retoryki i poetyki Innocenty Matkowski, profesor retoryki i poetyki Ignacy Horodecki, magister infimy
1748/1749	Błażej Duczakiewicz	–	Ignacy Horodecki, magister gramatyki
1749/1750	Błażej Duczakiewicz	–	Herakliusz Kostecki, profesor retoryki Salustiusz Koblański, magister syntaksy Jozafat Janczycki, magister gramatyki
1750/1751	Błażej Duczakiewicz	–	Onufry Bratkowski, profesor retoryki Teodozy Hreorowicz, magister infimy
1751/1752	Błażej Duczakiewicz	–	Patrycy Męczyc, magister infimy
1752/1753	Błażej Duczakiewicz	Sylwester Łaszczewski	Sylwester Łaszczewski, profesor retoryki Marcin Zardecki, profesor syntaksy
1753/1754	Błażej Duczakiewicz	Sylwester Łaszczewski	Sylwester Łaszczewski, profesor retoryki Marcin Zardecki, profesor syntaksy Innocenty Przykucki, magister infimy i gramatyki
1754/1755	Błażej Duczakiewicz	–	Julian Czopowski, profesor retoryki Marcin Zardecki, profesor syntaksy Patrycy Męczyc, magister infimy
1755/1756	Atanazy Czarkowski	Herakliusz Kostecki	Herakliusz Kostecki, profesor retoryki i poetyki Epifan Rozłucki, magister gramatyki Joachim Morgulec, magister infimy

1	*2*	*3*	*4*
1756/1757	–	Metody Hordowski	Samuel Jedliński, profesor gramatyki i syntaksy January Żukowski, magister infimy (?)
1757/1758	–	–	Badem Kopystyński, magister infimy
1758/1759	–	–	Porfiry Kaleński, magister infimy
1759/1760	–	–	Daniel Chmielewicz, magister syntaksy Nicefor Szeptycki, magister infimy
1760/1761	Sylwester Łaszczewski	–	Sewerian Buczkowski, magister syntaksy Nicefor Szeptycki, magister gramatyki
1761/1762	Sylwester Łaszczewski	Anatol Wodziński	Anatol Wodziński, profesor retoryki
1762/1763	Sylwester Łaszczewski	Epifan Rozłucki	Epifan Rozłucki, profesor retoryki Marcjan Demuszewski, profesor syntaksy
1763/1764	Sylwester Łaszczewski	Marcjan Demuszewski	Onufry Krzyżanowski, profesor retoryki Bazyli Rogowski, profesor syntaksy Glicery Dubicki, magister infimy
1764/1765	Sylwester Łaszczewski	Nazariusz Kottoni	Nazariusz Kottoni, profesor retoryki Tryfon Pawłowicz, profesor syntaksy i gramatyki Tadeusz Łaszkiewicz, magister infimy
1765/1766	Sylwester Łaszczewski	–	Adrian Szubowicz, magister infimy
1766/1767	–	Gimnazy Lewicki	Gimnazy Lewicki, profesor retoryki i poetyki Adrian Szubowicz, magister syntaksy Laurenty Czyżewicz, magister infimy
1767/1768	–	Hilarion Łątowski	Hilarion Łątowski, profesor retoryki Tadeusz Borysiewicz, magister infimy
1768/1769	–	–	Tadeusz Borysiewicz, magister syntaksy
1769/1770	–	–	Leon Powszyński, profesor retoryki Nicefor Samsonowski, profesor syntaksy
1770/1771	–	Sebastian Jankowski	Sebastian Jankowski, profesor retoryki Ambroży Rydaszowski, profesor syntaksy Aleksander Kwiatkowski, magister infimy
1772/1773	Jozafat Makarewicz	–	Aleksander Kwiatkowski, magister gramatyki
1773/1774	Anatol Wodziński	Faust Skrzybiński	Faust Skrzybiński, profesor retoryki i poetyki Glicery Sawicki, profesor syntaksy i katecheta Walerian Czechulewicz, profesor gramatyki
1774/1775	Anatol Wodziński	Laurenty Czyżewicz	Laurenty Czyżewicz, profesor III klasy Ignacy Mądrzykiewicz, profesor II klasy Sułhajewski (?), profesor I klasy
1775/1776	Anatol Wodziński	Leon Demkowicz	Leon Demkowicz, profesor retoryki (klasa IV) Herakliusz Bielkiewicz, profesor syntaksy i gramatyki (klasy II i III) Porfiry Brzeźniakiewicz, profesor infimy (klasa I)

1	*2*	*3*	*4*
1776/1777	Barlaam Kurnicki	January Hromaczewski	January Hromaczewski, profesor syntaksy i retoryki (klasy III i IV) Innocenty Krzyżanowski, profesor języka włoskiego Paweł Romanowicz, profesor gramatyki (klasa II) Antoni Katyński, magister infimy (klasa I)

6. Nauczyciele w kolegium bazyliańskim w Humaniu w latach 1765–1780 (wykaz niepełny)

Rok	**Rektor**	**Prefekt**	**Nauczyciele**
1	*2*	*3*	*4*
1765/1766	Herakliusz Kostecki	Wincenty Zahorowski	Hipolit Lenkiewicz, magister infimy
1766/1767	Herakliusz Kostecki	Wincenty Zahorowski	Orest Nachimowski, profesor filozofii Ignacy Czajkowski, profesor retoryki Gabriel Bajewski, profesor syntaksy Hipolit Lenkiewicz, magister infimy
1767/1768	Herakliusz Kostecki	Hieronim Witoszyński	Konstanty Ułasiewicz, profesor retoryki Hieronim Witoszyński, profesor retoryki Spirydion Sienicki, magister infimy
1768/1769	–	–	Hieronim Witoszyński, profesor retoryki Ignacy Czajkowski, profesor retoryki i poetyki Sylwester (?) Sawicki, magister infimy
1769/1770	Hieroteusz Korczyński	–	Grzegorz Smotrycz, profesor retoryki
1771/1772	–	–	Grzegorz Smotrycz, profesor retoryki
1772/1773	Herakliusz Tetruchowicz	–	Hipolit Lenkiewicz, profesor retoryki i poetyki Atanazy Koński, magister syntaksy Leonidas Woronowicz, magister infimy
1773/1774	Herakliusz Tetruchowicz	Filaret Moczarski	Filaret Moczarski, profesor filozofii Hipolit Lenkiewicz, profesor retoryki i poetyki Herakliusz Bielkiewicz, profesor syntaksy Hipolit Kunicki, profesor infimy
1774/1775	Atanazy Nazarewicz	Filaret Moczarski	Adrian Krupski, profesor teologii Filaret Moczarski, profesor filozofii Faust Skrzybiński, profesor retoryki i poetyki Hipolit Kunicki, profesor syntaksy January Łoziński, profesor infimy
1775/1776	Atanazy Nazarewicz	Faust Skrzybiński	Hipolit Lenkiewicz, profesor teologii moralnej Faust Skrzybiński, profesor filozofii Hieroteusz Lesieniecki, profesor retoryki i poetyki Gedeon Wołkonowicz, profesor syntaksy Pantaleon Maliszkiewicz, magister gramatyki Walerian Czechulewicz, profesor infimy

1	*2*	*3*	*4*
1776/1777	Atanazy Nazarewicz	Faust Skrzybiński	Laurenty Czyżewicz, profesor teologii Faust Skrzybiński, profesor filozofii Leon Demkowicz, profesor retoryki i poetyki Gedeon Wołkonowicz, profesor syntaksy Walerian Czechulewicz, profesor gramatyki Stachys Kulczycki, magister infimy
1777/1778	Atanazy Nazarewicz	Leon Demkowicz	Laurenty Czyżewicz, profesor teologii Leon Demkowicz, profesor filozofii Onufry Tuczapski, profesor retoryki i poetyki Stachys Kulczycki, magister gramatyki Wiktor Rudnicki, magister infimy
1778/1779	Atanazy Nazarewicz	Leon Demkowicz	Joanicjusz Daszkowski, profesor teologii moralnej Leon Demkowicz, profesor filozofii January Hromaczewski, profesor retoryki i poetyki Emilian Serkizowski, profesor syntaksy Hieronim Huryn, magister gramatyki Hiacynt Hromaczewski, magister infimy i języka niemieckiego
1779/1780	–	Herakliusz Bielkiewicz	Herakliusz Bielkiewicz, profesor filozofii Flawian Petryński, profesor poezji i retoryki Pantaleon Maliszkiewicz, profesor retoryki Gedeon Wołkonowicz, profesor syntaksy Hieronim Wysłouch, magister infimy Pafnucy Juszczyński, magister infimy
1780/1781	–	Leon Demkowicz	Leon Demkowicz, profesor teologii moralnej Flawian Petryński, profesor filozofii Augustyn Wrociszewski, profesor retoryki, poetyki i geometrii Hilarion Lelawski, profesor syntaksy i algebry Hieronim Huryn, profesor gramatyki Serafin Pizycki, profesor infimy i katecheta

7. Nauczyciele kolegium w Lubarze w latach 1757–1780 (wykaz niepełny)

Rok	**Rektor**	**Prefekt**	**Nauczyciele**
1	*2*	*3*	*4*
1757/1758	–	–	Hiacynt Nesterski, profesor retoryki
1759/1760	Stachys Wojciechowski	–	Jozafat Przewoźnikiewicz, profesor retoryki Gimnazy Lewicki, magister infimy
1760/1761	Stachys Wojciechowski	–	–
1761/1762	Gedeon Lesiewicz	–	Hieroteusz Korczyński, profesor retoryki Daniel Chmielewicz, magister syntaksty

1	*2*	*3*	*4*
1762/1763	Gedeon Lesiewicz	–	Hieroteusz Korczyński, profesor retoryki Daniel Chmielewicz, magister syntaksty Gracjan Parnicki, profesor infimy Jonasz Szmerecki, magister infimy
1763/1764	Platon Gutz	–	Hieroteusz Korczyński, profesor retoryki Gracjan Parnicki, profesor syntaksy Filaret Moczarski, magister infimy i gramatyki
1764/1765	Platon Gutz	–	Hieroteusz Korczyński, profesor retoryki Paweł Romanowicz, magister infimy
1765/1766	Platon Gutz	German Dronowicz	German Dronowicz, profesor retoryki Ignacy Skalski, magister syntaksy i gramatyki Atanazy Jarębkiewicz, magister infimy
1766/1767	–	–	Alimpi Angełłowicz, profesor retoryki
1767/1768	Platon Gutz	Alimpi Angełłowicz	Alimpi Angełłowicz, profesor filozofii Nicefor Samsonowski, profesor syntaksy Anastazy Dziedzicki, magister infimy
1768/1769	Platon Gutz	Alimpi Angełłowicz	Alimpi Angełłowicz, profesor filozofii Hilarion Łątowski, profesor retoryki Faust Skrzybiński, magister syntaksy
1769/1770	Platon Gutz	Onufry Krzyżanowski	Onufry Krzyżanowski, profesor filozofii Hilarion Łątowski, profesor retoryki Anastazy Dziedzicki, magister infimy
1770/1771	Samuel Jedliński Domecjan Janowski	Onufry Krzyżanowski	Onufry Krzyżanowski, profesor filozofii Terafon Ilczycki, magister infimy Maurycy Kopystyński, magister infimy
1771/1772	Domecjan Janowski	Onufry Krzyżanowski	Onufry Krzyżanowski, profesor filozofii Jozafat Ochocki, profesor retoryki i poetyki Pachomiusz Michałowicz, profesor syntaksy Terafon Ilczycki, magister infimy
1772/1773	Józef Dziokowski	Onufry Krzyżanowski	Jozafat Ochocki, profesor filozofii January Biliński, profesor retoryki Epifan Tebliński, profesor poetyki Justus Borkowski, profesor syntaksy Justyn Husakowski, magister infimy
1773/1774	Józef Dziokowski Leon Podsoński	Jozafat Ochocki	Jozafat Ochocki, profesor filozofii Epifan Tebliński, profesor retoryki i poetyki Bonifacy Chomikowski, regens konwiktu Justus Borkowski, profesor syntaksy Aleksander Kwiatkowski, magister infimy i gramatyki
1774/1775	Leon Podsoński	Adrian Szubowicz	Adrian Szubowicz, profesor filozofii (IV klasa) Pafnucy Kuchalski, profesor retoryki i poetyki (III klasa) Aleksander Kwiatkowski, profesor gramatyki i syntaksy (II klasa) Herakliusz Bielkiewicz, profesor infimy (I klasa)

1	*2*	*3*	*4*
1775/1776	Leon Podsoński	Adrian Szubowicz	Adrian Szubowicz, profesor filozofii Auksenty Dubnicki, profesor języka niemieckiego Amfiloch Skorecki, profesor retoryki i matematyki Spirydion Sienicki, profesor syntaksy Ignacy Mądrzykiewicz, profesor gramatyki Florian Szaszkiewicz, magister infimy
1776/1777	Hieronim Witoszyński	Hilarion Tarasowski	Hilarion Tarasowski, profesor filozofii Gedeon Gulski, profesor arytmetyki Pafnucy Kuchalski, profesor Auksenty Dubnicki, profesor języka niemieckiego Hieroteusz Lesieniecki, profesor retoryki i poetyki Ignacy Mądrzykiewicz, profesor syntaksy Porfiry Brzeźniakiewicz, magister gramatyki Atanazy Spendowski, magister infimy
1777/1778	Hieronim Witoszyński	Pafnucy Kuchalski	Pafnucy Kuchalski, profesor filozofii January Hromaczewski, profesor retoryki i poetyki Emilian Serkizowski, profesor syntaksy Kazimierz Borkowski, magister gramatyki Hieronim Huryn, magister infimy
1778/1779	Jozafat Ochocki	Pafnucy Kuchalski	Hieroteusz Lesieniecki, profesor filozofii Jozafat Morgulec, regens konwiktu Flawian Petryński, profesor retoryki i poetyki Kazimierz Borkowski, magister syntaksy i gramatyki Klemens Wesołowski, magister infimy
1779/1780	–	Konstanty Ułaszewicz	Hieroteusz Lesieniecki, profesor filozofii Józef Krzyżanowski, profesor retoryki, poetyki i matematyki Klemens Wesołowski, profesor syntaksy i gramatyki Atanazy Niedzielski, profesor infimy

8. Nauczyciele kolegium w Ostrogu w latach 1777–1780 (wykaz niepełny)

Rok	**Rektor**	**Prefekt**	**Nauczyciele**
1	*2*	*3*	*4*
1777/1778	Hilarion Komarnicki	Doroteusz Michalski	Doroteusz Michalski, profesor filozofii
1778/1779	Hiacynt Nesterski	Doroteusz Michalski	Doroteusz Michalski, profesor filozofii Doroteusz Starzewski, profesor retoryki i poetyki Benedykt Rzeczycki, magister syntaksy Damian Czemeryński, magister infimy

1	*2*	*3*	*4*
1779/1780	Hiacynt Nesterski	Ignacy Krzyżanowski	Ignacy Krzyżanowski, profesor filozofii
1780/1781	Hiacynt Nesterski	–	Jordan Myckiewicz, profesor retoryki

9. Nauczyciele kolegium w Szarogrodzie w latach 1744–1780 (wykaz niepełny)

Rok	**Rektor**	**Prefekt**	**Nauczyciele**
1	*2*	*3*	*4*
1744/1745	–	–	Nicefor Hobczyński
1745/1746	–	–	Nicefor Hobczyński
1746/1747	–	–	Nicefor Hobczyński
1748/1749	–	Hipacy Stebelski	Hipacy Stebelski, profesor syntaksy i poetyki Martynian Magierowicz, profesor gramatyki
1752/1753	–	Julian Czopowski	Julian Czopowski, profesor retoryki Józef Skotyński, magister syntaksy
1753/1754	–	Platon Gutz	Platon Gutz, profesor retoryki Józef Skotyński, profesor syntaksy Apoloniusz Okuński, profesor infimy
1754/1755	Donat Popielewicz	Wigiliusz Szadurski	Wigiliusz Szadurski, profesor retoryki
1755/1756	Donat Popielewicz	Domecjan Janowski	Domecjan Janowski, profesor retoryki i poetyki Glicery Kottoni, profesor syntaksy i gramatyki Teodozy Hreorowicz, profesor infimy
1756/1757	Onufry Bratkowski	–	Hiacynt Nesterski, profesor retoryki i poetyki Sosypater Cymborski, profesor syntaksy i gramatyki Teodozy Hreorowicz, profesor infimy
1757/1758	Onufry Bratkowski	–	Hiacynt Nesterski, profesor retoryki i poetyki Sosypater Cymborski, profesor syntaksy i gramatyki Teodozy Hreorowicz, profesor infimy
1758/1759	Onufry Bratkowski	Józef Skotyński	Atanazy Dydycki, profesor retoryki Benedykt Szulewicz, profesor syntaksy Daniel Chmielewicz, magister infimy
1759/1760	Onufry Bratkowski	Józef Skotyński	Atanazy Dydycki, profesor retoryki Benedykt Szulewicz, profesor syntaksy Alimpi Angełłowicz, magister infimy
1760/1761	Onufry Bratkowski	Józef Skotyński	Grzegorz Groński, profesor retoryki Pafnucy Ćwinkowski, profesor syntaksy
1761/1762	Onufry Bratkowski	Józef Skotyński	Bazyli Rogowski, profesor syntaksy
1762/1763	Platon Gutz	Józef Skotyński	Onufry Krzyżanowski, profesor retoryki Bazyli Rogowski, profesor syntaksy

1	*2*	*3*	*4*
1763/1764	Sylwester Hreorowicz	Józef Skotyński	Gabriel Bajewski, magister gramatyki i syntaksy
1764/1765	Sylwester Hreorowicz	German Dronowicz	German Dronowicz, profesor retoryki i poetyki
1765/1766	January Czabanowski	German Dronowicz	Hieroteusz Korczyński, profesor teologii Alimpi Fidrycki, profesor filozofii German Dronowicz, profesor retoryki i poetyki Hilarion Komarnicki, profesor syntaksy i gramatyki Ignacy Stadnicki, magister infimy
1766/1767	January Czabanowski	Alimpi Fidrycki	Alimpi Fidrycki, profesor teologii Hieronim Witoszyński, profesor retoryki January Jagielnicki, magister infimy
1767/1768	January Czabanowski	–	Epifan Rozłucki, profesor filozofii
1768/1769	January Czabanowski	–	Paweł Wojna, magister infimy
1769/1770	January Czabanowski	–	–
1770/1771	Hieroteusz Korczyński	Epifan Rozłucki	Epifan Rozłucki, profesor filozofii Sylwan Kraśnicki, magister syntaksy
1771/1772	–	Pafnucy Szczeblinowski	Pafnucy Szczeblinowski, profesor filozofii Ambroży Rydaszowski, profesor retoryki i poetyki
1772/1773	–	Ambroży Rydaszowski	Ambroży Rydaszowski, profesor filozofii
1773/1774	Hieroteusz Senimski	Ambroży Rydaszowski	Adrian Krupski, profesor teologii Ambroży Rydaszowski, profesor filozofii Doroteusz Michalski, profesor retoryki i poetyki Spirydion Sienicki, profesor syntaksy i gramatyki Julian Parzyński, magister infimy
1774/1775	Hieroteusz Senimski	Pafnucy Szczeblinowski	Pafnucy Szczeblinowski, profesor filozofii (klasy IV) Doroteusz Michalski, profesor retoryki (klasy III) Benedykt Skolski, profesor II klasy Pantaleon Maliszkiewicz, profesor I klasy
1775/1776	Filaret Moczarski	Pafnucy Szczeblinowski	Filaret Moczarski, profesor teologii Pafnucy Szczeblinowski, profesor filozofii Hipacy Kuchalski, profesor retoryki i poetyki Benedykt Skolski, profesor syntaksy Grzegorz Kruczkowski, profesor gramatyki Łukasz Sulżycki, magister infimy

1	*2*	*3*	*4*
1776/1777	Nikanor Soroczyński	Pafnucy Szczeblinowski	Hipolit Lenkiewicz, wicerektor i profesor teologii Pafnucy Szczeblinowski, profesor teologii Hipacy Kuchalski, profesor filozofii Epifan Tebliński, profesor retoryki Benedykt Skolski, profesor poetyki Ambroży Suszycki, profesor syntaksy Jason Korzeniewicz, magister gramatyki Bazyli Sobolewski, magister infimy
1777/1778	Nikanor Soroczyński	Pafnucy Szczeblinowski	Hipolit Lenkiewicz, profesor teologii Pafnucy Szczeblinowski, profesor teologii Hilarion Tarasowski, profesor filozofii Jordan Myckiewicz, profesor retoryki Benedykt Skolski, profesor poetyki Longin Radkiewicz, profesor syntaksy Walerian Czechulewicz, profesor gramatyki
1778/1779	Nikanor Soroczyński	Hipolit Lenkiewicz	Hipolit Lenkiewicz, profesor teologii Laurenty Czyżewicz, profesor teologii Epifan Tebliński, profesor filozofii Jordan Myckiewicz, profesor retoryki i poetyki Longin Radkiewicz, profesor syntaksy Hilarion Lelawski, magister gramatyki Innocenty Kościukiewicz, magister infimy
1779/1780	–	–	Epifan Tebliński, profesor klasy V Jordan Myckiewicz, profesor klasy IV Anatol Rudnicki, profesor klasy III Innocenty Kościuszkiewicz, profesor klasy II Józef Fedorkiewicz, profesor klasy I

10. Bazylianie z prowincji koronnej studiujący w kolegiach papieskich poza prowincją w latach 1743–1780

Lp.	**Imię i nazwisko**	**Miejsce studiów**	**Lata pobytu**	**Przedmiot**
1	*2*	*3*	*4*	*5*
1	January Biliński	Papieskie Kolegium Greckie w Rzymie	1767–1771	teologia
2	Joachim Bobrowicz	Papieskie Kolegium w Braniewie	1775–1777	teologia
3	Bazyli Boskowicz	Papieskie Kolegium Urbanum de Propaganda Fide	1742 –1744	teologia
4	Onufry Bratkowski	Papieskie Kolegium w Braniewie	1750 –1751	teologia
5	Bonifacy Chomikowski	Papieskie Kolegium w Braniewie	1766–1770	teologia

1	*2*	*3*	*4*	*5*
6	Leon Demkowicz	Papieskie Kolegium w Braniewie	1771–1774	teologia
7	Nikodem Demuszewski	Papieskie Kolegium w Wilnie	1777–1781	teologia
8	Auksenty Dubnicki	Papieskie Kolegium w Braniewie	1767–1771	teologia
9	Anastazy Dziedzicki	Papieskie Kolegium w Wilnie	1768–1772	mgr filozofii, licencjat teologii
10	Alimpi Fidrycki	Papieskie Kolegium Greckie w Rzymie	1757–1761	teologia
11	Ignacy Filipowicz	Papieskie Kolegium Greckie w Rzymie	1771–1774	dr filozofii i teologii
12	Bonifacy Fizykiewicz	Papieskie Kolegium Urbanum de Propaganda Fide	1772–1773	teologia
13	Klemens Gaszyński	Papieskie Kolegium w Wilnie	1761–1765	mgr filozofii, teologia
14	Grzegorz Grośki	Papieskie Kolegium w Wilnie	1754–1756	mgr filozofii
15	Platon Gutz	Papieskie Kolegium w Wilnie	1749–1753	mgr filozofii, licencjat teologii
16	Teofan Hołdajewicz	Kolegium św. Barbary w Wiedniu	1774–1779	filozofia i teologia
17	Sylwester Hreorowicz	Papieskie Kolegium Greckie w Rzymie	1748–1754	filozofia
18	January Hromaczewski	Papieskie Kolegium w Wilnie	1772–1775	mgr filozofii, teologia
19	Domecjan Janowski	Papieskie Kolegium w Braniewie	1751–1755	teologia
20	Samuel Jedliński	Papieskie Kolegium w Wilnie	1757–1761	mgr filozofii, teologia
21	Modest Kierżewski	Kolegium św. Barbary w Wiedniu	1777–1779	teologia
22	Salustiusz Koblański	Papieskie Kolegium Greckie w Rzymie	1754–1757	teologia
23	Hilarion Komarnicki	Papieskie Kolegium Urbanum de Propaganda Fide	1769–1772	teologia
24	Innocenty Koncewicz	Papieskie Kolegium w Braniewie	1775–1778	teologia
25	Hieroteusz Korczyński	Papieskie Kolegium Urbanum de Propaganda Fide	1758–1762	teologia
26	Herakliusz Kostecki	Papieskie Kolegium w Wilnie	1750–1754	mgr filozofii, licencjat teologii

1	*2*	*3*	*4*	*5*
27	Innocenty Krzyżanowski	Papieskie Kolegium Urbanum de Propaganda Fide	1774–1776	teologia
28	Pafnucy Kuchalski	Papieskie Kolegium w Braniewie	1763–1766	teologia
29	Eustachy (Stachys) Kulczycki	Papieskie Kolegium w Braniewie	1778–1781	teologia
30	Gimnazy Lewicki	Papieskie Kolegium w Braniewie	1762–1766	teologia
31	Hieroteusz Lesieniecki	Papieskie Kolegium w Braniewie	1771–1774	teologia
32	Gedeon Lesiewicz	Papieskie Kolegium Greckie w Rzymie	1752–1755	dr filozofii i teologii
33	Sylwester Łaszczewski	Papieskie Kolegium Greckie w Rzymie	1747–1752	dr filozofii i teologii
34	Jozafat Makarewicz	Papieskie Kolegium w Braniewie	1755–1759	teologia
35	Innocenty Matkowski	Papieskie Kolegium Urbanum de Propaganda Fide	1748–1751	dr teologii
36	Filaret Moczarski	Papieskie Kolegium Urbanum de Propaganda Fide	1764–1767	teologia
37	Jozafat Morgulec	Papieskie Kolegium w Wilnie	1769–1770	mgr filozofii
38	Józef Morgulec	Papieskie Kolegium w Braniewie	1755–1758	teologia
39	Orest Nachimowski	Papieskie Kolegium Urbanum de Propaganda Fide	1762	teologia
40	Hiacynt Nesterski	Papieskie Kolegium Urbanum de Propaganda Fide	1754–1757	teologia
41	Jozafat Ochocki	Papieskie Kolegium Greckie w Rzymie	1765–1770	filozofia, dr teologii
42	Julian Parzyński	Kolegium św. Barbary w Wiedniu	1776–1777	filozofia
43	Walerian Podwieszczyński	Papieskie Kolegium Greckie w Rzymie	1746–1748	dr filozofii, dr teologii
44	Leon Powszyński	Papieskie Kolegium w Wilnie	1765–1769	mgr filozofii, licencjat teologii
45	Benedykt Rzeczycki	Papieskie Kolegium Urbanum de Propaganda Fide	1780–1782	teologia
46	Walerian Sienicki	Papieskie Kolegium w Wilnie	1764–1768	teologia

1	*2*	*3*	*4*	*5*
47	Augustyn Sławiński	Papieskie Kolegium w Wilnie	1770–1774	mgr filozofii, licencjat teologii
48	Atanazy Spendowski	Papieskie Kolegium w Braniewie	1778–1780	teologia
49	Joachim Spendowski	Papieskie Kolegium w Braniewie	1745–1751	filozofia i teologia
50	Doroteusz Starzewski	Papieskie Kolegium w Wilnie	1774–1777	teologia
52	Nicefor Stopakowski	Papieskie Kolegium w Wilnie	1757–1761	mgr filozofii, licencjat teologii
51	Hieronim Strzelecki	Papieskie Kolegium Greckie w Rzymie	1755–1761	filozofia
53	Łukasz Sulżyński	Papieskie Kolegium Greckie w Rzymie	1777–1779	dr teologii
54	Wigiliusz Szadurski	Papieskie Kolegium Urbanum de Propaganda Fide	1752–1754	teologia
55	Florian Szaszkiewicz	Papieskie Kolegium Urbanum de Propaganda Fide	1777–1779	teologia
56	Atanazy Szeptycki	Papieskie Kolegium Urbanum de Propaganda Fide	1747–1748	teologia
57	Nicefor Szeptycki	Papieskie Kolegium Greckie w Rzymie	1761–1767	logika, teologia
58	Antoni Tarnawski	Papieskie Kolegium Greckie w Rzymie	1761–1765	teologia
59	Herakliusz Tetruchowicz	Papieskie Kolegium w Braniewie	1758–1762	teologia
60	Konstanty Ułaszewicz	Papieskie Kolegium w Wilnie	1760–1764	mgr filozofii, teologia
61	Sozon Wadyński	Papieskie Kolegium Greckie w Rzymie	1774–1777	dr teologii
62	Anatol Wodziński	Papieskie Kolegium w Wilnie	1753–1754	mgr filozofii
63	Izydor Wołkowicz	Papieskie Kolegium w Braniewie	1751–1755	teologia spekulatywna
64	Wincenty Zahorowski	Papieskie Kolegium w Wilnie	1749–1750	mgr filozofii

Wykaz skrótów

ABGK	– Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego w Przemyślu
ABMK	– Ośrodek Dokumentacji Archiwalnej Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II
AGAD	– Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
AGZ	– Akta grodzkie i ziemskie
Analecta OSBM	– Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni
APK	– Archiwum Państwowe w Krakowie
APL	– Archiwum Państwowe w Lublinie
APPD	– Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie
ASPF	– Archivio Storico „de Propagfanda Fide" – Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli
ASV	– Archivum Secretum Apostolicum Vaticanum
AUJ	– Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie
BBW	– Biblioteka oo. Bazylianów w Warszawie
BCz	– Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie
BN	– Biblioteka Narodowa w Warszawie
BOss.	– Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu
BPAU/PAN	– Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie
BUW	– Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego
EK	– Encyklopedia Katolicka
f.	– fond (zespół)
KEN	– Komisja Edukacji Narodowej
od. zb.	– sygnatura (одиниця зберіганни)
op.	– opis
PSB	– Polski słownik biograficzny
sp.	– sprawa (sygnatura)
VL	– Volumina Legum
WBPL	– Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie
ВЕВ	– Волынскія Епархіальныя Видомости
ДАТО	– Державний архівТернопільської області
Записки ЧСВВ	– Записки Чина Св. Василія Великого
ІРНБУВ	– Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського в Київі
ЛННБ	– Львівська Національна Наукова Бібліотека України імені Василя Стефаника
НМЛ	– Національний музей ім. Митрополита Андрея Шептицького у Львові
ТКДА	– Труды Кіевской Духовной Академіи
ЦДІА	– Центральний Державний Історичний Архів України м. Львів

Bibliografia

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

ARCHIWUM GŁÓWNE AKT DAWNYCH W WARSZAWIE

Zbiór Aleksandra Czołowskiego
sygn. 66 – Publica – różne materiały informacyjne dotyczące życia publicznego.
sygn. 252 – Bazylianie.
sygn. 621 – Dyplomy i zaświadczenia o przynależności do bractw, itp. 1733–1767.

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W LUBLINIE

Zespół 95 – Chełmski Konsystorz Greckokatolicki
sygn. 30 – Akta Floriana Hrebnickiego 1750–1762.
sygn. 106 – Wizytacje i inwentarze klasztorów i cerkwi 1740–1763.
sygn. 112 – Akta dawne Konsystorza Chełmskiego i Brzeskiego zawierające wizyty i inwentarze 1763–1774.
sygn. 579 – Wizytacje cerkwi św. Mikołaja w Zamościu 1732, 1752.
sygn. 1221 – Dawne dokumenty dotyczące „wiary i cerkwi", obrzędów i przeszłości unickiej XVII–XIX w.
sygn. 1223 – Kniga raznych dokumentov Cerkovno-Archelogičeskago Muzeja Cholmskago Bogorodickago Bratstva XVIII–XIX w.

Zespół 111/1 – Akta klasztorów greckokatolickich (bazylianów) woj. lubelskiego – zbiór szczątków zespołów – klasztor bazylianów w Białej
sygn. 1 – Księga bazylianów w Białej. Wiadomość o misji, porządek nabożeństw.

Zespół 111/2 – Akta klasztorów greckokatolickich (bazylianów) woj. lubelskiego – zbiór szczątków zespołów – klasztor bazylianów w Chełmie
sygn. 1 – Opisanie klasztoru księży Bazylianów chełmskich 1793.

Zespół 111/4 – Akta klasztorów greckokatolickich (bazylianów) woj. lubelskiego – zbiór szczątków zespołów – klasztor bazylianów w Zamościu
sygn. 1 – Dokumenty 1754–1780.
sygn. 9 – Status et ordo Missionis… 1760.
sygn. 17 – Sprawa różnych obligów 1778–1842.
sygn. 29 – Diariusz albo partykularne notata monasteru Zamoyskiego.

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W PRZEMYŚLU

Zespół Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego
sygn 15 – Wizytacje dekanatów bełzkiego… 1748.
sygn. 53 – Wizytacje dekanatu starosolskiego 1744, 1761.
sygn. 56 – Acta revisionis ecclesiarum in decanatu… 1777.
sygn. 59 – Opisy cerkwi, inwentarza cerkiewnego 1758.

sygn. 66 – Spisy dusz 1767.
sygn. 70 – Kandydaci do stanu duchownego 1763.
sygn. 188 – Ex actio castrensis… 1626–1782.
sygn. 220 – Wykazy duchownych nowo wyświęconych 1731–1741.
sygn. 9403 – Wiadomość o cudownym obrazie Matki Bożej XVIII w.
sygn. 15 supl. – Protocollum causarum. Acta Consistorii Generalis 1753–1758.
sygn. 16 supl. – Protocollon actorum Consistorii Generalis… 1759–1761.
sygn. 44 supl. – Prezenty na beneficja 1738–1792.

Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego. Dyplomy
sygn. 227 – Przywilej króla Augusta III 1753.
sygn. 225 – Benedykt XIV wydaje dekret w sprawie pomiędzy biskupem przemyskim Szumlańskim a zakonem Bazylianów o wsie Straszewice, Busowiska i Święty Spas.

zespół Kapituła greckokatolicka w Przemyślu
sygn. 450 – Odpisy przywilejów papieskich 1606–1829.

zespół Parafie greckokatolickie w Przemyślu
sygn. 180 – Metrika kreščenych 1667–1747.

zespół Akta miasta Przemyśla
sygn. 527 – Lauda radzieckie 1700–1750 (1777).

zespół Akta miasta Jarosławia
sygn. 7 – Księga sądu wójtowsko-ławniczego miasta Jarosławia 1762–1768.

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W KRAKOWIE. I ODDZIAŁ NA WAWELU

Teki Antoniego Schneidra
rkps 435 – Drohobycz.

Archiwum Podhoreckie
Podh. XI 1/42 – Potwierdzenie przywilejów klasztoru Bazylianów w Werchracie 1740.

Archiwum Sanguszków
teka 410, plik 1 – X. Hieronim wojewoda wołyński i starosta czerkieski. Listy od różnych w interesach kościelnych, klasztornych i innych pisane 1781.
teka 520, plik 5 – Archimandria mielecka.
teka 529, plik 31 – Fundacja monasteru w Humaniu 1766.

ARCHIWUM POLSKIEJ PROWINCJI DOMINIKANÓW W KRAKOWIE

zespół Ławra Poczajowska
sygn. 2 – Skrutenia.
sygn. 4 – Regestra perceptowe klasztoru kamienieckiego Zakonu św. Bazylego Wielkiego.
sygn. 7 – Libellus Replicationis… 1775.
sygn. 8 – Opis majątku ruchomego i nieruchomego monasteru w Milczy 1771–1793.
sygn. 12 – Inventarium generale monasterii Camenecensis Podoliae… 1772.
sygn. 14 – Księga spraw monasteru poczajowskiego, t. II.
sygn. 15 – Księga cudów obrazu poczajowskiego.
sygn. 17 – Summariusz papierów różnych monasteru milczeckiego 1787.
sygn. 18 – Inwentarz archimandrii w Mielcach.
sygn. 22 – Księga rachunkowa monasteru w Poczajowie 1745–1789.
sygn. 23 – Proces… 1775.

rkps 8 – Kod. pap. z r. 1787/97.
rkps 244 – Kod. pap. z r. 1786/93.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ УКРАЇНИ, М. ЛЬВІВ
(CENTRALNE PAŃSTWOWE ARCHIWUM HISTORYCZNE UKRAINY WE LWOWIE)

f. 129 – Львівский ставропігійський інститут, м. Львів (Instytut Stauropigialny we Lwowie)

f. 129, op. 1, sp. 963 – Dekrety, manifestacje 1751–1759.
f. 129, op. 1, sp. 969 – Memoriał senatorów i szlachty województwa ruskiego 19 I 1754.
f. 129, op. 1, sp. 970 – Potwierdzenie króla Augusta III praw i przywilejów monasteru św. Onufrego we Lwowie 1754.
f. 129, op. 1, sp. 972 – Reskrypt króla Augusta III 14 XII 1754.
f. 129, op. 1, sp. 993 – Dekret Kongregacji Rozkrzewiania Wiary 1764.
f. 129, op. 1, sp. 1187 – Księga protokołów posiedzeń Rady 1758–1785.
f. 129, op. 3, sp. 209 – Potwierdzenie przywilejów monasteru w Uluczu 1752.
f. 129, op. 3, sp. 224 – Rekomendacja ihumena ławrowskiego na popostwo we wsi Szaszarowicze 1773.

f. 146 – Галицьке намісництво, м. Львів (Namiestnictwo Galicyjskie)

f. 146, op. 84, sp. 1937 – Sprawozdania, doniesienia, listy i inne dokumenty na temat zaprowadzenia porządku w monasterach galicyjskich, t. I.
f. 146, op. 84, sp. 2057 – Raporty, listy, korespondencja i inne dokumenty dotyczące likwidacji greckokatolickiego klasztoru bazyliańskiego we wsi Łuka 1777–1793.
f. 146, op. 84, sp. 2064 – Sprawozdania, spisy, listy i inne dokumenty dotyczące likwidacji greckokatolickiego monasteru bazyliańskiego w miasteczku Strusowie 1790–1795.
f. 146, op. 84, sp. 2067 – Spisy, doniesienia i inne dokumenty o likwidacji monasteru w Uniowie w okręgu złoczowskim 1649–1790.
f. 146, op. 84, sp. 2190 – Raporty, listy, korespondencja i inne dokumenty dotyczące likwidacji męskiego klasztoru bazyliańskiego we wsi Bilcze 1796–1846.

f. 159 – Галицька фінансова прокуратура, м. Львів (Galicyjska Prokuratura Finansowa we Lwowie)

f. 159, op. 9, sp. 47 – Opis nieruchomego majątku cerkwi we wsi Wyspa 1761–1803.
f. 159, op. 9, sp. 3593 – Opis nieruchomego majątku i historia monasteru bazyliańskiego w Dobromilu 1803.
f. 159, op. 9, sp. 3595 – Opis nieruchomego majątku monasteru w Drohobyczu 1789–1813.

f. 181 – Лянцкоронські (Lanckorońscy)

op. 1, sp. 5945 – Materiały o stanie majątkowym i działalności kościołów i cerkwi w kluczu jagielnickim 1722–1848.

f. 201 – Львівська греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів (Greckokatolicki Konsystorz Metropolitalny we Lwowie)

f. 201, op. 1b, sp. 2817 – Pismo króla Stanisława Augusta o przyznaniu archimandrii ławrowskiej Hipacemu Bilińskiemu.
f. 201, op. 4, sp. 990 – Inwentarz monasteru w Jamnicy 1772–1786.
f. 201, op. 4б, sp. 141 – Inwentarz monasteru w Swaryczowie 1775–1787.
f. 201, op. 4б, sp. 356 – Inwentarze różnych monasterów zniesionych dla wiadomości zebrane i oprawione 1776 Anno.

f. 201, op. 4б, sp. 1917 – Inventaria Monasteriorum Ord[inis] S[ancti] P[atri] Basilii M[agni] sub Titulo Protectionis B[eatae] V[irginae] Mariae ab anno 1730mo ad Annom 1765^{tum} compacta.

f. 408 – Греко-католицький митрополичий ординаріат, м. Львів (Greckokatolicki Ordynariat Metropolitalny we Lwowie)

f. 408, op. 1, sp. 973 – Statut dla zakonników bazylianów zaprowadzony przez eparchę Barlaama Szeptyckiego w 1711 r.

f. 408, op. 1, sp. 975 – Wyciąg z historii monasteru bazyliańskiego w Hoszowie 1743.

f. 408, op. 1, sp. 985 – Dokumenty dotyczące sporu o cudowną ikonę Matki Bożej Trembowelskiej 1766–1776.

f. 575 – Становий комитет, м. Львів (Wydział Stanowy we Lwowie)

f. 575, op. 1, sp. 245 – Kopie przywilejów królewskich i cesarskich dla cerkwi i klasztorów 1780–1887.

f. 575, op. 1, sp. 246 – Kopie przywilejów królewskich i cesarskich dla cerkwi i klasztorów 1780–1887.

f. 684 – Протоігуменат монастирів Чину св. Василія Великого, м. Львів (Protoihumenat klasztorów Zakonu św. Bazylego Wielkiego we Lwowie)

f. 684, op. 1, sp. 58 – Materiały dotyczące kapituł bazyliańskich 1744–1804.

f. 684, op. 1, sp. 64 – Rekomendacja arcybiskupa lwowskiego ob. łacińskiego W.H. Sierakowskiego wydana misjonarzom bazyliańskim z Krystynopola do prowadzenia misji na terytorium archidiecezji lwowskiej 29 IV 1776.

f. 684, op. 1, sp. 90 – Akta bazyliańskich monasterów 1756–1801.

f. 684, op. 1, sp. 148 – Materiały dotyczące sporu bazylianów z metropolitą Szeptyckim, t. I, 1738–1764.

f. 684, op. 1, sp. 149 – Materiały dotyczące sporu bazylianów z metropolitą Szeptyckim, t. II, 1765–1769.

f. 684, op. 1, sp. 150 – Materiały dotyczące sporu bazylianów z metropolitą Szeptyckim, t. III, 1770–1772.

f. 684, op. 1, sp. 151 – Materiały dotyczące sporu bazylianów z metropolitą Szeptyckim, t. IV, 1773–1774.

f. 684, op. 1, sp. 152 – Materiały dotyczące sporów majątkowych między bazyliańskim protoihumenatem i metropolitalną kapitułą unicką i konsystorzem we Lwowie 1755–1792.

f. 684, op. 1, sp. 154 – Materiały monasterów bazyliańskich 1700–1751.

f. 684, op. 1, sp. 163 – Dziennik dochodów i wydatków prowincji 1759–1776.

f. 684, op. 1, sp. 279 – Chronologiczny wykaz zmarłych bazylianów 1743–1784.

f. 684, op. 1, sp. 321 – Protest magistra nowicjatu Oresta Nachimowskiego 1779.

f. 684, op. 1, sp. 1086 – Monaster w Bilinie Wielkiej. Akty darowizn dla monasteru 1770–1795.

f. 684, op. 1, sp. 1181 – Uznanie ikony Matki Bożej w Werchracie za cudowną przez episkopa lwowskiego Józefa Szumlańskiego 1688.

f. 684, op. 1, sp. 1186 – Inwentarz monasteru w Werchracie 1766–1775.

f. 684, op. 1, sp. 1194 – Księga regestrów monasteru w Werchracie 1776–1798.

f. 684, op. 1, sp. 1202 – Rękopiśmienne teksty pieśni i modlitw 1759–1768.

f. 684, op. 1, sp. 1204 – Dziennik i historyczna wiadomość o monasterze w Wicyniu 1764–1796.

f. 684, op. 1, sp. 1231 – Dekret kijowskiego metropolity Atanazego Szeptyckiego o ikonie NMP w monasterze hoszowskim 1737–1847.

f. 684, op. 1, sp. 1293 – Wiadomość o monasterze w Dobrzanach 1766.

f. 684, op. 1, sp. 1295 – Materiały dotyczące nadań dla monasteru w Dobrzanach-Derewlanach 1702–1798.

f. 684, op. 1, sp. 1298 – Sumariusz dokumentów monasteru w Dobrzanach 1765.
f. 684, op. 1, sp. 1332 – Historia monasteru w Dobromilu.
f. 684, op. 1, sp. 1370 – Inwentarz nieruchomości monasteru w Dobromilu 1803.
f. 684, op. 1, sp. 1847 – Akty monasteru, historyczna wiadomość, rejestr przybytków i wydatków monasteru w Zadarowie 1754–1768.
f. 684, op. 1, sp. 1854 – Materiały o przeszłości monasteru w Złoczowie 1702–1786.
f. 684, op. 1, sp. 1855 – Historyczna wiadomość o monasterze w Złoczowie 1747–1748.
f. 684, op. 1, sp. 1990 – Historyczna wiadomość i kronika monasteru w Krasnopuszczy 1770–1900.
f. 684, op. 1, sp. 2029 – Historyczna wiadomość i inwentarzowy opis monasteru w Krechowie 1772.
f. 684, op. 1, sp. 2032 – Kronika monasteru w Krechowie 1767–1843.
f. 684, op. 1, sp. 2039 – Wizytacja monasteru w Krechowie 1721.
f. 684, op. 1, sp. 2044 – Inwentarzowy opis majątku monasteru w Krechowie 1759.
f. 684, op. 1, sp. 2139 – Inwentarz wyderkafów od różnych Ichmościów monasterowi ławrowskiemu należących 1723.
f. 684, op. 1, sp. 2181 – Historyczna informacja o monasterze św. Jana we Lwowie 1769–1788.
f. 684, op. 1, sp. 2182 – Księga monasteru św. Jana we Lwowie 1770.
f. 684, op. 1, sp. 2183 – Rewers ihumena monasteru św. Jana we Lwowie 1770.
f. 684, op. 1, sp. 2184 – Historyczna wiadomość i inwentarzowy opis monasteru i cerkwi św. Jerzego w Lwowie 1766–1773.
f. 684, op. 1, sp. 2186 – Inwentarz monasteru św. Onufrego we Lwowie 1769–1778.
f. 684, op. 1, sp. 2234 – Inwentarz monasteru św. Jerzego we Lwowie 1752.
f. 684, op. 1, sp. 2235 – Inwentarz monasteru św. Onufrego we Lwowie 1762.
f. 684, op. 1, sp. 2236 – Spis przedmiotów kultu religijnego cerkwi św. Jerzego we Lwowie 1764–1765.
f. 684, op. 1, sp. 2237 – Inwentarz monasterskiej karczmy we Lwowie 1769.
f. 684, op. 1, sp. 2239 – Spis książek z biblioteki monasteru św. Jerzego w Lwowie 1773.
f. 684, op. 1, sp. 2355 – Księga przybytków i wydatków monasteru św. Jerzego we Lwowie 1758–1768.
f. 684, op. 1, sp. 2357 – Księga dochodów i wydatków monasteru św. Onufrego we Lwowie 1770–1780.
f. 684, op. 1, sp. 2520 – Rejestr osób zakonnych monasteru św. Onufrego we Lwowie 1769–1785.
f. 684, op. 1, sp. 2592 – Materiały dotyczące historii Bractwa Stauropigialnego i monasteru św. Onufrego we Lwowie 1649–1786.
f. 684, op. 1, sp. 2598 – Ugoda Stauropigii i superiora monasteru św. Onufrego we Lwowie do wystawienia kuchni 1765.
f. 684, op. 1, sp. 2612 – Pismo protoarchimandryty Polikarpa Mihuniewicza 1744.
f. 684, op. 1, sp. 2614 – Inwentarzowy opis monasteru w Lublinie 1799–1809.
f. 684, op. 1, sp. 2627 – Inwentarz monasteru w Podhorcach 1767–1772.
f. 684, op. 1, sp. 2628 – Inwentarz monasteru w Podhorcach 1780.
f. 684, op. 1, sp. 2634 – Prawa wewnętrznego porządku monasteru w Podhorcach 1804.
f. 684, op. 1, sp. 2782 – Nadania dla monasteru w Satanowie 1763.
f. 684, op. 1, sp. 3005 – Zapisy Franciszka Salezego Potockiego dla monasterów 1774–1776.
f. 684, op. 1, sp. 3009 – Materiały o zapisach dla monasteru w Trembowli 1676–1851.
f. 684, op. 1, sp. 3022 – Historyczna wiadomość o monasterze w Ułaszkowcach 1746–1851.
f. 684, op. 1, sp. 3064 – Nadania dla monasteru w Hruszowie (Szczepłotach) 1626–1728.
f. 684, op. 1, sp. 3069 – Sumariusz dokumentów monasteru w Krystynopolu 1775.
f. 684, op. 1, sp. 3070 – Wypisy do historii monasteru w Krystynopolu 1767–1796.

f. 684, op. 1, sp. 3075 – Inwentarzowy opis ruchomego i nieruchomego majątku w Krystynopolu 1766–1786.
f. 684, op. 1, sp. 3076 – Inwentarz monasteru w Krystynopolu i filii w Wołświnie i Horodyszczu 1774.
f. 684, op. 1, sp. 3117 – Diariusz ihumena krystynopolskiego monasteru bazyliańskiego o organizowaniu i budowie cerkwi i monasteru w Krystynopolu 1763–1779.
f. 684, op. 1, sp. 3132 – Sumariusz dokumentów monasteru w Czernilawie 1755.
f. 684, op. 1, sp. 3161 – Rozporządzenia, instrukcje i inne materiały dotyczące organizacji i funkcjonowania władz Zakonu Bazyliańskiego 1754–1935.
f. 684, op. 1, sp. 3217 – Spisy zakonników bazylian w latach 1773–1779.
f. 684, op. 1, sp. 3262 – Materye z Nauk w szkole Powiatowej Lubarskiej XX. Bazylianów w przeciągu roku szkolnego wyłożonych na popisy publiczne uczniów tejże szkoły w ostatnich dniach czerwca 1818 roku podane.
f. 684, op. 1, sp. 3267 – Materiały dotyczące organizacji prowincji 1757–1772.
f. 684, op. 1, sp. 3268 – Okólnik protoihumena Onufrego Bratkowskiego.
f. 684, op. 1, sp. 3271 – Księga wydatków monasteru w Poczajowie 1772–1789.
f. 684, op. 2, sp. 144 – Artykuły niewiadomego autora o zakonniku Niceforze Szeptyckim.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ
(PAŃSTWOWE ARCHIWUM OBWODU TARNOPOLSKIEGO)

f. 258 – Духовний собор Почаївської Успенської лаври (Ławra Poczajowska)
f. 258, op. 3, sp. 1178 – Inwentarze monasteru poczajowskiego 1714–1764.
f. 258, op. 3, sp. 1194 – Skład osobowy monasterów bazyliańskich za lata 1737–1740.
f. 258, op. 3, sp. 1206 – Spis bractwa cerkwi św. Barbary w Poczajowie 1751.
f. 258, op. 3, sp. 1212 – Pisma prowincjałów dotyczące przenoszenia zakonników.
f. 258, op. 3, sp. 1231 – Kopie dekretu króla Stanisława Augusta, pism, inwentarzy i innych dokumentów odnoszących się do historii bazyliańskiego monasteru w Warszawie.
f. 258, op. 3, sp. 1254 – Inwentarze monasterów bazyliańskich 1741–1772.

ARCHIVUM SECRETUM APOSTOLICUM VATICANUM

Archivum Nuntiaturae Varsaviensis
nr 107– t. I. Ordini regolari (mkf. ABMK 2404).
nr 108 – t. II. Ordini regolari. Basiliani (mkf. ABMK 2405).
nr 109 – t. III. Ordini regolari. Basiliani (mkf. ABMK 2406).
nr 110 – t. IV. Ordini regolari. Basiliani (mkf. ABMK 2407).
nr 125 – t. I. Regolari materie (mkf. ABMK 2419).
nr 128 – t. I. Regolari lettere (mkf. ABMK 2422).
nr 133 – t. II. Basiliani (mkf. ABMK 2427).

Archivum Nuntiaturae Vienna
vol. 65 – Diversi nunzi: Miscellanea riguardante gli ordini religiosi.

Basiliani
vol. 22 – Acta Capitularum directarum.

ARCHIVIO STORICO „DE PROPAGANDA FIDE" – CONGREGAZIONE PER L'EVANGELIZZAZIONE DEI POPOLI

Scritture Riferite nei Congressi Moscovia, Polonia e Ruteni
vol. 9 (1761–1767).
vol. 10 (1768–1772).

vol. 11 (1773–1774).
vol. 12 (1775–1776).
vol. 13 (1777–1779).
vol. 14 (1780–1782).
vol. Miscellanea 2.
vol. Miscellanea 3.

ЛЬВІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ ІМ. ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА. ВІДДІЛ РУКОПИСІВ
(LWOWSKA NARODOWA NAUKOWA BIBLIOTEKA IM. W. STEFANYKA. ODDZIAŁ RĘKOPISÓW)

f. 3 – Центральний василіанський архів і бібліотека у Львові (Centralne Bazyliańskie Archiwum i Biblioteka we Lwowie)

f. 3, od. zb. 21 – Metryka monasteru krechowskiego 1752.
f. 3, od. zb. 29 – Metryka monasteru w Krasnopuszczy 1743–1786.
f. 3, od. zb. 76 – Księga historyi bazyliańskiego klasztoru podhoreckiego, t. II, 1699.
f. 3, od. zb. 103 – Acta monasterii leopoliensis 1763.
f. 3, od. zb.109 – Księga monasteru bazyliańskiego w Dobromilu 1774.
f. 3, od. zb. 111 – Inwentarz monasteru w Domaszowie 1773–1775, 1780–1783.
f. 3, od. zb. 112 – Księga historyi monasteru ułaszkowickiego 1770.
f. 3, od. zb. 113 – Księga aktów monasteru ułaszkowickiego 1770.
f. 3, od. zb. 116 – Monumenta Ord. S. Basilii M. congregationis ruthenae, pars I.
f. 3, od. zb. 121b – Historia monasteru krechowskiego zakonu św. Bazylego W., t. 1, 1775.
f. 3, od. zb. 131 – Acta ab Excordio Scholarum Buczacensium 1754–1773.
f. 3, od. zb. 132 – Księga historyi monasteru lwowskiego św. Onufryjskiego ZSBW 1771.
f. 3, od. zb. 137 – Księga dokumentów monasterów prowincji koronnej 1759–1776.
f. 3, od. zb. 159 – Methodus Peragendi Missiones Apostolicas in Provincia Ruthena O.S. Basilii Magni 1770.
f. 3, od. zb. 180 – Manuscripta conciones pro Festis […] per Augustinum Sławiński… 1778.
f. 3, od. zb. 270 – Exercicya albo Rozmyślania… 1680.
f. 3, od. zb. 276 – Inwentarz monasteru wicyńskiego 1772–1788.
f. 3, od. zb. 277 – Inwentarz monasteru sokuleckiego 1779–1805.
f. 3, od. zb. 280 – Dochody i wydatki monasteru w Podhorodyszczu 1748–1756.
f. 3, od. zb. 286 – Summariusz reguł S. Oyca Naszego Bazylego W. z reguł obszernych krótszych, z Konstytucyi Mniskich y nauk iego zakonnych dla mniszek w tym tylko co im samym do zachowania należy wkrótce zebrany y akomodowany A. 1743.
f. 3, od. zb. 293 – Liber actorum et gestorum Monasterij Satanoviensis 1769.
f. 3, od. zb. 293/2 – Zbiór dokumentów bazyliańskiego monasteru w Satanowie.
f. 3, od. zb. 299 – Zachowanie bazyliańskie lub nauka dla dobrego wychowania Nowiciuszowi Professow Zakonu S. Bazylego W.
f. 3, od. zb. 306 – Historya monasteru ławrowskiego 1771–1899.
f. 3, od. zb. 308 – Kronika monasteru w Podhorcach 1763.
f. 3, od. zb. 310 – Księga aktów monasteru w Zadarowie 1770.
f. 3, od. zb. 354 – Pominalnik cerkwi św. Jerzego we Lwowie 1721–1768.
f. 3, od. zb. 366 – Kronika monasteru w Żółkwi.
f. 3, od. zb. 367 – Monachorum Ordinis S. Basilii Magni Ruthenorum ab Josepho Velamin Rutski Metropollita Russiae.
f. 3, od. zb. 369 – Zapis księcia Michała Kazimierza Radziwiłła dla monasteru w Żółkwi 1753.

f. 3, od. zb. 378 – Katalog WW. OO. Bazylianow słynących nauką i cnotą w Polszcze ułożył ksiądz Sadok Barącz.
f. 3, od. zb. 379/1 – Inwentarz rezydencji Horpin 1766.
f. 3, od. zb. 383 – Metryka monasteru w Krystynopolu.
f. 3, od. zb. 389 – Catalogus Ejiectorum atque sua sponte ex Novitiatu dimissorum… 1771.
f. 3, od. zb. 409/4 – List generała Hipacego Bilińskiego do Franciszka Salezego Potockiego 1763.
f. 3, od. zb. 409/5 – Materiały dotyczące monasteru w Strusowie.
f. 3, od. zb. 409/7 – Panegiryk „Elogium In laudem…" 1754.
f. 3, od. zb. 412/20 – List bpa Hieronima Ustrzyckiego do braci monasteru w Dobromilu 1723.
f. 3, od. zb. 412/37 – Dziennik podróży do Warszawy w sprawie subsydium i przejęcia szkół ostrogskich 1777.
f. 3, od. zb. 426 – Liber Examinum Admittendorum ad Novitiatum… 1771.
f. 3, od. zb. 433 – Księga profesji klasztoru w Dobromilu 1771–1877.
f. 3, od. zb. 435 – Cathalogus Alphabeticus…, t. II.
f. 3, od. zb. 436 – Cathalogus Alphabeticus…, t. III.
f. 3, od. zb. 592 – Szkoła Bazyliańska zamykająca nauki dla dobrego wychowania Nowicyuszow i Professow Z. Św. Bazylego Wielkiego.
f. 3, od. zb. 608 – Kronika bazyliańskiego monasteru w Szczepłotach 1771–1788.
f. 3, od. zb. 613 – Inwentarz monasteru w Zawałowie 1773.
f. 3, od. zb. 614 – Cathalogus Alphabeticus…, t. I.
f. 3, od. zb. 635/1–2 – Materiały z archiwum Ignacego Filipowicza ZSBW.
f. 3, od. zb. 643 – Continuatio iudiciorum Scholasticorum 1773–1780.
f. 3, od. zb. 649/1 – Materiały z kanonicznych wizytacji klasztoru i szkoły w Buczaczu 1755–1781, 1813–1852.
f. 3, od. zb. 665/4 – List cyrkularny prowincjała Jozafata Siedleckiego 1766.
f. 3, od. zb. 673 – Sermones Sacri in Dominicas Totius Anni.
f. 3, od. zb. 693 –Tractatus Theologicus […] ex Anno Domini 1765 in Anno 1766.
f, 3, od. zb. 722 – Tractatus Theologicus de Sacramentis […] Theologia speculativo-dogmatica […] 1770–1771.
f. 3, od. zb. 765 – Księga przybytków i wydatków monasteru w Krechowie 1771–1805.
f. 3, od. zb. 802 – Dziejopis monasteru krystynopolskiego ZSBW od R.P. 1766.
f. 3, od. zb. 809 – Księga historii monasteru złoczowskiego 1770.
f. 3, od. zb. 812 – Acta et Constitutiones Capituli Generalis Torokanensis OSBM Anno 1780 mensibus Augusto et Septembri celebrati.
f. 3, od. zb. 814 – Inwentarz monasteru w Złoczowie 1772–1773.
f. 3, od. zb. 816/4 – Kronika monasteru ostrogskiego.
f. 3, od. zb. 851/5 – Materiały z archiwum o. Juliana Dolija protoarchimandryty OSBM, przełożonego monasteru w Krystynopolu.
f. 3, od. zb. 1228/6 –7 – Materiały w sprawie bazyliańskiego monasteru w Łuce.
f. 3, od. zb. 1242 – Kopiariusz dokumentów monasteru w Niskieniczach 1643–1746.
f. 3, od. zb. 1243/5 – Inwentarz monasteru bazyliańskiego w Świętym Spasie 1752.
f. 3, od. zb. 1301 – Rejestr pieniężny monasteru w Podhorcach 1749–1757.
f. 3, od. zb. 1303 – Księga wydatków na budowę klasztoru w Podhorcach 1770–1788.
f. 3, od. zb. 1386 – Monaster Przemienienia Pańskiego w Zbarażu 1700–1769.

f. 5 – Бібліотека Інституту ім. Оссолінських у Львові (zespół Ossolińskich)

f. 5, op. 1, od. zb. 1087 – Miscellanea historyczne spisane częściowo przez Franciszka Siarczyńskiego.

f. 5, op. 1, od. zb. 1341/II – Pamiątki miasta Żółkwi. Zebrał x. Sadok Barącz dominikanin.
f. 5, op. 1, od. zb. 2074/II – Księga historyi monasteru zbaraskiego 1762.
f. 5, op. 1, od. zb. 2086/II – Annales Leopolienses Monasterii S. Basilii M. 1763–1771.
f. 5, op. 1, od. zb. 2105 – Situatio Monasteri Sanctissimi Salvatoris.
f. 5, op. 1, od. zb. 2106/II – Księga historyj monasteru Satanowskiego 1770.
f. 5, op. 1, od. zb. 2412/II – Historya kościoła wilamowskiego.
f. 5, op. 1, od. zb. 3365/III – Papiery odnoszące się do klasztoru bazyliańskiego w mieście Turzysku.
f. 5, op. 1, od. zb. 4787/II – Acta, quibus publica scholarum Buczacensium inscribuntur opera, studio et labor… 1758–1763.
f. 5, op. 1, od. zb. 4788/II – Acta continentia in se Opera Publice in Gymnasio Buczacensi studio… 1763–1767.
f. 5, op. 1, od. zb. 4789/II – Acta, quibus publica scholarum Buczacensium, inscribuntur opera… 1769–1774.
f. 5, op. 1, od. zb. 4790/II – Acta scholarum Buczacensium continuata… 1774–1781.
f. 5, op. 1, od. zb. 6196/II – Diarium actorum collegij Buczacensis connotatorum per Patrem Hieronymum Nereziusz 1750.
f. 5, op. 1, od. zb. 6278/I – Dialogi i intermedia bazylianów w Żyrowicach i Buczaczu 1751.

f. 6 – Бібліотека Львівської Богословської Академії (Biblioteka Akademii Teologicznej we Lwowie)

f. 6, od. zb. 52 – Codex memorialium et resolutionum… XVIII w.
f. 6, od. zb. 57 – Codex Capitulorum Generalem […] collectus Ignatio Wołodźko 1775.
f. 6, od. zb. 158 – Continet varias Informationes datas a Nuntiis Varsaviensibus et ab aliis Praelatis circa materias et negotia Ordinis Basiliani… XVIII w.
f. 6, od. zb. 277 – Codex variarum Scripturarum, quae agitata sunt inter Provincias, de Erectione Congregationis ex duabus nationibus… 1764.
f. 6, od. zb. 278 – Kopie akt bazyliańskich XVI–XVIII w.
f. 6, od. zb. 158 – Continet varias Informationes datas a Nuntiis Varsaviensibus et ab aliis Praelatis circa materias et negotia Ordinis Basiliani.

f. 45 – Дідушицькі. Збірка рукописів бібліотеки (archiwum Dzieduszyckich)

f. 45, op. 1, od. zb. 168 – Rzeź humańska roku 1768. Opisuje K. Sroczyński bywszy superior krystynopolski.

f. 77 – Архів А.С. Петрушевича (archiwum A. Petruszewicza)

f. 77, op. IV, od. zb. 981 – Akty i dokumenty uniowskiego, onufrijskiego i innych monasterów 1641–1780.

f. 141 – Чоловський О. Збірка рукописів (zbiór A. Czołowskiego)

f. 141, op. 1, od. zb. 307 – Notatki ks. Sadoka Barącza.

ІНСТИТУТ РУКОПИСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМ. В.І. ВЕРНАДСЬКОГО В КИЇВІ

(INSTYTUT RĘKOPISÓW NARODOWEJ BIBLIOTEKI UKRAINY IM. V.I. VERNADSKIEGO W KIJOWIE)

f. I – Літературні матеряли

nr 1104 – Acta Monasterii Lubarensis Anno 1769.

f. 231 – Почаївська Лавра

nr 152 – Rewizja cerkwi unickich i monasterów 1687–1829.

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІМ. МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО У ЛЬВОВІ

(NARODOWE MUZEUM IM. METROPOLITY ANDRZEJA SZEPTYCKIEGO WE LWOWIE)

Рукописи латинські (Rękopisy łacińskie)

rkps 16 – Actus Visitationis Generalis 1740–1743, 1745–1748, 1780.
rkps 21 – Acta Visitationis Generalis 1760–1761.
rkps 23 – Visitatio Generalis Dioecesis Leopoliensis 1762–1763.
rkps 24 – Visitatio Generalis Dioecesis Leopoliensis 1763–1764.
rkps 26 – Acta Visitationis Generalis 1782–1783.
rkps 27 – Acta Visitationis Generalis 1783–1784.
rkps 141 – Liber continet acta Processus… 1751–1773.
rkps 142 – Processus causa cleri saecularis cum PP. Basilianis 1773.

BIBLIOTEKA NARODOWA W WARSZAWIE

akc. 10794 – Katalogi bibliotek bazyliańskich 1788.
cyr. 544 – Regulamin przyjęcia do bractwa Cudownego Obrazu Matki Boskiej Trembowelskiej.

Zbiór Aleksandra Czołowskiego

rkps 6940 – Świadectwa różnych szkół z terenu Podola, Wołynia i Ukrainy z lat 1761–1800.

BIBLIOTEKA JAGIELLOŃSKA W KRAKOWIE

rkps 3466 – Corona laudis, virtutis probitatisque regem Persarum […] per Hyacinthum Nesterski.
rkps 4502 – Rękopism klasztorny XX. Bazylianów humańskich.

BIBLIOTEKA ZAKŁADU NARODOWEGO IM. OSSOLIŃSKICH WE WROCŁAWIU. DZIAŁ RĘKOPISÓW

akc. 62/89 – Acta Scholarum Buczacensium a primo Lapide Erectarum… 1754.
rkps 7075/II – Papiery Ludwika Bernackiego, t. XLVIII/1. Liber dramatum, t. 1.
rkps 684/I – Joas. Tragedia z Pisma Św. wyjęta przez pana Racina.
rkps 1752/II – Catalogus alumnorum ritus armenici a prima Collegii Pontificii Leopoliensis.
rkps 7212/III – Papiery Bolesława i Marii Wysłouchów. T. 38: Akta do historii Kościoła grecko-katolickiego na ziemiach Rzeczypospolitej 1617–1791.
rkps 9540/II – Liber inductarum Praesentationum Dioecesis Premisliensis Ritus Graeci 1754–1773.
rkps 9739/III – Przywileje i akta archimandrii owruckiej.
rkps 12890/III – Kostkiewicz (Andrzej Gabriel) Augustyn ks., Addytament niektórych wiadomości z strony obrazu cudownego Niepokalanego Poczęcia NMP w ołtarzu wielkim będącego w kościele parafialnym tartakowskim.
rkps 13710/III – Papiery dotyczące różnych miejscowości, cz. VII: T–W.

BIBLIOTEKA KSIĄŻĄT CZARTORYSKICH W KRAKOWIE

rkps 739 IV – Cod. chart. saec. XVIII.
rkps 1709 – Zbiór aktów, listów, mów, pism o rzeczach edukacyjnych, wojskowych oraz innych prac naukowych z papierów ks. Adama Kazimierza Czartoryskiego.
rkps 3704/I – Summariusz reguł S.O.N. Bazylego W. z konstytucji mniskich i nauk zakonnych zebrany 1743.
sygn. 31117/II – *Dowód półrocznego postępku z nauk* […] *pod zaszczytem* […] *Adama Czartoryskiego generała ziem podolskich* […] *okazany w szkołach J.K.Mci Lubarskich XX. Bazylianow*, Berdyczów 1780.

BIBLIOTEKA POLSKIEJ AKADEMII UMIEJĘTNOŚCII POLSKIEJ AKADEMII NAUK W KRAKOWIE

rkps 870 – Elenchus in quo Ecclesiae […] et Monasterii Bilczensis OSBM 1768.

BIBLIOTEKA UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO

sygn. 132 – Miscellanea Ecclesiastica o promocji duchownych, t. V: Korespondencja i papiery z archiwum Stanisława Augusta z lat 1771–1785.

sygn. 4.22.1.4. – *Lumen honoris* […] *Teodosij Lubieniecki Rudnicki*, Leopoli 1738 (mkf. 6154).

sygn. 4g.1.9.100 – *Owoc zbawienny Drzewa Krzyża Jezusowego ze skarbu Stolicy S. Apostolskiey do używania wiernym katolikom dany: to jest Konfraternia Krzyża S. Miłościwym Przywileiem Nayświętszego Oyca Benedykta XIV teraz szczęśliwie panuiącego, Bazylice Buczackiey pod tytułem S. Krzyża WW. OO. Bazylianow ze wszystkiemi odpustami, zwyczaiami y uroczystościami teyże Konfraternij pozwolona…*, Lwów 1754 (mkf. 18637).

BIBLIOTEKA OO. BAZYLIANÓW W WARSZAWIE

sygn. Krystynopol 28 – Akta Parochyi Krystynopolskiey do cerkwi Krystynopolskiey Zakonu S. Bazylego W. należącego od R.P. 1766 zaczęte.

sygn. Krystynopol 57 – Kięga gospodarska Monasteru Krystynopolskiego WW. OO. Missionarzów Zakonu S. Bazylego Wielkiego oraz y przyłączonych do niego dawnych tegoż Zakonu monasterków Wołświńskiego y Horodyszczkiego R.P. 1767 sporządzona.

ZBIORY PRYWATNE SŁAWOMIRA BRANIEWSKIEGO

Statut bractwa św. Onufrego w Siedliszczu 1765–1766.

Rejestry członków bractwa św. Onufrego w Siedliszczu 1765–1848.

Regestr bractwa św. Onufrego w Siedliszczu 1766–1776.

Księga bractwa św. Onufrego w Siedliszczu 1766.

WOJEWÓDZKA BIBLIOTEKA PUBLICZNA IM. HIERONIMA ŁOPACIŃSKIEGO W LUBLINIE

sygn. P-18-o-2314 – *Methodus Peragendi Missiones Apostolicas in Provincia Ruthena O.S. Basilii Magni…*, Poczajoviensi 1772.

sygn. P-18-o-2145 – *Constitutiones examinandae et seligendae in futuris capitulis sive Constitutiones in Monasterio Hoscensi formatae ex Decreto Novissiimi Generalis Brestensis Capituli pro notitia Patribus et Fratribus Provinciae Lituanae Vulgatae*, Vilne 1773.

sygn. P-18-o-1674/1 – *Instructiones Tyronibus Pro Sodalitio Beatissimae Virginis Mariae certantibus ad Ediscendum propositae*, Poczajoviensi 1778.

BIBLIOTEKA JAGIELLOŃSKA. ODDZIAŁ STARYCH DRUKÓW

sygn. 10991/I – *Bullae et brevia Summorum Pontificum Sacrarum Congregationum Decreta nec non Serenissimorum Poloniae Regum Diplomata Congregationem Ruthenorum OSBM concernentia*, Poczajoviensi 1767.

sygn. 27052/I – *Cicero Tragoedia sub Faustissimis auspiciis Perillustris Reverendissimi Nomini D. Antonini Młodowski Ordinis Sancti Basilii Magni abbatis polocensis Vicarii Generalis in Spiritualibus totus Russiae acta a Perillustri Juventute Gymnasii Basiliani Zyrovicensis Ludis Metagymnasticis Anno 1752*, Vilnae [b.r.w.].

sygn. 58997/III – *Dzieło uroczystego uwieńczenia Rzymskiemi Watykańskiemi Koronami cudownego Poczaiowskiego obrazu Przeczystey Bogarodzicy Maryi Panny Nayświetszey Niemowle*

Jezusa na łonie swym piastuiącey, Szczodrotą Jaśnie Wielmożnego Mikołaia Potockiego woiewodzica bełzkiego kawalera maltańskiego czynnością J.W. Sylwestra Łubienieckiego Rudnickiego Exarchi całey Rusi, Łuckiego y Ostrog. Biskupa, Kawalera Orderu S. Stanisława, w roku 1773 w dzień Nayświetszego Jey Narodzenia szczęśliwie wykonane Kazaniami znamienitych rożnych Kaznodzieiów przez całą oktawę Cerkwi Monasteru Poczaiowskiego Z.S.B.W. wysławiane, na publiczny widok światu wydane za dozwoleniem zwierzchności, Poczajów 1775.

sygn. 42399/I – *Elegia De Passione Christi, cum Inductione ad eamdem Tragica ab A.R.P. Leono Powszyński Ordinis S. Basilii M. elucubrata 1770 Anno*, [Poczajów] 1770.

sygn. 37183/I – *Gość pożądany Patron w Potrzebach skuteczny S. Onufryusz wielki królewicz Perski Pustelnik, w Relikwiach od zeyścia swego w czternastym wieku z Persyi przez Rzym do Metropolij Korony Polskiey Miasta stołecznego Krakowa, przez Archikonfraternią Literacką pod Tytułem Wniebowzięcia Nayświętszey Maryi Panny, y s. Jana Nepomucena, w kościele świętego Woyciecha zostaiącą zaproszony, na którego Honor y Powitanie Nabożeństwo przedtym przez tęż Archikonfraternią zebrane, a teraz powtórnie przydatkiem y Summaryuszem życia, y o Relikwiach tegoż Świętego opisaniem*, Kraków 1740.

sygn. 39787/I – *Gratiae perpetua a Sede Apostolica variis temporibus concesse Monachis Ordinis Sancti Basilii Magni in Russia*, Varsaviae 1800.

sygn. 6085/I czasop. – *Kalendarz Polski y Ruski co do Świąt Nieruchomych Polskich, y Ruskich, z okazaniem godzin y minut codziennego Wschodu y Zachodu Słońca na zawsze. Co zaś do Świąt Ruchomych, Lat przestępnych, y przybyszowych, dalekości Wielkieynocy Ruskiey od Polskiey, co do Nowiow, Kwadr, y Pełni prawdziwych na Lat 231 w Poczajowie Rok 1775 pilnie wyrachowany przez X. Gimnazego Lewickiego Z.S.B.W. Kaznodzieię Ordynariusza, Na Tablic 4 z informacyą na swoim miejscu o łatwym używaniu każdey podzielony*, Poczajów 1775.

sygn. 24505/I – *Kazanie pogrzebowe przy ostatniej usłudze Wielmożnej S.P. Helenie z Studzińskich Iwaszkowej cześnikowy owruckiej, dla nieśmiertelnej pamięci i godnych czynności Tej Pani, przyjętej do zasług zakonnych miane w cerkwi szarogrodzkiej przez księdza Gymnazego Lewickiego Zakonu Świętego Bazylego Wielkiego, Professora Filozofii, i Prefekta Szkoł Szarogrodzkich Roku 1772 dnia 24 Apryla w* s.k., Poczajów 1773.

sygn. 37408/I – *Missia Bialska XX. Bazylianow podaiąca sposob łatwy do ćwiczenia się w Modlitwie umysłowey i społeczney w Rozmowach Zbawiennych, o Nauce Katechizyczney i o Uspokoieniu Sumnienia, poświęcaiąc na to Dzień, Tydzień, Miesiąc i Rok: iako Cząstki Życia Stworcy, od ktorego całe życie bierzemy, oto dla Ludu prostego po Wioskach i Miasteczkach żyiącego za dozwoleniem zwierzchności Kościelney i zakonney przez X. Tymoteusza Szczurowskiego ZSBW ułożona i do druku podana*, Supraśl 1792.

sygn. 33701/III – *Okrutne łakomstwo ukarane czyli Ioas tragedya pod Wielkim Protektorskiego y Fundatorskiego Imienia zaszczytem Wielmożnego Imci Pana Andrzeia Godziemby Wardeńskiego stolnika latyczowskiego wyprawiona od Szlachetney Młodzi Szkoł Szarogrodzkich ZSBW Roku 1765 Miesiąca*, [b.m.w.] 1765.

sygn. Programy szkolne – *Popis szlachetnej młodzi edukującej się w szkołach publicznych szarogrodzkich Zgromadzenia XX. Bazylianów, z nauk w ciągu roku dawanych pod zaszczytem Jaśnie Wielmożney Tekli Sosnowski woiewodziny połockiey, starościny ratenskiey, nayłaskawszey fundatorki odprawiony w roku 1787 miesiącu lipcu*, Poczajów 1787.

sygn. 56515/I – *Popis z algebry geometryi y trygonometryi pod zaszczytem Wielmożnego Hilarego Chojeckiego skarbnika ziemskiego* […] *w szkołach woiewódzkich lubarskich okazany ZSBW Roku 1781 Dnia 23 Czerwca*, w Berdyczowie [1781].

sygn. 390038/I – *Przesławna Góra Poczajowska Dawnością cudów Przenayczystszey Bogarodzicy Panny od Cudownego Jey Obrazu wynikających jaśniejąca, tak z wyrażeniem niektórych Jey*

łask, jako też z opisaniem Uroczystego tegoż cudownego Obrazu uwięczenia, w Roku 1773, Poczajów 1807.

ЛЬВІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ ІМ. ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА. ВІДДІЛ РІДКІСНОЇ КНИГИ
(LWOWSKA NARODOWA NAUKOWA BIBLIOTEKA IM. W. STEFANYKA. ODDZIAŁ STARODRUKÓW)

Ст-82362 – *Theses ex universa Philosophia Secundum Veterum Recentiorumque placita Selectae* […] *a Studio Philosophico Luceoriensi* […] *1756 Die 1 Mense Julii*, b.m.w. 1756.

Ст-49763 – *Theses ex universa Theologia* […] *in Monasterio Leopol. Ord. S. Basilii M. ad Aedes S. Georgii Martyris Anno 1756 D. vs Mense Junio*, b.m.w. 1756.

Ст-14235 – *Theses ex universa Theologia* […] *in Monasterio Leopol. Ord. S. Basilii M. ad Aedes S. Georgii Martyris Anno 1757 D. 14 Mense Majo*, b.m.w. 1757.

Ст-80280 – *Propositiones ex universa Philosophia Disceptationibus solitis in Monasterio Luceoriensi OSBM ad Aedes S. Crucis exposite defendentur publice a R.F. Luca Sulżyński Monacho, praeside A.R. Leone Powszyński* […] *actuali Philosophiae Professore Anno 1775 mense Julio die 13*, Poczajów 1775.

Ст-15020 – *Propositiones theologicae*, Poczajów 1776.

Ст-49762 – *Cursus Astrorum et armorum In a vito et Infulato Zodiaco… Anno 1752*, Poczajoviensis [1752].

Ст-29093 – *Epitome praeceptorum Rhetoricorum Selectissimis exemplis Distinctorum in Gratiam et commodiorem usum Juventutis Scholarum Ordinis S.B.M. facta atque cum Licentia Suorum Superiorum*, Poczajoviae 1771.

Ст-190 – *Statut bractwa Matki Bożej Trembowelskiej*, [Lwów 1717].

Ст-32015 – *Catalogus Monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratribus ex Anno 1773 a Mense Septembri, ad Septembrem 1774 Anni*, Poczajovien[si] 1773.

Ст-31269 – *Catalogus Monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae, cum residentibus in iis Religiosis Patribus et Fratribus ex Anno 1775 in Anno 1776*, Poczajovien[si] [1775].

Ст-31315 – *Catalogus Professorum Ordinis S.B. Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae juxta Ordinem Alphabeticum Monasteriorum ex Anno 1778 in Annum 1779*, Poczajoviensi [1778].

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Acta Nuntiaturae Polonae, t. LIV: *Ioannes Andreas Archetti (1776–1784)*, vol. 1 *(8 IV 1775 – 25 VII 1776)*, ed. P. Zając, Cracoviae 2013.

Acta S.C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarusjae spectantia, vol. IV: *1740–1769*, coll. A.G. Welykyj (Analecta OSBM, series II, sectio III), Romae 1955.

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie, t. 23: *Lauda sejmikowe wiszeńskie, lwowskie, przemyskie i sanockie 1731–1772*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1928.

Akta grodzkie i ziemskie z Archiwum Państwowego we Lwowie w dalszym ciągu wydawnictwa Fundacji Al. hr. Stadnickiego ogłaszane przez Towarzystwo Naukowe we Lwowie, t. 25: *Lauda sejmikowe halickie 1696–1772*, wyd. W. Hejnosz, Lwów 1935.

Audientiae Sanctissimi de rebus Ucrainae et Bielarusjae (1650–1850), vol. I: *1658–1779*, coll. A.G. Welykyj (Analecta OSBM, series II, sectio III), Romae 1963.

Bazyli Wielki św., *Pisma ascetyczne*, t. 2: *Reguły dłuższe. Reguły krótsze*, opr. J. Naumowicz (Źródła monastyczne, t. 6 pod red. M. Starowieyskiego), Tyniec – Kraków 1995.

Bohomolec F., *Komedie konwiktowe*, t. 1, opr. J. Kott, Warszawa 1959.

Broniewski M., *Ekthesis abo krótkie zebranie spraw, które się działy na partykularnym, to jest pomiastnym Synodzie w Brześciu Litewskim*, opr. J. Byliński, J. Długosz, Wrocław 1995.

Bulle, brevia y listy okolne papieskie tudzież Kongregacyi dekreta, obrządkowi greckiemu ziednoczonemu służące: z różnych Xiążek, tudzież Bullaryuszu Benedykta XIV zebrane, z łacińskiego ięzyka na polski przełożone, z przydatkiem powinności i obowiązków XX. Parochów i inszych kapłanów, z synodu Zamoyskiego Ruskiego Prowincyalnego wyiętych, Supraśl 1799.

Catalogus Monasteriorum Ordinis Sancti Basilii Magni Provinciae Protectionis Beatissimae Virginis Mariae, cum residentibus in iis religiosis Patribus et Fratribus ex dispositione Religiosissimi Patris Domini Josephi Morgulec in Capitulo Unioviae celebrato electi superioris provincialis confectus ex Anno 1776 in Annum 1777, Poczajów [1776] [w:] M.M. Ваврик, *Нарис розвитку і стану василіянського чина XVII–XX ст. Топографічно-статистична розвідка* (Analecta OSBM, series II, sectio I, vol. XL), Рим 1979, s. 155–175.

Catalogus personarum Ordinis S. Basilii M. in Provincia Lithuana s.t. SS.mae Trinitatis Deo Militantium A.D. 1754 [w:] M.M. Ваврик, *Нарис розвитку і стану василіянського чина XVII–XX ст. Топографічно-статистична розвідка* (Analecta OSBM, series II, sectio I, vol. XL), Рим 1979, s. 84–101.

Cathalogus Monasteriorum et Personarum Provinciae Protectionis B.V. Mariae Ordinis S. Basilii Magni Anni 1754 [w:] M.M. Ваврик, *Нарис розвитку і стану василіянського чина XVII–XX ст. Топографічно-статистична розвідка* (Analecta OSBM, series II, sectio I, vol. XL), Рим 1979, s. 102–123.

Cedr mistyczny święty Bazyliusz Wielki […] *z starodawnych greckich, łacińskich Autorow, na Polski Język dla zbudowania, i ku swoim świętym zachęcenia, cnot przedziwnych naśladowania, synom i corkom ich Duchownym przetłumaczony od X. Demetryusza Zankiewicza*, Supraśl 1717.

Cieszkowski L., *Pamiętnik anegdotyczny z czasów Stanisława Augusta*, t. II, Warszawa 1906.

Codex constitutionum Ordinis S. Basilii M. ex sancitis antiquiorum capitulorum Congregationis Ruthenorum et decretorum Sanctae Sedis collectarum, ad textum Regulae S. Patris nostri exactus et conformatus, Poczajoviae 1791.

Congregationes Particulares Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarusjae spectantes, ed. A.G. Welykyj, vol. II: *1728–1862* (Analecta OSBM, series II, sectio III), Romae 1957.

Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae illustrantia (1075–1953), vol. II: *1700–1953*, coll. A.G. Welykyj (Analecta OSBM, series II, sectio III), Romae 1954.

Doświadczenie roczne z nauk […] *w szkołach wojewódzkich włodzimierskich 1779 lipca*, Poczajów 1779.

Doświadczenie rocznej korzyści z nauk […] *w szkołach wojewódzkich włodzimierskich w dniach lipca 1780*, Poczajów 1780.

Dowód powszechnego ukontentowania i czci powinnej Jaśnie Wielmnożnemu i Nayprzewielebnieyszemu Imci Xiędzu Teodozemu Rostockiego biskupowi chełmskiemu koadiutorowi metropolii całey Rusi w czasie uroczystey jego konsekracji od szlachetnej młodzi w szkołach powiatu owruckiego pod dozorem XX. Bazylianow edukującey się przez treść rocznych zabaw na popis doroczny pod wysokim tegoż zaszczytem zebraną w kończącym się szkolnym roku 1785 okazany, w Berdyczowie [1785].

Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej. Bibliografia, t. I: *Teksty dramatyczne drukiem wydane do r. 1765*, opr. W. Korotaj, Wrocław – Warszawa – Kraków 1965.

Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej. Bibliografia, t. II: *Programy drukiem wydane do r. 1765*, cz. 2: *Programy teatru pijarskiego oraz innych zakonów i szkół katolickich*, opr. W. Korotaj, J. Szwedowska, M. Szymańska, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1978.

Epistolae Josephi Velamin Rutskyj Metropolitae Kioviensis Catholici (1613–1637), coll. T.T. Haluscynskyj, A.G. Welykyj (Analecta OSBM, series II, sectio III, vol. I), Romae 1956.

Epistolae Leonis Ludovici Szeptyckyj Metropolitae Kioviensis Catholici (1778–1779), coll. A.G. Welykyj (Analecta OSBM, series II, sectio III, vol. VII), Romae 1970.

Epistolae metropolitarum kioviensium catholicorum Leonis Kiška, Athanasii Szeptyckyj, Floriani Hrebnyckyj 1714–1762, coll. A.G. Welykyj (Analecta OSBM, series II, sectio III, vol. IV), Romae 1959.

Estreicher K., *Bibliografia polska*, cz. III: *Stulecie XV–XVIII*, t. 1–22 (12–33), Kraków 1891–1939.

Illustrissimo exelentissimo Domino Domino Severino Rzewuski […] *Propositiones ex Theologia Dogmatico-Liturgico scholari selectas et publicae disceptationi expositas Monachi SBM Monasterij ad Podhorce*, Poczajów [1775].

Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVII–XVIII wieku, t. I, wyd. B. Baranowski i in. (Źródła do historii kultury materialnej pod red. A. Wolffa), Wrocław 1958.

Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVII–XVIII wieku, t. II, wyd. B. Baranowski i in. (Źródła do historii kultury materialnej pod red. A. Wolffa), Wrocław – Warszawa – Kraków 1963.

Karpiński F., *Historia mego wieku i ludzi, z którymi żyłem*, opr. R. Sobol, Warszawa 1987.

Kitowicz J., *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, t. I, oprac. R. Pollak, Wrocław 2003.

Kołłątaj H., *Pamiętnik o stanie Kościoła polskiego i o wszystkich innych wyznaniach w Polszcze* [w:] tenże, *Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750–1764)*, opr. J. Hulewicz, Wrocław 1953.

Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794, z. 23: *Raporty szkół niższych o szkołach parafialnych 1776–1793*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1908.

Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794, z. 24: *Raporty generalnych wizytatorów z r. 1774*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1906.

Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794, z. 25: *Raporty generalnych wizytatorów z lat 1780–1782*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1907.

Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794, z. 26: *Raporty generalnych wizytatorów z r. 1783 Bonifacego Garyckiego i Franciszka Kolendowicza*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1910.

Komisya Edukacyi Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794, z. 29: *Raporty generalnych wizytatorów z r. 1786 Waleryana Bogdanowicza i Bonifacego Garyckiego*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1914.

Komisya Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794, z. 37: *Protokóły posiedzeń Komisyi Edukacyi Narodowej 1773–1777*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1910.

Komisya Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794, z. 38: *Protokóły posiedzeń Komisyi Edukacyi Narodowej 1778–1780*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1913.

Korespondencja Ignacego Potockiego w sprawach edukacyjnych (1774–1809), opr. B. Michalik, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1978.

Litterae basilianorum in terris Ucrainae et Bielarusjae, vol. I: *1601–1730*, ed. A.G. Welykyj (Analecta OSBM, series II, sectio III), Romae 1979.

Litterae basilianorum in terris Ucrainae et Bielarusjae, vol. II: *1731–1760*, ed. A.G. Welykyj (Analecta OSBM, series II, sectio III), Romae 1979.

Litterae S.C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarusjae spectantes, vol. III: *1710–1730*, coll. A.G. Welykyj (Analecta OSBM, series II, sectio III), Romae 1956.
Litterae S.C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarusjae spectantes, vol. IV: *1730–1758*, coll. A.G. Welykyj (Analecta OSBM, series II, sectio III), Romae 1957.
Litterae S.C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarusjae spectantes, vol. V: *1758–1777*, coll. A.G. Welykyj (Analecta OSBM, series II, sectio III), Romae 1957.
Materie nauk i umiejętności w szkole powiatowej Humańskiej XX. Bazylijanów w dniach ostatnich czerwca 1828 roku na popisy publiczne podane, [b.m.w. 1828].
Nieć J., *Drukarnia klasztoru oo. Bazyljanów w Poczajowie*, Kraków 1935.
Officium i summariusz Przedziwnego żywota S. Oyca Onufrego Wielkiego Królewica Perskiego i Pustelnika w obrazie WW. XX. Bazylianów Monasteru Lubelskiego znacznemi Łaskami słynącego, w każdych potrzebach niezawodnego Patrona, napisany po Grecku od Pafnucego Mnicha, potym Polskim Językiem obszernie wydany. A teraz przy Officium sumowany na większe pomnożenie czci Tego S. Patrona, z wyrażeniem obowiązków Bractwa. Z przydaniem nabożeństwa do S. Erazma Męczennika, tudzież do S. Wilgeforty Panny za Pozwoleniem wierzchności do druku podany, Poczajów 1793.
Pamientnik dla kapłanow spowiednikow [w:] *Synod Prowincialny Ruski w Mieście Zamoyściu Roku 1720 odprawiony…*, Wilno 1785.
Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego, wyd. J.I. Kraszewski, t. 1, Wilno 1857.
Paszkiewicz U., *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 roku. Suplement 1*, Warszawa 2000.
Paszkiewicz U., *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 roku. Suplement 2*, Poznań 2006.
Popis roczny szkół włodzimierskich […] *odprawiony w lipcu 1783*, Poczajów 1783.
Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785, opr. M. Mitera-Dobrowolska, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1973.
Ratio atque institutio studiorum SJ czyli Ustawa szkolna Towarzystwa Jezusowego (1599), opr. K. Bartnicka, T. Bieńkowski, Warszawa 2000.
Sanctissimi Domini Nostri Benedicti Papae XIV Bullarium, t. I, in quo continentur Constitutiones, Epistolae, etc. editae ab initio Pontificatus ad Annum MDCCXLVI, Romae 1746.
Simon L., *Dykcjonarz teatrów polskich czynnych od czasów najdawniejszych do roku 1863*, Warszawa 1935.
Skoczylas I., *Sobory eparchii chełmskiej XVII wieku. Program religijny Slavia Unita w Rzeczypospolitej* (Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej, t. 4 pod red. J. Kłoczowskiego, A. Gila), Lublin 2008.
Summariusz reguł Świętego Ojca Naszego Bazylego Wielkiego z reguł obszerniejszych i krótszych z konstytucyi mniskich i nauk Jego zakonnych wkrótce zebrany, Poczajów 1751.
Supplicationes Ecclesiae Unitae Ucrainae et Bielarusjae, vol. II: *1700–1740*, ed. A.G. Welykyj (Analecta OSBM, series II, sectio III), Romae 1962.
Supplicationes Ecclesiae Unitae Ucrainae et Bielarusjae, vol. III: *1741– 1769*, ed. A.G. Welykyj (Analecta OSBM, series II, sectio III), Romae 1765.
Synod prowincialny Ruski w Mieście Zamościu Roku 1720 Odprawiony a w R. 1724 za Rozkazem S.K. de Propag. F. Łacinskim Językiem w Rzymie z Druku Wydany, Potym wkrótce z zalecenia J.W.J.X. Leona Kiszki Metropolity Całey Rusi na Polski przez J.X. Polikarpa Filipowicza Z.S. Bazylego W. Opata Pinskiego na Leszczu Przewiedziony w Tymże Języku dopiero z słow istnością i sposobem pisania tamtych lat Pisarza i z krótkim od tegoż dla Spowiednikow Pamiętnikiem Przedrukowany, Wilno 1785.

Szkoła Bazyliańska zamykająca nauki dla dobrego wychowania nowiciuszow i professów Z.S. Bazylego W. przez Imci Xiędza Piotra Mennitego Generała tegoż Zakonu Congregacyi Włoskiey, włoskim językiem wydana, na polski zaś język przetłumaczona przez pewnego Kapłana i Teologa tegoż Zakonu, Kongregacyi Ruskiey, Prowincyi Litewskiey, mieyscami według ustaw w szczególności do teyże Kongregacyi Ruskiey stosujących się dopełniona, wszystkim zakonnym osobom do Doskonałości dążącym wielce użyteczna, do druku podana, Wilno 1764.

Tabele źródłowe nr 1–69, opr. L. Bieńkowski [w:] *Zakony męskie w Polsce w 1772 roku* pod red. L. Bieńkowskiego, J. Kłoczowskiego, Z. Sułowskiego, Lublin 1972, s. 186–294.

Tabella Monasteriorum Ordinis S. Basilii M. Provinciae tituli Protectionis B.V. Mariae […] *15 Januarii vs. 1774 confecta* [w:] М.М. Ваврик, *Нарис розвитку і стану василіянського чина XVII–XX ст. Топографічно-статистична розвідка* (Analecta OSBM, series II, sectio I, vol. XL), Рим 1979, s. 135–142.

Theiner A., *Die neuesten Zustände der katholischen Kirche beider Ritus in Polen und Russland seit Katharina II bis auf unsere Tage*, Augsburg 1841.

Urzędowa Wizja Cerkwi i monasteru S. Jerzego Męczennika we Lwowie, na żądanie OO. Bazylianów tegoż Monasteru, przedsięwzięta ze strony Magistratu miasta Lwowa dnia 12 lipca 1765 roku, oprac. A.S. Petruszewicz, „Przegląd Archeologiczny" 1883, z. 2, s. 128–133.

Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej. Rozporządzenia, ustawy edukacyjne i organizacyjne (1773–1793), zeb. J. Lewicki, Kraków 1925.

Volumina Legum, t. VII–VIII, Petersburg 1860.

Winnicki I., *Ustawy Rządu Duchownego i inne pisma*, przyg. W. Pilipowicz, Przemyśl 1998.

Wisłocki W., *Ks. Szczepana Hołowczyca Raport Wizyty Generalnej południowo-wschodnich wydziałów szkolnych odprawionej imieniem Komisyi edukacyjnej w roku 1782*, „Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce" 1878, seria I, t. 1, s. 21–70.

Wizytacje generalne cerkwi i monasterów unickiej eparchii włodzimierskiej końca XVII – początku XVIII wieku: księga protokołów oraz inne opisy, red. i wstęp A. Gil. I. Skoczylas, opr. A. Gil, M. Makewycz, I. Skoczylas, I. Skoczylas, Lwów – Lublin 2012.

Załuski J.A., *Tragedie duchowne*, opr. J. Lewański, Lublin 2000.

Артикулы или устави чина іноческаго, „Лавра" 1999, нр 2, s. 41–46.

Археографическій сборникъ документовъ относящихся къ исторіи северо-западной Руси издаваемый при управленіи Виленскаго Учебнаго Округа, т. X, Вильна 1874.

Археографическій сборникъ документовъ относящихся къ исторіи северо-западной Руси издаваемый при управленіи Виленскаго Учебнаго Округа, т. XII, Вильна 1900.

Архивъ Юго-Западной Россіи издаваемый коммиссіею для разбора древнихъ актовъ состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генералъ-Губернаторе, ч. 1, т. 4, Кіевъ 1871.

Богогласник. Пісни благоговіины…, Почаїв 1790.

Візитація унівського монастиря 1747 р., „Лавра" 1999, нр 3, s. 27–31; нр 4, s. 37–43.

Добряньскій А., *История епископов трех соединенных епархий Перемышльской, Самборской и Саноцкой*, Львов 1893.

Документы объясняющіе исторію западно-русскаго края и его отношенія къ Россіи и къ Польши, С. Петербургъ 1865.

Дополненія ко сводной Галицко-Русской Литописи съ 1600 по 1700 годъ изданной въ Львов 1874 года, составиль А.С. Петрушевич, Львов 1891.

Дополненія ко сводной Галицко-Русской Литописи съ 1700 по 1772 годъ, составиль А.С. Петрушевич, ч. I, Львов 1896.

Зубрицький Д., *Хроніка ставропігійського братства*, Львів 2011.

Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233–1799, пидгот. О.А. Купчинський, Е.Й. Ружиский, Київ 1972.
Коссак М., *Монастирі Галичини*, „Лавра" 1999, нр 7, s. 41–55; нр 8, s. 49–54; нр 9, s. 51–56; нр 10, s. 51–56.
Лакота Г., *Три синоди перемиські й єпархіяльні постанови валявські в 17–19 ст.*, Перемишль 1939.
Литопись монастыря ОО. Василіанъ въ Кристинополи одъ его основаня 1763 до 1890 р., улож. В. Чернецкій, Львовъ 1893.
Матеріали до історії унівської бібліотеки, „Лавра" 1999, нр 3, s. 32–35.
Народовіщаніе, или Слово к народу католическому, Почаїв 1768.
Свєнціцкий І., *Шкільна освіта духовних кандидатів в рр. 1756–1788* [w:] *Матеріяли до історії галицько-руського шкільництва XVIII і XIX вв.*, Львов 1909, s. 1–9.
Сводная Галицко-Русская Литопись съ 1600 по 1700 годъ, составиль А.С. Петрушевич, Львов 1874.
Семеновичъ С., *Изъ дневника Замостскаго базиліянскаго супериора Ираклія Костецкаго (съ 1758 по 1764 годъ)*, „Холмско-Варшавскій Епархіальный Вестникъ" 1880, R. IV, нр 24, s. 397–406.
Сецинскій Е., *Матеріалы для исторіи православныхъ монастырей Подольской епархіи*, „Труды Подольскаго Епархіальннаго Историко-Статистическаго Комитета" 1890–1891, вып. V, s. 209–438.
Скр. Й. [Скрутень Й.], *До історії о Йосифа Скотинського*, „Записки Чина Св. Василія Великого" 1926, P. III, т. II, s. 174–176.
Скрутень Й., *Сторінка з історії монастирської школи в Лаврові*, „Записки Чина Св. Василія Великого" 1926, P. III, т. II, s. 437–438.
Собори Львівської єпархії XVI–XVIII століть, упор. І. Скочиляс, Львів 2006.
Шематизмъ провинціи св. Спасителя Чина св. Василія Великого въ Галиціи и короткій поглядь на монастыри и на монашество руске отъ заведеня на Руси виры Христовои ажъ по нынишное время, Львовь 1867.

OPRACOWANIA

Andrusiak M., *Józef Szumlański pierwszy biskup unicki lwowski (1667–1708). Zarys biograficzny*, Lwów 1934.
Ausz M., *Szkoły pijarskie na Lubelszczyźnie w wiekach XVII–XIX*, Lublin 2006.
Bartnicka K., *Wychowanie patriotyczne w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1973.
Bednarski S., *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce*, Kraków 1933.
Bendza M., *Reforma monastycyzmu wschodniego (bizantyńskiego) w Kościele unickim*, „Rocznik Teologiczny" 2010, LII, z. 1–2, s. 141–161.
Betlej A., *Paweł Giżycki SJ architekt polski XVIII wieku*, Kraków 2003.
Bieliński J. *Uniwersytet Wileński (1579–1831)*, t. I, Kraków 1899–1900.
Bieńkowski L., *Ankieta zakonna Garampiego z 1773 roku* [w:] *Zakony męskie w Polsce w 1772 roku* pod red. L. Bieńkowskiego, J. Kłoczowskiego, Z. Sułowskiego, Lublin 1972, s. 119–170.
Bieńkowski L., *Kultura intelektualna w kręgu Kościoła wschodniego w XVII i XVIII wieku* [w:] *Między Wschodem i Zachodem*, cz. I: *Kultura umysłowa* pod red. J. Kłoczowskiego, Warszawa 1989, s. 107–126.
Bieńkowski L., *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce* [w:] *Kościół w Polsce*, t. II: *Wiek XVI–XVIII* pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków 1969, s. 779–1049.

Biskupski R., *Sztuka Kościoła prawosławnego i unickiego na terenie diecezji przemyskiej w XVII i w pierwszej połowie XVIII wieku* [w:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 2 pod red. S. Stępnia, Przemyśl 1994, s. 351–370.

Blazejovskyj D., *Ukrainian and Armenian Pontifical seminaries of Lviv (1665–1784)* (Analecta OSBM, series II, sectio I, vol. XXIX), Rome 1975.

Blazejovskyj D., *Ukrainian and Bielorussian students at the Pontifical Greek College of Rome (1576–1976)*, „Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni" 1979, series II, sectio II, vol. X (XVI), fasc. 1–4, s. 143–175.

Blazejovskyj D., *Ukrainian and Bielorussian students in the Pontificio Collegio Urbano de Propaganda Fide (1627–1846)*, „Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni" 1974, series II, sectio II, vol. IX (XV), fasc. 1–4, s. 202–222.

Blazejowskyj D., *Byzantine Kyivan rite students in Pontifical Colleges, and in seminaries, universities and institutes of Central and Western Europe (1576–1983)* (Analecta OSBM, series II, sectio I, vol. XLIII), Rome 1984.

Bobryk W., *Osmoza kulturowa duchowieństwa unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku* [w:] *Między Zachodem a Wschodem. Etniczne, kulturowe i religijne pogranicza Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku* pod red. K. Mikulskiego, A. Zielińskiej-Nowickiej, Toruń 2005, s. 196–202.

Bondyra W., *Greckokatolickie fundacje szlacheckie na Rusi Czerwonej w czasach saskich*, „Res Historica" 2004, z. 17: *Z dziejów Lubelszczyzny w okresie od XVI do XVIII wieku*, s. 63–75.

Borkowski A., *Dzieje drukarni poczajowskiej* [w:] *Klasztory i kultura krajów słowiańskich* pod red. W. Stępniak-Minczewy, Z.J. Kijasa, Kraków 2001, s. 279–303.

Borkowski A., *Dzieje drukarni poczajowskiej* [w:] *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej* pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk, P. Chomika, Białystok 2004, s. 145–164.

Braniewski S., *Bractwo św. Onufrego przy cerkwi unickiej w Siedliszczu 1765–1799* [w:] *Bractwa religijne w średniowieczu i w okresie nowożytnym (do końca XVIII wieku)* pod red. D. Burdzy, B. Wojciechowskiej, Kielce 2014, s. 331–340.

Brzozecki S., *Misje ludowe dominikanów prowincji litewskiej w latach 1751–1826*, Lublin 2009.

Budzyński Z., *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII wieku*, t. 3: *Studia z dziejów społecznych*, Przemyśl – Rzeszów 2008.

Bujak F., *Studia nad osadnictwem Małopolski*, posłowie A. Janeczek, Poznań 2001.

Chodynicki K., *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934.

Choma J., *Maximilianus Rylo episcopus chelmensis et peremysliensis (1759–1793)*, Romae 1953.

Chomik P., *Życie monastyczne w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI wieku*, Kraków 2013.

Chotkowski W., *Dzieje klasztorów i monasterów galicyjskich w czasach rozbiorowych*, cz. I: *Zakony doszczętnie zniesione*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie" 1916, nr 6, s. 26–40.

Chotkowski W., *Historya polityczna Kościoła w Galicyi za rządów Maryi Teresy*, t. 2, Kraków 1909.

Chotkowski W., *Redukcje monasterów bazyljańskich w Galicji*, Kraków 1922.

Chruszczewski A., *Zakony i prowincje zakonne w 1772 roku* [w:] *Zakony męskie w Polsce w 1772 roku* pod red. L. Bieńkowskiego, J. Kłoczowskiego, Z. Sułowskiego, Lublin 1972, s. 27–56.

Chynczewska-Hennel T., *Akademia Kijowsko-Mohylańska* [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej* pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk, P. Chomika, Białystok 2002, s. 40–54.

Ciesielski T., *Koronacje cudownych obrazów w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej* [w:] *Cywilizacja prowincji szlacheckiej Rzeczypospolitej* pod red. A. Jankowskiego, A. Klondera, Bydgoszcz 2004, s. 195–228.

Cubrzyńska-Leonarczyk M., *Oficyna supraska 1695–1803. Dzieje i publikacje unickiej drukarni ojców bazylianów*, Warszawa 1993.

Cubrzyńska-Leonarczyk M., *Z dziejów kultu św. Onufrego w Warszawie XVIII–XIX wieku*, „Rocznik Warszawski" 2012, t. 37, s. 93–113.
Czernecki J., *Mały król na Rusi i jego stolica Krystynopol*, Kraków 1939.
Dobrowolski R., *Szkoły bazyliańskie w Żyrowicach XVIII–XIX w.* [w:] *Małe miasta. Religie* pod red. M. Zemło, Lublin – Supraśl 2006, s. 411–467.
Duch O., *Jak mniszki gospodarowały? Gospodarka w prawosławnych i unickich monasterach żeńskich eparchii lwowskiej i przemyskiej w XVII–XVIII wieku* [w:] *Folwark – wieś – latyfundium. Gospodarstwo wiejskie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku* pod red. J. Muszyńskiej, S. Kazuska, J. Pielasa, Kielce 2009, s. 187–196.
Duch O., *Losy monasterów bazylianek w Galicji na przełomie XVIII i XIX w.* [w:] *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie* pod red. M. Derwicha, t. I: *Geneza Kasaty na ziemiach zaborów austriackiego i rosyjskiego*, Wrocław 2014, s. 233–247.
Duch O., *Nurt wschodni i zachodni w postanowieniach Synodu Zamojskiego (1720 r.) dotyczący monastycyzmu żeńskiego w unickiej metropolii kijowskiej* [w:] *Między Zachodem a Wschodem. Etniczne, kulturowe i religijne pogranicza Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku* pod red. K. Mikulskiego, A. Zielińskiej-Nowickiej, Toruń 2005, s. 173–185.
Dutkiewicz J.E., *Fabryka cerkwi Wniebowzięcia N.M.P. w Poczajowie*, Lwów 1939 („Dawna Sztuka", R. II, z. 2).
Dzieduszycki M., *Żywot Wacława Hieronima Sierakowskiego arcybiskupa lwowskiego*, Kraków 1868.
[Dziedzicki Ludwik], *Hoszów* [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, t. III, Warszawa 1882, s. 168–169.
Flaga J., *Ankieta zakonna nuncjusza G. Garampiego z lat 1773/74 jako podstawa źródłowa do badań nad studiami zakonnymi i ich organizacją*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne" 1989, t. XXXVI: Historia Kościoła, z. 4, s. 35–44.
Flaga J., *Bractwa i sodalicje jezuickie w Polsce w 2 poł. XVIII w.*, „Summarium" 1974, nr 3 (23), s. 144–148.
Flaga J., *Działalność duszpasterska zakonów w drugiej połowie XVIII w. (1767–1772)*, Lublin 1986.
Flaga J., *Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Lublin 1998.
Flaga J., *Z problematyki jezuickich bractw i sodalicji w XVIII wieku* [w:] *Państwo – Kościół – Niepodległość* pod red. J. Skarbka, J. Ziółka, Lublin 1986, s. 171–187.
Flaga J., *Zakony męskie w Polsce w 1772 roku*, t. 2, cz. 1: *Duszpasterstwo*, Lublin 1991.
Gach P.P., *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773–1914*, Lublin 1984.
Gach P.P., *Struktury i działalność duszpasterska zakonów męskich na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska w latach 1773–1914*, Lublin 1999.
Gach P.P., *Szkoły i drukarnie zakonne na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej w XVIII–XIX wieku*, „Roczniki Nauk Społecznych" 2002, t. XXX, z. 2, s. 105–125.
Gapski H., *Zakony monastyczne w Europie Środkowo-Wschodniej w czasach nowożytnych (XVI–XVIII w.)* [w:] *Klasztory mnisze na wschodnich terenach dawnej Rzeczypospolitej od XVI do początku XX wieku* pod red. J. Gwioździk, R. Witkowskiego, A.M. Wyrwy, Poznań 2014, s. 19–23.
Getka J., *Drukarnia w Poczajowie – XVIII-wieczne centrum interkulturowości*, „Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej" 2007, t. 1, s. 110–121.
Getka J., *Polskojęzyczne druki bazyliańskie (XVIII wiek)*, Warszawa 2013.

Gil A., *Cerkwie Krystynopola w XVIII wieku. Obrazek z dziejów sztuki Kościoła wschodniego w Rzeczypospolitej* [w:] *Волинська ікона: дослідження та реставрація*, вип. 11, Луцьк 2004, s. 170–176.

Gil A., *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja* (Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej, t. 1 pod red. J. Kłoczowskiego, A. Gila), Lublin 2005.

Gil A., *Unijna akcja biskupa chełmskiego Maksymiliana Ryłły w dobrach bracławskich Franciszka Salezego Potockiego w latach 60. i 70. XVIII wieku* [w:] *Theatrum humanae vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко*, Київ 2012, s. 588–594.

Gil A., Skoczylas I., *Kościoły wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin – Lwów 2014.

Giżycki J.M. [Wołyniak], *Bazylianie w Owruczu*, „Przewodnik Naukowy i Literacki" 1910, R. XXXVIII, z. 10–11, s. 929–940, 1010–1029.

Giżycki J.M. [Wołyniak], *Bazylianie we Włodzimierzu i Tryhorach*, Kraków 1912.

Giżycki J.M. [Wołyniak], *O Bazylianach w Humaniu*, „Przewodnik Naukowy i Literacki" 1899, R. XXVII, s. 456–464, 562–570, 657–664, 744–752, 845–858, 938–946, 1031–1043, 1136–1182.

Giżycki J.M. [Wołyniak], *Spis klasztorów unickich bazylianów w województwie wołyńskiem*, Kraków 1905.

Giżycki J.M. [Wołyniak], *Z przeszłości Hoszczy na Wołyniu*, Kraków b.r.w.

Giżycki J.M. [Wołyniak], *Z przeszłości Zakonu Bazyliańskiego na Litwie i Rusi*, „Przewodnik Naukowy i Literacki" 1904, R. XXXII, 65–82, 157–172, 249–268, 353–360, 449–463.

Gloger Z., *Encyklopedia staropolska*, t. IV, Warszawa 1974.

Harasym I., *Geneza i rola monastycyzmu bazyliańskiego w historii Cerkwi Greckokatolickiej od XVI do XX wieku*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze" 1997, z. 4–5, s. 225–239.

Harasym I., *Geneza i rola monastycyzmu bazyliańskiego w historii Kościoła greckokatolickiego od XVI do XX wieku* [w:] *Franciszkanizm w spotkaniu z duchowością Kościołów wschodnich*, t. 1, Warszawa 1996, s. 289–333.

Historya kongregacyi Maryańskich, „Sodalis Marianus" 1896, R. I, nr 1, s. 2–12.

Humań [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, t. III, Warszawa 1882, s. 208–217.

Inglot M., *Kongregacje (Sodalicje) Mariańskie w szkołach jezuickich od XVI do XVIII wieku. (Postulat badawczy)* [w:] *Historia. Społeczeństwo. Wychowanie. Księga Pamiątkowa dedykowana Profesorowi Józefowi Miąso*, Pułtusk – Warszawa 2004, s. 277–290.

Isajewicz J., *Kościół greckokatolicki a niektóre aspekty rozwoju kultury ukraińskiej i białoruskiej w XVII–XVIII wieku*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze" 1997, z. 4–5, s. 187–201.

Jakowenko N., *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, Lublin 2000.

Janeczek S., *Ideały wychowawcze i dydaktyczne w szkolnictwie pijarskim a „Oświecenie chrześcijańskie". Próba syntezy*, „Nasza Przeszłość" 1994, t. 82, s. 115–160.

Janiec Z., *Koronacja obrazu Matki Boskiej jako przejaw czci maryjnej* [w:] *Kościół w Polsce. Dzieje i kultura*, t. VII pod red. J. Walkusza, Lublin 2008, s. 87–103.

Jasinowskij J., *Znaczenie eparchii przemyskiej w rozwoju ukraińskiej muzyki cerkiewnej* [w:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 2 pod red. S. Stępnia, Przemyśl 1994, s. 403–420.

Jobert A., *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1979.

Kabat E., *Sodalicje mariańskie w diecezji tarnowskiej*, „Rocznik Tarnowski" 1997/98, s. 155–170.

Kadulska I., *Formy intermediów sceny szkolnej połowy XVIII wieku* [w:] *Miscellanea z doby Oświecenia*, t. 6 pod red. Z. Golińskiego, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1982, s. 5–59.

Kadulska I., *Komedia w polskim teatrze jezuickim XVIII wieku*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1993.
Kadulska I., *Publiczność szkolnego teatru jezuickiego w XVIII wieku. W kręgu reguł, norm i praktyki* [w:] *Publiczność literacka i teatralna w dawnej Polsce* pod red. H. Dziechcińskiej, Warszawa – Łódź 1985, s. 95–116.
Kania J., *Unickie seminarium diecezjalne w Chełmie w latach 1759–1833*, Lublin 1993.
Kantor T., *Gospodarka klasztorna dominikanów krakowskich w świetle księgi rachunkowej w latach 1764–1783*, „Roczniki Humanistyczne" 1976, t. XXIV, z. 2, s. 69–96.
Kempa T., *Akademia Ostrogska* [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej* pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk, P. Chomika, Białystok 2002, s. 55–79.
Kempa T., *Fundacje monasterów prawosławnych w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku* [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej* pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk, P. Chomika, Białystok 2001, s. 74–102.
Kempa T., *Sołomerecka z Hoyskich Regina* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XL, Warszawa – Kraków 2000–2001, s. 325–326.
Kłoczowski J., *Zakony męskie w Polsce XVI–XVIII wiek* [w:] *Kościół w Polsce*, t. 2: *Wieki XVI–XVIII* pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków 1969, s. 483–729.
Kołbuk W., *Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1998.
Komorowski J., *Teatr na Kijowszczyźnie*, „Pamiętnik Teatralny" 1984, R. XXXII, z. 1–2, s. 502–505.
Konopczyński W., *Konfederacja barska*, t. II, Warszawa 1938.
Kossowski A., *Blaski i cienie unii kościelnej w Polsce XVII–XVIII w. w świetle źródeł archiwalnych* [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Jego Ekscelencji X. Biskupa Mariana Leona Fulmana*, cz. III, Lublin 1939, s. 62–132.
Kossowski A., *Klasztor bazylianów w Zamościu i jego kronika*, „Roczniki Humanistyczne" 1953, R. IV, z. 4, s. 199–216.
Kossowski A., *Z dziejów zakonu bazylianów w Zamościu*, „Teka Zamojska" 1938, R. I (V), z. 1, s. 212–220.
Kościelak S., *Jezuici w Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk 2003.
Kowalczyk J., *Latynizacja i okcydentalizacja architektury greckokatolickiej w XVIII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki" 1980, R. 42, nr 3–4, s. 347–362.
Kowalczyk J., *Świątynie późnobarokowe na Kresach. Kościoły i klasztory w diecezjach na Rusi Koronnej*, Warszawa 2006.
Kozyrski R., *Duchowieństwo, Kościoły i religia w dokumentach sejmików województwa ruskiego w epoce konfesjonalizacji Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1648–1768*, Lublin 2013.
Kraushar A., *Konfederaci barscy na Syberyi (1774)*, Kraków 1895.
Krętosz J., *Kult Matki Boskiej Częstochowskiej na terenie archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego w XX wieku* [w:] *Kościół w Polsce. Dzieje i kultura*, t. VII pod red. J. Walkusza, Lublin 2008, s. 137–153.
Król-Mazur R., *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*, Kraków 2008.
Kuczera A., *Samborszczyzna. Ilustrowana monografia miasta Sambora i ekonomji samborskiej*, t. 1, Sambor 1935.
Kultys Z., *Historya gimnazyum drohobyckiego*, Drohobycz 1908.
Kumor B., *Alumnaty papieskie* [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. I, Lublin 1985, kol. 394–395.
Kumor B., *Kościelne stowarzyszenia świeckich na ziemiach polskich w okresie przedrozbiorowym*, „Prawo Kanoniczne" 1967, R. X, nr 1–2, s. 289–359.

Kuprianowicz G., Roszczenko M., *Cerkiew prawosławna Przemienienia Pańskiego w Lublinie*, Lublin 1993.
Lewański J., *Teatry szkolne przed powstaniem Teatru Narodowego* [w:] *Teatr Narodowy w dobie Oświecenia* pod red. E. Heise, K. Wierzbickiej-Michalskiej, Wrocław – Warszawa – Kraków 1967, s. 158–172.
Lewański J., *Związki literackie polsko-ruskie w dziedzinie dramatu wieku XVII i XVIII* [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, Warszawa 1958, s. 63–88.
Lewin P., *O intermediach tak zwanych białoruskich*, „Slavia Orientalis" 1963, R. XII, nr 3, s. 299–314.
Likowski E., *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku*, cz. 1, Warszawa 1906.
Lorens B., *Bazyliański klasztor św. Onufrego w Ławrowie w XVII–XVIII wieku*, „Nasza Przeszłość" 2008, t. 109, s. 55–85.
Lorens B., *Biblioteka bazyliańskiego klasztoru św. Jerzego we Lwowie w drugiej połowie XVIII wieku w świetle inwentarzy* [w:] *Kraków – Lwów: książki – czasopisma – biblioteki XIX i XX wieku*, t. VIII pod red. H. Kosętki, Kraków 2006, s. 273–286.
Lorens B., *Bractwo św. Onufrego przy cerkwi bazyliańskiej w Warszawie w latach 1745–1761*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 2010, R. LVIII, z. 1, s. 35–46.
Lorens B., *Działalność o. Metrofana Komarkiewicza w Supraślu i Warszawie w drugiej połowie XVIII wieku* (w druku).
Lorens B., *Inwentarz biblioteki archimandrii bazyliańskiej w Uniowie z 1789 r.*, „Hereditas Monasteriorum" 2013, vol. 2, s. 253–269.
Lorens B., *O introdukcjach bractw religijnych do cerkwi bazyliańskich w Rzeczypospolitej w XVIII wieku* [w:] *Od Lwówka Śląskiego do Lwowa. Studia i materiały z dziejów południowej Polski* pod red. Z. Budzyńskiego, Rzeszów 2012, s. 91–104.
Lorens B., *Problematyka unicka na forum sejmiku w Sądowej Wiszni w latach 1700–1772 (w świetle laudów sejmikowych i instrukcji poselskich)*, „Limes. Studia i materiały z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej" 2008, nr 1, s. 35–50.
Lorens B., *Problemy wychowawcze w szkołach bazyliańskich w drugiej połowie XVIII wieku na przykładzie kolegium w Buczaczu*, „Biuletyn Historii Wychowania" 2013, t. 29, s. 29–42.
Lorens B., *Regulaminy szkolne bazyliańskiego kolegium w Buczaczu na tle programów szkolnictwa staropolskiego*, „Czasy Nowożytne" 2013, t. 26, s. 149–163.
Lorens B., *Sytuacja gospodarcza monasterów bazyliańskich w Galicji u progu kasat józefińskich oraz losy ich majątku po kasacie. Zarys problemu* [w:] *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej* pod red. M. Derwicha, Wrocław 2013, s. 623–641.
Lorens B., *Uniccy biskupi przemyscy a męskie klasztory bazyliańskie w latach 1691–1793* [w:] *Klasztor w Kościele średniowiecznym i nowożytnym* pod red. M. Derwicha, A. Pobóg-Lenartowicz, Warszawa – Wrocław – Opole 2010, s. 203–217.
Łukań R., *Autor dziejopisu monasteru krystynopolskiego o. Korneliusz Sroczyński*, Kraków 1939.
Marceluk P., *Bazylianie w Kościele unickim i ich misja ludowa – teoria i praktyka, XVII–XVIII w.* [w:] *Dziedzictwo unii brzeskiej* pod red. R. Dobrowolskiego, M. Zemło, Lublin – Supraśl 2012, s. 59–80.
Mazepa L., *Życie muzyczne dawnego Lwowa (XIII–XVII wiek)* [w:] *Musica Galiciana*, t. I pod red. L. Mazepy, Rzeszów 1997, s. 13–34.
Medwedyk J., *Poczajowski „Bohohłasnyk". Okoliczności powstania oraz źródła antologii ukraińskiej pieśni religijnej* [w:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5 pod red. S. Stępnia, Przemyśl 2000, s. 347–354.

Medwedyk J., *Z dziejów ukraińskiej pieśni religijnej* [w:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 2 pod red. S. Stępnia, Przemyśl 1994, s. 397–402.
Meissner A., *Szkoły zakonne wobec Komisji Edukacji Narodowej* [w:] *W kręgu wielkiej reformy* pod red. K. Mrozowskiej, R. Dutkowej, Warszawa – Kraków 1977, s. 241–254.
Mieszek M., *Intermedium polskie XVI–XVIII wieku (teatry szkolne)*, Kraków 2007.
Miławicki M., *Kontrybucje klasztorne w dominikańskiej Prowincji Ruskiej św. Jacka w latach 1612–1648* [w:] *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej* pod red. M. Derwicha, Wrocław 2013, s. 229–256.
Miławicki M., *Wspólnoty zakonne w Kamieńcu Podolskim w XVIII wieku* (w druku).
Mironowicz A., *Monastery prawosławne na terenie diecezji chełmsko–bełskiej* [w:] *Zakony i klasztory w Europie Środkowo-Wschodniej X–XX wiek* pod red. H. Gapskiego, J. Kłoczowskiego, Lublin 1999, s. 337–364.
Mironowicz A., *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej* [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej* pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk, P. Chomika, Białystok 2002, s. 18–39.
Mironowicz A., *Życie monastyczne klasztorów obrządku wschodniego w dawnej Rzeczypospolitej* [w:] *Klasztory mnisze na wschodnich terenach dawnej Rzeczypospolitej od XVI do początku XX wieku* pod red. J. Gwioździk, R. Witkowskiego, A.M. Wyrwy, Poznań 2014, s. 25–49.
Mironowicz A., *Życie monastyczne w dawnej Rzeczypospolitej* [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej* pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk, P. Chomika, Białystok 2001, s. 27–53.
Miterzanka M., *Działalność pedagogiczna Adama ks. Czartoryskiego generała ziem podolskich*, Warszawa – Lwów 1931.
Mizia T., *Szkoły średnie Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony*, Warszawa 1975.
Mokry W., *Z życia Cerkwi greckokatolickiej Podwyższenia Krzyża Św. w Krakowie w latach 1808–1998*, „Między Sąsiadami" 1998, nr 8, s. 6–38.
Motylewicz J., *Reforma czynszowa w dobrach dobromilskich w 1767 roku* [w:] *Historia – społeczeństwo – wychowanie* pod red. J. Maternickiego, M. Hoszowskiej, P. Sierżęgi, Rzeszów 2001, s. 305–316.
Nabywaniec S., *Bazylianie w archidiecezji kijowskiej i ich działalność u schyłku I Rzeczypospolitej* [w:] *Śladami unii brzeskiej* pod red. R. Dobrowolskiego, M. Zemło, Lublin – Supraśl 2010, s. 163–178.
Nabywaniec S., *Diecezja przemyska greckokatolicka w latach 1772–1795*, „Premislia Christiana" 1992/93, t. V, s. 9–292.
Nabywaniec S., *Kształcenie i formacja alumnów-unitów archidiecezji kijowskiej i diecezji przemyskiej w XVIII w.*, „Nasza Przeszłość" 2000, t. 93, s. 83–106.
Nabywaniec S., *Recepcja reform kościelnych cesarza Józefa II w greckokatolickiej diecezji przemyskiej* [w:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 3 pod red. S. Stępnia, Przemyśl 1996, s. 115–125.
Nabywaniec S., *Uniccy biskupi przemyscy*, Rzeszów 1995.
Nabywaniec S., *Unicka archidiecezja kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza 1762–1778*, Rzeszów 1998.
Nowakowski Wacław [Ks. Wacław z Sulgostowa], *O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej. Wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne*, Kraków 1902.
Nowicka-Jeżowa A., *Bazylianie na Kresach – pośrednicy między kulturą oficjalną a ludową* [w:] *Literatura i instytucje w dawnej Polsce* pod red. H. Dziechcińskiej, Warszawa 1994, s. 58–78.

Nowicka-Jeżowa A., *Udział bazylianów w kształtowaniu kultury chrześcijańskiej na wschodnich Kresach Rzeczypospolitej*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze" 1997, z. 4–5, s. 240–251.
Okoń J., *Barokowy dramat i teatr szkolny w Polsce. Wśród zadań publicznych i religijnych* [w:] tenże, *Na scenach jezuickich w dawnej Polsce (rodzimość i europejskość)*, Warszawa 2006.
Orłowski R., *Położenie i walka klasowa chłopów w Ordynacji Zamojskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, Lublin 1963.
Panuś K., *Zarys historii kaznodziejstwa w Kościele katolickim*, cz. II: *Kaznodziejstwo w Polsce od Oświecenia do XX wieku*, Kraków 2001.
Patryło I., *Rola Zakonu Bazyliańskiego w życiu unickiej metropolii kijowskiej (1617–1839)* [w:] *Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The Foundationis in East Central Europe*, Lublin – Rzym 1994, s. 290–296.
Patryło I., *Zakon Bazylianów po unii brzeskiej (1596)* [w:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 4 pod red. S. Stępnia, Przemyśl 1998, s. 155–166.
Pawluczuk U.A., *Archiwum Ławry Poczajowskiej w zbiorach Państwowego Okręgowego Archiwum w Tarnopolu* [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. II pod red. W. Walczaka, K. Łopateckiego, Białystok 2010, s. 275–279.
Pawłyszyn A., Monastery męskie w eparchii lwowskiej 1596–1739, Lublin 2006 [praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dra hab. Henryka Gapskiego, Archiwum KUL im. Jana Pawła II].
Pawłyszyn A., *Prawosławne i unickie monastery męskie na terenie eparchii lwowskiej w latach 1596–1739. Przyczynek do powstania nowego katalogu* [w:] *Klasztory mnisze na wschodnich terenach dawnej Rzeczypospolitej od XVI do początku XX wieku* pod red. J. Gwioździk, R. Witkowskiego, A.M. Wyrwy, Poznań 2014, s. 277–286.
Pawłyszyn A., *Prawosławne monastery eparchii chełmskiej w latach 1668–1708 (na podstawie księgi święceń biskupa lwowskiego Józefa Szumlańskiego)*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej" 2005, R. 3, s. 189–197.
Pelczar R., *Działalność oświatowo-kulturalna jezuitów w diecezji przemyskiej w XVI–XVIII wieku*, Przemyśl 1999.
Pelczar R., *Kult św. Mikołaja w łacińskiej diecezji przemyskiej w okresie przedrozbiorowym* [w:] *Europa dwóch serc* pod red. J. Zimnego, Sandomierz 2006, s. 169–184.
Pelczar R., *Muzyka w kolegiacie jarosławskiej w latach 1523–1800*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia" 2005 (wyd. 2006), t. XVI, s. 7–23.
Pelczar R., *Teatr Collegium Nobilium teatynów w Warszawie w XVIII wieku i jego rola kulturotwórcza*, „Pamiętnik Teatralny" 2007, R. 55, z. 1–2, s. 41–52.
Pelczar R., *Teatr w kolegiach jezuickich na terenie diecezji przemyskiej w XVI–XVIII wieku*, „Nasza Przeszłość" 1997, t. 87, s. 167–193.
Pelczar R., *Teatyni w Warszawie w XVIII wieku*, „Nasza Przeszłość" 2008, t. 108, s. 147–181.
Pelczar R., *Życie muzyczne w kościołach i klasztorach Jarosławia w XVI–XVIII w.*, „Nasza Przeszłość" 2007, t. 107, s. 5–38.
Pidłypczak-Majerowicz M., *Bazylianie – historycy Kościoła wschodniego* [w:] *Klasztor w Kościele średniowiecznym i nowożytnym* pod red. M. Derwicha, A. Pobóg-Lenartowicz, Warszawa – Wrocław – Opole 2010, s. 461–471.
Pidłypczak-Majerowicz M., *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu*, Warszawa – Wrocław 1986.
Pidłypczak-Majerowicz M., *Biblioteki bazylianów lwowskich i dawnej prowincji koronnej zakonu w XVII–XX wieku* [w:] *Kraków – Lwów: książki – czasopisma – biblioteki XIX i XX wieku*, t. IX, cz. 1 pod red. H. Kosętki, B. Góry, E. Wójcik, Kraków 2009, s. 229–237.
Pidłypczak-Majerowicz M., *Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku*, Wrocław 1996.

Pidłypczak-Majerowicz M., *Biblioteki klasztorne prowincji koronnej zakonu bazylianów w XVIII wieku* [w:] *Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi. Studia i materiały*, t. 16 pod red. J. Wojakowskiego, Warszawa 1995, s. 21–47.

Pidłypczak-Majerowicz M., *Cerkiewnosłowiańskie druki bazyliańskie w powojennych zbiorach bibliotek polskich* [w:] *Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej* pod red. J. Ruska, W. Witkowskiego, A. Naumowa, Kraków 1993, s. 221–230.

Pidłypczak-Majerowicz M., *Cyrylickie druki bazylianów jako łącznik między kulturą religijną Wschodu i Zachodu w XVII–XVIII w.* [w:] *Klasztory mnisze na wschodnich terenach dawnej Rzeczypospolitej od XVI do początku XX wieku* pod red. J. Gwioździk, R. Witkowskiego, A.M. Wyrwy, Poznań 2014, s. 319–329.

Pidłypczak-Majerowicz M., *Druki cerkiewnosłowiańskie bazylianów w procesach oświaty, edukacji i umacniania religii w wiekach XVII i XVIII* [w:] *Studia Wschodnie. Prace Historyczne II* pod red. K. Matwijowskiego, R. Żerelika, Wrocław 1993, s. 23–31.

Pidłypczak-Majerowicz M., *Książka i biblioteka bazyliańska w XVII–XVIII w. oraz wpływ kasat na stan ich zachowania i opracowania*, „Hereditas Monasteriorum" 2012, vol. 1, s. 85–97.

Pidłypczak-Majerowicz M., *Kulturalna działalność zakonu bazylianów w XVII i XVIII wieku na ziemiach polsko-litewsko-ruskich*, „Chrześcijanin w Świecie" 1988, R. XX, nr 8–9/179–180, s. 190–207.

Pidłypczak-Majerowicz M. *Mentalność duchowieństwa unickiego w Rzeczypospolitej w wiekach XVII i XVIII* [w:] *Studia z dziejów kultury i mentalności czasów nowożytnych* pod red. K. Matwijowskiego, B. Roka, Wrocław 1993, s. 57–65.

Pidłypczak-Majerowicz M., *Podręcznik wychowania bazyliańskiej młodzieży zakonnej* [w:] *Ars Educandi. Źródła*, t. 1: *Studia z dziejów wychowania i kształcenia od średniowiecza do XIX wieku* pod red. J. Gwioździk, P.P. Barczyka, Myślenice 2009, s. 208–218.

Pidłypczak-Majerowicz M., *Sławiński Augustyn* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXXVIII, Warszawa – Kraków 1997–1998, s. 606–607.

Pidłypczak-Majerowicz M., *Szkoły i książki w działalności bazylianów w XVII i XVIII w.* [w:] *Dzieło chrystianizacji Rusi Kijowskiej i jego konsekwencje w kulturze Europy* pod red. R. Łużnego, Lublin 1988, s. 187–208.

Pietnoczko B., *Bazylianie polscy. Ostatnie lata w Królestwie* [w:] *Śladami unii brzeskiej* pod red. R. Dobrowolskiego, M. Zemło, Lublin – Supraśl 2010, s. 369–408.

Piwowar E., *Pierwszy synod unicki eparchii przemyskiej (1693)* [w:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 1 pod red. S. Stępnia, Przemyśl 1990, s. 157–166.

Pohoska H., *Wizytatorowie generalni Komisji Edukacji Narodowej. Monografia z dziejów administracji szkolnej Komisji Edukacji Narodowej*, Lublin 1957.

Półćwiartek J., *Położenie ludności wiejskiej starostwa leżajskiego w XVI–XVIII wieku*, Warszawa – Kraków 1972.

Rechowicz M., *Początki szkolnictwa teologicznego w Kościele unickim* [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. II: *Od Odrodzenia do Oświecenia*, cz. 2 pod red. M. Rechowicza, Lublin 1975.

Remjeniaka O., *Wpływy unijne w malarstwie ikonowym Wołynia XVII–XVIII wieku* [w:] *Śladami unii brzeskiej* pod red. M. Zemło, R. Dobrowolskiego, Lublin – Supraśl 2010, s. 545–558.

Rok B., *Życie religijne w sanktuariach maryjnych na ziemiach Rzeczypospolitej w czasach saskich* [w:] *Między Barokiem a Oświeceniem. Obyczaje czasów saskich* pod red. K. Stasiewicz, S. Achremczyka, Olsztyn 2000, s. 155–165.

Rolle A.J., *Zameczki podolskie na kresach multańskich*, t. 2, Warszawa 1880.

Rolnik D., *Pamiętnikarze czasów panowania Stanisława Augusta o nauczaniu zakonnym w Rzeczypospolitej (1764–1795)* [w:] *Klasztory mnisze na wschodnich terenach dawnej Rzeczypospolitej od XVI do początku XX wieku* pod red. J. Gwioździk, R. Witkowskiego, A.M. Wyrwy, Poznań 2014, s. 425–445.

Rusińska-Giertych H., *Dochody klasztorów wynikające z działalności typograficznej na przykładzie drukarni franciszkanów we Lwowie (1770–1776)* [w:] *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej* pod red. M. Derwicha, Wrocław 2013, s. 553–571.
Rutkowski J., *Co to były folwarki w dawnej Polsce?* [w:] tenże, *Wieś europejska późnego feudalizmu (XVI–XVIII w.)*, wyb. J. Topolski, Warszawa 1986, s. 232–263.
Ryba R., *„Epizod poczajowski" Mikołaja Bazylego Potockiego, starosty kaniowskiego – w stronę legendy literackiej*, „Wiek Oświecenia" 2010, t. 26: *Południe wieku*, s. 78–89.
Rychlikowa I., *Staropolskie miary ziemi*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 1970, R. XVIII, nr 1, s. 85–103.
Rychlikowa I., *Wieloznaczność i ewolucja pojęcia łan w Małopolsce w okresie folwarku pańszczyźnianego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 1973, R. XXI, z. 4, s. 575–616.
Ryszkiewicz A., *Malarz Antoni Gruszecki vel Dombrowski bazylianin z Supraśla*, „Rocznik Białostocki" 1967, t. VII, s. 105–129.
Serczyk A.W., *Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1965.
Sienkiewicz-Bartoszuk A., *Przedstawienia św. Onufrego na ziemiach polskich*, „Series Byzantina" 2004, t. II, s. 155–166.
Siwek G., *Misje ludowe. Historia – teologia – praktyka*, Kraków 2009.
Skruteń J., *Biliński Jerzy Hipacy* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. II, Kraków 1936, s. 96.
Skruteń J., *Borysiewicz Joachim* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. II, Kraków 1936, s. 357.
Skruteń J., *Bratkowski Jerzy Onufry, h. Świnka* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. II, Kraków 1936, s. 414–415.
Stępień R., *Wkład bazylianów do kultury i oświaty polskiej na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego w drugiej połowie XVIII w.* [w:] *Rola mniejszości narodowych w kulturze i oświacie polskiej w latach 1700–1939* pod red. A. Bilewicz, S. Walasek (Acta Universitatis Wratislaviensis No 2088), Wrocław 1998, s. 41–55.
Sygowski P., *Monastyr w Puhynkach na Wołyniu – dalsze badania* [w:] *Волинська ікона: дослідження та реставрація*, вип. 11, Луцьк 2004, s. 167–170.
Szady B., *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2010.
Szegda M., *Bazyli Wielki św.* [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. II, Lublin 1985, kol. 135–138.
Szegda M., *Bazylianie* [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. II, Lublin 1985, kol. 138–144.
Szegda M., *Działalność prawno-organizacyjna metropolity Józefa IV Welamina Rutskiego (1613–1637)*, Warszawa 1967.
Szegda M., *Rutski (Welamin Rutski) Jan h. Wąż* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXXIII, Wrocław – Warszawa – Kraków 1991–1992, s. 256–260.
Szybiak I., *Nauczyciele szkół średnich Komisji Edukacji Narodowej*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1980.
Szymański J., *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2004.
Śliwa T., *Kościół greckokatolicki w zaborze austriackim (1772–1815)* [w:] *Historia Kościoła w Polsce* pod red. B. Kumora, Z. Obertyńskiego, t. II, cz. 1, Poznań – Warszawa 1979.
Śliwa T., *Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej (1764–1795) i w Księstwie Warszawskim (1807–1815)* [w:] *Historia Kościoła w Polsce* pod red. B. Kumora, Z. Obertyńskiego, t. II, cz. 1, Poznań – Warszawa 1974.
Ślusarek K., *Bilina Wielka*, Kraków 2010.
Ślusarek K., *Drobna szlachta w Galicji 1772–1848*, Kraków 1994.
Teatr jezuicki XVIII i XIX wieku w Polsce. Z antologią dramatu, opr. I. Kadulska, Gdańsk 1997.

Tracz S., *Bractwa religijne w dekanacie żywieckim (1598–1772)*, Kraków 2005.
Uratują od zapomnienia, „Niedziela", Edycja Bielsko-Żywiecka, 2013, nr 50, s. 7.
Wagilewicz J.D., *Pisarze polscy Rusini wraz z dodatkiem Pisarze łacińscy Rusini*, przyg. R. Radyszewśkyj, Przemyśl 1996.
Wawryk M., *De studiis philosophico-theologicis in provincia rutheno-ukraina Ord. Basiliani s. XVIII eorumque manualibus*, „Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni" 1971, series II, sectio II, vol. VII (XIII), fasc. 1–4, s. 85–113.
Wereda D., *Bazylianie jako biskupi Cerkwi unickiej w Rzeczypospolitej w XVIII w.* [w:] *Dziedzictwo unii brzeskiej* pod red. R. Dobrowolskiego, M. Zemło, Lublin – Supraśl 2012, s. 37–58.
Wereda D., *Bazylianie w unickiej diecezji brzeskiej w XVIII wieku*, „Szkice Podlaskie" 2000, z. 8, s. 213–233.
Wereda D., *Bazylianie w unickiej diecezji brzeskiej w XVIII wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne" 2003, nr 19, s. 110–125.
Wereda D., *Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku*, Siedlce – Lublin 2013.
Wereda D., *„Bo honor twój biskupi zaszczytem jest Prześwietnej Familii Szeptyckich". Inicjatywy biskupów Cerkwi unickiej z rodziny Szeptyckich podnoszące prestiż rodu w XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne" 2012, t. LX, z. 2, s. 23–41.
Wereda D., *Działalność Tymoteusza Szczurowskiego na Podlasiu* [w:] *Zeszyty dziedzictwa kulturalnego*, t. I pod red. K. Łopateckiego, W. Walczaka, Białystok 2007, s. 55–70.
Wereda D., *Misje bazylianów z Białej w 2. połowie XVIII wieku* [w:] *Archiva – temporum – testes. Źródła historyczne jako podstawa pracy badacza dziejów. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Stanisławowi Olczakowi* pod red. G. Bujaka, T. Nowickiego, P. Siwickiego, Lublin 2008, s. 614–627.
Wereda D., *Wpływ zakonu bazylianów na procesy polonizacji Kresów Wschodnich* [w:] *Kultura narodowa: Kościół katolicki w tysiącleciu państwa polskiego* pod red. W. Ważniewskiego, Siedlce 2003, s. 205–216.
Winiarz A., *Greckokatolickie gimnazjum bazyliańskie w Chełmie (1639–1769)*, „Rocznik Chełmski" 1995, t. 1, s. 27–39.
Witkowska A., *Koronacja obrazów* [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. IX, Lublin 2002, kol. 884–886.
Witkowska A., *Księgi cudów – źródło do badań praktyk pątniczych na ziemiach polskich* [w:] taż, *Sancti, Miracula, Peregrinationes. Wybór tekstów z lat 1974–2008*, Lublin 2009, s. 201–209.
Witkowska A., *Uroczyste koronacje wizerunków maryjnych na ziemiach polskich w latach 1717–2005* [w:] *Maria Regina. Koronacje wizerunków maryjnych w II Rzeczypospolitej* pod red. A. Witkowskiej, Tarnów 2011, s. 412–429.
Witkowski W., *Drukarnia bazyliańska w Poczajowie – osiemnastowieczny ośrodek kultury na Wołyniu* [w:] *Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej* pod red. J. Ruska, W. Witkowskiego, A. Naumowa, Kraków 1993, s. 231–236.
Wodzianowska I., *Dokumentacja klasztorów bazyliańskich w Kijowskim Archiwum Historycznym* [w:] *Między Rzymem a Nowosybirskiem. Księga jubileuszowa dedykowana ks. Marianowi Radwanowi SCJ* pod red. I. Wodzianowskiej, H. Łaszkiewicza, Lublin 2012, s. 701–721.
Wodzianowska I., *Sytuacja gospodarcza klasztoru bazylianów w Zahorowie na Wołyniu u progu kasat oraz losy jego majątku i zabudowań po kasacie w 1839 r.* [w:] *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej* pod red. M. Derwicha, Wrocław 2013, s. 663–683.
Wodzianowska I., *Zmiana przynależności wyznaniowej parafii unickich w latach 60.–70. XVIII wieku na prawobrzeżnej Ukrainie. Zarys problematyki* [w:] *Kościół unicki w Rzeczypospolitej* pod red. W. Walczaka, Białystok 2010, s. 239–257.
Wojnar M.M., *Basilian Missionary Work – Missionaries and Missions (XVII–XVIII)*, „Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni" 1974, series II, sectio II, vol. IX (XV), fasc. 1–4, s. 95–110.

Wojnar M.M., *Basilian Scholars and Publishing Houses (XVII–XVIII)*, „Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni" 1974, series II, sectio II, vol. IX (XV), fasc. 1–4, s. 64–94.
Wojnar M.M., *Basilian Seminaries, Colleges and Schools (XVII–XVIII)*, „Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni" 1974, series II, sectio II, vol. IX (XV), fasc. 1–4, s. 48–63.
Wojnar M.M., *De capitulis Basilianorum* (Analecta OSBM, series II, sectio I, vol. III), Romae 1954.
Wojnar M.M., *De protoarchimandrita basilianorum (1617–1804)* (Analecta OSBM, series II, sectio I, vol. IX), Romae 1958.
Wojnar M.M., *De regimine Basilianorum Ruthenorum a metropolita Josepho Velamin Rutskyj instauratorum* (Analecta OSBM, series II, sectio I, vol. I), Romae 1949.
Wołoszyński R.W., *Popisy uczniów w szkołach Komisji Edukacji Narodowej jako wyraz przyswajania nowych treści naukowych* [w:] *Nowożytna myśl naukowa w szkołach Komisji Edukacji Narodowej* pod red. I. Stasiewicz-Jasiukowej, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1973, s. 159–202.
Woźnicki B., *Ikonostas w cerkwi Bazylianów w Podhorcach* [w:] *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. 2 pod red. J.K. Ostrowskiego, Kraków 1996, s. 375–384.
Zabraniak S., *Z dziejów religijności. Rozwój życia brackiego w dekanacie krzepickim do połowy XVIII wieku*, „Częstochowskie Wiadomości Archidiecezjalne" 2007, R. 81, nr 3, s. 131–148.
Załęski S., *Reforma XX. Bazylianów w Polsce w XVII wieku*, Lwów 1883.
Zielecka W., *Majątek ruchomy w testamentach duchownych obrządków wschodnich w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku* [w:] *Kościół unicki w Rzeczypospolitej* pod red. W. Walczaka, Białystok 2010, s. 261–278.
Zielińska Z., *Potocki Mikołaj Bazyli, hr. Pilawa* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXVIII, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1984–1985, s. 113–115.
Zięba A.A., *Sroczyński Grzegorz, w zakonie Korneli* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XLI, Warszawa – Kraków 2002, s. 218–219.
Zwolski E., *Eleusa* [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. IV, Lublin 1983, kol. 879–881.

Абрамовичъ В., *Историко-статистическое описаніе села Белостока и бывшаго здесь монастыря*, „Волынскія Епархіальныя Ведомости" 1870, нр 22–23, s. 727–736, 761–769.
Александрович В., *Нові джерельні матеріали до мистецького життя Луцька в першій половині середині XVIII століття*, [w:] *Волинська ікона: дослідження та реставрація*, вип. 11, Луцьк 2004, s. 116–124.
Александрович В., *Протоколи візітацій Луцького Хрестовоздвиженського братського монастиря 1752 та 1763 років*, „Ковчег" 2007, ч. 5, s. 335–383.
Балик Б., *Інокентій Іван Виницький єпископ перемиський, самбірський, сяніцький (1680–1700)* (Analecta OSBM, series II, sectio I, vol. XXXVIII), Рим 1978.
Балик Б., *Монастирі перемиської єпархії за владицтва Іннокентія Виницького (1679–1700)*, „Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni" 1958, series II, sectio II, vol. III, s. 69–97.
Бочковська В.Г., *Істрія Почаївського монстира у візитаціях XVIII – першої чверті XIX ст.*, „Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів" 2009, вип. 13, s. 22–35.
Бочковська В., *Малодосліджені сторінки в історії почаївського монастиря XVIII – початку XIX ст. (за матеріалами візитаційних описів)* [w:] *Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки*, Київ 2011, s. 125–138.
Ваврик М., *До історії василіянських капітул у Галичині в XVIII–XIX столітті*, „Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni" 1958, series II, sectio II, vol. III, s. 46–67.
Ваврик М., *Лаврівська хроніка*, „Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni" 1956, series II, sectio II, vol. II, fasc. 1–2, s. 65–94.

Ваврик М.М., *Нарис розвитку і стану василіянського чина XVII–XX ст. Топографічно-статистична розвідка* (Analecta OSBM, series II, sectio I, vol. XL), Рим 1979.

Ваврик М.М., *О. Корнило Срочинський, ЧСВВ, історіограф і проповідник (1731–1790)*, „Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni" 1960, series II, sectio II, vol. III (IX), fasc. 1–2, s. 429–439.

Великий А.Г., *Світла і тіні Української історії. Причинки до історії Української церковної думки*, Рим 1969.

Вуйцік В., *Святоонуфріївський монастир у Львові* [w:] *Монастир святого Онуфрія у Львові*, Львів 2007, s. 21–39.

Гіль А., Скочиляс І., *Володимирсько-берестейська єпархія XI–XVIII століть: історичні нариси*, Львів 2013.

Гіль А., *Унійні монастирі Холмсько-Белзької єпархії (1596–1720)*, „Ковчег" 2007, ч. 5, s. 285–300.

Говгера В., *Організаційна структура Львівської єпархії XVIII ст. (1700–1772)*, Львів 2014.

Голубец М., *Лаврів. Історично-археольогична студія*, „Записки Чина Св. Василія Великого" 1926, т. II, вип. 1–2, s. 30–69; 1927, т. II, вип. 3–4, s. 317–335.

Голубець М., *Малярі-Василіяни на тлі західно-українського церковного малярства XVIII в.*, „Записки Чина Св. Василія Великого" 1928–1930, P. VII, т. III, s. 447–466.

Горін С., *Монастирі західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть)*, Львів 2007.

Горін С., *Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі*, Київ 2012.

Гуцаленко Т., *Бібліотека та центральний василіанський архів у Львові* [w:] *Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних*, Львів 1999, s. 128–149.

Гуцаленко Т., *Два інвентарі святоспаського монастиря*, „Старосамбірщина" 2003, т. 3, s. 320–357.

Гуцаленко Т., *Хроніки василіанських монастирів як джерело вивчення історії західної України (Огляд матеріалів відділу рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника АН України і ЦДІА України у Львові 1760–1930 років)*, „Записки Львівської Наукової Бібліотеки ім. В. Стефаника" 1992, вип. 1, s. 4–16.

Железняк О.О., *Бібліографія публікацій про друкарню Почаївського Свято-Успенського монастиря та її видання* [w:] *Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки*, ред. О.С. Онищенко, Київ 2011, s. 247–261.

Железняк О.О., *Кириличні видання світського призначення друкарні Почаївського Успенського монастиря*, „Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів" 2012, вип. 16, s. 197–205.

Зінченко А.Л., *Акти візитації монастирів і костьолів XVIII – першої половини XIX ст. як ісоричне джерело* [w:] *Подільська старовина*, Вінниця 1993, s. 205–213.

Ісаєвич Я., *Книговидання і друкарство в Почаєві: ініціатори та виконавці* [w:] *Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки*, Київ 2011, s. 7–22.

Кладочний О., *Василіянський монастир у Варшаві і його судьба*, „Записки Чина Св. Василія Великого" 1928–1930, P. VII, т. III, s. 582–591.

Кольбух М., *Книгозбірня Підгорецького монастиря: історія формування*, „Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника" 2011, вип. 3 (19), s. 395–421.

Коструба Т., *Неіснуючий монастир ОО. Василіян у Чорткові*, „Записки Чина Св. Василія Великого" 1932, т. IV, вип. 1–2, s. 171–179.

Кривошея І., *Уманський Василіанський монастир 1765–1834*, Умань 2009.

Кріль М., Стецик Ю., Тельвак В., *В умовах монархії Габсбургів* [w:] *Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку XXI ст.)*, ред. Л. Тимошенко, Дрогобич 2009, s. 87–140.

Купранець О., *Василіянський проповідник XVIII ст. о. Корнилій Срочинський ЧСВВ*, „Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni" 1954, series II, sectio II, vol. II (VIII), fasc. 1–2, s. 265–266.

Лось В.Е., *„Acta monasterii lubarensis": джерело до вивчення історії василіанського чернецтва Правобережної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.)*, „Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів" 2009, вип. 13, s. 224–240.

Лось В., *Василіанські бібліотеки в світлі монастирських інвентарів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (Правобережна Україна XVIII–XIX століття)* [w:] *Między Rzymem a Nowosybirskiem. Księga jubileuszowa dedykowana ks. Marianowi Radwanowi SCJ* pod red. I. Wodzianowskiej, H. Łaszkiewicza, Lublin 2012, s. 605–622.

Медведик Ю., *Українські духовні пісні у львівських польськомовних стародруках XVIII ст.* [w:] *Musica Galiciana*, вип. VI, Львів 2001, s. 17–25.

Мицько І., *Святоуспенська Лавра в Уневі (кинец XIII ст.– кинец XX ст.)*, Львів 1998.

Назарко І., *Методичний підручник василіянських місій о. К. Срочинського*, „Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni" 1974, series II, sectio II, vol. IX (XV), fasc. 1–4, s. 142–151.

Патрило І., *Нарис історії галицької провінції ЧСВВ* [w:] *Нарис історії Василіянського Чину святого Йосафата* (Analecta OSBM, series II, sectio I, vol. XLVIII), Рим 1992, s. 301–382.

Патрило І., *Нарис історії Василіян від 1743 до 1839 року* [w:] *Нарис історії Василіянського Чину святого Йосафата* (Analecta OSBM, series II, sectio I, vol. XLVIII), Рим 1992, s. 183–278.

Петровъ Н., *Краткія извистія о положеніи базиліанскаго ордена и разныхъ переминахъ въ его управленіи отъ 1772 г. до 1811 г.*, „Труды Кіевской Духовной Академіи" 1868, т. III, нр 7, s. 147–168; т. IV, нр 10, s. 100–144, нр 11, s. 245–302.

Петровъ Н., *Очеркъ исторіи базиліанскаго орденавъ бывшей Польшъ*, „Труды Кіевской Духовной Академіи" 1870, т. II, нр 5, s. 428–494; т. III, нр 8, s. 373–436; т. IV, нр 11, s. 343–409; 1871, т. I, нр 2, s. 295–374; т. II, нр 5, s. 225–317, нр 6, s. 480–554; т. III, нр 7, s. 118–189; 1872, т. I, нр 1, s. 3–85, нр 2, s. 161–272.

Підручний П.В., *Василіянський чин від берестейського з'єднання (1596) до 1743 року* [w:] *Нарис історії Василіянського Чину святого Йосафата* (Analecta OSBM, series II, sectio I, vol. XLVIII), Рим 1992, s. 96–182.

Підручний П.В., *Генеральна Курія ЧСВВ в Римі* [w:] *Нарис історії Василіянського Чину святого Йосафата* (Analecta OSBM, series II, sectio I, vol. XLVIII), Рим 1992, s. 575–589.

Підручний П.В., *Початки Василіанського чину і Берестейська унія* [w:] *Берестейська унія та внутрішне життя Церкви в XVII столітті*, ред. Б. Гудзяк, О. Турій, Львів 1997, s. 79–101.

Площанскій Б.М., *Добромиль – монастырь Чина св. Василія Великого и нисколько словъ объ отношеніяхъ города*, Львовъ 1867.

Сеник С., *Холмський Василіянський Монастир (у половині вісімнадцятого століття)* [w:] *Zakony i klasztory w Europie Środkowo-Wschodniej X–XX wiek* pod red. H. Gapskiego, J. Kłoczowskiego, Lublin 1999, s. 365–369.

Сидор О., *Під опікою святого Онуфрія Великого* [w:] *Монастир святого Онуфрія у Львові*, Львів 2007, s. 130–164.
Сидор О., *Святий Онуфрій Великий у давньому українському мистецтві*, „Старосамбірщина" 2003, т. 3, s. 162–229.
Січинський В., *Архітектура Лаврова*, „Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni" 1967, series II, sectio II, vol. V, s. 193–224.
Сказаніе историческое о Почаевской Успенской Лаври бывшаго намистника Лавры Архимандрита Амвросія, Почаевъ 1886.
Скочиляс І., *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст. Організаційна структура та правовий статус*, Львів 2010.
Скочиляс І., *Генеральні візитації київської унійної митрополії XVII–XVIII століть. Львівсько-Галицько-Камянецька єпархія*, т. 2: *Протоколи генеральних виізитацій*, Львів 2004.
Скочиляс І., *Протоколи єпископських і деканських візитацій церков київської уніатської митрополії XVIII ст.* [w:] *Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних*, Львів 1999, s. 446–490.
Скочиляс І., *Релігія та культура Західної Волині на початку XVIII ст. За матеріялами Володимирського собору 1715 р.*, Львів 2008.
Скрутень Й., *Бібліотека львівських Василіян*, „Записки Чина Св. Василія Великого" 1924, P. I, т. I, s. 161–176; 1928/30, P. VII, т. III, s. 65–75.
Скрутень Й., *О. Герман Дронович, ЧСВВ*, „Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni" 1974, series II, sectio II, vol. IX (XV), fasc. 1–4, s. 273–275.
Стецик Ю., *Дрогобицький василіянський монастир св. Апостолів Петра і Павла: фундаційно-майнові аспекти (кінец XVIII – початок XIX століття)*, „Історія релігій в Україні" 2009, кн. I, s. 606–612.
Стецик Ю., *Душпастирска праця василіанського чернецтва Перемишльскої єпархії (друга половина XVIII ст.)*, „Науковий віісник Волинського національного університету імені Лесі Українки". Серія: Історични науки, 2011, нр 23, s. 25–31.
Стецик Ю., *Духовна формація василіанського чернецтва перемишльської єпархії (XVII–XVIII ст.)*, „Дрогобицький Краєзнавчий Збірник" 2008, вип. XI–XII, s. 138–148.
Стецик Ю., *Монастирі Перемишльської єпархії у складі Святопокровської провінції ЧСВВ: відлуння реформ (1739–1780 рр.)*, „Історія релігій в Україні" 2013, кн. I, s. 229–237.
Стецик Ю., *Монастирські фільварки Перемишльської єпархії (кінець XVII–XVIII ст.)*, „Історія релігій в Україні" 2008, кн. I, s. 540–546.
Стецик Ю., *Органи самоуправління василіанских монастирів перемишльської єпархії (кінець XVII–XVIII ст.)* [w:] *Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku* pod red. H. Gmiterka, J. Łosowskiego, Kraków 2010, s. 367–378.
Стецик Ю., *Шляхетскі монастирські фундації у перемишльскій єпархії (XVII–XVIII ст.)*, „Дрогобицький Краєзнавчий Збірник" 2006, вип. X, s. 252–262.
Татьяніна Ю., *Українська фунеральна традиція середини XVIII ст. (латиномовний панегірик 1747 р. на честь київського митрополита Атанасія Шептицького*, „Історія релігій в Україні" 2013, кн. I, s. 220–229.
Теодоровичъ Н., *Историческое и общественное значеніе Почаевской Лавры*, „Волынскія Епархіальныя Ведомости" 1899, нр 18, s. 541–550.
Теодоровичъ Н., *Къ исторіи Колодежненскаго Вознесенскаго монастыря никогда существовавшаго въ Новоградъ-Волынскомъ уиздъ Волынской губерніи*, „Волынскія Епархіальныя Видомости" 1895, нр 22–23, s. 728–739, 770–775.

Федорів Ю., *Замойський синод 1720 р.*, „Богословя” 1971, т. XXXV, s. 5–71.
Хіхлач Б.М., *Архітектура василіанських монастирів Поділля XVIII століття*, „Праці Центру пам’яткознавства” 2009, вип. 16, s. 65–78.
Хіхлач Б., *Історія василіанських монастирів на Брацлавщині (XVIII – третина XIX ст.)* [w:] *Архів Української Церкви*, серія: *Дослідження*, вип.: *Історія Унії на Київщині 1596–1839 рр.*, Львів 2011, s. 251–270.
Хойнацкий А.Ф., *Почаевская Успенская Лавра. Историческое описаніе*, Почаевь 1897.
Швед М., *Спаський та Лаврівський монастирі – осередок духовності й культури в Галичині*, Львів 2000.
Щурат В., *Сьвято-онуфрейський монастир у Львові*, Львів 1908.

Spis tabel

1. Monastery bazyliańskie Kongregacji Opieki NMP w latach 1739 i 1740 (wykaz niepełny)..... 34
2. Monastery bazyliańskie w prowincji koronnej w 1745 r. 40
3. Klasztory i rezydencje bazyliańskie w prowincji koronnej w 1770 r. 53
4. Monastery bazyliańskie w prowincji koronnej w 1779 r. 64
5. Skład osobowy władz zakonu bazyliańskiego wybrany na kapitule generalnej w Torokaniach w 1780 r. 69
6. Podział monasterów prowincji koronnej w 1780 r. 70
7. Protoarchimandryci i Kuria Generalna zakonu bazyliańskiego w latach 1743–1780 81
8. Władze bazyliańskiej prowincji pw. Opieki NMP w latach 1743–1780..... 84
9. Kwoty wpłacane przez monastery do kasy prowincji koronnej w latach 1760–1776 (w złp).... 105
10. Finanse prowincji Opieki NMP w latach 1759–1776 108
11. Liczba zakonników w monasterach Kongregacji Opieki NMP w latach 1739 i 1740 (wykaz niepełny) 121
12. Liczba zakonników w monasterach bazyliańskich prowincji koronnej w latach 1749 i 1750 r. (wykaz niepełny) 122
13. Liczba ojców i braci w prowincji koronnej w II połowie XVIII w. 124
14. Wiek wstępujących do monasterów bazyliańskich w prowincji koronnej (według stanu zakonników w 1777 r.) 136
15. Wykształcenie bazylianów prowincji koronnej przed wstąpieniem do zakonu w II połowie XVIII w. 137
16. Szkoły kształcące przyszłych bazylianów prowincji koronnej w II połowie XVIII w. 137
17. Liczba nowicjuszy bazyliańskich w monasterze w Dobromilu w latach 1771–1780 141
18. Liczba profesorów i studentów w bazyliańskich szkołach zakonnych w prowincji koronnej w roku szkolnym 1773/1774 156
19. Liczba profesorów i studentów w bazyliańskich szkołach zakonnych w prowincji koronnej w roku szkolnym 1778/1779 157
20. Liczba bazylianów prowincji koronnej studiujących w kolegiach papieskich w latach 1743–1780 159
21. Inwentarz żywy w folwarkach monasterskich w latach 1763–1768 198
22. Liczba poddanych w folwarkach monasterskich w II połowie XVIII w. 203
23. Szacowany przychód monasterów bazyliańskich w II połowie XVIII w. (w złp) 216
24. Przychody i wydatki monasteru w Zadarowie w latach 1763 i 1764 219
25. Przychody i wydatki monasteru św. Jerzego we Lwowie w latach 1763 i 1764 219
26. Rachunki monasteru w Poczajowie w latach 1745–1780 (w złp) 220
27. Źródła przychodów monasteru w Poczajowie w latach 1746–1780 223

28. Finanse monasteru w Kamieńcu Podolskim w okresie rządów kolejnych ihumenów w latach 1772–1781 224
29. Misjonarze bazyliańscy w prowincji koronnej w latach 1743–1780 (wykaz niepełny) 257
30. Misje głoszone przez bazylianów prowincji koronnej w latach 1755–1780 (wykaz niepełny) 272
31. Liczba cudów przypisywanych wstawiennictwu Matki Bożej Poczajowskiej odnotowanych w latach 1745–1780 279
32. Obrazy maryjne uznane za cudowne i słynące łaskami w cerkwiach bazyliańskich prowincji koronnej w XVIII w. 289
33. Kult obrazów świętych w cerkwiach bazyliańskich prowincji koronnej w XVIII w. 291
34. Wezwania cerkwi bazyliańskich w prowincji koronnej w 1776 r. 291
35. Członkowie Bractwa św. Onufrego przy cerkwi bazyliańskiej w Krystynopolu w latach 1773–1780 298
36. Liczba uczniów w kolegiach bazyliańskich prowincji koronnej w latach 1773–1782 334
37. Uczniowie bazyliańskiej szkoły w Hoszczy w roku szkolnym 1776/1777 334
38. Sztuki teatralne wystawione w kolegium bazyliańskim w Buczaczu w latach 1759–1781 .. 356
39. Liczba ksiąg w bibliotekach monasterskich w latach 60. XVIII w. 399
40. Biblioteka monasteru w Krechowie w II połowie XVIII w. 401
41. Księgozbiór biblioteki monasteru św. Jerzego we Lwowie w II połowie XVIII w. 402
42. Wpływy z drukarni do budżetu klasztornego w Poczajowie w latach 1745–1780 411

Spis rycin i map

1. Monaster w Zawałowie na mapie Fryderyka von Miega (1779–1783) 421
Wiedeń, AP, BIXa 390, sek. 347.
2. Archimandria w Uniowie na mapie Fryderyka von Miega (1779–1783) 422
Wiedeń, AP, BIXa 390, sek. 321.
3. Plan zabudowań i gruntów monasteru w Grabinie-Złoczowie w 1768 r. autorstwa ihumena Gedeona Gulskiego 423
ЛННБ, f. 3, od. zb. 813/2 – Inwentarz monasteru w Złoczowie 1768, k. 2.
4. Plan zabudowań i gruntów monasteru w Buczynie w 1768 r. autorstwa ihumena Gedeona Gulskiego 424
ЛННБ, f. 3, od. zb. 813/2 – Inwentarz monasteru w Złoczowie 1768, k. 2v.
5. Hipacy Biliński, protoarchimandryta w latach 1747–1751 i 1759–1771 425
J. Czernecki, *Mały król na Rusi i jego stolica Krystynopol*, Kraków 1939, s. 61.
6. Szkic klasztoru bazyliańskiego w Trembowli z 1751 r. 425
ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3009, k. 20. Rysunek sygnowany inicjałami Fr MK.
7. Monater i cerkiew pw. św. Onufrego w Dobromilu 426
Fototeka Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego, OTPK06 Dobromil 003.
8. Monaster w Krechowie, widok w 1979 r. 426
Fototeka Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego, OTPK12 Krechów 010.
9. Cerkiew i monaster bazylianów w Podhorcach w 1848 r. 427
„Przyjaciel Ludu", nr 6 z 10 II 1849 r., s. *45.*
10. Monaster bazyliański i kolegium w Humaniu po 1785 r. 427
Б.М. Хіхлач, *Архітектура василіанських монастирів Поділля XVIII століття*, „Праці Центру пам'яткознавства" 2009, вип. 16, s. 74.
11. Cerkiew i monaster bazyliański w Krystynopolu 428
J. Czernecki, dz. cyt., s. 23.
12. Ławra Poczajowska w 1939 r. 428
Fototeka Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego, OTPK33 Poczajów 001.
13. Pamiątka koronacji ikony Matki Bożej Poczajowskiej w 1773 r. 429
www.wilanow-palac.pl/matka_boska_poczajowska.html
14. Obraz św. Onufrego słynący łaskami w cerkwi monasteru Szarogród-Kalinówka. Grawer poczajowski (ostatnia ćwierć XVIII w.) 429
О. Сидор, *Під опікою святого Онуфрія Великого* [w:] *Монастир святого Онуфрія у Львові*, Львів 2007, s. 155.
15. Cudowny obraz św. Onufrego z cerkwi monasterskiej w Lubarze. Miedzioryt autorstwa Józefa Goczemskiego z 1752 r. 430
О. Сидор, dz. cyt., s. 153.

16. Strona tytułowa księgi Bractwa św. Onufrego przy cerkwi monasterskiej w Krystynopolu z 1773 r. 431
ЦДІА, f. 684, op. 1, sp. 3067, k. 3.
17. Strona tytułowa statutu Bractwa Matki Bożej Trembowelskiej z 1717 r. 432
І. Скочиляс, *Галицька (Львівська) єпархія…*, s. 577.
18. Portret bazylianina autorstwa prawdopodobnie o. Jozafata Boszkowskiego z 1771 r. 433
ЛННБ, f. 3, od. zb. 722 – Tractatus Theologicus de Sacramentis […] *1770–1771, k. 250.*

Spis map (wkładka)

1. Monastery bazyliańskie prowincji koronnej w 1754 r.
2. Monastery bazyliańskie prowincji koronnej w 1779 r.
3. Bazyliańskie kolegia publiczne w prowincji koronnej w latach 1743–1780
4. Monastery prowincji koronnej zobowiązane do prowadzenia misji według stanu z 1779 r. ..

Indeks nazwisk

A
Abramowicz Jakub Michał Tadeusz 305
Achremczyk Stanisław 276
Alan, bonifrater 167
Aleksandrowicz Dionizy 299
Alfons X Mądry 382
Altomonte Marcin 287
Alvarez Emanuel 143, 144, 340, 341, 343
Andrusiak Mikołaj 28, 66
Andruszkiewicz Adrian 257, 300
Angełłowicz Alimpi 183
Ansaldi Innocenty 406
Antoine Paweł Gabriel 148, 385
Antoni Pieczerski św. 18
Antonowicz Julian 333
Aquaviva Klaudiusz 363
Archinto Alberico 45, 154
Arłamowski Gabriel 47
Arnołuski Teofil 61
Artecki Sylwester 81
Arystoteles 145, 160, 341
August II Sas 65, 193, 407, 408
August III Sas 44, 45, 88, 113, 193, 230, 407–409
Ausz Mariusz 313

B
Bajewski Gabriel 52, 440, 485, 490, 533
Bałyk Borys 12, 23, 24
Bałaban, skarbnik czernichowski 377
Baraniecki Witali 73
Baranowicz Łazarz 376
Baranowski Bohdan 200
Barański Tadeusz 366
Barącz Sadok 66, 80, 166, 373
Barberini Antoni 79
Barcikowscy 150
Barczyk Piotr P. 134
Baroniusz Cezar 405
Bartnicka Kalina 336, 355
Bazyli Wielki św. 7, 17, 18, 24, 163, 168, 171, 173, 175, 309
Bazyli ze Lwowa 287
Bednarski Stanisław 341, 352
Bejner Gedeon 81, 99
Bendza Marian 18, 21
Benedykt XIII 134
Benedykt XIV 7, 8, 35–39, 51, 58, 78, 80, 90, 95, 96, 112, 113, 116, 154, 159, 180, 196, 237, 238, 244, 255, 293
Bergielewicz Erazm 142
Betlej Andrzej 228
Bielawski, malarz 390
Bielecki Terencjusz 293
Bieliński Józef 325
Bielkiewicz Herakliusz 257
Bielski Antoni 151
Bieniecki Andrzej 91
Bieńkowski Ignacy 287, 301, 389
Bieńkowski Ludomir 8, 10, 11, 19, 53, 120, 132, 154, 168, 235, 254, 316, 371
Bieńkowski Tadeusz 336
Bilewicz Aleksandra 407
Bilińscy 129
Bilińska z Paszkowskich Katarzyna 80
Biliński Ambroży 159
Biliński Hipacy 33, 39, 48, 56, 60, 66, 67, 80–84, 87, 88, 92, 99, 108, 155, 166, 182, 232, 245, 251, 256, 279, 280, 316, 373, 418
Biliński Piotr 80
Biliński Sebastian 84
Bińkowski, trębacz 391
Biskupski Romuald 387
Blazejovskyj Dymitro 153, 156, 159
Bobryk Witold 127
Bodnikiewicz Wojciech 409
Bodurkiewicz Wojciech 179
Bogdanowicz ze Lwowa 392

Bohaczewski Mojżesz 84, 98, 181, 380
Bohomolec Franciszek 356, 357, 359, 360
Bojarski Innocenty 410
Bokowski Michał 386
Bolland Jean 405
Bołha Marceli 257
Bołhowie (Bothowie) 127
Bondyra Wiesław 185
Borgia Stefan 160
Borkowski Andrzej 408–410
Borkowski Justus 257
Borysiewicz Joachim 389
Boskowicz Bazyli 81, 85, 127
Boszkowski Jozafat 257
Branicki Franciszek Ksawery 355
Branicki Jan 45
Braniewski Sławomir 270, 299
Bratkowska Maria 86
Bratkowski Jan 86
Bratkowski Onufry 50, 54, 59, 60, 81, 83, 85, 86, 93, 99, 101, 103, 104, 116, 126, 167, 174, 175, 178, 183, 212, 228, 229, 236, 237, 246, 249, 281, 283, 318, 328, 329, 342, 403
Brodowicz Porfiry 257
Brodowicz Teodozjusz 257, 283
Brojak Maksym 209, 210
Broniewski Marcin 20
Brűhl Alojzy Fryderyk von 295
Brűhlowa z Potockich Marianna 295
Brzozecki Sławomir 262, 268
Buczyńscy 335
Budzyński Zdzisław 16, 151, 293
Bujak Franciszek 196
Bujak Grzegorz 255
Bułhak Jerzy 35
Burdzy Dominika 270
Byliński Janusz 20

C
Calmet Augustyn 406
Castelli Józef Maria 160
Cecylia Renata, królowa 285
Cetner Ignacy 230
Cezar (Gaius Iulius Caesar) 341
Charko, sotnik hajdamaków 270
Chlebowski Bronisław 191, 369
Chmielowski, ihumen milczecki 25
Chodkiewicz Domecjan 74
Chodynicki Kazimierz 20
Cholewczyński Benedykt 57, 257, 271, 301
Choma Joannes 60
Chomik Piotr 11, 18, 20, 308, 408
Chomikowski Bonifacy 98, 257
Chorzewski, kanonik katedralny 285
Chotkowski Władysław 50, 60, 86, 114, 115, 126, 328
Chruszczewski Adam 120
Chynczewska-Hennel Teresa 308, 314
Ciesielski Tomasz 277, 280, 284
Cieszkowski Ludwik 243
Concina Daniel 406
Cubrzyńska-Leonarczyk Maria 292, 388, 406
Cyceron (Marcus Tullius Cicero) 144, 340, 341, 343, 344
Czajkowscy 129
Czajkowski Ignacy 83
Czarkowski Atanazy 81, 88, 98
Czarnecka Marianna 376
Czarnecki Franciszek 305
Czarniawski Modest 387
Czartoryscy 56, 186, 190
Czartoryski Adam Kazimierz 320, 322–327, 343, 345, 346
Czartoryski August Aleksander 48, 190, 213
Czartoryski Kazimierz 186
Czernecki Jan 232, 248, 261
Czudowski Joachim 69
Czyżewicz Laurenty 128, 345
Czyżewicz Paizjusz 128

D
Daszkowski Joanicjusz 240, 257
Dąbrowski, ksiądz 285
Dembczyński Gedeon 391
Demkowicz Leon 161
Demuszowski Marcjan 257
Derwich Marek 10, 47, 74, 104, 386, 412
Deszpot-Mładanowicz Rafał 369
Deybel Hammerau Chrystian Godfryd de 283
Długosz Józef 20
Dobrosiński Mardary 391
Dobrowolski Radosław 112, 265, 311, 313, 387
Dogil-Cyryna Paweł 150
Doliński Sebastian 240, 253
Doliński Teodozy 98

Domaradzki Klemens 91
Dombrowski Ignacy zob. Gruszecki Antoni
Donatus Eliusz 143
Draczakiewicz Martynian 98, 253, 257, 271, 377
Dronczewski Gabriel 410
Dronowicz German 83, 98, 162, 253, 354
Drouven Hiacynt Renato 406
Dubaczewski Innocenty 397
Dubicki Glicery 60, 257
Dubnicki Auksenty 161, 315, 346
Duch Oleh 18, 47
Duczakiewicz Błażej 163
Dumanowski Jan 393
Dunajowski, malarz 290
Dunajowski Benedykt 291, 389
Dunajowski Teofil 291
Dunikiewicz Grzegorz 114
Durini Angelo Maria 94, 237,
Dutkiewicz Józef Edward 232
Dutkowa Renata 319
Dwernicki Bazyli 215
Dydycki Augustyn 142
Dydycki Innocenty 98, 142, 415
Dziechcińska Hanna 304, 362
Dzieduszycki Maurycy 115
Dziedzicki Anastazy 130, 242
Dziedzicki Kasjan 130
Dziedzicki Ludwik 191
Dzielnicki Aleksy 144
Dziewiałtowski Joachim Gintowt 324, 326
Dziokowski Józef 92, 167

E
Eliaszewicz Benedykt 99
Ergetowski Ryszard 410
Estreicher Karol 148, 169
Euklides 152

F
Fagnani Prosper 405
Fedrus (Gaius Iulius Phaedrus) 340, 343, 344
Fidrycki Alimpi 161
Fignerowie 127
Filipowicz Ignacy 128, 160, 375, 381, 403
Filipowicz Jan 128, 409
Filipowicz Polikarp 47
Firlej Andrzej 280
Fizykiewicz Bonifacy 257, 282
Flaga Jerzy 10, 131, 133, 140, 141, 143, 145, 146, 149–151, 153, 155, 156, 160, 245, 248, 249, 252, 364
Fredrowie 336
Fritz Andreas 357

G
Gach Piotr Paweł 10, 126, 248, 277, 336
Gacki Michał 366
Galatowski Joanicjusz 376
Galiński Florian 127
Gapski Henryk 11, 21, 136, 137, 162
Garampi Giuseppe 53, 114, 120, 155, 183, 236, 242, 248, 251, 319
Garemblewicz Jerzy 232
Gaszyński Klemens 242, 257
Gawroński Andrzej 322
Gazyński Efrem 175
Gedeon z Lipowca 391
Geruszyński Bessarion 391
Getka Joanna 371, 382, 410, 414
Giedroyć Melecy 69
Gil Andrzej 9, 11, 17, 21–23, 56, 73, 230, 256, 269, 287, 293, 301
Giżycki, śpiewak 392
Giżycki Jan Marek 54, 55, 65, 72, 88, 92, 93, 152, 228, 229, 232, 240, 255, 256, 268–270, 288, 313–316, 365, 392
Giżycki Paweł 228, 232, 389
Gloger Zygmunt 215
Głębocki Ezaw 52
Głowacki Izych 389, 390
Głowacki Pachomiusz 98, 257
Głowacki Sergiusz 410
Gmiterek Henryk 113
Godziemba-Wardeński Andrzej 354, 369
Goethe Johann Wolfgang 355
Goliński Zbigniew 360
Gołubiec Mikołaj 390
Góra Barbara 402
Grabowiecki Deodat 257
Grąziewicz Michał 149
Grocholski Marcin 216
Grodecki Jozafat 242
Grodzicki Sofroniusz 69
Gromnicki Józef 409
Groński Grzegorz 257

Gruszecki Antoni 387, 388, 390
Grzegorz XIII 363
Grzybowski Paizjusz 410
Grzymała-Siedlecki Stanisław 87
Gulski Andrzej 129
Gulski Gabriel 129
Gulski Gedeon 129, 130, 151, 165, 229, 232, 279, 288, 293, 401
Gutz Platon 98, 257
Gwioździk Jolanta 18, 38, 134, 162

H
Hadik Futak Andreas von 114, 328
Hajewski Gedeon 337
Haltman Walenty 232
Haluscynskyj T.T. 21
Hanczakowski Jozafat 257
Harasym Ihor 19
Heise Ewa 358
Hejnosz Wojciech 45
Herakliusz, wikariusz uhornicki 28
Hnatowicz Ambroży 89, 224
Hobczyński Nicefor 315
Hoffman Gottfried 229, 232
Hojska Anna 278, 280
Hołowczyc Szczepan 364, 366
Hołowczyński Dionizy 389
Horacy (Quintus Horatius Flaccus) 341, 344
Hordowski Metody 84, 98, 99, 186,
Hordziejowski Sykstus 124
Horin Serhij 11
Horodecki Ignacy 301
Hoszowska Mariola 208
Hoszowski Mikołaj 191, 285
Howiński Maksym 365
Hrebnicki Florian 92, 261
Hromaczewski Adrian 410
Hromaczewski Hiacynt 346, 377
Hromaczewski January 161
Hubicki Jerzy 98
Hulewicz Abraham 393
Hulewicz Jan 183
Hurkowski, podstoli różański 361
Husakowski Justus 89

I
Ilaszewicz Justyn 81, 84, 401
Ilczycki Terafon 257
Inglot Marek 365
Isajski Bazyli 250
Iwaszko Grzegorz 378
Iwaszko z Studzińskich Helena 378

J
Jabłonowscy 56, 190, 241
Jabłonowski Aleksander 192
Jabłonowski Aleksander Jan 189
Jabłonowski Józef Aleksander 190, 192
Jackowski Florian 97, 127
Jackowski German 81
Jagielnicki January 257, 286
Jakowenko Natalia 262
Jakukiewicz Adam 322–324, 327, 346
Jan III Sobieski 66, 238, 285
Jan Suczawski św. 66,
Janczycki Jozafat 89, 93, 118
Jandołowicz Marek 124
Jandziński Witali 28
Janeczek Andrzej 196
Janeczek Stanisław 313
Janiec Zdzisław 277
Janiewiczowie 335
Jankowski Aleksander 277
Jankowski Leontiusz 257
Jankowski Parteniusz 25
Jankowski Sebastian 146, 224, 258
Janowski Domecjan 52, 85, 281, 283
Jarembkiewicz Atanazy 258
Jaroszyński, chorąży winnicki 242
Jasinowskij Jurij 391
Jasiński Marcin 393
Jaworski Hiob 50
Jaworski Mikołaj 60
Jątnicki Genady 54
Jedliński Samuel 69, 89, 114, 184
Jełowicki, chorąży smoleński 361
Jełowicki Gniewosz Aleksander 305
Joas, król judzki 354, 361, 369
Jobert Ambroise 322
Joel, ihumen krechowski 290
Józef II Habsburg 72, 126, 328, 367
Juenin Gaspare 406
Julian Apostata 390
Jurkiewicz Samuel 98
Juszczyk Tarazy 391
Juwenalis (Decimus Iunius Iuvenalis) 344

K
Kabat Edward 363
Kaczmarkiewicz Jan 128
Kadulska Irena 360–362
Kakayłowicz Barlaam 410
Kaletyński Hieronim 85, 183, 208, 258, 384, 405
Kalimowski Hieronim 242
Kalinowicz Barlaam 258
Kalinowicz Hiacynt 387, 389
Kalinowicz Sabba 389, 390
Kamczyc Hieronim 81, 98, 410
Kamiński, generał 327
Kamiński Kornel 127
Kania Janusz 183
Kantor Tadeusz 225
Karpiński Franciszek 150, 151, 166, 243
Karpiński Hilarion 386
Karpiński Jan 393
Karpiński Nikodem 81
Kaskowicz Maurycy 99, 362
Katyński Antoni 332
Kazimierz, papiernik 412
Kazimierz Jagiellończyk św. 383
Kazubski Gedeon 408
Kempa Tomasz 20, 191, 308, 314
Kijas Zdzisław J.408
Kirgatt Ambroży 69
Kisiel Adam 39
Kiszka Leon 29–31, 61
Kitowicz Jędrzej 169, 170
Klemens VIII 277
Klemens XI 135
Klemens XIII 176, 246, 267, 303
Klemens XIV 57, 60, 83, 104, 115, 231, 246–248, 268, 281, 293, 294, 365, 372
Klonder Andrzej 277
Kłoczowski Jerzy 8–11, 21, 53, 120, 162, 243, 371
Knapski Grzegorz (Knapiusz) 396
Kobierski Spirydion 410, 412, 413
Koblański Salustiusz 84–86, 88, 228, 248
Koblański Sylwester 42, 81, 84, 86, 88, 153
Kochanowicz Jozafat 390
Kolbuch Maria 404
Kolczewski Teodor 393
Kołłątaj Hugo 183, 327
Komarkiewicz Metrofan 61–63, 88, 97, 118, 128, 317, 318, 323
Komarniccy 129
Komarnicki Hilarion 89, 320, 323–325
Komorowski Augustyn 127
Komorowski Jarosław 355
Konarski Stanisław 313
Koncewicz Józef 253
Koncewicz Samuel 410
Kondzielewicz Hiob 386, 387
Koniaczewski Teodozy 33, 81
Koniecpolski Jan Aleksander 187
Konopczyński Władysław 242
Konstantyn Wielki 356, 362, 390
Kopernik Mikołaj 382
Kopystyńscy 191
Kopystyński Badem 401
Kopystyński Bazyli 130
Korczyński Hieroteusz 69, 70, 82, 89, 262, 268, 270, 271
Korczyński Józef 301
Korczyński Terafont 242
Koropczak Elizeusz 73
Korotaj Władysław 353, 357
Korzeniowski Józef 324
Kosętka Halina 402
Kossow Sylwester 386
Kossowicz Justyn 397
Kossowski Aleksander 255, 263, 269, 270
Kostecki Herakliusz 124, 258, 262–264, 270, 271, 317, 369, 382, 420
Kościelak Sławomir 10, 363
Kott Jan 357
Kottoni Adrian 83, 84, 98, 258, 264
Kottoni Nazariusz 142
Kowalczyk Jan 232
Koziarkiewicz Pambo 388, 389
Kozicki Gabriel 83
Koziński Filip 278
Koziński Grzegorz 280
Kozłowski Jonasz 124
Kozyrski Robert 193
Krasiński Błażej 186, 195
Krassowska ze Strzeleckich Zofia 286
Krassowski Stefan 286
Kraszewski Józef Ignacy 339
Kraśniański Protazy 98
Kraushar Aleksander 242
Krętosz Józef 287
Krocki Antoni 392

Krownicki Bonifacy 85, 86, 165, 372, 401
Królikowski Janusz 293
Król-Mazur Renata 28, 303
Kruczkowski Grzegorz 225
Krupski Adrian 258
Krynicki Wacław 108, 242
Krzemieński Adam 212
Krzywicki Grzegorz 391
Krzyżanowski, konwiktor 336
Krzyżanowski Ampliat 68–71, 83–85, 130, 175, 230, 287, 395
Krzyżanowski Innocenty 347
Krzyżanowski Onufry 130, 286, 372
Kuchalski Hipacy 340, 381
Kuchalski Pafnucy 108, 328
Kuczarowski Arsen 26
Kuczera Aleksander 180
Kulczyccy 129
Kulczycki Franciszek Ksawery 232
Kulczycki Pantaleon 98, 148, 385, 410
Kulczycki Teodozy 144
Kulczyński Ignacy 134, 371, 386
Kulikowski Bartłomiej 138
Kulikowski Innocenty 301
Kultys Zdzisław 328, 347
Kumor Bolesław 54, 126, 158, 364, 367
Kuncewicz Jozafat 7, 20, 304, 381
Kunicz Gabriel 167
Kupiecowicz Józef 165
Kuprianowicz Grzegorz 293
Kurnicki Barlaam 142
Kuzicki Jerzy 16
Kuzubski Gedeon 33
Kuźmicz Hieronim 226

L

Lanckorońscy 56, 190
Lanckoroński Maciej 65
Lanckoroński Stanisław 189
Lanckoroński Wawrzyniec 65, 189,
Laskaris Jerzy Maria 35, 95, 111
Laskowski, konwiktor 336
Laskowski Alimpi 410
Lazelve Zachariasz 405, 406
Le Jay Gabriel Franciszek 144, 344, 356, 357
Lelawscy 335
Lengnich Gotfryd 344
Leń Kazimierz 10
Lesieniecki Hieroteusz 161, 329
Lesiewicz Gedeon 84, 85, 88, 89
Lesiewicz Paizjusz 258
Leszyński Paschazy 320
Leunis Jan 363
Lewański Julian 357–360, 361, 363
Lewicki Gimnazy 372, 378, 379, 382
Lewicki Jan 124, 271
Lewicki Jeremiasz 258
Lewicki Józef, bp chełmski 238
Lewicki Józef 319
Lewin Paulina 358
Lewiński Antoni 45, 114
Libicz Jozafat 258
Libicz Justyn 89, 397
Ligęziewicz Antym 69, 89, 114, 212, 232
Liguori Alfons 406
Likowski Edward 183
Lincewski Gerwazy 52
Lipiński Józef 322
Lipiński Kazimierz 326
Lipnicki Innocenty 33, 159
Lipowicz Izajasz 128, 410
Lipski Marcin 230, 318
Lisański Herakliusz 42, 46, 81, 92, 94, 100, 154, 304
Lisieniecki Hieroteusz 161
Lityńscy 129, 191
Lityński Adam 191
Liwiusz (Titus Livius) 341
Lorenc Józef 390
Lorens Beata 24, 74, 113, 128, 181, 194, 196, 293, 328, 334, 336, 337, 398, 400, 402, 405
Lotret Julian 128
Lubieniecki-Rudnicki Sylwester 80, 88, 94, 235, 237, 240, 280–283, 288, 350, 372, 377, 379, 384, 409
Lubieniecki-Rudnicki Teodozy 35, 65, 77, 87, 200, 244, 314, 408
Lubomirscy 188, 190, 316, 348
Lubomirski Franciszek 188, 189, 195
Lubomirski Hieronim Augustyn 188
Lubomirski Jerzy Aleksander 195
Lubomirski Jerzy Dominik 192
Lubomirski Marcin 316, 327, 329, 339
Lubomirski Stanisław 187, 256, 306, 314, 315
Ludkiewicz Zeylik 409

Ł
Łachocki Epifan 258
Łaszczewski Sylwester 57, 84, 88, 99, 224, 227, 286, 379, 380, 382, 383, 401
Łaszkiewicz Hubert 13, 397
Łaszkiewicz Tadeusz 242, 258
Ławrowicz Kornel 403
Ławrowski Izydor 410
Łątowski Hilarion 89, 142, 285, 383, 391
Łomikowski Parteniusz 75
Łopatecki Karol 13, 384
Łosowski Janusz 113
Łoś Walentyna 16
Łozicki Nikodem 26
Łozieliński Ignacy 366
Łoziński Jozafat 108, 301, 401
Łoziński Nikodem 52
Łukań Roman 265, 295, 301, 383
Łukasz Ewangelista św. 278
Łużny Ryszard 308

M
Magierewicz Eliasz 124, 258
Majowski Metody 124
Makaranowicz Abraham 258
Makarewicz Jozafat 83, 149, 258
Makewycz Iryna 23
Maksiewicz Benedykt 124
Malinowski Sadok 124
Maliński Stefan 288
Malski Sylwester 44, 46, 81, 84, 86, 87, 180
Mamrowicz Jakub 226
Mańkowski Pafnucy 33, 81, 84, 154
Marceluk Polikarp 265
Marcjalis (Marcus Valerius Martialis) 341, 343
Maria Teresa, cesarzowa 60, 114, 125, 142
Markiewicz Herszko 215
Massalski Ignacy Jakub 325, 326
Maternicki Jerzy 208
Mateusz, malarz 286
Matkowski Innocenty 48, 52, 54, 55, 63, 67, 69–71, 82, 84, 88, 93, 99, 108, 114, 116, 172, 200, 231, 245, 260, 264, 283, 325
Matwijowski Krystyn 131
Mazepa Leszek 391
Mazikiewicz Ananiasz 386
Mądrzykiewicz Ignacy 254
Medem Antoni 61, 62
Medwedyk Jerzy 383, 384
Meissner Andrzej 319, 322, 327, 332, 333
Menniti Piotr 133–135
Merlini Dominik 62
Męczyc Patrycy 258
Michalik Bożenna 338
Michalski Atanazy 130, 410
Michalski Doroteusz 130
Mickiewicz Jordan 315
Mieg Fryderyk von 16
Mieszek Małgorzata 352, 359
Mihuniewicz Polikarp 38, 39, 80, 81, 95, 112
Mikulski Krzysztof 18, 127
Milanowski Innocenty 69
Miławicki Marek 13, 28, 104
Mirkiewicz Wojciech 409
Mironowicz Antoni 11, 18–20, 24, 308, 408
Mitera-Dobrowolska Mieczysława 320, 322
Miterzanka Mieczysława zob. Mitera-Dobrowolska Mieczysława
Mizia Tadeusz 322, 327, 335, 346, 347, 367
Młocki Symeon 116
Młodowski Antonin 116, 237, 353, 388
Młodziejowski Andrzej Stanisław 52
Mniszchowie 299
Mniszech Adam 55, 296
Mniszech Michał Jerzy Wandalin 296, 339
Moczarski Filaret 69, 258, 327, 365
Moderawski (Moderacki) Barsonufiusz 390
Mohyła Piotr 308, 386, 420
Mokry Włodzimierz 64
Monasterscy 336
Morgulec Joachim 57, 60
Morgulec Jozafat 253, 254
Morgulec Józef 63, 69, 70, 85, 88, 92, 98, 101, 103, 104, 110, 146, 171, 172, 174, 209, 250, 252, 256, 268, 330, 331, 369, 373
Motylewicz Jerzy 16, 208
Mrozowska Kamilla 319
Mszanecki Innocenty 82
Muretus Antoni Franciszek 144, 343
Musianowicz Antoni 241
Mykytka Paweł 210

N
Nabywaniec Stanisław 11, 16, 54, 61, 81, 87, 94, 126, 146, 158, 159, 161, 183, 237, 262, 267, 328

Nachimowski Orest 69, 142, 224
Narolski Józef 69, 151
Narolski Maksymilian 69
Natalis Aleksander 405
Naumowicz Józef 17
Nawrocki Łukasz 127
Nazarewicz Atanazy 54, 240, 258, 346
Neofit, patriarcha 278
Neronowicz Makary 384, 385
Nesterski Hiacynt 69, 82, 88, 144, 151, 166, 254, 258, 286, 325, 335, 338, 342, 380
Nieciecka z Wierzbickich Zuzanna 256
Nieciecki Stanisław 256
Nieć Julian 409
Niemirowski Hieronim 175
Nowakowski Piotr 393
Nowakowski Wacław (ks. Wacław z Sulgostowa) 288
Nowicka-Jeżowa Alina 304
Nowicki Samuel 69, 82, 99, 393
Nowicki Tomasz 255
Nowosielski Augustyn 81, 99

O
Oberlender Jan 229
Obertyński Zdzisław 54, 126, 367
Ochocki Jan Duklan 339
Ochocki Jozafat 69, 210, 339, 374
Oczarowski Tomasz 340
Oczawski Liberiusz 124, 258
Okoń Jan 357, 358
Olszowski, miecznik mścisławski 361
Omieciński Ignacy 327, 338
Onsakowski Genady 389
Onufryjewicz Antoni 303
Onyszkiewicz Aleksander 200
Onyszkiewicz Ambroży 99
Onyszkiewiczowa Konstancja 200
Orłowski Ryszard 261
Oropkiewicz Hermolaus 410
Ortyński Bazyli 60
Oryszczyc Teofilakt 84, 88, 99, 401
Orzechowski Kosma 393
Osławski Jan 113
Ostroróg Jan 22
Ostrowski Benedykt 127
Ostrowski Jan K. 127, 228, 389
Owidiusz (Publius Ovidius Naso) 144, 341, 343
Oziemkiewicz Hieronim 38, 39, 81, 84, 85, 108, 181, 182, 311, 316

P
Pakowski Jerzy 15
Panasiewicz Hieronim 73
Panuś Kazimierz 372
Paolucci Camillo 407
Papara Konstanty 192
Paprocki, stolnik podlaski 361
Parnicki Gracjan 258
Parzycki Arkadiusz 127
Pasławski Gerwazy 77, 84, 164, 181, 226
Paszczyński Jakub 392
Patryło Izydor 19, 21, 319
Patyński Deodat 258
Patyński Innocenty 242
Paweł V 126, 309, 311
Pawluczuk Urszula 11, 13, 20, 308, 408
Pawłowicz Parteni 410
Pawłowicz Tryfon 242, 258
Pawłyszyn Andrzej 11, 22, 23, 37, 42, 45
Pelczar Roman 10, 16, 292, 334, 341, 352, 360, 361, 363, 392
Pepłowski Wawrzyniec 315
Perfecki Joachim 258
Petruszewicz Antoni S. 182
Piaskowski Stanisław 288
Pidłypczak-Majerowicz Maria 11, 16, 131, 134, 143, 184, 215, 235, 308, 309, 314, 325, 328, 341, 369, 377, 385, 386, 394, 397, 398, 402, 403, 405, 407, 409, 412–416
Pidruczny Porfiry 20
Piechowicz Barlaam 159
Pietkiewicz Józef 133
Pietnoczko Bogdan 89, 293
Pikulski Melecy 258
Pilipowicz Włodzimierz 23
Piotrowski Anastazy 14, 69, 83–85, 258, 264
Piróg Wasyl 209
Pisanczewski Sylwester 258
Pius VI 247, 248, 268, 269, 303
Piwowar Elżbieta 74
Plater Konstanty Ludwik 242
Pleskiewicz Terafont 98

Płoszczański Benedykt 66, 89, 239, 258
Pobóg-Lenartowicz Anna 10, 74, 386
Podhorodeński Jan Kanty Bożydar 283
Podlaszecki Joil 386
Podsoński Leon 236, 285, 326, 346
Podwieszczyński Walerian 48, 81, 99, 160, 165, 401
Pohorylecki Justyn 259
Pohoska Hanna 324, 327, 347, 351
Polejowski Maciej 232
Polejowski Piotr 232
Poleszczuk Wasyl 305
Pollak Roman 169
Poniatowska z Kopystyńskich Aniela 130
Poniatowski Antoni 130
Poniatowski Klemens 130, 175, 176
Poniatowski Michał 323
Poniatowski Stanisław 45
Poniński Adam 232, 236
Popiel Pafnucy 390
Popiel Patrycy 159
Popiel Terafont 175, 415
Popielewicz Donat 84, 373, 378
Popławska z Krzeczowskich Justyna 284, 285
Popławski Antoni 346
Porée Karol 356, 357
Potelicki Jozafat 139
Potiomkin Grzegorz 329
Potoccy 183, 188, 190, 208, 210, 246, 255, 282, 299, 379
Potocka Anna 56, 255, 265, 287, 290, 294, 377
Potocka Ludwika 296, 381
Potocka z Mniszchów Józefa 298, 351, 381
Potocka z Sieniawskich Joanna 29
Potocki Eustachy 189
Potocki Franciszek Salezy 56–59, 96, 97, 187, 188, 230–232, 255–257, 260, 261, 269–271, 287, 294, 316–318, 339, 350, 351, 365, 369, 376, 380, 397, 418
Potocki Ignacy 355
Potocki Jan 185, 196
Potocki Jan Stanisław 186
Potocki Józef 25, 186, 195, 208, 209
Potocki Mikołaj 38, 141, 146, 154, 189, 227, 243, 256, 279, 280, 282, 284, 306, 353, 362, 372, 387, 390
Potocki Piotr 284, 347
Potocki Stanisław 188, 347
Potocki Stanisław Szczęsny 59, 232, 256, 260, 261, 295, 296, 298, 351, 355, 381
Potocki Stefan, referendarz koronny 185, 186
Potocki Stefan, wojewoda bełski 29
Potocki Stefan, wojewoda bracławski 189
Powszyński Leon 150, 282, 351, 379–381
Poznachowski Gabriel 33
Półćwiartek Józef 16, 208
Prawosławski Kazimierz 243
Prochaska Antoni 194
Prunicki Jozafat 84, 170, 181, 227, 397
Pruski Maciej 230
Przewoźnikiewicz Jozafat 98
Pułaska z Zielińskich Marianna 124
Pułaski Józef 124
Pytkowski Bazyli 129

R

Rabiec Maurycy 318
Raciborscy 285
Raciborska z Dobrudzkich Katarzyna 284
Raciborski Julian 285
Raciborski Szymon 284, 285
Racine Jean 354
Radecki Józef 242
Radkiewicz Arsen 138
Radyszewśkyj Rostysław 386
Radzimiński Metrofan 73
Radziwiłł Michał Hieronim 329
Radziwiłł Michał Kazimierz 66, 92
Radziwiłłowa Katarzyna 254
Radziwiłłowa z Przeździeckich Helena 329
Radziwiłłowie 183
Radziwiłowski (Radziłowski) Krzysztof 388
Radziwiłowski (Radziłowski) Jerzy 388
Ranst Frans van 406
Rautenstrauch Stefan 146
Rechowicz Marian 143
Reiffenstuel Johann Georg 385
Remjeniaka Oksana 387
Retz Franciszek 160
Rogowski Bazyli 69, 229, 241
Rok Bogdan 131
Rolle Antoni Józef 303
Rolnik Dariusz 351
Romaczewski Bazyli 176
Romanowicz Paweł 332

Rostocki Teodozy 69, 99
Roszczenko Mikołaj 293
Rotariusz Tomasz Franciszek 406
Rozłucki Epifan 259
Rubczyński Marcin 175, 397
Rusińska-Giertych Halina 412
Rutkowski Jan 197
Rutski Józef Welamin 7, 20, 21, 24, 32, 132, 142, 162, 168, 308, 309, 394, 395
Ryba Renata 243
Rychlikowa Irena 194, 204
Rydaszewski Ambroży 98
Ryłło Maksymilian 56, 57, 59, 116, 155, 231, 238, 256, 269, 275, 281, 283, 284, 288, 294, 296, 299, 311, 386
Rymaszewski Laurenty 69
Ryszkiewicz Andrzej 388, 390
Rzeczycki Andrzej 44
Rzewuski Józef 242, 395
Rzewuski Kazimierz Seweryn 381
Rzewuski Seweryn 178
Rzewuski Wacław 178, 388, 414, 415

S

Sadowski Stanisław Kostka 287
Samborski Auksenty 242
Sandino Antoni 406
Sanguszko Hieronim 335, 339
Sanguszko Jan 282
Sanguszko Paweł Karol 92
Sanguszkowie 92
Sapieha Michał Aleksander 349
Sarbiewski Maciej 144
Sawicki Barlaam 226, 302
Selner Franciszek 230, 231
Selner Johann Kacper 230, 231
Selner Józef 230, 231
Seneka (Lucius Annaeus Seneca Minor) 341
Senimski Hieroteusz 326
Serbelloni Fabrycy 35, 95
Serczyk Władysław A. 194
Serechowicz Dionizy 410
Seredowicz Ambroży 81, 314
Sforza Pallavicino Aleksander 277
Siedlecka Franciszka 87
Siedlecki Jozafat 14, 49, 50, 57, 60, 81, 82, 84, 85, 87, 88, 93, 99, 103, 155, 165, 211, 256, 260, 267, 376, 378
Siekierzyński Tomasz 152
Siemiątkowski Martynian 77, 164, 181
Sieniawski Adam Mikołaj 48, 190
Sienicki Spirydion 259
Sienicki Walerian 372, 374, 410
Sienkiewicz Dionizy 75, 292
Sienkiewicz-Bartoszuk Anna 292
Sierakowski Wacław Hieronim 114, 115, 167, 254, 281, 286
Sierżęga Paweł 208
Simon Ludwik 353, 362
Siwek Gerard 254
Siwicki Piotr 255
Skarbek Jan 364
Skarbek-Ważyński Porfiry 62, 78, 82, 115, 167, 184, 283, 320, 386
Skaryszewska z Żeliborskich Katarzyna 191
Skoczylas Igor 9, 11, 23, 28, 73, 113, 181, 237, 300
Skoczylas Iryna 23
Skolski Benedykt 315
Skorecki Amfiloch 129, 152, 253, 331
Skotyński Józef 166, 178, 259
Skruteń Jozafat 12, 81, 86, 389
Skrzetuski Kajetan Józef 344
Skrzybiński Faust 162
Skrzypecki Samson 389
Sławiński Augustyn 143, 144, 376, 377, 385
Słociński Teofan 410
Słoneccy 50
Smereczyński Atanazy 212
Smogorzewski Jason 63, 68, 116, 237,
Smotrycz Grzegorz Nazianzen 259
Sobiescy 174, 199, 285
Sobieski Jakub 238, 285
Sobol Roman 151
Sodoma Symeon 46
Sokalski Izaak 286
Sokolnicki, kapelista 392
Sokołowski Jędrzej 391, 392
Sołomerecka z Hoyskich Regina 314
Soroczyński Nikanor 259, 264
Sosnowska Tekla 315
Sosnowski Józef 315
Sozański Metrofan 387
Spanner Andreas 406
Spendowski Joachim 81–83, 93, 94, 130, 182, 231, 233, 293, 397

Sroczyński Kornel 57, 69, 85, 96, 101, 125, 173, 211, 229–232, 250, 259, 262–266, 271, 287, 295–298, 301, 323, 375, 376, 383, 397
Srokowski Teodor 409
Stachniakiewicz Damascen 259
Stanisław August Poniatowski 61, 66, 67, 92, 109, 115, 116, 130, 193, 231, 260, 317, 320, 388, 408, 409
Starowieyski Marek 17
Starzawski Aleksander 398
Starzewski Doroteusz 161
Stasiewicz Efrem 259
Stasiewicz Krystyna 276
Stasiewicz-Jasiukowa Irena 10, 349
Stebelski Ignacy 386
Stebelski Lucjan 259
Stecyk Jerzy 133
Stefan z Krzemieńca 389
Stempkowska Honorata 339
Stempkowski Ignacy 282
Stępień Roman 407
Stępień Stanisław 19, 74, 126, 383, 391
Stępniak-Minczewa Wanda 408
Stroiński Stanisław 388
Strzelecki Hieronim 142, 161, 259, 286, 373, 411, 413
Studzińska Drocówna Aleksandra 378
Studziński Konstanty 378
Sturm Jan 352
Sulejman Wspaniały 355
Sulimierski Filip 191, 369
Sulżyński Łukasz 150, 333
Sułowski Zygmunt 10, 53, 120
Susza Jakub 12, 311
Suszkowscy 335
Syczyski Teodozy 75
Sygidyński Jozafat 259
Sygowski Paweł 60, 288, 289
Sylwester, ihumen czernilawski 73
Szadurski Wigiliusz 84, 88
Szady Bogumił 10
Szczeblinowski Pafnucy 259
Szczetyńska z Wołczków Marianna 191
Szczetyński Paweł 191
Szczurowski Tymoteusz 353, 358, 384
Szczygielski Ambroży 242
Szegda Mirosław 18, 19, 21, 35, 126, 163, 168, 169, 308, 309, 394
Szeptycki Atanazy, bp lwowski 28, 32, 35, 37, 39, 80, 87, 111, 134, 181, 191, 227, 285, 286, 300, 302, 303, 380, 393, 407
Szeptycki Atanazy, bp przemyski 48, 56, 84, 86, 87, 165, 209, 281, 294, 380
Szeptycki Barlaam 26, 27, 30, 73, 74
Szeptycki Leon 58, 59, 67, 82, 92, 93, 113–115, 126, 130, 181, 182, 237, 238, 246, 249, 271, 281
Szeptycki Nicefor 67, 92
Szewski Probus 259
Szlubic-Załęski Leon 25, 309
Sznajder Johann 229
Sztaude Hilarion 98, 127
Szubowicz Adrian 372, 384
Szukay Andrzej 285
Szulewicz Benedykt 259, 376
Szumlańscy 191, 373
Szumlański Cyryl 28
Szumlański Eustachy 191
Szumlański Józef 28, 66, 191, 238, 286, 299
Szumlański Mikołaj 242
Szumlański Onufry 47, 113, 179–181, 196, 373
Szumowski, pisarz ziemski włodzimierski 339
Szwedowska Jadwiga 353
Szybiak Irena 330, 355
Szymańska Magdalena 353
Szymański Józef 196, 204

Ś

Śliwa Tadeusz 54, 126, 367
Śliwiński Modest 208, 210, 215, 242, 301
Ślizikiewicz Bazyli 159
Ślusarek Krzysztof 129
Świątkowski Józef 159, 286
Świejkowscy 254
Świejkowski, generał 327
Świejkowski Leonard Marcin 322
Świstelnicka Katarzyna 44
Świstelnicki Aleksander 44

T

Tacyt (Publius Cornelius Tacitus) 341
Tamburini Ascanio 406
Tarasowski Hilarion 284
Tarnawski Hieronim 259

Tarnawski Tarazy 391, 392
Tarnogrodzki Augustyn 84
Tarnowski Jan Amor 239, 280, 363, 412
Tatarkiewicz Makary 142, 259
Tchorowicz Mikołaj 43
Teodor Studyta św. 18, 168
Teodorowicz Innocenty 397
Teodorowicz Mikołaj 27
Teodozjusz św. 18, 168
Teofil, ihumen ulucki 73
Tepper Walenty Maciej 144
Terenty, ihumen szczepłocki 73
Terleccy 336
Terlecki Metody 310
Terlecki Stanisław 180
Tetruchowicz Herakliusz 259
Theiner Augustin 32
Tirinus Jakub 406
Tokarzewski Alimpi 388
Tomasz z Akwinu św. 160
Tomiłowicz Antoni 36
Topolski Jerzy 197
Tracz Sławomir 295
Trocki, kapelista 392
Trombetti Stefan 26
Trulewicz Benedykt 31, 134, 135
Trusiewicz Modest 259
Turkuł Wawrzyniec 336
Turkułowie 336
Turski Feliks Paweł 339
Turzańscy 191
Turzańska Teodozja 243
Turzański Ambroży 93, 130
Turzański Józef 393
Turzański Tomasz 243
Twarowski Sylwester 65
Tylawskyj P.I. 406
Tyzenhaus Antoni 388

U
Uhnicki Stefan 390
Uliński Nikanor 81
Ułaszewicz Konstanty 138
Urban VIII 21, 79, 311
Urbanowski Bazyli 159
Ursinus Jan Henryk 404
Ustrzycki Bazyli 241
Ustrzycki Hieronim 35, 43, 77, 181, 238

W
Wagilewicz Jan Dalibor 386
Walasek Stefania 407
Walczak Wojciech 13, 54, 384
Walewski Władysław 191, 369
Walkusz Jan 277, 287
Wawryk Michał 145, 149
Welykyj Atanazy G. 15, 21, 24, 26, 27, 31, 35, 36, 39, 49, 92, 177
Wereda Dorota 9, 24, 87, 91, 112, 126, 130, 254, 384
Wereszczaka Barlaam 26
Wergiliusz (Publius Vergilius Maro) 144, 341, 343
Wesołowski Klemens 377
Węgleńska z Zakrzewskich Marianna 299
Węgleński Wojciech Longin 299
Wężyk-Rudzki Tomasz 365
Wierzbicka-Michalska Karyna 358
Wierzbieniec Dymitr 128
Wierzbieniec Jan 336
Wierzbieniec Mikołaj 128
Wierzbieńcowa z Lotretów Helena 128
Wierzbieńcowa z Lotretów Marianna 128
Wierzbowski Teodor 55, 320, 322, 326, 331, 349, 367
Więcławski Aleksander 228
Wilczyński Maksymilian 69
Wilga Ludwik 59, 256
Wilga z Jaruzelskich Teofila 59, 60, 256
Winiarz Adam 311
Winniccy 215
Winnicka z Sołtyków Katarzyna 378
Winnicki Innocenty 23, 28, 73, 74, 132
Winnicki Jerzy 74
Winnicki Józef 378
Winnicki Martynian 23, 73, 74
Wisłocki Władysław 334, 364, 366, 367
Wiszniowski Antoni 128
Wiśniowieccy 185
Wiśniowiecki Dymitr Jerzy 185
Wiśniowiecki Jeremi 65
Witkowska Alina 277, 278
Witkowski Rafał 18, 38, 162
Witoszyński Filemon 138, 140, 176, 177
Witoszyński Hieronim 175
Witte Jan de 232, 282
Władysław IV Waza 23, 311

Włodzimierz Wielki, książę 12
Wodaszyński Wiktoryn 284
Wodzianowska Irena 13, 54, 183, 194, 397
Wodziński Anatol 85, 138, 186, 228, 242, 316
Wojakowski Józef 399
Wojciechowska Beata 270
Wojnar M.M. 33, 79, 80, 82, 85, 87, 94, 96, 135, 169, 264, 311, 312, 394
Wolański Bazyli 241
Wolff Adam 200
Wolff Christian 152
Wolner Tymoteusz 127, 147
Wołodkowicz Felicjan Filip 36, 92, 94, 99, 183, 237, 238, 262, 281, 293
Wołodźko Ignacy 81, 281
Wołoszyński Ryszard W. 349
Wołyniak zob. Giżycki Jan Marek
Woronicz Nikodem Kazimierz 242
Woźnicki Borys 228, 389
Wójcicki Jakub 409
Wójcik Ewa 402
Wróblewski Michał 335
Wujcik Wołodimir 229
Wyhowski Józef 26, 27, 302
Wyrwa Andrzej M. 18, 38, 162
Wyrwicz Karol 345
Wysocki Jozafat 56, 58, 66, 77, 84, 87, 92, 167, 188, 230, 231, 286
Wysokiński Ireneusz 13

Y
York Henryk de 281

Z
Zabłocki Felicjan 81
Zabłocki Franciszek 322, 327
Zabłocki Pachomiusz 27
Zabraniak Sławomir 16, 295
Zahorowski Wincenty 178
Zając Paulus 54
Załęski Stanisław 309
Załuski Józef Andrzej 357
Zamoyscy 201
Zamoyski Jan 343
Zamoyski Jan Jakub 255, 261
Zamoyski Klemens 255
Zamoyski Michał Zdzisław 23
Zanchiusz Hieronim 404
Zankiewicz Demetriusz 168
Zardecki Marcin 254
Zarzecki, dziekan czortkowski 285
Zasławski Leon 177, 259
Zawadzki Hipolit 124
Zawadzki Walerian 376
Zawałkiewicz Gerwazy 128
Zawałkiewicz Jan 128
Zawałkiewiczowa z Dzięgałów Eudoksja 128
Zawistowski Ildefons 129
Zaydakiewicz Łukasz 390, 391
Ząbowscy 336
Zemło Mariusz 11, 89, 112, 265, 311, 387
Zgirski Bogusław 353
Zielecka Wioletta 170
Zielińska Zofia 279
Zielińska-Nowicka Agnieszka 18, 127
Zielonka Wincenty 69
Zieniewicz Arkadiusz 144
Zięba Andrzej A. 264
Zimny Jan 292
Ziółek Jan 364
Znaczko-Jaworski Melchizedek 262
Znojowski January 81
Zubaczyński Dositeusz 259
Zubrzycki Dionizy 51
Zubrzycki Porfiry 159
Zwolski Eugeniusz 278, 287
Zych Sławomir 16
Zygmunt I Stary 65
Zygmunt III Waza 309

Ż
Żaba Klemens 69
Żabokrzycki Dionizy 26
Żochowski Cyprian 111
Żółkiewscy 254
Żórawski Aleksander 333
Żukowski Hiacynt 75
Żukowski Jan 114
Żurowski, kapelmistrz 392
Żyrawski Patrycy 33, 169

А
Абрамовичъ Василій 26
Александрович Володимир 288, 306
Антоіне Павел Гавриїл 385

Б
Балик Борис 74
Бочковська Валентина Г. 27, 410, 411

В
Ваврик Михайло М. 21, 29, 33, 44, 46, 47, 50, 54, 55, 58, 61, 67, 68, 71, 92, 101, 123, 124, 135–137, 141, 152–155, 158, 229, 236, 240, 246, 249, 253, 255, 260, 271, 291, 316, 328, 376, 391, 410, 411
Великий А.Г. 26
Вуйцік Володимир 229

Г
Гіль А. 17
Голубец Микола 67, 199
Горін Сергій 11, 39, 65, 305
Гудзяк Борис 18
Гуцаленко Тетяна М. 13, 14

Д
Добряньскій А. 179, 181

Ж
Железняк Олена О. 407, 414

З
Зубрицький Денис 45, 46, 48, 51, 305, 407–409

І
Ісаєвич Ярослав 410

К
Кладочний О. 61
Кольбух Марія 398, 404
Коссак Михайло 50, 92
Кріль М. 328
Купранець Орест 271, 376
Купчинський О.А. 58

Л
Лакота Григорій 77
Лось Валентина Е. 316, 397, 400

М
Медведик Юрій 384
Мицько Ігор 20, 65, 75, 93, 197, 215, 289, 290, 393

Н
Назарко І. 265, 267

О
Онищенко Олексій С. 407, 525, 545

П
Патрило Ісидор 30, 31, 37, 47, 67, 70, 74, 76, 78, 79, 82, 85, 87, 91, 92, 95, 97, 99, 100, 124, 312, 313
Петровъ Николай 31, 33, 36, 38, 97, 154, 268, 269, 333
Петрушевич Антоний С. 28, 44, 46, 118
Підручний Порфірій 18–21, 30, 33, 35, 37, 78–80, 82, 85, 93, 95, 98, 111, 112, 309
Площанскій Венедикть М. 214, 226

Р
Ружиский Е. 58

С
Свєнціцкий Іларіон 340
Семеновичъ С. 270
Сеник Софія 21
Сецинскій Евфимий 177, 187, 192, 217, 256, 306, 315, 369
Сидор Олег 292
Скочиляс Ігор Я. 11, 26–28, 76, 77, 113, 181, 183, 237, 299, 301
Скрутень Йосафат 144, 162, 167, 178, 341, 398, 401, 413
Стецик Юрій О. 60, 113, 133, 179, 190, 212, 242, 328

Т
Татьяніна Ю. 380
Тельвак В. 328
Теодоровичъ Н. 55, 289
Тимошенко Леонід 328
Турій Олег 18

Ф
Федорів Юрій 76

Х
Хіхлач Богдан М. 226
Хойнацкий А.Ф. 283

Ч
Чернецкій В. 125

Щ
Щурат Василь 229

Indeks nazw geograficznych

A
Antopol 95, 99
Antwerpia 405
Argentyna 12
Athos 18
Austria 53, 68, 116, 125, 328, 367

B
Babianka 205
Baczyna 180
Bakocyn 32, 40, 41, 43
Baliki 241
Bar 29, 32, 40, 43, 46, 53, 64, 68, 70, 96–98, 105, 113, 191, 193, 216, 320, 321, 323–327
Batiatycze 192
Bełz 299
Berdyczów 183, 246, 253
Berezów 29
Bereżce 275
Berszada 40, 42
Biała Podlaska 254, 303, 311
Białołówka 32, 40, 46, 49, 53, 64, 70, 96, 105, 124, 183, 216, 256, 289, 328, 329
Białostok 26, 32, 34, 40, 43, 46, 53, 57, 64, 68, 70, 72, 85, 87, 88, 94, 96–98, 100, 102, 104, 105, 110, 121, 128, 136, 143, 153, 156, 157, 177, 377, 384, 386
Bielsk 29
Bieniówka 197
Biesiady 27, 29, 32, 34, 40, 43, 46, 49, 64, 66, 71, 76, 96, 97, 102, 105, 107, 121, 122,
Bilcze 29, 32, 40–43, 46, 51, 53, 54, 64, 70, 105, 128, 185, 193, 196, 198, 203, 207, 399
Bilina Mała 241
Bilina Wielka 24, 40, 46, 64, 105, 129, 191, 206, 216, 241, 256, 259, 260, 289, 399
Biłka 197
Biszcza 273
Bohusław 42, 46, 49–51, 54, 105, 124, 192, 198, 216, 403
Bolechów 191, 206
Bołochów 27, 29, 41, 43, 46, 49, 122
Bołożynów 40, 41, 44
Boruny 320
Bracław 20
Braniewo 86, 89, 151, 158–161, 330, 364
Brazylia 12
Brusiłów 275
Brześć Litewski 20, 38, 78–82, 84, 88, 92–94, 96, 98–100, 146, 154, 167, 267, 312
Brzeżany 27, 29, 42, 49
Brzuchowica 34, 40, 41, 121
Bucniów 41, 42, 49
Buczacz 9, 29, 31, 38, 39, 68, 70, 183, 304, 320, 330, 333, 336, 337, 342, 348, 352, 356, 357, 359, 360, 362, 377, 390
Buczyna 32, 41, 43, 54, 55, 64, 107, 287, 288
Buki 270, 274
Busowisko 179–181, 196, 207, 212
Buszcza 242
Byteń 20, 29, 95

C
Chełm 9, 21, 22, 31, 116, 155, 183, 278, 280, 310, 313, 393
Chmielek 275
Chocim 129
Chorostków 275
Chorwacja 85
Cudnów 246, 327
Czechy 230
Czehryń 105, 110, 262, 270, 274
Czernichów 312
Czernilawa 23, 24, 33, 41, 46, 47, 49, 52, 53, 64, 71, 73, 105, 122, 196, 198, 203, 212, 216–218, 289, 399

Czetwertnia 32, 34, 40, 43, 46, 49, 53, 54, 64, 71, 105, 107, 121, 203, 216, 305
Czortków 27, 29, 32, 34, 40, 43, 46, 49, 50, 53, 64, 70, 96, 105, 125, 186, 198, 203, 205, 403
Czystahołówka 197

D
Derewacz zob. Dobrzany
Derewlany 23, 33, 40, 41, 46, 49, 50, 53, 54, 64, 70, 96, 105, 122, 193, 200, 203, 216,
Dereżyce 23, 24, 33, 34, 40, 46, 54, 60, 65, 73, 105, 121, 193, 203, 390, 396
Dermań 20, 31–33, 96, 99
Dniepr 49
Dobromil 14, 23, 24, 33, 34, 40, 41, 46, 53, 64, 68, 70, 73, 74, 83, 86, 87, 96–98, 105, 109, 121, 122, 126, 127, 132, 135, 138, 140–142, 149, 152–154, 164, 175, 186, 195, 214, 216, 226, 233, 238, 241, 293, 294, 389–391, 398, 404, 413
Dobrusin 214
Dobrzany 27, 29, 32, 40, 41, 43, 46, 49, 53, 55, 71, 76, 96, 105, 106, 193, 203, 212, 216, 289
Dolina 191
Domaszów 23, 27, 33, 34, 40, 42, 46, 53, 55, 64, 70, 105, 121, 203, 217, 250, 389
Dorohobuż 20, 31–33
Dorohów 27, 29, 34, 40, 43, 46, 49, 121, 122
Dorotyszcze 274
Dorożów 24, 42–44, 49
Dorożów-Dębina 43, 44
Drohobycz 24, 60, 64, 70, 105, 206, 257, 258, 260, 328, 367, 377, 391, 395, 418
Drohojów 410
Dubienka 274
Dubno 8, 30–33, 35–39, 78–81, 83, 93, 95, 98, 111, 116, 255, 282, 311, 314
Dunajów 167, 254
Dynysowicze 197

E
Europa 83, 292, 405

F
Florencja 307

G
Galicja 86, 109, 126, 153, 159, 328
Galicja Wschodnia 191
Gdańsk 218, 224
Glińsk 66
Głębokie 42, 46, 47
Głuszec 306
Grabina 32, 43, 55, 228, 287
Grabów 27, 29, 32, 40–43
Granów 41, 46, 49, 53, 64, 70, 105, 106, 216, 217
Grecja 168
Gredzenówka 187, 240
Gródek 32, 33, 38, 68
Gródek Jagielloński 206

H
Halicz 114, 115, 117, 181, 241, 299
Hałajkowce 40, 43, 49
Hiszpania 94
Hłuboczek zob. Głębokie
Hłusza Wielka 274
Hołowczyńce 27, 32, 40, 46, 51, 53, 64, 70, 105, 239, 378
Hołowno 273
Hołubica 238, 253, 285
Horodenka 27, 29, 40, 41, 46, 49, 50, 105, 240, 279, 302, 399
Horodnica 388
Horodyszcze na Wołyniu 40, 43, 46, 49, 53, 70, 105, 107, 122, 203, 211, 289, 325
Horodyszcze nad Bugiem 22, 41, 49, 53, 56, 107, 122, 193, 210, 211, 238, 239
Horpin 40, 53, 54, 64, 105, 122, 207
Horyniec 275
Hoszcza 9, 40, 43, 46, 53, 55, 57, 64, 70, 96–99, 105, 143, 153, 154, 157, 163, 193, 197, 203, 205, 217, 289, 305, 313, 314, 316, 320, 323–327, 330, 332, 334, 335, 342–347, 349, 350, 355, 364, 366, 368, 378, 379, 383, 397, 399, 405
Hoszów 27, 29, 32, 34, 41, 43, 46, 49, 51, 53, 64, 70, 76, 105, 121, 122, 191, 194, 285, 289
Hruszów 191, 547
Hubin 189
Humań 49, 52–54, 56–58, 64, 68, 70, 97, 98, 105, 109, 110, 124, 187, 193, 203, 229,

240, 255, 257–262, 269–274, 316, 317, 320, 327, 331, 334, 337–339, 342, 343, 345–348, 350, 351, 355, 364, 365, 369, 380, 381, 413, 418, 420
Humieniec 42

I
Iwankowice 210
Iwanowce 241

J
Jakobstadt 320
Jaktorów 197, 204, 212
Jamnica 33, 41, 46, 50, 53, 54, 64, 71, 106, 107, 193, 200, 202, 203, 217, 403
Jarosław 128, 138, 200, 226, 328, 330, 336, 377, 392
Jasnogród 32, 33
Jaworów 242, 393
Jaworszczyzna 206
Jazienica 27, 29, 32, 40, 43, 45, 46, 53, 64, 71, 105, 106, 122, 192, 193
Jazów Stary 47
Józefów 272
Juseptycze 29

K
Kaczyn 274
Kaliczówka 186, 205
Kalinówka (Kalinowiec) 187, 239, 314, 315
Kamieniec Podolski 28, 29, 32, 40–43, 46, 51, 53, 64, 68, 71, 96–98, 106, 111, 115, 117, 125, 130, 138, 153, 155–158, 181, 193, 224, 227, 282, 285, 303, 320, 321, 323, 324, 327, 330, 378, 388, 397, 400
Kanada 12, 271
Kaniów 32, 42, 49, 52–54, 64, 65, 68, 71, 96, 97, 106, 192, 216, 257, 260, 325, 377, 403
Kańczuga 391
Kierdany 197
Kijowszczyzna 42
Kijów 13, 18, 20, 39, 242, 308, 311, 325, 409
Kinaszówka 240
Klesztów 273, 274, 275
Klusów 239
Kłodzienko 24, 40, 41, 49
Kobyleczyzna 206
Kolemczyce 21
Kołkowszczyzna 206
Kołodeżna 32, 40, 46, 53, 55, 71, 106, 200, 217, 236, 276, 289, 302
Kołomyja 29, 42
Komarno 206
Komnatka 412
Konstantynopol 18, 278
Konstantynów Stary 246
Korolówka 32, 40, 41
Korona 17, 21, 30–32, 43, 117, 333, 342, 386
Korsuń 40, 49, 50, 106, 192, 403
Korzec 379
Korżowce 32, 41, 46, 49, 51, 53, 64, 71, 106
Kosów 29, 40–42, 49
Kossobudy 273
Koszarówka 197
Kowel 288
Kozin 280, 376
Krakowiec 230, 377
Kraków 13, 64, 136, 225, 388
Krasnohórka 32, 40, 46, 49, 122
Krasnopuszcza 27, 29, 32, 34, 40, 43, 46, 53, 64, 71, 76, 87, 96, 97, 102, 106, 121, 199, 239, 399
Krasnystaw 275
Kraśniczyn 273
Krechów 27–29, 32, 34, 40, 43, 46, 64, 68, 71, 96–98, 102, 103, 106, 109, 110, 121, 122, 124, 125, 135, 141, 143, 157, 167, 175, 177, 198, 199, 201, 203, 212–214, 217, 227, 233, 239, 243, 251, 273, 281, 282, 286, 287, 289–291, 387, 389, 390, 396, 397, 401
Kręciłowa 238
Kropiwszczyzna 186
Kruhel 288
Krupiec 23, 33, 40
Kryłos 27, 29, 32, 34, 40–44, 46, 49, 50, 53, 64, 68, 71, 96–98, 106, 111, 121, 122, 181, 217, 289, 391, 403
Krystynopol 49, 53, 56–59, 64, 71, 96–98, 106, 173, 187, 195, 203, 211, 217, 229–231, 233, 238, 245–248, 250, 252, 253, 255, 257–265, 271, 274–276, 282, 287, 289–291, 293–299, 301, 317–319, 347, 376, 379, 394, 397, 413, 418
Krzemieniec 21, 29, 32, 34, 41, 43, 46, 53, 64, 68, 71, 89, 97, 98, 102, 106, 110, 121,

122, 125, 144, 193, 198, 203, 232, 255, 257–260, 269, 270, 275, 276, 282, 305, 320, 321, 330, 384, 385, 399, 409
Krzeszów 273, 276
Krzywcza 410
Krzywiec 29, 34, 121
Księżpol 275
Kurlandia 320
Kurozwany 197, 205, 323, 324
Kuźnica 37

L
Lackie 29, 42
Ladawa 27, 32, 40, 41, 43, 49
Lasek zob. Grabina
Lebiedyn 32, 40, 46, 49, 53, 106, 192, 216, 403
Lenina Wielka 211
Lesko 24
Leśniki zob. Brzeżany
Letnia 24, 33, 40, 46, 54, 60, 106, 193, 203, 403
Lewkowicze 32, 40, 41
Lisianka 42, 49, 51–54, 64, 71, 106, 192, 216, 217, 258–260, 274, 403
Lisznia 23, 24, 33, 34, 40, 46, 49, 53, 60, 65, 96, 106, 121, 193, 203, 217, 399
Litki 197
Litwa 7, 116, 128, 168, 387
Litwinów 29, 32, 41, 43, 46, 51, 53, 291, 206
Lubar 32, 40, 43, 46, 53, 55, 64, 68, 71, 92, 96–98, 106, 110, 164, 174, 175, 188, 189, 193, 195, 209, 217, 246, 248, 253, 254, 256, 275, 291, 316, 320, 327, 329, 331, 332, 334, 336, 338–340, 342–347, 349–351, 354, 364, 366, 368, 376, 382, 389, 397, 399, 406
Lubitów 60
Lublin 8, 13, 22, 29, 36, 38–40, 46, 49, 53, 64, 68, 71, 89, 96–98, 106, 193, 213, 217, 233, 289, 293, 320, 396, 399
Lwów 12, 13, 26, 27, 29, 32, 34, 40, 43, 45, 46, 48–50, 53, 55, 64, 66, 68, 71, 75, 76, 80, 82–84, 87, 89, 96–98, 102, 103, 106, 108, 109, 111, 113–115, 117, 121, 123, 127, 130, 138, 143, 146, 149–158, 160, 165, 166, 181, 185, 193, 203, 206, 213, 214, 217, 219, 225, 229, 232, 233, 246, 253, 265, 284, 289, 291, 293, 295, 299–301, 303, 305, 307, 308, 314, 330, 336, 375, 380, 383, 386, 388, 390, 392, 395, 397, 398, 401, 402, 404, 405, 407, 409, 412, 413

Ł
Łabunie 242, 272
Ładyżyn 269, 274
Łanowce 29, 32, 40, 43, 46, 51, 53–54, 64, 105, 106, 193, 282
Łapszyn 27, 29
Ławrów 23, 24, 33, 34, 40, 46, 53, 64–68, 71, 73, 74, 96–98, 106, 109, 121, 125, 132, 144, 152–154, 156–158, 164, 179, 196–198, 226, 228, 233, 240, 253, 264, 328, 336, 341, 367, 378, 389, 390, 398, 413, 415
Ławryszewo 20, 310
Łuck 26, 32, 34, 40, 43, 46, 49, 52, 53, 64, 68, 71, 87, 96–98, 102, 105, 106, 121, 145, 152–155, 157, 158, 193, 203, 213, 217, 233, 235, 240, 275, 282, 283, 305, 306, 308, 320, 321, 330, 376, 377, 380, 381, 391, 399, 403, 404, 413
Łuka 24, 27, 29, 32, 41, 46, 50, 51, 53, 64, 71, 106, 186, 195, 203, 205, 216, 217
Łukiszki 197
Łukwica 29, 40, 43, 46, 50, 106, 217, 403

M
Malejowce 32, 40, 43, 46, 49, 53, 57, 64, 71, 106, 125, 315, 389
Mańkówka 40, 46, 49, 52, 53, 106, 124, 188, 240, 269, 270, 403
Marča 85, 127
Mazowsze 129
Medwedówka 105
Melechy 199
Mielce 9, 20, 24, 29, 32, 34, 40, 43, 46, 53, 64, 65, 68, 71, 88, 96–98, 106, 109, 121, 217, 244, 291, 395, 397, 400, 413
Międzybóż 27
Międzygóry zob. Buczyna
Milcza Mała 25, 26, 32, 34, 40, 43, 46, 53, 64, 71, 80, 96, 97, 102, 106, 121, 156, 201, 203, 209, 217, 233, 289, 305, 386, 397, 399

Miłostów 32, 33, 88
Mińsk 20, 310
Miropol 236
Młynowce 197, 204
Mohylew 308
Mokrzany 24, 197
Mokrzany Małe 240
Morachwa 379
Moszny 32, 33, 42
Motrenin 105, 110, 262
Mundare 271

N
Nanczułka 197
Neapol 161
Niemirów 29, 41, 49, 388
Niskienicze 24, 31, 33, 39, 41, 43, 46, 53, 64, 71, 96, 97, 106, 123
Nowogrodowice 20, 168, 310
Nowogródek 20, 29, 310
Nowy Jazów 47

O
Ohladów 22, 33, 34, 40, 45, 49, 121, 123
Olesko 242
Oława 285
Ołyka 330
Onufrejewo 95
Orla 278
Ostapy 197
Ostróg 60, 64, 71, 88, 138, 275, 308, 314, 320, 321, 323–325, 327, 330, 334, 338, 339, 344, 346, 347, 355, 364, 418
Otrocz 272
Owrucz 9, 20, 21, 29, 31, 32, 41, 46, 53, 64, 65, 68, 71, 88, 96, 97, 106, 109, 110, 152, 153, 158, 193, 197, 203, 214, 240, 257, 258, 260, 320, 321, 323–325, 350, 384, 389

P
Pacyków, 29, 32, 34, 41, 43, 46, 51, 53, 64, 96, 106, 121, 123, 391
Perehińsko 29, 42
Perejasław 325
Perekały 40, 49
Petersburg 168
Piaseczna 274
Piatniczany 29, 32, 42
Pieniaki 151
Pińsk 20
Piskorowice 272, 275
Pitrycz 27, 29, 40, 43, 46, 53, 64, 71, 75, 106, 123, 198, 203, 217, 302, 403
Pobereże 124
Poczajów 12, 25–27, 32, 34, 38, 41, 43, 44, 46, 53, 64, 66, 71, 78, 83, 87, 88, 93, 96–98, 100, 102, 104, 106, 109, 110, 121, 127, 129, 130, 135, 141–143, 146, 148, 175, 193, 196, 199, 200, 203, 205, 214, 215, 218, 220, 222–225, 232, 239, 243, 248, 264, 277–282, 284, 286, 289, 293, 302, 306, 321, 323, 344, 350, 351, 374–378, 382, 384, 387–392, 398, 403, 405, 407–415, 419
Poddębce 32, 40, 43, 46, 52, 53, 64, 68, 71, 97, 98, 106, 193, 288, 289, 384, 389
Podgrodzie 27, 29, 32, 40, 43, 44, 46, 47, 123
Podhorce 27, 29, 32, 34, 41, 43, 46, 53, 64, 71, 75, 76, 96–98, 102, 106, 121, 123, 145, 149, 157, 172, 174, 178, 194, 198, 199, 217, 224, 228, 233, 238, 242, 247, 248, 253, 285, 289, 294, 384, 388–390, 395, 398, 399, 404, 406
Podhorodyszcze 27, 29, 32, 40, 43, 46, 47, 49, 123, 190, 241
Podkamień 151
Podole 31, 124, 185, 189, 194, 195, 302, 314, 315, 390, 417
Pohonia 27, 29, 32, 41, 43, 46, 49, 50, 53, 64, 71, 96, 106, 123, 217, 256–260, 289, 328
Pohynki 53, 59, 60, 64, 71, 104, 106, 256–260, 274, 275, 282, 288, 289, 384, 418
Pokucie 49
Polska 153, 242, 261, 281, 319, 378, 409
Połock 95, 184
Poruby 123
Pomorze 127
Półwysep Chalcedoński 18
Przekopana 214
Przemyśl 13, 23, 24, 33, 40, 49, 73, 74, 77, 86, 126, 128, 138, 151, 179–181, 186, 214, 251, 330, 383, 386, 387, 391
Puławy 324

R
Radawa 29
Radohoszcza 197
Radziechów 275
Raków 29
Rejowiec 271, 273
Rohatyn 27, 47
Rosja 54, 72, 216, 262, 322, 403
Rożyszcze 280, 409
Równe 187
Rudki 197
Rudniki 27, 29, 32, 40, 43, 49
Rukomysz 27
Ruś 18, 36, 118, 318, 357, 358
Ruś Koronna 204
Rzeczpospolita 7, 10, 12, 14–20, 29, 36, 37, 39, 53, 54, 56, 66–68, 73, 76, 78, 83, 109, 110, 116, 117, 120, 125, 127, 129, 142, 190, 222, 230, 248, 261, 262, 276, 277, 279, 281, 292, 293, 312, 319, 325, 333, 334, 342, 344, 350, 364, 366, 371, 383, 386, 390, 405–409, 412, 416–419
Rzeszów 354
Rzym 12, 13, 27, 29, 35–39, 44, 46, 47, 49, 51, 52, 57, 59, 65, 72, 74, 75, 79, 83, 85, 87, 88, 96–100, 111, 113–116, 118, 123, 127, 128, 131, 134, 142, 158–161, 168, 180, 247, 248, 250, 265, 277, 279, 281, 282, 294, 295, 303, 309, 330, 374, 381, 403, 405, 406, 417, 418
Rzyszczów 42, 49, 51–54, 192, 221, 241, 403

S
Sambor 24, 180, 229, 253, 328, 330
San 8
Satanów 27, 29, 32, 41, 43, 46, 49, 53, 64, 71, 96, 107, 110, 125, 138, 142, 144, 147, 153, 156, 157, 158, 172, 173, 176, 177, 190, 203, 209, 210, 213, 217, 226, 238, 302, 325, 399
Sądowa Wisznia 128, 194, 389
Semenki 113, 191, 239, 320, 325
Seret 59, 185
Siedliska 273
Siedliszcze 262, 270, 274, 299
Sińków 29, 40, 41, 43, 49
Skałat 27
Skierbieszów 275
Skit Maniawski 24, 27, 29, 49, 387
Skwarzawa 212
Słowacja 127
Smiła 262, 270
Smolin zob. Jamnica
Smolnica 24
Sokal 273, 280, 296, 299, 409
Sokołówka 274
Sokół 27, 29, 32, 40, 44, 49, 123
Sokulec, 27, 29, 32, 34, 41, 43, 46, 50, 51, 64, 71, 107, 121, 189, 198, 203, 240, 253, 289, 403
Sośnica 261
Sozań 179
Sól 263, 272, 276
Stanisławów 50, 328
Stany Zjednoczone Ameryki 12
Stara Sieniawa 242
Stary Sambor 179, 180, 196
Stojanów 22, 23, 33, 40, 45, 46, 49, 123, 275
Stolica Apostolska zob. Rzym
Stołpie 21
Stożek 27, 29, 41, 43, 123
Strakłów 32, 40, 43, 46, 49, 52, 53, 64, 71, 110
Strasburg 352
Straszewice 179–181, 196, 294
Strusów 56, 58, 59, 64, 71, 107, 188, 230, 256, 259–261, 418
Stryj 24, 34, 42, 43, 49, 121, 129
Strypa 359
Stulno 273
Sucha Wola 274
Supraśl 20, 32, 33, 37, 43, 89, 143, 376, 382, 388, 407
Suszyca 241
Swaryczów 27, 29, 32, 34, 41, 43, 46, 51, 53, 64, 107, 121, 123
Szarogród 32, 41, 43, 46, 53, 64, 68, 71, 86, 96–98, 107, 111, 113, 114, 187, 193, 203, 217, 239, 256–260, 285, 289, 291, 306, 314–316, 320, 326, 327, 330–332, 334, 338–340, 342–346, 348–351, 353, 354, 361, 362, 364, 365, 369, 378, 380
Szaszarowice (Szeszerowice) 197, 240, 241
Szczebrzeszyn 272
Szczepłoty 23, 24, 33, 34, 41, 46, 53, 64, 68,

71, 73, 74, 96–98, 102, 107, 121, 123, 132, 153, 191, 198, 214, 217, 233, 293, 294, 328
Szepelice Nowe 197
Szepelice Stare 197
Szwajcaria 307

Ś
Śląsk 10
Świca 191
Świerżeń 183
Święty Onufry 105
Święty Spas 24, 33, 40, 46, 53, 64, 71, 107, 123, 153, 157, 179–181, 196, 197, 203, 204, 207, 212, 214, 217, 218, 241, 373, 399, 400

T
Tanew 23
Targowica 273
Tarnogród 273
Tarnopol 13, 27, 29, 59
Tartaków 56, 58, 253, 255, 276, 299, 377
Telatycze 197
Tetyjów 273
Tłumaczyk 29, 32, 40–42, 241
Tomaszów 272, 275
Topolnica 24, 33, 40, 46, 53, 64, 107, 123, 191, 198, 203, 204, 214, 250, 251
Torokanie 8, 63, 68, 71, 72, 78, 89, 94, 98, 100, 104, 108, 116, 328, 395
Trechtymirów 105
Trembowla 27, 29, 32, 41, 43, 46, 53, 64, 68, 71, 96–98, 107, 153, 156, 157, 193, 198, 203, 205, 206, 215, 218, 270, 299, 300, 351, 378, 399
Tryhory 32, 40, 64, 68, 71, 98, 107, 165, 167, 215, 269, 320, 384
Tuczyn 327
Tumin 29, 32, 35, 40, 43, 53, 54, 64, 71, 98, 107, 121, 203, 217, 233, 396
Turcja 129, 186
Turkowice 273
Turopin 33, 41, 49
Turze 215
Turzysk 329
Tustanowicze 24
Tymoszówka 240
Tyszowce 269, 273
Tyszyca 22, 40, 41, 49

U
Uhnów 299
Uhorniki 27, 29, 32, 41, 43, 53, 64, 71, 76, 107, 164, 173, 203, 205, 217, 245, 259, 399, 404
Ujazdów 61–64, 71, 88, 128, 317
Ukraina 12, 52, 54, 56, 74, 105, 110, 119, 126, 183, 262, 383, 387, 391, 420
Ulucz 23, 24, 33, 35, 40, 41, 44, 73, 122
Ułaszkowce 29, 32, 35, 40, 43, 46, 53, 64, 71, 173, 189, 228, 248, 249, 253, 284, 285, 383, 399
Uniów 20, 23, 27, 28, 32, 35, 41, 43, 46, 53, 64, 65, 68, 71, 96, 102, 104, 105, 107, 109, 122, 127, 144, 152, 153, 157, 166, 176, 197, 203, 207, 212, 214, 215, 217, 239, 249, 253, 268, 288–290, 302, 323, 392, 394, 400, 407, 414, 415
Uście Zielone 307

W
Walawa 294, 412
Waręż 138, 330
Warmia 127
Warszawa 8, 13, 16, 37, 44, 53, 61, 63, 89, 94, 110, 113, 118, 127, 154, 179, 180, 193, 231, 283, 287, 293, 317, 323, 346, 353, 360, 388, 405, 418
Wenecja 405, 406
Werchrata 22, 33, 41, 46, 49, 50, 53, 54, 64, 71, 96, 107, 175, 192–194, 200, 202, 203, 217, 286, 290, 314, 389, 396, 399
Werchy 31
Węgry 12, 127, 137, 161
Wicyń 27, 29, 32, 35, 41, 43, 46, 51, 53, 64, 68, 71, 82, 96–98, 102, 107, 111, 122, 144, 151,153, 166, 167, 176, 184, 203, 206, 241, 251, 254, 286, 290, 291, 303, 376, 382, 383, 386, 389, 400
Wiedeń 114, 115, 158, 159, 328, 413
Wielkie Księstwo Litewskie 117, 278, 328, 416
Wieprz 299
Wilno 20, 95, 100, 134, 151, 158–162, 308, 313, 330, 353, 376, 377, 407

Winnica 32, 40, 41, 49, 274, 314, 320–322, 330
Winogorad 186
Witebsk 95
Witków 375
Włochy 18, 94, 277, 402, 405
Włodzimierz Wołyński 31, 116, 183, 193, 293, 311, 313, 316, 320, 323, 333, 346, 347, 350, 352, 358, 362, 377
Wolica Derewlańska zob. Derewlany
Wolica Komorowska 138
Wołświn 22, 33, 41, 46, 49, 56, 57, 107, 123, 193, 210, 211, 238, 399
Wołyń 21, 31, 52, 130, 185, 227, 232, 288, 302, 379, 387, 389, 417
Wrocław 13
Wysocko Wyżne 197, 241
Wyspa 27, 29, 32, 40, 41, 44, 49

Z

Zadarów 27, 29, 32, 35, 41, 43, 46, 49, 53, 64, 71, 107, 122, 123, 167, 172, 199, 203, 217–219, 226, 307, 406
Zadniestrze 127
Zagrzeb 127
Zagwóźdź 29, 41, 44, 49
Zahajce Małe 33, 35, 41, 43, 46, 53, 64, 68, 71, 96–98, 102, 103, 107, 120, 122, 152, 153, 156, 157, 198, 199, 209, 217, 227, 233, 249, 288, 290, 384, 399
Zahorów 24, 29, 31, 33, 41, 46, 53, 64, 71, 84, 88, 89, 96–98, 102, 104, 107, 116, 166, 193, 233, 250, 268, 269, 290, 330, 377, 384, 388–390, 393, 400
Zakarpacie 12
Załoźce 186
Załuże Małe 239
Załuże Wielkie 25, 239, 302
Zamch 275
Zamczysko (Zameczek) 23, 40, 49
Zamość 23, 30, 33, 41, 46, 49, 53, 60, 64, 68, 71, 76, 78, 97, 98, 107, 152, 155–157, 217, 238, 255–260, 262, 263, 269, 270, 272–276, 286, 293, 299, 301, 302, 318, 319, 375, 377, 385, 393, 399, 404, 417
Zawadyńce 130
Zawałów 27, 29, 32, 41, 43, 46, 49, 53, 64, 71, 96, 107, 123, 189, 190, 203, 217, 241, 246, 291, 396, 399
Zbaraż 21, 25, 26, 33, 41, 43, 46, 49, 53, 64, 71, 107, 146, 155, 157, 163, 164, 172, 176, 185, 195, 204, 208, 210, 215, 217, 239, 291, 302, 397, 399
Zborów 108
Zbrzyź 253
Zdanów 275
Zimno 20, 24, 29, 31, 33, 41, 46, 49, 53, 64, 65, 71, 107, 123, 186, 193, 204, 217, 233, 290, 384, 397, 399
Złoczów 27, 29, 32, 35, 41, 43, 46, 49, 53–55, 64, 71, 75, 76, 102, 107, 122, 155, 204, 228, 243, 287, 290, 330, 387, 392
Związek Radziecki 12
Zwiniacz 27, 29, 32, 40

Ż

Żabotyn 262, 270, 274
Żerniki 272
Żmudź 273
Żółkiew 32, 35, 40, 43, 46, 49, 53, 64, 66, 68, 71, 96, 97, 102, 107, 111, 113, 114, 122, 125, 175, 252, 273, 386, 389, 410
Żurawin 241
Żurawno 45, 206
Żwaniec 65
Żydyczyn 31, 33, 80, 96, 312
Żyrowice 20, 31, 95, 134, 277, 278, 311, 313, 320, 352, 358, 362, 419
Żytomierz 320, 321, 330
Żyznomir 27

Резюме

Василіяни коронної провінції в 1743–1780 роках

Метою даної роботи є представлення організації і діяльності василіян коронної провінції під опікоюПокрови Пречистої Діви Марії, яку також називають «польською» або «руською», у період 1743–1780. Це був час, який вважається «золотим віком» в історії Руського Чину Святого Василія Великого. Хронологічні рамки даної роботи охоплюють період від утворення руської провінції на василіянській капітулі в Дубно у 1743 р. до розподілу Руського Чину Святого Василія Великого на чотири орденських провінції, здійсненого на капітулі в Тороканях у 1780 р. Визначена хронологія охоплює змінювану державну приналежність земель південно-східної Речі Посполитої, а також культурний період, що припадає на завершення епохи Бароко і зростаючий вплив тенденцій епохи Просвітництва.

Територіальні границі провінції не були точно визначені на карті, але були пов’язані з приналежністю до конкретних монастирів. Найчастіше, описуючи територію на якій знаходилась провінція, використовувалася термінологія, пов'язана з єпархіальним адміністративним поділом Уніатської церкви у XVIII ст. До складу руської провінції входили монастирі, розташовані в єпархіях: перемишльської, львівської, луцької, частині володимирської, холмської і київської митрополій. Що стосується адміністративного поділу, то коронна провінція охоплювала землі руського (без частини земель холмського), подільського, брацлавського, частину київського, белзського, люблінського і волинського воєводств.

Метою даної монографії є всебічний погляд на спільноту василіян руської провінції в II половині XVIII ст. у світлі документів, підготовлених ними самими, а також наближення їх діяльності і визначення стану монастирів. Основні джерела складають збори із 15 польських архівів і бібліотек (Краків, Люблін, Перемишль, Варшава, Вроцлав), 5 українських (Київ, Львів, Тернопіль), а також 2 ватиканських (Рим).

У своєму зародку руська провінція мала значну перевагу над литовською провінцією щодо кількості монастирів. У 40-х роках XVIII ст. на її території зареєстровано щонайменше 135 монастирів, у яких налічувалось близько 700 ченців. У більшості це були малі представництва, що склада-

лися з 1–3 ченців, часто занепалихз причин бурхливого минулого цих земель, особливо Волині і Поділля, в II половині XVII ст. Також, згідно з рішенням папи Бенедикта XIV, з 1744 р. розпочалася ліквідація орденських осередків, де на утриманні перебувало менше восьми ченців. Протягом обговорюваного періоду в руській провінції активно проводилась ліквідація і об'єднання монастирів. До 1780 р. василіяни в цій провінції втратили 60 представництв, тобто 45% з первинного стану. Цієї кількісної втрати не компенсували нові монастирські фонди (Кристинополь, Умань, Струсів, Погіньки, Дрогобич, Острог і Варшава). У 1780 р., незадовго до розподілу, руська провінція налічувала 69 монастирів і сім підпорядкованих їм резиденцій.

Ченці-василіяни серед уніатського духівництва являли собою інтелектуальну еліту. Встановлення орденських властей, незалежних від єпископів, загострило взаємини з церковною ієрархією, а також спричинило довготривалий конфлікт про права на майно, що являлося заробітком уніатських кафедр. У цьому конфлікті єпископи вийшли переможцями, але процес ведення спорів дуже зашкодив репутації Уніатської церкви в Речі Посполитій.

Зображення спільноти василіян руської провінції, яка вимальовується з роздумів, що стосуються орденського духівництва, заставляє сприймати василіяна як людину, що походить передусім із уніатської спільноти, проживає на території південно-східної Речі Посполитої та вступила до ордену найчастіше у віці 24–25 років. Погляд щодо домінуючої чисельності ченців, пов'язаних за народженням з латинським обрядом, не знайшов свого підтвердження в джерелах. Серед ченців зустрічалися особи, що походили із шляхти, переважно дрібної, міщанства, селянства, а також з уніатських родин єпархіальних священиків. Перед вступом до монастиря частина вчених здобули освіту в орденських (єзуїтських, піарських, василіянських) колегіях. Відсоток зростав разом зі плином років і в 1776 р. становив майже 39% ченців провінції. У 40-х роках XVIII ст. у провінції організовано внутрішні орденські навчання у сфері риторики, філософії і теології, які охоплювали навчанням значну частину спільноти.

Василіянські монастирі були істотно диференційовані за майновим станом, при цьому у певній мірі велику перевагу складали слабко обладнані представництва. Осередки з майновим статусом подібним на латинські монастирі зустрічалися рідко. Така ситуаціяв значній мірі мала вплив на прийняті ними заходи, що тягло за собою постійну турботу орденських спільнот убогих монастирів про забезпечення утримання людей та належного стану монастирських споруд.

Василіяни коронної провінції відзначалися у веденні пастирської діяльності. Провадили парафіяльне душпастерство, пропагували культ Марії,

а також богослужіння, поширені поміж римсько-католицького населення. У 1773 р. провели коронацію ікони Божої Матері в Почаєві, здобувши тим самим санктуаріум із статусом подібним як Жировічі, що належить до василіян литовської провінції. Заслуговує на увагу діяльність місії, розпочата поміж неохочого населення спільноти передусім на правобережній Україні.

Приголомшливими були намагання василіян коронної провінції у сфері розвитку шкільної справи доступної для населення. Завдяки веденню освітньої діяльності безсумнівно здобули повагу шляхецького суспільства на південно-східних теренах. Досягнуті успіхи дозволили їм перехопити сукцесії після єзуїтів в галузі народної освіти. Дослідження джерел дозволили встановити прізвища василіян, що займалися освітництвом в державних колегіях.

Василіянські монастирі в руській провінції являли собою, окрім, можливо, львівського Ставропігійського братерства, один з найважливіших осередків культури, з'єднуючих впливи східних традицій з елементами західноєвропейської цивілізації. Синтез цих елементів був присутнім в різних галузях культури і мистецтва: літературі, архітектурі, малярстві, музиці. Звинувачення василіян виключно у латинізації уніатського обряду не знаходить фактичного обґрунтування.

Przekład: Katarzyna Litwin

Summary

The Basilians in the Crown Province during the Years 1743–1780

The objective of the present work paper is to depict the organization and activity of the Basilian monks in the Crown Province dedicated to Our Lady's Care. During the years 1743–1780, the Province was also called Polish or Ruthenian. That time was regarded as the "golden age" in the history of the Ruthenian Order of St. Basil the Great. The chronological focus of the study comprises the period beginning in 1743 with the establishment of the Crown Province at a Basilian Chapter in Dubno and ending upon the division of the Ruthenian Order of St. Basil the Great into four monastic provinces, which took place during the 1780 chapter in the village of Torokanie. This defined chronological scope covers the changing state affiliation of the south-eastern territories of the Polish Republic and the cultural period felling on the declining years of the baroque and the increasing influence of the Enlightenment.

The territorial boundaries of the Province were not precisely outlined on land but they involved with the provincial affiliation of specific Orthodox monasteries. The Crown Province encompassed the south-eastern area of the Polish--Lithuanian Commonwealth.

The aim of this monograph is to thoroughly look at the Basilian community of the Crown Province in the second half of the 18th century in the light of the documents created by themselves as well as to outline their activity and to determine the condition of their monasteries. The study is based on the collections of 15 Polish archives and libraries (Krakow, Lublin, Przemyśl, Warsaw, Wroclaw), five Ukrainian institutions (Kiev, Lviv, Tarnopol) and two Vatican ones (Rome).

In its beginning, the Crown Province had a substantial advantage over the Lithuanian Province in respect of the number of monasteries. In the 1740s, the Polish Province had at least 135 registered monasteries with about 700 monks as the residents. In most cases, the monasteries were small establishments with 1–3 Orthodox monks (so called Tschernets) and in many cases, they were already run-down in the second half of the 17th century due to the stormy past of those territories, especially the regions of Volhynia and Podolia. Also, according to Pope Benedict XIV's decision, a campaign was launched in 1744 to close down

monastic centres with fewer than eight monks. The process of closing down and merging of monasteries was definitely dominant in the Crown Province throughout the period in question. By 1780, the Basilians lost 60 establishments in the Province, or 45% when compared to the baseline. The new monasteries founded in Krystynopil, Uman, Strusiv, Pohynki, Drohobych, Ostroh and Warsaw did not make up for that loss in terms of numbers. In 1780, just before the division, the Crown Province had 69 monasteries and seven residences under the control of the monasteries.

The Basilian monks constituted the Uniate clergy's intellectual elite. The establishment of monastic authorities that were independent from the local bishops exacerbated the relations with the Uniate hierarchy. This also initiated a long period of conflicts about the rights to the goods that were a source of financial support to the Uniate cathedrals. The bishops emerged victorious from that battle but the disputes greatly damaged the image of the entire Uniate Church in the Polish Republic.

The group portrait of the Crown Province Basilians that emerges from the discussion related to the monastic clergy makes us see a Basilian as a man coming chiefly from the Uniate community of the south-eastern territories of the Polish Republic and entering the monastery at the age of 24 or 25. The view that a dominating number of monks were bound up with the Latin rite by birth turned out not to coincide with the historical record. Among the monks there were men from gentry (mainly sons of yeomen), bourgeois, peasant and Uniate diocesan priests' families. Before entering a monastery, some votarists studied in colleges. The proportion of such votarists in the Province increased over time, reaching almost 39% in 1776. In 1740s, the Province organized in-house monastic studies covering such fields as rhetoric, philosophy and theology. A considerable part of the community had access to that education.

The Basilian monasteries varied greatly in terms of material situation, however, it were the poorly supported establishments that had a distinct advantage. Basilian centres with material situation comparable to that of Latin monasteries were exceptions. That largely determined the nature of the activity undertaken. Poor monastic communities were condemned to permanent concern about providing the people with bed and board as well as about maintaining the monastic buildings in good condition.

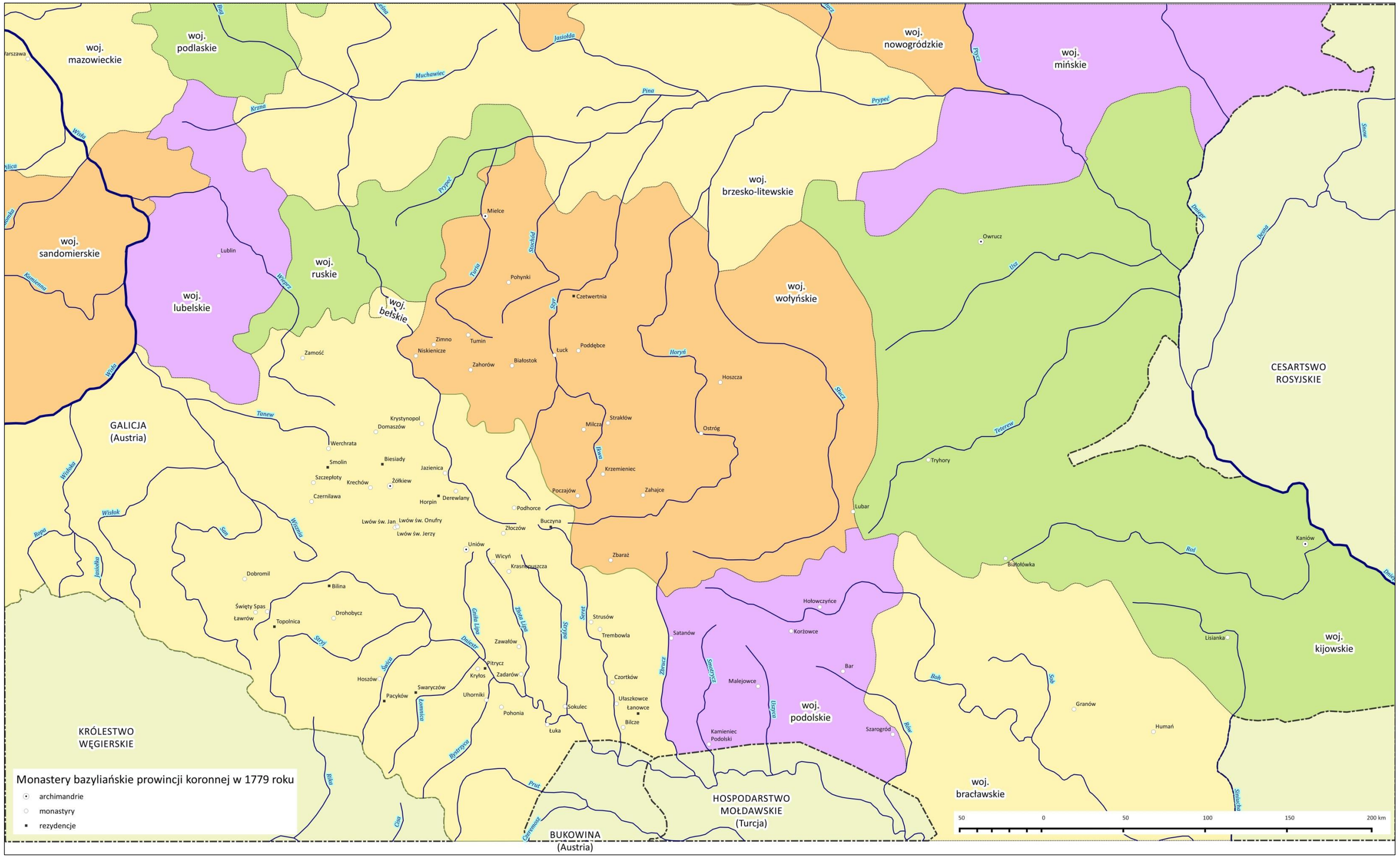
The Crown Province Basilians distinguished themselves in the pastoral activity. They were involved in pastoral work in parishes, in the promotion of the Marian Cult and the church services popular among the Roman Catholic population. In 1773, they crowned the Pochaiv painting of Our Lady, thus gaining a sanctuary of a status similar to those of Zyrovicy, a monastic centre belonging then to the Lithuanian Province Basilians. Noteworthy is the missionary work

undertaken particularly in right-bank Ukraine, among people with a hostile attitude to the Union.

The efforts of the Crown Province Basilians to develop public education were impressive. They undoubtedly won respect in the noble community of the south-eastern borderlands for their educational activity. The progress they had made predestined them to take over the public education inheritance of the Jesuits. Source studies enabled us to determine the names of the Basilians dealing with education in public colleges.

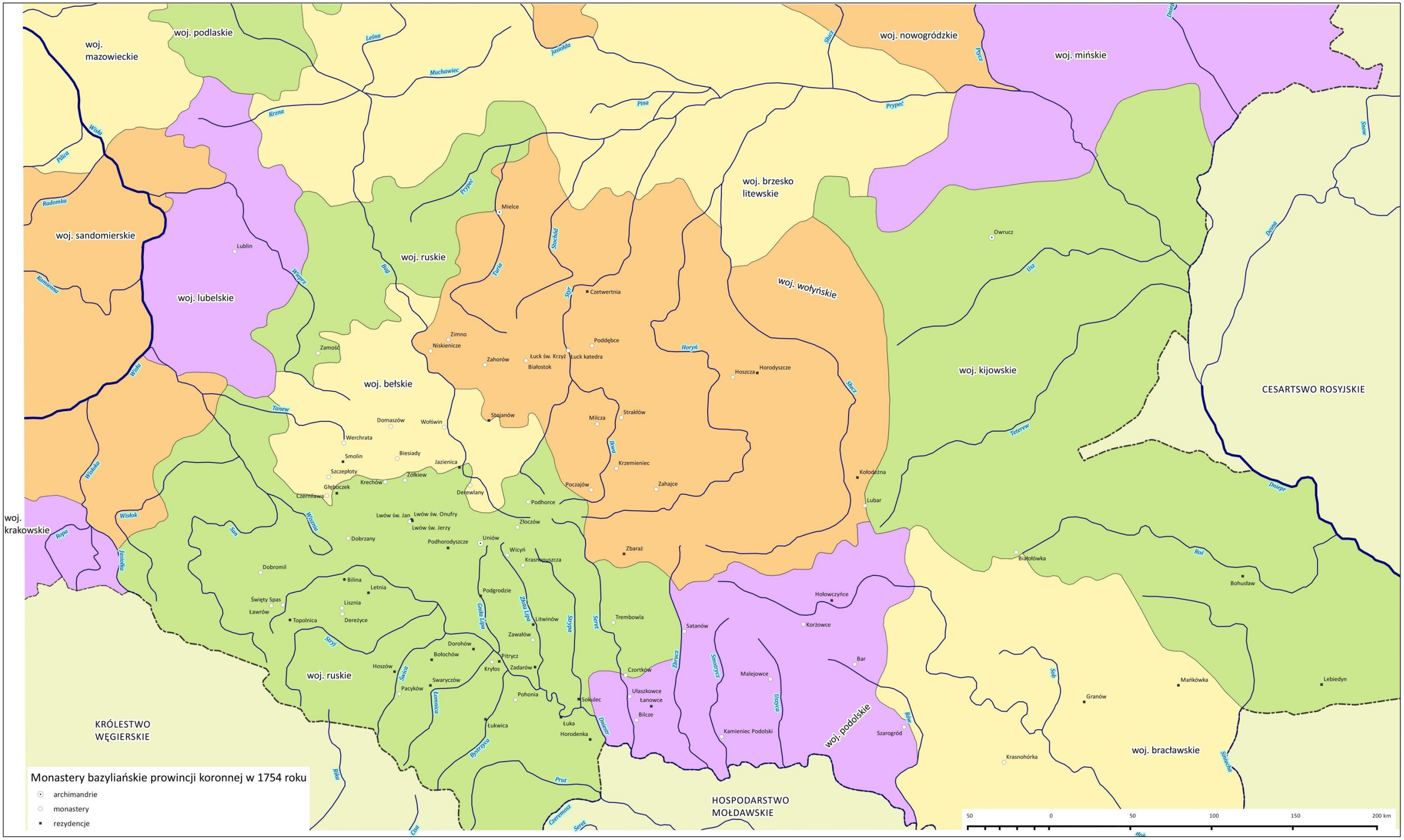
In the Ruthenian Province, the Basilian monasteries ranked among the most important cultural centres, next to, perhaps, the Lviv Stavropegic Fraternity. They combined the influence of the Eastern tradition with elements of the West European civilization. A synthesis of those elements could be found in various fields of culture and arts: in the literature, architecture, painting and music. But, the blames put on the Basilians only for the Latinization of the Uniate rite does not fully reflect the state of affairs.

Przekład: Lucyna Długołęcka

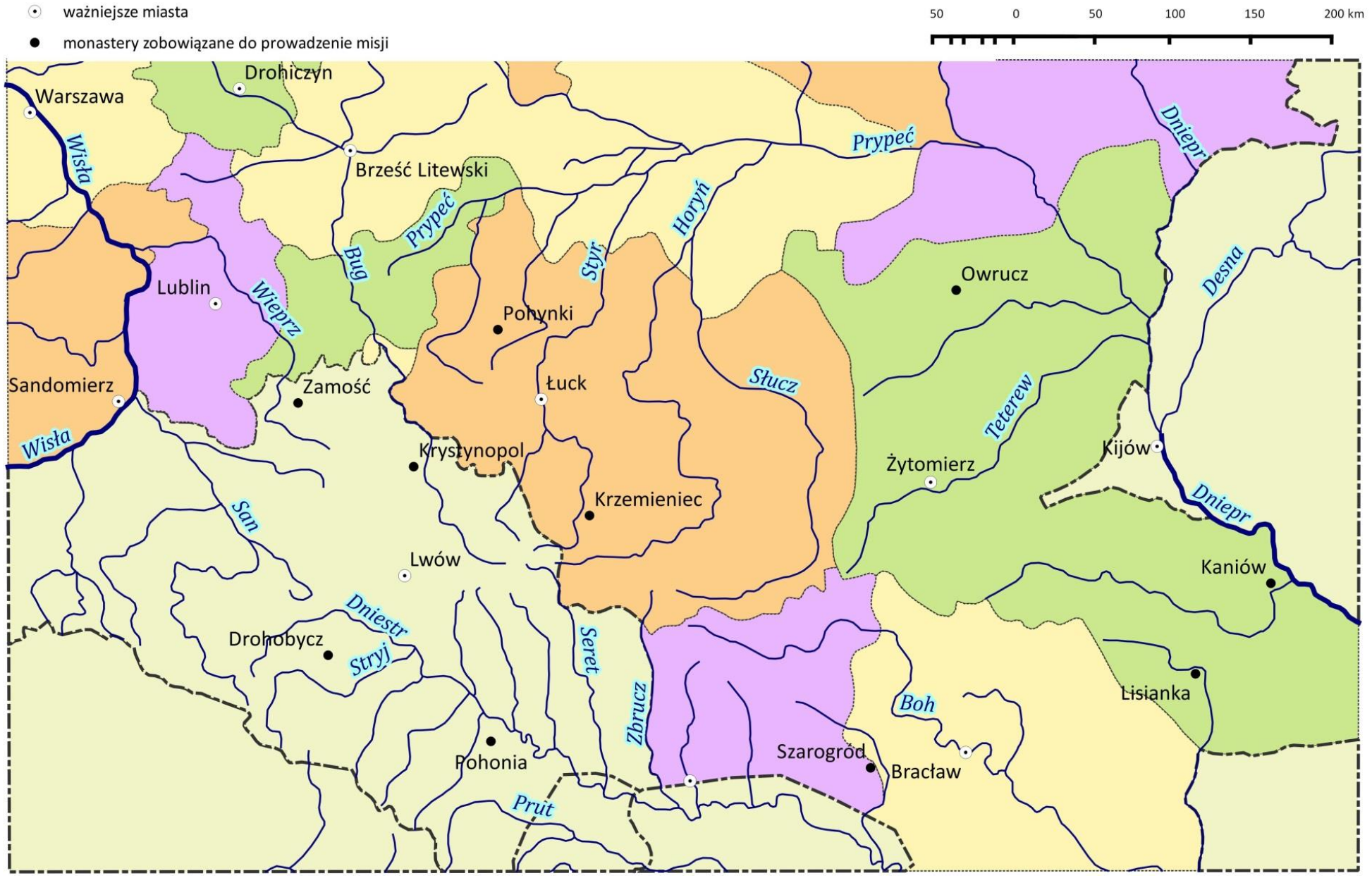

Monastery bazyliańskie prowincji koronnej w 1779 roku

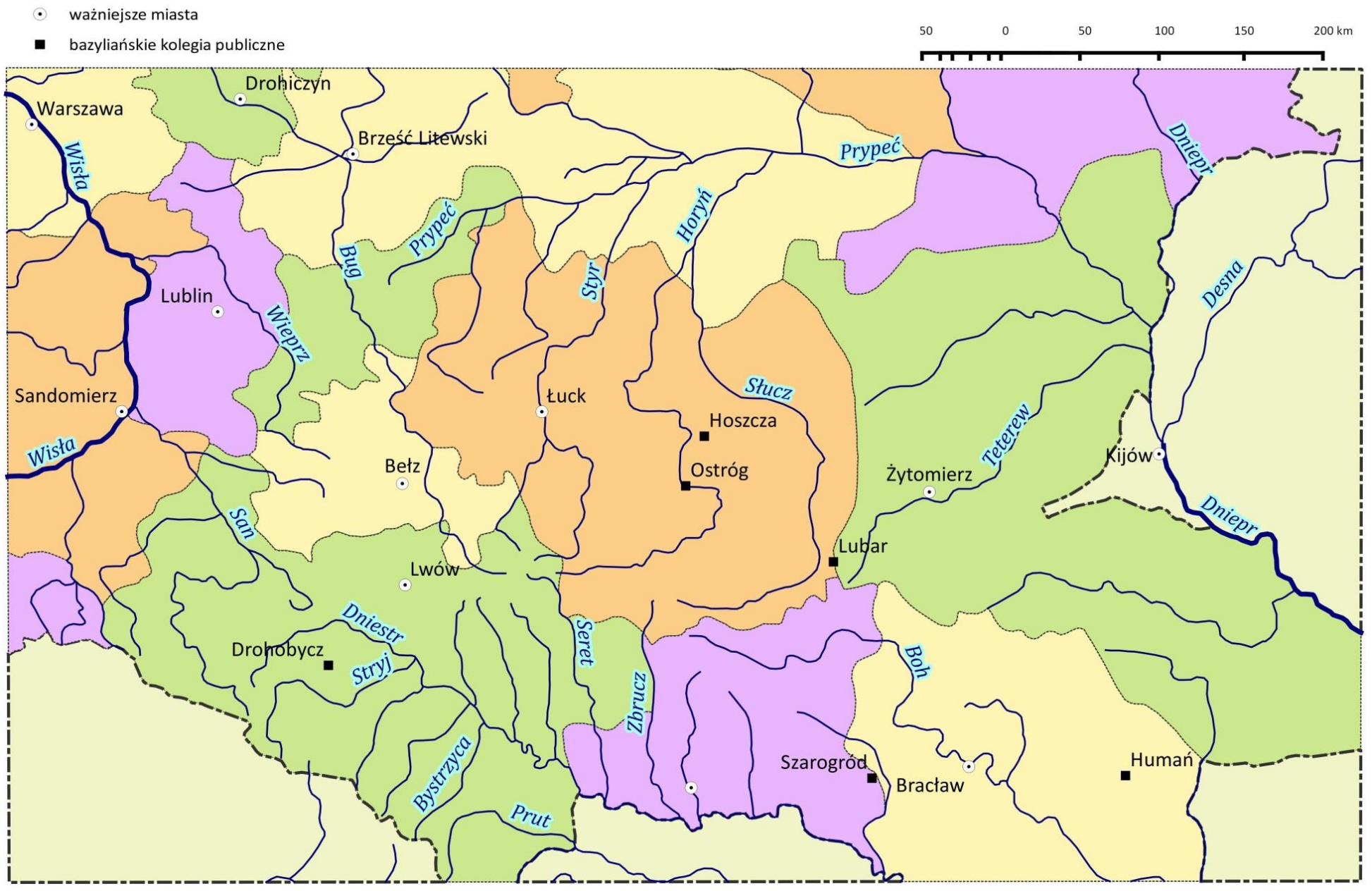
- archimandrie
- monastyry
- rezydencje

woj. mazowieckie
woj. podlaskie
woj. nowogródzkie
woj. mińskie
woj. brzesko litewskie
woj. sandomierskie
woj. lubelskie
woj. ruskie
woj. wołyńskie
woj. kijowskie
woj. bełskie
woj. krakowskie
woj. podolskie
woj. bracławskie
CESARTSWO ROSYJSKIE
KRÓLESTWO WĘGIERSKIE
HOSPODARSTWO MOŁDAWSKIE
Lublin
Mielce
Owrucz
Czetwertnia
Zimno
Niskienicze
Zamość
Poddębce
Łuck katedra
Łuck św. Krzyż
Zahorów
Białostok
Horodyszcze
Hoszcza
Stojanów
Milcza
Strakłów
Domaszów
Wołświn
Werchrata
Smolin
Biesiady
Jazienica
Szczepioty
Krechów
Żółkiew
Głęboczek
Czerniława
Dereławy
Krzemieniec
Poczajów
Zahajce
Kołodeżna
Lubar
Podhorce
Lwów św. Jan
Lwów św. Onufry
Lwów św. Jerzy
Złoczów
Dobrzany
Podhorodyszcze
Uniów
Wicyń
Krasnopuszcza
Zbaraż
Białołówka
Bohusław
Dobromil
Bilina
Letnia
Lisznia
Dereżyce
Topolnica
Święty Spas
Ławrów
Podgrodzie
Litwinów
Zawałów
Trembowla
Satanów
Korżowce
Hołowczyńce
Dorohów
Bołochów
Pitrycz
Zadarów
Krylos
Hoszów
Pacyków
Swaryczów
Pohonia
Sokulec
Czortków
Ułaszkowce
Łanowce
Bilcze
Malejowce
Bar
Granów
Mańkówka
Lebiedyn
Łukwica
Łuka
Horodenka
Kamieniec Podolski
Szarogród
Krasnohórka
Monastery bazyliańskie prowincji koronnej w 1754 roku
archimandrie
monastery
rezydencje
50 0 50 100 150 200 km

Monastery prowincji koronnej zobowiązane do prowadzenia misji według stanu z 1779 roku

Bazyliańskie kolegia publiczne w prowincji koronnej w latach 1743–1780 (podział administracyjny sprzed 1772)

Beata Lorens – absolwentka historii w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Rzeszowie. Tytuł doktora nauk humanistycznych w zakresie historii otrzymała w 2003 r. Obecnie pracuje jako adiunkt w Zakładzie Historii Nowożytnej w Instytucie Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego. Autorka dwóch książek oraz ponad sześćdziesięciu artykułów z zakresu stosunków społecznych, etnicznych i religijnych ziem ruskich Rzeczypospolitej w XVII–XVIII w. oraz historii regionalnej.

Niniejsza książka poświęcona bazylianom prowincji koronnej to studium w pełni oryginalne tak pod względem ujęcia, jak i wykorzystania materiałów archiwalnych. W sposobie prezentowania zgromadzonych informacji dominuje narracja i faktografia. Praca prezentuje wysoki poziom naukowy, wykorzystuje najnowszy stan wiedzy podbudowany szerokimi badaniami źródłowymi na opracowywany temat. W recenzowanej książce Autorka nie tylko usystematyzowała i uporządkowała rzeczy już znane z literatury historycznej. Dokonała także całościowego opracowania problemu badawczego zakreślonego tytułem, skorygowała błędy funkcjonujące w istniejących opracowaniach oraz wydobyła z obfitych i umiejętnie wykorzystanych źródeł nieznajdujących się do tej pory w szerszym obiegu naukowym informacje dotąd nieznane. Praca stanowi więc interesujące kompendium wiedzy o tytułowym zakonie.

z recenzji prof. dra hab. Romana Pelczara

ISBN 978-83-7996-090-3